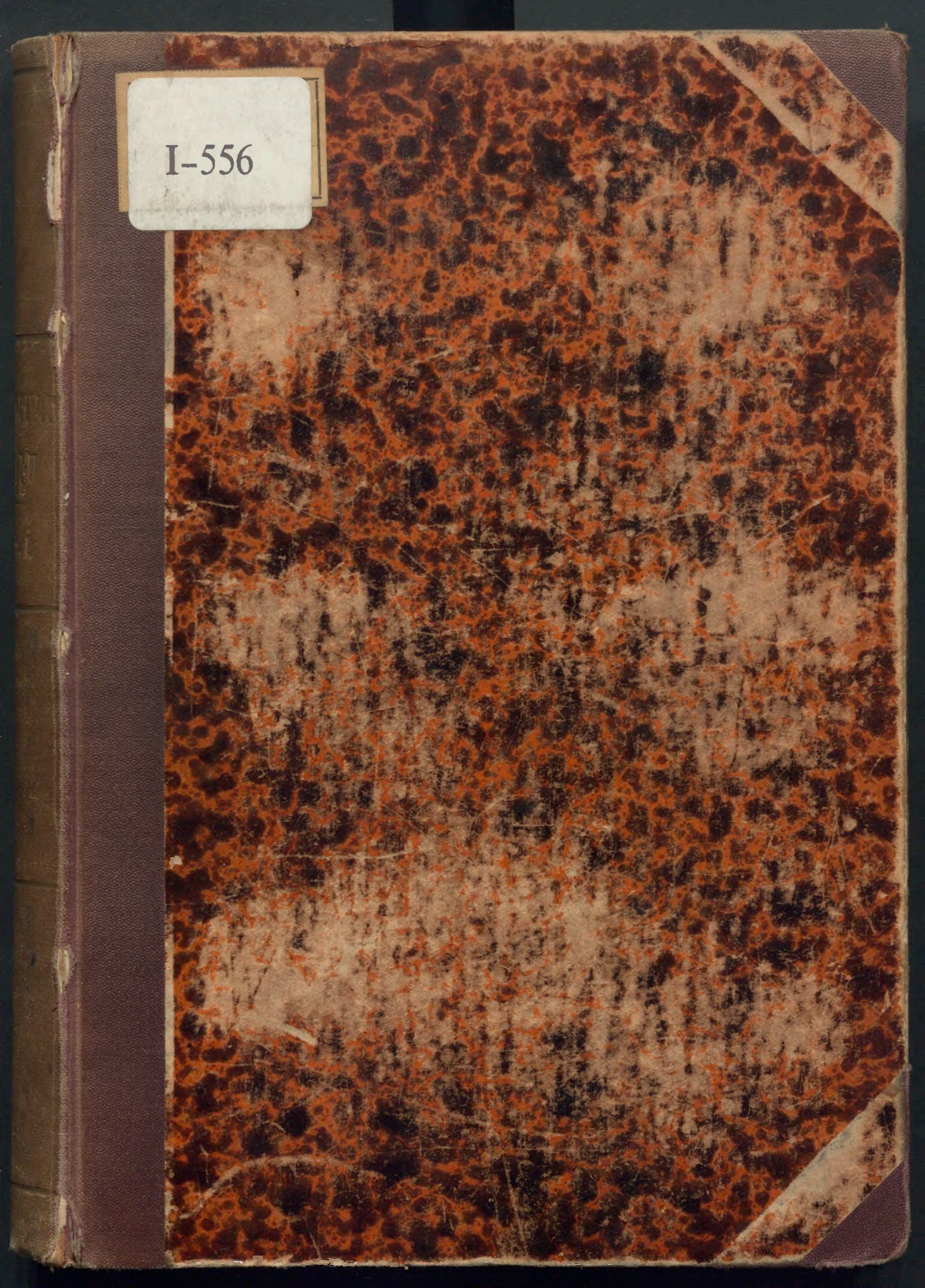
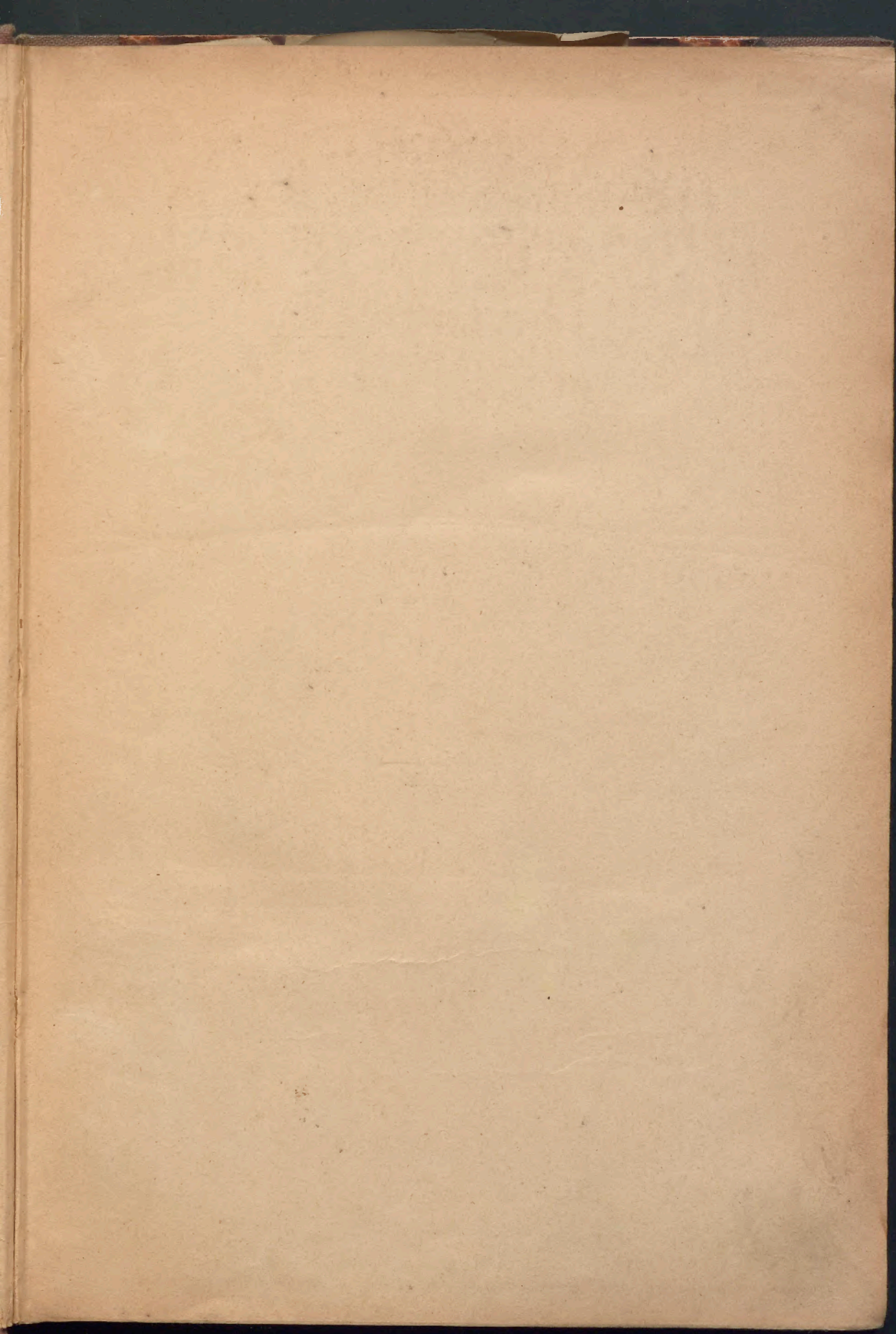

I-556

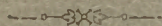
The image shows the front cover of an antique book. The spine, on the left, is bound in dark brown leather with visible horizontal stitching. The main cover area is decorated with marbled paper featuring a complex pattern of orange, black, and cream-colored spots and veins. The paper shows signs of age, including wear, scratches, and some loss of the top layer, particularly at the corners and along the edges. A small, rectangular, off-white paper label is affixed to the upper left corner of the cover, displaying the text 'I-556' in a simple, black, sans-serif font. The overall appearance is that of a well-used, historical volume.

Ա. ԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

VII ԵՒ VIII ԳՐԳԵՐ

1901

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի. || Тип. К. МАРТИРОСЯНЦА

Орбедіановская ул. д. № 1 | 2.

1901

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества (*Москва, Политехническій Музей, на Любанской площади*).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8° mensuel, Paris

Abonnement: France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS.

12 année, 1902

Abonnement: France et Etranger, 10 fr. Le Numero, 1 fr.

REVUE

d e s

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT

FUR

ETHNOLOGIE

Redactions-Commission:

V. Bastian Virchow, A. Voss.

Preis 23 mark.

Adresse: Bureau der Cesellschaft Sw. Königgrätzer-
tsrasse. 120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ՊԵՏԱԿԵՐԱԶԱՐԻ

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

VII ԵՒ VIII ԳՐԳԵՐ

1901

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի. || Тип. К. МАРТИРОСИАНЦА
Орбелиановская ул. д. № 1 | 2.

1901

Дозволено цензурою Тифлисъ 31 Декабря 1901 года,

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԼԱՆԸ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵԼԱՆՅԻՔ. Ե. Զահագիլի.	5—102
Ղրլմի հայոց զաղթականութիւնը. 5 Նոր—Նախիջևանի եկեղեցիները. 46 Ճէսեր և սովորութիւններ 76	
ԹՂՈՒՍ ԴԱԽԻԹ. Ա. Աբեղեան.	103—113
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Քաջբերունի.	113—204
Տօներ 214 ընդհանրական կեանք և սովորութիւններ	246 ✓
ՌՈՍՏՈՄ—ԶԱՂ. Ժողովրդական վէպ. Գաւթգին վարդապետ Յովսէփեան.	205—258
ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱՆՈՒ. Մալականներ. Ե. Լալայեանի.	253—270
ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳՈՒՆՈՒ. Ե. Լալայեանի.	271—437
Բնագրութիւն. պատմական տեսութիւն. — Գուգարացի բղեշխութիւն, 303. Կիւրիկեան թագաւորութիւն, 313. Սպասարների տոհմ, 319. Քաղաքական մասն 330. Հայոց բոլոր գիւղերը 133. ալլաղիների նշա- նաւոր գիւղերը. 368. նշանաւոր վանքեր. ա. Հայոց 373. բ. վրաց 427.	
ԱԼԱԶԿԵՐՏ. Գ. ԲՆ. Նժդեհեանի.	437—505
Ժողովրդական երգեր 437. Առաջներ 456.	
Հ. Ղ. ԱԼԻՃԱՆ. —	506—507
ԱՂ ԵՐԻՑԵԱՆ, Բժեկապետ Բ. Նաւասարդեան.	507—512
ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ. Կարա—Մուրզա.	513—517
ԳՐԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ. Տերսիմ. Ս. Մալխասեանի.	518—524
ԾՐԱԳԻՐ ՍԵՊՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՁԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՆԻՒ.	526
ԹԵՐ ՀԱՆԱՔԵԼՈՒ. Ա. ԴԵՐՐ.	525—
ՍՏԱՅՈՒՆԾ ԳՐԻՐ.	526—527
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

1) Ռ. Պատկանեան 2) Պատկանեանի ընտանիքը և տունը.
 2). Պատկանեանի կաթիլները. 4). Ս. Խաչ վանքը: 5). Նալբանդեանի
 տունը. 8) Նալբանդեանի շիրիմը ս. Խաչ վանքում: 8) Կիւրիկէ թա-
 գաւորի դրամը. 9). Մահարձան Դսեղուն. 10). Խաչկոնտ եկեղեցին

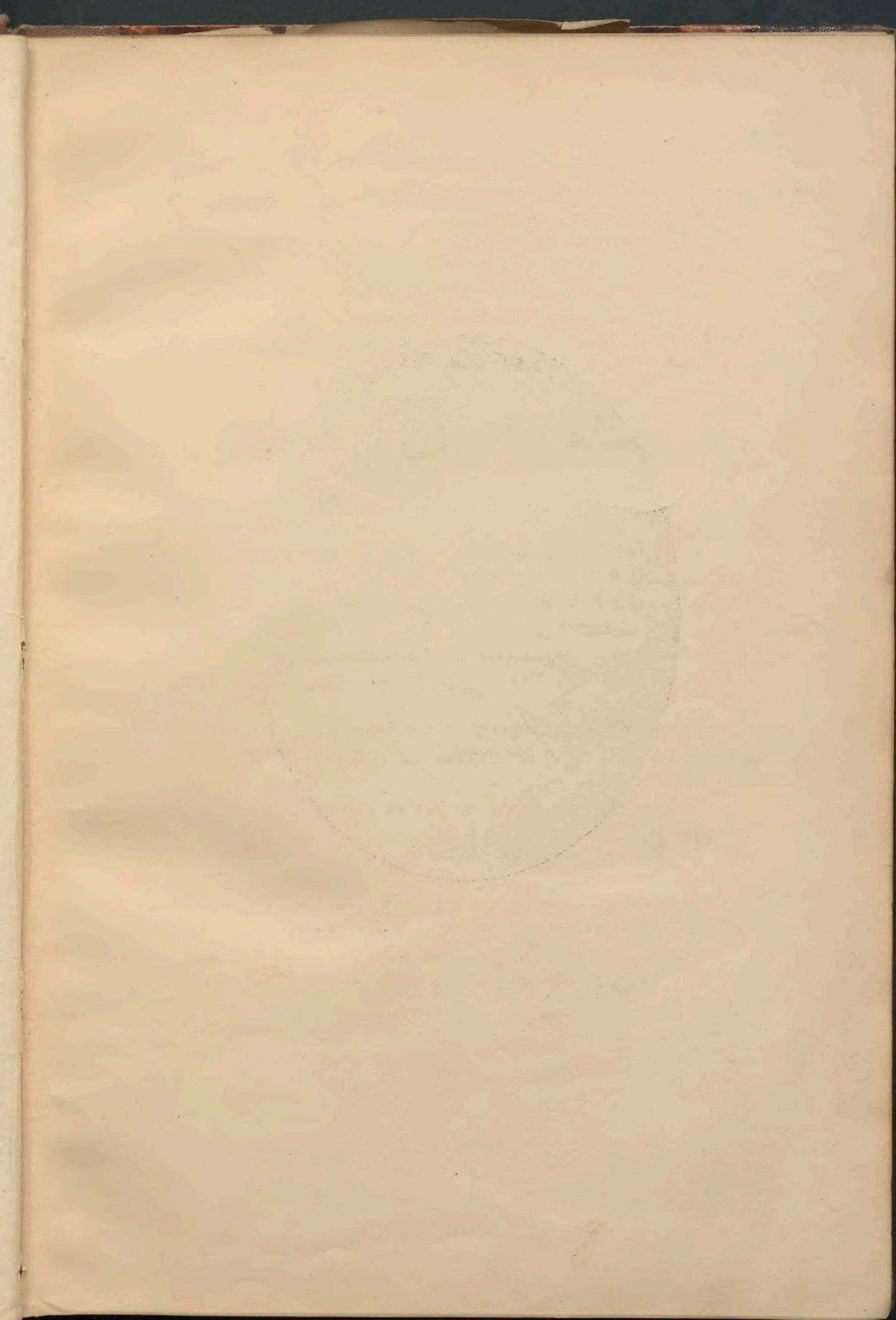
Օձնուժ. 11). Սմբատ Ա. մահաբժանը. 12). Սանահնի վանքը. 13) Սարգրսի խաչը Սանահնուժ. 14). Սանահնի Նշխարախուցն և ս. Լուսաւուրիչ եկեղեցին. 15). Տուտէորդու շիրիմը. 16). Սանահնի կամուրջը. 17). Հաղբատի ս. Նշան եկեղեցին: 18). Մմենափրկիչ խաչը Հաբատուժ. 19). Հաղբատի զանգակատունը 20). Կուսանաց անապատը Հաղբատուժ. 21). Բարձրաքաշ ս. Գրիգոր արտաքուստ 22). Նոյնը՝ ներքուստ: 23). Ախտալայի վանքը. 24). Հնէվանք. 25). Հ. Ղ. Ալիշան. 26). Երիցեան: 27). Բորչալուի գաւառի քատէզը:

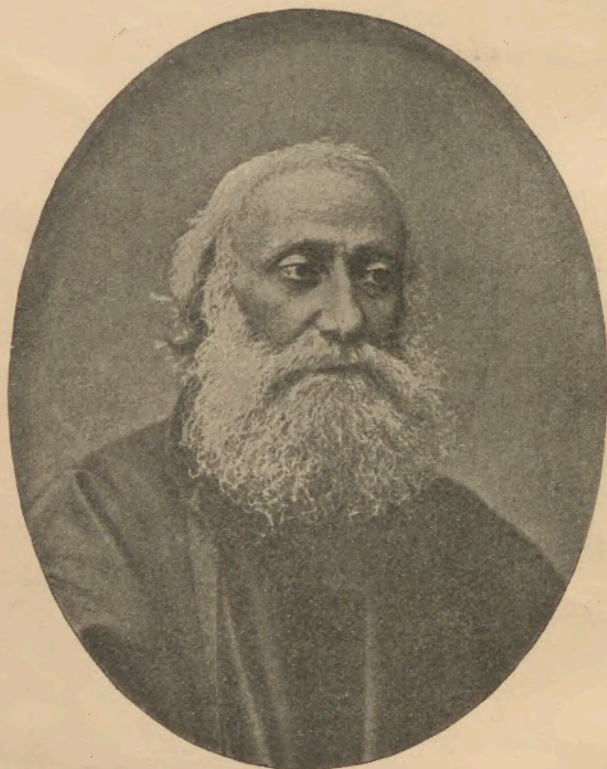
A Z G A R K A N H A N D E S S

(*L'Ethnographie*)

SOMMAIRE

1. La ville de Nakhi-ljévan s/ Don et ses habitants, par E Chah—Aziz.
2. Davith le bredouilleur, épopée populaire. Recueillie par A. Abeghian.
3. Coutumes armeniennes, par Kadjberouni.
4. Rostam—Zol. Épopée populaire. Recueillie par l'évêque G. Ovsépián.
5. Les Molokanes du district d' Elisavethpol. par E. Lalayan.
6. Le district de Bortchalou. Topographie, histoire, par E. Lalayan.
7. Chansons populaires et proverbes du district d' Alachkert, par Njdéhian.
8. Alichan. Eritzian. Nécrologues, par le Dr Navasardian.
9. Le Congrès d' industrie forestière à Tiflis, par Kara—Mourza.
10. Partie bibliographique. Andrauk: Tersim (S. Malkhasian)
11. Enquête sur les marques de propriété. (A. Dirr).

Ասուան. Ք. Ղ. Ալիշան. Alischan.

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՐ

ԵՐ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՅԻՔ

ԵՐ. ՂԱՅԱԶԻԶԻ

Պատմական տեսություն*)

Ա.

ազար եօթ հարիւր ութսուն եօթ թուականի Մարտի 9-ին իրար չետեկց հրատարակուում են Եկատարինէ բ. կաշարուհու մի «ռեսկրիպտը» և մի «Ուկագը»: Առաջինը, որ տրուած է Ռուսաց զօրքի այդ ժամանակուայ ընդհանուր հրամանատար Ժեներալ-ֆելդմարշալ Պետր Լէքսանդրովիչ կոմս Ռումեանցովի անունով, պարունակում է իւր մէջ հետեւեալը. «Ղրիմի վերաբերութեամբ մեզ արած ձեր վերջին զեկուցումից մենք հաւատիացանք. որ դուք հրամանագրել էք Ժեներալ-պորուչիկ իշխան Պրոգորովսկուն համոզելու այնտեղ ապրող Յոյներին և միւս իրարիստոնեաներին գաղթել Ռուսաստան: Մենք այդ կէտի վերայ

*) Մեր այս աշխատութեան համար մենք օգտուել ենք հետեւեալ աղբւրներէց.

1. Ճանապարհորդութիւն Ղրիմի հաստան հ. Մինասայ Բժշկեանց.
2. Մասեաց աղաւնի, 63 և 64 տարի.
3. Ծիածան, 65 տարի.
4. Присоединение Крыма къ Россіи, Н. Дубровина. Томы второй и третій.
5. Դիրք Ժողովածու, ձեռագիր.
6. Универсальное описание Крыма, Кондораки. Части 14, 16 и 17.
7. Պատմութիւն գաղթականութեան խռիմու, հ. ք. վ. Քուշնարեանց.

առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնելով, կարևոր ենք համարում շեշտել այն միջոցների վերայ, որ նա պէտք է գործ դնէ, որպէս զի կարողանայ համոզել նոցա, որ նոքա յօժարական տեղափոխուեն Նովոռուսիոյ և Ազովի նահանգները, որտեղ նոքա կ'գտնեն մեր հովանաւորութեան տակ անդորր կեանք և կարելին բարօրութիւն: Նամանաւանդ անհրաժեշտ է չորդորել այնտեղի մետրոպոլիտին, խոստանալով նորան զանազան արտօնութիւններ, իսկ խանին պէտք է հասկացնել, թէ այդ բոլորը կատարուում է քրիստոնեաներին թաթարների, գուցէ, և տաճիկների երեսից, եթէ այդ վերջինները մտնելու լինին Ղրիմ, նոցա զլխին գալիք փտանգից ազատելու համար: Ուստի և չզլանաք յանձնարարել ժեներալ Պրոգորովսկուն, որ նա և մեր բոլոր զօրագլուխները նոցա զիմող բոլոր քրիստոնեաներին ընդունեն ամենայն սիրով և ձեռքից եկած ամեն միջոցներով օգնեն և ճանապարհ դնեն դէպի վերոյիշեալ նահանգները, և հենց որ մէկը նոցանից դիտաւորութիւն յայտնէ այս կամ այն նահանգը տեղափոխուելու, իսկոյն և եթ առանց յապաղելու յանձնարարեն նորան այդ նահանգների նահանգապետներին: Իսկ ինչ որ վերաբերում է ճանապարհի պաշարին, — տալ նոցա ամեն բան մթերանոց եղած տեղերում այդ մթերանոցներից, չեղած տեղերում — գնելով: Նոցա մեր սահմաններում տեղաւորելու և առաջին նուազ հարկաւոր բաները նոցա մատակարարելու համար էլ մենք ուղարկեցինք այդ նահանգների ժեներալ նահանգապետ Պատեօմկինին առանձին հրամանագիր:

Ուկազն էլ, որ տրուած է Պատեօմկինի անունով և որի մասին խօսք է լինում ռեսկրիպտի մէջ, պարունակում է լւր մէջ հետևեալը. «Մենք ժեներալ-ֆելդմառշալ կոմս Ռումեանցովին սոյն թուով տուած մեր ռեսկրիպտով, հրամայեցինք մեր զօրագլուխներին Ղրիմում ապրող Յոյներին, Վրացիներին և Հայերին, որոնք բարեյօժար կամքով կ'համաձայնեն մեր հովանաւորութեան տակ մտնելու և կ'ցանկանան վերաբնակուել Նովոռուսիոյ և Ազովի նահանգներում, ոչ թէ միայն

8. Յայտնաւորք, ձեռագիր.

9. Ձեռագիր Դաւթար Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի.

10. Մեր աշխատասիրած «Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան և կառավարութեան պատմութիւնը», անտիպ.

11. Առածք, ասացուածք և զրոյցք Հայոց Նոր-Նախիջևանի, Գ. Տիգրանեանցի.

12. Материалы для изученія армянскихъ нарѣчій, К. П. Патканова. Выпускъ I, Говоръ Нахичеванскій.

Բացի այս աղբիւրներից, մեզ շատ նպաստել են և մեր բարեկամների՝ պ. պ. Սերոբէ Զաթալբաշեանի և Ծառուկ Զուբարեանի և միւսների հղորդած տեղեկութիւններ, որի համար և յայտնում ենք նոցա այստեղ մեր առ ՚ի սրտէ շնորհակալութիւնը:

սիրով ընդունել ու ճանապարհ ղնել նոցա վերոյիշեալ նահանգների նահանգապետների մօտ, կերակրելով նոցա ճանապարհին մթերանոց եղած տեղերում մեր մթերանոցներից, չեղած տեղերում — գնելով, ալ և ջանք անել ձեռքից եկած բոլոր միջոցներով համոզել. որ նոքա համաձայնեն յօժարակամ գաղթել և նամանաւանդ համոզել յոյն մետրապօլիսն: Ձեզ էլ սորանով հրամայում ենք, որ դուք էլ անէք ձեզ վերաբերեալ սարս ու պատշաճ տնօրինութիւնը, որպէս զի այս նոր գաղթականները մեր սահմանները մտնելու օրից ոչ թէ միայն կարօտութիւն չունենան պաշարեղէնի, ալ և, որ, ըստ ձեր բարեհայեցողութեան, տրուի նոցա ինչպէս հողի բաւականացուցիչ քանակութիւն, նոյնպէս և արքունի օժանդակութիւն տուն և տեղ շինելու համար: Մենք, ՚ի հարկէ, չենք զլանալ շնորհել նոցա զանազան արտօնութիւններ, նայելով նոցա թուին և դրութեան, իսկ մինչև այդ — յանձնեցէք նոցա աշնտեղի նահանգապետների խնամքին, որ նոքա պահպանեն նոցա:

Այն ալս երկու բարձրագոյն հրովարտակի հիման վրայ Ռուս մեանցովը հրահանգներ տալով, հրամանագրում է Արիմի թերսկզզում աչդ ժամանակ եղած Ռուսաց զօրքի հրամանատար և լիպօր ժեներալ Պրոգորովսկուն, իսկ նորանից չետոյ նորա տեղը բռնող Սուվորովին և խանի մօտ եղած Ռուսաց «ռեզիդենտ» Կոստանդինովին կատարել կայսրուհու հրամանը: Իսկ Պատեօմկինն անում է պարտ ու պատշաճ տնօրինութիւնը իւր իշխանութեան տակ յտնուած Ազովի և Նովոռուսսիոյ նահանգապետներին՝ Չերտկովին և Եագլիկովին գաղթականներին ընդունելու մասին, և սկսում է Արիմի քրիստոնեաների Ռուսաստան դաղթելու գործն ընդհանրապէս և հայերի գաղթականութիւնը մասնաւորապէս: Արիմի խանութիւնն աչդ ժամանակները գտնուում էր մի շատ խղճալի դրութեան մէջ. առւտուրը դադարած, արհեստներն ընկած, երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն երեսի վերայ թողած, ժողովուրդը պառակտուած, կուսակցութիւնների բաժանուած և բոլոր երկիրը ծալէ ՚ի ծալը ծփում էր խռովութեան մէջ: Չկային ալ ևս Օրան-Թիմուրի նշանաւոր չաջորդները, որոնք այնքան բարձրացրին Արիմի նշանակութիւնն իւրեանց ժամանակուայ քաղաքական աշխարհում, չրկային ալ ևս Թոխտամիշները և միւս նշանաւոր Գիրէյները, որոնք իւրեանց ահարկու արշաւանքներով երկար ժամանակ սարսափի մէջ էին պահել Ռուսաստանն ու Վեհաստանը: Վերջին ժամանակներն իշխում էին Արիմին Գիրէյների թույլ, զեղիս և անընդունակ չաջորդները, որոնք խաղալիկ էին դարձել Տաճկաց սուլթանների ձեռքին, իսկ վերջինս աչդ իսկ ժամանակուայ խան Ջահինգիրէյը Ռուսաստանի դրածը և նորա զէնքի

գորութեամբ պաշտպանուածն էր: Երկրի աշղպիսի զրութիւնը հետեանք էր այն մրցողութեան, որ քանի ժամանակներից 'ի վեր սկսել էին գործ դնել Ղրիմի վերաբերութեամբ Ռուսաստանն ու Տաճկաստանը, իւրաքանչիւրը դոցանից ձգտելով ինքը տէր դառնալ գեղեցիկ թերակղզուն:

Այն օրից, երբ առաջին անգամ խաները դաշն կապելով Օսմանեան սուլթանների հետ, օգնութեան կանչեցին նոցա Քանովացւոց դէմ մղած պատերազմի ժամանակ, նոքա վասսալ և հպատակ դարձան Օսմանցիներին և իւրեանց իշխանութիւնն իւրեանց ձեռքով մատնեցին նոցա ձեռքը: 1475 թուին Օսմանցիք իբրև դաշնակից իւրեանց մարտանաւերով հասնելով Ղրիմի հարաւային ափը, զօրք իջեցնելով նշանաւոր Վախի նաւահանգիստը և յաղթելով ու կործանելով Քանովացւոց և նոցա դաշնակից հայերի զօրութիւնը, ամուր կերպով հաստատուեցին Ղրիմում: Նոքա Ղրիմի նաւահանգիստ քաղաքները բռնեցին իւրեանց զօրքերով, նոքա մի զօրավար վաշաչ կարգեցին խանի գործողութիւններին հսկելու և խանի հաստատութեան իրաւունքը սուլթանին սեփականացրին: Սուլթանի բարի կամքից կախումն ունէր այնուհետև Չինգիզի գոռոզ շառաւիղների գահ բարձրանալը և գահից իջնելը, սուլթանի բարեհաճ տնօրինութեան էր կարօտ խանի այս ինչ կամ այն ինչ գործողութեան հաստատութիւնն ու մերժումը: Այլ այնուհետև ամեն բան փոխուում է Ղրիմում—զօրքի կազմակերպութիւնը, երկրի կառավարութեան ձևն ու եղանակը, թաթարների մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը, մինչև իսկ նոցա լեզուն ենթարկուում է Օսմանցիների ազդեցութեան: Եւ եթէ այսպէս երկար ժամանակ շարունակուէր գործը, Ղրիմն ամբողջապէս կ'որոցնէր իւր իսկական գոյնն ու հոտը, ժողովուրդը կրթութեամբ, երկիրը կ'ստանար Օսմանեան կայսերութեան երկրներին յատուկ կազմակերպութիւնն ու բնաւորութիւնը և քաղաքականապէս իսկ նորա նահանգներից ու վիլայէթներից մէկը կ'դառնար:

Սակայն կար մի ուրիշ պետութիւն, որին սահմանակից էր Ղրիմը, որ խէթ աչքով էր նայում Օսմանցւոց գործողութիւնների վերայ և որ Օսմանցիներից պակաս ցանկութիւն չունէր Ղրիմին տիրապետելու: Այդ Ռուսաստանն էր, որ Պետրոս Մեծի ժամանակից ամրանալով և իւր բնական սահմանների մէջ հաստատուելով, սկսել էր իւր արևելեան արշաւանքները, որոնց ոչմէն ու զօրութիւնը հենց առաջին անգամ ստիպուած էին եղել փորձել և նոցա առաջ տեղի տալ արևելեան երկու մահմեդական մեծ տէրութիւնները՝ Տաճկաստանը և Պարսկաստանը:

1774 թուին կայանում է Քիւչուկ-Վալնարջիկի նպաստաւոր

դաշնագրութիւնը, որի հիման վերայ Ռուսաստանը ձեռք է բերում ոչ միայն Բուգ և Դնեպր գետերի մէջ գտնուած տարածութիւնը, Կինբուրնն իւր շրջանով, Կերչը, Ենիկալէն և Ազովը, այլ և դաշնագրութեան մէջ կարողանում է մտցնել մի յօդուած, որի զօրութեամբ Արիմը մի անկախ քաղաքական մարմին է ճանաչուում: Բարձր-Դուռը թէև պարտուած, թէև նեղն ընկած, այնուամենայնիւ սաստիկ ընդգիծանում է դաշնագրութեան այդ ձևով կազմուելուն, որովհետև շատ լաւ է հասկանում, որ դորանով մի կողմից Տաճկաստանը յետ է մղուում Արիմից, միւս կողմից էլ Ռուսաստանն, ընդհակառակը, մօտենում է թաթարներին, միջոց է ստանում ամրանալու Արիմում, խառնուելու խանութեան գործերին և կամաց-կամաց հասնելու իւր վերջնական նպատակին: Տաճկաստանի յամառութիւնն այնքան սաստիկ է լինում, որ քանիցս խաղաղութեան դաշն քանդուում է և նորից վերանորոգուում է: Նա չի կամենում հանել իւր զօրքերը Թաման թերակղզուց և ձեռքի տակից անդադար ինտրիգներ է լարում Ռուսների դէմ Արիմում ու Ղուբանում, գրգռելով թաթարներին և աշխատելով չարուցանել նոցա մէջ ատելութիւն դէպի Ռուսները: Ահա այս միջոցում Ռուսաստանը վճռական քայլ է անում: Նա որպէս զի չ'թոյլ տալ այնքան դժուարութեամբ ձեռք բերած յաղթութիւնն իւր ձեռքից գնալու, կարճ միջոցում զանազան հնարներով կազմակերպում է Արիմում մի զօրեղ կուսակցութիւն և նորա միջոցով ժողովրդի մի մասն իւր կողմը ձգելով, իւր կողմնակից Ջահինգիրէյին խանութեան պահն է բարձրացնում: Ջահինգիրէյը, որ հին խաների ցեղից էր, տարուում է Ղուբանի կողմերը և Ռուսաց ազդեցութեամբ այն կողմերում թափառող էդիսանեան, էդիչղուլեան և Քանբուլուդեան Նոդայ - թաթարների ցեղերի ձեռքով խան է ընտրուում և այնտեղից էլ Ռուսաց զօրքի և Արիմի ռուս կուսակցութեան օգնութեամբ առաջնորդուում է դէպի Արիմի մայրաքաղաք Բախչիսարայը և ընդհանուր խան է հրատարակուում:

Բարձր-Դուռը սաստիկ զայրանում է և մի կողմից իւր կուսակից թաթարների ձեռքով աշխատում է ապստամբեցնել թաթարներին նորընտիր խանի դէմ, միւս կողմից էլ պաշտօնապէս չի ճանաչում Ջահինգիրէյին Արիմի տէր, նորա ընտրութիւնն օրինական չի համարում և, վերջապէս, սկսում է նաւատորմիկ կազմել և կամաց-կամաց մօտենալ Արիմի ավերին, որ պատեհ ըրպէին պաշտպանութիւն կարողանայ ցոյց տալ իւր կուսակիցներին: Տաճիկների թափած ճիգը շուտով պսակուում է յաջողութեամբ: Ծագում է ապստամբութիւն և թաթարները խումբ-խումբ դէնքի են դիմում, իւրեանց նպատակ դնելով դէնքի զօրութեամբ գահավիժել Ջահինգիրէյին և

մի ուրիշին իւրեանց յօժարակամ ընտրութեամբ Բախչիսարաչի դահը բարձրացնել, Տաճկաց գործակալները վխտում են Ղրիմի ամեն մի անկիւնում, խրախուսում են ապստամբներին և խոստանում են իւրեանց օգնութիւնը, մասնացոյց լինելով Օսմանեան նաւատորմի վերայ, որ խաբիսի ձգած-կանգնած սպասում էր պատեհ ժամի Ղրիմի ափերից ոչ շատ հեռու:

Իսկ Ռուսաստանը, որ սուր աչքերով դիտում էր ամեն բան, շտապում է իւր զօրքով բռնել Ղրիմը և ապստամբութիւնն իւր բռնումը խեղդել: Երկու մեծ բանակ է ուղարկուում Ղրիմ, որոնցից մէկը ժեներայ սպորուչիկ Պրոգորովսկու առաջնորդութեամբ բռնում է թերակղզին և ջարդում, ցրում է ապստամբների խմբերը, միւսը ժեներայ-պորուչիկ Սուվորովի զօրավարութեամբ արշաւում է Ղուբանի կողմերն այնտեղ նողալ—թաթարներին և արիւննուշաւ լեռնորդիներին հնազանդութեան մէջ պահելու և չ'թողնելու նոցա միանալ թերակղզու ապստամբների հետ: Իսկ որպէս զի Տաճկաց նաւատորմից զօրք չիլեցնէ հարաւաչին ափը, կարգադրութիւն է լինում, որ ծովափնեայ մասում ապրող թաթարները քաջուին հեռանան դէպի լեռները, որ նոքա ոչ թէ միայն չ'կարողանան միանալ Տաճիկների հետ, այլ և հնարաւորութիւն էլ չունենան չարաբերութիւն ունենալ նոցա հետ: Օսմանցիք տեսնելով Ռուսաց վաթսուն հազարանոց բանակը, տեսնելով թաթարների ապստամբութեան արագ ընկճուելը և իւրեանց կուսակցութեան պարտուիլը, չեն համարձակում թշնամական գործողութիւններ սկսել և դորանով նորից պատերազմ հրատարակելու պատճառ լինել և մնում են լոկ հանդիսատես: Նոքա միայն շատանում են բողոքելով, թէ Ռուսաստանը հակառակ դաշնապրութեան պայմաններին ձեռնամուխ է լինում Ղրիմի խանութեան անկախութեան և այդպիսով դրժում է այն սկզբունքը, որ կազմում էր Քիւչուկ-կաջնարջիկի դաշնագրութեան գլխաւոր հիմունքը և որի զօրութեամբ Ղրիմը ճանաչուած էր անկախ երկիր և ոչ մէկը՝ ոչ Ռուսաստանը և ոչ էլ Տաճկաստանը չ'պէտք է խառնուէին խանութեան գործերին: Սակայն Ռուսաստանը նուրբ զիւանդիտական բանազնացութեամբ կարողանում է ջրել և այդ բողոքի առարկութիւնները, ասելով թէ ինքը չի խանդարիլ դաշնագրութիւնը, իսկ եթէ մտել է Ղրիմ ու իւր զօրքով բռնել է երկիրը,—այդ էլ արել է իւր իսկ խանի խնդիրքով ու ցանկութեամբ, որ իբրև իւր երկրի անկախ իշխան ու տէր իրաւունք ունէր խնդրելու ու հրաւիրելու որին որ ցանկանար իրեն օգնելու և ապստամբութիւնը ընկճելու: Եւ վերջ ի վերջոյ, յաջողում է վաւերացնել տալ դաշնագրութիւնը, որ Տաճկաստանը այդ բոլոր եղելութիւնը առիթ բռնելով, չէր կամենում վաւեր-

րացնել և վերջնականապէս ստորագրել, յաջողում է օրինական խան ճանաչել տալ Ջահինգիրէյին, որի խան լինելու իրաւունքն այնքան յամառութեամբ մերժում էր սուլթանը:

Այժմ Ռուսաստանին մնում էր մի երկրորդ քաջն անել, որ կարողանայ իսպառ տիրանալ Ղրիմին. նորան մնում էր ջանք թափել աղքատացնելու ազնուական դասակարգը և իրան խանին, որպէս զի դուրս նլւթական կարօտութիւնից հարկադրուած ստիպուած լինին իրանից նլւթական օժանդակութիւն ու նպաստ ստանալ և երկիրն իւր ձեռքը մատնել: Այդ լինում է մի շատ յաջող քաղաքականութիւն, որ շատ շուտով պսակուում է կատարեալ յաջողութեամբ, անվրէպ հասցնելով Ռուսներին Նոցա իւրեանց առաջ դրած վերջնական նպատակին: Ռուսաստանին քաջ յայտնի էր, որ Ղրիմի խանութեան զլխաւոր աշխատաւոր դասակարգը կազմում են թերակղզում շատ ժամանակներից 'ի վեր ապրող քրիստոնեաները, յայտնի է լինում, որ քրիստոնեաներն են հմուտ արհեստաւորները, երկրագործները, պարտիզպանները, այգեպանները, ձկնորսներն ու առևտրականները, որոնք իւրեանց աշխատանքով ծաղկեցնում են երկիրը, կերակրում են մոզաներին և եկամուտ են տալիս խանի գանձարանին, իսկ բուն թաթարները—հասարակ դասակարգը պարապում է միայն անասնապահութեամբ ու խաշնարածութեամբ, ազնուականները պատերազմական և երկրի կառավարութեան գործերով: Այդ պատճառով էլ հենց եկատարինէ կայսրուհու նշանաւոր համհարզները միտք են չղանում Ղրիմի խանութեան հենց այդ մեծ և կարեւոր աղբիւրը սպառեցնել, խանին և մոզաներին հենց այդ առատ եկամտի հասույթից զրկել: Որոշուում է քրիստոնեաներին ձեռքից եկած ամեն միջոցներով համոզել, որ նոքա թողնեն իւրեանց բնակութեան տեղերը և տեղափոխուեն Ռուսաստան:

Ահա Ռուսաց այդ քաղաքականութեան հետեւանքն է լինում Ղրիմի չայոց գաղթականութիւնը, որի մասին մենք վերը չիշեցինք:

Բ.

Թէ էրբէին առաջին անգամ չայերը գաղթել իւրեանց հայրենիքից և բնակութիւն հաստատել Տաւրիկեան թերակղզում,—մեզ այդ լաւ յայտնի չէ, որովհետեւ այդ մասին մեր ձեռքը ոչ օտար և ոչ ազգային աղբիւրներից ոչ մի վաւերական չիշատակարան չի հասել: Չայ և օտար պատմաբաններից ոմանք հիմնուելով Նոր-Նախիջևանի նշանաւոր ձեռագիր Յայսմաւուրքի չիշատակարանի վերայ, կարծում են, թէ առաջին անգամ չայերը գաղթել են Ղրիմ չայաստանից,

Անիի կործանումից յետոյ ժ. դարում, 1330 թուին, երբ Ղրիմին տիրապետում էին թաթարները և Ջանովացիք, ոմանք լլ հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ Ղրիմում գտնուում են մի քանի հաչկական չիշատակարաններ՝ եկեղեցիների ու վանքերի աւերակներ, մատուռներ ու խաչքարեր, որոնց մնացորդների վերայ սահուած արձանագրութիւնները և նոցա թուականները հասցնում են հայերի թերակզողում բնակուելու ժամանակամիջոցը մինչև ժ. ժա. դարերը, կարծում են, թէ հաչկական գաղթականութեան սկիզբը Ղրիմում պէտք է համարել ժ.-երորդ դարը:

Մենք կարծում ենք, որ երկու կարծիքն էլ ճիշտ են, որովհետև առաջին կարծիքի հեղինակները խօսելով հայերի գաղթականութեան մասին, հասկանում են հայերի դէպի Ղրիմ արած խմբովին գաղթականութիւնը, որ, ինչպէս ցոյց է տալիս վերոյիշեալ հաւաստի չիշատակարանը, եղել է հենց 1330 թուին, երկրորդ կարծիքի հեղինակները, ընդհակառակը, խօսում են միայն հայերի Ղրիմում գոյութիւն ունենալու մասին մինչև մեծ գաղթականութիւնը, որ ամենայն հաւանականութեամբ ժ.-երորդ դարից առաջ չի եղել:

Յայտնի է, որ հայոց գաղթականութիւնը գլխաւորապէս սկսուեց Բագրատունեաց տէրութեան վերջանալուց յետոյ, երբ բիւզանդացիք կամենալով հաշտտանը դատարկել հայերից, ստիպեցին հայոց իշխաններին թողնել իւրեանց հայրենիքը և իւրեանց ժողովրդով տեղափոխուել Նփրատացուց դաշտավայրը, Կիլիկիան և Փոքր-Հայք: Անկասկած հայ ժողովուրդը մէկ անգամ արդէն ընտելանալով գաղթականութեան, այդ տեղերում էլ հաստատ չ'մնաց: Առևտրական դասակարգը այդ տեղերից էլ տարածուեց: Փոքր Ասիոյ շահաստանները և Միջերկրական, Սև և Ազովի ծովերի ափերը, ուրեմն և Ղրիմի հարաւային ափը, և հետզհետէ բազմացաւ այդտեղ, կազմելով նախկինց նմանաց գաղթավայրերում փոքրիկ գաղութներ, շինելով եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ, և փորագրելով խաչքարեր և յետագայ սերնդին դոցա չիշատակ թողնելով: Ենթադրում են, որ այդ հին գաղթականներից է մնացել Թէոդոսիոյ թանգարանի այն յասպիս քարը, որի վերայ քանդակուած փոքրիկ խաչերից մէկն իւր պաղուանդանի վերայ ունի հետևեալ արձանագրութիւնն ու թուականը. «բարեխաւս է սուրբ նշանքս Դրիգորին և իւր զաւակին նհզ.»: Նոցանից մնացած են համարում այն բոլոր խաչքարերը, որոնք կրում են իւրեանց վրայ չ. պ. ջ թուականները, և վերջապէս, նոցա ձեռքով են շինուած համարում ս. Խաչի անտառի մէջ գտնուած վանքը, որի հիմունքը և աւերակները մինչև ցայսօր դեռ երևում են: Սյդ հին գաղթականութիւնը, որ պէտք է եկած լինի, ինչպէս ասացինք, ոչ մի անգա-

մից, խմբովին, այլ հետզհետե, բաղկացած է եղել անկասկած զանազան տարրերից, եկած զանազան տեղերից՝ Հայաստանի զանազան նահանգներից, քաղաքներից, գիւղերից և ժամանակի ընթացքում, մեծ գաղթականութիւնից յետոյ, լուծուել ու միացել է Նորա հետ։ Մեծ գաղթականութիւնն իւր թուի առաւելութեամբ, իւր միապաղաղ տարրով, իւր անեցի վարք ու բարքով, կեանքի տարազով և խօսակցութեան բարբառով, ինչպէս երևում է, մեծ դեր է կատարել, տալով Արիմի հայ գաղութին այն բնորոշ յատկութիւնն ու զճերն, որով մենք ճանաչում ենք Արիմի և Արիմից զանազան կողմեր գաղթած, տարածուած հայերին։

Նախիջևանի լիշտաակարանի ասելով, Անեցիք սկսել են գաղթել իւրեանց փառաւոր քաղաքից 1062 թուին, երբ Բագրատունեաց ճոխ մաշրաքաղաքը պաշարմամբ առնուել է Զարմաղան խանից և աւերմունքի ու կոտորածքի է ենթարկուել։ Նոքա դուրս գալով Ջիրակից, բաժան բաժան են եղել. նոցա մի հատուածը գնացել է Ղէպի Վասպուրականի Վան քաղաքը, միւսը Ղէպի Կիլիկիոյ Սիւր, երրորդը Ղէպի Քուղայ և չորրորդը Ղէպի Վոյգայի ստորին ջրաբաշխը։ Այդ չորրորդ մեծ հատուածն էլ հենց կազմել է Արիմի մեծ գաղթականութիւնը։ Գաղթականները հասնելով Վոյգայի ջրաբաշխը, նախ և առաջ բնակութիւն են հաստատել Ղազան և Հաշտարխան քաղաքների միջոցավայրում գտնուած Ախսարալում։ Թաթարաց հաստատած Ոսկեսարայի կամ Ղփչաղների մեծ խանութեան սահմաններում թաթաբաց խանի հրամանով և թուլտութեամբ 1299 թուին (չխը)։ Քառասուն և մէկ տարի մնալով այդտեղ, նոքա մտածում են տեղափոխուել Արիմի թերակղզին, որովհետև, նախ, մշտական չարաբերութիւն ունենալով Արիմեցւոց հետ, լսած են լինում այդ երկրի թէ հողի բարեբերութեան, թէ կլիմայի բարեխառնութեան և թէ քաղաքական չափող հանգամանքների մասին և, երկրորդ, արդէն շատ նեղուած են լինում թաթարների բռնութիւնից և ցանկանում են մի տեսակ ազատուել նոցա ձեռքից ու իշխանութիւնից։ Նոքա դեսպան են ուղարկում «Քինիւիզաց» իշխանի մօտ, որ բնախուում էր Թէոդոսիոյ «Քուանկ-Նեսարի» մէջ, պաշման են կապում նորա հետ՝ երթալու, բնակուելու նորա կալուածներում, և Ախսարալից դուրս գալով բոլորեքեան՝ իշխանները, ազնիւները և հասարակ ժողովուրդը, ղիմում են Ղէպի Արիմի հարաւային ափը, Ղէպի Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը։ Թաթարները ՚ի հարկէ, աշխատում են ամեն տեսակ արգելք լինել և բռնութեամբ կասեցնել այդ գաղթականութիւնը, որ շատ վնասակար էր խանութեան, որովհետև Հայերը իւրեանց ընդունալութեամբ և աշխատասիրութեամբ մեծ օգուտ էին տալիս թա-

Թարներին, կազմելով միակ երկրագործ, վաճառական և արհեստաւոր դասակարգն անապատական թաթարների մէջ, բայց չեն յաջողում: Հայերը գէնքի զօրութեամբ ճեղքում են թաթարաց ստուար զօրութիւնը և պատերազմելով ու յաղթութիւն տանելով, հասնում են Ղրիմ 1330 թուին (չհթ.):

Յայտնի է, որ Մոնղոլ-թաթարները ժգ. դարի սկզբներում հզօրանալով, գրաւեցին Ասիոյ մեծ մասը. յայտնի է նոյնպէս, որ նոքա դորանով չ'շատանալով, շարունակեցին իւրեանց արշաւանքը Չինգիզի շառաւիղների առաջնորդութեամբ և մտան Եւրոպայ: Բատին ահագին հրոսակի զլուխ անցած, անցաւ Ուրալ և Վոլգա գետերը և տակն ու վերայ անելով այդ տեղերում եղած բոլոր ազգերն ու տէրութիւնները, տիրեց ամբողջ Ռուսաստանին, հիմնեց Ոսկեսարայի կամ Ղփչաղաց խանութիւնը Վոլգայի ստորին ջրաբաշխում և եղաւ թաթարաց էլ-խաներից մէկը, առերես հնազանդութիւն միայն ցոյց տալով մեծ-խանին և անուանական կապ միայն պահպանելով Ղարաղուրումի մեծ-խանութեան հետ:

Ահա հենց այդ ժամանակները Բատիի օգնականներից չորսը իւրեանց ցեղերով — Դորդ-Օջաղը՝ մտան Տաւրիկեան թերակղզին և այդ գեղեցիկ երկիրն էլ դարձրին Ղփչաղաց խանութեան մի մասը: Թաթարաց մեծ խանը Մանգոխանը շնորհում է այդ թերակղզին իւր եղբօրորդի Օրան-Թիմուրին, որ խանի տիտղոս ընդունելով, տիրում է Ղրիմին, Թամանին և Ղուբանի շրջակայքին, իւր հերթով անուանական կապ պահպանելով Ոսկեսարայի հետ, ինչպէս այդ վերջինը Ղարաղուրումի հետ:

1261 թուին Ղրիմի խանութիւնը բաժանուում է երկու մասի՝ Ղրիմի խանութեան Տաւրիկեան թերակղզում և Նոդայի խանութեան Ղուբանի և Դանուբի մէջ գտնուած երկրներում Նոդայի առաջնորդութեամբ, որ ճանաչում էր Ղրիմի խանի իշխանութիւնը: Եւ, վերջապէս, երբ քայքայուում է Ոսկեսարայի խանութիւնը և նորա աւերակների վերայ առաջ են գալիս հետզհետէ Ղազանի և հաշտար-խանի խանութիւններն իւրեանց անկախ խաներով, Ղրիմի խանութեան երկու մասն էլ նորից միանում են, մի անկախ խանութիւն են կազմում, որ գոյութիւն է ունենում ամբողջ հինգ հարիւր տարի, առաջին ժամանակները կառավարուելով Օրան-Թիմուրի յաջորդների ձեռքով, յետոյ Չինգիզի շառաւիղ Գիրէյների հարստութեան ձեռքով:

Օրան-Թիմուրը և նորա յաջորդներն իւրեանց թաթարներով բռնում են Ղրիմի անապատային և դաշտային մասերը մինչև լեռները, որովհետեւ թաթարներն ինքեանք անապատական ժողովուրդ լինելով, պարապելով խաշնարածութեամբ և վրանաբնակ կեանք

վարելով, ընտելացած էին անապատին և պէտք չունէին Ղրիմի լեռնոտ մասին և հարաւային ամենագեղեցիկ և պտղաւէտ ափին, իսկ միւս մասը—լեռների լանջերն ու ծովափնեայ մասը տալիս են վաղուց ՚ի վեր այդ տեղերում ապրող քրիստոնեաներին, գլխաւորապէս Յոյներին, որոնք շատ առաջ դեռ եկած էին այդ երկիրը, հիմնած էին բազմաթիւ գաղութներ և պարապում էին առւտրով:

Առաջին Ջանովացիները, որոնք բնակութիւն են հաստատում Ղրիմում, լինում են երկու վաճառական՝ Բալդո-Պորիա և Անտոնիո-Պել Օրտո: 1281 թուին ղռքա խնդրում ու մեծ փողով գնում են Օրան Թիմուրից հին Թէոդոսիոյ ծովափը և այնտեղ շինում են իւրեանց համար առւտրական մի փոքրիկ ֆակտորիա: Փգ. և Ժգ. դարերում հնդկաստանի առւտուրը կատարւում էր Սև ու Ազովի ծովերի վերայով, ուստի և բոլոր առւտրական ազգերը ձգտում էին այդ ծովերի ափերին առւտրական ֆակտորիաներ հիմնելու և գաղութներ հաստատելու: Իտալիոյ փոքրիկ հասարակապետութիւնները՝ Վենետիկցիք, Ջանովացիք և Պիզացիք այդ ասպարիզում մեծ եռանդով մրցում էին միմեանց հետ: Վենետիկցիք հեմնել էին Ազովը, Ջանովացիք էլ, ինչպէս ասացինք, հիմնում են իւրեանց ֆակտորիան հին Թէոդոսիայի տեղում, որ ժամանակի ընթացքում ստանում է «Կաֆա» անունը:

Խանը թէև պայմանի համաձայն տալիս է Ջանովացիներին հին Թէոդոսիայի տեղը, թոյլ է տալիս նոցա այդտեղ ֆակտորիա շինելու, առւտուր անելու և մինչև անգամ առանձին հրամանագրով արգելում է հարաւային ափում ապրող միւս ազգերին առւտրական գործերով պարապելու, այդ մենաշնորհութիւնը տալով միայն Ջանովացւոյ, բայց դորա հետ միասին մի ծանր պայման էլ է դնում, որ նոքա ներմուծած և արտահանած բոլոր ապրանքներից որոշեալ մաքս հատուցանեն իւր գանձարանին:

Կարճ միջոցում նորահաստատ ֆակտորիան լցուում է բազմաթիւ իտալացի գաղթականներով, որոնք չաջող առւտրական գործողութիւններով սուղ միջոցում հարստանում են, մեծացնում են իւրեանց բնակութեան տեղը և ձեռք են բերում ընդարձակ կալուածներ Կաֆայի շրջակայքում: Սակայն մեծացնելով և ծաղկեցնելով իւրեանց գաղութը, իտալացիք նոյն ժամանակ համոզուում են, որ իւրեանց քաղաքը չի կարող լիակատար բարգաւաճման հասնել և ինքեանք ևս չեն կարող ապահով լինել, մինչև որ չամրացնեն իւրեանց քաղաքը և այլպիսով միջոց չունենան ընկած տեղը պաշտպանուելու թաթարներից, որոնք տեսնելով Ջանովացւոյ օրրստօրէ հարստանալը, սկսել էին արդէն նախանձել և թշնամական յարաբե-

րութիւն ցոյց տալ: Այդ նպատակով նոքա նախապէս քաղաքի չորս կողմը փորում են մի ահագին փոս, որ պէտք է ծառայէր իբրեւ հիմք և առաջին ամրութիւն, որի վերայ ապագայում կամաց-կամաց անկատելի կերպով պիտի աւելանային և ուրիշ ամրութիւններ:

Կասկածոտ խանի աչքից չի խուսափում եւրոպացիների գործողութիւնը: Նա մեկնութիւն է պահանջում, բայց պատասխան է ստանում, թէ այդ փոքրիկ ամրութիւններն ինքեանք շինում են իւրեանց առևտրի մրցակից և հակառակորդ Վենետիկեցիներից պաշտպանուելու համար: Եւ ճշմարիտ, շուտով էլ արդարանում են նոցա ասածները: Վենետիկեցիք նախանձելով Կաֆայի յառաջադիմութեան, 1293 թուին չարձակում են Քանովացւոց վերայ, աւերում քանդում են քաղաքը, այրում են առևտրական նաւերը և ստիպում են նոցա փախչել թաթարների մօտ և նոցանից օգնութիւն խնդրել իւրեանց ազա՛հ կրօնակիցների դէմ: Վենետիկեցիք, ՚ի հարկէ, կամենում են մնալ Կաֆայում և բռնել Քանովացւոց տեղը, բայց թաթարները վերայ են հասնում, հալածում նոցա և աւերուած Կաֆան նորից յանձնում նախկին տէրերին: Այդ ժամանակ արդէն Քանովացիք արձակ-համարձակ, առանց դրդելու թաթարների կասկածը, սկսում են ամրացնել իւրեանց քաղաքը: Նոքա ահագին քարեայ պարիսպ են քաշում քաղաքի չորս կողմը նախկին փոսի եզերքով, ամրացնում են նորան 12 աշտարակով, թողնում են եօթն դարպաս և այդպիսով գոյացնում են մի ամուր բերդ, որ յետոյ սկսում է կոչուել (Փռան')—Հիսար): Բացի սորանից, Քանովացիք ծովախորշում շինում են մի հսկայական պարիսպ, որի յետեւ պէտք է պահուէին և պաշտպանուէին նոցա առևտրական նաւերը, եթէ թշնամիները ծովի կողմից կամենային չարձակուել նոցա վերայ:

Գ.

Կաֆայի և առհասարակ Քանովացւոց բոլոր կալուածների բարգաւաճման և ծաղկելուն նամանաւանդ նպաստում են նոր Ղրիմ եկած հայերը: Նոքա Քանովացւոց իշխանի հետ կապած իւրեանց պաշմանի համաձայն նախապէս բնակութիւն են հաստատում Փռանկ-Հիսարում, Կազարաթում, Սուրխաթում և դոցա շրջակայքում, յետոյ բազմանալով, տարածուում են և լցնում են այն բոլոր տարածութիւնը, որ գտնուում էր Ղարապազարի, Սուրխաթի և Կաֆայի մէջ:

Թէ որքան է լինում հայերի թիւը Ղրիմի թերակղզում մեծ դաղթականութիւնից յետոյ —մենք դժուարանում ենք ճշդիւ որոշել: Յամենայն դէպս կարող ենք ասել, թէ հայերն այդ ժամանակները

մի պատկառելի թիւ են կազմել միւս բոլոր Ղրիմաբնակ ազգերի մէջ, որովհետեւ հենց այդ ժամանակներն է եղել, որ Ղրիմի ծովափնեայ մասը սկսուել է օտարներից հայաստան կամ ծովափին հայաստան կոչուել: Յիշատակարանի ասելով, գաղթական հայերը շինում են Ղրիմում հարիւր հազար տուն և շատ զօրանում ու բազմանում են: Եթէ միայն Յիշատակարանի հեղինակը «հարիւր հազար» թիւը չի գործածում իբրեւ անորոշ մեծութիւն ցոյց տուող մի թիւ և տուն ասելով հասկանում է այնպէս, ինչպէս այժմ մենք ենք հասկանում, կարելի է ուրեմն ամենայն ճշտութեամբ այդ ժամանակուայ Ղրիմաբնակ հայերի թիւը հաշուել 5 հարիւր հազար հոգուց ոչ պակաս: 2' պէտք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ հինգ հոգի թիւը, որ առհասարակ մի միջին թիւ է համարուում ամեն մի տան համար, շատ էլ չի յարմարուում հայերի տան կամ բնտանիքին, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, հայոց տները չեն սիրում բաժանուել և այդ պատճառով էլ շատ բազմամարդ են լինում:

Հայերը մի կողմից իւրեանց յատուկ աշխատասիրութեամբ, աչքաբացութեամբ և ընդունակութեամբ, միւս կողմից էլ երկրի բարեբերութեան և առևտրական գործերի յարմարութեան շնորհիւ շատ շուտով մոռանում են իւրեանց հայրենիքից գաղթելու և թաթարների մէջ ապրելու ժամանակամիջոցում քաջած նեղութիւնները. նոքա կարճ միջոցում բարւոքում են իւրեանց կեանքը, հարստանում են, ծաղկում են, կամ, ինչպէս ասում է Յիշատակարանը, զօրանում են: Նամանաւանդ շատ առաջ է գնում առևտրական դասակարգը, յաջող հանգամանքներից օգտուելով և նաւահանգստների ու առևտրական շուկաների գործերի մեծամասնութիւնն իւր ձեռքը ձգելով: Հայ վաճառականները յաջողութեամբ մրցում են իտալացիների հետ և իւրեանց ճարպիկութեամբ և հմտութեամբ պատուաւոր տեղ են գրաւում թէ Քանովացի իշխանաւորների առաջ և թէ ընդհանրապէս բոլոր ազգաբնակչութեան մէջ: Նոքա վաճառում են իտալական և գերմանական յոյնգոյն մահուղներ, անկուածներ, ապակի, զինի, մարդարիտ, կարմիր կաշի և ձեռք են բերում թաթարներից մեծ քանակութեամբ գոհարեղէն և ոսկի, որ նոքա կողոպտել ու չափշտակել էին հնդկաստանում, Չինաստանում և Պարսկաստանում:

Նիւթական բարգաւաճման հետ զուգընթացաբար առաջ է յընում և հայերի մտաւոր զարգացումը: Նոքա շինում են բազմաթիւ եկեղեցիներ, վանքեր ու մատուռներ, որոնցից որը կանգուն, որը կիսակործան, որն էլ իսպառ աւերուած մինչև ցայսօր դեռ երևում են հետաքրքիր ճանապարհորդի աչքին, եթէ նա անցնում է Թէոդոսիայի արևելեան կողմից լեռների վերայով մինչև Էսկի-Ղրիմ և Ղա-

ասում, Յիշատակարանն ասում է, թէ գաղթականների կառուցած եկեղեցիների թիւը եղել է հազար. թէ ինչու անպատճառ հազար— մենք չ'գիտենք. կարելի է Յիշատակարանի հեղինակը կամեցել է Անեցի գաղթականների շինարարութիւնը նմանեցնել Անի քաղաքին, որ ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, ունեցել է հազար ու մի եկեղեցի: Բայց մենք կարծում ենք, թէ ճշմարիտ որ Ղրիմի հայերը խիստ շատ եկեղեցի են շինել. միայն Կաֆան ունեցել է 45 եկեղեցի, ինչպէս ցոյց են տալիս եկեղեցիների աշտմուշ բազմաթիւ աւերակները և տեղերը և ինչպէս սլատմում է չայտնի «Քէֆէ քաղաք ծովահայեաց» երգը, որի մէջ յիշուում են 24 եկեղեցու անուն, որոնք դեռ չէն ու զարդարուած են եղել մինչև անցեալ դարի վերջերը: Այս բոլոր եկեղեցիները, վանքերը և մատուռները զարդարուած են եղել թանկագին ոսկէ և արծաթէ սպասներով, մետաքսեայ, բեհեզեայ, եկեղեցական զգեստներով, վարագույներով ու փռուածքով, ականակուռ խաչերով, սաղաւարդներով ու վակասներով: Տաճարների պատերի մէջ զրսից ու ներսից հագցրած են եղել բազմաթիւ որձաքար և մարմարիոնեայ խաչքարեր նուրբ քանդակներով ու արձանագրութեամբ, որոնց շինելու, քանդակելու ու փորագրելու դժուար արհեստը գաղթականները բերած են եղել հայրենիքից: Եկեղեցիներից նամանաւանդ նշանաւոր է եղել Թէոդոսիոյ Ս. Սարգիսը, որ եղել է «աթոռակալ» կամ մայրեկեղեցի, իսկ վանքերից՝ Ս. Նշանը կամ Ս. Խաչը, որտեղ նստել են զրիմաբնակ հայերի առաջնորդները և ամբողջ հինգ հարիւր տարի կառավարել են հայոց աջդ հեռաւոր թեմը: Բոլոր հին շինութիւնները՝ վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները և աղբիւրների աւազանները շինուած են եղել հայկական ոճով ու ճաշակով և զարդարուած են եղել քանդակագործ փայտեայ ամուր դռներով, որոնցից շատերը գաղթականները շատ ուրիշ եկեղեցական զարդերի ու սպասների հետ միասին բերած են եղել հայաստանից:

Ղրիմաբնակ հայերն ունեցել են բազմաթիւ հոգևորական դաս կուսակրօն և ամուսնացեալ, որոնք դատարկաձեռն չեն անցկացրել իւրեանց օրերը: Նոքա ամուր կապ են պահպանել Փայր-Աթոռի հետ, հոգացել են գաղթականների մտաւոր և բարոյական կրթութեան վերայ, իւրեանց խցերը դպրոց դարձնելով ժողովրդի մասաղ սերնդի կրթութեան համար, իսկ գիտնական աբեղաները «հողէ տներ» են շինել և իւրեանց կեանքն անց են կացրել, մագաղաթ պատրաստելով և թանկագին ձեռագրեր արտագրելով «ընդ հովանեալ» բազմաթիւ վանքերի ու եկեղեցիների, որոնք շինուած են եղել սիրելի հայրենիքի եկեղեցիների ու վանքերի անուններով:

Առաջին անգամ Ղրիմի լուսաւորչեան հօսը պառակտուել է

1438 թուին: Հռովմի պապերն օգտուելով այն հանգամանքից, որ Ղրիմի մի մասին իշխում են կաթողիկ Ջանովացիք, հաստատում են 1320 թուին եպիսկոպոսական աթոռ Վաֆայում և ապա սկսում են ուղարկել ճիզուլիթեան կարգի աբեղաներ քարոզչութեան: Աբեղուիթները նախապէս իւրեանց նպատակ են դնում քրիստոնեայ դարձնել թաթարներին, բայց երբ այդ նոցա չի յաջողում, նոքա իւրեանց քարոզչական գործունէութիւնը փոխադրում են հաչաբնակ տեղերը, օգտուելով իւրեանց աթոռակալ եպիսկոպոսի իշխանութիւնից և վաշելելով Ջանովացւոց իշխանի հովանաւորութիւնը: Սակայն հեշտ չէր և հաչերին կաթողիկ դարձնելը. նոցա հողեւորականութիւնն արթուն էր, ինքը ժողովուրդն էլ սիրով և ամուր կապերով կապուած էր իւր հարազատ եկեղեցու հետ: Հարկաւորում է մի երկար և յամառ մաքառումն, որի մէջ մեծ դեր է կատարում մարմնաւոր իշխանութեան ճնշումն, մինչև որ կաթողիկները կարողանում են հասնել իւրեանց նպատակին: Ժամանակի կոնսուլ Պուալօ Իմպերիալէն սկսում է զօրեղ կերպով իւր ազդեցութիւնը բանեցնել վիճակաւորի և հայ հարուստ դասակարգի ու ազնուականութեան վերայ, սպառնալով, որ եթէ հաչերը յամառեն, կ'զրկուին իւրեանց ունեցած արտօնութիւններից, իրաւունքներից: Նեղն ընկնելով ու ուրիշ ճար չ'գտնելով ազատուելու Ջանովացւոց բռնութիւնից, նոքա առաջին նուազ համաձայնում են միայն ընդունել պապի գլխաւորութիւնը, կարծելով, թէ այդ կաթողիկութիւն ընդունել չի նշանակում: Աիզուլիթները շատ զգուշութեամբ են վարուում. նոքա, նախ, մուտ են գործում հաչոց եկեղեցիները, յետոյ հետզհետէ սկսում են փոփոխել լուսաւորչական եկեղեցու ձէսերը և, վերջապէս, բանն այն տեղն են հասցնում, որ սկսում են լատիներէն աւետարան կարդալ և առհասարակ լատիներէն ժամասացութիւն էլ կատարել: Միով բանիւ գործն այնպիսի խոհեմութեամբ ու «տակտով» է առաջ տարուում, որ հաչ ժողովուրդը կամաց-կամաց ընտելանում է կաթողիկութեան, այնպէս որ հաչերը մէկ էլ աչք են բաց անում և տեսնում են, որ արդէն կաթողիկ են: Ազգային եկեղեցուն հաւատարիմ է մնում միայն գաղթականների հասարակ դասը — ամբոխը:

Առհասարակ Ջանովացիք սիրով են վերաբերուում դէպի հաչերը, նոցա ըստ ամենայնի հաւասար իրաւունքներ շնորհելով իտալացիների հետ: Նոքա նամանաւանդ սիրով են վերաբերուում դէպի հաչ ազնուական ու հարուստ դասակարգը, որոնցից առաջինն տալիս են մեծամեծ պատիւներ, պաշտօններ ու իշխանական իրաւունքներ, իսկ երկրորդին լիաձեռն ազատութիւն առւտրական ասպարիզում և ամեն տեսակ արտօնութիւններ: Եւ այդ բոլորն 'ի գուր չէր, որովհետև հաչերն

խկապէս օգտուէտ տարր էին հանդիսանում Քանովացւոց կալուածներում նիւթականապէս և բարոյապէս: Հայ երկրագործը բարձրացնում էր երկրի արդիւնաբերութիւնը, արհեստաւորը ծաղկեցնում էր արհեստները, վաճառականը, բացի երկրի առւտուրը զարգացնելուց, յանձն էր առնում ամեն տեսակ զոհողութիւն բերդեր շինելու և քաղաքներն ամրացնելու գործում և, վերջապէս, հայ իշխանը բազմաթիւ մարդկանց գլուխ անցած՝ իւր գէնքի գորութեամբ պաշտպանում էր Քանովացւոց կալուածները թշնամիների յարձակմունքից: Հայերն են շինում «հայոց-բերդ» կոչուած Կաֆայի նշանաւոր ամրութիւնը, հայերն են իւրեանց գէնքի գորութեամբ երկար ժամանակ թեւ ու թիկունք լինում Քանովացւոց՝ նոցա թաթարների դէմ մղած երկարատեւ ու բազմաթիւ կռիւներում, վերջապէս, հայերն են լինում, որ իւրեանց իշխանների առաջնորդութեամբ կարողանում են երկար ժամանակ պաշտպանել Կաֆան Օսմանցիների յարձակմունքի ժամանակ:

1344 թուին թաթարները յարձակուում են Սուղակի վերայ և սկսում են սպառնալ Կաֆային և Քանովացւոց միւս կալուածներին: Ահա այդ ժամանակ հայոց մեծամեծները հաւաքուում են կոնսուլի մօտ և խորհրդակցում են նորա հետ Կաֆայի հին բերդի — «Փռանկ-հիսարի» մօտ մի նոր բերդ շինելու և այդպիսով աւելի ևս ամրացնելու քաղաքը: Նուա մտածում են այդ բերդով պաշտպանել հայոց թաղը, որ բոլորովին անպաշտպան էր, որովհետև հայերը մեծ գաղթականութեան ժամանակ «Փռանկ-հիսարում» բնակութեան տեղ չը գտնելով բնակուել էին հին բերդից դուրս քաղաքի արևելեան կողմը: Քանովացի կոնսուլը լաւ հասկանալով հայերի դիտաւորութեան օգտակարութիւնը, ոչ միայն թոյլ է տալիս, այլ և խրախուսում է նոցա և յորդորում փութով ձեռնարկելու գործին, եռանդով առաջ տանելու և շուտով ի կատար ածելու Վճռում են Փռանկ-հիսարի պարիսպների պէս մի նոր աւելի հաստակառոյց ու աւելի մեծ տարածութիւն բռնող, աշտարակազարդ և մեծամեծ դարպասներով պարիսպ քաշել, շրջապատել ամբողջ հայոց թաղը և մէջ առնել Փռանկ-հիսարը, սկսելով ծովածոցի հարաւային կողմից և անցնելով լեռների վերայից դէպի ծովածոցի հիւսիսային կողմը, որտեղ գտնուում էր Փռանկ-հիսարի «Իսկիլէ-Ղափու» կոչուած դուռը: Որոշուում է, որ մեծատուն հայերից իւրաքանչիւրը, որ պէտք է մասնակցէր շինութեան գործին, յանձն առնէր պարսպի միայն մի մասը շինելու և դորան համեմատ որոշեալ քանակութեամբ քար ու ատաղձ բերել տար ու կուտէր նշանակուած տեղը, իրաւունք ստանալով իւր անուամբ կոչելու իւր շինած պարսպի մասը և իւր չիշատակարանը գը-

րելու նորա վերայ: Ասում են, թէ սորանից է առաջ եկել Ղրիմեցի գաղթականների մէջ նոցա միմեանց հարստութիւնը չափելու յայտնի տարօրինակ սովորութիւնը: Կաֆացիք, երբ որ կամենում էին ասել, թէ այս ինչ մարդը այսքան հարստութեան տէր է, սովորութիւն էին արել ասելու, թէ այս ինչ մարդը կարող է քաղաքի ամրութիւնների համար այսքան քար տալ:

Մեծ եռանդով հայերը ձեռնարկում են գործին և կարճ միջոցում պատրաստուում է ահագին պարիսպը, որ ամեն մի 20, 40 և 60 սաժէն տարածութեան վերայ ունենում է մի մի աշտարակ որմնաճերպերով և ինը դարպաս իւր բոլոր երկարութեան վերայ:

Ոմանք ասում են, թէ հայոց բերդի շինութեան պատճառը եղել է ոչ թէ թաթարների Սոդդայի կամ Սուդակի վերայ չարձակուելը, այլ մի ուրիշ դէպք: Պատմում են, որ մի անգամ Քանովացի առևտրականներից մէկը վիճաբանութեան է բռնուում մի թաթար վաճառականի հետ, որ մի հարուած է տալիս խտալացու երեսին: Ծագում է կռիւ և Քանովացին սպանում է թաթարին: Քանիքէկ խանը ուխտում է վրէժխնդիր լինել եւրոպացի վաճառականից. նա մարդ է ուղարկում և պահանջում, որ մարդասպանին իւր ձեռքը տան, բայց մերժումն ստանալով, գալիս, պաշարում է քաղաքը: Ահա այդ ժամանակ, ասում են, հայերը, որոնք պաշարումից դեռ շատ առաջ տեղեկացած են լինում խանի զիտաւորութեան մասին, հաւաքուում են կոնստանդնուպոլիսում և թոյլատուութիւն են խնդրում ամրացնելու քաղաքն իւրեանց ծախսով ամենավտանգաւոր կողմից, այն է Տովափից դէպի այն կողմը, որտեղ այժմ գտնուում է գերեզմանոցը:

Պաշարումը տևում է երկու տարի, բայց խանը և ոչ մի վնաս չի կարողանում տալ քաղաքին, որովհետև պարիսպները շատ ամուր էին և լաւ պաշտպանուած: Ճիշտ է, խանը մտածում է մեքենաներով քանդել պարիսպները, բայց քաղաքացիք յանկարծակի դուրս են խուժում քաղաքից և այնպիսի ջարդ են տալիս նորան, որ նա ըստիպուած է լինում թողնել պաշարումը և հեռանալ քաղաքից: Նա իւր զայրոյթը թափում է Բալըխլուի վերայ, ուր առնում և այրում է: Քանովացիք ընկնում են նորա յետևից, աւերում են Ազովի ծովի ափերը և այնպիսի սարսափ են ձգում խանի վերայ, որ նա հարկադրուում է խաղաղութեան դաշն կապելու:

Ղրիմի հայ ազնուական դասի մէջ նշանաւոր են լինում չորս իշխանական տուն կամ տոհմ՝ Պահլաւունիք, Մուդալեւիք, Դարեջանենք և Աղամալենք, որոնց վերայ յետագայ ժամանակներում աւելանում է և Բագրատունի տոհմը: Սոքա մեծ չարգանք են վայելում ժողովրդից և մեծամեծ պատիւների ու պաշտօնների են արժանա-

նում «Քինիւիզաց» իշխաններէց: Պարսպաշինութեան ժամանակ Պահլաւունի Տէր-Մաղաքիւս աւագ երէցն իւր պապի եղբօր թոռան Պետրոսի հետ շինում են պարսպի մի մասը «ԵՃ. կարտի» տարածութեամբ և գրում են իւրեանց չիշատակարանը նորա վերայ: Մուղալենց Մարգար իշխանը Քանովացւոց Քիրին իշխանի հրամանով նշանակուում է Քինիւիզաց կալուածների պահապան և իւր զօրազնդով նստում է Կապարաթում, ուստի և թաթարները սովորութիւն են անում նորա տոհմի անունով Կապարաթի համանուն գետը կոչել «Մուղալչէօպէն»: Իարիջանենց աւագ-պարոն Մուրատի Յովսէփ որդին համարուում է Կաֆայի առաջին նսխարարը: Աղամալենց Մեսրոպ իշխանը նշանակուում է Կաֆայի չորրորդ գնդապետ, և այլն:

Այսպիսի բարեօք վիճակի մէջ ապրում է Ղրիմի հայ գաղթականութիւնը մինչև 1475 թուականը, երբ գալիս, տիրապետում են Կաֆային Օսմանցի Տաճիկները և կոտորում, հալածանքի են ենթարկում հայերին ու նոցա զանազան կողմեր ցրուելու պատճառ լինում:

Օսմանցւոց արշաւանքի պատճառները զանազան աղբիւրներ զանազան տեսակ են պատմում: Ոմանք, ինչպէս Նախիջևանի Յիշատակարանը, պատմում են, որ 1344 թուականի պատերազմներից չետոյ Ղրիմի խաներն ընդհանրապէս խաղաղութեամբ են կառավարում Քանովացւոց հետ և սիրով պահպանում իւրեանց դրած դաշինքը և ուխտը մինչև 1468 թուականը, երբ նորից անհամաձայնութիւն է ծագում երկու ազգի մէջ, որ և Կաֆայի աւերմունքի պատճառ է լինում: Այդ թուին, ասում է Յիշատակարանը, խանը կնութեան է առնում իւր որդուն Քանովացւոց Քիրին իշխանի դուստոր: Խնամութիւն կապելուց չետոյ, Քիրինը հրաւիրում է իւր մօտ փեսային, որից օգուտ քաղելով թշնամիները, սկսում են զրգուել խանին Քանովացւոց դէմ, ասելով, թէ Քիրինը հրաւիրեց քո որդուն իւր մօտ խորհրդակցելու, որ նորան նստեցնէ քո տեղ խան, և Քիրինին խանի դէմ, ասելով, թէ փեսագ եկել է քո մօտ, որ քեզ հալածէ ու սպանէ: Թշնամիները հասնում են իւրեանց նպատակին: Քիրինը հաւատ ընծայելով բանարկուների խօսքերին և կասկածելով փեսայի սիրոյ և հաւատարմութեան վերայ, անակնկալ կեպով բռնում է նորան և բանտարկում, տալով նորան չի պահեստ լաւին իշխանին: Խանը, որովհետև չոյս չի ունենում իւր ոչժերով չալթելու Քանովացւոց և իւր որդուն ազատելու, դեսպան է ուղարկում Օսմանցւոց սուլթանի մօտ և խնդրում նորա աջակցութիւնը, ասելով, թէ թող Կաֆա քաղաքը ձերը լինի, միայն որ իմ որդուն բանտից ազատէք ու ինձ յանձնէք: Սուլթանը համաձայնում է և թաթարները ցամաքից, իսկ թուրքերը ծովից պաշարում են քաղաքը: Երկար ժամանակ պաշա-

րում են քաղաքը, բայց չեն կարողանում առնել, որովհետև Ֆռանկ-
 չիսարը և Հայոց բերդը ամուր էին և Հայոց իշխաններն միացած
 Քանովացւոց հետ ոգի ՚ի բռին ընդդիմանում ու պաշտպանում էին
 նորան: Սակայն շուտով պաշարը վերջանում է, Քանովացւոց զօրքը
 թուլանում, ինքը իշխանն էլ չոչսը կտրելով, թողնում, փախչում է:
 Հայերը, մինակը, անօդնական ու անճար մնալով, ստիպուած են լի-
 նում ընդունել թուրքերի առաջարկութիւնը, բանալ քաղաքի զրու-
 ները և անձնատուր լինել, ազատ ու անվնաս մնալու պայմանով:

Ոմանք էլ, ինչպէս Ղրիմի պատմագիր Կոնդորակին, նոյն պատ-
 մութիւնն ուրիշ տեսակ են պատմում: Նոքա ասում են, թէ Քանո-
 վացիք ստիպում են Մինգլիզիբեյ խանին պաշտօնանկ անել իւրեանց
 սահմանակից գաւառի իշխան Էմինեկ-բէկին և նորա տեղը նստեցնել
 են տալիս թաթարներից ատուած մէկին: Էմինեկ բէկն ապստամբում
 է խանից, մեծ կուսակցութիւն է կազմում և զեսպաններ ուղարկելով
 Օսմանցւոց Մէհմէմէտ բ. սուլթանի մօտ, որ այդ ժամանակներն ար-
 ղէն առել էր Պօլիսը, խնդրում է նորա ձեռնտուութիւնը Քանո-
 վացւոց դէմ, խոստանալով մտնել նորա գերիշխանութեան տակ:
 Նշանաւոր սուլթանը, որ այդ ժամանակները պատրաստուած է լի-
 նում արշաւելու Իտալիա, Սլեանիա, Կանդիա և Հոռոդս և այդ նպա-
 տակի համար մի մեծ նաւատորմիւ է կազմած լինում, ըմբռնում է
 Էմինեկ-բէկի առաջարկութեան օգտաւէտութիւնը Օսմանեան կայս-
 րութեան համար և պատրաստի նաւատորմիդն ուղարկում է Սև ծովը
 դէպի Կաֆա: Նաւատորմի պետ Ահմադ Կեդիկ Կապուտան փաշան
 հասնելով Կաֆայի նաւահանգիստը, հրամայում է նախապէս թնդա-
 նօթներն ուղղել դէպի քաղաքի պարիսպները և ռմբակոծել, յետոյ
 նա զօրք է իջեցնում ցամաք և չորս տեղ մարտից շինելով, շարու-
 նակում է ռմբակոծութիւնը ցամաքից և ծովից, ճիգ թափելով քան-
 դել պարիսպները: Երբ որ այսպէս հինգ օր շարունակ տևում է ռմ-
 բակոծութիւնը և ամուր պարիսպները չ'դիմանալով, փլչելու նշան-
 ներ են ցոյց տալիս, Քանովացւոց վերջին կոնսուլ Անտօնիօ-դելլա-
 Դաբելլան և նորա խորհրդական Ուբերտօ-Սիլուարչիաֆիօն դուրս են
 դալիս քաղաքից և չանձնում են փաշային քաղաքի բանալիները,
 նախապէս խօսք առնելով չ'վնասել քաղաքացւոց և ձեռք չ'տալ
 նոցա ստացուածքին: Ասում են, թէ դոքա կաշառուած են լինում
 և հէնց իւրեանց այդ գործողութեան համար ստանում են իւրեանց
 արժանաւոր պատիժը: Անտօնիօն դատապարտուում է տաժանակիր
 աշխատանքի, իսկ խորհրդականը տարուում է Կոստանդնուպօլիս և
 նահատակուում է կապանքների մէջ: Ասողներ էլ կան, թէ դաւա-
 ճանողներն եղել են ոչ թէ կոնսուլն ու նորա խորհրդականը, այլ

ութ ականաւոր մարդ հաչ մեծամեծներէից, որոնք ժողովրդին գրգռել են իշխանաւորների դէմ և ստիպել են նոցա քաղաքը յանձնել թուրքերին, որի համար զոքա էլ կրել են իւրեանց արժանաւոր պատիժը: Փաշան հրամայել է նոցա զլխատել:

Եւ զարմանալին աչն է, որ այդ անհաւասար պատերազմում, բացի հաչերից, ոչ ոք չի օգնել Քանովացւոց, չ'նայելով, որ նոքա պատերազմից դեռ շատ առաջ զղալով, որ թուրքերը պիտի միանան խանի հետ և արշաւեն իւրեանց վերայ, օգնութիւն էին խնդրել իւրեանց Դոժից և նորա միջոցով զիմել էին Անգլիացւոց և հունդարացւոց թագաւորներին:

Կոնդորակին թուրքաց աղբիւրներից առնելով, ասում է, թէ այդ ժամանակները Կաֆան ունեցել է վեց հազար քրիստոնեայ ընտանիք, որոնք իւրեանց հերթով ունեցել են 30 հազար ստրուկ:

Դ.

1475 թուի պատերազմից յետոյ Ղրիմի խանութիւնը վասալական երկիր է դառնում Օսմանեան կայսրութեան: Մինգլիզիքէջը, ինչպէս որ պայմանաւորուած է լինում պատերազմից առաջ, մտնում է սուլթանի գերիշխանութեան ներքոյ հետեւեալ պայմաններով՝ ա. խանը լիակատար իշխանութիւն ունի իւր խանութեան մէջ. նա ընտրուում է Գիրէյներից, բայց հաստատուում է սուլթանից. բ. Սուլթանը Ղրիմի ծալրագոյն թագաւորն է. նա միայն իրաւունք ունի թաթարներին պատերազմ տանելու, պատերազմ հրատարակելու և խաղաղութեան դաշն կապելու. գ. Սուլթանն իբրեւ խալիֆա համարուում է խնամակալ մահմեդական կրօնքի, ս. գերեզմանների և ուխտատեղիների, դ. Սուլթանը պահապան գորք է պահում Գիօզլեվում: Սակայն այդ դեռ սկզբնական պայմաններն են լինում: Յետագայ ժամանակներում սուլթանի իշխանութիւնը գնալով զօրանում է և խանը կամաց-կամաց բոլորովին ընկնում է նորա իշխանութեան ներքոյ: Մինգլիզիքէջի Մահմեդ որդուց յետոյ խաները սկսում են նշանակուել ուղղակի սուլթանից և համարուել նոցա տեղակալները Ղրիմում: Նոքա մինչև անգամ ռոճիկ էլ են ստանում սուլթանից և նորա ցանկութեան համեմատ զահաւիժուում ու գահ են բարձրանում:

Կապուտան-փաշան բռնելով Կաֆան, հրամայում է քաղաքացիներին նախ, ցուցակագրել իւրեանց ստացուածքը, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, պայմանաւորուած էր ձեռք չ'տալ նոցա ունեցած չունեցածին: Բայց յետոյ տեսնելով, որ ցուցակների մէջ մտել են և ըստրուկները, նա հրամայում է խլել ստրուկներին նոցա ձեռքից և ստի-

պում է քաղաքացիներին նորից նոցա չես զնել, մեծ փրկանք վճարելով: Յետոյ օտարահպատակ վաճառականներից նա առնում է 25 հազար դուկատ տուգանք, իսկ Ջանովացիներից պահանջում և ստանում է մի աջնպիսի դումար, որ հաւասար էր նոցա ստացուածքի արժէքի կիսին: Վերջապէս, նա հրամայում է բոլոր Ջանովացիներին պատրաստուել դուրս գալու և դնալու Ստամբուլ, քաղաքի ամենաընտիր և ականաւոր երիտասարդներին ենիչար է ընտրում-առնում, սպանել է սալիս 300 քաղաքացի ամենահարուստներից և 162 վալահայի վաճառական, առաջիններին՝ որովհետև կամենում էր տիրանալ նոցա հարստութեան, երկրորդներին՝ իբրև վրէժխնդրութիւն, որովհետև Մոլդաւացոց Պալադինը նախընթաց տարին սպանել էր տուել թուրք զերիններին:

Բայց ամենամեծ հարուածը նա տալիս է հայերին: Նա չ'շտանալով նորանով, որ կողոպտում է քաղաքի հարուստ հայերին, որ շատերին սպանել է տալիս և ընտիր երիտասարդներին ենիչըր է առնում, սպանում է և բոլոր հայ զլխաւորներին, իշխաններին, ազնուականներին և ընդհանուր կոտորածի է ենթարկում բոլոր հայերին Սուրխաթում, Ղարապղարում և միւս հայաբնակ տեղերում: Յայսմաւորքի Յիշատակարանը շատ հետաքրքիր մանրամասնութիւններ է պատմում հայոց զլխաւորներին սպանելու մասին: Փաշան, ասում է նա, քաղաքն առնելուց յետոյ, երեսանց սէր է կապում հայոց առաջաւորների հետ, չաճախակի նոցա իւր մօտ խնջոյքի հրաւիրելով և խօսակցելով նոցա հետ: Նա այդպէս է վարուում, որովհետև միտքը դրած է լինում նոցա մահմեդական կրօնքին դարձնելու: Սակայն նա կամաց կամաց համոզուում է, որ այդ անհնարին է, որովհետև նոքա նորա բոլոր յորդորանքին սլատասխանում են, թէ ինքեանք պատրաստ են ամեն զոհողութեան, մինչև անգամ գոհելու իւրեանց կեանքը: Բայց հաւատափոխ և հաւատաւաճառ լինելու չեն չօժարիլ: Այն ժամանակ փաշան մտածում է վրէժխնդիր լինել նոցանից: Նա մի օր համոզում է հայերին առանց զէնքի իւր մօտ խնջոյքի գալու, և երբ որ, խնջոյքը վերջանալուց յետոյ, նոքա դուրս են գալիս ապարանքից, որ գտնուում էր «խկիլէ դափուսի», մօտ *ի վերայ չորրորդ դստիկոնի պալատին», և սկսում են վաչր իջնել բարձր սանդուղքից, նա հրամայում է դահիճներին մէկ մէկ սպանել նոցա և ձգել ծովը: Այլ աչնուհետև պակասում է հայ բնակութիւնը Վաֆայում և ընդհանրապէս բոլոր Ղրիմում, որովհետև սպանուողը սպանուում է, գերուողը գերուում է, մնացեալ մասն էլ ահաբեկուած դուրս է գալիս թերակղզուց և ցրուում զանազան տեղեր՝ Լեհաստան, Մոլդաւիա, Վալախիա և ուրիշ տեղեր: Թիշը է, հայերի Ղրիմում մնա-

ցած մասը չետագայ ժամանակներում նորից աճում է, որովհետև ՌԾԱ. թուին հայաստանից նոր գաղթականութիւն է գալիս Արիմ, բայց նոքա այլևս ոչ իւրեանց թուով, և ոչ իւրեանց մտաւոր և բոսրոյական վարդապետմբ, ոչ էլ իւրեանց նիւթական բարօրութեամբ չեն կարողանում հասնել առաջուայ դրութեան: Այդ նոր գաղթականութիւնը, որի թիւը և գաղթականութեան հանգամանքները մեզ լաւ չայտնի չեն, որովհետև Յիշատակարանը այդ մասին միայն հարեանցի է չիշում, եղել է Չահ-Աբբասի արշաւանքների ժամանակները: Յայտնի է, որ Չահ-Աբբասի և Օսմանցւոց պատերազմների ժամանակ հայաստանի զանազան մասերը յաճախակի անտէր մնալով, ենթարկուեցան բազմատեսակ աւազակային խմբերի արշաւանքների, աւազակների, որոնք մեր պատմութեան մէջ չայտնի են «Ջալալիք» ընդհանուր անունով: Դոքա գալիս էին, ինչպէս յայտնի է, արեւմուտքից — Կիլիկիոյ և Փոքր-Ասիոյ զանազան նահանգներից և բաղկացած էին Օսմանցւոց դէմ ապստամբած կուսակալներից և Չահ-Աբբասի դէմ պատերազմող Սինան-փաշայի զօրքի մնացորդից: Նամանաւանդ նշանաւոր էին երկու խումբ՝ Քանաքիլի-Մահմեդի և Թոփալ-Օսմանի, որոնք պատահելով միմեանց Ալթարատի Կոտայից զաւառում, պատերազմում են միմեանց դէմ: Թոփալ-Օսմանն այդ ճակատամարտում յաղթող հանդիսանալով, տիրապետում է Ալթարատին, հալածում է Ահմադին և ինքն իր բնակութիւնը հաստատելով Արալաճոտն զաւառի Կարբի աւանում, այդտեղից ուղարկում է դէպի հայաստանի զանազան կողմերն իւր հրոսակները: Ահա հէնց այդ ժամանակներն աւերուում ու քանդուում է, 'ի միջի այլոց, և Սիւնեաց նահանգի Ծղուկք զաւառը — Որոտն և Վաղանդ նշանաւոր աւանները, որոնց բնակիչների մի մասն իւր զլուխը գերուելուց, կողոպտուելուց և կոտորուելուց ազատելու համար, թողնում, փախչում է հեռաւոր տեղեր և գալիս է Արիմ:

Դոցա հետ գալիս է Արիմ և Աբրահամ Պահլաւունի իշխանը, որի նախնին Պետրոս իշխանը վերոյիշեալ Մաղաբիա աւագ երէցի հետ, պարսպաշինութիւնից յետոյ, վերադարձել էր Արիմից իւր հայրենիքը և բնակութիւն հաստատել Նախիջևանում: Յայսմաւուրքի Յիշատակարանը սլատում է, թէ Որոտնի ընդհանուր աւերմունքի ժամանակ, երբ շատերը դերի էին վարուում, գերուում է և այդ Աբրահամը իւր քեռորդի Պետրոս Բաղրատունու հետ: Բայց դոքա ճանապարհին չաջողում են սպանել իւրեանց գերաւար չորս պահապաններին և փախչում գալիս են Քէֆէ, որտեղ ազնիւ Մուշալենց Մարգարը 'ի սլատիւ դոցա տոհմին շատ սիրով ընդունում է նոցա ու տալիս է բնակութիւն ու մեծամեծ ստացուածք: Պետրոս Բաղրատունին 1618 թուին

վախճանում է, իսկ Աբրահամ Պահլավունին ամուսնանում է Մուղալենց Դէորդ իշխանի Թագուհի դստեր հետ և ունենում է այդ ամուսնութիւնից մի արու զաւակ Տրդատ անունով և մի աղջիկ Աննա անունով: Ահա այդ բարեյիշատակ Տրդատն ու Աննան են լինում, որ շինում են Քէֆէի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին բարձր լեռան վերայ 'ի չիշատակ 1475 թուի հայ նահատակների և իւրեանց ծնողաց և իւրեանց անունները դրել են տալիս եկեղեցու արտաքին դրան վերայ. դռքա են լինում, որ գրել են տալիս Յաշմաուրբում վերոյիշեալ նշանաւոր Յիշատակարանը և դռա վերջում դնել տալիս իւրեանց ազգաբանութեան ծառը. դռքա են լինում, վերջապէս, որ կարգադրում են, որ իւրեանց յետնորդներն ամեն տարի տօն կատարեն Ս. Նիկողայոս եկեղեցում 'ի չիշատակ նահատակների և չիշեն իւրեանց ծնողաց՝ մօրը Թագուհի զշխոյն, հօրը-Աբրահամին, ազգականներին՝ Պետրոս Բաղրատունուն, աւագ-պարոն Դարիջանենց Մուրատին, Մուղալենց Մարգարին, Ակոբին, Աղամալենց Թաթէլին, և հետզհետէ անցնեն ազգահամարութեան ծառի վերայ իւրեանց արական ճիւղերը:

1475 թուից մինչև 1778 թուականը, երբ լինում է զաղթականութիւնը դէպի Ռուսստան, Ղրիմում մնացած հայերը միւս քրիստոնեայ ազգաբնակութեան՝ բազմաթիւ Յոյների և սակաւաթիւ Վրացիների և Վալահացիների հետ, որոնք զերուած էին և կոչուում էին «եսիրիւեր», հպատակում են Ղրիմի խանութեան, որ իւր սէրութեան կազմակերպութեամբ և կառավարութեան եղանակով մի ազնուապետական միապետութիւն էր: Խանութեան ղրուխը կանչւած էր խանը. որ կառավարում էր երկիրն ազնուական դասակարգի մասնակցութեամբ, որ և սահմանափակում էր խանի միապետական իշխանութիւնը: Այդ ազնուականներն առաջ էին եկել Ղրիմի թերակղզին առաջին անգամ նուաճողներից և ղլխաւորապէս «Դորդ-օջաղից», և կոչուում էին բէյեր:

Ժե. դարում իւրեանց նշանակութեամբ հռչակուում են նամանաւանդ բէյական հինգ սոհմ՝ Զերինեան, Բարինեան, Սեյիջիվադեան, Մանուրեան և Արզինեան, որոնք հետզհետէ մեծամեծ կողուածների տէր են դառնում և խանութեան համարեալ թէ բոլոր կառավարութիւնն իւրեանց են սեպհականացնում: Բէյերի կալուածները կոչուում էին «բէյկիւեր» և ղլխովին ենթարկուած էին բէյերի իշխանութեան: Բէյերն էին իւրեանց բէյիկում ապրող ժողովրդի անձնիշխան տէրն ու պարոնը. նոքա հարկ էին ժողովում նոցանից, գատում էին նոցա և մինչև անգամ մահուան պատիժ էին տալիս, թէև խանութեան մէջ կար և տէրութեանական ընդհանուր գատաւոր, որ կոչուում էր «կադի-ասկեր»: Խաները չէին խառնուում բէյերի գործերին. նոքա

մինչև անգամ գլխահարկ ևս չէին առնում բէյլիկներում ապրող ժողովրդից: Խանութեան մէջ ոչ մի գործ չէր կարող կատարուել առանց բէյերի խորհրդին: Խանը պէտք է խորհուրդ կազմէր և ստանար բէյերի համաձայնութիւնը պատերազմ հրատարակելու կամ խաղաղութեան դաշը կապելու համար. մի խօսքով ինքը խանն էլ մի մեծ բէյ էր, ունէր իւր առանձին բէյլիկը և զանազանուում էր միւս բէյերից միայն նորանով, որ աւելի մեծ բէյլիկ ունէր և պատերազմի ժամանակ ընդհանուր զօրավար լինելու և բէյերից մի սալլ պաքսիմաու, հազարական պիաստր և մի գունդ զօրք իւր բէյի առաջնորդութեամբ պահանջելու իրաւունք ունէր:

Բէյերի կրտսեր սերունդը կոչուում էր «էմիր-զաղէ» և կազմում էր ազնուական դասակարգի երկրորդ ճիւղը կամ ստորին ազնուականութիւնը, որի անդամները յետագայ ժամանակներում սկսում են կոչուել «մրզաներ», որ ոչ ալլ ինչ է, եթէ ոչ աղճատուած «էմիր զաղէ» կոչումը: Բացի տոհմական մրզաներից կալին ալլ ևս բազմաթիւ ուրիշ մրզաներ, որոնք իւրեանց տիտղոսն իւրեանց կալուածներէ հետ միասին ստացել էին խանից, նորան մի որ և է ծառայութիւն մատուցած լինելու համար զեռ այն ժամանակները, երբ խանութեան մէջ ազատ հողեր, ջրհորներ, աուլներ շատ կային:

Խանից յետոյ երկրորդ տեղը տէրութեան մէջ իւր նշանակութեամբ բռնում էր «կալգա-գիրէյը», որ տէրութեան ընդհանուր զօրավարը, խանի տեղակալը և ընդհանրական բարձրագոյն դատաւորն էր, և խանի մահից յետոյ մինչև նոր խանի ընտրուելը կառավարում էր տէրութիւնը: Երրորդ անձը տէրութեան մէջ համարուում էր «նուր-րեզիներ», որ բռնում էր կալգա-գիրէյի տեղը նորա մահից յետոյ, և, վերջապէս, չորրորդն «օր-բէյն» էր, Պերեկոպլի նահանգապետը կամ կառավարիչը:

Բէյերը, մրզաներն իւրեանց բէյլիկներից ստանում էին երեք տեսակ հարկ՝ «Ուշուր»,— տասանորդ բոլոր պտուղներից, «Զիքեաթ» — հինգ տոկոս թուշուններից ու անասուններից և «Պետիր» — մի տեսակ հոգևոր հարկ: Բացի սորանից, հարկ էին առնում և օտարազաւաններին պատկանած վարելահողերից, այգիներից և պարտեզներից: Խանն էլ ուրիշ բէյերի պէս հարկ էր ժողովում իւր բէյլիկի, բայց ոչ անձամբ, ալլ «աշնաների» — կապալառուների — ձեռքով: Խանին տուած «Ուշուրը» տասանորդ չէր, $\frac{1}{8}$ մասը: Հայերն էլ միւս քրիստոնեաների հետ միասին ապրում էին խանի, բէյերի և մրզաների կալուածներում և ենթարկուած էին այն հարկապահանջութեան, որին ենթարկուած էին և միւս քրիստոնեաները և թաթար ժողովրդի հասարակ դասակարգը: Ղրիմի խանութեան մէջ, եթէ չհաշուենք

վերոյիշեալ փոքրամիւ եսիրներին, ստրկութիւն չ'կար ընդհանուր մտքով, բայց որովհետեւ ժողովուրդն ապրում էր բէյիկներում և ամեն բանում ենթարկուած էր խանի, բէյերի և մրզաների կամայականութեան, կարելի է ասել, որ նոցա դրութիւնը, եթէ ոչ ստրկութեան, գոնէ, խիստ ծառայութեան հաշուի էր: Հայերը շարունակում էին պարապել իւրեանց նախկին զբաղմունքներով՝ երկրագործութեամբ, պարտիզպանութեամբ, այգեգործութեամբ, արհեստներով և առևտրով, բայց արդէն չէին կարողանում առաջուայ բարօրութիւնը ձեռք բերել, որովհետեւ ոչ մի արտօնութիւն չունէին, մեծամեծ հարկեր էին վճարում և, որ գլխաւորն է, ենթարկուած էին մեծ կամայականութեան: Սորա վերայ պէտք է աւելացնել և այն, որ հայերն օտարադաւան էին, որ և առիթ էր տալիս իշխող մահմեդականներին խստիւ վերաբերուելու, խէթիւ նայելու նոցա վերայ և ընկած տեղը կրօնական հալածանք չարուցանելու նոցա դէմ. մի խօսքով այստեղ ևս կրկնում է այն, որ եղել է և այժմ էլ լինում է բոլոր մահմեդական տէրութիւններում, որոնց սահմաններում քրիստոնեաներ են բնակուում: Սակայն Ղրիմում այս կողմնակի նեղութիւնները տեղի են ունենում տիրապէս առաջին ժամանակները: Յետագայում թաթարները բոլորովին ընտելանում են քրիստոնեաներին, ձեռք են վեր առնում կրօնական հալածանքներից ու նեղութիւն տալուց և սկսում են մինչև անգամ նոցա պաշտպանել և կրօնական արտօնութիւններ տալ: Եւ խանը, բէյերը և մրզաներն այսպէլ էին վարում, որովհետեւ տեսնում էին, որ իւրեանց բէյիկներում միակ աշխատաւոր ժողովուրդը քրիստոնեաներն են, որոնք իւրեանց պարտէզներից, այգիներից և վարելահողերից հատուցած մեծաքանակ տուրքով լցնում էին թէ խանի դանձարանը և թէ իւրեանց ձեռքի աշխատանքով մշակում ու հարստացնում էին երկիրը: Քրիստոնեաներն էլ իւրեանց հերթով կամաց կամաց ընտելանում են թաթարներին, ծանօթանում են նոցա տէրութեան և կենցաղավարութեան, կարգ ու կանոնին և, վերջ 'ի վերջոյ, մշակում են մի տեսակ *modus vivendi*, որ բաւականութիւն է տալիս թէ իւրեանց և թէ տէրերին: Օչ *modus vivendi*-ն, այդ իւրեանց դրութիւնից ու վիճակից բաւական լինելը, ինչպէս երևում է հանգամանքներից լինում է ոչ թէ առ հարկի, ոչ թէ որովհետեւ ուրիշ ճար չ'կար, այլ բոլորովին բնական կերպով, այնպէս որ երբ 1778 թուին Ռուսները բռնում են Ղրի'ը և առիթ է ներկայանում գաղթելու Ռուսաստան և բարւոքելու իւրեանց դրութիւնը, նոքա դժուարանում են, չեն ուզում թողնել իւրեանց համար արդէն երկրորդ հայրենիք դարձած երկիրը: Ռուսաստան գաղթած հայերն իւրեանց գաղթելուց առաջ ասլորում են եղել Ղրիմի հետեւալ տեղե-

րում՝ Գէֆէ, Բախչեսարաչ, Կարասուբապար, Գեօպիլ, Ակմեզիդ, Էսկի-Կրիմ քաղաքներում և Թոփու, Սալա, Սուլթան-Սալա, Օրթալան, Կամշլիկ, Չուրուկսու, Բուրունչուկ Օթար և Թոպչակ զիլզերում:

Ե.

Ղրիմի Ռուսաց զօրքի հրամանատար ժեներալ-պորուչիկ Պրոգորովսկին Ռումեանցովից հրաման ստանալով Ղրիմաբնակ քրիստոնեաներին զաղթեցնելու մասին, առաջին նուազ մեծ դժուարութեան մէջ է ընկնում, որովհետեւ այդ հրամանագրի մէջ չէր լիջուած, թէ արդեօք ստացուած է այդ մասին կայսրուհու հաճութիւնը և թէ պէ՞տք է այդ մասին իմաց տալ խանին, թէ ոչ: Դրութիւնը շատ փափուկ էր, որովհետեւ թաթարների ապստամբութիւնն ընկճուած էր, թէև Ղրիմը բռնուած էր Ռուսաց զօրքերով և ճահինգիրէյն ապահով բազմած իւր զահի վերայ, այնուամենայնիւ արդելքներ ու դժուարութիւններ դեռ շատ կային: Հախառակ կուսակցութիւնը Ռուսաց այդ քայլը մի կողմից պէտք է մէկնէր նոցա ձգտումով խառնուելու խանութեան ներքին գործերին, միւս կողմից էլ ճահինգիրէյն պիտի ներկայացնէր իբրև մի դաւաճան, որ ծախում է իւր երկիրն օտարներին: Բարձր-Դուռն էլ պիտի օգտուէր հանգամանքներից, խուրտումն ձգէր բոլոր երկրի մէջ, գահալիժէր Ռուսաց կուսակից խանին և իւր ազդեցութիւնն առաջ տանէր: Վաղթականութեան չէր համակրել ոչ խանը, որովհետեւ զորանով նա կ'ձգէր իւր վարկն իւր հպատակների առաջ, ոչ ազնուականութիւնը, որովհետեւ զորանով նա կըզրկուէր իւր եկամտի զլիւսւոր աղբիւրից, ոչ էլ ինքեանք քրիստոնեաները, որովհետեւ նոքա չէին ցանկանալ թողնել իւրեանց տուն ու տեղը, իւրեանց հայրերի դերեզմանները, իւրեանց սրբատեղիները: Եթէ լինէր կայսրուհու հրովարտակը դեռ կարելի էր, թէև այդ էլ ոչ առանց մեծ դժուարութիւնների, համոզել խանին, որովհետեւ նա բարերարուած լինելով նորանից, չէր անցնիլ նորա խօսքից ու ցանկութիւնից: Ինչ որ վերաբերում էր ազնուականներին ու քրիստոնեաներին, — կարելի էր առաջիններին նլութական վարձատրութիւն տալով, իսկ երկրորդներին մեծամեծ արտօնութիւններ խոստանալով ու նոցա զլիւսւորներին զանազան պատիւներ տալով, զորձը մի տեսակ զլուխ բերել: Իսկ կայսրուհու հրովարտակը չ'կար, որովհետեւ Ռումեանցովը կայսրուհուն գաղթականութեան մասին ներկայացրած իւր գեկուցապրի պատասխանը դեռ չ'ստացած արդէն 1778 թուի Փետրուարի 25-ին մասնաւորապէս հրամանագրել էր ձեռնարկել այդ գործին: Պրոգորովսկին կշռելով բոլոր հանգամանքները և գործի դժուարութիւնն

ի նկատի առնելով, անիրագործելի և անժամանակ է համարում այդ միջոցում այդ խնդրի չարուցանելը և այդ մտքով էլ հենց պատասխան է գրում Ռուսեանցովին: Նա կարծում է, թէ քրիստոնեաներին գաղթեցնելն առիթ կ'տայ Արիմի իշխանաւորներին մտածելու, թէ Ռուսաստանը կամենում է տիրել թերակղզուն, Օսմանեան կայսրութիւնն էլ Ռուսաստանի այգպիսի զործողութիւնն այգպէս կ'հասկանայ, որի հետեանքը կ'լինի պատերազմ, իսկ խանն աւելի շուտով կ'համաձայնի վայելուչ թոշակով թողնել խանութիւնը, քան թէ թոյլ տալ քրիստոնեաներին գաղթելու: Սակայն երբ ստացուում է կայսրուհու վերոյիշեալ ուկագն ու ռեսկրիպտը և դոցա հիման վերայ նորանոր հրամանագրեր են հասնում Պրոպորովսկու ձեռքը Ռուսեանցովից և Պատեօմկինից, նա անցապաղ ձեռնարկում է գործին:

Հրամանատարը նախապէս այդ մասին խորհրդակցում է ռեզիդենտ Կոնստանտինովի հետ, որ երկար ժամանակ Արիմում ապրած լինելով, շատ լաւ ուսումնասիրել էր թաթարների վարքն ու բարքը, խանութեան կարգն ու կանոնը, չետոյ նա կոչում է իւր մօտ Յունաց մետրուպոլիտ Իգնատիոսին և յորդորում է նորան նպաստել այդ գործին, խոստանալով մեծամեծ արտօնութիւններ ժողովրդին և մեծամեծ պատիւներ իրեն մետրոպոլիտին: Նոյն տեսակ յորդորանք և խոստումներ լինում են և Լուսաւորչական հայերի առաջնորդ Մարկոսեան Պետրոս վարդապետին և կաթողիկ հայերի առաջնորդ Վարդերեսովիչ Յակովբ վարդապետին: Քրիստոնեաների հոգևոր պետերը թէև սկզբունքով տալիս են իւրեանց համաձայնութիւնը, բայց չաջողութեան մասին խօսք չեն տալիս, որովհետև գործը զժուար էր և ինքեանք վախենում էին իւրեանց հօտից: Նոքա նախապէս կամենում են իմանալ իւրեանց ժողովրդի միտքը, կամենում են խորհրդակցել իւրեանց հօտի զլսաւորների հետ, կշռադատել գործի կարելիութիւնը, օգտաւէտութիւնն ու վնասակարութիւնը, մի խօսքով կամենում են գործի բոլոր հանգամանքներն, բոլոր մանրամասնութիւններն ի նկատի առնել և այնուհետև իւրեանց վերջնական որոշումն չացտնել և մի քանի պայման առաջարկել: Հանգամանքները նպաստում են նոցա: Ապրիլ ամիսն էր և զատկական տօների ժամանակը, ուստի և հեշտ էր նոցա չարաբերութիւն ունենալ ժողովրդի հետ, առանց գրդելութաթար իշխանաւորների կասկածները: Հրահանգ է տրուում քահանաներին մտնել ժողովրդի մէջ և աշխատել հասկացնել նոցա Ռուսաց առաջարկութեան միտքը և գորանից քրիստոնեաների համար ծաղելիք օգուտները, հրահանգ է տրուում քարոզիչներին զգուշութեամբ քարոզել եկեղեցիներում և գաղթականութեան համար կամաց կամաց հող պատրաստել, շէշտելով իւրեանց քարոզների մէջ այն անդորր և

խաղաղ կեանքի վերայ, որ նոքա կունենան քրիստոնեայ թագուհու իշխանութեան ներքոյ, այն շլացուցիչ արտօնութիւնների վերայ, որ նոքա կ'վայելեն սերնդէ սերունդ Ռուսաստանում: Ինքեանք հոգևոր պետերն էլ ձեռքերը ծալած չեն նստում. նոքա էլ իւրեանց մօտ մուտք ու ելք ունեցող ժողովրդի զխաւորներին համոզում և հասկացնում են. ինքեանք էլ ընկած տեղը քարոզում ու աշխատում են ժողովրդին ընտելացնել գաղթելու մտքին:

Միւս կողմից էլ ցրուում, մտնում են ժողովրդի մէջ Պրօզորովսկու և Առտանդինովի բազմաթիւ հայ և յոյն էմիսարները, որոնք բարերարութեամբ լինելով պատիւներով, աստիճաններով և նիւթական վարձատրութեամբ, ոչ մի ջանք չեն խնայում յաջողեցնելու գաղթականութեան գործը: Ապարուհու ռեսկրիպտի ու ուկազի մէջ ասուած էր, թէ պէտք է գործ դնել ձեռքից եկած բոլոր միջոցները, որ քրիստոնեաները յօժարակամ համաձայնեն թողնել Ղրիմը և տեղափոխուել Ազովի և Նովոռուսիոյ նահանգները: Ռուսաց զխաւոր պաշտօնեաները ռեսկրիպտի այդ կտորի միտքն այնպէս էին հասկացել, թէ պէտք է գործ դնել անխտիր ամեն միջոց քրիստոնեաներին գաղթեցնելու համար և համաձայն դորան էլ հրահանգներ էին տուել իւրեանց էմիսարներին, իւրեանց ստորադրեալ պաշտօնեաներին: Թաթարները, եթէ չաջողի նոցա նորից ապստամբել, միտք ունին հալածանք չարուցանելու քրիստոնեաների դէմ և բռնութիւն գործ դնելու: Օսմանցիք, եթէ կարողանան զօրք իջեցնել Ղրիմի ափերը, անպատճառ վրէժխնդիր կ'լինեն քրիստոնեաներից, իբրև Ռուսաց դաւանակիցներից և կողմնակիցներից. խանը բաշխել է քրիստոնեաներին Ռուսաց և հրամայել է նոցա փութով թողնել թերակղզին և տեղափոխուել Ռուսաստան, և այլն և այլն—ահա այն սովորական յորդորանքը, որ անում էին էմիսարները, այն սպառնալիքները, որ տալիս էին քրիստոնեաներին գաղթեցնողները, կամենալով ահ ձգել ժողովրդի սիրտը և ստիպել նոցա շուտով կատարելու Ռուսաց ցանկութիւնը:

Ժողովուրդը մի կողմից լսելով իւրեանց հոգևոր պետերի յորդորանքը, միւս կողմից էլ ահաբեկուած սպառնալիքներից, չ'զիտէր, թէ ինչ անէր. թողնել գեղեցիկ Ղրիմը, ձգել տուն-տեղ, արտ ու դաշտը պարտէզ ու այգի, եկեղեցի ու վանք և գնալ մի անձանօթ երկիր, նա չէր ուզում, բայց մնալ ու զոհ դառնալ թաթարների ու Օսմանցիների բռնութեան դորանից էլ վախենում էր: Երկբայութիւնը, կասկածը, տատանումը տիրել էր ամեն տեղ և առաջ բերել մի ընդհանուր խլրտում բոլոր քրիստոնեաբնակ վայրերում, որ, յայտնի բան է, չէր կարող աննկատելի մնալ, խուսափել տիրող թաթարների աչքից,

ինքեանք քրիստոնեաներն էլ շատ տեղ չէին ծածկում եղելութիւնը թաթարներից, արձակ-համարձակ ձեռնարկելով ծախելու իւրեանց անշարժ կալուածները և պատրաստուելով գաղթելու, պատճառը հարցնողներին էլ պատասխանելով, թէ խանը քրիստոնեաներին տուել է ռուսներին, չ'պատրաստողներին էլ յորդորելով, թէ ինչ էք հանդիստ նստել, միթէ չգիտէք, որ հրաման կայ թողնելու ու հեռանալու Ղրիմից. նոյն իսկ հայ քահանայները դէռում են թաթարների մօտ և յայտնում են նոցա գործի եղելութիւնը:

Սակայն չ'նայելով այս բոլորին, քրիստոնեաները դարձեալ դանդաղ են շարժուում և գաղթել ցանկացողների թիւը շատ չնչին է լինում, իսկ մեծամասնութիւնն ամենեւին հակումն չի ցոյց տալիս գաղթելու: Այսպէս շարունակուում է գործը, մինչև որ ժեներալ-պորուչիկ Պրոգորովսկին, որի չարաբերութիւնը զանազան պատճառներով լարուած է լինում Ռումեանցովի հետ, թողնում է իւր պաշտօնը և հեռանում Ղրիմից և նորա տեղը հրաւիրում է բռնել նշառուոր Ալէքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովը, որ նոր եռանդ ու աշխոյժ է մտնում այդ գործի մէջ: Բայց այդ գործն այնքան դժուար է լինում, որ մինչև անգամ Սուվորովը ևս, որի վճռականութիւնը և իւր նպատակին հասնելու համար ոչ մի արգելքի առաջ կանգ չառնելը յայտնի է պատմութիւնից, առաջին նուազը տատանուում է: Նա իւր զեկուցումներից մէկի մէջ այդ մասին գրում է Ռումեանցովին. «Մէկ Ալբանացի անցեալ խառնակութիւնների ժամանակ ամուսնացել էր մի թաթար կնոջ հետ, որ շուտով դորանից յետոյ մկրտուել էր: Թաթար կառավարութիւնը պահանջում էր, որ կինը թողնէ քրիստոնէութիւնը և նորից մահմեդական դառնայ, ծնողներն էլ համոզում էին նորան, բայց նա չէր ուզում և իւր հերթով խորհուրդ էր տալիս իւր ծնողներին, որ նոքա էլ քրիստոնեայ դառնան: Ռեզիզենտը թաթար պատգամաւորների ներկայութեամբ քննելով այդ գործը, եկաւ այն եզրակացութեան, որ «տրակտատին» հակառակ է այդ կնոջը կառավարութեան ձեռքը յանձնելը, որի համար և կառավարութիւնը խռովեց ինձանից և մինչև անգամ սպառնալիքներ կարդաց: Այժմ նորին պաշտօնավարութիւն իշխան Փրիզորի Ալէքսանդրովիչը գրում է ինձ քրիստոնեաների յայտնի գաղթականութեան մասին: Առանց մեծ խրոպութեան այդ գործը զուլիս բերել չի կարելի, թէև ես բոլոր քանքս գործ եմ դնում դորանից ծագելիք խառնակութիւնների առաջն առնելու»:

Հոգևոր պետերը, վերջապէս, 1778 թուի Յուլիսի 17-ին ներկայացնում են իւրեանց պաշմանները և խնդրում են, որ կայսրուհին յառաջագոյն իւր բարձր հրովարտակով հաստատէ այդ պաշմանները և

յետոյ արդէն ձեռնարկուի ժողովրդին տեղահան անելու գործին։ Որոշուում է երկու տեսակ պատգամաւորութիւն ուղարկել Ռուսաստան.— մէկն Ազովի նահանգն՝ առաջարկուած հողերը դիտելու համար, միւսը Պետերբուրգ՝ կայսրուհուն ներկայանալու, պաշտօնագիրը հաստատելու և արտօնութիւնների հրովարտակը ստանալու համար. որոշուում է նոյնպէս զաղթականութեան գործին այնպիսի ձև տալ, որ իբրև թէ Ռուսաստանը չէ, որ զաղթեցնում է ժողովրդին, այլ ինքը քրիստոնեայ ժողովուրդն է, որ թոյլատուութիւն է խնդրում տեղափոխուելու Ռուսաստան։ Միևնոցն ժամանակ Սուվորովը չորդորանքով, սպառնալիքով, աջ ու ձախ պատիւներ, աստիճաններ, բնձաներ բաժանելով, սորան-նորան ազդեցիկ մարդկանցից նիւթական վարձատրութիւն տալով, կարողանում է համոզել նոցա, որ այլ ևս գործը յետ չ'ձգեն և հէնց մենչև պատգամաւորների վերադառնալը հոգևոր պետերը հրովարտակներ արձակեն իւրեանց հօտերին և սկսեն տեղափոխուել։ Ի միջի աչոց, Իդնատիոս մետրոպոլիտին տրուում է բնձաց փողով՝ 6,500 ռ., Պետրոս վարդապետին 2,800 ռ., Յակովբ Վարդերեսովիչին 1,500 ռ., և երեքին միասին կառքերի, արդուղարդի և ձիերի փող 2,799 ռուբլի։

Հոգևոր պետերի Սուվորովին և նորա ձեռքով Ռումեանցովին և կայսրուհուն ներկայացրած պաշտօնագրի կէտերից արժանի են ուշադրութեան հետևեալները. Ա. Բաւականացուցիչ վարձատրութիւն Ղրիմում թողնելիք անշարժ կալուածների համար, Բ. Արքունի ծախսով տեղափոխութիւն, Գ. Կայսրուհու անունով խոստացած հողը Դնեպր, Սամարա և Օրեոլ գետերի ջրաբաշխում, Դ. Անխաուն բնակութիւն միւս բոլոր ազգաբնակութիւնից առանձին, և մի մի քաղաք իւրեանց գիւղերով իւրաքանչիւր ազգի համար առանձին, Ե. Հոգևոր պետերի իւրեանց հօտերի վերայ լիազօրութիւն, Զ. Ցասնամեայ ազատութիւն բոլոր հարկերից և բոլոր մասնաւոր ու արքունի պարտականութիւնից, Է. Ազատութիւն զինուորագրութիւնից, Ը. Ազատ կառավարութիւն իւրեանց օրէնքներով և իւրեանց միջից ընտրուած մարդկանց ձեռքով տեղական նահանգապետի հսկողութեան ու սլաշտպանութեան ներքոյ, Թ. Սերմացու առաջին տարին մինչև նոր ցորենի հասնելը և նիւթեր ու առաղձ շինութիւնների համար, Ժ. Վարձատրութիւն թողնելիք ցանքսերի և թաթարների վերայ մնալիք պարտքերի փոխարէն։

Խանը, որ մինչև այդ ժամանակները չ'տեսնողս և չիմացողս էր լինում, թէև նորա ձեռքը թաթար իշխանաւորներից և ազնուականներից հասել էին բազմաթիւ թղթեր, որոնց մէջ մանրամասն նկարագրուած էին Ռուսաց ռեզիդենտի և լիազօրի գործողութիւն-

ները դադթականութեան վերաբերմամբ, տեսնելով, որ, ճիշդ որ, քրիստոնեաները պատրաստուում են դադթելու, և խելամուտ լինելով այն մեծամեծ վնասների մասին, որոնք կարող են առաջ գալ քրիստոնեաների հեռանալուց, իւր ստացած բոլոր թղթերն իւր նոցա տուած պատասխանադրերի հետ միասին ուղարկում է Սուլորովին և Ռումեանցովին, աւելացնելով իւր կողմից, թէ ինքը բոլորովին չի հաւատում այդ բանին, որովհետեւ չի հասկանում, թէ ինչ կարիք ունի Ռուսաստանը զրիմաբնակ քրիստոնեաներին և ինչ օգուտ կարող է ստանալ նա, դադթեցնելով նոցա իւր սահմանները: Սուլորովը և Ռումեանցովը, որոնք մինչև այդ ժամանակները դադթականութեան մասին աւելորդ էին համարել իմաց տալու Ղրիմի տիրոջը, հաւաստիանալով, որ բանն արդէն բացուած է և պաշտօնապէս մեկնութիւն պէտք է տալ իւրեանց գործողութիւնների համար, պատասխանում են, թէ այդ գործում ոչ ռեզիդենտը, ոչ էլ լիազօրը մատ ունին, այլ ինքեանք քրիստոնեաներն են, որ ձգտում են դադթելու և կայսերուհու հովանաւորութեան տակ մտնելու: Խանը պիտի հասկանայ, որ կայսրուհին չէր կարող մերժել իւր կրօնակիցների խնդիրը, որովհետեւ նոքա կարող են ենթարկուել թաթարների հալածանքին, եթէ նորից ապստամբութիւն պատահի Ղրիմում, կարող են ենթարկուել Օսմանցիների վրէժխնայրութեան, եթէ միայն նոքա դան Ղրիմ: Սակայն խանն այդ բանից ամենևին չ'պէտք է նեղանայ, կայսրուհու պահանջը մի շատ չնչին տրիտուր է այն բոլոր բարիքների փոխարէն, որ նա առատութեամբ բաշխել է իրեն խանին և ընդհանրապէս բոլոր թաթարներին, նոցա ազատ կացուցանելով Օսմանցիների իշխանութիւնից և ծառայութիւնից, նամանաւանդ որ նիւթական վնաս էլ չի լինի, որովհետեւ կայսրուհին հրամայել է վարձատրել նորան այն բոլոր կորուստների համար, որ նա կուենայ քրիստոնեաների հանդէպ իրոր կորուստների համար, որ նա առերես ցոյց է տալիս, թէ դադթելու պատճառով, Բայց խանը թէև առերես ցոյց է տալիս, թէ ինքը խոնարհում է կայսրուհու ցանկութեան առաջ, այնուամենայնիւ խռովում է ռեզիդենտից և լիազօրից և ձեռքի տակից ամեն միջոց գործ է դնում կասեցնելու դադթականութիւնը. նա մի կողմ թողնելով այն մեծ նիւթական վնասը, որ պէտք է ստանար իւր երկիրը դադթականութիւնից, նա մանաւանդ ցաւում է այն բարոյական վնասի համար, որ պէտք է հասնէր իրեն գորանից: Հակառակ կուսակցութիւնը պէտք է ասէր, թէ ահա արդարացաւ իւր ասածը, — թէ Չահինգիրէյը Ռուսի մարդ է, թէ նա իւր հայրենիքը ծախել է Ռուսներին, և այլն և այլն:

Գադթականութեան կասեցնելն էլ արդէն շատ հեշտ էր, որովհետեւ մեծամասնութիւնը, ինչպէս արդէն ասացինք, չէր ուզում

թողնել իւր տունն ու տեղը կասկածում էր, չէր հաւատում խոստումներին, նամանաւանդ որ դեռ իւրեանց առաջարկած պայմաններն էլ չէին հաստատուած, պատգամաւորները դեռ չէին վերադարձած և կաշներական հրովարտախն էլ այդ մասին դեռ չէր հրատարակուած:

Հայ և յոյն հասարակութիւնների ներկայացուցիչները հաւաքուում են Բախչիսարայ և մատուցանում են խանին մի մի խնդրագիր, որոնց մէջ նոքա բողոքում են գաղթականութեան դէմ: Հայերն իւրեանց աղերսագրի մէջ ասում էին. «Մենք Ձեր ծառաներս և հպատակներս ահա այս երեք հարիւր տարի է, որ բնակում ենք Ձեր տէրութեան մէջ և ոչ մի անհանգստութիւն չենք տեսել: Այժմ մեզ կամենում են հալածել, հանել այստեղից: Մենք աղերսում ենք յանուն Աստուծոյ, Մարգարէի և Ձեր նախնեաց, որ Դուք ազատէք մեզ այս բռնութիւնից. դորա համար մենք հանապազ աղօթող կ'լինենք Բարձրեալին Ձեր կենաց համար»:

Թաթար իշխանաւորներն էլ խնդրագիր են մատուցանում Ռումանցովին և կայսրուհուն, մինչև անգամ իսկ պատգամաւորներ են ուղարկում Պետերբուրգ, և լիազօրից 25 օր ժամանակ են խնդրում մինչև որ ստացուի իւրեանց գրածների պատասխանը: Բայց ոչ մի բան չի օգնում, 25 օրուայ ժամանակամիջոցն իսկ չի տրուում: Կայսերուհու հրամանն անդառնալի էր. քրիստոնեաները պէտք է գաղթէին:

Այլ այնուհետև անտանելի է դառնում քրիստոնեաների դրութիւնը Արիմում 1778 ի Յուլիսի 17-ից մինչև Սեպտեմբերի 28-ը, երբ կատարուում է գաղթականութիւնը, որովհետև թաթարները կատաղած սկսում են սոսկալի նեղութիւններ տալ նոցա և վրէժխնդիր լինել: Թիշդ է, Ռուսաց զօրքերը պաշտպանում են նոցա և թաթարներից բաց ծածուկ, Ռուսաց զօրապետների աչքից ու հսկողութիւնից հեռու տեղերում, շատ նեղութիւնների են ենթարկուում նոքա, մեծամեծ անօրէնութիւններ ու անդթութիւններ են կատարում նոցա գլխին: Վախը, նեղութիւնը, տաքնապն այնքան սաստիկ են լինում, որ Իգնատիոս մետրապոլիտը փախչում է Ռուսաց բանակը և պաշտպանուում զօրքի մէջ, իսկ Պետրոս վարդապետը շտապում է Քէֆէ և պատսպարուում է հայերի բազմութեան մէջ:

Գաղթականութիւնը կատարուում է երեք մեծ խմբերով՝ Յուլիսի 18-ին, Օգոստոսի 20-ին և Սեպտեմբերի 28-ին: Թիշդ է, Սեպտեմբերի 28 ից յետոյ էլ դեռ մինչև Հոկտեմբերի 19 ը շարունակուում է գաղթականութիւնը, բայց դռքա արդէն յետ ընկածներն են լինում, որոնք իւրեանց մասնաւոր գործերով մնացած են լինում Արիմի զախազան քաղաքներում: Միայն Հոկտեմբերի 19-ին ճանապարհ են

ընկնում գէպի Ռուսաստան գաղթականների յետևից և Իգնատիոսն ու Պետրոս Մարկոսեանը:

Գաղթականներից հարուստներն իւրեանց սալերով, իսկ աղքատները արքունի սալերով հասնում են Պերեկոպ կամ, ինչպէս հայերն ասում են, «Դուռն», որտեղից հետզհետէ առնում են նոցա Ազովի նահանգապետ Չերտկովի պատրաստած վեց հազար սալերը և տեղափոխում են գէպի Ալեքսանդրովսկի բերդաւանը և այնտեղից էլ գէպը Դնեպր գետի Սամարա և Օրիօլ ճիւղերը, որոնց մէջ գտնուած տարածութիւնը տէրութիւնը խոստացել էր տալ նոցա բնակութեան համար: Արիմաբնակ հայերից գաղթում են ընդամէնը—12,598 հոգի, որոնց ինչ տեղերից լինելը և քանի հոգի արական և իգական սեռին պատկանելը կարելի է տեսնել հետևեալ աղիւսակից.

Ա Ղ Ի Ի Ս Ա Կ

ԻՆՉ ՏԵՂԵՐԻՑ		Երկու սեռի անձանց թիւը		Ընդամենը
		Արական	Իգական	
Քաղաքներ	1. Քէֆէյից	2,781	2,730	5,511
	2. Բախչիսարայից	702	673	1,375
	3. Կարասու-Ռազարից	1,419	1,390	2,809
	4. Գեօզլիւից	667	637	1,304
	5. Ակ-Մեզլիդից	145	114	259
	6. Էսկի-Կրիմից	87	73	160
		5,801	5,617	11,418
Գիւղեր	1. Թոփլու	112	100	212
	2. Սալա	115	109	224
	3. Սուլթան-Սալա	34	23	57
	4. Օրթալան	214	192	406
	5. Մէլիք	39	33	72
	6. Կամըշլիկ	62	59	121
	7. Չուրուկ-Սու	20	20	40
	8. Բուրունդուկ-Օթար	17	21	38
	9. Թոփչակ	7	3	10
		620	560	1,180

Զ.

Գաղթականների Ռուսաստանի սահմաններն ոտ կոխելուն պէս, սկսուում են նոցա նեղութիւնները: Նոքա նեղուում են ցրտաշունչ քամիներից, աշնան անձրևներից, որովհետև ցրտերն արդէն սկսուել էին, իսկ գաղթականներն անձանօթ լինելով Ռուսաստանի կլիմային, դուրս էին եկել Ղրիմից իւրեանց ամառուայ թեթև զգեստներով: Ճիշդ է, Ազովի նահանգապետը և գաղթականութեան զլուխ կանգնած միւս գործակալները շտապում են արքունի ծախսով տաք վերնագգեստներ ու մուշտակներ բաժանել չքաւորներին, բայց ո՞ր մէկին և ո՞րքան պէտք է բաժանէին, որ կարողանային գաղթականների աչգ կարօտութիւնը լրացնել: Հարուստների թիւը շատ քիչ էր, մեծամասնութիւնը չքաւոր էր: Ռացի դորանից, գաղթականներին հարկաւոր էր հանգստութիւն, տաք անկիւն, որ նոքա, ՚ի հարկէ, չէին կարող ունենալ, քանի որ պէտք է շարունակ ճանապարհ գնային, մինչև որ հասնէին նշանակուած տեղերը:

Այդպիսի հանգամանքներում նոքա ճանապարհորդում էին և անձրևի տակ, ենթարկուում էին և ցրտին և դառնաշունչ հողմերին, ստիպուած էին լինում քնել յաճախակի բացօդեայ կամ բարակ վրանների տակը, ուրեմն ի՛նչ տաք զգեստ կարող էր օգնել նոցա, եթէ մինչև անգամ բոլորեքեան ևս ունենային, բոլորեքեան ևս տաք հանդերձներ ստանային տէրութիւնից: Նամանաւանդ ցաւալի էր մանուկների, կանանց, ծերունիների, հիւանդների և անկարողների դրութիւնը: Նոքա չ'կարողանալով դիմանալ անսովոր կլիմային, երկար ճանապարհի դժուարութիւններին, զրկուած լինելով տաք, սննդարար կերակուրներից, հարիւրներով մեռնում էին և իւրեանց գերեզմանների անշուք թմբիկներով զարդարում էին այն ընդարձակ, միատեսակ, ճանճրալի փոշոտ դաշտավայրը, որ ձգուում է Պերեկոպի պարանոցից մինչև Դնեպր գետի Սամարա և Օրիօլ ճիւղերը և որի միջով յամրաքալ շարժուում էին Ղրիմի «մաջառ-արաքաները» և նահանգապետի ուղարկած ռուսական սալերը, որոնց վերայ բարձուած էին գաղթականների բոլոր շարժական գոյքը, եկեղեցիների սուրբ սպասները, անօթիները, զգեստները, պատկերները և մինչև անգամ խաչքարերը և եկեղեցիների հին դռները:

Ի մեծ զարմանս գաղթականների երբ նոքա հետգհետէ տեղ են հասնում, կարելի չեն համարում տալ նոցա Դնեպր, Սամարա և Օրիօլ գետերի մէջ գտնուած տարածութիւնը, որ տեսել և հաւանել էին նոցա պատգամաւորները և որ, ինչպէս ասացինք, խոստացուած էր

նոցա, որովհետև այդ տեղերը մասամբ արդէն վաղուց բռնուած էին, մասամբ էլ բռնուելու վերայ էին արքունի և կալուածատիրական գիւղացիների բնակութեամբ. կարելի չեն համարում տալ նոցա և Ե. կատարինասլան իւր գաւառով, որ խնդրում էին զաղթականները, ցանկալով մօտ լինել Դնեպրին, որ կարողանան օգտուել գետի ըն-
ձեռած առևտրական գործողութիւնների յարմարութիւնից և ձկնոր-
սութիւնից:

Գաղթականների բնակութեան համար շատ ընտիր տեղեր կային և Դնեպրի ափին Աղեքսանդրեան ամրոցից սկսած դէպի ցած, բայց այդ էլ նահանգապետն անյարմար էր համարում տալու գաղթական-
ներին, որովհետև այդ հողերը շատ մօտ էին Ղրիմին: Կարելի չեն համարում, վերջապէս, գաղթականներին բնակեցնել, ձմեռն անցկաց-
նելու համար, Օրիօլ գետի վերայ գտնուած Նովոսելիցա, Կամենկա, Պրոսուլիչ և միւս գիւղերում, ինչպէս ինքեանք գաղթականներն էին ցանկանում և ինչպէս որ արդէն խոստացուած էր նոցա, այսինքն
այդ գիւղերի բնակիչների երկու տունը մէկ անելով և այդպիսով իւրաքանչիւր գիւղում տների կէսը դատարկելով և գաղթականներին տալով, այլ առաջարկում են նոցա բնակել նոյն Օրիօլ գետի վերայ
գտնուած միւս գիւղերում, ուղղակի ռուս գիւղացիների տներում, որպէս զի նոքա կարողանան առաջին նուագ օգնութիւն ստանալ
ռուսներէից և ընտելանան այն ժողովրդի վարք ու բարքին, լեզուին ու կենցաղավարութեան տարազին, որի հետ նոքա այնուհետև պէտք
է ապրելին:

Այսպիսի հանգամանքներում գաղթականներն ընկնում են անե-
լանելի դրութեան մէջ. նոքա ստիպուած են լինում կամ իւրեանց
վրաններով թափառել տեղից տեղ ձիւն ձմեռ օր, կամ միմեանցից
շատ հեռու ընկած գիւղերում երկու-երեք ընտանիք մի տան մէջ
ապրել և կամ այստեղ ու այնտեղ ժամանակաւոր հիւղեր շինել ու
բնակել անտէր, անօգնական, որից 'ի հարկէ, շատերը հիւանդանում
են, շատերն էլ մեռնում են, չենք խօսում արդէն այն անտանելի
նեղութիւնների մասին, որ նոքա քաշում են չքաւորութիւնից, աւա-
զակների չարձակումներից ու կողոպտումներից և ուրիշ այդպիսի դէպ-
քերում սովորաբար տեղի ունեցող պատահարներից: Դեռ այս բոլորը
բաւական չէր, Պետրոս վարդապետն էլ, որ հայերի միակ խնամա-
կալն էր, միակ ներկայացուցիչն իշխանութեան առաջ, անտանելի
նեղութիւններից հիւանդանում է և 1779 թուի Յունուարին մեռ-
նում ու թաղուում է «Սամարում», իւր սկսած գործի վերջը չ'տես-
նելով: Նորան տիրապէս հալ ու մաշ են անում ոչ այնքան ճանա-
պարհի դժուարութիւնը և Սամարում քաշած նեղութիւնները, որ-

քան ժողովրդի իրաւացի տրտունջը և այն միտքը, թէ ինքն է եղել պատճառ. խեղճերի այդ դրութեան: Գաղթականները մնում են բոլորովին անտէր-անտիրական, խեղճ, աղքատացած և օտարների մէջ ցրուած: Դրութիւնը յուսահատական էր, հանգամանքները վհատեցուցիչ:

Այդ դժուար դրութեան մէջ թշուառ ժողովրդի աչքերը դառնում են դէպի Ռուսաստանի այդ ժամանակուայ հայոց առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկաշնաբազուկ Արղութեանը, որի մօտ նոքա դեռ Պետրոս վարդապետի կենդանութեան ժամանակ պատգամաւորութիւն էին ուղարկել և խնդրել, որ նա գործ դնէ իւր ազդեցութիւնը և նպաստէ հրովարտակը փութով ստանալու գործին: Ճիշդ է, նոքա դեռ Ղրիմից հրովարտակը ստանալու համար պատգամաւոր էին ուղարկել Պետերբուրգ իւրեանց երևելիներն՝ Փառակեցի Իգնատիոսի որդի մահտեսի Յարութիւնին և Փառակեցի Տէր Ոսկանի որդի Կարապետին. բայց նոքա տեղական լեզուին և կարգ ու կանոնին անձանօթ լինելով, չէին կարողացել հասնել իւրեանց նպատակին, նամանաւանդ որ պատգամաւորներից մէկն էլ՝ Տէր-Ոսկանի որդի Կարապետը մեռել էր մայրաքաղաքում:

Նոյն ժամանակ 1779 թուի Ապրիլի 18-ին գաղթականները բողոքախառն խնդրադիր են ուղարկում ժեներալ Սուվորովին և իշխան Պատեօմկինին, նկարագրում են նոցա իւրեանց կացութիւնը և իւրեանց ցաւերին դեղ ու դարման են հայցում: Այդ խնդրագրերից, որոնցից առաջինը գրուած է ամբողջ հայ հասարակութեան բերանից, իսկ երկրորդը Կարապետ Ոսկանեան, Սարգիս Մաթվէլեան և Յակովբ Օքսենտեան երևելիների բերանից, երևում է, որ գաղթականները, բացի նորանից, որ այդ ժամանակները չեն ստանում եղել խոստացուած պաշարեղէնը, ռոճիկը, ցանկացած հողերը, պատրաստի բնակարաններ Ղրիմում թողածի փոխարէն, բացի նորանից, որ նոքա անդադար ենթարկուել են եղել բազմադիմի զրկանքների. որից ունևորներն անգամ այն տեղն են հասած եղել, որ ողորմութիւն են ժողովում եղել, շատերն էլ չնչին փողերով իւրեանց զաւակներին սորան-նորան ծառայութեան տալով և թեփ ուտելով են անցկացնում եղել իւրեանց օրերը, վերջապէս, բացի նորանից, որ նոքա ապրելուս են եղել արձակ դաշտում, ենթարկուելով անձրևի, արևի և եղանակների զանազան փոփոխութիւնների վնասակար ազդեցութեան, որից շատ շատերը մեռնում են եղել, այլ և տեղական իշխանութիւնը ևս կամենում է եղել երկրագործներին բաժանել և հեռու Տերս գետի ափին բնակեցնել և ստիպում է եղել, որ գաղթականները ստորագրութիւն տան, թէ ինքեանք բաւական են իրենց տրուած անփայտ և

անջրդի հողերից և առհասարակ իւրեանց դրութիւնից և մինչև իսկ արդելում են եղել բարձր իշխանութեան խնդրադիր կամ որ և իցէ թուղթ ուղարկելու:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի մօտ ուղարկած պատգամաւորները՝ կապիտան Յովհաննէս Սբրահամեանը, Փառակեցի Պետրոսի որդի Մկրտիչը, Մահտեսի Դանիէլը և միւսները պատահում են առաջնորդին այն ժամանակ, երբ նա Հաշտարխանից դուրս գալով, ճանապարհ էր բնկել զնալու Պետերբուրգ Հայոց եկեղեցին, որի շինութիւնն այդ ժամանակ արդէն վերջացել էր, օծելու: Պատգամաւորները ներկայանում են նորան, յայտնում են նորան իւրեանց վիշտն ու ցաւերը և խնդրում են նորա աջակցութիւնը հրովարտակը ստանալու համար: Առաջնորդն ընդունում է նոցա զուրգուրալով, քաջալերում, սիրտ է տալիս և խոստանում է նոցա համար անել ամեն բան, ինչ որ միայն իւր ձեռքից կ'գայ և նոցա իւր հետ առնելով, տանում է Մոսկուա, այնտեղից էլ Պետերբուրգ: Այդ ժամանակից է իսկապէս սկսւում Յովսէփի Նախիջևանցոց հովուելու գործը, որովհետև թէև տակաւին պաշտօնապէս ոչ կաթողիկոսից, ոչ էլ տէրութիւնից է յանձնուած լինում նորան գաղթականների հոգսը, բայց նոցա բոլոր կարևոր գործերը՝ արքունիքի հետ գաղթականների վերաբերութեամբ բանադնացութիւններ անելը, խնդիրներ մատուցանելը և հրովարտակ ստանալը նա է կատարում:

1779 թուի Նոյեմբերի 14-ին պատգամաւորների հետ միասին կայսրուհուն աղերսազիր մատուցանելուց յետոյ. վերջապէս, առաջնորդը կարողանում է յաջողեցնել գործը, և Պատեօմկինի և Յովհաննէս աղա Եղիազարեանի միջնորդութեամբ ստանում է ցանկալի հրովարտակը: Նա իսկոյն և եթ յանձնում է հրովարտակը պատգամաւորներին և ուղարկում է նոցա Վատարինասլաւ, պատուիրելով, որ Նոքա շտապով ժողովեն լուսաւորչական Հայերին և տանեն հրովարտակում նոցա համար նշանակուած տեղը, իսկ ինքը մնում է Պետերբուրգում աւարտելու այն գործը, որի համար իսկապէս եկել էր - օծելու նորակառուց եկեղեցին: Պատգամաւորները շտապում են կատարել սրբազանի հրամանը. Նոքա հասնում են գաղթականների ցրուած տեղերը, հապճեպով ժողովում են լուսաւորչական Հայերին և տանում են Նոքա դէպի Դօնի ափը: Չարչարուած, տանջուած ժողովուրդը տեսնելով պատգամաւորներին և նոցանից տեղեկանալով հրովարտակի ստացուելու մասին, կարծես մի առժամանակ մոռանում է իւր կրած նեղութիւնները, իւր աղքատութիւնը, տնանկութիւնը. նա խրախուսուում է և մի վերջին անգամ էլ ճիգ թափելով հաւաքում է իւր ունեցած-չունեցածը և հասնում է այն տեղը, որ կոչուում էր Ռոս-

տով սրբոյն Դեմեդրի», 1780 թուի Յունուարի 14-ին: Իսկ կաթոլիկ Հայերը, որոնց թիւը հասնում է եղել 80 տան, առանձին հրովարտակ են ստանում և բնակում «ի Սամար առ Տնիբէր գետով», Կատարինասլաւ քաղաքի մօտ, որտեղ հրովարտակի զօրութեամբ տրուում է նոցա ընտիր հոգեր թէ քաղաքում և թէ նորա շրջակայքում:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մաշրաքաղաքի եկեղեցու օծման շքեղ հանդէսը կատարելուց յետոյ, պատրաստուում է ճանապարհ ընկնել գնալու գաղթականների մօտ և հոգալու նոցա քաղաքի հիմնարկութեան, շինութեան և կառավարութեան գործերը, որովհետև արդէն թէ մարմնաւոր և թէ հոգեւոր իշխանութիւններից նորան էր յանձնուել գաղթականների հովուելը: Այդ մասին արդէն կայսերական հրովարտակ էր հրատարակուել և Պատեօմիլինի ձեռքով հրաման էր արձակուել Ազովի նահանգապետ Չերտկովին, որ նորեկ հայերը ևս, ինչպէս Ռուսաստանի բոլոր հայերը, պէտք է ենթարկուեն Արդութեանի առաջնորդութեան իրաւասութեան: Ստացուել էր և երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթողիկոսի կոնդակը, որով նա պատուիրում և յորդորում էր իւր սիրասուն աշակերտին շտապել, զնալ գաղթականների բնակութեան տեղը և ստանձնել նոցա խնամելու գործը:

1780 թուի Մայիսի 9-ին առաջնորդը Յովհաննէս աղա Լազարեանի հետ ներկայանում է կայսրուհուն և թագաժառանգին «Յարսկի-Սելօ» ամարանոցում. նա շնորհակալութիւն է մատուցանում իրեն շնորհած պարգևների համար և մնաս բարեաւի հրաժեշտը տալով, ճանապարհ է ընկնում գէպի «Ռոստովի ֆորշտադ», ուր և ժամանում է նոյն թուի նոյեմբերի 14-ին և ձեռնարկում է հիմնարկելու Նախիջևան քաղաքը և նորա հինգ գիւղերը՝ Մեծ-Սալա, Սուլթան-Սալա, Թոփտի, Չալթիւր և Նիսուիթալ:

Տէրութիւնը բոլոր գաղթականութեան գործի վերայ ընդհանրապէս ծախսում է 75029 ռուբլի 92 կ., որի կէսը մօտաւորապէս ծախսուում է Հայերի վերայ, որովհետև Հայերն իւրեանց թուի քանակութեամբ կազմում էին համարեա թէ բոլոր գաղթականների կէսը:

Թէ ի՞նչ առարկաների և գաղթականների հր պիտոյքների վերայ որքան է ծախսուել այդ գումարից, — այդ կարելի է տեսնել հետեալ հետաքրքրական «ծախուց-ցուցակից», որ մենք քաղելով Ն. Դուբրովինի պաշտօնական վաւերացումներից, դնում ենք այստեղ:

**ՅՈՒՅԱԿ ԽԱՆՈՒՅ ԵՂԵԼՈՅ ՅԱՐՔՈՒՆՈՒՍՏ ՎԱՍՆ ԳԱՂ-
ԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒՅ:**

		Ռուբ.	Կ.
1	Իգնատիոս մետրապոլիտն պարգև	6,500	
2	Հայոց վարդապետ Մարկոսեանին պարգև	2,820	
3	Աթոռիկ պատեր Յակովբին պարգև	1,250	
4	Դոցա երեքին միասին կառքերի, ձիերի, լուծքի և ուրիշ պարագաների փող	2,799	
5	Հոգևոր և աշխարհական երևելիներին ընծաների և հիւրասիրութեան համար	3,140	10
6	Քրիստոնեաներին նոցա թողած պարտէզների համար	4,511	60
7	Զբաւոր քրիստոնեաների թաթարներին ունեցած պարտքերի համար	204	45
8	Քրիստոնեաներին նոցա ճանապարհին սատկած եզ- ների համար	65	
9	Բաժանուած է զգետի, կերակրի և այլ կարիքների համար	1,287	40
10	Պետերբուրգ ուղարկուած չույն և հայ պատգամաւոր- ների ճանապարհածախսի համար	619	
11	Ճանապարհւոյաշարի համար*)	23,345	67
12	Մինչև Արեւսաղարտի վարձուած սայլերի համար	3,876	
13	Ազովի նահանգապետի ուղարկած սայլերին վարձադրամ	2,780	78
14	Սայլերի հետ եկած պրիստաւներին	10	
15	Զօրքերին նոցանից առած սայլերի համար	8,951	40
16	Սատկած և կորած եզների համար	645	
17	Անասունների կերի և սայլերի կպրի համար	366	46
18	Տաս հատ սայլի գին և կոտլուած սայլերի կարկա- տանի և նորոգելու համար ծախս	139	30
19	Յունաց եկեղեցական իրեղէնների փոխադր. համար	254	
20	Տրուած է կոնֆիդենտին և թարգմանին	132	
21	Թաթարներից գնած եսիրները համար	240	
22	Հին Ղրիմի հայոց վանքի վանահայր վարդապետից գը- նած խոտի և փայտեղէնի համար	270	
23	Աափսցի Ռափայէլ հային նորա խանի համար շինած կառքի փողը	60	
24	Իգնատիոս Յոյնին Ենիկալցի Սպերօլից նորա ստա- նելիք փողը	40	
25	Դօնի դազաններին նոցա ձիերը պահելու համար**)	58	58
26	Դաղթականութեան պատճառով եղած դիւանական ծախսերի համար	124	70
27	Դաղթականութեան համար զսնագան կողմեր ուղար- կուած սուրհանդակներին	2,468	56
28	Ղրիմի կապալառու խոխով վաճառականին քրիստո- նեաների տարած ապրանքի մաքսագին	4,000	
29	Զանազան մանր ծախքեր	252	
30	Ազով-գիրէյ Սուլթանին նորան մի Յոյնից հաստնե- լիք պարտքը	120	
		75,029	92

*) Պաշարեղէն չուղեցողները փոխարէնը փող են ստացել:

**) Բախլիսարայում քրիստոնեաների դուրս գալու պատճառով կանգ-

նած:

Հայադաւանները Նոր-Նախիջևան քաղաքը և նորա զիւղերը հիմնարկելուց յետոյ, մշտապէս բնակութիւն են հաստատում Ռուսաստանում, իսկ կաթողիկոսները 12 տարի կատարինասլաւում մնալուց և աչդտեղ Ս. Լուսաւորիչ անունով մի փայտաշէն եկեղեցի կառուցանելուց (1781—1782) յետոյ, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ իրաւունք են ստանում վերադառնալու Արիմ և վերաբնակելու Կարասու-Ֆազարում, որտեղից տիրապէս դուրս էին եկել նոքա: Թիշդ է, հայադաւանները ևս յուսախաբուելով և չհաւանելով իւրեանց նոր բնակութեան տեղերին, հակումն են ցոյց տալիս հետեւելու կաթողիկոսների օրինակին և մինչև իսկ մի երկու ընտանիք փախչում են Կատարինասլաւ և կաթողիկոսների հետ միասին վերադառնում են իւրեանց նախկին բնակութեան տեղերը, բայց չեն յաջողում. նոքա ստիպուած են լինում իշխանութեան հանած խիստ արգելքների դէմ զլուխ խոնարհեցնել, և հետզհետէ ընտելանում են իւրեանց նոր հայրենիքին:

Ժողովրդի յուսախաբուելը և իւր նոր բնակութեան տեղերին չհաւանելը հետեւանք էր մի կողմից նոցա տրուած տեղի անբերրիութեան և կլիմայական խստութեան, համեմատելով նորան Արիմի հետ, միւս կողմից էլ այն միջոցների, որ գործ էին դրել մարմնաւոր և հոգեւոր իշխանութիւնները նոցա զաղթեցնելու համար: Հետաքրքրական է այս դէպքում բուն ժողովրդի կարծիքն իւր գաղթականութեան մասին, որ մենք պտնում ենք մի ձեռագիր հաւաքածուի մէջ, որ գրուած է գաղթականութեան մասնակցող Քէֆէցի Տէր Մարտիրոս Դպիր Աւետիքով քահանայի ձեռքով 1794—1799 թուականներին Նոր-Նախիջևանի նիսուլիթայ գիւղում: Թափին ումիէ ամսեանն յուլիսի, ասում է Տէր-Մարտիրոսը, խօսելով գաղթականութեան մասին, մէկէն ըսկըսվեցաւ Արիմի եղեալ հայք և հռոմք գրնայ ի ըռուստաց երկիրն վասն մեր ծովացեալ մեղացն բարկացեալ էր Աստուած ի վերայ մեր խաբէութեամբ հանեցին քաղաքներէս տուններըս մլքերըս պաղպաղճաներըս բոլորը ձբէցինք մեր կամավըն որդոք զըստերօք լիրելօք և բարեկամօք խաղալ խընդալով մէկ տարի ըռուստաց զիւղ քաղաք մաշեցանք այս բանէս Կատարինէ թագուհին չէր խապար. իրեն մեծամեծքըն ասել են թէ Արիմի մլջի եղեալ թուրքն բազում նեղութիւն կուտան տիվ զիշեր. թաղաւոր ապրած կէնաս քեզմէն ողորմութիւն կուխնդրեն կուհացեն թէ ըզմեզ այս հողէս վերցնես ի հող բերես մենք քեզ ծառայեմք որդոց որդիս, որովհետև զիս սիրով խընդլել են հրաման է թող հայոց խընդլրքն թող հայոց հացուացքն կատարվի, շատ բան ըլլան ետքը եկինք ըռաստովի հողըն. Թէնի (Դօնի մի ճիւղին Զալթրցիները մինչև ցայսօր ևս

«Թեն» են ասում) քընարն քաղաքի տեղ չարէցին տըվին մէկ մէկ հատ միրքի (?) դո ն պարգևք արաւ թագուհին. 5-ական ըռուպիւնոց որն բաղէ որն քէրքիճէ. ոմանք ուժ ունեցօղը իւր բողովրն շինեց մինչև բճ. ըռուպիւն բռ. գռ. դռ. ըռուպիւի շինեցին. քաղաքին անունը դրին 'ի Նորըն Նախիջևան. առաջնորդ եղև մեզի Յովսէփ արքեպիսկոպոսն որոյ Տէր Աստուած տացէ երկար կեանք. Ամէն»:

Ժողովրդի նոյն յուսախաբութեան և զաղթականութեան նոյն տխուր հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ է, գուցէ, գրել Տէր-Մարտիրոսը և այն գովասանքը Կաֆա քաղաքի մասին, որ մենք գտնում ենք նոյն ձեռագիր հաւաքածուի բազմաբովանդակ յօդուածների շարքում և որի մէջ Քէֆէն ներկայանում է մեզ ինչպէս մի ամեն բանով բարեշէն և ղեղեցիկ բնակութեան տեղ, հակառակ զաղթականների նոր բնակութեան տեղին, որ այն ժամանակ բոլորովին անշէն և ամաչի էր:

Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ,

Բոլոր պարիսպն, որ 'ի նմա կայ.

Գերահռչակ անուն նորա,

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:

Դռներն ամուր, ինչ 'ի նմա,

Սկեղեցիքն գերակայ,

Զանգակներուն ձայնն կուգայ,

Ե իւր վանքերն շրջակայ.

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:

Էպիսկոպոս մեծ և արքայ,

Հնարեա մաքուր սուրբ քահանայ,

Թագ պարծանաց յերկրի վերայ.

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:

Ժամատեղաց նման չիկայ,

Իւր քահանայքն փիլիսոփայ,

Լուսոյ մաքուր շատ աբեղայ.

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:

Խոճանին ղեկան կուտայ

Ծառաց զնեն և ազատեն զնա.

Կարգեն զնա, առնեն տղայ.

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:

Հայոց տուն է այժմ Կաֆայ,

Ձայնն բնդհանուր յերկիր կերթայ,

Ղրիմն 'ի հետ իւր մերձակայ.

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ,
 Ըոխաց ամեն մարդն և խնդաց,
 Մանուկ և՛ մեծ և՛ երեխաց,
 Յերեսնուն լոյս ցայթեալ ցոլաց.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ,
 Նաւն ի ծովին շատ բարեօք զաց,
 Ըուրջ վաներօքն ուրախանաց.
 Որդիք մարդկան ՚ի չուխտ կերթան.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆան,
 Չար թշնամին թող վերանաց,
 Պատիւ հալոցս մեծանաց.
 Քաղցնին իւր քամով շուրջ դաց.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ,
 Ռամիկ մարդիկ իշխանք որ կաց,
 Սարկաւաղեր և քահանայ
 Վարդապետին հնազանդ կենաց.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ,
 Տիկին կանայք պարկեշտք նոքա,
 Բամեալ մարդկան պարծանք նոքա,
 Յնծայ ամեն և ուրախանաց,
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ,
 Հիւանդ հոգով ես ձեզ ծառայ.
 Փառք Աստուծոյ չերակ ասա,
 Քեզ Մարտիրոս Աստուած զթաց.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:

ՆՈՐ.ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Նախիջևանն ունի եօթն եկեղեցի: Դոցանից վեցը ծխական են, իսկ մէկը հանգստարանի, որ թէև իւր առանձին ծովսր չունի, բայց քաղաքին շատ մշտ լինելով, համարեալ թէ ծխականի հաշուի է, որովհետև ունի իւր միաբանութիւնը և միւս եկեղեցիների պէս կանոնաւոր ամենօրեայ ժամասացութիւն ու պաշտօնակատարութիւն: Դօրա ծովսր քաղաքի ամբողջ հաշ հասարակութիւնն է, երէցփոխն էլ ընտրուում է բոլոր ծխերից:

Ի սկզբանէ, երբ դեռ հանգստարանի եկեղեցին չի եղել, ծրագրուած է եղել քաղաքում եօթն եկեղեցի շինելու Ղրիմի եկեղեցիների անունով, և հէնց այդ նպատակով էլ քաղաքիս հրապարակներից մէկն էլ նշանակուած է եղել այդ եօթներորդ եկեղեցու հա-

մար, որ պէտք է կոչուէր «Ս. Կարապետ»։ Բայց երբ շինուել, աւարտուել են վեց եկեղեցիները, ժողովուրդը համոզուել է, որ ժողովրդի բազմութեան նաչելով, այդ վեց եկեղեցին աւելի է ու պակաս չէ, ուստի և յետաձգուել ու ապագային է թողնուել եօթներորդի շինութիւնը։ Իսկ երբ բարեպաշտ տիկին Ակիւլինէ Ալաջալեանի ծախսով շինուել է հանգստարանի եկեղեցին Ս. Յովհաննու Կարապետի անունով, իսպառ թողնուել է ծրագրուած եօթներորդ եկեղեցու շինութեան միտքը և հրապարակը պարտէզի է վերածուել։

Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ

Քաղաքի միջավայրում կանգնած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ ամենամեծն է և համարուում է քաղաքիս մայր-եկեղեցին։ Դա շինուած է այն հրապարակում, որ մինչև ցայսօր ևս կոչուում է «Փամի ազպար»¹⁾ և որի չորս կողմը սկզբից, քաղաքի հիմնադրութեան օրից կառուցուել են քաղաքի խանութները, իսկ մէջտեղը մնացած ազատ տեղը նուիրուել է եկեղեցուն իբրև խանութներին անպէտք տարածութիւն։

Ս. Լուսաւորիչը, ինչպէս և քաղաքիս միւս եկեղեցիները, հիմնարկել է երջանկալիշատակ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը բարեպաշտ ժողովրդի և օտար երկրի հայերի օժանդակութեամբ և կարգաւորել է, որ ապագայում դորա բակում շինուին և առաջնորդարան և՛ ուսումնարան և՛ հոգևոր-Դատարան, և դա լինի առաջնորդանիստ ու մայր-եկեղեցի։ Ս. Լուսաւորիչը միանգամից չի շինուել. առաջ հրապարակի մի անկիւնում շինուել է նորա համար փայտեայ փոքրիկ շինութիւն, յետոյ արդէն հրապարակի մէջտեղը նորա այժմուայ քարեայ շինութիւնը։ Եկեղեցու փայտեայ շինութեան տեղը մինչև ցայսօր ևս երևում է, որովհետև նորա սեղանի տեղում հանգուեցաւ Յովհաննէս Մարկոսեան Պոպովը շինել է մի վանդակապատ մատուած շինութիւն, որի զազաթը գարդարում է խաչը, իսկ արևելեան կողմի երեսը Ս. Լուսաւորիչի մեծապիւ պատկերը։

Եկեղեցու քարէ շինութիւնը, որի ծաղկաշատ և ծառաշատ բակն այժմ շրջապատուած է մեծածախ երկաթէ վանդակով, շատ երկար է տևել, որովհետև, նախ, նիւթական միջոցների պակասութիւն է եղել, երկրորդ, ջանք է եղել նորան իբրև մայր-եկեղեցի աւելի ընդարձակ ու շքեղ կառուցանելու։ Սորա հիմնարկութիւնն եղել է 1783 թուին, իսկ շինութիւնն առաջ է ստարուել Ղարասուե-

¹⁾ Ազպար—բակ։

ցի Փանոսի որդի Գասպարի աշխատանքով, որին Արքեպիսկոպոսը վերախացու է նշանակել շինութեան վերայ: Այս մասին Սրբազանն իւր ձեռագիր «Դաւթարում» ասում է: Եւ ՚ի սոյն 1783 թուին Փրկչի և ՚ի Հայոց ռմբ. Սեպտեմբերի թ.-ին արկաք զհիմն սուրբ Լուսաւորիչ աւագ եկեղեցւոյն, որոյ վերակացու կարգեցաք Ղարաուեցի Փանոսի որդի պրն. Գասպարն, որ յոյժ հաւատարմութեամբ ծառայէր շինութեան»:

Հիմնարկութեան ժամանակ սեղանի տակը դրուել է շատ անյայտ սրբերի մասունք և մի թուղթ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Ղնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ, Հիմնեցաւ սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցիս յամի մարդեղութեան Փրկչին մերոյ Յի. Քի. ՚ի 1783 թուին, և Հայոց ռմբ. թուին. սեպտեմբերի 9. ՚ի տօնի երեք հարիւր տասն և ութ հալրապետացն սբ. Ժողովուն Նիկիու, որ ՚ի բարեկենդան շրթ. օրն սբ. Խաչի: Ի թագաւորութեն Մեծի Եկատարինէ երկ. կայսերուհոյն ամ. ռուստաց, որ զազգս մեր ՚ի Ղռիմու հանեալ եբեր ՚ի թաթարաց, եբեր ՚ի չերկիրս ռուստաց, ՚ի գւռս. Ազովու որ կոչի Ռաստով, յորում քղք. շինել. անուանեցաք Նախիջևան ըս. անուան քղքամօրն աշխրհի. և ՚ի վեհագոյն ժռնգրդոյն կայսերկն. բարձրեց. մեծ իշխան Պաւլ Պետրովիչին և նորին զուգակից մեծ գշխոյ Մարիա Ֆետորովնին և զաւակաց նոցա՝ մեծ իշխան Ալեքսանդր Պաւլովիչին և Կոստանդին Պաւլովիչին և մեծ Դշխոյ՝ Ալեքսանդրա Պաւլովնային, և ՚ի Հայրապետութեան սրբոյ Ըթողոն Էջմիածնի, տեառն Ղուկաս սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Ձեռամբ սրբոյ Աթողոն Էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ, ռուստաց երկրի Հայոց Ղռաջնորդ և նոր քաղաքիս Նախիջևանաց Հիմնադիր, ՚ի Քրիստոս հանգուցեալ Սիմէօն կաթողիկոսի աշակերտ և Սանահնեցի՝ Արղութեանց Ջումենց՝ իշխան Չիօշբեգի որդի Յովսէփ Արք եպիսկոպոս Մեղապարտի՝ որ օծի զհիմունս քաղաքիս և եղի ՚ի չորս կողմն-սորին քաղաքիս: Եւ զհիմն սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյս եղի ՚ի չորս անկիւն սորին՝ երեք երեք քար, յանուն երկոտասան առաքելոցն Քրիստոսի: Եւ ՚ի ներքոյ սեղանոյն եղի զքարն օծեալ յանուն Փրկչին, ընդ նմին եղի և զբազում մասունս սրբոց, բաց անյայտս. Վասն զի ՚ի գալն ժողովրդեան մերոյ, ՚ի Ղռիմու ՚ի Սամար և ՚ի Կատարինէսլու բնակութիւնսն, անդ աչրեցեալ էր բոլոր զգեստն և անօթն Ղարասու կոչեցեալ քաղաքին, ուստի արձաթեալ պահարանք սրբոց մասանց հալեցեալք էին և նշխարք սրբոց ամբողջ մնացեալք սակաւն մեզ անյայտ: Բարւոք համարեցաք աստ ամփոփելն: Ընդ ամեն օծաք և զհիմունս վանիցն որ յանուն Փրկչին և սուրբ Խաչին: Եպայն հանդիսօղբդ յիշեցէք զմեզ ճնօղօք մերովք»:

Թէ երբ է վերջացել շինութիւնը և օծուել, - մեզ անյայտ է: Մենք միայն գիտենք, որ 1800 թուի օգոստոսին, երբ երջանկալի-
շատակ Յովսէփն արդէն ընտրուել էր կաթողիկոս և ճանապարհ էր
ընկել գնալու Ս. Էջմիածին, դեռ դորա շինութիւնը պատրաստ չի
եղել: Մեր ձեռքին գտնուում է «Ընտրեալ կաթողիկոսի» այդ թուին
Նախիջևանում արձակած կոնդակներէց մէկը պարոն Աստուածատրի,
գլավայ պարոն Կարապետ Յովհաննիսեանի, պարոն Կարապետ Սահա-
կեանի, պարոն Յարութիւն Տէր-Մկրտչեանի, պարոն Յարութիւն Ղաթ-
րանեանի և պարոն Յովհաննէս Սարգսեանի անունով, որի մէջ կա-
թողիկոսը դոցա յանձնելով Լուսաւորչի շինութեան աւարտելու գոր-
ծը, մի քանի կտրեւոր կարգադրութիւններ է անում: Նա հրամայում
է նոցա մի առանձին մատեան կազմել և շինութեան բոլոր ծախսերը
մանրամասնաբար գրել նոցա մէջ, որպէս զի յետոյ հեշտ լինի իմա-
նալ, թէ հրաւանով է գլուխ եկել բոլոր շինութիւնը. նա յորդորում
է նոցա աշխատել այդ բարեպաշտութեան գործի համար և ուրիշնե-
րին ևս համոզել նուիրաբերութիւն անել. նա խոստանում է յանձնել
նոցա իւր ձեռքում դտնուած վեց ոսկէ խաչերը և այլ կոտրատուած
արծաթեղէնը, պատուիրելով հալել նոցա, ծախել և գոյացած գումարը
գործ դնել շինութեան վերայ, մինչև որ ինքը կարողանայ հաւաքել
և հասցնել նոցա եկեղեցու կառուցման և աւարտման համար հարկա-
ւոր բոլոր փողը: Նախիջևանցիք, չ'գետենք ինչ վաւերաթղթի հիման
վերայ, ասում են, թէ եկեղեցու շինութիւնը վերջացել ու օծուել է
1807 թուին:

Եկեղեցու շինութեան ոճը, ինչպէս և միւս եկեղեցիներինը,
ռուսական-բիւզանդական է, և ներսից ու դրսից պատերը զարդա-
րուած են Ղրիմից բերած խաչաքարերով, որոնց վերայ գրուած ար-
ձանագրութիւնները չիշատակ են և բարեխօս զանազան բայեպաշտ
մարդկանց: Եկեղեցին ունի երեք դուռն՝ արևմտեան, հարաւային և
հիւսիսային: Արևմտեան դրան ձախ կողմը ներսից պատի մէջ հաղ-
ցրած է մի փոքրիկ խաչքար, որի վերայ փորագրուած է «Յիւստակ
է սուրբ նշանքս Յովնաննէս եպիսկոպոսին փեսին պարոն Իւսուֆին
եւ իւր ծնողացն եւ կեցակցին Եղիսաբեթին ու փոխեցան առ Փրիս-
սոս քվ. պղա. (891—1442): Յովնաննէս եպիսկոպոսին է այլ»:

Հարաւային դրան աջ կողմը դրսից կայ մի խաչքար, որ ունի
հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Սուրբ նշանքս բարեխօս է Սաթ
խաթին եւ հաղսառ խաթնի եւ իւրեանց մօրն Սուվուհչ մելիքին քվ.
Ջ. (900—1451) Յունվարի է.»:

Հիւսիսային դրան ձախակողմը դրսից գտնուում է մի խաչքար,
որի վերայ փորագրուած է. «Յիւ. սուրբ նշանքս Անրոն Բահանային

եւ Տոնիկին եւ Ներսէսին եւ կողակցին Մարթայ խաբունին եւ իւր որդուն Յովնաննէսին քվ. ջլ. (930—1481) Ձեռամբ Հարակոբին»:

Բեմի ճակատին հազցրած է մի նուրբ քանդակուած խաչքար, որի վերայ կարդացուում է. «Սբ նշանքս բարեխաւս ե Սիմեօն քահանին եւ իւր երեցկնոջն Էմին մելքն եւ իւրեանց ճնող(ացն) քվ: ջծգ (913—1464) Ձեռամբ Ք. Սիմեօնին»:

Եկեղեցին ներսից իւղաներկ է, իսկ չորս հաստամարմին սիւնները, որոնք բռնում են մեծ դռնից սիւնազարդ գմբէթը, մաքուր բռած են գունաւոր մարմարիոնի ձեռով ու նմանութեամբ: Բեմը շատ ցած է. ունի վերնաստուն, մի սեղան փոքր և մեծ վարագոյրներով, ոսկեզօծ փառաւոր խաչկալով և երկու կողմը մի մի խորան, որոնց, չ'գիտենք ինչ պատճառով, Նախչեանցիք «մատուռ» անունն են տալիս: Յատակը մաքուր «սառ.քէ» է, պատերը զարդարած բազմաթիւ պատկերներով, որոնցից մի մասն ոսկեզօծ արծաթապատ շրջանակների մէջ աւաճ, կախուած են պատերից ու սիւններից, միւս մասն ուղղակի նրկարուած են իւղաներկ պատերի, սիւնների խոչանկների և գմբէթի վերայ:

Դրսից մաքուր սպիտակացրած է և դարձեալ զարդարուած պատկերներով, որոնք նկարուած են թիթեղների վերայ և կոյցրած դռների ճակատին և գմբէթի վերայ սիւնների մէջ:

Արեւմտեան դրան առաջ շինուած է փոքրիկ գաւիթ «պառ.քէ» չատակով և իւղաներկ պատերով, որի վերայ բարձրանում է ռուսական ոճի չատկանիշ եռաչարկ բարձր զանգակատունը քաղաքային մեծ ժամացույցով: Թէ գմբէթի և թէ զանգակատան զլուխներն ոսկեզօծ են և զարդարուած ոսկեզօծ բարձր խաչերով, իսկ հարաւային և հիւսիսային դռներն իւրեանց առաջ ունին սիւնազարդ, որ մի առանձին գեղեցկութիւն է տալիս ամբողջ շինուածքին:

Եկեղեցուն աջժամ պատկանում է ոչ բոլոր «ժամի ագբարը», այլ միայն նորա այն մասը, որ շրջապատուած է վանդակապատով, որովհետեւ քաղաքն եկեղեցու հարաւային և հիւսիսային կողմերից փողոցներ անցկացնելով, սեփականացրել է իրեն, չ'գիտենք ինչ իրաւունքով, «ժամի աղպարի» մեծ մասը և քաղաքային «սկվերներ» է շինել, այնպէս որ մինչև անգամ նախկին փայտնայ եկեղեցու սեղանի տեղում շինուած վերոյիշեալ մատուռը ևս ներկայումս մնացել է հիւսիսային «սկվերի» մէջ բուն եկեղեցուց բաւականին հեռու:

Եկեղեցու բակում ներկայումս չ'կան ոչ թէ միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ծրագրած Առաջնորդարանը, հոգեւոր Դատարանը և Լուսաւորչեան դպրոցը, այլ և ոչ մի շինութիւն, բացի մի փոքրիկ փայտեայ կրպակից, որ մօմ է բաշխում քաղաքի և գիւղերի բոլոր հայ եկեղեցիներին:

Գաւթի պատերի մէջ եկեղեցու արեւմտեան դրան աջ ու ձախ կողմը կանգնեցրած են երկու մեծ խաչքար, որոնցից մէկի-աջակողմեանի վերայ փորագրուած է. «Կանգնեցաւ սբ խաչս պր Յովակիմին եւ կենակցին Մարիամին եւ զաւակացն Մինասին, Խասպէին եւ ծնողացն Սմասին եւ Յաղուքին եւ եղբարցն Լոյսպարոնին եւ Խաչերեսին եւ Նիկողոսին եւ Լուսեղենին եւ այլ զարմից. Ձեռամբ Մարգար գրչի քվին ոճկբ (1162—1713)»: Իսկ միւսի-ձախակողմեանի վերայ փորագրուած է. «Կանգնեցաւ սբ նշանս 'ի բարեխաւսութիւն պր. Սիմեոնին եւ հայրն (Հօրն) պր. Սիրամիրին, մօրն մելիք խքին եւ կողակցին եւ զաւակացն: քվ: պժ (880—1431). Ձեռագործ է Սիմեոն վարպետին. Յիւ. է քաղաքանի Սիմեոն. Յունվարի ժէ»:

Նոյն գաւթի մէջ մուտքի աջ ու ձախ կողմը պատերի մէջ դէմուդէմ հազցրած են երկու մեծ մարմարին. քարեր, որոնցից մէկի վերայ փորագրուած է հետեւեալ հետաքրքրական արձանագրութիւնը. «Դպրասունս այս եւ ուսումնարանս կանգնեցաւ յանուն սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, արդեամբ Ջուղայեցի գերապայծառ իշխան ապա Յօհաննջանին յանջնջելի իւր եւ կենակցոյն հանգուցեալ Գիւլիսան տիկնոջն, պապուն, Կերաբ աղային, հանուն քաղուհի տիկնոջն եւ դստերացն եւ ամենայն ազգայնոցն. յամի Փրեչին 1790.», Իսկ միւսի վերայ փորագրուած է հետեւեալ զրուստը

Յօրինուած պայծառ յարկիս նորասանջ,
Արամեանց ծագեալ ջինջ արփուոյն նանանջ,
Ուշիմ Յօհաննջանու, իշխան քաջալանջ,
Բամին Գերաբեան պարծանք իսկաբանջ
Վեհափառ. դպրոց գլխնոց 'ի կանառ,
Հաւասոց ամրոց, շնորհաց վանառ
Սուլեալ Հայկազանց հրաւիրման նառ,
Դասուց ուրբ մանկանց դահեակ անաչառ.
Եկ յոյս, խրախոյս Աստուածեան փունջ
Երջանկիս բաւխոյս ձօնել համաշունջ
Փողեա՛ 'ի հոչակ հրեւանօք աննինջ,
Տենչալի վիճակ երախտեացս անջինջ:

Ս. Լուսաւորչին ունի մեծաքանակ մեծագին զգեստներ, եկեղեցական թանկագին սպասներ ու զարդեր և երկու մատուռք՝ Ս. Լուսաւորչի և կենաց փաշտի. Առաջինը մի արծաթեայ ոսկեգօծ մատները խաչակնքելու ձեռով շինած և մատին եպիսկոպոսական մատանի հազցրած աջ է, որի մէջ ներփակած է մատուռքը, իսկ երկրորդը կենաց

փաշտի մասն է, արծաթի մէջ առած և խաչի ձևով շինած, Բացի սոցաւից, եկեղեցին ունի և շատ ձեռագիր մատեաններ, որոնցից ութը միայն արծաթապատ աւետարան են, և բազմաթիւ հին, այժմ անգործածելի, Ղրիմից բերուած խաչեր, վախաններ, բուրվառներ և ուրիշ այսպիսի եկեղեցական սպասներ:

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու առաջ բարձրանում է Սկատարինէ Բ. կայսրուհու շքեղ արձանը, որ 1893 թուին կանգնեցրել է քաղաքի հայ հասարակութիւնն ի նշան իւր երախտագիտութեան: Արձանը ձուլածոյ է, կանգնեցրած չղկուած ու ապակու պէս փայլեցրած որձաքար գեղեցիկ պատուանդանի վերայ, որի մի կողմում ուռուցիկ ձևով քանդակուած է Յովսէփ Արղութեանի վեղարագարդ գլուխը, միւս կողմում քաղաքի նշանը և հիմնարկութեան թուականը, իսկ երրորդ և չորրորդ կողմերում գտնուում են ռուսերէն ոսկետառ արձանաղրութիւններ: Պատուանդանի եկեղեցու դէմ ու դէմ գտնուած ժամանակ 1893 թուին, իսկ հակառակ, դէպի մեծ փողոցը գտնուած երեսի վերայ—Սկատարինէ Բ. կայսրուհուն երախտագրւած հայեր»:

Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ.

Քաղաքիս հիւսիս-արևմտեան անկիւնում շինուած է Ս. Նիկոլայոս եկեղեցին, որ համարուում է քաղաքի անդրանիկ տաճարը, որովհետև նորա քարէ շինութիւնն ամենից առաջ է վերջացել ու օծուել: Մենք ասում ենք «քարէ շինութիւնը», որովհետև եթէ հաշուելու լինենք փայտէ շինութիւնները, Ս. Աստուածածինը կ'իլնի ամենահինը, քանի որ հէնց սկզբից շինուել է դորա փայտէ շինութիւնը, առաջին անգամ պատարագ է մատուցուել և հէնց դորա մէջ էլ օծուել են միւս եկեղեցիների, զոցա թուում և Ս. Նիկողայոսի, հիմնաքարերը: Ս. Նիկողայոսը հիմնարկուել է «Ս. Համբարձման» հետ միասին 1781 թուի Մայիսի 2-ին և աւարտուել ու օծուել է 1783-ին: Որ սա հիմնարկուել է 1781 թուին և Ս. Համբարձման եկեղեցու հետ միասին,—այդ երևում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ այդ մասին գրուած է. «Ի սինն թուոյ (1781) եւ ի Մայիսի 2: Օծաւ եւ զսբ Համբարձում եւ սբ Նիկողայոս եկեղեցւոյ հիմանց քարինսն եւ մեծափառ հանդիսիւ տաւալ ի սբ Ածածին յեկեղեցւոյն, եղաւ ի սեղիս իւրեանց. գոյին եւ բազում ի յիսանք ազգին ռուսաց: Իսկ որ նա աւարտուել ու օծուել է 1783-ին, այդ էլ երևում է նորա բեմի ճակատին դրած մարմարին քարից, որի վերայ փորագրուած է. «Կառուցաւ տաճարս ամային

յանուն սբյ Նիկողայոսի հայրապետին հոգեւորական արդեամբ յօժանդակութեամբ եւ օժմամբ սբոյ արքունոյն Էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ եւ ռուսաց երկրի ամենայն հայոց առաջնորդ եւ նոր քաղաքիս Նախիջեւանայ հիմնադիր Սանահնեցի Յովսէփ արքեպիսկոպոսին Արդութեանց 'ի քաղաւորութեան մեծին Եկատարինի երկրորդի կայսերունոյն ամենայն ռուսաց 'ի հայրապետութեան սբոյ արքունոյն Էջմիածնի սն Ղուկաս կարուղիկոսի ամ հայոց քվին 1783»: Սա աւելի փոքր է, քան թէ Ս. Լուսաւորիչը, բայց շինութեան ոճն ընդհանուրում համարեա թէ մի և նոյնն է: Նոյն երեք դուռը, նոյն սիւնազարդերը դռների առաջ, նոյն դաւիթը արեւմտեան դրան առաջ և զանգակատունը նորա վերայ: Վերջին ժամանակները միայն, երբ Սարգիս Խոջեան երեցփոխի օրով հիմնաւորապէս վերանորոգուել է աչդ եկեղեցին, նորա գմբէթի և զանգակատան զլխի ձևը հաշկականի է փոխուել:

1883 թուին լրացած լինելով դորա հարիւրամեակը, հանգիստւորապէս տօնուել է դորա յօբելեանը, որ և արժան է համարել ժամանակի երեցփոխին իւր անուան հետ միասին չաւերժացնել հետեւեալ ճապաղ ոտանաւոր արձանագրութեամբ, որ փորագրել է տուել մարմարիոն քարի վերայ և հազցրել գաւթի աջակողմեան սկաւի մէջ.

Ի 16 հոկտեմբերի 1883 ամի
Յիւստակ հարիւրամեակի
Կառուցման Ս. Նիկողայոսի,
Նոր-Նախիջեւան քաղաքի.
Տօնեցաւ տօն յօբելենի
Քաղաքիս նախահիմ սահարի
Յաւուրս Մակար սրբազանի
Եւ քեմակալ առաջնորդի,
Իսկ սբոյ տօնս երեցփոխի,
Պատուամեծար Վարդեւեսի
Մկրտչեան Սրմաբեւեանի:

Բացի այս երկու՝ բեմի ու գաւթի արձանագրութիւն ունեցող քարերից, եկեղեցու պահարանում պահուում է և մի փոքրիկ նրբաքանդակ մանր խաչերով մարմարիոն, որ գաղթականները բերել են իւրեանց հետ Ղրիմից: Դորա շուրթի վերայ գրուած է. «Բարեխօս Է Ասլաւսուրի ուղի Խաչերեսին. ՌձԿԷ (1167—1718)».

Այս եկեղեցու մէջը շատ գեղեցիկ է. պատերը ներկած ու վարդարած են զանազան նկարներով, ունի վերնատուն, մի սեղան փոքր

ու մեծ վարագույրներով և երկու խորան, ինչպէս Լուսաւորչումը: Բայց որ մի առանձին գեղեցկութիւն է տալիս նորան,—այդ այն է, որ, նախ, դորա բեմը հայկական ճաշակով աւելի բարձր է շինուած և, երկրորդ, դորա խաչկալն և պատկերները թանկագին ընկուզենուց են կերտուած միաձև, նրբաքանդակ և գեղեցիկ պարզութեամբ:

Ս. Նիկողայոսի ամենամեծ ս,բութիւնները համարուում են Ս. Նիկողայոս հայրապետի մասունքը, կենաց փայտի մի կտորը ¹⁾ և Ս. Փրկիչը: Ս. Փրկիչ ասելով, հասկանում են ձախակողմեան դասում գտնուած պահարանը, որի մէջ պահուում է մի երեք կտոր եղած մեծ լեռ քար, որի մէջտեղը բոլորաձև տաշուած է և վերան մի փոքրիկ խաչ ձևացրած: Այդ քարը, որ կոչուում է «Ս. Թադէոսի քար», աւանդութեամբ բերուած է համարուում Հայաստանից և առնուած Թաւրէոս առաքեալի գեղեցիկ վերայից: Բացի Ս. Թադէոսի քարից՝ պահարանում գտնուում են երկու հասարակ փայտեայ խաչ, մի «թոփուզ», դերձաններ և արծաթեայ բարակ կտորներից շինուած ոտքեր, ձեռքեր, աչքեր և այլն: Փայտէ խաչերը, որոնց կոթը կամ բռնելու տեղը ծածկուած է մետաքսէ ոսկեթել և արծաթաթել նախշած կրտորով՝ գործ են անուում այն ժամանակ, երբ երեխաներն ուշ են ոտք լինում: Խաչերը տալիս են երեխաների ձեռքը և երեք անգամ պտտեցնում են նոցա եկեղեցու չորս կողմը: «Թոփուզը» մի կարճ փայտ է, ծայրն արձձէ գնտով և ծածկուած՝ խաչերի նման՝ մետաքսէ կտորով: Երբոր օրհասում գտնուածները չարչարուում են և երկարում է նոցա մահը, այդ «թոփուզը» տանում դնում են հիւանդի կրծքի վերայ, որ կամ այս կամ այն կողմը լինի: Դերձանները լեռում, դնում են պահարանի մէջ հիւանդատէրերը: Երբոր մէկը հիւանդանում է, հիւանդի տէրը դերձանով չափում է հիւանդի հասակը և հասակաչափ դերձանը բերում, դնում է պահարանը, ուխտելով որ եթէ հիւանդն առողջանայ, նա նորա հասակով մի կերոն թափել կ'տայ և կ'վառէ Փրկչի առաջ: Արծաթէ ոտքերը, ձեռքերը, աչքերը և այլն կախում են պահարանում նոքա, որոնց կամ ոտքերը կամ ձեռքերը և կամ աչքերն են ցաւում:

«Ս. Փրկիչ» պահարանը, որ ապակեայ դուռ ունի և որի առաջ չատակի վերայ դրուած է մի անօթ, միշտ լցուած օրհնած ջրով հիւանդների համար, կոչուում է «Ս. Փրկիչ», որովհետև նորա ճակատը զարդարում է Փրկչի մեծադիր պատկերը: Ժողովուրդը մեծ ջերմեռան-

¹⁾ Կենաց փայտն իւր մէջ պարունակող արծաթեայ խաչն ունի հետեալ յիշատակարանը. «Յիշատակ է և բարեխաւս սբ նշանս Խաչատուրին և իւր կողակցին Թագուհին հոգւոյն. ՚ի դուռն սբ Լուսաւորչին թվին ԹՃԼ-ին. Սա է խաչն կափարիճ վիմէն Քի.

դուժեամբ ուխտ է դալիս պահարանում պահուած սրբութիւններին, խնդրում է «բանալ ս. Փրկիչը», մոմ է վառում, խմում է օրհնած ջրից և առատ խաչամբոյր է տալիս «Փրկիչ բանալու» Ցէսը կատարող քահանային: Ս. Նիկողայոսի ընդարձակ բակի մի մասը բռնուած է հին գերեզմանոցով, մի մասը բաց հրապարակ է եկեղեցու առաջ, մի մասի վերայ էլ զտնուում է Նախկին Սանդխտեան դպրոցի գեղեցիկ շինութիւնը: Հին գերեզմանների մէջ արժանի է ուշադրութեան ազնուական Յովհաննէս Աբրահամեանի գերեզմանը, որ Պետերբուրգ գնացող և արտօնութեան հրովարտակ ստացող պատգամաւորներից մէկը և Նախիջևանի հիմնարկութեան հէնց առաջին տարիներում գաղթականների մէջ առաջ եկած մեծամեծ խռովութիւնների ժամանակ «Հակասրբազանական» կամ «Աբրահամեան» կուսակցութեան պարագլուխն է եղել: Աբրահամեանի գերեզմանը, որ զտնուում է բակի դարպասի աջակողմը, ունի մարմարիոն տապանաքար հետևեալ ոտանաւոր արձանագրութեամբ.

Ի սոյն հանգսեան եղաւ սապանի
Այբս բազմաշխատ ազնիւ, մեծազգի,
Ի վան Աբրամովիչ սերունդ Հայկազնի,
Ծնեալ 'ի Խրիմ Քեֆե քաղաքի,
Ապա ծառայեալ կայսեր հրգօրի,
Ռուսաց քաղաքի Կասարինի,
Մտացաւ զաւալեր ըզմեանս խաչի
Եւ բօս բօխովնիկ հազարապետի:
Յօգնուքիւն հասեալ նեղ ժամանակի
Տառապեալ ազգիս, մնացեալ 'ի դաւթի,
Սղեքս մասուցեալ կայսերուհւոյն մեծի,
Ջնորհեալ սոխիկէիկ ընդ հրովարտակի,
Նո հիմնարկութիւն Նոր-Նախիջևանի
Էւ ազատութիւն մինչ ցատն ամի:
Յօրմէ ընկալեալ զխնդիր բարի,
Հիմնեաց զայս քաղաք յապահով երկրի.
Սոս բերեալ հանգոյց զազգն ողորմելի,
Որք վարեալ էին յերկրէն Խրիմի:
Բազում երախտս արար իւր ազգի,
Յիշատակ բարեաց թողեալ յաշխարհի.
Սա ինքն ծաղկեալ բարեօք աւուրք լի,
Հանգեաւ 'ի Քրիստոս առ յոյսն ամենի:
Ով որք հանդիպիք սոյն գերեզմանի,
Ողորմիս ասեմ միով հայր մերի:

Ս. Նիկողայոսի գերեզմանոցում են թաղուած և Յարութիւն Խալիբեան ու Մարգար Հայրապետեան մեծատուն վաճառականները, որոնցից առաջինը 12 տարի շարունակ քաղաքագլխութիւն է արել, Ներսէս կաթողիկոսի ժամանակ Ս. Էջմիածնի աթոռակալն է եղել և Խալիբեան ազգային դպրոցի հիմնադիրը, իսկ երկրորդը «հակախալիբականների» պարագլուխ և հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանցի մոտերիմ բարեկամն ու ընկերն է եղել: Այս եկեղեցին էլ ունի բաւականաչափ ձեռագիր մատեաններ և Ղրիմից բերած եկեղեցական հին սպասներ, որոնք, ինչպէս Լուսաւորչինը՝ նուիրուած են «ի դուռն եկեղեցւոյն» զանազան բարեպաշտ մարդկանցից «ի չլշատակ», «ի բարեխօսութիւն», «ի քաւութիւն մեղաց» և «ի փրկութիւն հոգւոյ»:

Ս. ԹԵՈԴՈՐՈՍ.

Ս. Թէոդորոսը կամ Ս. Թորոսը գտնուում է քաղաքի հարաւարեւելեան անկիւնում ընդարձակ բակի մէջ, որի մի կողմը պարտէզը ու ծխական միդասեան դպրոցի շէնքն է, իսկ միւս կողմը հին գերեզմանոցը: Եկեղեցու շինութեան ոճը և միջի սարք ու կարգը մի և նոյնն են, ինչ որ Ս. Լուսաւորչում և Ս. Նիկողայոսում: Դա հիմնարկուած է դարձեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով 1783 թուի հոգեգալստին և աւարտուած ու օծուած է 1786 թուին: Այդ մասին արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթարում» գրուած է. «Ի սոյն թուոյս (1783.) ՚ի հոգեգալստեան արկաք զհիմն սբ Թորոսի, Թիւն 1786, նոյեմբերի 22 օծաք սբ Թորոս եկեղեցին»:

Եկեղեցու մէջ բեմի ճակատին դրուած է մի գեղեցիկ խաչքար, ըստ ամենայնի, Լուսաւորչի բեմի խաչքարի մեծութեամբ և նմանութեամբ: Նորա վերայ փորագրուած է հետեւեալը. «Սբ խաչս բարեխաւս ե խչսիմ Սառային եւ կուսին Հռեփսիմե եւ Կարապետին»:

Մի փոքրիկ խաչքար էլ, որ հազրած է արեւմտեան դրան աջակողմը ներսից, ունի հետեւեալ առանց որ և է արձանագրութեան հին թուականը. «ԲՎ ՊԺԲ. (812—1363)»:

Դրսից գաւթի մուտքի երկու կողմը պատի մէջ հազրած է մի մի մարմարիոնեայ նուրբ խաչքար: Մէկի—աջակողմեանի վերայ մենք կարդում ենք. «Բարեխօս եմ նեանքս սր Աւսեմեփն Ակոբն կողակցին անա խք քոջն քաս խք ծնողացն պր Լուսին Զաւ խք Յովնանին եւ Սիմեօնին»։ Իսկ միւսի—ձախակողմեանի վերայ— «Կանգնեցաւ սբ Նեան խաչաց ՚ի բարեխօսութիւն երկրպագուաց քվին ողր (1098—1649) Յովնաննիսի եւ իւր ծնողաց եւ կեանակցի յիւստակի իր եւ ազանց Մուրաս կուլի սիսինի Թագուհի: Յիւստակարան տունս ուն»։ Այս

եկեղեցին ունի Ս. Թէոդորոս գորավարի մասունքը, որ պահուում է մի արծաթեայ ոսկեզօծ գեղեցիկ տփի մէջ, և մի սրբութիւն, որ կոչուում է «Նյ-Թոդոր» աչսինքն Ս. Թէոդորոս: «Նյ-Թոդորը» մի լեռքար է, որ հագցրած է արեւմտեան սիւնի մէջ և գոյացնում է Ս. Նիկողայոսի Փրկչի պահարանի պէս մի ապակազարդ պահարան, որի մէջ դրուած են Ս Թէոդորոս գորավարն ու Տիրամօր պատկերները և օրհնած ջուր: Նյ-Թոդորը մի փոքր քառակուսի քար է, որի վերայ թէև երևում են զանազան կոպիտ քանդակումներ, բայց դժուար է որոշել, թէ իսկապէս ի՞նչ են արտայայտում դոքա: Թէ ինչու է այդ քարը յունական անուն կրում և ի՞նչու են յորգանք մատուցանում դորան — դա մեզ չաչտնի չէ. մենք միայն զիտենք, որ դա բերուած է Ղրիմից, պատկանել է «Քաֆայու Ս. Թորոս» եկեղեցուն և հէնց իւր տեղում էլ կոչուելուս է եղել «Նյ-Թոդոր», որից գուցէ, եկեղեցին էլ ստացել է իւր անունը:

Առհասարակ Նախիջևանի գաղթականների մէջ էլ պահպանուել են քարապաշտութեան հետքեր, որ մենք յաճախ տեսնում ենք Հայաստանի զանազան գուռների Հաչերի մէջ. Բացի Ս. Նիկողայոսի և Ս. Թորոսի բարերէց, Ս. Լուսաւորիչն էլ ունեցել է մի քառանկիւնաձև քար, որ կոչուում է եղել «Ս. Թադէոսի քար» և աւանդութեամբ օծուած է համարուում եղել Ս. Թադէոսի ձեռքով և բերուած Մնիից Ղրիմ: Այդ քարը, որի վերայ երկու ոտքի հետք է եղել և որին ժողովուրդը նույնպէս ջերմեռանդութեամբ ուխտ է գալիս եղել, ունեցել է և մի յունական արձանագրութիւն, որ երբ կարդացուել ու թարգմանուել է, յայտնուել է, որ դա առաջ դրուած է եղել կսմ մի հրապարակական տեղ և կամ Թէոդոսիոյ Ապոդոնի տաճարում: Այժմ այդ քարը գտնուում է Պետերբուրգի կայսերական թանգարաններից մէկում: Բացի վերոյիշեալ խաչքարերից, Ս. Թէոդորոսն ունի այլ ևս ինը մարմարոնեայ հին խաչքար, որոնք այժմ պահուում են եկեղեցու բակում պահապանի տանը: Դոքա դուրս են եկել գաւթի յատակը նորերումս նորոգելու ժամանակ հին յատակի տակից: Պէտք է կարծել, որ եկեղեցին շինելու ժամանակ տեղ չի եղել Ղրիմից բերած այդ խաչքարերը տեղաւորելու, և ստիպուած են եղել դնել գաւթի փայտեայ յատակի տակ և պահել:

Այդ խաչքարերը, որոնք բոլորը ևս «չիշատակ» և «բարեխօս» են զանազան բարեպաշտ անձանց, արժանի են ուշադրութեան իւրեանց թուականների հնութեամբ: Ցաւալի է միայն, որ մի քանիսի թուականները կամ կոտրուած են և կամ այնքան եղծուած են, որ դժուարընթեռնլի են:

ա. Յիշատակ է սբ նշանքս Թագվորեա դարին որդի Ղազարի եւ հօրն Մկրչի եւ տնմին եւ եղբօրն Գրիգորին քվ...

բ. (վերը կրոր ձևով) ՚ի ծովն բնկղմեալ Մարտիրոսի հոգւոյն, (ներքև) Բարեխօս է սբ նշանքս Ամասուրի քահանային եւ ծնողացն նորին եւ կենսկցին բեռն իւրոյ Վարդան եպիսկոպոսին եւ ամ զարմիցն քվ ՌՃԻԱ. (1121—1672.)

գ. Յիշատակ է սբ նշանքս Քս մղսսի Արամայի...

դ. Սբ նշանքս յիշատակ է Թիմկրի—Պիրմիթին եւ զար սորին քվ ՋԻ. (910—1461):

ե. Յիշատակ է սբ նշանքս Աննա խաթունին եւ Խազարին քվ ջիզ (926—1477):

զ. Յիշատակ է սբ նշանքս Էմինին եւ իւր կողակցին Զապլունին եւ իւր ծնողացն քվ. պղբ. (892—1443):

է. Յիշատակ է սբ նշանքս Ալեքսիանոսի Գրիգորին Խաչիկին Խազարին Մարտիրոսին քվ ՋԺԱ. (911—1462):

ը. Յիշատակ է սբ նշանքս Տովլար խք...

թ. Բարեխօս է սբ նշանքս սր Սարգսին կողակցին Մարիամին եւ երից զաւակաց հոգւոյն քվին Ռնիբ. (1128—1679):

Ս. Թէպուրոսն էլ ունի ձեռագիր մատենաներ. իսկ նորա Ղրիմից բերած հին եկեղեցական սպասները նորերունս վաճառուել են իբրեւ հին և անպէտք արծաթեղէն:

ԽՆԴԻՐԱԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Աստուածածինը կառուցուած է Ս. Նիկողայոսի և Ս. Թորոսի մէջտեղը, քաղաքի հարաւային կողմում: Սա հիմնարկուել է Ս. Նիկողայոսի հետ միասին 1781 թուին, իսկ աւարտուել ու օծուել է աւելի ուշ, քան թէ Ս. Նիկողայոսը: Այս մասին Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Խաթարում» ասուած է. «Ի սմին թուոջ (1781) երկրորդ կիւրակէին զկնի հզւցալստենն արկաք զհիմն սբ Աստուածածին եկեղեցւոյն, մեծաւ ցնծութեամբ և փառօք, և ՚ի սմին տեղւոջ արկաք զվրան և մատուցաք զպատարագ և ձեռնադրեցաք զՄարտիրոս ՚ի քհնյ. եկին գուբեռնաթն Վասիլ Ալէքսէիչ Զերթկով և ամենայն մեծամեծքն ուռւտաց»: Սորա տեղում նախապէս շինուել է մի փայտեայ փոքրիկ եկեղեցի, որ և պէտքէ իսկապէս համարել Նախիջևանի անդրանիկ եկեղեցին: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որովհետեւ ղեռ քաղաքը, պաշտօնապէս չ'հիմնարկուած, ժամանել են զատկական տօները, չրկամենալով ժողովուրդն այդ մեծ տօներին անմխիթար թողնել, ամենից առաջ և շուտափոյթ շինել է այդ փոքրիկ շի-

նութիւնը և կոչել է նորան հայոց նախնի եկեղեցու անունով «Խընդ-րակատար Ս. Աստուածածին», ինչպէս և քաղաքը հայոց նախնի քաղաքի անունով կոչել էր «Նախիջևան»:

Պոչն նախնի փայտեայ եկեղեցում է առաջին անգամ, եթէ չըհաշուենք վերոյիշեալ վրանում մատուցուածը, պատարագ մատուցուել Նախիջևանում, դորա մէջ են օծուել միւս եկեղեցիների հիմնաքարերը, դորա մեջ են օծուել, վերջապէս, և նոյն իսկ քաղաքի հիմնաքարերը: Այդ մասին նոյն ձեռագիր «Դաւթարում» մենք կարդում ենք. «Ի 1781 թուին և յամսեանն յապրիլի ՚ի Նախիջևան քաղաքոյն նա՛ ապէս փայտեայ՝ եկեղեցի մի շինեցաք և ՚ի զատկին, որ էր տօն սր յարութեան Քի և յապրիլի 14, օծաք զնա, յանուն ամենաօրհնեալ Սբ Աստուածածնին և անուանեցաք զնա Խնդրակատար Սբ Աստուածածին: Զի նախկին եկեղեցին աշխարհի, որ կառուցաւ յՍեբասեայ, աշխիւս ՚ի յՈւրհայ՝ ՚ի Թաղէոսէ Առաքելոյ, էր յանուն սբ Աստուածածնին: Ի սոյն թուոջս և ի յապրիլի իա, մատուցաք ՚ի սրմին եկեղեցոյ՝ պատարագ, և օծաք զչորեսին հիմանց քարինսն քաղաքիս, յանուն չորից սրբոց Աւետարանչացն, և ՚ի նմին օր մեռոնաթափ սրարար, և մեծափառ հանդիսիւ և ամ ժողովրդովք զգեստաւորեալք ամ եկեղեցական պատրաստութեամբ շրջապատեալ զբոլոր քաղաքան, եղաք զհիմունս քաղաքիս ՚ի չորս կողմունս սորին՝ չորդաբովս արտասուօք և բերկրալից ցնծութեամբ. և թափօրիւ անդաստան արարեալ օրհնեցաք զհող և զջուր բնակութեանս մերոյ, խաչիւք, Աւետարանօք և սրբոց մասամբք, որք գոյին ՚ի ձեռս բոլոր վարդապետացն և քահանայից»:

Ս. Աստուածածինն իւր շինութեան ոճով, իւր ներքին սարքու կարգով, ըստ ամենայնի, նման է միւս եկեղեցիներին. միակ, զանազանութիւնը միայն այն է, որ սա, բացի մեծ գլխաւոր սեղանից, ունի ալ և ս երկու փոքրիկ սեղան, որոնք շինուած են ոչ մեծ սեղանի երկու կողմը, ինչպէս որ լինում է առհասարակ, ալ ցածր խորանների առաջ—Ս. Յարութեան և Յովակիմ Աննայի սեղաններ:

Եկեղեցու պատերը ներսից, ինչպէս միւս եկեղեցիներինը, պարզարուած են զեղեցիկ խաչքարերով, որոնցից մի քանիսի արձանագրութիւնները, իւզաներկի հաստ շերտով ծածկուած լինելու պատճառով, դժբաղդաբար լաւ չեն կարգացուում:

Զախակողմեան դասի պատի մէջ հագցրած մեծ խաչքարի վերայ փորագրուած է. «Քառեխաւս է սբ նշանս Մինասին հոգւոյն եւ ծրնողացն եւ եղբայրն»:

Մեծ սեղանի աջ կողմը գտնուած խաչքարի վերայ կարդացուում է. «Յիշատակ է սբ նշանս Պետրոսին կողակցին....»:

Ս. Յարութեան սեղանի կէսը կոտրուած մարմարիոնեայ խաչքարի վերայ գրուած է. «Յիւ. Քուլաֆին հօր Մէլիք շահին որդոյն Ստեփանոսին եւ...»

Հիւսիսային և հարաւային դռների ճակատին մետաղեայ տախտակների վերայ գրուած է. «Այս երկաթեայ փայտեայ դռնն եկեղեցւոյ սբ Ասուածածնայ 'ի յիւստակ Նախիջեւանցի Մկրտիչ Տէր-Առաքելեան Աջեմեանց 'ի 1857թ.»:

Աստուածածնի հին գերեզմանոցում, որ բռնում է եկեղեցւոյ ընդարձակ բակի մի մեծ մասը, գտնուում են բարեգործ Յովհաննէս Մարկոսեան Պոպովի և Ստեփան Գէորգեան Նաթալեանի գերեզմանները ¹⁾:

Յովհաննէս Մարկոսեան Պոպովի շքեղ մահարձանն ունի հետեւեալ արժանի ուշադրութեան տապանագիրը.

Կեանքիդ օրերը չ'իմայելով,
Ինչքո՞ւսացուածքդ ազգիդ զոհելով,
Դու աղբիւր եղար ծառաւիներուն
Ու պատուարուն կարօտեալներուն:
Այո՛, փառահեղ կեանքով չ'կեցար,
Բայց նախանձելի մահով հեռացար:
Չեն մոռանալ քեզ որք Նախիջեւանի,
Քանի որ՝ փաղափս կայ յակասանի:

Այս եկեղեցին էլ ունի գրչագիր մատենաներ և երկու մատուռք՝ սբ Գէորգայ և «անյատ», որոնք պահուում են խաչաձև շինուած արձաթեայ տուփերի մէջ:

Ս. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՆ.

Ս. Համբարձման եկեղեցին շինուած է քաղաքի հիւսիս-արևելեան անկիւնում: Սա հիմնարկուել է, ինչպէս մենք տեսանք Ս. Նիկողայոսի հիմնարկութեան մասին ձեռագիր «Դաւթարում» գրուած յիշատակարանից, նոյն իսկ Ս. Նիկողայոսի հետ միասին 1781 թուի Մայիսի 2-ին և աւարտուել ու օծուել է 1783 թուի օգոստոսի 27-ին, այսինքն մի քանի օրով առաջ, քան թէ Ս. Նիկողայոսը, Որ սա օծուել է Ս. Նիկողայոսից մի քանի օրով առաջ — այդ երևում է «Դաւթարից», որի մէջ եկեղեցիների հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկո-

¹⁾ Յովհաննէս Պոպովը և Ստեփան Նաթալեանը գումարներ են կտակել Նոր-Նախջևանի աղքատների օգտին:

պոսն իւր ձեռքով գրել է. «ի սոյն թուոջս (1783.) և ՚ի յօգոստոսի 27: Օճաք զսբ Հմբրձում եկեղեցին: Եւ ՚ի սեպտեմբերի 10, օճաք զսբ Նիկողայոս եկեղեցին»:

Այս աչսպէս լինելով, մենք իսկապէս չենք հասկանում, թէ ի՞նչ հիման վերայ քաղաքում ընդունուած է, ինչպէս մենք էլ իւր տեղում նշանակեցինք, Ս. Նիկողայոսը «նախահիմ տաճար» համարելու, նորա յօբեկեանն իբրեւ քաղաքի ամենահին եկեղեցու հանդիսաւոր կերպով 1883 թուին տօնելու և նոյն ժամանակ ամենեւին ուշադրութիւն չդարձնելու Ս. Համբարձման վերայ:

Եկեղեցու շինութեան ոճն ու միջի սարքն ու կարգը միևնոյնն են, ինչոր մեր նկարագրած եկեղեցիներինը: Անախորժ տպաւորութիւն են անում հայ աղօթողների վերայ սորա բազմաթիւ պատկերների ոսկեղօծն ու արծաթաօծը, որոնք էժան տեսակից լինելով, իւրեանց անճաշակ կերտուածքով ու անբնական ցոլուածքով մարդու աչք են խտրողեցնում: Նամանաւանդ տղեղ են դասի առաջ երկու կողմը քահանաների կանգնելու տեղում կանգնեցրած պատկերները, որոնք հէնց մասնաւորապէս դրուած են երևում քահանաների թիկունքը ծածկելու համար, կարծես, եկեղեցու պաշտօնեաները մի գաղտնի բան ունէին անելու և նոցա անպատճառ հարկաւոր էր ծածկել, բաժանել ժողովրդից և այդպիսով տղեղացնել եկեղեցին:

Զարմօնալին այն է, որ այս եկեղեցին նոր միայն հիմնովին վերանորոգել են, ուրեմն և միջոց են ունեցել ուշադրութիւն դարձելու նորա ներքին սարք ու կարգի վերայ, հաշկական ձև տալու նորան և շինութեան ոճը հաշկականի փոխելու: Բայց բուն հայրենիքից երկար ժամանակով բաժանուած, կտրուած լինելն արդէն իսկ առաջ է բերել գաղթականների մէջ նոր ճաշակ, նոր հասկացողութիւն ու գաղափար կեանքի մի քանի երևոյթների մասին. նոքա օտարացել են շատ սեպհական չափութիւններից և հաշկական սարք ու կարգից և, ընդհակառակն, ընտելացել են լւրեանց բնական տեղի ճաշակին, ոճին ու սարք ու կարգին: Պաղթականներին տարօրինակ է թուում արդէն և՛ հաշկական ոճը և՛ զանգակ հնչեցնելու սովորութիւնը և՛ հաշկական կեանքի շատ առանձնաչափութիւնները:

Եւ դեռ եկեղեցու երէցփոխանը և շինութեան հոգաբարձուները մի շքեղ մարմարիտեայ տախտակ էլ են պատրաստել և վերան մեծա հնչիւն բառերով արձանագրել տաճարի շինութեան չիշատակարանը, որ պէտք է, ՚ի հարկէ, հազցնեն եկեղեցու պատերից մէկի մէջ աչքի ընկնելու տեղում և այդպիսով չաւերժացնեն իւրեանց անուաները:

Ս. Համբարձումն համեմատաբար աւելի քիչ խաչքար ունի իւր պատերի մէջ, քան թէ միւսները: Սորա միակ աչքի ընկնելու խաչ-

քարը բեմի նակատինն է, որի վերայ փորագրուած է. (Տակը) «Կանգ-
նեցաւ սբ նշանս Քսի բարեխաւս ե Ռ. քի Մուղաին: . . .
(վերը) «Բվ պճը (888—1439), (Մէջտեղը) «Կարապետին»:

Աւագանի տակ մարմարիոնեայ քարի վերայ փորագրուած է.
«Յիշատակ ե սբ աւագանս սբ Համբարձման ժամին Խուպետ օղ-
լուն Բարսեղին հօրք Գրիգորին եւ մօրք Մարիամին հոգուն քվ 1799
դեկտեմբերի 13-ին»:

Դրսից արևելեան պատի մէջ բարձրում հազցրած մարմարիոնի
վերայ գրուած է. «Ճնորհիւ եւ ողորմութեամբ Ամենազօրին Սասունոյ
կանգնեալ կառուցաւ Սբ. Համբարձման եկեղեցւոյս Ա. Խորանն ար
դեամբք եւ ծախիւք Զորպարոնեան պր Խաչատուր Մասթոսովին
հանդերձ կենակցիւ եւ ծնողիւս ի փառս միոյն Ամոյն ի գովես
եւ ի պատիւ նորին: Երդ որք հանդիպիք նւ ընթեռնուք զայս մասեան
եւ եք յիշեցեք եւ դուք յիշիք իւրեալ Ամոյն յաւեան Փրկչին ամենայ-
նի քվ 1799 ին ի Նոր. Նախիջեւան ի յառաջորդութեան տեառն
Յովսէփայ ածարեալ եւ պսակազգեաց առաքելաւոր սրբազան ար-
քեպիսկոպոսին եւ ծայրագոյն նուիրակին սբոյ արքուոյ Միաձնայ իջի»:

Ս. Համբարձումն էլ ունի ընդարձակ բակ, որի մի մասը բռնում
է հին գերեզմանոցը, միւսն երկրասեան ծխական դպրոցի նորակա-
ռոյց ընդարձակ շինութիւնը, իսկ երրորդ մասը հրապարակ է եկեղե-
ցու առաջ: Հին գերեզմանոցումն են թաղուած քաղաքիս Գոգոյեան
հայ օրիորդաց դպրոցի» Հիմնադիր յայտնի Մկրտիչ Գոգոյեանը և
նորա կինը «Հաճի մամա» Սրբուհի Գոգոյեանը:

Գոգոյեան Մկրտչի թէև գեղեցիկ. բայց այժմ արդէն հնացած
ու չորս կողմից կոտորտուած շիրիմի մէջ հազցրած մարմարիոնեայ
տախտակի վերայ մենք կարդում ենք. «Սասնոր ամիրային ոսկերք
նորոյս Նախիջեւանայ առաջին կարգի պատուելի փառաբացւոյ Մկր-
տչի Կոկոյեան, ծնելոյ ի 1797 ամի եւ դարձելոյ յ'ստուած ի 68 ա-
մաց հասակի իւրում: Ուսումնարանն որ կսակաւանդեցաւ յերջանիկ
հանգուցելոյս կանգնել ի սեփական ծախս իւր վստէ կրթութեան չը-
քաւոր օրիորդացն Հայոց փառաբիս բարեգործ կենաց նորին յիշատակ
յաւերժական եւ փառաւոր կացցէ ապագայից 27 Յուլիսի 1866
թուին»:

Այս եկեղեցին էլ ունի ձեռագիր մատեաններ, Դրսից բերած
հին եկեղեցական սպասներ և մասունքներ — Ս. Մինաս Եղիպտացւոյ.
Ս. Օգսենտիոս Հայրապետի և կենաց փայտի: Ուրա ներփակուած են
արծաթեայ խաչերի մէջ և նուիրուած են եկեղեցւուն առաջինը ոճիս
թուին, երկրորդը 1890-ին և երրորդը ոճե-ին: Եւս վերջինն ակա-
նակոււ է և չիշատակ է ոմն Ոնոփրիոս վարդապետի:

Ս. ԳԵՈՐԳ.

Ս Գեորգը շինուած է քաղաքի արևմտեան կողմը Դօնի ափին, քաղաքից դուրս, Ռաստովի ճանապարհի վերայ: Նա հիմնարկուել է 1783 թուին և աւարտուել ու օծուել է 1787 թուին: Որ սա հիմնարկուել է 1783 թուին —, այդ երևում է ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ այդ մասին գրուած է. «ի սոյն թուռջս (1783), ի 10, կիւրակէն արկաք գհիմն սբ Գէորգի». իսկ որ նա օծուել է 1787 թուին — այդ էլ երևում է դարձեալ նոյն «Դաւթարից», որի մէջ ասուած է. «թիւն 1787, Դեկտեմբերի 5, օծաք զսբ Գէորգ եկեղեցին. Դռիմու բերեալ անօթն իւր, ետուք իւրեան»:

Այս եկեղեցին էլ, որ չ'նայելով, որ մէկ անգամ նորոգուել է 1853 թուին, մի և անգամ էլ հիմնովին վերաշինուել է նոր միայն, 1892 թուին, դարձեալ պահպանել է շինութեան նոյն ոճն ու նոյն ներքին սարքն ու կարգը, որ չատուկ է Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիներին Միակ պանագանութիւնը կարելի է համարել այն, որ սորա հարաւայիի դրան առաջ էլ կառուցուած է մի գաւթանման փոքրիկ շինութիւն, մուտքը ցրտից ու քամուց պահպանելու համար, որովհետեւ այդ դռնից է լինում գլխաւորապէս եկեղեցու ելն ու մուտքը:

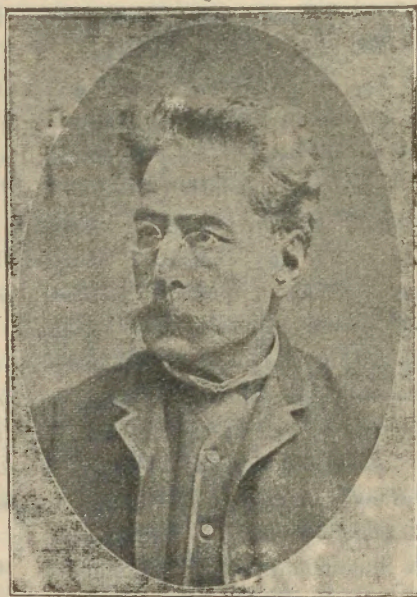
Սա ունի բազմաթիւ խաչքարեր, բայց դժբաղդաբար նոցա վերայ փորագրուած արձանագրութիւնները չեն կարդացուում, որովհետեւ նոքա իւղաներկի հաստ շերտով ծածկուած են: Այդ խաչքարերի մէջ իւր մեծութեամբ և քանդակների նրբութեամբ առանձին կերպով աչքի է ընկնում մէկը, որ հագցրած է հարաւայիի դրան ձախ կողմը դրսից: Դորա վերայ կարդացուում է. Կանգնեալ սբ նշանս ի բարեխօսութիւն մեդսի Յովնաննիսին եւ կեանկցին. Պիւսային ողորցն Գրիգորին, Սեփաննոսին եւ Միկսային դռնեւոյն Խապսխային եւ Պանարին եւ հանի մօրն եւ Զինին եւ ամենայն յարմիցն քուին ՌՃԼԵ (1135—1686) Ձեռամբ Սարգիս վարպետի:

Բարեբաղդաբար սորա հին ոսկեղօծ և արծաթագօծ շրջանակներով պատկերները վերաշինութեան ժամանակ տունուած են և տեղերը դրուած են կարմիր ընկուզենուց կերտած շրջանակներով նոր պատկերներ որոնք իւրեանց պարզութեամբ մի առանձին դեղեցկութիւն են տալիս եկեղեցուն: Արժանի է ուշադրութեան նամանաւանդ Գէորգ Դաւթեան Չեպիեանի նուիրած Ս. Գէորգայ մեծ շքեղ պատկերը, որի տակը շինուած է մի փոքրիկ ապակեղուռն պահարան, որի մէջ պահուում է եկեղեցու գլխաւոր սրբութիւնը — Ս. Գէորգ գօրավարի մասունքը: Այդ մասունքը ներփակուած է մի ճաճանչաւոր ար-

Ճաթեայ տուփի մէջ, որի վերայ գրուած է հետեւեալ կարճ չիշատակարանը. «Յիշատակ մնսալ Ստեփանի Գենջեցեան 1849 ի սբ Գեորգ Նախիջեւան»:

Բացի Ս. Գէորգայ մասունքից, Ս. Գէորգն ունի այլ ևս մի սրբութիւն—«Ս. Գէորգայ թոփուզը», որ զորձ է գրուում նոյն նպատակի համար, որի համար զորձ է գրուում և Ս. Նիկողայոսինը:

Ս. Գէորգն էլ ունի ձեռագիր մատեաններ և Ղրիմից բերուած մի քանի լսաչեր, որոնք շինուած ու նուիրուած են եկեղեցուն ռճխա, ռճձէ, ռհգ և ռհե Հայոց թուականներին:

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Եկեղեցու պահարանում պահւում է և մի պղնձեայ տախտակ, որի վերայ արձանագրուած է եկեղեցու վերոյիշեալ 53 թուի վերանորոգութեան հետեւեալ չիշատակարանը. «Վերանորոգեցաւ սանաւս յանուն սրբոյն Գեորգայ զօրավարին արդեամբ եւ ծախում Լոր. Նախիջեւանայ երկրորդ կարգի հայկազուն վանառականի Մասթոսի Խաչատրեան Երեցփոխեանի առն ամասիրի եւ բարեպաշտի յամի Տեառն 1853 եւ մերոյս ազգականի ոյք. ՚ի հայր. պատեութեան ամենայն Հայոց տեառն Ներսիսի ամբնսիր կաթուղիկոսի յառաջնորդութեան ռուսաբնակ Հայոց տեառն Մասթոսի արեւալիսկոպոսի»:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ.

Ս. Կարապետը կոչուում է «Հանգստարանի եկեղեցի», որովհետև շինուած է քաղաքի հիւսիսային կողմը շինութիւններից դուրս գրտնուած «Ս. Լուսաւորչի հանգստարանում»: Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիներն էլ ունին իւրեանց առանձին հանգստարաններն անմիջապէս իւրեանց բակերում, միայն Ս. Լուսաւորչին է, որ իւր բակում հանգստարան չունին, և Ս. Թորոսն ու Համբարձումն, որոնք, բացի իւրեանց բակերում ունեցած հանգստարաններից, ունին և մի առանձին հանգստարան դարձեալ քաղաքի հիւսիսային կողմում, շինութիւններից դուրս: Ս. Լուսաւորչի հանգստարանն այժմ համարուում է քաղաքի ընդհանուր հանգստարան, որովհետև եկեղեցիների բակերում գտնուած հին գերեզմանոցներում արդէն արգելուած է մեռեալ թաղելու, իսկ Ս. Համբարձման և Ս. Թորոսի գերեզմանոցում, նորա իւր մէջ եկեղեցի չունենալու և անբարեկարգ վիճակի մէջ գտնուելու պատճառով, թաղուում են միայն այդ եկեղեցիների չքաւոր ծխականները:

Ս. Կարապետի փոքրիկ գողտրիկ շինութիւնը, միակն է քաղաքի բոլոր եկեղեցիների մէջ, որ կառուցուած է հայկական ոճով, ինչպէս որ միակն է իւր շինութեան հայկական ոճով գիւղերի բոլոր եկեղեցիների մէջ Թոփտիի Ս. Փրկիչը:

Դա հիմնարկուած է 1865 թուին և օծուած է 1881 թուի Յունիսի 11-ին հանգուցեալ տիկին Ակիլինէ Պօղոսեան Ալանաեանի ծախքով, Սազոնով ճարտարապետի քաշած յատակադճով և հանդուցեալ տիկնոջ ազգական Յովհաննէս Խաթրանեանի անմիջական հրս կողովութեամբ: Այդ մասին եկեղեցու բեմի ճակատին դրած մարմարիոնեայ տախտակի վերայ մենք կարդում ենք. «Եկեղեցիս սրբոյն Յովհաննու-Մկրտչի հիւնեալ ՚ի 1875 եւ օծեալ ՚ի 11 Յունիսի 1881 ամի Աղբաւանոցաւ եւ Հոգեւամբ հանդերձ կառուցաւ կսակաւանդութեամբ եւ ծախուք Ազնուհի Ակիլիինեայ Պօղոսեան Ալանաեանց ՚ի Հանգստարանիս Հայոց Նոր-Նախիջեւանայ»:

Ս. Կարապետն աղիւսակերտ է, դրսից անձեփ, իսկ ներսից ծեփած ու սպիտակացրած պատերով. նա օւնի երեք դուռն՝ հարաւային, հիւսիսային և արեւմտեան և մոզայիկ յատակ: Դորա միջի սարքն ու կարգը միւս եկեղեցիների նման է. ունի դարձեալ մի սեղան մեծ և փոքր վարագույրներով, երկու կողմը մի մի խորան և վերնատուն: Այս եկեղեցին զանազանուում է քաղաքի միւս եկեղեցիներից իւր հայկական եկեղեցիներին յատուկ պարզութեամբ, Սա չունի ոչ ոսկեզօծ և ոչ արծաթապատ պատկերներ. սորա խաչկալը և խորանների դռները կեր-

տուած են մաքուր ընկուզենուց և ունին նուրբ և ճաշակով ձևացրած քանդակներ, իսկ պատկերները պարզ իւզաներկ նկարներ են, որոնք ուղղակի քաշուած են պատերի վերայ:

Եկեղեցու հիմնադիր տիկնոջ մարմինն ամփոփուած է եկեղեցու հարաւ-արեւելեան անկիւնում դրսից: Հանգուցեալի վերայ կանգնեցրած է մարմարիոնեայ մեծագին շքեղ շիրիմ հաշկական վեղարաձև կաթուղիկէի ձևով և հաշկական զարդերով, նկարներով ու քանդակներով: Զիրիմի մի երեսի վերայ ոսկէտառերով փորագրուած է «Աս հաւնոյցի

Ռ. ՊՈՏԿԱՆԵԱՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՒ ՏՈՒՆԸ

մարմին ազնիւ թիկնոջ Ալիւլինեայ Պօղոսեան Ալանայեան որ 'ի տոմէ Խաբրանեան վախճանելոյ 3 սեպ 1871 ամի 'ի հասակի 62 ամաց“, իսկ միւս երեսի վերայ — «Զինուածիս եկեղեցւոյս Ս. Յովհաննու Կարապետի հոգեան եւ աղբասանոցի նորին կանգնեցաւ ըստ կրօնական հանգուցեալ թիկնոջն Ալիւլեայ Ալանայեան աշխատութեամբ եղբորորդւոյ նորա Յովհաննու Խաբրանեան 1875—81»:

Եկեղեցու բակը—Ս. Լուսաւորչի հանգստարանը պահուում է

բարեկարգ վիճակի մէջ: Նորա ընդարձակ տարածութիւնը շրջապատուած է աղիւսակերտ սլարիսպներով, միջից ամեն կողմից ծառուղիներ են անցկացրած և ննջեցեալների գերեզմանները փորուում են կարգով ծառուղիների երկարութեամբ «երամ-երամ», այսինքն իւրաքանչիւր ընտանիքի կամ սոհմի գերեզմանները մի տեղ փայտեայ կամ երկաթեայ վանդակապատների մէջ: Այս գերեզմանոցումն են թաղուած բարեգործ Դասպար Մարկոսեան Պապովը և Նիկողայոս Աջեմեանը ¹⁾, որոնց վերայ դրուած են և վաշխուչ շիրիմներ: Արժանի է ուշադրութեան նամանաւանդ Աջեմեանի շիրիմը, որ իսկապէս շիրիմ էլ չէ, այլ մի շատ շքեղ կոթողաձև մահարձան, որի պատուանդանը յղկած ու ապակու պէս փայեցրած որձաքար է, միջին մասը մեծազլին սև մարմարիոն, վերին մասը սպիտակ մաքուր մարմարիոն, հանգուցեալի նրբաքանդակ պատկերով: Սև մարմարիոնի մէջ հագցրած է մի սպիտակ մա, մարիոնեայ տախտակ, որի վերայ ոսկէ տառերով փորագրուած է. «Բարեգործ Նիկողայոս Աճեմեան 1818 Ապրիլի 17 1888 Յուլիսի 10»:

Հանգստարանի արևելեան կողմը կառուցուած են եկեղեցու արձանագրութեան և հանգուցեալ Ակիւլինէի տապանադրի մէջ յիշուած Աղբատանոցի և Հոգետան փոքրիկ շինութիւնները և քաղաքիս «Հայոց եկեղեցական Հոգաբարձութեան» Անկեղանոցի ընդարձակ և փառաւոր շինութիւնը, որի մէջ խնամուում են վաթսուների չափ աղբաւաններ, տնանկներ և անկեալներ:

Ս. Կարապետը նորաշէն լինելու պատճառով չունի ոչ ձեռագիր և ոչ հին եկեղեցական սպասներ. նա ունի միայն մի սրբութիւն Ս. Կարապետի մասունքը, որ ընծայել է նորան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Դա պահուում է մի ե. եսը ապակի քաշած արծաթեայ տուփի մէջ, որի շրջանակի վերայ գրուած է. «Յիւշատակ ե սբ խաչ պարստմին ծնողացն հոգուն ի դուռն... մասն Ս. Կարապետին ե. քվն ոնխբ.»:

Ս. ԽԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ս. Խաչ վանքը շինուած է քաղաքից եօթ վերստ հեռու դէպի հիւսիս մի բարձր ձորաբաշի վերայ, որի տակից, ձորի միջով, հոսում գնում են Ս. Խաչի բարեհամ աղբիւրի սառնորակ ջրերը: Այդ վանքն

¹⁾ Հանգուցեալ Նիկողայոս Աճեմեանը իւր բոլոր կարողութիւնը կուսկել է նոր նախիջեանում տեխնիքական դպրոց շինելու ու պահելու համար: Իսկ Դասպար Պապով մի տուն է թողել Ռոստովում նոր-նախիջեանից պատանիների Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագոյն դպրոցներում կրթութիւն ստանալու համար:

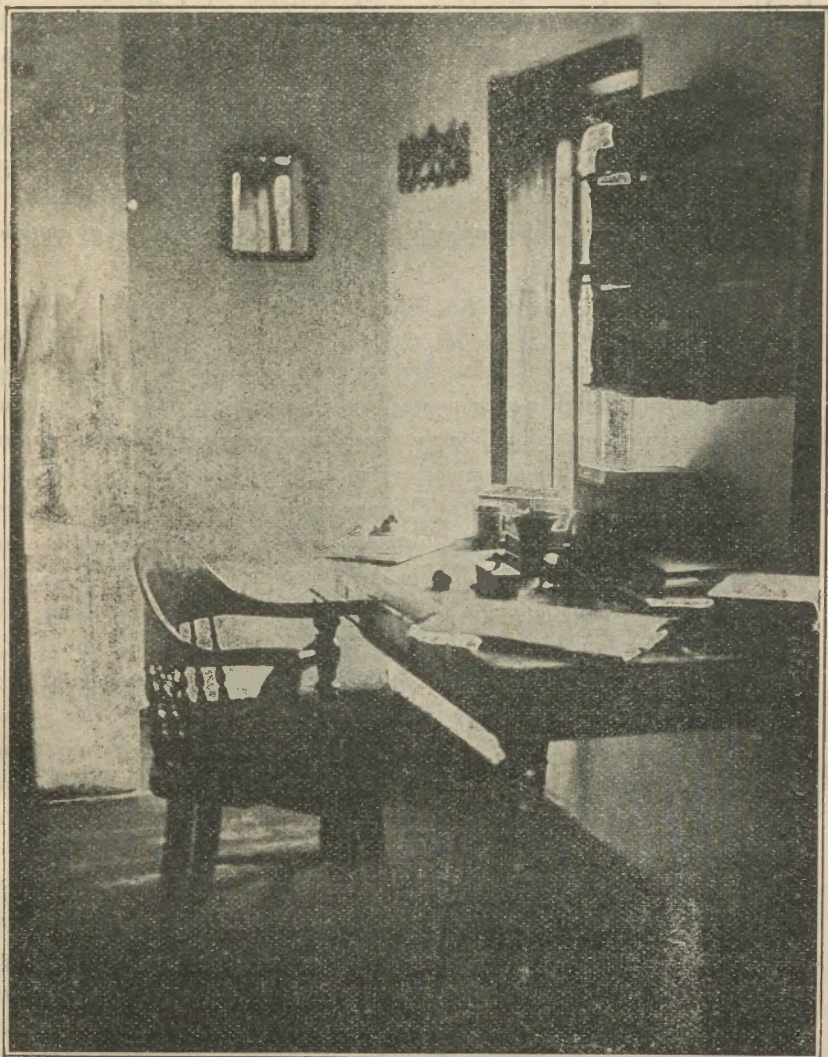
էլ եկեղեցիները հետ միասին հիմնարկել է Յովսէփ արքեպիսկոպոսը 1783 թուին, շինութիւնն առաջ է տարել 1786 թուին և աւարտել ու օծել է 1792-ին: Որ դա հիմնարկուել է 1783 թուին—այդ երևում է ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ այդ մասին գրուած է. «Ընդ սմին, այսինքն Ս. Լուսաւորչի հիմնարկութեան հետ միասին (1783 թ.), օծաք զհիմունս վանիցն, որ յանուն Փրկչին և Ս. Խաչին»: Իսկ որ դորա շինութիւնը սկսուել և առաջ է տարուել 1786 թուին—այդ էլ երևում է զարձեալ նոյն ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ

Ս. Խ Ա 2.

ասուած է. «1786 յունիսի 21. ՚ի սբ. Լուսաւորչու բարեկնդան կիւրակէին վերոյ Փրկիչ եւ կամ սբ Խաչ վանից հիմն արկի, և շինութեան սկիզբն առնել ետու. ԱՃ. հասուսցէ ՚ի կատարումն, որ ահա դեղերիմ ՚ի կատար հասուցանել»: Վանքի շինութիւնն աւարտելու և օծելու 1792 թուականը մենք գտնում ենք տաճարի այժմուայ շինութեան հարաւային դրան ձախ կողմը դրսից պատի մէջ հազցրած

մարմարիոնեայ տախտակի վերայ փորագրած հետեւեալ արձանագրութեան մէջ. «Ջնորհօքն նծոյ կառուցի զսուրբ խաչ վանքս եւ հաստեցի սմա զղպրոցս եւ զսպարանս եւ Սանահնեցի Արղուքեանց Զիօրեգի

ՈՒ ՊԼՏԿԱՆԵԱՆԻ ԿԱՌԻՆԵՏԸ

որդի եւ սբ Էջմիածնայ նուիրակ եւ Ռուսաց երկրի հայոցս ազգի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց Եկեղեցիներէ Արքեպիսկոպոսն եւ ի հայրապետութեան ամենայն

Հայոց Տեառն Ղուկասու կաթողիկոսին աշխատեցաւ և հոգեւոր որդւոյն իմոյ Բայազետցի Կարապետ վարդապետին յամի Տեառն 1791 եւ ՚ի Հայոց բուին ումի ՚ի սեպտեմբերի: Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27: Այս արձանագրութեան մէջ, ինչպէս կարելի է տեսնել, վանքի օծման թուականն երկու տեսակ է նշանակուած՝ «Օծեալ եղև յամի Տեառն 1791 և ՚ի Հայոց թուին ումի ՚ի սեպտեմբերի» և «Օծաւ ՚ի 1791 նոյեմբերի 27»: Թէև բուն արձանագրութեան մէջ չիշուած է 1791 թուականը, իսկ «Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27» բառերը փորագրուած են մարմարիոնի շուրթի վերայ, բայց մենք այդ վերջինն աւելի ճիշդ ենք համարում, որովհետև վանքն օծուել է Գրիգորոպօլ քաղաքի հիմնարկութիւնից յետոյ, որ, ինչպէս յայտնի է, եղել է 1792 թուին:

Մեզ յայտնի չէ, թէ ինչ ոճով է կառուցուած եղել տաճարի հին շինութիւնը, որովհետև դա հիմնովին վերաշինուել է 1862 թուին Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի առաջնորդութեան և Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեանի վանահայրութեան օրերով Գէորգ Խաթրանեանի և Ալէքսան Ալաշաւեանի աշխատութեամբ, բայց ներկայ շինութիւնը հայկական ճարտարապետութեան և ոչ մի նշոյլ չունի: Դա իւր գմբէթի լայն-բոլորշի ձևով, հարաւային և հիւսիսային դռների սիւնազարդով աւելի հին բիւզանդական ոճն է չիշեցնում, թէև այդ ոճն էլ շինութեան մէջ լիովին պահպանուած չէ: Տաճարը թէև վերաշինութեան ժամանակ մի փոքր մեծացրած է, բայց դարձեալ մեծ չէ. նորա երկայնութիւնը՝ սեղանից մինչև արևմտեան դուռը 28 քաջ է, իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսային դռնից մինչև հարաւայինը 20 քաջ: Արևմտեան դրան առաջ շինուած է զանգակատունը, մի շինութիւն, որ, բացի նորանից, որ շատ անշնորհք ու տգեղ է, այլ և իւր սրածայր աշտարականման ձևով ամենևին չի համապատասխանում եկեղեցու շինութեան ընդհանուր ոճին, որ բաւականին վայելուչ ու գողտրիկ է:

Տաճարի պատերի մէջ դրսից և ներսից զետեղած են բազմաթիւ խաչքարեր, որոնք բոլորը ևս արձանագրութիւն ունին: Արժանի են ուշադրութեան գլխաւորապէս դրսի խաչքարերը, որովհետև դռքա աւելի խոշոր են, ևսելի նուրբ քանդակներ ու ընդարձակ արձանագրութիւններ ունին, քան թէ ներսիներն, որոնց համառօտ արձանագրութիւններն էլ ներկուած լինելու պատճառով համարեալ թէ չեն կարգացուում:

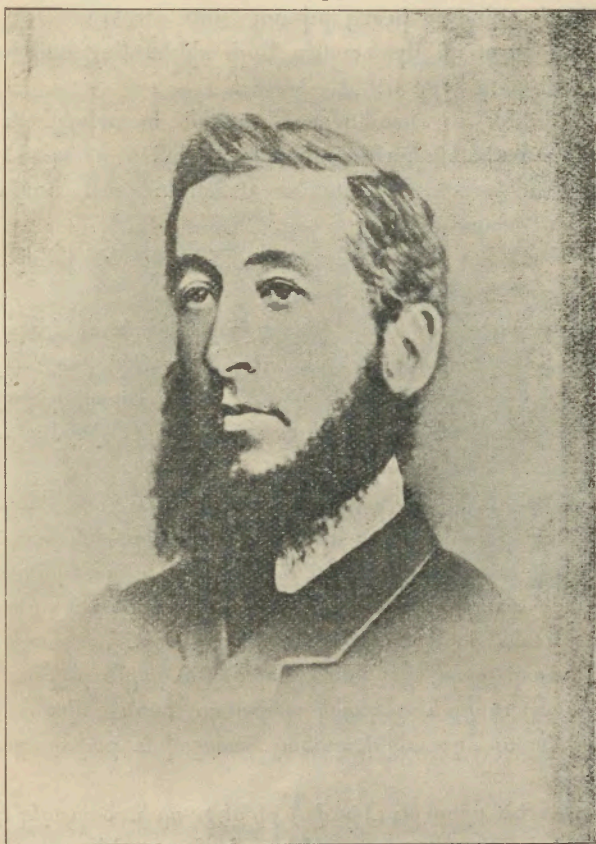
Դրսի որձաքար և մարմարիոնեայ խաչքարերի վերայ մենք կարդում ենք.

ա. Սբ խաչս բաւելիսս է Պիաքային եւ հայրն Սարգսին եւ եղ-

բարցն Յովհաննեսին եւ Վարդերեսին քվ. ջհբ (972—1523.) Սեպսեմբերի իե.

բ. Սբ Նշանքս բարեխօս է: Ի հլշին. կենակցին սովին Չամբէքն եւ ծնողացն Սահակի Ղուժ խթին քվ. ջբ (902--1453.):

գ. Սբ Նշանքս բարեխօս է Ածասրին Նուրասին համակորբին կողակցին Գուլասէ խթին քվ. ջիզ (926—1477.):

Մ. ՆԱԽԱՆԴԵԱՆ.

դ. Սբ Նշանքս բարեխաւս է Յովհաննէսին շնոծոր խթն եւ ծնողացն Վարդերին մարինէ Մարքային քվ. ջե (907—1458.):

ե. Յս Քս. քվ. ռնկա (1161—1712.).
եւ ծնողքն Առաքել միսի Մինաս մուրաօ կանգցա Սբ Գեորգա ճնրս վրակց միսի ալսեմեք պալի միսի Գրիգոր միսի Սողոմոն.

զ. Յեւ սբ- խաչս սր Օվանեսի որդի մհիսի Փանոսին ծնողացը հուռնոն քվին ռնկա (1161—1712.):

է. Սբ. Նեանս բարեխօս է նահասակի պ Գորգին ք շձգ (983—1434):

ը. Սբ Նեանս բարեխաւս է Ռբահամայ մելիֆին Սարգսին մայրին լուսին ալաֆ պր ին քվ պկը (868—1449):

թ. Յկէ Սբ Նեանս Յովանէս աբեղին եւ իւր եղբաւրն Սիմեոն կրօնաւորին եւ ծնողաց իւրոց քվ պղ (890—1441):

ժ. Բարեխօս են Սբ Նեանս Ալի սիկին Սուլթան խքին եւ որդւոյն Առաքելին ք. ջիբ (922—1433):

ժա. Յիւսէ Սբ Նեանս սր Պէտրոսին եւ երիցկնոջն ,եւ զաւակացն սր Օվանէսին մահուկին ձեռամբ պրնին ք. ռնձգ (1153—1704).

ժբ. Բարեխօս է Սբ Նեանս Արհոն երիցուն Յովհաննէսին սր Պապային եւ յուսպիֆային քվ. ջք. (909—1460):

ժգ. Բարեխօս են Սբ Նեանս սր Ածասրին երիցկնոջն գերիծ խք. եսիլ քվ ջիք (929—1480):

Վանքի բակը, որ երեք կողմից շրջապատուած է պարիսպներով, իսկ մի կողմից վանդակապատով, ունի իւր մէջ, բացի եկեղեցուց, և վանահօր բնակարանը և նախկին «Ժառանգաւորաց դպրոցի» ընդարձակ շինութիւնը, որի սենեակները ներկայումս վարձու են տրուում քաղաքից ամառանոց եկողներին:

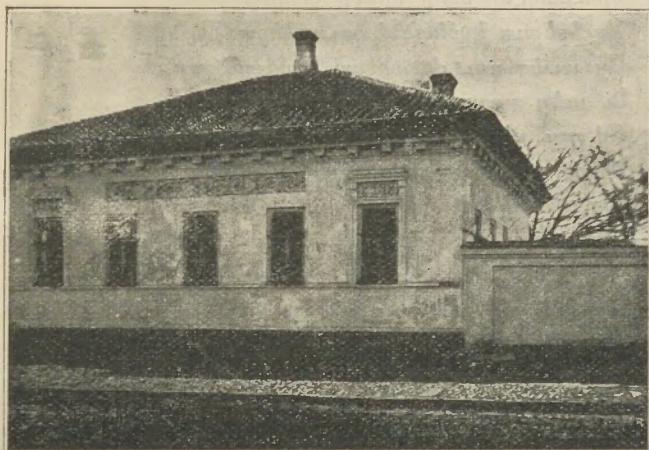
Վանքի հիւսիս-արևելեան կողմն ընկնում է Ս. Խաչի ազարակը- «վանքի խուտորը» 30 սուռն հաչ Ժողովրդով, որ համարւում է քաղաքի մասը և որի բնակիչները մշակում են վանքին պատկանած 300 օրավար հողի մի մասը, ամառանոցի են տալիս իւրեանց բնակարանները և զանազան մանր պարապմունքներով, հաղիւ-հազ հաչթ-հաթում են իւրեանց աւուր պարէնը: Իսկ հիւսիսային կողմն ընկնում են վանքի ձորը, բանջարանոցը և գեղեցիկ պարտէզը, որոնք միանում են վանքի հետ ձորի վերայ ձգուած փայտեայ կամրջով և բարձր բազմաստիճան սանդղքով:

Ամենամեծ սրբութիւնը վանքի մէջ, որ և ծառայել է իբրև հիմք շինութեան և անուանակոչութեան, համարւում է այն մեծ խաչքարը, որ այժմուայ շինութեան մէջ տեղաւորուած է աւազ դասի սիւնի մէջ դէպի Ժողովրդի կամգնելու տեղը: Թէև աչդ քարը ոչ մի արձանագրութիւն չունի, բաց 'ի նկատի առնելով նորա չատկութիւնը և նորա վերայ քանդակուած խաչի ձևը, կարելի է ենթադրել, որ նա շատ հին է և, գուցէ, հէնց բերուած լինի հայաստանից: Այժմ այդ խաչքարն առնուած է ոսկէգօծ ապակիածածկ շրջանակի մէջ և գոյացնում է մի փոքրիկ պահարան, որի մէջ դրուած է երկու ուրիշ խաչ՝ մէկը

պղնձէ մեծ՝ առանց մասունքի, իսկ միւսն արծաթէ՝ փոքր անշաշտ մասունքով, որոնք մի անունով քարէ խաչի հետ կոչուում են «Ս. Խաչ»:

Վանքի պահարանում պահուում են մի քանի հին ձեռագիր, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի և Յարութիւն վարդապետ Արամ-դարեանի մեծագիր հին պատկերները և մի երկաթեայ երկգլխանի հասարակ դաւապան, որ աւանդութեամբ ասում են, թէ պատկանել է Ալամդարեանին:

Եկեղեցու պատկերների մէջ արժանի են ուշադրութեան չոգեգալստի մեծագիր շքեղ ոսկեգօծ շրջանակի մէջ առած պատկերը, որ նկարել է Երուսաղէմի նուիրակ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանը և շրջանակի մէջ առել ու նուիրել է եկեղեցուն քաղաքի «Հայոց Բարեգործական

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

ընկերութիւնը՝ իւր քսանամեակի առթիւ, և Ս. Աստուածածնի վերափոխման և Տրդատի մկրտութեան պատկերները, որոնք ինչպէս երևում է նոցա նկարի ու գոջների նյութութիւնից, ճարտար արուեստագէտի վրձնի արդիւնք են: Տրդատի մկրտութեան պատկերը, որի վերայ նկարուած են Ս. Լուսաւորչի, նորա չարչարանքի ու Տրդատի պատկերները, նկարուած է Իտալիացում: Նա ունի հետեւեալ իտալերէն և հայերէն լեզուներով գրած յիշատակարանը. «Scuola di S. Gregorio luminator della Nazione Armena 1692». «Ո՛վ Սբ. Լուսաւորիչդ Դրիգորիէ մաղթեա՛ վասն քառապէտացս եւ մանաւանդ վաճառականաց Հայոց որք ուխտեալք եւ եղբայրացեալք գոլով ետուն քայել զփալ հրաւայի չարչարանաց քոց ընդ հովանեաւ սբյ եկեղեցւոյն որ

յանուն երեւման Խաչին կայ շինեալ 'ի տեղոջն Վեցեկոյ 'ի մեր քույն ռնխա: Այս պատկերի հին օրինակը նորոգել տալով, նուիրել են վանքին Գէորգ և Յարութիւն Խաթրանեանները 1836 թ.

Վանքի բազում թաղուած են Միքայէլ Նալբանդեանցը, Ռաֆայէլ Պատկանեանցը, Յարութիւն վարդապետ Ալմադարեանցը, բարեգործ Գէորգ Տիգրանեանը, Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեանը և միւսները:

Կիւրեղ եպիսկոպոսի վերայ ձգուած մարմարիոնեայ դերեզմանաքարի վերայ փորագրուած է վեհափառ Հայրիկի գրած հետեւեալ տապանագիրը.

Հանգիր, ով ժիր մշակ,
Վաստակեալ 'ի հունձս աւետարանի.
Երուսաղէմի մայր Սիօնի ծաղիկ,
Նուիրեցար էջմիածնի լուսակերտ Սիօնի.
Այլ աւանդ դու վաղաժամ թառամեցար,
Եւ լռեց քարոզչիդ մշտախօս բարբառ.
Ով դու սիրելի վարդապետ ժողովրդեան,
Եկիր 'ի վերջոյ նորա գիրկ հանգեցար.
Նորոյ Նախիջևանի պատուական ազգայինք
Եղին զայս մահարձան 'ի վերայ գերեզմանիդ.
Որ յօդեաց զանեղձ արձանագիրս
Առ 'ի պահել զանուանդ յիշատակ.
Եւաց 'ի վերայ նրժգեն շիրիմիդ
Հայոց վշտակիր Հայրիկ:

Ծերունի Նախիջևանցիք պատմում են, թէ առաջները վանքում պահուում է եղել մի տախտակեայ դուռն, որ աւանդութեամբ բերուած է համարուում եղել Անիից: Վանքի միաբանները դորան իբրև մի անպէտք բան միշտ ձիւնի ու անձրևի տակ պահելով և գործածելով իբրև թէյի սեղան, աղտոտել, քերել և, վերջիվերջոյ ոչնչացրել են:

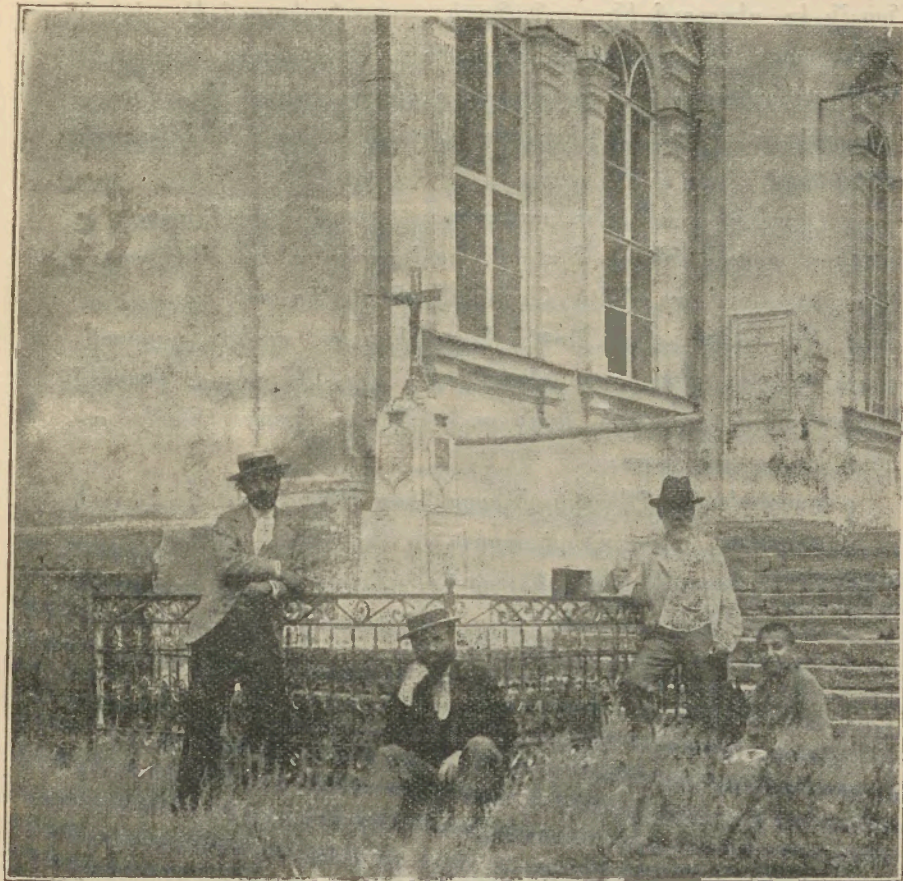
Վանքի բանջարանոցի սահմանումն է գտնուում «Սաղլիս-Սու» կոչուած սուրբ աղբիւրը, որի տեղը այժմ տափարակ է, իսկ աղբիւրի վերայ շինուած է մի մատուածև շինութիւն, որի մէջ դրուած պատկերների առաջ ուխտաւորները մոմ են վառում ու աղօթում:

Նախիջևանի գիւղերն ունեն մի մի եկեղեցի, բացի Թոփտիից, որ ունի երկու եկեղեցի, և Եկատերինաւանից, որ եկեղեցի չունի, այլ մատուռ-աղօթատուն վէմ-քարով:

Մեծ-Սալաչի եկեղեցին է Ս. Աստուածածինը, Փոքր կամ Սուլթան-Սալաչին—Ս. Գէորգը, Չալթիլինը—Ս. Համբարձումը, Նիսուլթաչինը—

—Ս. Կարապետը, Թովտիինը—Ս. Մարգիսը և Ս. Փրկիչը և Եկատերինաւանինը— Ս. Յարութիւնը:

Այս բոլոր եկեղեցիները թէ իւրեանց շինութեան ոճով և թէ ներքին սարգ ու կարգով, ըստ ամենայնի, նման են քաղաքի եկեղեցիներին, բացի նորշէն Ս. Փրկիչից, որ շինուած է հայկական ճարտարապետութեամբ ու ոճով:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ԶԻՐԻՄԸ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔՈՒՄ

ԺԵՍԵՐ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հարսնախօսութիւն եւ նշանդրէք

Հարսանիքները, կամ, ինչպէս ինքեանք Նախիջլանցիք ասում են, «Հարսնիքները», ինչպէս ամեն տեղ, Նախիջլանումն էլ սկսում են աշնանը և շարունակում են մինչև Մեծ-պատր, երբ գիւղացիք վերջացնում են իւրեանց դաշտալին աշխատանքները, իսկ քաղաքացիք վերադառնում են ամսուանոցներից և սկսում են իւրեանց կեանքի աշնան և ձմեռուան սեղօնները:

Հարսնախօսութիւնը սովորաբար լինում է կամ տղայի ու աղջկայ ազգականների ձեռքով, կամ քահանաների միջնորդութեամբ և կամ առանձին Հարսնախօսների ձեռքով, որոնք կոչւում են «Գիբոնչի»: Աղջիկ Հաւանելու ու ուզելու գործում, բացի աղջկայ տեսքից ու գեղեցկութիւնից, մեծ դեր է խաղում և աղջկայ վերայ եղած փողն ու բաժինքը, կամ, ինչպէս ասում են, «ջըհէզը»:

Նախիջլանում կապուած՝ պսակները մեծաւ մասամբ Հաշուի ու գործնական դիտումների արդիւնք են: Ամուսնութեամբ ինտելիգենտ մարդիկ կեանքի ապահովութիւն են ձեռք բերում, վաճառականներն իւրեանց մայր գումարներն են մեծացնում և իւրեանց առևտրական գործերն ընդարձակում, գործակատարները դուրս են գալիս իւրեանց «աղաների» ու «չորպաջիների» մօտից և իւրեանց սեփական գործը սկսում, և այլն և այլն: Հաշուի ամուսնութիւնները, ի Հարկէ, աւելի յաճախ տեղի են ունենում քաղաքացիների մէջ, քան թէ գիւղացիների, որոնք բնականապէս աւելի են պահպանել իւրեանց նահապետականութիւնը: «Հէլալ կաթնակէր» և «Օջախի որդի», խօսքերը որոնց մինչև ցայսօր քիչ-շատ դեռ գին են տալիս գիւղացիք, քաղաքացւոց բերանում արդէն կորցրել են իւրեանց խորհուրդը և նշանակութիւնը: Քաղաքում ոչ մի բանի չեն նայում, մինչև իսկ տեսքն ու գեղեցկութիւնը, «բնութքն» ու «մեարիֆէթը», գիտութիւնն ու կրթութիւնը բանի տեղ չեն դնում:

«Կարգուել» ցանկացող քաղաքացի երիտասարդը, երբ «խնամի է ուղարկում» նախապէս և տիրապէս պատուիրում է իմանալ, թէ աղջկայ տէրը ո՞րքան փող պէտք է տայ աղջկայ վերայ, ո՞րքան «ջրհէղ» միտք ունի անելու: Իւրեանց աղջիկներին «հարս անել» ցանկացողներն էլ իւրեանց հերթով նախապէս աշխատում են իմանալ, թէ փեսացուն ի՞նչ կարողութեան տէր է: Գիւղացիք տեսնում ու հաւանում են աղջիկներին եկեղեցիներում, հարսանիքներում ու հրաւերներում կամ «գիւաֆէթնելում» և ուխտագնացութիւնների ժամանակ, մասնաւորապէս վարդապառին ու «խրտրելիեղին», իսկ քաղաքացիք ամեն տեղ, որովհետև քաղաքի աղջիկները բոլորովին ազատ են և ամեն տեղ լինում են, ամեն տեղ գրօսնում ու շրջում են երիտասարդների հետ:

Սիրահարութեամբ, սրտի միտումներով ու զգացմունքի հակումներով եղած ամուսնութիւնների սակաւութեամբ պէտքէ մեկնել և այն հասկացմանքը, որ Նախիջևանի զաղթականների մէջ համարենք թէ սիրահարական երգ չկայ և յիշողութիւն էլ չ'կայ, որ մի ժամանակ շատ եղած լինի: Հաշիւը, կողմնակի դիտումները և կարիքը բանաստեղծութիւն չեն սիրում: Իգէտները, վաղափարները և զգացմունքների աշխարհ չէ Նախիջևանը. պրոզան, կեանքի լուրջ ու կոշտ պրոզան է այս կողմերի հայ գաղթականների մաքում լծադաւորողը, սրտին տիրողը, իշխողը: Մեզ յաջողեց գրի անցնել «Արցու և Խամբեր» վերնագիր կրող երգը, որ Ղրիմից բերուած լինելով, մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է գիւղացիների յիշատում, և որ սիրահարական երգի բոլոր տարերքն է պարունակում իւր միջ, Այդ երգն այլ ևս կոչուում է «Ապո ճանի երգ»:

ԱՐԶՈՒ

- 1, Փարչս առի, ջուրի գնացի,
Տալտրմիշ արի, վերուցի,
Հոգիս, հաւատս, Խամբեր,
Ապոճանս կորուցի.
Հոգիս, հաւատս, Խամբեր,
Ապոճանս կորուցի:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 2, Ես ասօր չորվախ գնացած չիմ,
 Ձեռքս, երեսըս լուացած չիմ.
 Աղու տասնէ, կը խըմիմ,
 Ես քու ապուճանդ տեսած չիմ:

ԱՐՋՈՒ.

- 3, Աղու ուղեհասնէ, աղու կ'լամ,
 Ինձի ուղեհասնէ, ես կ'լամ.
 Բայց իմ ապուճանս ալ
 Ճերմակ ծոցիդ մէջը պէնկ է ¹⁾:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 4, Քաղաքը փորուած էր,
 Ճերմակ օշխարը խուզիով էր
 Ապուճանիդ վըրան
 Ի՞նչպէս դիր գրած էր:

ԱՐՋՈՒ.

- 5, Քաղաքը փորուած էր,
 Ճերմակ օշխարը խուզիով էր.
 Ապուճանիս վըրան
 Անո նս ալ գրած էր:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 6, Ջուրը կերթար օլուխ, օլուխ).
 Կ'քաշէին թօլուխ, թօլուխ.
 Ապուճանդ գըտնողին
 Ի՞նչ պիտ տաս մուշտուլուխ:

ԱՐՋՈՒ

- 7, Ջուրը կերթար օլուխ, օլուխ,
 Կ'քաշէին թօլուխ թօլուխ.
 Ապուճանս գըտնողին
 Արզուն կերթալ մուշտուլուխ:

¹⁾ Պէնկ—խալ, ²⁾ Օլուխ օլուխ—դարիւ դարիւ,

ԽԱՄԲԵՐ.

- 8, Աստեղը ինձի մեզք կանին,
 Կէնձ ¹⁾ կրիս խըյմալամիշ կանին ²⁾,
 Էզէր էրկուսս մէկ լանքնէ,
 Մեզի զընտան կըձգին:

ԱՐՋՈՒ.

- 9, Տունին տիրէկը ³⁾ մարջան ⁴⁾ է,
 Հոգիիս սիրածը տուն իս.
 Էզէր էրկուսիս մէկ զնտան ձգիննէ,
 Զնտանը մեզի առքաջութին է:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 10, Բէկը իմիս տայիս է,
 Կտրած օրէնքին խաչիլ իմ.
 Ալէմ աշխրքին հետ չիմ փոխիլ,
 Աբգուն իմիս փսչրս է:

ԱՐՋՈՒ.

- 11, Գետինին վրայէն չորս ձիաւոր կուգա՜ւ,
 Չորսին մէկ հատը մուրատլը է.
 Ես կ'ճանչնամ Խամբերին,
 Օրթաչի գոռու ⁵⁾ ձիովը Խամբերն է:

ԽԱՄԲԵՐ

- 12, Ինչ որ էղիլ է էղիլ է,
 Ճակատս սևը գրուլլ է.
 Ճակատս սևը գրուած էր,
 Խամբերին գուլում էղաւ:

Սիրահարական երգի տարերք է պարունակում իւր մէջ և
 հետևեալ վեց տողը, որ Նախիջևանի պառաւներն սովորաբար
 ասում են, երբ որ տեսնում են մէկին նստած քունը տանելիս.

Քունն էկիլ է, աչքն առիլ է,
 Նարն էկիլ է, գուռը կաշնիլ է.
 Ինչ գիտէ քի եարին էշթայ,

¹⁾ Կէնձ — երիտասարդ, ²⁾ խըյմալամիշ անել — ջարդել, կոտորել, ³⁾ Տի-
 րէկ — Սիւն, ⁴⁾ Մարջան — բուստ, ⁵⁾ Դոռու — կարմիր:

Ինչ գիտէ քի քունին էշթայ,
Քունն էշթայ-նը, մէմալ կուգայ,
Շարն էշթայ-նը, մէմալ չի գայ ¹⁾

Նախիջևանում Հին ժամանակներն ապրելուս է եղել մի ժողովրդական երգիչ Աղապալի անունով, որ 'ի միջի այլոց, մի քանի սիրահարական երգեր է ասել և տարածել ժողովրդի մէջ, բայց ներկայումս այդ երգերը համարեա թէ ամբողջովին մոռացուել են: „Աղապալի“-ին է պատկանում յայտնի „Սամաւարի երգը“, որ քանիցս տպագրուած է. նորան է, գուցէ, պատկանում և „Երեք օրուան լուսնի նման ունքերդ“ յայտնի երգը, որ իւր գեղեցկութեամբ Նախիջևանի ժողովրդական սիրահարական երգերի մէջ ամենաընտիրը կարող է համարուել:

Երբ որ երկու կողմերից էլ համաձայնութիւնը կայանում է, փեսացուն առնում²⁾ իւր հետ իւր ամենամօտ աղգականներին և գնալով աղջկայ տունը, „խօսք“ է անում, այսինքն համբուրում է „բիաթայի“ և „բիանայի“ — աներոջ և Կոքանչի ձեռքերը, պաշտօնապէս փեսացու է յայտարարուում և շնորհաւորութիւն ընդունում: „Նշանտուք“ խօսքը, որ Նախիջևանցիք գործ են ածում, արտայայտում է ոչ թէ ընդհանրապէս ամբողջ նշանադրութեան հանդէսը, այլ միայն նշան տալու կամ մատանի փոխելու պարզ գործողութիւնը, որ կատարուում է կամ նոյն խօսքի ժամանակ և կամ „բէհին“: Ընդհանուր նշանադրութեան գործողութիւնն արտայայտելու համար Նախիջևանցիք սովորաբար գործ են ածում տաճկական այդ „բէհ“ բառը, որ, ինչպէս յայտնի է, նշանակում է խօսապէս գրաւական, այսինքն այդ դէպքում հարսնացուն ներկայանում է ինչպէս „բարի“ կամ ապրանք, որ գնուած է, բայց տակաւին զինքն ամբողջովին չի վճարուած, այլ միայն մի մասը: Փոխաբերական մտքով, 'ի հարկէ, „բէհ“ բառը կարող է նշանակել և նշանադրութիւն:

„Բէհը“ կատարուում է „խօսքից“ մի քանի օր յետոյ աղջկայ տանը և շատ հանդիսաւոր կերպով, այնպէս որ շա-

¹⁾ Այս վեց տողը հաղորդել է մեզ Տէր-Սահակ ԶարԻՖեանը:

տերը, որոնք Հանդիսաւոր „բէհ“ են կատարել, այլ ևս Հանդիսաւոր Հարսանիք չեն անում, որովհետեւ „բէհն“ էլ Հարսանիքի պէս բան է և նոյն ծախսն ու „դառաթն“ է պահանջում: Յաճախակի մեծ ծախսերից խոյս տալու համար „բէհն“ ու „խօսքը“ միացնում են ու իսկոյն սկսում են Հարսանիքի պատրաստութիւն տեսնել:

Գիւղերում սովորաբար հաւանաժ աղջկայ տունը խնամի է գնում տղայի հայրը կամ մօտ ազգականը: Հասնելով տուն և մտնելով բակը, նա անմիջապէս չէ մտնում, այլ նախապէս կանգնում է դրան առաջ և դուրս է կանչում աղջկայ հօրը և յայտնում է նորան իւր գալու պատճառը: Եթէ խնամու առաջարկութիւնը հաճելի է լինում աղջկայ հօրը, նա իսկոյն և եթէ ներս է հրաւիրում նորան, յարգում և «ջուղաբ» տալիս, այսինքն նորա առաջարկութիւնն ընդունում է, իսկ եթէ հաճելի չի լինում, նա նորան ճանապարհ է գնում առանց ներս հրաւիրելու և առանց „ջուղաբի“: Առաջին, այսինքն, առաջարկութիւնն ընդունելու դէպքում տղայի հայրն արտասանում է „խօսքը մէկ Աստուած մէկ“ ասացուածքը, որով և ամրացնում է զօրծը, և անմիջապէս ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշուում է „բէհի“ օրն ու տեսակը, որովհետեւ գիւղերում բէհը լինում է մեծ և փոքր: Եթէ որոշուում է „փոքր բէհ“ անել, նշանակուած օրը տղայի ծնողները և ամենամօտ մարդիկ սահմանափակ թուով գնում են աղջկայ տունը, համեստ կերպով ուտում, խմում, ուրախութիւն են անում „նշանտօք“ կատարում, այսինքն մատանի են գնում աղջկայ մատը. իսկ եթէ որոշուում է „մեծ բէհ“ անելու, նշանակուած օրն աւելի մեծ թուով մարդիկ են գնում, հրաւէրք են անում, դաբ ու գուռնայ են կանչում և աւելի մեծ հանդիսով են կատարում „նշանտօք“: Երկար ժամանակ քէֆ, ուրախութիւն անելուց, կուշտ ու կուռ ուտել-խմելուց և պարելուց յետոյ, աղջկայ տանից բոլոր հրաւիրեալները նոր խնամիների հետ գնում են տղայի տունը „փեսատես“, որովհետեւ դեռ գիւղերում պահպանուել է փեսայի մինչև հարսանիքը աղջիկը չ'տեսնելու և աղջկայ տունը չ'գնալու սովորութիւնը: Աղջկայ տանից փոխա-

դարձ մատանին ուղարկուում է փեսային և կամ նոյն իսկ բէհի օրը խնամիների ձեռքով, և կամ նշանադրութիւնից յետոյ պատահած մեծ տօներից մէկի ժամանակ — Ծննդեան, Ս. Սարգըսին, Բարէկինդանին, Միջինքին, Ծաղկազարդին, Զատկին, և միւս տօներին, երբ աղջկայ և տղայի տներէց միմեանց փոխադարձաբար „տարուբեր“ է ուղարկուում: Տարուբերը, կամ ինչպէս քաղաքացիք ասում են, „խրկուածք“ բաղկացած է լինում անուշեղէնից՝ խաթմուխ և իփլիկ հալուաններից և զանազան ընծաներից խնամացող ընտանիքի կարողութեան համեմատ: Ամեն մի „խրկուածք“ ունենում է իւր „տաւցը“, այսինքն աղջկայ կողմիցն էլ փոխադարձաբար ուղարկում են անուշեղէն և ընծաներ փեսայի տունը: Ահա այդ դարձերից մէկի հետ ուղարկում են և մատանի, որ հազցնում են փեսայի մատը իբրև փեսացուի նշան և իբրև փոխ նորա հարսին ուղարկած ու մատը հազցրած մատանիին:

Հին ժամանակները „նշանտուքի“ ժամանակ նշան օրհնելու և կէս պսակ կատարելու սովորութիւն է եղել, բայց նշան յետ տալու, կամ, ինչպէս ասում են, „ետ լինելու“ դէպքերի յաճախելու պատճառով, կէս պսակ կատարելը այստեղ էլ ինչպէս ուրիշ տեղերում, արգելուել է հոգևոր իշխանութիւնից:

Մենք ասացինք, թէ քաղաքում բէհը մեծ „դառաթով“ է կատարուում և յաճախ աւելի ծանր է լինում, քան թէ հարսանիքը, ուստի և „դառաթով“ բէհ կատարողները շատ անգամ այլ ևս հանդիսաւոր հարսանիք չեն անում: „Դառաթ“ ասելով նախիջլանցիք հասկանում են ամեն մի այնպիսի հանդիսաւոր գործողութիւն կամ արարողութիւն, որի ամեն բանը տեղն է, ամեն բան շքեղ, թանգ և սարգին է, ամեն մանրամասնութիւն, ամեն ծէսք ու սէթևեթք ճշտիւ կատարուած, ճշտիւ պահպանուած է: Եւ ճշմարիտ, բէհ կատարողը, որ սովորաբար լինում է աղջկայ տէրը, նախօրօք ուղարկում է իւր և իւր նոր խնամիների ազգականներին տպագրուած հրաւիրատոմսակներ, վարձում է երաժշտութիւն, բռնում է հմուտ խոհարար և բազմաթիւ սպասաւորներ, պատրաստում է շքեղ խնջոյք և նախընթերիք և ընթերիքի փարթամ սեղաններ թանգ-

նոց զինիներով և մասնաւորապէս շամպանով և ազգի-ազգի սեթ-ևեթքներով, և այլն և այլն: Բէհի ամենահետաքրքրական և հանդիսաւոր ըոպէն լինում է խնամիների գալու ժամանակը:

Խնամիներն առհասարակ ուշ են գալիս, նազով-տուզով են գալիս, որովհետեւ այդ օրը նոցա պատիւը շատ մեծ է. այդ օրը նոքա „թուէ պատն“ են նստում, այդ օրը նոքա անդադար յարգուում ու մեծարուում են, խնամի ջան, խնամի ջան, „խնամի-բմ“, „խնամի մմ“ քաղցր խօսքերն ասելով ու լսելով: Երբ որ ուշ, երեկոյեան 11 ժամին, իմացուում է որ խնամիները գալիս են, իսկոյն բէհի տանը բոլորեքեան իրար գլխով են կպչում, իսկոյն ամենքն ընդառաջ են դուրս գալիս և վստած աշտանակները ու մոմակալները ձեռքերին բռնած, շարուում են գլխաւոր մուտքի դրան երկու կողմը, նշան տալով երաժշտութեան, որ խնամիների երևայում պէս ընդառաջելու հանդիսաւոր „մարշն“ նուագեն: Իրկախառնութեան, համբոյրների, „բարի սահաթի բլլայ“, „բարի պսակ առնուն“ շնորհաւորանքի և ուրախ բացականչութիւնների ձայները խառնուելով երաժշտութեան նուագների հետ, մի խուլ, մի անորոշ, բայց քաղցր ժխոր են կազմում, որ, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է շքեղ հանդիսին:

Բէհի բնորոշ առանձնայատկութիւնն է „նշանի խուրմբիան“, որ ուղարկուում է բէհի յաջորդ օրը տղայի տունը մեծ քանակութեամբ և տղայի տանից արդէն բաժանուում է փեսայի բոլոր ազգականներին: Նշանի խուրապիան զատուում է միւս բոլոր խուրապիաների տեսակից իւր կտորների խոշորութեամբ, իւր առանձին համով ու հոտով և զարդարանքով: Կտորները լինում են շատ խոշոր, որովհետեւ խիստ շատ է պահանջուում և բնականապէս հնարաւորութիւն և ժամանակ չի լինում, փոքր, նուրբ և պէս-պէս ձևերով կտորներ պատրաստելու, ինչպէս շինուում են սովորական խուրաբիաները: Իսկ համի, հոտի և զարդարանքի առանձնայատկութիւնն այն է, որ նշանի խուրապիայի մէջ խառնում են վարդի իւղ և երեսը զարդարում են ցոլուն սեթ-ևեթքներով:

Հարսանիքից 15 օր առաջ գիւղերում տղայի տանից ուղարկուում է Հարսի տունը պսակի զգեստացուն՝ «խումաշ» շրջագրեստի համար և թանգնոց երեսացու «բուրնու»-ի համար: «Խումաշ» ասելով, գիւղացիք հասկանում են ամեն մի մետաքսէ կտոր, որից սովորաբար կարուում է Հարսի պսակի հանդերձը, իսկ «բուրնուն» կարճ քաթիպայի պէս վերնագգեստ է, որի երեսացուն աթլաս կամ թաւիշ է, իսկ աստառը մագեղէն: Քաղաքում նոյն «խրկուածքը», նախ, ուղարկում են «խինա-գեջասիի» օրը և, երկրորդ, աւելի հանդիսով են կատարում այդ պսակի զգեստացուն ուղարկելու ծէսը, քանթէ գիւղերում: Քաղաքի զգեստեղէնի «խրկուածքը» բաղկացած է լինում պսակի ամբողջ շորից իւր բոլոր պարագաներով, սկըսած քօղից, և վերջացրած կօշիկներով, որովհետև այնպիսի հասկացողութիւն կայ, որ հարսն իբրև թաղաւորի պատկանելիքը պէտք է տուն դալ տղայի պատրաստած չզգեստներով: Մինչև իսկ պսակի կերոններն էլ փեսան է ուղարկում «խրկուածքի» հետ:

Խինա-գեջասի, հարս-քաղնիք եւ հարսանիք.

Խինա-գեջասի տաճկական բառը, ինչպէս յայտնի է, նըշանակում է «Հինայի-գիշեր», որովհետև այդ օրը, գիշերը կատարուում է Հարսի գլուխը հինայ դնելու հանդէսը: Հարսի գլուխը հինա դնելը, որ այժմ քաղաքում իսպառ վերացել է և պահպանուել է միայն տեղ-տեղ գիւղերում, կատարուում է մեծ հանդիսով: Պսակից երեք օր առաջ տղայի տանը պատրաստուում է մի աման հինայ և մի մատուցարանի վերայ դրած մի կերոնի հետ ուղարկուում է Հարսի տունը, որտեղ այդ երեկոյ մեծ հրաւէրք է լինում և հաւաքուած են լինում բազմաթիւ աղջիկներ հարս ու փեսայի ազգականներից, հարսի բարեկամուհիներից և ընկերուհիներից: Աթոռի վերայ բարձ են դնում, հարսնացուին նստեցնում են վերան սենեակի մէջ տեղը կամ անկիւնում, երաժիշտները նուագում են «Ալկէլին» եղանակը և հանդիսականները վառած կերոնը բռնած մէկ մէկ

պարում ու խաղացնում են Հինան: Կուշտ պարելուց և Հինան խաղացնելուց յետոյ, կանաչք սկսում են Հինան դնել Հարսի գլուխը, իսկ աղջիկները Հինացից մի մի մատ առնում, քսում են իւրեանց ձեռքի ափին, որ փոխը, կամ, ինչպէս ասում են, «Տառօսը» իրենց էլ լինի: Հին ժամանակները այդ դէպքում Հանդիսականները սովորութիւն են ունեցել մօտենալու Հարսնացուին, մի մի մատ Հինայ դնելու նորա գլուխը և երդելու «Ալկէլին» երգը, որից այժմ պահուել է հետևեալ կտորը.

1. Հինա տըրին, պաղնիք տարին,
Հիլֆիւ մազըս փէրչամ արին,
Կուլխուս ալ փօշի կապեցին,
Պերին քօշան կայնեցուցին.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
2. Փեսաս ճնողաց հէլալ օրթի,
Կուլխուն կտակը կապուտ մորթի.
Մէքատիկ էր նա իր սօյին,
Մեռնիմ անոր սէլվի պօյին.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
3. Նփոր աչքս նորան տեսաւ,
Էրկու թուշէս ալ կաթեցաւ.
Հարիկ, մարիկ, մընաք բարով,
Աստուած մեզի պահէ սէրով.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
4. Թաքաւորըս կուքայ թուրով,
Հալխը շատ է, կառնու զօռով,
Պաշխիշներով, յարկինքներով,
Աստուած մեզի պահէ սէրով.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
5. Կերթաս մեզմէն ճանփատ տիւզ է,
Կերածըդ չամիչ ու թուզ է,
Աչքըդ կուլայ, սիրտըդ կուզէ,
Մօրէդ պաժնըվիլ սիրտը չուզէ,
Հարկը կասեն անպէս կուզէ.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի ¹⁾:

¹⁾ Այս երգը մի անգամ տպագրուել է „Нахичеванский Говоръ“-ում:

Քաղաքում, որտեղ, ինչպէս ասացինք, հինայ գնելու սովորութիւնը գլխովին վերացել է և պահուել է միայն «խինա-գեջասի» անունը, այդ օրը, երեկոյեան ուղարկուում է հարսի պսակի շորերը, մոմերը և կատարուում է ալիւր-մաղէքի հանդէսը և այդ առթիւ մեծ հրաւէրք է լինում աղջկայ տանը: Հաւաքուում են առհասարակ հարսի ընկերուհիները և ազգական աղջիկները, գալիս է և փեսան իւր մօտ ընկերներով: Մէջտեղ են հանուում փոքրիկ տաշտը և շրջանակն ոսկեգոյն ու արծաթագոյն թղթերով զարդարած մաղը և ալիւր են մաղում հարսանքի հացը պատրաստելու համար: Ալիւր մաղողները լինում են փեսան և երիտասարդները, որոնք մաղը մի քանի անգամ թափահարելուց յետոյ, յանձնում են հերթով միմեանց և այդ առթիւ փող են նուիրում ալիւր-մաղէքի հանդէսը կառավարող ու ղեկավարող «Ջիգային»:

Խինա-գեջասիի յաջորդ օրը կատարուում է «Հարս-պաղնիքի» հանդէսը, որ քաղաքում արդէն վերացել է և մնացել է միայն գիւղերում: «Փեսայ-պաղնիքը» վերացած է թէ քաղաքում և թէ գիւղերում. դորանից մնացել է, այն էլ միայն գիւղերում, գէթ մի ծէս-«Փեսայ-թրաշ», որ կատարուում է շատ մասնաւոր ու սահմանափակ հանդիսով:

Հարս-բաղնիքը սովորաբար կատարուում է աղջկայ կամ կարգուած քրոջ տանը և կամ մօլատատի, կամ, ինչպէս ասում են, «մամուն» տանը, որտեղ այդ առթիւ «աղջիկ-ժողով-տանք» է լինում: Բաղնիքի հանդէսը կատարելուց և ամբողջ օրն ուրախանալուց յետոյ, հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով և երաժշտութեամբ վերադառնում է տուն: Հասնելով իւր բնակարանին և մտնելով բակը, ուրախ թափօրը կանգ է առնում տան դրան առաջ, որովհետեւ առանց աղջկայ մօր հանդիսուոր կերպով հարսին ընդառաջ դուրս գալը չի կարելի տուն մտնել: Մայրը սովորաբար դուրս է գալիս և աղջկայ գլխին շաղ է տալիս բրնձախառն մանր փող: Դորանից յետոյ էլ դեռ տուն չեն մտնում, այլ հարսնացուին նստեցնում են բակի մէջտեղը մի աթոռի վերայ և ընկեր-աղջիկները ձեռք ձեռքի տուած պար են բռնում նորա չորս կողմը և կոլորպարի

պէս պարելով, յետ ու առաջ են գնում: Հարս-բաղնքի երեկոյից արդէն Հարսանիքը նստած կամ սկսուած է Համարուում, որ գիւղերում շարունակուում է երեք օր, իսկ քաղաքում միայն մէկ օր:

Քաղաքում պսակի Հանդէսը կատարուում է և՛ առաւօտեան և՛ երեկոյեան, իսկ գիւղերում միայն առաւօտեան: Քաղաքում առհասարակ տպագրուած հրաւիրատոմսակներ են ուղարկուում, որոնց մէջ յայտնելով, թէ այս ինչ եկեղեցում և այս ինչ ժամին պէտք է կատարուի այս ինչ երիտասարդի ու օրիորդի պսակագրութեան Հանդէսը, խնդրում են, որ այս ինչ ոքն իւր ներկայութեամբ պատուէ այդ Հանդէսը, իսկ յետոյ բարեհաճի շնորհ բերել Հարսանեաց խնջոյքին, որ պէտք է լինի այս ինչ տանը: Եթէ պսակը կատարուում է առաւօտեան, հրաւիրեալները նշանակուած ժամին հաւաքուում են եկեղեցին, ներկայ են գտնուում պսակի Հանդիսին, շնորհաւորում են, համբուրուելով այր-մարդիկ թաղաւորի հետ և կին-մարդիկ հարսի հետ, և ցրուում են իւրեանց տները, որովհետեւ բուն Հարսանիքը, այսինքն պարահանդէսը ու հարսանեաց խնջոյքը լինում են գիշերը: Այդ գէպքում փեսայի տունը զնում են միայն ամենամօտ ապգականները, որոնք և մնում են այնտեղ, ճաշում և ժամանակ անցկացնում նեղ շրջանում մինչև երեկոյ: Իսկ եթէ պսակը կատարուում է երեկոյեան, իսկոյն և եթ պսակից յետոյ ամենքը գնում են հարսանքատունը և սկսուում է խնջոյքը և հարսանեաց ուրախութիւնը, որ շարունակուում է մինչև առաւօտ:

Պսակից առաջ կատարուում է «Հարսնառի» ծէսը, որ Հարսանքի գլխաւոր արարողութիւններից մէկն է: Փեսայի կողմի Հարսանքաւորները հաւաքուում են փեսայի տունը, քահանան օրհնում է փեսայի զգեստները և բոլորեքեան գնում են կառքերով հարսի տունը «Հարսնառի»: Փեսային նորա կառքում նստած ուղեկցում են փեսաղբերները-«շաֆերները». հարսի տանը քահանան օրհնում է պսակի զգեստները, և մինչև որ հարսը հագնուում է, խնամիները հիւրասիրուում են թէյով և թեթև ոգեպահիկով: Երբ որ հարսը հագնուում, պատրաս-

տուում է, փեսաղբերներն ու հարսնեղբարները գնում են, բերում նորան դահլիճ և կանգնեցնում փեսայի կողքին սեղանի մօտ, որի վերայ կարգով շարուած են լինում բոլոր մինչև հարսանքի օրը և նոյն իսկ հարսանքի օրը ստացուած բնձաները: Թէ փեսայի և թէ հարսի զգեստաւորուելու միջոցում այժմ քաղաքում ոչ մի առանձին ծէս չի կատարուում, ոչ մի երգ չի երգուում, ինչպէս որ եղել է հնումը: Այժմ չի կատարուում և այն ծէսը, որ հին ժամանակներն անհրաժեշտ կերպով կատարուել է: Այժմ երբ հայս առնողները գալիս, բազմում են և սկսում են յարգուել, այլ ևս մէկը չի շրջում առանձին սրուակով հիւրերի մէջ և հիւրերի թաշկենակի վերայ հոտաւէտ ջուր, կամ, ինչպէս սովորութիւն է եղել ասել, «ամբրէ» սրսկում:

Այս պատկը կատարելուց և հարսի ու փեսայի ծոցը՝ նուրբ կտորի մէջ փաթաթած ու կարմիր ժապաւէնով պնդած մի մի փոքրիկ անուշի կտոր դնելուց յետոյ, հարս ու փեսային նրստեցնում են մի ծածկուած շքեղ կառքի մէջ, որ հենց այդ նպատակի համար մասնաւորապէս վարձուած, կամ, ինչպէս յաճախ պատահում է, այս կամ այն հարստի տանից բերուած է լինում և որի ձիերի ականջներն ու բաշերը և կառապանի թւերն գոյնզգոյն մետաքսէ թաշկինակներով է կապած-զարդարած լինում, և բազմաթիւ կառքերով ուղեկցում են եկեղեցի: Հարս ու փեսայի կառքի առաջին նստարանի վերայ ուղիղ հարս ու փեսայի դէմ ու դէմ նստում են երկու տղայ, փառած կերոնները ձեռքներին բռնած, իսկ կառապանի կողքին առօք փառօք բազմում է «Իգիտ-Աղասին», որի թւերը և կուրծքը նոյնպէս զարդարուած է լինում գոյնզգոյն մետաքսէ թաշկինակներով: Գոյնզգոյն թաշկինակներով զարդարուած են լինում և բոլոր ուղեկցողների կառքերի ձիերի ականջներն ու բաշերը և կառապանների թւերը:

«Իգիտ-Աղասին», ինչպէս ցոյց է տալիս և բառի նշանակութիւնը, հին ժամանակներն եղել է հարսանքին մասնակցող բոլոր կտրիճների պարագլուխը, հարսանքի կառավարիչը և ընտրուում է եղել փեսային մօտ ճարպիկ կտրիճների միջից:

Քայց այժմ այդ դերը կատարում է մի վարձուած սպասաւոր, որի պարտականութիւնն է սպասաւորութիւն անել Հարս ու փեսային Հարսնառի և պսակի ժամանակ և տիրապէս Հարսանեաց տան սարք ու կարգի վերայ նայել: Նա է Հարս ու փեսային կառք նստեցնում, նա է կառքի դուռը փակում, բաց անում, նա է պսակի ժամանակ Հարս ու փեսայի վերնազգեստները հանում, հագցնում, նա է, վերջապէս, պահում և պսակի ժամանակ մատուցանում քահանային այն արծաթեայ անօթը, որով զինի են խմացնում թագաւորին և թագուհուն:

Նորապսակներին Հարսանեաց տան դրան առաջ ընդունում և համբուրելով օրհնում ու շնորհաւորում է փեսայի մայրը զլիւին քօղ ձգած: Այդ միջոցում էլ բրնձախառն փող են շաղ տալիս զլիւներին, խունկ անում և մի զոյգ՝ վզերին կարմիր ժապաւէններ կապած՝ սպիտակափետուր աղաւնի են արծառում: Տուն մտնելով, Հարս ու փեսան կանգնում են դաշլճի մէջ տեղը, մատուցուում է մեծ մատուցարանով շամպանի բաժակները, Իգիտ-Աղասին լցնում է փրփրալից գինին, երաժշտութիւնը „տուշ“ է նուագում և բոլորեքեան շնորհաւորում են նորապսակներին: Հին ժամանակները փեսայի մայրը դրան առաջ նորապսակներին ընդունելու միջոցում նոցա բերանը մի մի կտոր անոյշ է դնելուս եղել, իսկ շնորհաւորանքն եղել է „Ալկէիին“ ձայնակցութեամբ:

Քաժինքն ուղարկուում է փեսայի տունը կամ Հարսանիքից մի օր առաջ, կամ մի օր յետոյ: Առաջները սովորութիւն է եղել բաժինքն ուղարկել Հէնց նոյն իսկ Հարսանիքի օրը և Հարսի շորեղէնը դնելով մատուցարանի վերայ, շրջեցնել և ցոյց տալ Հանդիսականներին Հարսանեաց խնջոյքի ժամանակ: Սովորութիւն է եղել և Հարսի օժիտի ցուցակը կազմել և Հանդիսաւոր կերպով կարդալ բոլոր հրաւիրեալների առաջ Հարսնառի ժամանակ այս ձևով.

„Կամաւ կամեցողին Քարեաց Տուն մերոյ Յսի Քսի

և օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն

Որ եղև այս շնորհաւորութեան Հարսանեաց գիրս 'ի տիրապահ և յածախնամ քղքս 'ի Նոր Նախիջևան, ընդ Հովանեաւ Սբոյն Նի-

կողայոսի Հայրապետին «քանչեւագործին, և ՚ի Հայրապետուն Տն Եփրեմայ Արժանընտիր Սբղնսբ Կթուղիկոսին, և Առաջնորդին Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ Ածարեալ Կայսրընտիր և Կալերազարդ Հովուապետին Տն Ներսիսի Սրբազան Արք եպիսկոպոսին, և ՚ի ժամանակս թգւորին ամ ռուսաց Ամենաբարեպաշտ և ինքնակալ մեծ կայսեր Նիկօլայ Պաւլովիչի, ՚ի թւոյն Փրկչին մերոյ ՚ի 1832 ամի և փետրվարի 8 ին, որ պրն Պապուկ Գրիշորեան Սուլթանշահովն էառ օրինաւոր սբ ամուսնութբ զնագելի գուստրն իւր Եղիսաբէթն, վճռկն Աղայ Գաբրիէլ Խոճայովի, նախ պարգևէ Ածային օրհնութիւն և սբց մշտանուէր աղօթքն որ ի միասին Ած խորին ծերուի պարգեւեցէ, նաև վերագոյնդ յիշեալ Աղայ Գաբրիէլ Խոճայովն շնորհէ նագելի դստերոջն իւր զօթիոս այսինքն կանացի ոսկեղէն զարդըս, ՚ի ներքոյ յայտնին և են այսոքիկ:

Նախ մէկ լաւ անդամանդեայ ծաղիկ

1. լաւ բերգամ պաղի անդամանդեայ

1. ջուխտ օղ պուխանտնի

1. ջուխտ ևս օղ անդամանդեայ

1. թէօքմէ խաֆէս մրգրտեայ 20 խաթէն, և 2 կղմն 30

Հատ ռուպլիէ ոսկով

1. ջուխտ ոսկեայ գօտի և մէջն էլմասեայ

1. ջուխտ ևս ոսկեայ գօտի

1. կըշտանոց 40 եալտըզ ոսկիք և մէջն չորսնոց ոսկի

1. լաւ մատանի էլմասեայ

1. պուլաւքի էլմասեայ

և այս ներքոյ երեք զարդս ՚ի յըստամպուլից բերելոյ ապրապրեալ է որք են այսոքիկ.

1. լաւ կէրտսնյըխ անդամանդեայ

1. ջուխտ գոտի ևս անդամանդեայ

1. ջուխտ ապուճան այն ևս անդամանդեայ

և այլ ամ պղնձեղէն շորեղենն

ը հոսին ըստ կարգին:“

Գիւղերում թագաւորին զգեստաւորելու ժամանակ նորա ընկեր-կտրիճները զանազան կատակներ են անում և փող ըս-

տանում քաւորից: Նոքա ծուռ կամ ընդհակառակն են հագնում նորա հալաների զանազան մասերը և իւրաքանչիւր անգամ հարցնում են. «Կնքահար, ինչն է եանխիշ փեսին վրան»:

Հարսին զգեստաւորելու ժամանակ կլոր ձևով կտրում են նորա «զիլֆիները» — դանդուրները, որոնք բաղմամբիւ բարակ հիւսերով ծածանուում են նորա ուսերի ու մէջքի վերայ, «փերչամ» են անում, նորա ոսկիներով զարդարած ֆէսը, «փօշի» են կապում գլխին, ամրացնում են փօշիի վերայից «փէրչամբաղին» ու «փէրչամբաստին», հագցնում են «խումաշը», մէջքին կապում են մարգարտայեռ արծաթեայ ճարմանդով կամարը — «խույանը», մատերին դնում են մատանիները, ձեռքը ձգում են «ապոճանը» — ապարանջանը, վզին ձրգում են ոսկի շարոցը և «դերդանլըխը» և երեսին կարմիր քօղը:

Գիւղերում :լստիի գնում են սովորաբար ոտքով. հարսի մի ձեռքից բռնած է լինում փեսան, միւս ձեռքից կնքամայրը: Փեսաղբերներ և խաչեղբայրներ, կամ, ինչպէս քաղաքում կոչուում են, «շաֆերներ» չ'կան, պստիի ժամանակ էլ թագաւորի և թագուհու գլխին թագ բռնելու սովորութիւն չ'կայ, ինչպէս քաղաքում:

Հարսի բոսթինքը փեսայի տունն է ուղարկուում երկու անգամ — մի մասը կէս-պսակի միջոցում, միւսը նոյն իսկ հարսանեաց ժամանակ, երկրորդ օրը: Կէս-պսակին առաջ փեսայի տանից գալիս է մի ձիաւոր և տանում է միայն մի բարձ, յետոյ գալիս են փեսայի ծնողները և տանում են կողինքը, իսկ հարսանեաց օրն «աղջիկ-խնամիները» տանում են հարսի «սնդուկը» թանկագին մանր իրեղէններով և «բոխջան» հալաներով:

Հարսի ծնողները պսակի արարողութեան ներկայ չեն գրտնուում, ինչպէս քաղաքում. նոքա սովորաբար գնում են փեսայի հարսանեաց երկրորդ օրը, շրջապատուած ազգական կանանցով ու տղամարդկանցով, որովհետև հարսանքի առաջին օրը տիրապէս պատկանում է երիտասարդներին և աղջիկներին և այդ

պատճառով էլ կոչուում է „կտրիճների-հարսնիք“, իսկ երկրորդ օրը պատկանում է տղամարդկանց ու կանանց և այդ պատճառով էլ կոչուում է «էրիկմարդոց-հարսնիք»:

Նորապսակ զոյգի ոտքերի տակ եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ դնում են մի աման, որ հարսն ու փեսան աշխատում են միմեանց առաջը տալ ու կոտրել, որովհետև այնպիսի հասկացողութիւն կայ, թէ ով որ առաջինը կանխէ կոխել ու կոտրել ամանը, նա էլ տան մէջ գլխաւորապէս իշխողը, հրամայողը կ'լինի: Փեսայի տունը մտնելու ժամանակ նորապսակների գլխին միշտ աղաւնիներ չեն արձակում, ինչպէս քաղաքում, այլ հրեմն և սպիտակ հաւեր: Հին ժամանակները սովորութիւն է եղել հարս ու փեսայի ոտքերի տակ և ոչխար մորթել, որ այժմ թէ քաղաքում և թէ գիւղերում լիսպառ վերացել է, ինչպէս որ վերացել է արգէն և „խոյզան տանելու“, այսինքն պսակողների մօտ ազգականների իւրեանց հետ չ'հրաւիրուած մէկին հարսանիք տանելու սովորութիւնը:

Երիտասարդներն ու աղջիկները, որոնք հարսանքի տանը բոլոր ժամանակ շրջապատած են յինում հարս ու փեսային, զբաղեցնում ու զուարճացնում են նոցա, 'ի միջի այլոց, աշխատում են և նորապսակների վերայից մի բան գողանալ, որ „տառօսը“ իրենց էլ յինի: Բացի այս բոլորից, գիւղերում մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է փեսային զգեստաւորելու, հարսնառ զնալու և պսակի երթալու միջոցում «պարեր» երգելու սովորութիւնը, որոնց բառերը և ոճերը ժողովրդի բերանում ներկայումս դժբաղդաբար այնքան աղաւաղուել են, որ համարեա՞ թէ անկարելի է դարձել վերականգնել նոցա իմաստը, հասկանալ նոցա բովանդակութիւնը:

Հարսնառ երթալու ժամանակ, երբ հասնում են հարսի տան դրան շեմքին, օրինակի համար, երգում են:

1. Լուսն ալ լուսացաւ, բարի արեւ ձեզի,
Աբլորն ալ խօսեց իրեք բերան
Եւ իւր հաւ տալով քալից հպարտ.
Ես ան ճամբաներուն ճամբորդն եմ,
Ճատ կեշթամ լու կուգամ,

Հատ կեշթսմ ու կուգամ.
Ճամբունջէրկու հատ վարդ անուշ
Ունէր իր ծոցին:

2. Մեր թագաւորին կապան կանանչ էր,
Մեր թագաւորն իր թուխումներուն մէջ
Մեր թագաւորն էր արևու պէս:
Մեր թագաւորի ձիին զարդն էր
Ճերմակ եւլ հինաչաճ.
Մեր թագաւորի ձիի ոտքի նալերն էր
Ոսկի, արծաթ գամերով.
Մեր թագաւորի ձեռքին խաչ
Ջինեց ոսկերիչ ոսկեգօծ խաչ:

Հարսնաւի այս „պարը“ միւս բոլոր „պարերի“ մէջ դեռ ամենալաւ պահ պահուածն է, որովհետեւ եթէ ոչ ամբողջովին, զոնէ, մասամբ կարելի է վերականգնել նորա ընդհանուր իմաստը: Միւս պարերը գլխովին աղաւաղուած են և նոցանից միանգամայն բան չի կարելի հասկանալ: Փեսային զգեստաւորելու ժամանակ, օրինակի համար, երբում են հետևեալը, որ աւելի բառակոյտ կարելի է կոչել, քան թէ երգ:

1. Այսօր ես նոր թագաւոր ես նոր
Պարոն մունետիկ սէր հնազանդ մունետիկ
Ամենը հնազանդ մունետիկ
Այլ պատուէր զմեզ իւր դուռն.
Եւ շար կուտար և կապեց շարը
Երանական հացոց հալածալիտը
Սուրբ Լուսաւորիչ իւր անունով
Եւ երեք խաչին անունով օրհնեց թագաւոր
Որ է մեր նոր թագաւոր օրհնեց թագաւոր
Որ զերկինս պահէր կուսացեալ կին
Զոր կաշին հաւասարիչ բոլոր
Զոր կաշին հաւասարիչ բոլոր:
2. Մալրս Մարիամ, Սուրբ Աստուածամայր
Ետ երեք խաչին անունով օրհնեց թագաւոր
Որ մեր թագաւոր նոր օրհնեց թագաւոր
Որ էր հարսն կոչս գովեալ հաւասարեց բոլոր
Հրեշտակ երկնից անցնէր ու ասէր.

Թագաւոր նա հագեալ և գովեալ:
Մունետիկը գովելով անցնէր ասելով,
Թագաւոր նա հագեալ և գովեալ: ¹⁾

Քաղաքում նորապսակների նարօտի կնիքը քանդում են, կամ, ինչպէս ասում են, թագը հանում են իսկոյն եկեղեցում, իսկ զիւղերում երկու-երեք օրից յետոյ: Պսակից յետոյ պատահած առաջին կիւրակին կոչուում է „Առջի կիրակի“, որ նոյնպէս տօնուում է: Այդ օրը գայիս են հարսի ծնողները և մօտ խնամիները, բերում են ընծաներ և մեծ խնջոյք է տեղի ունէնում: Առաջին կիւրակէից յետոյ նորապսակներն իրաւունք են ստանում տանից դուրս գալու և այցելութիւն անելու իւրեանց այն ազգականներին, ծանօթներին ու բարեկամներին, որոնց տները պէտք է երթան-գան: Սկսում է «հարս տուն բերելու» կարգը: Ազգականները հերթով «զիաֆէթ»-հրաւէրք են սարքում իւրեանց տնեւում և հրաւիրում են հարսին, կամ, ինչպէս ասում են, «հարս տուն կ'բերին»:

Նախիջևանի հարսանեաց ուրախութիւնը, ըստ ամենայնի, նմանում է մեծ բէհի կամ հանգիսաւոր բէհի ուրախութեան: Նոյն երաժշտութիւնը, նոյն պարերը, խնամիների ընդունելու ու պատուելու նոյն կարգն ու «գառաթը»: Խնամիների հրաժեշտ տալու ժամանակ, երբ քէֆերը լաւ հաւած է լինում, յաճախ նոցա երաժշտութեամբ են ճանապարհ ձրգում, և այդ միջոցում «Իգիտ-Աղասին» զինով լի բաժակները տանում է խնամիների առաջից: Տեղ-տեղ կանգ են առնում, խմում են, պարում են և այդպէս շարունակում են, մինչև որ նոցա տուն են հասնում: Առհասարակ Նախիջևանում քէֆի և ուրախութեան չափաւորութիւն չ'կայ. նաքա իւրեանց խօսքերը, բէհերը, տօն-շնորհաւորները և զիաֆէթները կամ խպառ առանց քէֆի, միայն թուղթ խաղալով են անցկացնում, կամ չափազանց զօր են տալիս օղիին ու փունջին և փողոցներն են ընկնում: Հատ անգամ կարելի է պատահել փողոց-

¹⁾ (Նշա աղաւաղուած «պարերի» օրինակները մեզ հաղորդել է պ. Միքայէլ Չուբարեանը:

ներում քէֆ անողները. նոքա կամ լուռ ու մունջ զնում են փողոցով երաժշտութիւնն առաջները ձգած, կամ Հարայ-Հրոց են բարձրացնում, ծափ տալիս ու պարում, կամ արշաւում են կառքերով կողքերին նստացրած զուռնաչիներին:

Նախիջևանցւոց գործածած երաժշտութիւնն եւրոպական նուագախումբ և Հայկական դաբ ու զուռնան է, որ Նախիջևանցիք կոչում են «դաուլ-զուռնա»: Առաջինը գլխաւորապէս գործ են ածում Հարուստները, իսկ երկրորդը գիւղացիք և քաղաքի աղքատները: Սովորաբար Հարուստներն էլ, երբ քէֆերը Հասնում է, չեն բաւականանում միայն եւրոպական նուագախմբերով, այլ հրաւիրում են և զուռնայ, թէև տեղական նուագախումբն էլ, որ մասամբ բաղկացած է Հայ երաժիշտներից, զտնուում է Հայ կառավարչի ղեկավարութեան ներքոյ, ազատ կերպով նուագում է տեղական ժողովրդի սիրած բոլոր եղանակները: Կան այնպիսի զուռնայ սիրողներ, որ ուշադրութիւն չ'դարձնելով այն ժողովրդական առածին, որ ասում է, թէ «Զուռնայի ձայնը հեռուէն աղէկ կուզայ», հրամայում են զուռնաչիներին իւրեանց մօտ նստել և իւրեանց ականջի մէջ փչել:

Նախիջևանի „Դաուլ-զուռնան“ բաղկացած է մի մեծ դաբից և մի կամ երկու փոքրիկ բարձրաձայն, ճչացող ու շատ զիւ ձայն ունեցող զուռնայից: Այս վերջին ժամանակներս գլխաւորապէս գիւղերում փոքր զուռնայի վերայ աւելացել է և մի մեծ զուռնայ, որ կոչւում է „Բուռզան“: Գիւղերում էլ, բացի դաուլ-զուռնայից, կայ և եւրոպական նուագախումբ, որ բաղկացած է միայն մի քանի նուսդարանից՝ դալիէ, ջութակ-«քեմենչէ», կլարնետ և կոնտրբաս կամ «բուբու»:

Պարում են սովորաբար և՛ տեղական և՛ եւրոպական պարերը: Քաղաքում տեղական պարերն արդէն վերջանալու վերայ են, նոյն իսկ գիւղերում հետզհետէ մտնում են և եւրոպական պարերը: Տեղական պարերը պարում են միջին արագութեամբ, Հայկական և առհասարակ արեւելեան պարերի սովորական «պայերն» անելով: Պարում են կամ առանձին-առանձին, կամ տղամարդ տղամարդու հետ, կամ տղամարդ կին-մար-

դու հետ և կամ կինմարդ կինմարդու հետ, դիմաց-դէմ կանգնած, միմեանց հետևելով, միմեանց յարմարեցնելով իւրեանց շարժմունքը և միմեանց հետ իւրեանց կանգնած տեղերը փոփոխելով: Պարերի սովորական տեսակներն են զանազան «Օլին-հաւաները»: Երաժշտական եղանակների մէջ կան, բացի «օլին-հաւաների» եղանակներից, և „Ղզլար-հաւա“, „Բոհ-դան-հաւա“, «Պատին-տակը», «Ալկէլինը», մինչև իսկ «Չալ ձիի հաւան», և այլն և այլն:

ՏՂԱՅԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Երբոր Նախիջևանում մի կին յղանում է, սովորաբար ասում են, թէ այս կինը «ծանրա՞ծ է» կամ «տղով է», իսկ երբոր կինը ծնում է, ասում են, թէ այս տանը, կամ այս ինչ մարդուն և կամ այս ինչ կնոջը «աչքի լուս է եղել»:

Նախիջևանցիք, որոնք ամեն մի ընտանեկան ռախառիթ և տխրառիթ երևոյթի համար իբրև շնորհաւորանք, կամ մխիթարանք ու ցաւակցութիւն ստեղծել են զանազան իմաստուն ոճեր ու դարձուածներ-«բարի սէսթի ըլլայ», «բարի պըսակ աւնուս», «պսակներովդ ծերանաք», «գալդ բարի», «դուն շատ ապրիս», «մեծ օրդ շնաւոր», և այլն, տղաբերքը շնորհաւորելու համար էլ սովորաբար գործ են ածում «աչքէ լուս» ոճը, որից անկասկած առաջ է եկել և այդ տղաբերք նշանակող «աչքի լուս լինել» դարձուածը: Տղաբերքի մտքով կիրարկուած այդ ոճը, որ այժմ գործ է ածուում անգիտակցաբար, շատ հետաքրքրական է, որովհետև դա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս են նայել հին Նախիջևանցիք զաւակաբերութեան վերայ. դա նոցա կարծիքով եղել է Աստուծոյ շնորհքը, ուրեմն և աչքի լուսի պէս սիրելու ու փայփայելու բան է եղել նոցա համար զաւակը, իբրև նախախնամութեան տուած պարգևը, իբրև ժառանգ, սերունդը շարունակող, իբրև տան, ծնողներին աջակից և, վերջապէս, իբրև օգնական, աշխատող ոյժ:

Բացի «աչքի լուս լինել» Նախիջևանում ծնուելու, աշխարհ գալու մտքով կիրարկուում է և մի ընտիր ոճ-«ընծա-

յուել», որ սովորաբար գործ են ածում, երբ կամենում են արտայայտել մէկի այս ինչ տեղում, այս ինչ ժամանակ ծնուած լինելու իմաստը: Նախիջևանցին սովորաբար չի ասում, ես ծրնուել եմ այս ինչ թուականին, կամ այս ինչ տեղում, այլ անպատճառ-«ես ընծայած եմ» այս ինչ տարին, կամ այս ինչ զիւղն ու քաղաքը: Ծննդկանը կոչուում է «տղոցկան», իսկ տղոցկանին ազատողը կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, «տղայ սոնողը» կոչուում է «Գայեկ», որ, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ էլ լինում են պառաւ կանայք, ուստի և կոչուում են դայեկ-մաներ, այսինքն «Գայեկ-մամաներ»: Գայեկները ներկայումս մնացել են միայն զիւղերում, իսկ քաղաքում նոքա արդէն վերացել կամ վերանալու վերայ են. նոցա փոխանակել են մասնադիտական կրթութիւն ստացած մանկաբարձ կանայք կամ աղջիկներ:

Բացի դայեկներից, տղոցկանին նայելու, նորա մօտ նստելու, մաքրութիւն վերայ հսկելու համար Նախիջևանում կան և առանձին պառաւ կանայք: Պոքա „Գոգ-անաներ“ են, որոնք չափաւոր վարձով միշտ հրաւիրուում են ծննդականի տունը և չար աչքից աղատում և սուհասարակ խնամում են թէ տղոցկանին և թէ նորածին, գոնէ առաջին ժամանակները:

Նախիջևանում ծննդկանը համարեալ թէ երբէք լիակատար կերպով քառասունք չի պահում. քաղաքում սովորաբար պահում են 22 կամ ամենաշատը 30 օր, որից չետոյ կամ ինքքն ծննդականն է գնում եկեղեցի փարատուում, կամ ինչպէս ասում են, «քառասունքուում», կամ քահանան է տուն դալիս, փարատում: Գիւղերում ծննդկանն աւելի շուտ է վեր կենում տեղից, աւելի շուտ է քառասունքուում և դուրս դալիս տանից, որովհետեւ, ինչպէս ամեն հայաբնակ տեղ, Նախիջևանի գիւղերում էլ բոլոր տնային տնտեսութիւնը ծանրանում է կնոջ վերայ և չի կարելի երկար ժամանակ նորան երեսի վերայ թողնել:

Երկունքի դժուարութեան դէպքերում Նախիջևանի պառաւները զանազան միջոցների են գիմում. նոքա ծննդական ցաւով բռնուածի սենեակում բոլոր փակուած, գոց տեղերը բաց

են անում — դռները, պահարանները, գորոցները, որպէս զի հեշտութեամբ բացուի, ազատուի և ծանրածը: Նոքա եկեղեցիներին — Ս. Գէորգի ու Ս. Նիկողայոսի „թովուզներն“ են բերել տալիս և դնում տղոցկանի վերայ, „ջէնկի թուր“ են ջրում ողողում և ջուրը տալիս խմելու, և այլն և այլն:

Նորածին մանուկներին աղելն այստեղ էլ անխտիր կերպով պահպանուել է, իբրև առողջարար և հայկական հնաւանդ սովորութիւն. բայց երեխաներին օրօրօրոցում կապկպելու սովորութիւնը, որ ընդունուած է հայաստանում ամեն տեղ, այստեղ քաղաքում արդէն իսպառ վերացել է, գիւղերումն էլ վերանալու վերայ է:

Երեխայի մկրտութիւնը կամ կնունքն այս կողմերում որոշեալ ժամանակ չունի. նա կատարուում է կամ 2—3 օրից յետոյ, կամ աւելի ուշ, նայելով հանգամանքին: Գիւղերում կնունքի կարգը միայն բացառիկ դէպքերում է տանը կատարուում, իսկ քաղաքում այդ դատապարտելի սովորութիւնն աւելի յաճախ է տեղի ունենում և շարժական աւագան գործածելու սովորութիւնը գնալով տարածուում ու ընդհանրանում է: Այդ, ինչպէս և մեր եկեղեցական ծէսերի ու կարգերի զեղծումներից շատերը, պէտք է վերագրել մեր քահանաների անհոգութեան և նոցա ձգտման հաճոյանալու իւրեանց հարուստ ծխականներին, որոնց, իհարկէ, շատ էլ հաճելի չէ իւրեանց բամբակում պահած ու պահելիք „աչքի լուսին“ շատ սնկամ ցուրտ ու անախորժ եղանակներին քաղաքի հեռաւոր տնոյից ու անկիւններից իւրեանց ծխական եկեղեցին տանելու մկրտելու համար: Կնքահօր իւր սանամօրը և սանին տարած սովորական ընծաներին միշտ դարձ է տրուում մի որ և է սրժութեղէն և սառը-շաքար, կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, „նէբէդ-շաքար“:

Նախիջևանի քահանաները մանուկներին սովորաբար տալիս կամ դնում են օրացույցի մէջ գտնուած զանազան սրբերի և սրբուհիների անուններ, նայելով, թէ լինջ օր է ծնուել մանուկը և այդ օրն օրացույցով հր սրբի կամ սրբուհու տօն է կատարում եկեղեցին: Այդ է պատճառը, որ Նախիջևանում

ազգային անունները համարեմ թէ չկան, իսկ դորա փոխարէն կան բազմաթիւ Սարգիսներ, Յովհաննէսներ, Կարապետներ, Մկրտիչներ, Գրիգորներ, Գէորգներ, Մարկոսներ, Ղուկասներ, և Քրիստինէ, Նեկտարինէ, Ակիւլինէ, Հերմոնէ, Եփրոսինէ և ուրիշ այսպիսի հայի ականջին խորթ անուններ:

Կնունքը տուն է բերուում լուռ ու մունջ. սկսում են միայն երգել, երբ հասնում են ծննդկանի տանը: Հին ժամանակների եկեղեցուց մինչև տուն շարական ասելը և զանգակներ հնչեցնելով կնունքը տուն բերելը ներկայումս քաղաքում իսպառ վերացել է և մնացել է միայն գիւղերում, այն էլ ոչ ամեն տեղ: Մինչև ցայսօր դեռ կարելի է տեսնել կնունքի այդ զանգակները մի եկեղեցու միւս նուազարանի-ծննդանների հետ Նախիջևանի եկեղեցիներից մի քանիսի պահարաններում պահուած եկեղեցական ուրիշ անգործածելի իրեղէնների հետ միասին:

Մկրտութեան խնջոյքի սեղանի վերայ անպատճառ զբրուում է աւանդական ձուածեղը, որ ուտելուց յետոյ, հրաւրեալներից իւրաքանչիւրն իւր համար անհրաժեշտ պարտականութիւն է համարում փող ձգելու ձուածեղի սկուտեղի մօտ յատկապէս այդ նպատակի համար դրուած պնակի մէջ, որից հին ժամանակները հատուցուել է դայեկի կամ մանկաբարձի աշխատութեան վարձը: Ներկայումս դորանից հաւաքուած ամբողջ գումարը դարձեալ պատկանում է դայեկին, բայց դա համարուում է ոչ նորա աշխատութեան վարձը, այլ իբրեւ վերադիր ընծայ, որովհետև նա իւր աշխատութեան վարձը դարձեալ ստանում է կնունքի տիրոջից:

ՄԱՃ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ.

Երբոր Նախիջևանում մէկը մեռնում է, սովորաբար ասում են, թէ այս ինչ մարդը «Դուն շատ ապրիս է եղել», մի ոճ, որ առաջ է եկել այն հանգամանքից, որ հանգուցեալի տիրոջը մխլթարելու համար, առհասարակ ասում են.

«Գու՛ն շատ ապրիս», ուրեմն և կազմուել է ճիշտ այնպէս, ինչպէս «Աչքի լուս է եղել» ոճը:

Քաղաքում շատ հեշտութեամբ կարելի է իմանալ, թէ ո՞վ է մեռնողը-այր-մարդ, թէ կին-մարդ, որովհետեւ, նախ, եթէ ոչ բոլոր մեռնողների, գոնէ, շատ շատերի համար սովորաբար քաշուում է մայր-եկեղեցու դոյզ-զանգակը, երկրորդը, այլ-մարդու համար առաջ քաշուում է մեծ զանգակը, յետոյ փոքրը, կին-մարդու համար-ընդհակառակը:

Մեռեալն իսկոյն եկեղեցի չի տարուում, ինչպէս շատ տեղեր, այլ բոլոր ժամանակ, որ տւում է 2-3 օր, պահուում է տանը և միայն թաղման կարգը կատարելու համար տարուում է եկեղեցի, որտեղից ուղղակի յաւարկաւորում է հանգստարանը: Իսկ եթէ այնպէս է պատահում, որ տանը պահելու յարմարութիւն չի լինում, սովորաբար մեռեալը տարուում է հանգստարանի եկեղեցին և այնտեղ մնում է որոշեալ ժամանակը, որովհետեւ միւս եկեղեցիներում հանգուցեալ դնել-պահելը գեղեցիկ կարգադրութեամբ խստիւ արգելուած է:

Ամբիժը կամ, ինչպէս նախիջևանցիք ասում են, „համբիժը“ անխախտ կերպով շարունակուում է մեռնելու օրից մինչև կիրականամուտը-«կիրամուտքը» ամեն երեկոյ առաջ մեռեալի վերայ, քանի որ նա թաղուած չի, յետոյ մեռեալի տանը: Մեռեալի վերայ հին հայկական սովորութեամբ սաստիկ լացուկոծ անելն այստեղ էլ պահպանուել է, միայն վերջացել է երգախառն ողբասացութիւնը, որ այնքան տարածուած է Հայաստանում և ուրիշ հայաբնակ տեղերում: Սուգ անելու համար, քանի որ մեռեալը տանն է, դադարի մօտ դրուում են աթոռներ ու նստարաններ, որ շարքով և հանգուցեալին ազգակցական մերձաւորութեան կարգով բռնում են կանայք: Հանգուցեալի ամեն մի մօտ ծանօթի ու բարեկամի գալու միջոցին սգուորները նորոգում են իւրեանց սուգը, բարձրացնելով ձայները, ձեռքերը խփելով դադարի սեղանին և հրաւիրելով նորեկին ականատես լինելու իւրեանց և իւրեանց բարեկամի անբախտութեան: Իսկ երկուորների թիւը խիստ շատ է լինում, որովհետեւ հանգուցեալի համարենա թէ բոլոր ազգականները,

ծանօթներն ու բարեկամները, հայկական հնաւանդ գեղեցիկ սովորութեամբ, իւրեանց սեպուհ պարտականութիւնն են համարում լինել մեռելի տանը, ներկայ գտնուել ամբիժներին, սիրտ տալ, մխիթարել հանգուցեալի մերձաւորներին, որ, չըգիտենք ինչու համար, կոչուում է «կարամուտ տալ»:

Սուգը շարունակուում է և եկեղեցում ու գերեզմանատանը թաղման կարգը կատարելու ժամանակ, որովհետեւ այս կողմերում կանայք էլ յուղարկաւորում են հանգուցեալին և ներկայ գտնուում թաղման տխուր հանգիսին: Եկեղեցում էլ հանգուցեալի կարգը կատարելու ժամանակ ամենամօտ ազգականների համար դադարի մօտ մի առանձին նստարան է դրուում և սրգուոր կանայք ոտից ցզլուխ սևաւորուած բազմում են սյգ նստարանի վերայ, անդադար լաց լինելով, հաւաքելով և յաճախակի խանգարելով ժամաւացութիւնը:

Յուղարկաւորութիւնը կատարուում է հայկական յուղարկաւորութիւններին յատուկ շքեղութեամբ ու փառաւորութեամբ, նայելով հանգուցեալի հասարակական դրութեան և նիւթական կարողութեան: Հարուստները համարեա՞ թէ միշտ վարձում են շքեղ դիակառքեր թաղման պրոցեսիոններին յատուկ բոլոր պարազաներով՝ ձիաւոր և հետևակ յուղարկաւորողներով, լուցեալ դամբարներով, պսակատարներով և նուազածուներով:

Յուղարկաւորութեան ժամանակ ամեն ոք ճանապարհի վերայ գտնուած տներում պէտք է ոտքի կանգնի, մինչև իսկ մանուկների օրօրոցները պէտք է բարձր տեղ դրուեն, որովհետև կարող են «մեռելկոխ» լինել: Մեռելկոխ կարող են լինել և նոքա, որոնք շատ լաց են լինում մեռեալի վերայ, ուստի և նոցա հանդստացելու, մեռեալից հովացնելու և այգպիսով մեռելկոխ լինելուց էլ ազատելու համար, պէտք է գերեզմանի հողից մի բուռն ածել նոցա կռնակն օձիքի տակից:

Հանգուցեալների թաղման կարգը կատարելու ժամանակ «գանձ» ասելու սովորութիւնն այստեղ էլ կայ. սովորաբար ասում են «Յոյս իմ» գանձը, այն էլ, 'ի հարկէ, գլխաւորապէս հարուստների վերայ:

„Սյգը“ միշտ կատարուում է թաղման կարգի հետ միասին, իսկ „եօթն“-ն երբեմն միասին, երբեմն էլ, և աւելի յաճախ, առանձին: Միասին կատարելու դէպքում կարգը կատարող քահանան միշտ այդ մասին յայտնում է հանգուցեալի տիրոջ, ասելով. „Սիրամուտքն ալ եղաւ“:

Թաղումն առանց հոգեհացի կամ մեռելահացի չի լինում. նախապէս գերեզմանի վերայ քաղաքում բաժանուում է մի մի կտոր «տորթ» և մի մի գաւաթ օղի, յետոյ ամենքը հրաւիրուում են մեռելատունը հոգեհացի. որից .յետոյ ամեն մէկին տրուում է մի մի գաթաց, որ լսրեանց հետ տուն են տանում: Թաղման գաթան, որ մի միջին մեծութեամբ հաստ կլորակ ուռուցիկ հաց է, պատրաստուում է մաստակախառն խմորից և խորիւխից: Եօթն և քառասունքը կատարուում են սովորաբար մասնաւոր կերպով, իսկ տարին դարձեալ ընդհանուր կերպով, ինչպէս թաղման հոգեհացը: Բացի սովորական գերեզմանօրհնէներից, ունեւոր մարդիկ սովորութիւն ունին տարին մի անգամ պատարագ անել տալու իւրեանց մեռեալների հոգուն, և այդ առթիւ հաց են տալիս աղքատներին: Այդ տեսակ պատարագները կոչուում են „ժամ պատարագ“:

Նախիջևանցիք էլ միւս Հայերի պէս սիրում են շքիղ շիրեմներ կանգնեցնել իւրեանց ննջեցեալների վերայ և զանազան սրտառուչ արձակ և ոտանաւոր տապանագրեր փորագրել տալ նոցա վերայ, անպատճառ երկու լեզուով-հայերէն և ռուսերէն: Պատահում են և աշխարհաբոս տապանագրեր: Զուրկ չէ հետաքրքրութիւնից հետեւեալ աշխարհաբոս տապանագիրը, որ մենք արտաբերում ենք Ս. Նիկողայոսի հանգստարանի գերեզմաններից մէկի վերայից:

Երբեմն մարդ էի ես ձեզի պէս,
Սյժմըս եղաց ես հողի պէս.
Ես չի պիտ ըլլամ ձեզի պէս,
Դուք պիտի ըլլաք ինձի պէս:

Թ Լ ՈՒ Ա Տ Դ Ա Ի Ի Թ

Գրի առաւ Ա. Աքեղեան

ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՊԶՏԻԿ ՄՀԵՐ ¹⁾

Ա.

Դաւիթ չնաց ջրի վերայ.
Օղան-Տօղան Էրուր դէսլան.

Ձէնէօվ-Յէօվան Էրկսին էլ սպանեց.

Դաւիթն էկաւ խրօխսօր խեւտ կովաւ.

Ասաց. «Ընչի՞ սպանիր Օղան Տօղանին.

Պիտի գիլ տանի Խանդիւթ-խաթնէն.

Դաւիթ իրիշկից, օր Խանդիւթն էկաւ.

Դաւիթ ցխրօխսպէրն էսաց.

«Էդ ձիաւոր որ կուչ՝ Խանդիւթն ի

Տիւ էստեղ նստի. ես կերթամ

Խանդիւթի խեւտ մէ գիւլաշ կ'մտնիմ.

Նուրէն տիւ կիս կէրթանք».

Ձէնէօվ-Յէօվան նստաւ.

Դաւիթ չնաց Խանդիւթի յառջև

կանչեց Խանդիւթին.

«Էն մարդ, վուր տիւ չխտիւ կան կուչս՝

էս օր իրիք օր կաց՝ ընծի ղուրբան իմ Էրի.

Խանդիւթ-խաթուն էսաց.

«Խարիր քի նման, Էրկու խարիր իմ նման

էն մարդուն ղուրբան ըլնին».

Էրկուս ձիուց վէ էկան.

Մտան գիւլաշ.

Դաւիթ Խանդիւթի ծիծ բռնեց բամեց

Իրիք պուտ Էրուն ձօտէն էկաւ.

¹⁾ Տես Ազգագրական Հանգէս գիրք Զ.

Ասաց. «Թող. Դաւիթ որ կասին՝
 Տիւ ես». գԴաւիթ ճանաչից,
 Կանչին, Ձէնով-Յէօվանն էլ էկաւ.
 Դաւիթ էսաց Խանդիւթ-խաթիւնին.
 «Խանդիւթ խանրմ.
 Խրօխպէրս մենձ մարդ ի,
 Թըղ յառէջ քէլի.
 Էս էլ էնու ք-մկէն կ'ք-լիմ,
 Տիւ էլ իմ ք-մկրն քէլի.
 Իրիքով կերթանք ձեր տուն»:
 Իրիքով էլան ճամբախ, Կ'նացին.
 Կնացին Խոյաչ ք-մկրն մօտացան.
 Խանդիւթ-խաթիւն մէ զանգի
 Տըւից ձիուն, յանց կացաւ.
 Դաւիթ, Ձէնէով Յէօվան յետ մնացին.
 Դաւիթ Ձէնէով-Յէօվանին էսաց.
 «Էլ մենք Խոյաչ ք-մկր քենք էրթաց.
 Մեզի մենձ ամօթանք ի,
 Մէ աղջիկ էլ զմեզի ճամբախ թողից,
 Զինք յանց-կացաւ չնաց.
 Ես էնու չիմ առնի»:
 Էլան ճամբախ բռնին.
 Դըբաց Սասուն կուչն.
 Համտէօլ խաբար տարաւ Խանդիւթին.
 Ասաց. «Դաւիթ կնաց»:
 Խանտիւթ խաթիւն էլսու
 Քեանկէն վազից, կանչից Դաւթին.
 Դաւիթ չկայնաւ,
 Ասու սէր տվից, էսաց
 «Աստուած սիրի» մի էրթաց»:
 Որ Ասու անուն տվից՝ Դաւիթ կայնաւ
 Խանդիւթ-խանումն էկաւ.
 Էսաց. «Դաւիթ, մէ էրթաց.
 Էրթանք տուն, պսակվին»:
 Մալ կաչ, դէօվլաթ կաչ, կառնինք կէրթան»:
 Դաւիթն ասաց.
 «Տիւ ընձի մենձ ամօթանք իս տըւի
 Էլ 'ես էն ք-մկր չիմ մըտնը.
 Քէֆդ կո. զի՝ էրի էրթանք.

Քէֆդ չի ուզի՝ չես դարձի կնւ քէօ տուն»:

Չարէն կտրաւ. Դաւթի խիտ էկաւ.

Կնացին Սաւուն.

Եօթ օր, եօթ գիշեր խարսնիս էրաւ.

Խարսնիս որ պոծաւ՝

Մէկ տարի Դաւիթ Խանդիւթ մէկ տեղ չնան.

Որ տարին թըմըմաւ՝

Խանդիւթի ոտ ծանդր էլաւ.

Դաւիթ տեսաւ, որ Խանդիւթ

Չկարաց տուն կառավարի, ոտ ծանդր ի,

Դաւիթ Խանդիւթին էսաց.

«Տերթամ Գիւրջսան էրկիր

Մէ գիւրջի օղուշաղ պիրիմ

Քեզի ճառայութեն էնի,

Տիւ կէր, խմի քեզի քէֆ էրա».

Պիրից մէկ ոսկի բազմադ

Տվից Խանդիւթին Դաւիթ.

Ըսաց. «Թէ որ արջիկ էլաւ՝

Էդ բազմադ կ'ծախէք կուտէք.

Թէ որ տղայ էլաւ՝

Ոսկէ կաւաւ կ'կարիս էնու թիւի վերայ.

Կ'ճամփիս կու չոյ իմ դիմ.

Սըլթան-Չըմուչ իմ խնտ տիւշման ի,

Կ'կոյ իմ ճամբախ կրկարի»:

Դաւիթ չնաց Գիւրջստան էրկիր:

Բ.

Ին ամիս, ին օր, ին սհաթ, ին տաւիղդայ

Որ թիւըմաւ՝ Աստուած տվից

Խանդիւթին մէ տղայ էլաւ.

Տարան մկրտին, անուն դրին

ՊԸԶՏԻ ՄՆԵՐ

Աշխըրփ տղէ՝ տարի կը մընծանէր,

Ըմա Մհեր օրէ կ'մընծանէր.

Տարին որ թիւմաւ՝

Մհեր կերթէր ճան խաղ կէնէր.

Էրէխէ՝ Մհերին բիճ կ'կանչին.

Մհեր չնաց մօրն ասաց.

«Ընչի՞ բերադը ընձի բիձ կ'կանչին»:

Մէր չասաց թէ քիւ խէր

Կ'ն-ցիր ի Գիւրջստան էրկիր:

Կ'ն-ց մէ պառվու մօտէն խաբար առից:

Ասաց. «Պառաւ, ընձը խէր չունիմ,

Էրէխէ՜ բերադը ընձի բիձ կ'կանչին»:

Ասաց. «Քե՜ խէր Դաւիթն ի.

Կ'ն-ցիր ի Գիւրջստան էրկիր:

Մէկ գէւորջու չընիկ կ'պիրի

Որ քե՜ մօր ծառայի:

Մէկ օսկէ կաքաւ էլ տվիր ի քե՜ մօր,

Որ՛ ընձի տղայ կըլնի՝ օսկի կաքաւ

Կ'կարիս էնու արեսալըը վերայ,

Կ'ճամխիս կ'չ-ց իմ չառջիւ:

Սըլթան Չըմուչ իմ խետ տե՜շման ի»:

Պառաւ որ Մհերին էսաց՝

Մհեր չն-ց մօր կուշտ, ասաց.

«Որ իմ խէր չն-ցիր ի Գիւրջստան էրկիր,

Իս պիտ էրթամ իմ խօր չէռջիւ»:

Մէրն էլ պիրից օսկէ կաքաւ

Կարից Մհերի թիվի վերայ,

Գիւրջստան էրկրի ճամբախ

Չանց տվից, Մհեր չն-ց:

Գ.

Խաբար տանք Դաւիթի մօտէն:

Դաւիթ Գիւրջստան էրկրէն էկաւ.

Մէ խօրօտ նազանի,

Հօրի-փարի պիրից.

Էկաւ կէս ճամխին Սըլթան-Չըմուչ

Էկաւ ճամբախ կտրից,

Դաւիթն ասաց. «Պըտի չ-ս կուվինք»:

Դաւիթ էսաց. «Իմ ձեռ օղուշաղ կայ.

Ես կերթամ, խաչ-պատրագին

Չըհաղ մնայ. ութ օր թըմըմի՝

Էս չ-մ քիւ խետ կուիւ էնիմ»:

Ճամբախ տվից, Դաւիթն էկաւ:

Մհերն էլ չն-ց Դաւիթի չառջիւ:

Մհեր իրիշկեց, տեհաւ որ
 Մէ խալվիւր մարդ մէ խօրօս կնիկ
 Առիւր ի իրան ձիու թոր՝ կուկիւ
 Կանչից, «է, խալվիւր,
 Տիւ խալվիւր մարդ՝
 Էդ ջահէլ օղլուշադ
 Քէօ լայըղին ի, որ առիւր իս
 Քէօ թոր՝ կ'տանխս»:
 Էն յեւ Դաւիթի սիրտ էլաւ,
 Ասաց. «Էսքուն Տով իմ մտիր,
 Իմ ձիու ճանիր չի թացվիր.
 Էսքուն պիտ իմ ընցիր,
 Իմ ձիու նալիր չի թացվիր.
 Մըկաչ մէ պարակ առու իմ տեհիր,
 Կսւզը որ ընծի խեղդը,
 Չի թողի օ ես ընցնիմ»:
 Մհեր էսաց. գիւվաչ տիւ
 Թագաւորի խեռ կոխ իս էրիր
 Մարդ քեզի չի գորիր,
 Գիւվաչ պարակ առուն իս իմ,
 Ձիուց վէ էլի, իս տիւ մտնենք գիւլաշ»:
 Ձիուց վէ էկաւ, Դաւիթ Մհեր մտան գիւլաշ.
 Մտան գիւլաշ, Մհեր Դաւիթն տվից գետին.
 Դանակ խանից որ զԴաւիթ զինէր,
 Դաւիթն էսաց. «Ա՛յ տղաչ,
 Տիւ ընծի կ'սպանիս.
 Ախրը ընծի տղաչ ունիմ
 Իմ տղէն կը կաչ քեզ կ'մորթի»:
 Ասաց. «Քէօ տղէն հովն ի»:
 Ասաց «Իմ տղէն էն ի,
 Օսկէ կառաւ էնու թիվի վերայ ի»:
 Որ էցկուն էսաց՝ Մհեր խօր ճանչցաւ
 Ասաց. «Տիւ Դաւիթն իս»
 Ասաց. «Խա, ես Դաւիթն իմ.
 Ասաց. «Ես էլ Մհերն իմ, քէօ տղէն իմ,
 Օսկէ կառաւն էլ իմ թիվի վերայ ի.
 Դաւիթն թողից, էլաւ.
 * Մհերին անիծից, էսաց.
 «Մը'հեր, անմախ մնաս աշխրը մէջ»:

Անպրտուղ մնաս :
 Որ անըծից՝ էն սհաթին
 Պտուղ մէջքէն տարան :
 Մհեր ըռրկաւ,
 Կ'նաց Խոյ, Քեռի Թորոսի տղան :

Դ.

Դաւիթ զէն կնիկ առից էկաւ Սասուն,
 Իրան տուն, Խանդիւթը կուշտ.
 Էրթիւմ էր կերի, որ եօթ օր թիմմէր.
 Էրթ էր Սըլթան-Չմուչկի խետ կոիւ էնէր
 Իրան էրթում մոռացաւ :
 Եօթ օր կընաց եօթ տարի,
 Նուր միտն էկաւ :
 Խանդիւթին էսաց. «Ըլի, մէ պղինձ
 Քիւր տաքացըցու, իս պիտի լողանամ
 Էրթամ Սըլթան-Չմուչկի խետ կովիմ»,
 Խանդիւթ խանում էլաւ
 Մէ պղինձ ջիւր տաքացըցից.
 Խանդիւթին էսաց.
 «Իս իմ շուրիկ կ'խանիմ կ'ըղանամ,
 Զամայ ինչ տեսնիս՝ ընձի չասիս» :
 Զուրիկ խանից.
 Խանդիւթ խանում ջիւր լցրից
 Դաւիթ վերայ, Դաւիթ լէօղացաւ.
 Խանդիւթ-խանում էսաց.
 Դաւիթ, էդ ինչ դամար ի
 Քիւ չամկի վերայ սևացիր :
 Դաւիթ էսաց. «Բերանդ կոտրէր, Խանդիւթ-խաթիւն.
 Քեզի ասի, ինչ կ'տեսնաս՝ մ'ասի.
 Օր էրթամ կուի՝ ընձի կ'սպանին» :
 Էլաւ Զնաց Դաւիթ.
 Կնաց Սըլթան Չմուչկի կուի,
 Չիւր ճաշէն կուի կէնէր,
 Ճաշին կ'փախնէր մտնէր ջրի մէջ :
 Մէկ պառաւ բուսում պախից,
 Գիւթնը խուփ իբի,
 Կ'նաց կարմունջը վերայ.

Դաւիթ օր մտաւ ջրի մէջ,
 Պառաւ կարմունջից գիւթնի խուփ
 Զարկեց Դաւիթն,
 Դաւիթ ջիւրի մէջ սպանից,
 Դաւիթ օր բէօռաց,
 Էնու ձէն չնաց Խոյսայ աղաւ,
 Մհեր իրան խօր ձէն լաւ.
 Ճանանչից իրան խօր ձէն.
 Քեռի Թորոսին էսաց
 «Էլէ՛ էրթանք», իմ խէր չնցիր ի
 Սըլթան-Զըմուշի կռիւ.
 Իմ խէր սպանին»:
 Բէօռաց, ձէն էկաւ ըստելս:
 Խինէ քեռիք իրու խետ առից
 Էկան չնացին Սըլթան-Զըմուշի կռիւ
 Մտան Սըլթան-Զըմուշի աղաք,
 Մհեր քեռի-Թորոսին էսաց.
 «Քեռի Թորոս. Սըլթան Զըմուշ
 Մէ օչին բազ մարդ ի.
 Կատու կըլնը, թազը կըլնը, օչխար կըլնը,
 Մէկ օչինբազ մարդ ի.
 Ամա որ կ'մտնինք աղաք,
 Ոչխար ըլնը, կատու ըլնը, ինչ որ ըլնի,
 Սպանէք, մը թըղնէք»:
 Մտան աղաք.
 Ինչ կայ չկայ՝ բերաղը սպանին.
 Սըլթան-Զըմուշի գիւք էրաւ մէ կատու.
 Կնաց մնիրի չէօխ, նստաւ էնտեղը,
 Մհեր տեսաւ ասաց.
 «Քեռի Թորոս, Սըլթան Զըմուշ
 Մէ կատու ելիր ի, չոցիր
 Մընիրի չէօխ նստիր ի»:
 Մհեր նետ-անեղ եզարկ,
 Սըլթան-Զըմուշ սպանից.
 Էլաւ իրա խօր ջ-մղակ իբարձ
 Տարաւ Սասուն,
 Փամով պատարագով վըրցուց:

Ե.

Թողից չնաց Խոյայ աղաք,
 Քեռի Թուրուսի տուն.
 Ամէն օր կերթին ավ-ղուշ.
 Վէրը վուխչար կ'սպանին կ'պերին տուն,
 Կուտին, Մհերին չեն ի տայ.
 Օրերուց մէկ օր էլի չնացին ավ-ղուշ.
 Եկան դաշտի մէջ.
 Մհեր էսաց. «Քեռի Թուրուս,
 Պըտի կէք ըստեղ տըրնկէօզայ խաղ Լնինք.
 Մհեր ձեռ տուից մէ դաւամի ծառ կողից.
 Ծառի կէօխ առից գետին.
 Ասաց. «Քեռի Թուրուս,
 Տիւ խինդ ատպերով չնացէք
 Ծառի կլխին նստէք,
 Իս էլ քէօք կ'պախիմ»:
 Քեռիք խինգն էլ չնացին
 Ծառի չըլլու վերայ նստան.
 Մհերն էլ քէօքի վերայ նստաւ.
 Մհեր որ զճառ Թողից,
 Ծառ զքեռիք խինգն էլ Թալից,
 Խինգն էլ մեռան.
 Զին, Թողից էկաւ Սասուն.
 Կնաց խրօխպօր (Ձէնէօփ-Յէօփանը) տուն.
 Մհեր մնաց Ձէնէօփ-Յէօփանը տուն.
 Մէկ իրիք-չուրս տարի մնաց,
 Ձէնէօփ-Յէօփանը կնիկ,
 Անուն Ջիրին. Անախուհ-Գիւհար -
 Այս ցից Մհերին, Մհերին էսաց
 «Կաս իմ խետ կէօխ մէկ էնիս»
 Ինչ որ էսաց, չըլէօխ մէկ չարաւ.
 Ելաւ ջիւր տաքացըցուց,
 Իրան կէօխ լըւց,
 Մհերին խաբից, էսաց.
 «Էրի ջիւր լցու իմ կլխի վերայ»:
 Մհեր չնաց ջիւր լըցիւց
 Էնու չըլխի վերայ,
 Ասաց «Էրի իմ խետ կէօխ մէկ արա»:

Մհեր չ'նաց:

Ղիրին Անախուհ Գիւհար էլաւ

Իրան մազիր փիտից,

Իրան շուրիր ճրղըրտից:

Ձէնէօվ-Յէօվան էկաւ, Կնիւն էսաց.

«Ընչի՞ քիւ շուրիր ճրղըրտիր իս,

Քիւ մազիր աշիր իս».

Էնտեղ էսաց (սութ ասաց).

«Մհեր ձեռ Կըցի ընծի.

Ես էլ ձեռ չըմ իտաց.

Զօրովայ ¹⁾ ձեռ թալից

Իմ եախէն ճրղըրտից,

Իմ մազիր աշից պոկից».

Ձէնէօվ-Յէօվան էլաւ

Մհերի վերայ դիւռ փակից

Մհերն էսաց. «Տիւր պոց էրա».

Ձէնէօվ-Յէօվան էսաց.

«Քեզի չեմ պախի, իմ տնէն դիւս ըլի Կն»:

Մհերն ասաց. «Խրօխալէր,

Քէօ կնիկ քեզի խաբիր ի.

Իս քիւ կնկան ձեռ չիմ կցիր ի.

Քիւ կնիկ ընծի խամար

Քանց լիւսն արեգակն ի.

Քանց Թըռլան-Դաւթի գերեզման ի.

Իս քիւ կնկան չեմ մօտացիր ի, սուտ կասի»:

Մհեր թողեց Կնաց խօր դերեզմնի վերայ.

Նստաւ լոց էլաւ

Էնքան լոց էլաւ, Ստուած կանչից.

Դաւթի ձէն տվաւ, Մհերին էսաց.

«Ընչի՞ խամար լոց կըլնիս»:

Ասաց. «Սասնայ միւլքից ընծի տիւս էրած»:

Ասաց. «Որթի, թափիր մազն ի կլխիւս,

Փախիր ի ամօթն յերեսաց.

Իզին չ'կայ, որ տիւս ըլնիմ,

Աստուած հրամանի չի տայ.

Կնա Վանայ ռազիր ¹⁾

Ակռափու աւր կայ.

¹⁾ Բռնութեամբ:

¹⁾ Ռազ-աչգի. պատմողը տեսել է, ահագին բլուր է.

Մըտը էն արը մէջ
 Քէօ խացն թխված ի.
 Քէօ կերակուրն էլ էփուած ի.
 Չիւր Քրիստոսը չլստեան,—
 Որ Քրիստոս կա,
 Լուսըղէն աթոռի վերայ նստի,
 Աղար-մեղաւուր մէ մէկուց ջըկի՝
 Էն օր դիւ տիւս կըլնիս:
 Կնաց մտաւ Աղափու ար:
 Տարի մէ անգամ էլ էնու ձիու շեռ
 Քարից դիւս չտաց:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔԵԶԹԵՐՈՒՆՈՒ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ.

ատ տարիների ընթացքում, պետական ծառայութեամբ կապուած, ես միջոց և պարտաւորութիւն եմ ունեցել ծանապարհորդել երևան, Ջարուր, Դարպաղեագ, Հին Նախիջևան, Հին Ջուղայ, Ագուլիս, Ալէքսանդրապոլ, Ղարս, Ներքին և Վերին Բասէն, Ջիրակայ գիւղերը և Ղազախ գաւառը, նոյնպէս Ջամախի իւր գաւառով հանդերձ:

Անսահման ցանկութիւններիցս մինն է եղել կարելոյն չափ ընդարձակ պննդութեան և ուսումնասիրութեան առնել ազգային սովորութիւնները, աւանդութիւնները, երգերը աչդ հայաշատ գաւառներում:

Համաձայն ցանկութեանս ես գրի եմ առել այն բազմազան և բազմատեսակ նիւթերը հայ ազգի կեանքից, որոնց մի խոշոր քանուկութիւն մինչև ուշտօր անմշակ և անտիպ մնալով, միւս մասը կարողացել եմ լրագրութեան միջոցով մատուցանել հայ հասարակութեան ընթերցող բաժնին: Վերջին կանչին եմ պատկանում իմ «Ծանապարհորդական Նկատողութիւնք» ստուար աշխատասիրութիւնը և այլք շատերը:

Այժմ ևս պատրաստելով սոյն հաւաքածուն ազգային ներքին կեանքից, տալիս եմ տպագրութեան, յայտնելով սակաւն ընթերցողներին որ ժողովուած նիւթիցս այս կամ այն երգը, առածը ասուածը և այլն կարող են կցկտուր տպագրուած լինել, բայց դա ինձ չէ կարող արգելք լինել նորից տպագրելու, քանի որ ես լիակատար իրաւունք ունեմ օգտուելու շատ տարիների ընթացքում քաղած նիւթերից:

Նկարագրածս սովորութիւններէց, որոնք ունին ազգային հասարակաց կեանքի մէջ պատմական խորութիւն շատերը աննկատելի կերպով արդէն մոռացուել են. զմանք սակաւ առ սակաւ մոռացուած են կեանքի նոր հոսանքի ազդեցութեան տակ, ուրեմն մոռացուածը կարող է պահել միայն գրականութիւնը:

Տ Օ Ն Ե Ր

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԸ

այոց կեանքում Քրիստոսի ծնունդն և մկրտութիւնն ունին ամենաուրբաղան նշանակութիւն: Այդ տէրունական տօնը կատարուում է ամենայն ջերմեռանդութեամբ, և նորան մասնակցում են անխտիր և՛ մեծը և՛ փոքրը, և՛ գրագէտը և՛ անգրագէտը, հովիւն ու քահանան և այլն:

Ո՞ւր չէ յայտնի արդեօք, որ Յունվարի 5-ին, *Թաթախումն* երեկոյին, տիրացուները ժամաշապիկ հագած երկերկու, երեք երեք, երբեմն և քահանայք, քաղաքներում պտտուում են ծանօթ և անծանօթ տները «Այսօր տօն է» երգում ու վարձատրուում: Կար ժամանակ, որ Ղալախի գաւառում երկերկու տիրացուներ, ժամաշապիկ հագած, խուրջինը ձգած մի խոնարհ իշու վրայ, մի աւելի խոնարհ իշուպան առաջ ձգած պտտուում էին մի երկու շաբաթով, գիւղից գիւղ, տնից տուն և «Այսօր տօն է» երգելով՝ ժողովում էին ալիւր, ցորեն, զարի և այլն:

Քրիստոսի ծննդեան առթիւ հայ ժողովրդի բանաստեղծական ոգին յօրինել է զանազան տեղերում ժողովրդական անպաճույճ երգեր:

Ծննդեան երեկոյին պատանիները խումբ խումբ պտտուում են գիւղի տները և այն կարգով, որ նոցանից ներս է մտնում տուն մինը կամ երկուսը, իսկ մնացեալ խումբը բարձրանում է տան տանիքը և փոքրիկ ծակից կախում թուրով կամ գօտիկներով *տոպրակ* (Ղազախ, Աշտարակ և այլն) կամ *գուլպայ* (Ջարուր) կամ *քթից* (սալա) մէջը վառ ճրագ (Դարալեաղաղի խաչիկ գիւղում) և խմբից մինը երգում է հետևեալը.

Ուսարակ եւ Երջակայ գիւղերում

Ալելուեա ալելուեա
Եւ ցնծացէք, ուրախացէք,
Ս'եր Մարիամի պասն բացէք,
Մարիամ գնաց լեռն ի ծնունդ,
Ծննդեցաւ, ազատուեցաւ,
Հրէս եկաւ մի ձիաւոր,
Լախտը ձեռին բող ձիաւոր,
Աջու ձեռին աւետարան,
Ձախու ձեռին սաղմոսարան,
Ձինի, չինի, ձեր տղեքանց անունն ինչ ա.

Տան բնակիչն'իրից մինը յայտնում է գերդաստանի ամե-
նափոքրի անունը, սրից յետոյ երգիկիցը նորից շարունակում է.

«Արուսեակին» ու «Արմայիսին» բաղդը հանենք,
Աջու ձեռը ջէբը տանենք,
Դուշմանի աչքը հանի,
Տասը շահին չարը տանի:

Կանայք դնում են տոպրակի, գուլպայի կամ քթոցի մէջ
մրգեղէն. քարցրեղէն, իլաւ կամ ալ չոր կերակուր: Զուարճու-
թեան համար եղբմն դնում են կատու:

Վաղարշապատում

Հրէս եկաւ մի ձիաւոր
Լախտը ձեռին բող ձիաւոր
Աջու ձեռին աւետարան,
Ձախու ձեռին սաղմոսարան.
Ձինի, չինի, ձեր տղեքանց անունն ինչ ա.
«Արշալիրը» նստի թաղտը,
Ձեռը տանի ջիբը.
Մի բուռն ոսկի հանի,
Ձարը տանի, բարին բերի:

Ղ ա զ ա խ

Ալելուեա, ալելուեա
Աշէն, աշէն էս տնաշէն
Սեղան քաշեն էս տնաշէն,

Հրէս իրի մի ձիաւոր,
 Լախտը ձեռին բօզ ձիաւոր,
 Աջու ձեռին աւետարան,
 Ձախու ձեռին սաղմոսարան,
 Ըստով գրեց, ընդով ջնջեց,
 Գողն ու քաջալ սըղըցրեց:
 Սւազ մոնթին կաշառքեցին.
 Դբա Մարիամ ուղարկեցին.
 Մարիամն իրի լալով, լսլով,
 Լալ մի, լալ մի ճրճկեօհալով.
 Որ ոտ փոխէր արքն հաղէր,
 Փունջ մանիշակ ետնէն հաղէր.
 Հրէս իրի իրիցընին,
 Իրար իդուս գեանգիշ անին
 Կաթնաղբիւրը փըլ քըցըրին.
 Օրհնել Աստուած կեարուսքացաւ.
 Էրգեան կիւթան մեզնուեցաւ,
 Զուխտ օրօրոց օրօրուեցաւ.
 Տընըշէն, տընըշէն, ձեր փստրկի անունն ինչ ա:

«Գուրգէն» ու «Տիգրան»
 Հօրը տաչ, մօրը տաչ,
 Ծաղկեն ծլեն,
 Ձեռը ջիբը տանեն.
 Չալ աբասին հանեն.
 Չարը տանի մի թուղի գլինի.
 Մի գթալ եղ, երկու ձու,
 Երկու ձուկը մի ջամ ալիր,
 Ով որ էսքան ասածս չ'տաչ,
 Կաղ գէլը մօրը տանի.

Զարուրի Ուլնիա-Նորաշէն ղիւղում, որ գաղթած են Սալ-
 մաստի գաւառից, Ծննդեան երեկոյնն երգում են հետ'ւեալ եր-
 կու երգերից փոփոխակի մինը կամ միւսը:

Ակըր մարեմ, մարեմ, մարեմ.
 Ձեր տղայի սօլը կարեմ,
 Փշատ տուէք փորս լարեմ,
 Չամիչ տուէք ասամըներս շարեմ,
 Ընդեօզ տուէք գլուխ կտեմ.
 Աստուած ձեր խարսնը փեսան պախի:

Միւս երգը.

Էրնէկ էրնէկ էն տարեցին, ալելուիա,
 Զինեցին կամարեցին, ալելուիա,
 Բարձր բոլորը բերեցին, ալելուիա,
 Էրնէկ քեզի՝ սուր չէր մսուրք, ալելուիա,
 Որ Քրիստոս քեզ մէջ ծնուեցաւ, ալելուիա.
 Էրնէկ քեզի՝ բրութ խանձարութ, ալելուիա,
 Քրիստոս քեզ մէջ փաթաթեցին, ալելուիա,
 Էրնէկ քեզ Խորոմսիմայ, ալելուիա.
 Որ Քրիստոսին տատմեր էլար, ալելուիա,
 Քրիստոս քեզ մէջ մկրտեցին, ալելուիա.
 Էրնէկ քեզի սուրբ ՍՀանէս, ալելուիա,
 Որ Քրիստոսին քաւոր էլար, ալելուիա.
 Էրնէկ քեզի, սուրբ Յորդանան, ալելուիա,
 Աստուած ձեր խարսնը փեսան պախի
 Մեր փայլ տուէք:

Դարալագեազի խաչիկ զիւղում, որ բնիկ Հայեր են.

Յնճացէք, ուրախացէք, ալելուիա,
 Մեր Մարիամի պասը բացէք, ալելուիա,
 Մարիամ գնաց դուռ տաճարին, ալելուիա,
 Մէջքն տուեց խաչափայտին, ալելուիա,
 Հնչեց բերեց Յիսուս որդին, ալելուիա,
 Յրանիք (երանի) քէ, Հոռոմսիմա, ալելուիա,
 Որ Քրիստոսին տատմէր ըլար, ալելուիա,
 Յրանիք քէ, բուրթ խանձեբուն, ալելուիա,
 Քրիստոս միջին փաթաթին, ալելուիա,
 Յրանիք քէ, գետ Յորդանան, ալելուիա,
 Քրիստոս միջին մկրտին, ալելուիա,
 Յրանիք քէ, սուրբ Յոհաննէս, ալելուիա,
 Քրիստոսին քաւոր էլար, ալելուիա,
 Յրանիք քէ բարձր օրօրոց, ալելուիա,
 Քրիստոսին միջին օրօրին, ալելուիա.
 Առին չուրադ, առին սղոց, ալելուիա,
 Դնացին ծառնի խնկան, ալելուիա,
 Յուրազ տուին, ծառնի ճչաց, ալելուիա
 Սղոց քաշին, արին բխաց, ալելուիա.
 Ձեր տղի անունն լիչ ա.
 «Թուբէն» ու «Պարուր» ճութեք ճութացաւ, ալելուիա.
 Քանց բարդի ծառ, էրկենացաւ, ալելուիա.

Ճիւղքեր գցեց քաղքէ քաղաք, ալելուիա,
Ամէն ճղքին ջուղտմ ճրագ. ալելուիա,
Մեր փալը տուէք ինչ կամենաք:

Ղազարիս «Սև քար» գիւղում յիշեալ երգի վերայ աւելացնում են հետևեալը.

Պէնպէնակ,
Ասծու հալակ ծտենակ,
Ընկերս ընկաւ ծովը.
Ծովը դառաւ ծիրանի,
Մազէն իրի կըռկտուց,
Հաւը թռցրուց,
Զուխտը ո... պրցրուց:

Սուրբ Էջմիածնի շրջակայ գիւղորայքում ընդունում են, որ Յունուարի 5-ին, Ծննդեան նախընթաց երեկոյին զետերի, առունների և միւս հոսող ջրերը միաժամանակ կանգ են առնում մի վայրկեան տևողութեամբ: Եթէ կարողանաք իմանալ այդ վայրկեանը և հոսող ջրի մէջ դնէք մի իր, օրինակ սափուր և, հէնց այդ ջուրը կանդնելու վայրկենին ասէք. «Սափորը ոսկի դառնայ»՝ նա իսկոյն ոսկի կը դառնայ:

Ղերակայ գիւղերում տղայքը փայտեայ կօերով, որ նորսնցում կոչւում է «քիւլակ», «քուղայ», գետից ջուր են բերում տուն այն յուսով, որ ջուրն էլ, ամանն էլ ոսկի դառնան:

Դարալագեագցիք ընդունում են, որ այդ գիշերը կիսնոյն են առնում ոչ միայն ջրերը, այլ և բոլոր առարկաները, քամի, օդ, ծառ, քար, խոտ և այլն: Սոքա ևս ընդունում են որ առարկաները ջրի մէջ ոսկի են դառնում, միայն ոչ թէ Ծննդեան, այլ Համբարձման երեկոյին, երբ երկու աստղ՝ Լէյլին և Մէջլումը երկնքումը իրար կըհամբուրեն: Բասենումը նոյնպէս ընդունում են ջրի կանդնումը, սակայն նորսնց կարծիքով այս իրողութիւնը կատարւում է կաղանդի գիշերը՝ դեկտեմբերի վերջին գիշերը:

Բասենում համոզուած են, որ եթէ մանուկը ծնուի Ծննդեան երեկոյին կամ Զատիկի խթման կամ թաթախման երեկոյին, որ սեռի և լինի նա, եթէ նորա ձեռի եղնկին քսեն

նոր մորթած սև հաւի արիւն՝ այդ մանուկը կը դառնայ եղունկով հմայող:

Վերջապէս Ծննդեան այդ անհանգիստ երեկոն անցնում է և հետևեալ օրը կատարում է Քրիստոսի սուրբ մկրտութեան հանդէսը:

Ղազախում Զօրհնեաց հանդիսում, երբ երգում է «Առաքելոյ աղաւնոյ» և քահանան սուրբ մեռօնը կաթացնում է ջրի մէջ, տմեն սեւի ու հասակի բնակիչք իւրարից առաջ կտրուկ սնելով աշխատում են ամաններով ջուր վերցնել և տանելով տուն՝ ածում են մի փոքր խաշի՝ այսինքն թթութիւն մորի մէջ, մի փոքր ալիւրի մշտական ամանի մէջ, մի փոքր խմորի տաշտի մէջ և մնացածը շաղախում են մօխի հետ և դնելով շինելով պահում են, որ հարկաւոր ժամանակ նորանով սրբազոյժեն այն ամանները, որոնց պատահմամբ զիպել և յարամել է շունը կամ մուկը:

Զիրակում և սուրբ Էջմիածնի շրջակայ գիւղերում Ծննդեան տնօրհնութեան ժամանակ, երբ քահանան ընթեռնում է աւետարանը, տան կանայք թթութիւնը իւր ամսնով բերում դնում են նորա առաջ, որ վրան աւետարան կարդացուելով հացի առատութիւնը անպակաս լինի:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԶՕՐԱՎԱՐԻ ՏՕՆԸ.

Ղազախ, Զիրակ, Վաղարշապատ, Գարալադեազ և այլ տեղեր Սուրբ Սարգսի պատի ուրբաթ երեկոյին պաղ ջրով փոխինդ են շաղախում և նորանով թաթախում: Փոխինդը (Ղազախում փոխինձ), ինչպէս յայտնի է, լինում է բոված և երկանքով աղացած ցորենի ալիւրը: Այդ երեկոյին փոխինդի ալիւրը դնում են Աշտարակ՝ աստղերի տակը, Զիրակում՝ դուռը բաց տան մէջ, իսկ այդ տեղերում՝ տան մէջ կամ եկեղեցում, որպէս զի գիշերը սուրբ Սարգիսը ձի հեծած դայ և փոխինդի վրայով անցնի: Անցնելու ժամանակ նորա ձիու մի ոտը զիպելով է փոխինդին և սորա վերայ թողնում է պայտի հետքը:

Սուրբ Սարգսի երեկոյին երիտասարդ տղայք և աղջկունք ուտում են աղի հաց և գիշերը ծարաւում են և երազում, որ տղան աղջկան, կամ աղջիկը տղային ջուր տայ խումելու, նա էլ կը լինի նորա ապագայ ամուսինը:

Զարթաթ առաւօտ եփում են փոխնդից շփոթանման կերակուր—խաշիլ— և ուտում են: Մի քանի գաւառներում երիտասարդ տղայք կամ աղջկունք լաւաշի կտորի մէջ փաթթում են խաշիլը և դնում են տան երդիկը, կտուրը: Կաջաղակը կամ ագռաւը կտցում և փախցնում է խաշիլը և որ տան կողմը նա թռաւ, այն տան տղան կամ աղջիկը կըլինի նորա ամուսինը:

ՏԵԱԹԸՆԴԻՍԹԱՋԻ ՏՕՆԸ

Տեառնդառաջ բառը աղաւաղուած կոչւում է Ղազախում տօռոնջ տօռոնջ, Հին Զուղայում՝ տառինջ տառինջ, Վաղարշապատում դըրընդէզ, Գաւառեազազի բնիկների մէջ՝ դաւողառանջ, գաղթականների մէջ՝ տերինտառաջ կամ տանտառէջ:

Հին Զուղայում փշէ դէզը պարտաւոր են պատրաստելու եկեղեցու գաւթում նոյն տարում պսակուած երիտասարդները: Հանդիսակատարութեան ժամանակ նոյն երիտասարդները վառ մոմերը ձեռքում շարքով կանգնում են դէզի առաջ: Երբ քահանան կարգը կատարելով իւր մոմով առաջինը վառում է դէզը, նորանից իսկոյն յետոյ վառում են և նորապսակները, այլ ևս ոչ ոք:

Երիտասարդները վառած մոմերով վերադառնում են տուն, ուր պատրաստած կան փոքրիկ դէզեր և այդ մոմերով վառում են նորանց. փոքրիկ դէզերը առանց բացառութեան պէտք է լինին իւրաքանչիւր տան տանիքի վերայ: Վառած դէզի վերայով լոր են տալի, այսինքն ցատկում են: Նորապսակ երիտասարդի բարեկամները բերում են այդ երեկոյին նորահարսի համար տեսակ տեսակ ուտելեղէն, որ կոչւում է խոնջու: Երեկոյեան արձակում են հրացաններ:

Ղազախի գիւղերում դէզը վառւում է միմիայն եկեղեցու մօտ: Նորա վառելու արտօնութիւնը նոյնպէս տուած է նորա-

պսակ երիտասարդներին, որոնցից յետոյ սակայն՝ կարող է վառել ամեն ոք: Դէզի ծուխի թեքուիլը նշան է այս կամ այն կողմի բիրրիութեան: Բոցը վերջանալուց յետոյ սկսում են ցատկել վրայով:

Ապա մի մի կիսայրած փայտ դեղից վերցնում տանում են իւրեանց տները և պահում են ապահով տեղ կամ դնում են հաւերի բներում, որպէս զի հաւերը շատ ձու ածեն ու շուտ թուխի գան: Մի կտոր էլ դնում են խաշի մէջ, որ հացը աւատ լինի:

Ղիրակում և Բասէնում դէզի վառելու իրաւունքը նոյնպէս տուած է նորապսակներին: Այնտեղ քաւորակինը հարսի համար բերում է *խոնչա* և հարսին երգիկ է դուրս հանում:

Վաղարշապատ և շրջակայ գիւղերում նորահարս ունեցող տունը հրաւիրում է աղջկանք և հարսներ *դըրընդէզի* տօնը կատարելու: Քաւորը բռնում է նորապսակ տղայի և սա իւր ամուսնու, նորահարսի, ձեռքը և երեքը միասին երեք անգամ պտտում են իւրեանց բոցավառ դէզի շուրջը և երեք անգամ վրայով ցատկում են:

Ապա հրաւիրուած աղջիկները և հարսները դեղ են քսում՝ սևացնում են աչքի թերթեւունքները և պարահանդէս բանում: Տան նորահարսը պարտաւոր է ինքը աչքադեղը մատուցանել և մինչև անգամ ցանկացողին քսել:

Դէզի վրայով ցատկիլը նորա համար է՝ որ ազատուին ամէն տեսակ *չլաւից* (սչ լաւ, չար բան): Մի քանի օրուայ ծննդից ազատուած կնոջը նոյնպէս թուցնում են դէզի վրայով՝ որ քառասունքից դուրս գայ և չլաւից ազատուի: Քաւորակինը խոնչա է բերում սանամօր համար և միայն նա ունի իրաւունք նորահարսին դուրս բերելու երգիկ՝ դէզի վերայ:

Դարալազեազի գաղթական ժողովրդի մէջ, օրինակ Աղատէկ, Մարտիրոս, Կորադիգ, Սէս գիւղերում, դէզ վառելու իրաւունքը քահանայից յետոյ յատկացրած է նոյնպէս նորապսակ երիտասարդներին, որոնք, Զուղայեցուց նման, վերադառնում են տուն վառած մոմերով իւրեանց դէզերը վառելու:

Երբ քահանան կարդում է աւետարանի այն տեղը, ուր

Այնպէս ծերունին ասում է Մարիամին «Լ ընդ քո իսկ անձն անցցէ ուր», իսկոյն իւրաքանչիւր մարդ ծածկաբար կտրում է դանակով մոմի կտորը և մօտը պահում, որ *օճը երբէք չըկծէ նորան*: Նոյն նպատակի համար ամենքը Լս՝ հարս, աղջիկ, կին, տղամարդ, երեխայ, դէզի կրակով այրում են իւրեանց շորի որևէ մասը: Իսկ խաչիկ գիւղում այրում են խոնջանի ծայրը:

Եթէ որևէ հիւանդ կայ տանը, նորան *երդիկով դուրս են քերում*՝ տան տանիքը՝ դէզի մօտ, որ լաւանայ: Դէզը վառելու միջոցին հրացաններ են արձակում, որոնց ձայնից շները վախենում են և մի կողմի վրայ են փախչում: Փախուստը դէպի որ կողմը կատարուի, այդ տարուայ հողային սուստութիւնը այդ կողմից կարելի է սպասել: Նոյն նշանակութիւնն ունի և դէզի ծխի ուղղութիւնը քամու աղբեցութիւնից:

Քարեկամները նորահարսին դուրս են բերում երդիկ, պտտցնում են դէզի շուրջը և այրում են խոնջանի ծայրը: Վերջապէս խարոյկից մի կրակ են ձգում տան մէջ *անպատճառ երդիկից*, որով վառում են այդ երեկոյի մոմը, որպէս զի բախտը տան վերայ լինի:

ՄԵԾ՝ ՊԱՍԸ.

Քասենում մեծ պատի առաջին օրը իւրաքանչիւր տան թխում են *եօթը* հատ ալանի բազարճ ի նշան եօթը շաբաթի և այդ օրը խաշով հաց չեն ուտում: Երդիքից կախում են թելով մի սոխ, մէջը ցցած եօթը փետուրը. նա կոչւում է *ախելում*: Իւրաքանչիւր շաբաթի վերջը մի փետուրը հանում ձգում են: Փետուրների վերայ դրած մանրիկ քարերը շարժուելուց վայր ընկնելով վախեցնում են երեխանց, որ նոքա ճշտութեամբ պահեն պատը:

Ղազախում նոյնպէս կախում են սոխը փետուրներ ցցած և սնուանում են նորան *պապի պտոր*, որից իւրաքանչիւր շաբաթ մի փետուր ձգում են: Այդ երկրում մեծ պատի առաջին օրը ընդունւում է *կրակի* կիւրակի և ով չընդունի նո-

րան, նորա շորերը շուտ շուտ կ'այրուին. երկրորդ օրը ջրինն է, չպահողին ջուրը կըտանի: Երրորդ օրը, մկանն է, մկները կուտեն թեյ, հաց, շոր և այլն: Այդ օրը, չորեքշաբթի, կանանցից ով չգնայ եկեղեցի և չլսի *առաջին* անգամ ասած «Տէր ամենակալը», նա չի կարող ջահրը (ճախարակ) մանել: Չորրորդ օրը, հինգշաբթի, առաջին գործը պէտք է լինի ճախարակ մանել, որովհետև նորա մէջ միայն կարելի է գտնել *բարարեա*, առատութիւն:

Աւելացնեմ այստեղ, որ Ղազարիում սովորութիւն է կանանց մէջ, որ ամբողջ տարի չորեքշաբթի և ուրբաթի երեկոյին զօրժ չլիտք է կատարել, ըստ որում չորեքշաբթի առածը *բարարեա* չի ունենալ, իսկ ուրբաթն ունի վատ հետեւանք, կրակին զոհ կգնան շոր, կայք, երեխայ և այլն:

Զիրակացիք և Ղարսեցիք մեծ պատի առաջին շաբաթի շաբաթ օրը անուանում են *Թալալօսի կիրակի*, ով չպահի, *կ'թալկանայ*, այսինքն նորանց կարծիքով կըցնղի:

Մեծ պատի 24-րդ օրը հինգշաբթի, իբրև մեծ պատի կէսը, կոչւում է *Միջինք*. Դարալագեազի բնիկ հայերի մէջ սովորութիւն կայ, որ մեծ պատի 23-րդ օրը, չորեքշաբթի երեկոյին եկեղեցում շինում են լիճք, այն է լազանի մէջ ածում են ջուր և ձէթ ու եղեգնէ խաչի մէջ պատրոյկը լիճքում վառում են մինչ լոյս: Առաւօտեան լիճքի ջուրը մաս մաս բաժանում են զիւզի բոլոր տների վերայ, ուր այդ ջուրը խառնում են բաղարջ խմորի հետ:

Վաղարշապատի գիւղերում, հին Ջուղայում, Դարալագեազի բնիկ և գաղթած հայերի մէջ այդ օրը թիւում են մի մի հատ մեծ բաղարջ, որ Վաղարշապատում անուանում է *Միջունք*, Դարալագեազի բնիկների մէջ՝ *միջնաք սղջ*, իսկ գաղթածների մէջ՝ *կլօծ*:

Բաղարջի մէջ զնում են ուլունք կամ դրամ և բաժանում են տան բոլոր անդամների վերայ: Մի քանի տեղ բաժին են հանում նաև անառուներին, հօղին և այլն: Ուլունքը կամ դրամը, որ խաչիկ զիւղում կոչւում է *դեօլվաթ*, ում բաժնի մէջ գուրս գայ, այն տարուայ առատութիւնը նորա գլխին է:

Ջողաշումը հաւատում են, որ բաղարջը կտրելու ժամանակ ուլունքը կամ դրամը ընկնի կտրող դանակի բերանը, որ նոյն է թէ գութանի խոփը, այն ժամանակ նորանց ապրուստը պէտք է սպասել հողից:

Ձիրակցոց և Բասենցոց մէջ ևս գործադրում է բաղարջի մէջ ընկնող փնելու սովորութիւնը, սակայն նորանցում բաղարջը թխում են զէկտեմբերի վերջին օրը, իսկ բաժանում են Յուսուարի 4-ին, երեկոյին:

Հիճըը սովորական է նաև Արարատեան գաւառում և Բասենցոց մէջ, նորանում վառում է 40 պատրոյկ, բայց ջուրը չեն բաժանում: Երիտասարդ աղջիկունք և տղայք հաւաքում են այս կամ այն բարեկամի տունը, իւրաքանչիւրը նոցանից ժողովում է 40 մանրիկ քարեր ի յիշատակ 40 մանկանց և մի քարի վերայ 40 անգամ ծունը են կրկնում, ուրեմն 1600 ծունը, ուրպէս զի 40 մանկանց աղօթքը լինի նորանց վերայ: Ծունրի ժամանակ նոքա կրկնում են հետեւեալը

Քառսուն մանուկ, քառսուն կուս,

Քառսուն մանկան բարեխօս:

Դարալաղեաղի զաղթական ժողովրդի մէջ սովորութիւն է որ Գրիգոր Լուսաւորչու օրը (մուտն ի վիրապ) նորահարսի սկեսուրը հրաւիրում է իւր տուն բարեկամ կոյնանց, հարսնամօրը և սորա բարեկամ կանանց և զանազան ուտելիքէններ պատրաստելով գնում են կանաչազարդ դաշտը զբօսնելու:

Այդ զբօսանքի անունն է գեաշտ: Դորա մասին ասում են հետեւեալը:

„Հարսները կնացած է գեաշտ,

Ի՞նչ են բերած, ջուխտ ջուխտ լաշ. (տղայ)

Անունները ի՞նչ.

Մէկին զաննակ, մէկին պամբակ“:

ԾԱՂԿԱՋԱՐԴ

Ծաղկազարդի տօնը Դարալաղեաղի զաղթական ժողովրդի մէջ ունի մեծ նշանակութիւն, մանաւանդ երիտասարդ տղայոց և աղջկերանց համար, որ ծաղկազարդի առաւօտ,

եկեղեցում, ամեն մի նշանուած աղջիկ իւր փեսայուի ծնողներից ստանում է զարկարուած մոմ: Իսկ ժամասացութիւնից յետոյ իւրաքանչիւր նորահարս, այսինքն նոյն տարի պսակուած, առաջի անգամ՝ ուղղակի եկեղեցուց գնալու է իւր հօր տունը, իւր ծնողաց մօտ: Եթէ մէկը վստահանայ ծաղկադարից առաջ գնալ, այգալիսին անշուշտ կ'ենթարկուի հասարակաց բամբասանքի:

Վաղարշապատի շրջակայքում հարսի հօրանց տուն գնալու սովորութիւնը երբեմն այնքան խստութեամբ է լինում, որ դժբաղդ դէպքումն անգամ (մահ, ծանր հիւանդութիւն և այլն) նորահարս աղջիկը ստիպուած է լինում գալ հօր տունը՝ միայն զիշերը և նոյն զիշերը վերադառնալ:

Վաղարշապատի շրջակայքում և Ղազախի մի քանի գիւղերում սովորութիւն կար, որ եկեղեցու մէջ, «Փառք ի բարձունս» երգելու միջոցին, պատանի տղայք ածում էին *Ճոճա-նակ* և *Ճոռ*:

Ճօճանակը ձեռքի թաթի չափ, կոթով մի տախտակ է, որի երկու կողմից թոյլ կապած են մի մի տախտակ և այս տախտակները, շարժելու, ճօճելու ժամանակ զարկւում են միջին տախտակին: Իսկ ճեռը փայտի փոքրիկ գլան է, վրան փորուած ատամներով, որոնց արանքը փոխ առ փոխ ընկնելով փոքր տախտակի ծայրը՝ պտտեցնելու ժամանակ, ձայն է հանում, *Ճոռում* է:

Ծաղկազարդի օրը պատանի տղայքը, Վաղարշապատում, իսումբ իսումբ պտտւում են տնէտուն, ձեռքներին բռնելով ուռեր, ծայրը օղակացրած, երգում են այս երգը և ժողովում իւրեաց համար ձու:

Անակ անակ ճօճանակ,

Աստծու դուռն բաց անեմ.

Մ'ենեմ մէջը ժամ անեմ.

Դուրս դամ պատարագ անեմ:

Ընկերս ընկաւ ծովը,

Ծովը ծիրանի դառաւ,

Պատերը հացի դառաւ,

Բօգօն եկաւ կեռ կտուց,

Հաւը տեղից թռցրուց.

Տակիցը մի ձու պղցրուց:

Սշտարակ և շրջակայքում եղում են հետևեալը.

Անակ անակ ճօճանակ,

Աստծոյ դուռը բանանք,

Մտնենք ժամ անենք,

Դուրս գանք պատարագ անենք,

Չալ եզը մորթենք, մատաղ անենք

Պողերը չարդախ անենք,

Միջին նստենք քեարդահ անենք.

Մատաղը սիրողը երկու ձու տայ,

Զատկին խաղանք քէֆ անենք

Մինն ինձ, մինն իմ ընկերին,

Ով տայ՝ զիդի բարձին նստի,

Ով չտայ՝ չոր քարին նստի:

Ղարսից գաղթած ժողովրդի մէջ՝ Ալէքսանդրապօլում, նոյն Ծաղկաղարդին երեխայքը ճօճանակ ածելով պտտուում են տնէտուն և ժողովում են հաւկիթ ու «հատիկ», որ է խաշած ցորեն, որին երբեմն խառնում են սիսեռ, չամիչ և ալլն և երգում են այս երգը:

Ճրռ ճրռ ճրչեռնակ,

Ասծոյ հալալ պիպեռնակ,

Ընկերս ընկաւ ծովը,

Ծովէն ելաւ ծիրանայ,

Խուռնկ առէք, մոմ առէք,

Տասներկու պատարագ արէք,

Իմ կարմիր հաւին հաւկիթը դուրս բերէք,

Ով որ բերէ՝ շէն մնայ,

Ով չբերէ՝ հաւի փորին դէմ կենայ:

Դարալապեաղի խաչիկ զիւղում ծաղկաղարդի պատարագից յետոյ, պատանիները ճեռ և ճօճանակ ածելով շրջում են տները, ձու են ժողովում և երգում են հետևեալը.

Ճըջանակ, անակ անակ,

Կեղեցոյ դուռը բանանք.

Մննենք մէջը աղօթք անենք,

Դուռ կանք չալ եզը մատաղ անենք,

Պոզերը չարդախ անենք,
 Վրէն պատարագ անենք,
 Հաքուն խրազան անենք,
 Չալթուկ թակենք տանք հաւերին,
 Հաւերն ինձ մի ձու ձու տայ
 Ձուձուն տանենք տանք պառաւին,
 Պառաւն ինձ մի կաթայ տայ,
 Կաթէն տանենք տանք խառատին,
 Խառատն ինձ մի շիվի տայ,
 Զիվին տանենք տանք չօբանին,
 Չօբանն ինձ մի դառը տայ,
 Գառը տանենք տանք Աստըճուն,
 Աստուած ինձ մի աղբէր տայ,
 Աղբեր, աղբեր, ջան աղբեր,
 Դու բերթի գլխին աղբեր,
 Ես բերթի տակին աղբեր,
 Հուռում հուռում կանչեցինք,
 Հուռումի ձին թամբեցինք
 Հուռումը կնաց բանջարի,
 Բանջար չիլաւ, խոտ իլաւ,
 Խոտի տակին ծիտ ըլաւ,
 Ծըլվըլալէն դուս թուաւ,
 Հանգիստներին լիս ըլաւ,
 Բերէք տուէք մեր երկու ձուն,
 Աստուած պահի ձեր հարսնացուն:

Վէլի Բառարի Դաւալու զիւղում, պոնք զաղթած են
 Մակուից, երիխայքը խմբովին, ձեռներին ուռի ճիւղեր, ծայ-
 րիւր օղակ շինած, պտտում են տնէտուն ձու ժողովելու և
 երգում են.

Կարկաջայ կարինկաջայ.
 Սև եզան սև սամաթևու
 Կարմիր եզան օղն ու կօճակ,
 Ով որ չտայ իմ երկու ձուն,
 Մուկն ու կատուն իրանց թթուն,
 Ով որ կտայ իմ երկու ձուն՝
 Աստուած պահէ իր փեսացուն:

Բասենում երեխայքը նոյն ձևով և ուռի ճիւղի օղակնե-
 րով պտտում են և ձու ժողովում ու երգում.

Կարկաչայ կարինկաչայ,
Սև եզան սև սամոդայ
Կարմիր կովին եղն ա մոդա.
Ով որ ինձի հաւկիթ կտայ
Աստուած իրեն աւելի տայ:

Ջ Ա Տ Ի Կ

Սուրբ Յարութեան կիրակի օրը շատ եկեղեցիների մօտ ժողովուրդը ընդհանուր հասարակութեամբ մատաղ են մորթում և մատաղի միսը բաժանում են հասարակութեան բոլոր անդամներին: Մատաղը շատ տեղ կոչում է *ախառ*:

Գարալագեազի Խաչիկ գիւղում մատաղացու կովի կամ եզան ստամոքսը, որ կոչում է *թափան*, մեծ յարգանք է վայելում հասարակութեան աչքում: Մատաղ մորթողները իրարից գողանում են թափանը: Չատ անգամ երեցփոխը ինքն է վերցնում նորան իւրեան համար, կամ տալիս է իւր սիրելի մարդուն: Բաղդաւոր է այն տունը, որ այս կամ այն ճանապարհով ձեռք է բերել թափանը: Եթէ նորանից սերէք (կճուճի բերանացու) շինեն և ծածկեն պղուղի կամ խնոցու բերանը, իսկայն իւղի քանակութիւնը կըշատանայ և դորա հակառակ ուրիշներինը կըքջանայ:

Որպէս զի այլպիսի զրկանք չլինի գիւղում ոչ ոքի և ոչ ոք էլ ի վնաս միւսների չհարստանայ իւղով, այլ քրիստոնէաբար ամէնքն էլ հաւասար լինին, կարգադրուած է լիշեալ գիւղում, որ թափանը հանեն, խորովեն և հրապարակով ամէնքն էլ ուտեն: Այդպէս են կարգադրել գիւղի խորագէտ և քաջիմաստ մարգիկ:

Հին Ջուղայում Զատիկի առաւօտ, ժամում երբ սկսում են «Փառք ի բարձունս» իւրաքանչիւր սանահայր իւր կնքաւորին անպատճառ մատուցանում է 20—30 կարմիր ներկած ձու և մի խաչաձև մօմ կոթը ամրացրած մի ձուի վերայ ու խաչի թւերը վառած: Մոմերի բաղմութիւնից գիւղական անշուք եկեղեցին յանկարծ լուսաւորում է:

Բասենումը մօմ են մատուցանում եկեղեցու մէջ քուտրակինը՝ իւր սանամօրը, իսկ սկեսուրը՝ իւր հարսնացուին:

Վաղարշապատի շրջակայքում, Զատիկի կիրակի օրը, տղա-
յոց խումբը պտտում է տնէ տուն, ձու է ժողովում և երգում
է հետևեալ երկու երգը.

Արագ, ճրագ ճշմարիտ,
Աշմախոտիկ Մարտիրոս,
Մեր սիրելի Քրիստոս,
Քրիստոս գնաց Հնդու քաղաք,
Բերեց անթառամ ծաղիկ,
Դրեց Մարիամի գլխին.
Մարիամ, Մարիամ, դու կուս ես,
Հոգով մարմնով չուս ես
Էթամ դադեմ բարութիւն
Հոգիս տանես արքայութիւն:

Միւս երգն այս է.

Արագ, ճրագ ճշմարիտ,
Աշմարիտ է Մարգարիտ,
Անմահական բանալիք,
Տար յրախտի դուռը բաց.
Քալի անթառամ ծաղիկ,
Բեր դիր գլխիս տակ,
Քնեմ քունս տանի,
Վեր կենամ երազս բարի.
Ինչ խնդրեմ՝ Տէրը կատարի.
Երկնքի դուռը բաց ա,
Ոսկէ աթոռը դրած ա,
Քրիստոս վրէն նստած ա,
Ոսկէ գրիչ բռնած ա.
Լուսաւորիչ կանգնած ա.
Մեծ ու պստիկ գրում էին,
Արդարներն խաղում էին,
Մեղաւորներն լալում էին.

Դասալագեազի պարսկահայ դաղթականների մէջ սովորու-
թիւն է, որ սուրբ Աստուածածնի անետման առաջին երեկոյին,
չորեքշաբթի, կանանցից ումանք եկեղեցուց դուրս դալով, բո-
լորովին լուռ և իրարից ծածուկ գնում են մօտակայ առուն,
ջուր են առնում փոքրիկ ամանի մէջ, հետոն էլ երկու երեք

մանր աւաղ և եթէ կայ ծաղիկ ևս և ամանի բերանը ամուր կապած պահում են և հարկաւոր ժամանակ իւրաւում են պանրի մային, որ պանիր շատ լինի. ածում են խնոցու մէջ՝ որ իւրը շատ լինի:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Ահա մի տօն, որ ունի բուն ժողովրդական բնաւորութիւն. Քրիստոսի ծննդից մինչև Համբարձում, ինչպէս տեսանք վերև, բոլոր երգերն ու սովորութիւններն ունին բոստ մեծի մասին կրօնական բնաւորութիւն.

Համբարձման տօնը զարմանալի ընդհանրացած է հայ ժողովրդի մէջ և թէպէտ կատարւում է Քրիստոսի Համբարձման օրը, բայց տօնակատարութիւնը ամենեւին կապ չունի Համբարձման հետ: Հեռու ամէն կրօնական զգացմունքները՝ ժողովուրդը անձնատուր է սիրոյ զգացումներին, ինչպէս տեսնում ենք «Ջան գիւլումի» մէջ:

Ջան գիւլումի տօնը պատկանում է միայն կոնստանտնուպոլսի, նորանք են կատարում ու նորանց երիտասարդ հարսներն ու աղջիկներն են գլխաւոր տօնակատարները: Երևում է որ «ջան գիւլում» բանաստեղծութիւնը կանանց հեղինակութիւնն է:

Ջարուրի հայ գիւղերում (Ուլիա, Նորաշէն), Երևանում և այլ տեղեր զատկից մինչև Համբարձումը կանայք երեկոները կար, գործ և սորա նման զբաղմունք չեն կատարում, որպէս զի «հաւկուր» չլինին: Համբարձման երեկոյին հաւկուրը շրջում են — «հաւկուրը շուռ են տալի» — այսինքն վիճակ ձգիւր առարկաները (մատանի, դանակ, կօճակ, մատնոց և այլն) որ ջան գիւլումի ծաղիկների հետ միասին լինում են պղուղի մէջ, թափում են մաղի կամ այլ բոց ամանի մէջ և տաւում այս խօսքերը.

«Ըսկլա, ըսկլա պատին տամ,
հաւկուրը, շուռ տամ,
Վախում եմ քնեմ քունս տանի,
Ընկորս տանուլ տամ»:

Նոյն Ջարուրի Հայ գիւղերում զատկից մինչև Համբար-
ձում կաթնապուր չին եփում, որպէս զի կովերի կաթը չպա-
կասի: Բայց Համբարձման կիրակի օրը կաթնապուր եփելը
իւրաքանչիւր տան Համար անհրաժեշտ է:

Համբարձման նախընթաց օրը արդէն պատրաստութիւն են
տեսնում Հարսները և աղջկերքը, որ միւս օրը ջան գիւլումը պատ-
րաստ լինի: Գորա Համար նորանք քաղում են զանազան ծա-
ղիկներ, դնում են մի պղուղի մէջ, ուր ածում են և աղբիւրի
ջուր: Այդ պղուղի մէջն են դնում նաև վիճակ Հանելի առար-
կաներ, ով ինչ կամենայ, մատնոց, մատանի, դանակ, ուլունք
և այլն: Ապա աշխատում են որ այնպէս թագցնեն պղուղը,
որ սղալքը չգողանան:

Ղազախում աղջիկները դնում են միասին դաշտ ջան գիւ-
լումի Համար ծաղիկ քաղելու և փնջելու, որի ժամանակ եր-
վում են այս.

Քնացի ծաղկի,
վիսցայ մատս ծակի,
Հարսներին քաղել տուի,
Մոնթերին փնջել տուի.
Գորին փայ անել տուի,
Գորի փայը կտերը,
Ծլվլալայ ծտերը.
Տիւս պի մի թեփշի նուռը,
Որ չգնամ ես խանի դուռը:

Ջարուրի Հայ գիւղերում այդ երեկոյին շատերը աշխա-
տում են փորձել իւրեանց բաղդը «վիճակի ջրի» վերայ: Եր-
կու երիտասարդ Հարս, որոնք ա՛յսպայման պէտք է լինին
ծնողաց անդրանիկները, պղուղից ջուր են ածում Ֆինջանի
մէջ, որ կոչւում է վիճակի ջուր և երկու Հարսը ձեռքերի
միայն մեծ (բոյթ) մատերի վերայ պահում են Ֆինջանը: Բաղդ
փորձողը մատը մօտեցնում կպցնում է Ֆինջանի շրթունքին
ու իւր մտքում մի խորհուրդ է խորհում: Եթէ խորհուրդը
կատարուելու է, Ֆինջանը պտտւում է աջ կողմի վերայ, եթէ
չէ կատարուելու, շրջւում է ձախ կողմի վերայ:

Ետեւեալ օրը, այն է համբարձման օլը հարսները և աղջիկները միասին գնում են դաշտ, այգի, կամ այլ տեղ, ուր յարմար է, զբօսնում են, ուտում են տարածները, ուրախանում են, երգում, և ապա մի յարմարին տեղում խմբւում են ու սկսում ջան գիւլում երգն ասել մի մի տուն:

Մի փոքրիկ աղջիկ, երեսը անթափանց քողով ծածկած, նստացնում են խմբի մէջ տեղը և վիճակի պղուղը տալիս են ձեռքը, որ հարկաւոր ժամանակ մատով հանում է պղուղի միջից մի առարկայ:

Երգիչ հարսները և աղջիկները երկու խմբի են բաժանւում: Առաջին խումբը անշուշտ երգ գիտեցողներ, ասում է իսկական երգի խօսքերը, որ կազմում են չորս տող, իսկ միւս խումբը, առաջինից յետոյ, կրկնում է միայն ջան գիւլում ջան, ջան: Երգի տները, առանց հետևողութեան ասում են, որը մտներն է ընկնում և ասելուց յետոյ վիճակահան փոքրիկ աղջիկը պղուղի միջից հանում է ձեռքն ընկած մի առարկայ: Վերջինը ում պատկանում է, արտասանած երգն էլ, լաւ կամ վատ, նորա տիրոջը կրվեբաբերի:

Այժմ յիշատակեմ այն երգերը, որոնք երգւում են զանազան հայ կետրօններում:

Շիրակի եւ Բասեն.

1. Ղարսայ բերդը պլել է,
Իմ եարս մէջը քնել է,
Ձէն տուի ձէնս չառաւ,
Մագար ինձէն ջորեր է:
2. Տեղ եմ գցել փոնթ կը տայ
Բարձի տակէն հոտ կգայ
Մեռնեմ դաստայ քոնքուլիդ,
Մէջէն խնկի հոտ կգայ:
3. Իմ եարն եկաւ ու գնաց,
Սարին դէմ առաւ մնաց.
Սրտով իլդար (հաճութիւն) չտուեց
Սրտիս դարդ եղաւ մնաց:
4. Երգիկներ բուն եմ գրել,
Չօրս մօրս քուն եմ գրել,

- Աղջիկ եարիս հաւասից,
Ամեն բան տուն եմ դրել:
5. Աղջի, գնա կալը տես,
Պաղ աղբբրին սալը տես.
Պաղ աղբբրէն ջուր խմէ՝
Արի սրտիս հալը տես:
6. Ջաղցի դռներ տաշած են,
Ունքեր զալմով քաշած են
Ղալամն ինչ է, թուղթն ինչ է
Հուսնի լուսով նախշած են:
7. Աղջի, կապէ քո ոսկին,
Եկանջ մի մօրդ խօսքին.
Գլուխս դիր գլխիդ գէմ
Նահաւտ տուր հօրդ ազդին:
8. Բոստան եմ ցանէ համեմ,
Խուրմա տուէք որ ծամեմ.
Խուրման առաջ ու պահի,
Կարօտ եարիս կը տանեմ:
9. Չաղիր եմ զարկել դարին,
Վաղա եմ կտրի տարին,
Ինձի տուէք էն աղջիկ,
Չքաշէմ ախ ու զարիկ...
10. Ջրի եկար ու դացիր,
Սիրուն երեսդ չբացիր.
Սև աչքերով, վառ թշով
Ինձ էրէցիր, վառեցիր:
11. Բոստան եմ ցանած բազուկ,
Իմ եարն էր քեզմէն նազուկ,
Թէ որ էնոր չէր ճանչէ,
Թե ին ունի բիւզուկ (ապարանջան)
12. Ծառ մը ունիմ ծիրանի.
Քամի՛ն տերև կը տանի.
Տերև ինձմէն արի տար
Իմ եարոջս մատանի:
13. Դալուբաբէն ամպել է,
Չէկ եարը ձին թամբել է.
Հեծի ջրիթ խաղցել է՝
Անձրև էկի թացուել է:

14. Կրակն արա մահանայ,
Արի մեր տուն ու գնաց,
Մէ գամ էլ վրաս աչէ՝
Դունիան քեզի չի մնաց
15. Ղաշղա բուռակ հեծեր եմ,
Արագին մօտեցեր եմ,
Արագ, Արագ, խան Արագ,
Խաներու սուլթան Արագ:
16. Կողբայ քարերն սղի է,
Մագերդ շաջբաղի է,
Կողբայ միջի մալանը,
Իմ եար քեզի բաղանը:
17. Ծառի տակը կեցել եմ
Սնթարիս լուացել եմ.
Ծառի տակը երկու ղոչ,
Մինը փնչէր, մինը ոչ:
18. Աղջի անունդ Մահի,
Ճակատդ բոլոր շահի,
Ի՞նչ որ ինձի կը հաւնիս,
Ըստուած աղբերդ պահի
19. Այ տղայ եզնարած ես,
Դու ջանէդ բեզարած ես,
Քու հերուայ բլբլւ լեզուդ,
Էս տարի լալ է դառի:
20. Նախրզնին լուռի ծառ,
Խնձոր գցեմ արի տար,
Ուրբաթ, շաբաթ քեզ մահլաթ,
Գալ կիրակի արի տար:
21. Ինացի չայ վլածք
Տաշտը կոտրաւ ջուրը գնաց,
Ջուրն առայ ելայ դարը
Չգտայ իմ ֆիղան եարը:
22. Աղջի շամամ ծծերդ,
Թողնես բանամ ծծերդ,
Ինքն իրեն խշխշոււմ է
Սկստակ քալամ ծծերդ:
23. Գնա գնա հետիւ էմ
Այ խնձոր եմ, պօտիւ էմ,

- Ինձի էստեղ չթողնես,
Ուր տեղ էրթաս մօտիդ եմ:
24. Ջրի միջի ջլախոտ
Անուշ կգայ եարոտ հոտ,
Տեղ մը երթաս՝ թէյ դառի,
Սիրտս կեղնի արիւնստ:
25. Բասմա չափար մի կոխի,
Խօսքը իմս է, մի վախի,
Որտեղ երթաս կուգեմ քեզ,
Տուած խօսքդ մի փոխի:
26. Ջուրը կապել եմ առւունքի,
Կրող տանէ պառւերի,
Դրանք ի՞նչ բանի պետք են՝
Աստուած պահի աղջիկներ:
27. Վարդ եմ քաղի մաղերով.
Վեր եմ դրել շաղերով.
Հրէս եկաւ իմ եարը,
Այ ձին տակին խաղալով:
28. Դուն ելել ես կերթաս բեր *)
Ոչ բէրն եղնի, ոչ բէրատէր.
Խէր չտեսնի քո հէրն ու մէր՝
Ինձի չանէր էս դարդին տէր:
29. Կանգնել ես բախայ բախայ
Սև չուխա կարմիր եախա,
Քանի դու հեռու մնաս,
Իմ կեանքս ախ ու վախ ա:
30. Ծառի տակը դալդա է,
Քանի կանգնես՝ իպչա է.
Ծառի տակը փորել եմ,
Ոսիիքս մէջը հորել եմ:
31. Ջուրը կապէ աղէստան,
Աստուած պահէ գեաղեստան,
Գնա, եացէն արտ ունիս,
Հազար ու մի դարդ ունիս:
32. Սիւն ու գերան բար պիտէր,
Սրտով սիրով եար պիտէր.

*) Ոչխար կթելու տեղը:

- Թուխ փուշին*) վզիս կապող
Չէկ ու կարմիր եար պիտէր:
33. Արխալուղդ կարել եմ,
Դօշիդ կօճակ շարել եմ.
Արխալուղ բոջիդ կիսուն
Կոճակներ հարիւր չիսուն:
34. Այս գիշեր ես դուրս ելայ,
Լուսինն անուշ կըցուլայ,
Կցուլայ Հալուլայ սարին,
Կկաթէ մառմառ քարին:
35. Լուսինն էր Բագին ոլոր,
Համ խորոտիկ, համ բոլոր,
Լուսնիակ կամար կամար,
Ես մեռնեմ քեզի համար:
36. Կանանչ կանանչ կանչեցի ք,
Կանանչ մէջդան բացեցէք,
Հարսն ու աղջիկ դուրս կղան,
Պար ու սէյրան բացեցէք:
37. Հաւը թաւ թառն ելաւ,
Իմ բանս դաւով ելաւ,
Սաբաբի որդին մեռնէր
Դուշմանի սրտով ելաւ:
38. Ըս գիշեր լուսնեակ գիշեր,
Սև աչքեր կարմիր թշեր,
Աղջիկ ապրի աղբերդ,
Դաստուր**) տուր զամ էս գիշեր
39. Մուղնուլայ ջուրը սառն է,
Մուղնի երթողն իմ եարն է.
Երթայ իր մուրազն առնէ,
Դառնայ իր սիրաճն առնէ:
40. Մատիդ մատնիք մաւի է,
Աղջի էդ ի՛նչ գաւի է.
Սէրն ի՛նչ է, սաւդէն ի՛նչ է,
Էս պարի զայդէն ի՛նչ է:
41. Կաղզուանի ձորէն եմ,
Մեծ բաղի խնձորէն եմ,

*) Մետաքսէ թաշկինակ: **) Իրաւունք:

- Դիար դիար կորել եմ՝
Եարոջմէնէն ջորեր եմ:
42. Աղջի անունդ ձուշան,
Որի երթանք սուրբ Նշան,
Թէ որ ինձի խօսք կը տաս՝
Մատանիս տամ քեզ Նշան:
43. Կողբայ քարը զօշա է,
Միջի մարդը բօշա է,
Մաշիք տուէք դուրս ելնեմ,
Ինձի չասեն բօշա է:
44. Դօշա վանքի ղշերը,
Մեր քեաբ՝ բի շշերը,
Չիթ ալաջայ քո բընդեր,
Ինձ երեցին քո գնդեր:
45. Կանանչ արտի քեանարը,
Ո՛վ է տեսել իմ եարը,
Արտի քեանարը կանանչ է,
Իմ եարը քեզ ճանանչ է:
46. Գինի զինի գինդստան,
Եար մը ունիմ չնդստան.
Մանր հընլի շարող էր,
Թաւդայ շապիկ կարող էր:
47. Մաճկալը կայնէ մաճին,
Ոսկէ գնդեր անկջին,
Խաբար տարէք զոքանչին,
Որ գայ մեռնի կորճին:
48. Մեր դրան սուրու դագեր
Իմ եարոջ շէկիկ մագեր,
Իմ եարոջ գեօշի ալը՝
Ինչ կենեմ դունիւ ի մալը:
49. Ես ալջիկ եմ, ալլու եմ,
Նշանլու եմ, բեալլու եմ,
Երբ որ գացի ան տունը,
Ամենիցն էլ բալլու եմ:
50. Գերի եղայ աչքերուդ,
Կամարակապ ընքերուդ,
Էսէնց անգութ սիրտ ունիս,
Որ չես ճանչնայ ընկերիդ:

51. Իմ եարը հանդին տեսաչ,
Ջրերի բանդին տեսաչ,
Օրդակ պիտէր, բաղ պիտէր,
Ջրերի գլխին բանդ պիտէր:
52. Ոռուէ առու եմ թափել,
Քառսուն կաքաւ եմ բռնել,
Քառսուն կաքաւ միատեղ
Շարիս փեշքաշ եմ զրկել:
53. Խմել եմ խոշ եմ եղի,
Սիրուդ սարխոշ եմ եղի,
Հնդստանու բերէք հունդ,
Իմ եարիս բերէք տուն:
54. Այլի մազերդ իլվանի,
Քամին թել թել կը տանի,
Էդ քո շող շող երեսդ
Չուտով հոգիս կհանի:
55. Արտերն ամեն բիար է,
Իմ եար թաժա խիար է,
Արտերն ամեն խճերով
Իմ եարը նախշուն բճերով (զուլպա):
56. Զուր չէր ջրիլ ծառները,
Գիր չէր գրի ձեռները,
Խաբար տարէք Նազօին,
Անուշ պահէ գառները:
57. Տարին տասներկու ամիս
Խնձորն է թուռմի գօտիս,
Քեաշկա բալուլ մեռնէի
Շար քո մտքէն չելնէի:
58. Էս օր մութ ու լուս կենէ,
Տանտէր եկէր դուրս կենէ,
Ով որ չիգաց իդա պար՝
Մեռնի իւր եար, կտրի ճար:
59. Արեն առի փռուել է,
Ալ ֆաս գլխին ծռուել է,
Ով որ տունի իմ սիրած՝
Թագը գլխէն չվելած:
60. Արի երթանք մեր վանքը,
Դու քանդեր ես իմ կեանքը,

- Թէ որ խօսքս չը լսես,
Վերջս կեդնի թուանքը:
61. Սարեկները եկել են,
Բերդի բոլոր բռնել են,
Բերդի բոլոր ծիլ ունիմ՝
Եւ արբեշում թել ունիմ:
62. Արփաչայի հանդերը,
Ջուրը քանդի բանդերը
Անտէր մնան փոշտերը՝
Եր ու իւրդս քանդել է:
63. Այ արխումը, արխումը,
Դու կայնել ես չարխումը,
Իլուսս գլխիդ ղուրբան,
Ջան մարդ կայնի խալխումը:
64. Ջաղացս ման եմ տուի,
Սիրել եմ ջան եմ տուի,
Ջաղցի քարեր մանրատուշ,
Որոտս եղաւ հալ ու մաշ:
65. Էս օր արև պատել է,
Իմ եարն ինձի ատել է,
Եար, կանչէ, ձէնիդ մեռնեմ,
Մեր՝ ինձ ազատել է:
66. Աղբիւր բացի ջուրն անուշ,
Ծաղկներու հոտն անուշ,
Բոբոջիս թալին թագա
Աղջի, իմ եարը քեզ մապա:
67. Ջուրը կիջնէր էն սարէն,
Կթափթ փէր էն քարէն,
Չէ սաղցել սրտիս եարէն,
Որ դարձար քո իլզարէն:
68. Երկանքս աղի վերայ,
Ջամասս թաղի վերայ,
Կարմիր վարդ, ալ ծաղիկ,
Մանիշակ մաղի վերայ:
69. Արխալուղդ կարել եմ,
Կոճկները շարել եմ,
Ջան տղայ, գնա, կորի,
Քեզնից լաւը ճարել եմ:

70. Երևն արի կամփրնոց
 Կանփի թուփը երեսնոց,
 Թոն (անձրև) եկել է թռչել է.
 Քանդէ կօճակ, զամ քո ծոց:

Հազարիսի Ուզունթալայ գիւղում:

71. Ա տղայ, քեզ ջրումը սէր ընկաց,
 Քարով տուիր, վեր ընկաց,
 Աչքս որ աչքիդ կպաւ,
 Օխտը կոճակ մեր ընկաց:
72. Բաղումս կայ մի իռնի,
 Բարձ պի.էք աղէն կռնի,
 Աղայ ղլխիդ, արևիդ մատաղ,
 Իմ եարի խօսքը բռնի:
73. Քոլերսը վել հանդեր ա,
 Թուա՛նքդ լիքը բանդեր ա,
 Ա տղայ գնան, շուտ արի,
 Քիթը կալած անդէր ա:
74. Գեանջայ քամին կեալիս ա,
 Դուռը շողշող տալիս ա,
 Աղջի, վեր կաց, դուռը բաց
 Դիւիդ տէրը գալիս ա:
75. Այ տղայ, տղայ, ետ գնան,
 Առաջովդ գետ գնաց,
 Ձիրվանի քամին փչի,
 Գեանջու շալդ ետ գնաց:
76. Կէն եմ ուզում, հիւն բերէք,
 Դաղստանայ ձիւն բերէք,
 Էլս, գիւնս թամամ ա,
 Հարիք դուշ տուն բերէք:
77. Մեր տուն քամակը զարի,
 Աստուած տայ նանիս բարի,
 Որ սրտիս ուզածի պէս
 Ինձ ուզեց նազլու ետրի:
78. Ջղացիս դուռը փու ա,
 Քար կգցեմ կխօսայ
 Աստուած սիրող բան չասի,
 Ջան աղջիկ ա, ափսոս ա:

79. Այ տղայ, դու ալին տղայ,
Քեանքիւղ զալին տղայ,
Ես քեզ որ տեղ սիրեցի,
Հերանցս կալին, տղայ:
80. Թող իմ եարս եար ըլի.
Դարգիցս խաբարդար ըլի,
Թեկուզ որ սիրուն չըլի,
Խօսքերը շաքար բար ըլի:
81. Հաց եմ թխել գաթացու,
Իմ եարը մելիքացու,
Մելիք սարերը շուռ գայ,
Բարով իմ եարը տուն գայ:
82. Ալիք եմ աղել կեարի ա,
Իմ եարս սաֆարի ա,
Եար, քու սաֆարին մասաղ,
Խօսքերդ շաքարի ա:
83. Դու նստել ես գերանին,
Ոսկէ շվին բերանին.
Ոսկէ զայթան եմ կեօրծել,
Դնեմ ջբիդ բերանին:
84. Գութանս ոռքերումը,
Իմ եարս ձեռքերումը,
Գլուխս զուրբան փտամ,
Մի մանգալ շոքերումը:
85. Զիրուայ զգալ Զիրվանի,
Քամին տայ թել թել տանի.
Իմ եարը սարում ձորում,
Իմ քունը ճնց կտանի:
86. Մտիկ արէք էն զազին,
Պտպտուրիկ բողազին,
Հոգն էն հօրն աւ մօր զլխին.
Ողջիկ՝ տուաւ չօյմազին:
87. Այ հեաչ հեաչ սիրտս,
Ծիրանի թել ա սիրտս,
Այս, ինչ ասեմ քեզ, նանի,
Բաց անեմ՝ սե ա սիրտս:
88. Կաղնել ես սըւլի հովին,
Քամին տայ զեօշիդ-մովին,

- Էռնակ ծոցիդ քնողին,
Չամամ ծծերդ բռնողին:
89. Կիւռւոյ զիւլում զիւսար,
Բուրդ եմ մանել հաւասար,
Էռնակ կտամ էն օրին,
Որ եկար հետս խօսար:
90. Մեր բաղումը կանանչի,
ձե կայ շէի նման չի,
Հարսն ու աղջիկ շատ տեսայ՝
Մինն իմ եարի նման չի:
91. Ղասումը, հայ Ղասումը,
Կարմիր գինին թասումը,
Տղերքը Թրք կ'ստորու են՝
Վարդիվերի պասումը:
92. Ղասումը, հայ Ղասումը,
Կարմիր գինին թասումը
Ողջկերքը Թրք կտաբանան,
Վարդիվերի պասումը:

Դարալսպեսագի Խաչիկ գիւղում:

93. Առ թող ես արել, լծի,
Դունջակ ես արել, կծի,
Իմ հէրը քեզ աղջիկ չի տալ,
Քարէն վեր ընկի պրծի:
94. Քրի ճամբէն սառել ա,
Սաճը բուռը տարել ա,
Կաքաւ պոչիկ թուխ տղայ,
Ուշ ու խելքս տարել ա:
95. Ես մի պճուրիկ տօխ եմ,
Ձուշի դալին կկոխեմ,
Ես էն եարին հաւան չեմ,
Ուրիշ եարի կփոխեմ:
96. Ուռի ծառին հով քամի,
Ձիրվանիդ քամին տանի,
Ես դու գնանք դատաստան,
Ում ղսմաթն է՝ էն տանի:
97. Ես Բղէքայ ձորէն եմ,
Ամալայ խնձորէն եմ,

- Խաբար տարէք իմ նանին,
Իլում իլում կորել եմ:
98. Սարը ձիւնը կալել ա,
Ընձրն արել հալել ա,
Խաբար տարէք իմ նանին,
Սիրաս վարամ կալել ա:
99. Բրկանքն ա աղի վրէն,
Խիարն ա թաղի վրէն
Ես մի թառլան զուշ պտի,
Իմ հօրանց բաղի վրէն:
100. Իմ ճաղիկս քաղած ա,
Տեփրի տակին պահած ա,
Ավ որ ճաղիկս ղաստ անի,
Հէրն ու մէրը թաղած ա
101. Ա տղայ, անունդ Ուռուշան,
Սպիտակ կուլիդ թուխ նշան,
Եպլուխդ ղարկի նախշեմ,
Հարկեմ քո եարիդ նշան:

Դարալագեազի գաղթական հայերի մէջ, Ազատակ գիւղ:

102. Ոչխարը փռուե դուզը,
Ջոկէք իմ ալագեօզը,
Մէջկէն քաշէք եպլըղը,
Սրփէք երեսի թոզը:
103. Սղբէր ունիմ, աֆչի է,
Բարակ մէջքը դամի է,
Ձեռիցը մի բան չի կաջ
Լեզուիցը թալանի է:
104. Մի ծառ ունեմ ճիրանի,
Քամին թել թել կտանի,
Երես երեսի կառնի,
Ինչ խամեղ քուն կտանի:
105. Եարլս խալաւ կեխոտի,
Որ կեխաը ջանը չուտի,
Վարդի ջրով լուացի՝
Բերնի գոլով չորցուցի:
106. Կարմիր խնձոր կըծած է,
Արծթի մէջ բռնած է:

- Աղբէրս եկաւ չտուիմ,
Եարս եկաւ բաշխեցիմ:
107. Փամտան ետեւ խինած ի,
Խինածը խատխտած ի,
ձիւա շապիկ փռած ի,
Օղակ կօճակ շարած ի:
108. Գետերն եկաւ. ալաշայ,
Երկու խնձոր մի մէշայ,
Մելիք, տեսէք ով եկաւ,
Եկաւ նարգիզ, բանաւշա (մանուշակ):
109. Աղբէրս ծառի տակը,
Թամբուրան թևի տակը,
Աղբի րս հ/յ ի շարձէ,
Լեզուն բլբլի ի դարձէ:
110. Լուսնակ ի ամբի տակը,
Ես իմ քո կնդի փակը,
Ես քէ վեարդի սիրացիմ
Մխակի քօլի տակը:
111. Սարերը ձնոտիր ի,
Քեալերը (գոմէշ) քնոտիր ի,
Աղբէրս բաղի մէջը
Պտտերն ի շաղի մէջը:
112. Նախրի ջաղա խնկի ծառ,
Խնձոր թալեմ եարի տար
Ուրբաթ շաբաթ քէ մօլաթ,
Լոս կիրակի եարի տար:
113. Ամբեր է ձիւն չի գալի,
Իմ եարը տուն չի գալի:
Գլոխս դրի բարձը,
Ըչքերս քուն չի գալի:
114. Իմ խօր տախտըշէն տախտ ի,
Գարուն կիկայ կճաղկի:
ձւուկ վիմ աղբօր իկեալը
Կանանչ վարդեր կթալկի:
115. Բաղի երգը զամիշ ի,
Մէջը լինքը եմիշ ի,
Եղջիկ. խաթրդ չի մնայ
Նազուկ քեանց քէ անուշ ի:

116. Տնիսի վերայ քնող լաճ,
 Բէշխաբար քնող լաճ,
 Տարան քո նշանցուդ՝
 Ընկխաբար քնող լաճ:
117. Տղայ, տղայ, խոս տղայ,
 Աղջկանց ետեւէն վազ, տղայ,
 Այա չեսնա (չես կարող) կոխել
 Խոնջանիւռ կռի, տղայ:

ՎԱՐԴԱՎԱՌ.

Ղաղախի Աւգունթալա գիւղում վարդավառի կա՛մ նորանց բառբառով «վրժիլի»-ի օրը հարսները և աղջիկները դնում են զրօսանելու իւրեանց բարձրագիւր ամարանոցում, Դամբլուտի ոտքում, ճլրթի են խաղում և այլն: Գիւղի հասարակութեան մի մասը, միւս գիւղերի բնակիչների հետ, մատաղներով զընում է գիւղից ելեք վերստ հեռաւորութեամբ, անտառի մէջ մի բարձր ժայռի գլխին կանգնած «Սրուէղ» անուն վանքը՝ ուխտի:

Տաւարածները Դամբլուտի սարում այդ օրը ծաղիկ են քաղում գոյնզգոյն, փնջում են խաչաձև և կապում են իւրաքանչիւր տան մի կէտան կովի ճակատին մի ծաղկախաչ: Գեղեցիկ տեսարան է ելք ճակատները զարդարուն կովերը հպարտ քայլելով յառաջ են դնում ղէպի իւրեանց տիրոջ վրանները, և նորանց ընդառաջ են դուրս գալի գիւղիս երեխայքը և երգում են հետևեալը:

Ական, ական, ական ի կովին,
 Չալ չալ աչքեր բախրի (եղջիւրու) կովին,
 Ես քէ մատաղ, Սուրբ Աւհանս,
 Ամէն բիւզիւ (եւեկոյ) իմն ըկանես,
 Մատաղ անեմ զաբուկ կանես,
 Քօռլուղինը քարնըր անես՝
 Իմն աղաքսըոր անես:

Ղամախի դաւառի հայ գիւղերում, օրինակ Գիրդա, Հըն-ղար, Գիւրջուան և այլն, այդ օրը աղջկունք ժողովում են

Ծաղիկ, փնջիկներ են շինում նորանից և այդ ծաղիկը կոչում է նորանցում Համբարձում, և փոքր աղջկայ ձեռքով բաժանում են գիւղի տներին և փոխարէն ստանում են իւղ, ձու, բրինձ և այլ ուտելիքէն:

Այս հաւաքում են դաշտ, ընկոյզի ծառերի տակ, զբօսնում են, երգում են, զուռնայով պարում են, ժողոված լուտելիքէնը վաճելում են, որոնց մասնակցում են և հասակակից տղայք:

ԸՆՏԱՆԵՎԱՆ ԿԵՆՔ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՐՍԱՆԻՔ.

Ահա մի հանդէս, որ կատարում է մեծ շքեղութեամբ և որին զիւղերում մասնակցում են ոչ միայն հարսի ու փեսայի ազգականները, այլ և ամբողջ հասարակութեան անդամները: Պարսկահայ և Ֆաճկահայ գաղթականների մէջ մեծ շքեղութեամբ է կատարում այս հանդէսը:

Ինչպէս յայտնի է, ամենից սուաջ կատարում է նշանաւորութիւնը: Սովորաբար տղայի ծնողները և սղղականները որոնում են յարմար հօրսնացու լաւ գերդաստանից: Զիրակում, Բասենում և Կարսում աղջկայ հայրը եթէ իւր աղջիկը հարսնութեան տալու նպատակ ունի՝ պատասխանում է «Ժամանակդ կրկնէ, մինչև մեր տանը խորհուրդ կանենք», իսկ եթէ տալու միտք չունի, պատասխանում է, «Կորուստդ մեր տանը չէ, զսմաթդ Աստծուց ուզէ»:

Պատահում է որ հայրը կամենալով իւր աղջիկը հարսնութեան տալ օտար գիւղ, կանխօրէն վերաստուգում է տղայի կարողութիւնը, տունը, գոմն, ապրանքը, ապրուստը և այլն: Վերաստուգելուց յետոյ համաձայնում է նստիլ, բարեկամանալ, հիւրասիրուել և ստանալ փեսայի ծնողներից ընդաց, մահուդ, ձի, ատրճանակ կամ մի այլ պարգև, որ երբեմն նորից վերագարձնում է իւր փեսային, համբուրելով, նորա կեսը: Այս ընծան կոչում է տնտեսութեան խալաթ (տուն տեսնելու):

Նշանադրութեան օրը փետային տանում են Հարսի տունը, հետն էլ զոսնաղան ուտելիդէններ: Այդ տեղ Հրաւիրում են բարեկամները, գրացիները և ծխատէր քահանան, որ ընթրիքից առաջ փետայի հետ առանձնանում է կանանց սենեակը և հարսնացուին փետայի դէմ կանգնացնելով հարցնում է նախ առաջինի և ապա երկրորդի համաձայնութիւնը, որ արտայայտւում է գլուխ խոնարհացնելով և ապա տղան մատանին հագցնում է աղջկայ մատին և շարղաթը ձգում է նրա գլխին, իսկ շրջապատողները կոչում են «Աստուած շնորհաւոր անի»:

Եթէ նշանադրութիւնը վերջանալուց յետոյ զոքանջը իւր մօտ չպահի փետային, սա իսկոյն և եթ պէտք է վերադառնայ իւրեանց տունը: Նշանադրութեան հանդէսը կոչւում է նշան:

Հետեւեալ օրը աղջկայ հայրը յարգի է հրաւիրում, այսինքն հասկելութեան է հրաւիրում բարեկամներին և նոցա ներկայութեամբ մինը կանգնած՝ հատ հատ ցոյց է տալիս աղջկայ հանդերձեղէնը և տղայի տանից բերած ընծաները: Բարձրը ձայնով կոչում է. «Աստուած շէն պահի Բարսեղ խնամուն, որ բերել է այսինչ խալաթը, որ արժէ 25 մանէթ, այսինչ խալաթը 30 մանէթ» և այլն և միշտ բարձր զնահատելով:

Ամիշապէս յետոյ սկսւում է սաչու (հարսնացուի երեսօտեանուկը), այն է գլամական նուէրներ հարսին փետայի, կրնքաւորի և սորանց բարեկամների կողմից և իւրաքանչիւր նուէրը և քանակութիւնը յայտարարում է բարձրաձայն:

Հասնում է այն բոպէն՝ ոչ հարսին պէտք է դուրս բերին խնամիների առաջ: Նորա գլուխը և երեսը ծածկում են քողով: Գրացիներից կամ բարեկամներից մի հասակով կլն առաջնորդում է նորան և կոչւում է ուստա: Դրանը հասած՝ աղջիկը հեղաթեամբ գլուխ է խոնարհեցնում հանգիսականներին և ապա նա և ուստան միմեանց յետևից ծանրաքալ մօտենում են և համբուրում նախ քահանայի աջը, ապա քաւորի և ապա միւս հրաւիրուածների, որից յետոյ նորից կանգնում են գրան մօտ:

Մի շիշ օղի, երկու բաժակ ափսէի մէջ գրած, ուստան լցնում է բաժակները, իսկ աղջիկը ափսէով մատուցանում է

մինը քահանային, միւսը քաւորին և ապա ամենքին՝ նստած կարգով, կանխապէս իւրաքանչիւրի ձեռքը համբուրելով:

Բաժական ընդունելուց, օրհնելուց և խմելուց յետոյ իւրաքանչիւր ոք դրամական նուէր է ձգում բաժակի մէջ աղջկայ համար իբրև *կրկնտեսնելիք* և ուստան բաժակից հանում է դնում ափսէի մէջ:

Քոյորին օղի մատուցանելուց յետոյ աղջիկը նորից կանգնում է դրան մօտ, ուստան բանում է նորա երեսը, ցոյց է տալի բոլոր հանդիսականներին, լսում են շնորհաւորանք և ապա երկուսն էլ առանձնանում են:

Երկուտեսնելիքի նուէրները պատկանում են աղջկանը, իսկ *սաչուհի* նուէրները ընդունում է աղջկայ կամ փեսայի հայրը և նորանով զարդ է դնում աղջկայ համար:

Այսպէս է վերջանում նշանագլուխը ձիրակցոց, Բառենցոյ և Կարսեցոց մէջ:

Պարալագեազի գաղթած հայ գիւղերում, Սէս, Կորադիզ, Խաչքար և այլն տղայի հայրը կամ բարեկամները գնալով աղջկայ հօր տունը՝ խօսք են բանում, աստիճանաւոր մօտենում են այցելութեան բուն նպատակին, եթէ փոխադարձաբար համաձայնութիւն է կայանում, հանում են իւրեանց հետ բերած օղու շիշը և շնորհաւորական բաժակներ են խմում. հակառակ դէպքում շիշը չի կարող աշխարհ գալ: Համաձայնութիւնից յետոյ աղջկայ մօրը յանձնում է ոսկի, կամ մատանի և կամ այլ նուէր և այս կոչւում է *քէն*:

Մի քանի ժամանակից յետոյ տղայի հայրը իւր քաւորով և բարեկամներով գնում են աղջկայ հօր տունը՝ տանելով տոկի կամ մանեակ կամ այլ նուէր: Միևնոյն ժամանակ իւրաքանչիւրը նոցանից տանում է մրգեղէն, ուտելիք, որ հացիերոյթից յետոյ գնում են առանձին առանձին ի ցոյց հանդիսականների: Սա կոչւում է *շիրընլըղ*: Միևնի բերած շիրընլըղը թողնում են ի վայելումն հիւրերի, իսկ մնացեալը տանում են աղջկայ մօտ:

Հեռաւոր հիւրերի ցրուելուց յետոյ մնում են մերձաւոր բարեկամները, որոնց մօտ դուրս է գալի հարսնացուն, մօտենում

է իւրաքանչիւրին, գլուխ է խոնարհեցնում և ստանում պարգև, *նրեմնալայ*:

Երեսնալայից յետոյ վերջանում է նշանադրութեան հանգէսը և երբ տղայի հայրը հրաժեշտ է տալու, նորա հետ վերադարձնում են նորա բերած *քրիանի* (տապակած ոչխար) ազդը (բուզը):

Փեսային տեսնելու համար, եթէ նորա չեն հրաւիրել զոքանչի տունը, աղջկայ հայրը մի բարեկամ կնոջ հետ այցելութեան է գնում, տանելով *դեշ*, այն է պարգև և բրնձ: Այնուհետև մինչև պսակը փեսան ուղարկում է հարսի համար ջրհօրնեացը և զատկին բրինձ, մոմ, մրգեղէն, կարմիր ձու, աջահամբոյր քահանային տալու և ձեռքերի համար *խինա*:

Երեւանում՝ աղջիկն ու տղան իրար հաւանելուց յետոյ՝ տղային բերում են աղջկայ տունը, ուր քահանան պահպանիչ ասելով երկուսի գլխին ևս մատանին թոյլ գնում է տղայի աջ միջամատում և առաջարկում է աղջկան հանել և դնել իւր մատում՝ եթէ հաւանում է տղային: Աղջիկը ամօթխածութեամբ մօտենում, հանում է և գնում իւր մատը: Քահանան նորից հարցնում է փոխադարձ համաձայնութեան մասին և գլխի շարժումով պատասխան ստանալով օրհնում է նրանց: Սա նշանադրութեան սկիզբն է կամ բէհը,

Ապա իսկական նշանադրութիւնից մի օր առաջ, պատրաստութեան համար տղան ուղարկում է աղջկայ տունը միս, իւղ, գլինի, բրինձ, օղի և մեղրամոմ. քահանան առաջ օրհնում է նշանը տղայի տանը և ապա զուռնայով հրացանաձգութեամբ, աղմուկով, բարեկամներով շրջապատուած, գնում են աղջկայ տունը, ուր խառնուելով նորա բարեկամների հետ՝ ուրախութիւն են անում, իսկ հարսները ու աղջկունք պարում են: Քահանան առանձին սենեակում միմեանց մօտ կանգնեցնելով նշանուածներին՝ նշանը տալիս է աղջկան և օրհնում է: Հրաւիրուածները ճաշում են և ցրւում:

Հարսանիքից մի կամ երկու շաբաթ առաջ պատրաստւում է *քթէթը*, այսինքն տղան գնում է զանազան կտորե-

ղէն իւր և հարսը հանդերձի համար, որ մեծ հանդիսով կարում են տղայի բարեկամները:

Քեասումը. Պարալագեաղի նոր հայերի մէջ նշանադրութիւնից յետոյ տղահայրը իւր կնոջով և բարեկամներով և քահանայով գնում է նոր խնամու տունը *քեասումը* կտրելու, այսինքն վերջնական փոխադարձ պայմանը որոշելու թէ փեսահայրը որքան բրինձ, գինի, արաղ, մսացու և փող պէտք է ուղարկէ աղջկայ հօրը հարսանիքի պատրաստութիւնը տեսնելու համար: Տուած փողը կոչւում է *նաղդ* կամ *բաշլըղ*:

Քեասումը անելու ժամանակ տղահայրը առանձին նուէր է անում դիւղի եկեղեցու օգտին, 50 կոպէկ կամ աւելի երեցփոխին և մի ռուբլի գիւղի *Աշխիսին*, այն է հասարակութեան տանուտէրին:

Քեասում կտրելու սովորութիւնը, փող և խալաթ որոշելը կայ նաև Ղիրակի, Բասէնի և Կարսայ հայերի մէջ. քեասումի հետ որոշում է և միւս նուէրների քանակութիւնը — մսացու կով կամ եգ, իւղ, չիր, գինի, բրինձ և այլն, և այս ուտելիքէսները կոչւում են *եգու* կամ *բարխու*:

Ղազախում կայ և այժմ կամաց կամաց վերանում է քեասումի սովորութիւնը, բայց նոցանում կոչւում է *աւտառածութիւն*:

Այս նախապատրաստութիւններից յետոյ արդէն մօտենում է հարսանիքի կամ պսակադրութեան հանդիսի օրը: Բասէնում և Ղիրակում նախկին ժամանակ, 3—4 օր հարսանիքից առաջ փեսայի տանից տանում էին հարսնացուի համար կրծքի արծաթեայ զարդ — *օղակ* և մի թուփ շիւա հարսին շապկացու:

Այժմ սորանց փոխարէն ուղարկում են մի կաւէ *ճրագ*, մի *հաց* և մի *խնձոր*, որոնք միասին կոչւում են *Ղարոնցոց* մէջ պուման, իսկ Բասենցոց մէջ *բուշալ*: Պումանը կամ բուշալն ստանալուց յետոյ անմիջապէս աղջկայ հայրըն աւելացնելով նորա վերայ իւր կողմից մի մի ճրագ, հաց և խնձոր, ուրեմն իւրաքանչիւր տեսակից մի մի զոյգ իբրև զուգաւորութեան նշան՝ վերադարձնում է տղայի հօրը: Սորանից յետոյ արդէն ասում են թէ Ագոյի կամ Կարոյի աղջկանը *բուշալեցին*:

Բուրջալը նշան է, որ աղջիկ հարսնացուին տնէ տուն պտտեցնելու ժամանակ է: Արդարեւ, աղջկայ բարեկամները առանձնապէս հրաւիրում են իւրեանց մօտ աղջկանը և նորա հետ հասակակից ազաբ աղջիկներին պարելու և ուտելու:

Հարկանիքի առաջին ճաշը տրւում է կանանց, որոնց հրաւիրելու դուրս է դալի զիւղի մէջ քաւորակինը՝ ուսին կամ գլխին դրած հարսնացուի համար նոր կարած քաթիքան կամ *հմը սն*, իսկ ձեռքում ափսէի մէջ *չաւազ* (քիշմիշ, լաբլաբու և այլն) զուռնան առաջին, միայնակ պտտւում է գիւղի մէջ և հրաւեր է կարգում կանանց: Հրաւերը կոչւում է *խնդրախո*: Հրաւիրուածները փերցնում են չարագից և հետաքրքրութեամբ զննում կարան կամ քաթիքան:

Հրաւիրուած կանայք փետալի մօր համար տանում են ընծայ *սեղան*, այն է պանիր, իւղ, ձուածեղ, գուլպա, արախճին և այլ այսպիսի բաներ, ով ինչ կարող է, դարսելով սոցա սինու մէջ և կամ սինի չունեցողը՝ մաղի մէջ: Կանայք ճաշում են ցերեկով և հարսանիքի առաջին օրը, որի երեկոյին հրաւիրւում են տղամարդիկ: Սակայն եթէ փեսան և հալսը նոյն զիւղումն են, տղամարդկանց ընթրիքը լինում է հետևեալ օրը, երեկոյին:

Երկու երեք օր առաջ տղամարդկանց հարսանիքի են հրաւիրում փեսան և նորա քաւորը զուռնան առաջը և ձեռքում մի շիշ արագ: Իւրաքանչիւր տան առաջ տան տէրը յարգանքով ընդունում է նորանց և մի բաժակ օղի է վայելում նորանց ձեռքից իբրև նշան, որ նա ընդունում է հրաւերը, պարտաւորւում է գալ հարսանիքի և *սաչու* տալ: Նոցանից ով կամք չունի սաչու տալ, նա օղի չէ ընդունում և առաջին ընթրիքը վայելելուց յետոյ այլ ևս չէ մասնակցում հարսանիքին: Սաչու տուողների համար, առաջին ընդհանուր ընթրիքից յետոյ, առանձին մսացու է մորթւում և առանձին կերակուրներ պատրաստւում:

Ուրբաթ օրը հարկաւոր է հրաւիրել քաւորին և միւս ժողովրդականաց. ուստի մսացուն մորթելու օրը փետան, նո-

րա ազգայինները, հայրը, մայրը, քույրը և մօտ բարեկամները գնում են քաւորին հրաւիրելու:

Փեսան վերցնում է իւր հետ շաքարի կտորներ, կամ խնձորներ, նորա մայրը կամ քույրը ձեռին մի փունջ ծաղիկ (մեխակ, մախմուր ծաղիկ, հոտաւետ չորացած կամ կանաչ մարդա և այլն), իսկ ազգայինները գաւաթով զինի, մի բաժակ ափսէի մէջ, շուրջը չոր միրգ շարած: Փունջը մատուցւում է քաւորակնոջը, իսկ մնացեալներին մի բաժակ զինի:

Այսպէս է լինում՝ երբ քաւորը և փեսան միեւնոյն գիւղումն են, իսկ եթէ ջոկ գիւղումն են, այն ժամանակ քաւորը դալով փեսայի տունը, այն տեղ է պատրաստում ծառը, որ պարսկահայերի մէջ կոչւում է ուրց:

Փեսան և հիւրերը հաւաքուելուց յետոյ՝ ամէնքը միմեանց կից բոլորշի նստելով սկսում են բարձրաձայն գովել ուրցը, որ ունի իւր յատուկ երգերը: Ամենից առաջ գովում է քաւորը, ուրցը ձեռքում բռնած, այսինքն նա ասում է երգից մի տուն և ապա տալիս է կողքի նստածին, որ նոյնպէս երգելով մի տուն՝ տալիս է երրորդին և այլն: Այսպէս ուրցը պտոյտ է աւնում մինչև երգի աւարտը.

Ուրցը կամ ըստ մեր ռուսահայերի՝ ծառը, կազմուած է մի գլխաւոր փայտից, որի շուրջը թէք բարձրանում են ճիւղեր: Սորանց, ինչպէս և գլխաւոր փայտի վերայ շինած են խաչաձև փայտեր, որոնց ծայրերում տնկում են խնձորներ: Գլխաւոր փայտի վերին ծայրում դրած է հորիզոնական զիրքով խաչ, որ կոչւում է կաքաւ և նորա խնձորները գլխաւորն ժոր: Բացի խնձորներից՝ ուրցը զարդարում են նաև դոյն զգոյն թելերով:

Ուրցի գովասանական երգն Գարալագեալի Կորաղիզ, Սէս, Մարտիրոս, Փաշալու, Գնդէվազ և այլ գիւղերում, ուր բնակուած են գաղթած հայեր, երգւում է այսպէս.

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Ճնախաւոր պսակդ,
Արեգ իր կանանչ:

Էս թագն իր խաչ,
 Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
 Ճնախաւոր թաղուհիդ,
 Արևդ իր կանանչ:
 Էս թագն իր խաչ,
 Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
 Գթակդ իր բուխարի
 Արևդ իր կանանչ:
 Էս թագն իր խաչ,
 Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
 Չուխաղ իր ալ մահուդ՝
 Արևդ իր կանանչ:
 Էս թագն իր խաչ,
 Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
 Բարաքդ (զօտի) իր ասլրահ (Բիրմանի շալ)
 Արևդ իր կանանչ
 Էս թագն իր խաչ,
 Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
 Սօլերդ իր սաղրի՝
 Արևդ իր կանանչ:
 Էս թագը վիր թագի նման ի,
 Դաւիթ մարգարայի թագի նման ի,
 Որ թագն շուռը մուռը կաչ:
 Էս թագն վիր թագի նման ի,
 Սողամոն իմաստունի թաղի նման ի,
 Որ թագն շուռը մուռը կաչ:
 Էս թագն վիր թագի նման ի,
 Մելքոն, Կասպար, Բաղդասար թագի նման ի
 Որ թագն շուռը մուռը կաչ:
 Էս թագն վիր թագի նման ի,
 Կոստանդին թագաւորի թագին նման ի,
 Որ թագն շուռը մուռը կաչ:
 Էս թագն վիր թագի նման ի,
 Ասկար թագաւորի թագին նման ի,
 Որ թագն շուռը մուռը կաչ:
 Էս թագն վիր թագաւորի թագին նման ի,
 Սէնաքարիմ թագաւորի թագին նման ի,
 Որ թագն շուռը մուռը կաչ:
 Էս թագն վիր թագաւորի թագին նման ի,

Յովասափ թագաւորի թագին նման ի,

Որ թագն շուռը մուռը կայ:

Էս թագն վիր թագաւորի թագին նման ի,

Տրթաթ թագաւորի թագին նման ի,

Որ թագն շուռը մուռը կայ:

Էս թագն վիր թագաւորի թագին նման ի,

Մանասէր թագաւորի թագին նման ի,

Որ թագն շուռը մուռը կայ:

Էս թագն վիր թագաւորի թագին նման ի,

Կիրկեօր Լուսաւորչի թագին նման ի,

Որ թագը շուռը մուռը կայ:

Էս թագը ինչ ուզելի,

Թագաւորի մէր կայնած կուզի,

Որ շուռ կայ: (Թագաւորի մայրը կանգնում է):

Էս թագն ինչ ուզելի,

Թագաւորը իւր ազափներով կայնած կուզի,

Որ թագն շուռ կայ: (նոյնը)

Էս թագն ինչ ուզելի,

Թագաւորի քոյրերը կայնած կուզի,

Որ թագն շուռ կայ: (նոյն.)

Եկ բարև, եկ բարև,

Սուրբ ճնունդին տանք բարև,

Թագաւորին ու թագուհուն տայ շատ արև:

Եկ բարև, եկ բարև,

Սուրբ խաչափայտին տանք բարև,

Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:

Եկ բարև, եկ բարև,

Սուրբ գլխատէրին տանք բարև,

Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:

Եկ բարև, եկ բարև,

Քսան ու չորս մարդարէանց տանք բարև,

Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:

Եկ բարև, եկ բարև,

Տասներկու առաքելոց տանք բարև,

Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:

Եկ բարև, եկ բարև,

Երեք հարիւր վացունը վեց հաչրապետաց տանք բարև,

Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:

Եկ բարև, եկ բարև,

Քառսուն զինաւորաց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Քառսուն մանկանց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Երեք մանկունքին տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Քառասուն կուսանաց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Ամենայն սրբոց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:

Ապա կանգնում են բոլորշի շղթայուած և թաղաւորին
 կանգնեցնելով շրջանի կեդրոնում, երեսը դէպի ալօթարան
 (արևելք), ազափները զովում են նորան հետևեալ երգով.

Թագաւոր, ի՜նչ բերեմ քեզ նման,
 Կեարնան վարդն որ կբացուի,
 Խոտն (հոտն) արևուդ նման:
 Թագաւոր, ի՜նչ բերեմ քեզ նման,
 Նարկիզ ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:
 Թագաւոր, ի՜նչ բերեմ քեզ նման,
 Բալասան ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:
 Թագաւոր, ի՜նչ բերեմ քեզ նման,
 Սուսուն ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:
 Թագաւոր, ի՜նչ բերեմ քեզ նման,
 Սուսամբար ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:
 Թագաւոր, ի՜նչ բերեմ քեզ նման
 Ամառուան վարդն որ կբացուի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:

Թագաւորը, քաւորն և ազափները գնում են ուրբաթ
 օր փեսայի գոքանչին այցելութեան: Փեսան համբուրում է

Նորա ձեռքը, իսկ նա փեսայի երեսը: Փեսան և քաւորն ստանում են գուլպա. արիւալուղ և ալլն ըստ կարողութեան: Ապա պտտւում են զխիղի մեծերի մօտ, համբուրում է փեսան նորանց ձեռքը. ծաղկափունջ է մատուցանում նորանց իբրև հրաւիրման նշան և նոքա էլ համբուրում են նորա երեսը: Այս հրաւէրը կոչւում է „խարնըսի խաւար“:

Հրաւէրի հետեւեալ օրից քաւորը միշտ իւր ձեռքում պրտտեցնում է ուրցը, մինչև հարսանիքի վերջը:

Հրաւիրուածների առաջ կատարւում է մսացու կովի կամ եղան մորթելու հանդէսը: Հանդիսաւոր կերպով դուրս են հանում նորան մի ընդարձակ տեղ, շրջապատում են նորան կանայք և տղամարդիկ: Զուռնան ածում է „Քեօր օղլու“ եղանակը: Թագաւորը մօտենալով՝ ոտակապ և վալը ձգած մսացուն՝ դանակով փոքր կտրում է նորա վզի կաշին, որից յետոյ մորթում է մի ալլ անձը: Մսացուի մաղից մի քանիսը դնելով արիւնոտ դանակի բերանին, թագաւորը պահում է իւր մօտ մինչև հարսանիքի վախճանը:

Երևանում փեսան նստում է մսացուի վերայ մինչև մորթել՝ վերջացնելը: Ապա արիւնոտում է մի կողպէք և տալիս է իւր մօրը պահելու մինչև առագաստը: Իսկ Դաւալու գիւղում արեան մէջ թաթախում են դանակ և մագէ լար: Խաչիկ գիւղում մսացուի պոչից երկար մաղերը իրար կապելով զօտի շինում և արեան մէջ թաթախելով կապում է թագաւորը իւր մէջքը, անմիջապէս մարմնի վերայ, որպէս զի չալլ աչքը չաղգի նորա վերայ:

Դարալագեազի նոր հայերի (գաղթած) մէջ մսացուն մորթելուց յետոյ զուռնան „քեօր օղլու“ եղանակը փոխում է *ճնռնախաղի* եղանակի, որով աղջկունք և հարսներ թաշկինակները ծածանելով պարում են մսացուի շուրջը: Ապա տղամարդիկ նորանց հետ շղթայ կապած կազմում են ահագին շրջան և պարում են *գեօնը* (եալլի): Այդ ժամանակ թագաւորի ազգականները գինի են բերում իւրեանց տներից և հիւրասիրում են ամենին:

Այլ գիւղերից հրաւիրուած հիւրերի գալու ժամանակ զուռ-

նան դուրս է գալի ընդառաջ և ընդունում է իւրաքանչիւրին, իբրև արտակարգ պատիւ:

Սոյն ուրբաթ երեկոյին պատրաստում են Հարսնահօր տան համար, քեասումի համաձայն, բոլոր խոստացած նիւթերէն, որ կոչւում է նանը գօշտ, (նան — հաց, գօշտ միս) և բարձած ազափներից մինի վերայ, ուղարկում են խնամու տունը: Նա ասում է *աղուէս*:

Աղուէսին ուղեկցում են զուռնան, պարող աղջկունք և տղայք: Գորանց գնալու ժամանակ, ճանապարհին, ընդառաջ է դուրս գալիս գիւղի կտրիճներից մինը և առաջարկում աղուէսին կամ մենամարտել կամ տալ նորան մի գաւաթ գինի և աղատուել: Մենամարտը հաղիւ է գլուխ գալի, այլ յաճախ ուղաճն ստանալով՝ հաշտութեամբ է վերջանում զործը:

Հազախում, փեսան իւր ազափներով երբ գնում է մի այլ գիւղ իւր նշանածի հետ պսակուելու, նա իւր հետ անպատճառ պետք է վերցնէ հաց, խաշած միս, գինի հարսնացուի գիւղի ազափների համար, որոնք խմբովին կտրում են գիւղի մօտ հարսնաւորների ճանապարհը և պահանջում են իւրեանց հասնելի ուտելիքէն, որ նորանցում կոչւում է *ազափանա*: Երբեմն ազափանայի համար ընդհարումն է ծագում:

Գարալագեաղում նանը գօշտը տանելիս տանում են և խինա, որի կէսը քաւորակինը թաղաւորի տանը պահում է ու մօտիկ հրաւիրուած ազգականներին բաժանելով՝ ստանում է նորանցից նուէր:

Աղուլիսում և շրջակայքում, հարսանեաց հանդիսի սկզբում, ուրբաթ օրը, Խաղանդարներով կամ զուռնայով կատարւում է *տաշտաղդէքը*: Հարսանիքի համար հաց թխող և խմոր հունցող կանայք տաշտի երկու ծայրից բռնած պարում են ու վիսայի հօրից ստանում են նուէր: Նոյն նուէրը տրւում է թոնգիր վառելու և գաթան թխելու ժամանակ:

Ապա ընտրւում է *մառանապետ*, որ նուէր ստանալով շալ գօտի պարտաւորւում է վերահսկել ուտելեաց և ըմպելեաց վերայ: Կերակուր եփողները՝ ամանները ձեռքներին պարելով՝ ստանում են իւրեանց հաւանելի նուէրը և կանգնում են զործի:

Մարդկանց հրաւերը կատարում է մի ընտրեալի ձեռքով, որ մի մետաքսէ թաշկինակի մէջ չոր պահած ծաղիկներ է բաժանում և թաշկինակն իրան վերցնում:

Հետեւեալ օրը, շուրաթ, ընտրում է մի ազափբաշի և սա զուռնայի ուղեկցութեամբ, մետաքսէ թաշկինակը ձեռափայտի վերայ դրօշականման կապած, շրջագայելով հրաւիրում է թագաւորի մօտ ազգականներին, որոնք մի մի թաշկինակ են կապում ազափբաշու փայտին և զուռնային և որևէ պարզ և ուղարկում փեսային:

Աերջը նուռն և խնձոր առած ազափբաշին հրաւիրում է քաւորին և քաւորակնոջը և զուռնաչու հետ սոցանից ստանում են նուէր մի մի թաշկինակ: Քաւորակինը հետը առնում է մի կտոր շաքար և կանաչ ու կարմիր մետաքսէ թել-հինան: Գորա համար քաւորակնոջ առաջ դնում են սինի, ջուր և հինա: Հէնց որ նա հինա և ջուր խառնում է իրար, զուռնան իսկոյն նուագում է, աղջկունք, կանաչք և տղամարդիկն որոնք աչքերը բևեռած նայում էին քաւորակնոջ արարքի վերայ, իսկոյն ձայն են տալի ամէն կողմից «Աստուած շքնորհաւոր անի», և հինան սինով բարձրացրած պարում են:

Ապա մի խոնչայի մէջ պատրաստում են դանազան մրդեղէն և շաքար և միւս խոնչայի մէջ հարսի հանդերձը և հինան: Երիտասարդ տղայք հինայով ներկում են մի խոյի ճակատը և մէջքը և կանաչ կարմիր թել են կապում վիզը, իսկ եղջիւրները դարդարում են վառ մոմերով:

Խոնչաներն ուսերին ազափբաշին գլուխ կանգնած՝ երիտասարդները զարդարուն խոյը առաջն արած՝ պտոյտ են տալի հանդիսականների մէջ, և յետոյ քաւորակնոջ հետ, զուռնա նուագելով տանում են այդ բոլորը հարսնացուի տունը: Նորահարսի բալիկամները զուռնայով ընդառաջ են դուրս գալիս և ընդունում են նորանց:

Տարած խոնչաները և խոյը նորից պտտցնում են հանդիսականների մէջ և յետոյ խոնչաները նուիրում են հարսնացուին, իսկ խոյը նորա եղբօրը, որից յետոյ քաւորակինը, ազափբաշին և նորանց ուղեկիցները նորից վերադառնում են փեսայի մօտ:

Հին հախիջեալում և հին քուղայում հարսանիքը սկսու-
ում, (նորանց լեզուով կայնում ա, բասենցոց լեզուով ըըռ-
նում է, Ղաղախում-նստում ա) ուրբաթ օրը և այդ օրը
քաւորը իւր հաշուով բաղնիք է հրաւիրում թագաւորին իւր
աղափներով և այն տեղից իւր տունը հացկերութեան, ուր
զուռնայի նուագածութեամբ ուրախութիւն են անում և պա-
րով մինչև գիշերը:

Հետեւալ օրը, շաբաթ, կէս օրից առաջ քաւորակներ
բաղնիք է հրաւիրում հարսնացուին նորա հասակակից աղջ-
կանց հետ, տանելով բաղնիքի կնոջ համար նուէր մրգեղէն
և պարսկական շաքարի ամենափոքրիկ զլուխ:

Այդ օրը, առաւօտ թագաւորը ուղարկում է հարսին մի
ոչխար՝ եղջիրների վերայ խնձորներ անցուցած և վիզը կար-
միր թաշկինակ կապած: Իսկ քաւորին աղափների ձեռքով ու-
ղարկում է խոնջա (շաքարագլուխ և մրգեղէն) և երեկոյեան
նոյն աղափներով ուղարկում է հարսին մրգեղէն և չոր, չշա-
ղախած, հինա և փոխարէնը հարսի տանից ստանում է նուէր
մի՝ շապիկ՝ կարմիր կամ սպիտակ դանաուղ մետաքսէ կը-
տորից:

Ապա երեկոյին՝ աղափները վառած մոմերով, զուռնայով,
ուրախ և զուարթ գնում են քաւորի տունը՝ քաւորին հրաւի-
րելու թագաւորի մօտ: Քաւորը իւր հետ առնելով հինա, մօմ,
դանադան մրդիղէն, կանաչ-կարմիր ժապաւէն և հարսի նա-
լօտը, բարեկամներով հանդերձ, շրջապատուած լիշեալ աղափ-
ներով՝ գնում են թագաւորի մօտ, ու ընդառաջ է դուրս գա-
լի, նուիրում է նորան մի խնձոր կամ նուռն և ներս է հրա-
ւիրում:

Երեւանում նոյնպէս քաւորը իւր հաշուով հրաւիրում է
բաղնիք փեսային և աղափներին, ուր լողանում են, ուր ա-
ծելում են թագաւորի և աղափների երեսի մաղերը, դանադան
զովասանական խօսքերով հագցնում են թագաւորի նոր շորերը,
ապա այդ տեղից զուռնայով գնում են ուղղակի քաւորի տունը,
ուտում են միայն մրգեղէն և խմում են գինի: Պարում է
առաջինը քաւորի կիներ կամ աղջիկը՝ ձեռքում ծածանելով

մետաքսէ թաշկինակ (բաղդադի) և ապա պտրելով մօտենում է թագաւորին և թաշկինակը կախում է աջ ուսի վերայ՝ ծայրերը ձախ թւի տակ: Այդպէս կապած թաշկինակը կոչւում է *կոսպանդ*:

Ապա ամբողջ խումբը, առնելով իւր հետ քաւորակնոջը, գնում են թագաւորի տունը: Այստեղ ուտելուց և պարելուց յետոյ՝ զիշերը *քթեթն* (հարսանեաց հագուստ) առած, զուռնայով, վառ մաշխալաներով, ուրախական, աղաղակներ արձակելով գնում են հարսի տունը:

Հին Զուղայում և Հին Նախիջևանում ընթրիքից առաջ, թագաւորին առանձին սենեակում նստեցրած՝ շրջապատում են նորան և պարում են: Սափրիչը ածելում է նորա երեսը և նորա կուրծքից դեռ չառած սպիտակ թաշկինակը, սափրիչը տալիս է հայելին թագաւորի ձեռքը և հանդիսականներին հրաւիրում է նուէրներ դնել հայելու վերայ՝ սափրիչի օգտին: Առաջինը մօտենում է քաւորը, որ համբուրելով թագաւորին, դրամական նուէր է դնում հայելու վերայ: Նորանից յետոյ մօտենում են թագաւորի մայրը, քոյրը և այլ բարեկամները:

Ընթրիքից յետոյ քահանան օրհնում է թագաւորի հանդերձը, որի ժամանակ թագաւորը և աջ ու ձախ կողմից քաւորը և խաչեղբայրը վառ մոմերով՝ չոգում են ծնկների վերայ: Քահանան իւր վարձն ստանալով քաւորից և թագաւորահօրից՝ ածուրդ է նշանակում *աղափրաշի* ընտրելու և աղափներից ով շատ է առաջարկում եկեղեցու օգտին, նա է ընտրւում աղափբաշի:

Վերջինս իրաւանց տէր դառնալով՝ սկսում է հրաւիրականների առաջ օրհնած հանդերձը հապցնել թագաւորին և չուխի մի թւը չհաղցնելով կանգ է առնում մինչև թագաւորահայրը տայ նորան *խալաթ*: Խալաթն ստանալուց յետոյ աղափբաշին տանում է թագաւորին միւս սենեակ և այնտեղ հաղցնում է միւս հանդերձը:

Ապա նուագածուները տեղափոխւում են կանանց բաժին, որ հրաւիրւում են թագաւորը, կնքաւորը և խաչեղբայրը:

Քաւորի կիներ կամ քոյրը՝ կանաչ ու կարմիր ժապաւէնները ձեռքին, պարելով մօտենում է թագաւորին և ժապաւէնները դնում է նորա արխայուղի կոճակներում: Սորանից յետոյ նոյն քաւորակիներ կամ քոյրը պարելով մօտեցնում է ափսէի մէջ շաղախած հինան, որի մէջ աջ ձեռի ճկոյթը թաթախում են թագաւորը, կնքաւորը և խաչեղբայրը և դրամական նուէր ձգում ափսէի մէջ:

Դարալագեազի զաղթական հայերի մէջ սափրիչը ածելում է թագաւորի երեսը հրապարակով, հանդիսականների առաջ և կիսատ թողնելով նուէրներ է ստանում հանդիսականներից, որ կոչւում է ըռըսում, այսինքն պարտաւորութիւն: Սորանից յետոյ թագաւորը փոխում է հանդերձը, նորա քոյրը կապում է նորա ուսին թաշկինակ, նորանց բարբառով *խարջըկոթ*, և աչքերին սև զեղ է քաշում, որից յետոյ գնում են հարսի տունը:

Դաւալու գելլում՝ խոր վիրապի մօտ, ուղարկում են հարսի համար մի տուպրակ հինա ամանի մէջ, հետն էլ չամիչ, փշատ և այլ մրգեղէն, վրայից էլ թաշկինակով ծածկած: Քաւորի աղջիկը իւր գլխին դրած այդ բոլորը, զուռնայի հետ, տանում է հարսի տունը, ուր հարսնամայրը քաւորի համար ուղարկում է մի զոյգ զուլպա:

Խաչիկում առաջին ուսկապը *կարմիր* մետաքսից կապում է քաւորիկներ կամ քոյրը թագաւորի աջ ուսին, իսկ *կանաչը* ձախ ուսին կապում է հարսի տանը հարսնաքոյրը կամ մայրը: Երկու ուսկապն էլ քահանայի բաժինն է:

Ղաղախում գեղեցիկ տեսարան է, երբ թագաւորը զարդարուած նոր հանդերձով և շրջապատուած հանդիսականներով և ազափներով, որոնք այնտեղ կոչւում են *մահարներ*, կանգնած բացօթեայ, նորա քոյրը *քնալաղայայ* մետաքսէ թաշկինակը ձեռին ծածանելով, զուռնայի նուագածութեամբ տարում է ծանրաքայլ և մօտենալով եղբօրը, համբուրում է նորան և թաշկինակը աջ ուսով կապում է ձախ թևի տակ: Դա կոչւում է այն տեղ *ուսկապ*:

Չիրակի, Կարսի և Բասենի գիւղորայքում հարսանքի

երկրորդ օրը մի քանի երիտասարդներ քաւորի առաջնորդութեամբ, բայց առանց թաղաւորի, դնում են հարսին բերելու և սօքա կոչում են հարսնականներ:

Վերջիններիս գնալուց յետոյ քաւորի ազգականներից մինը հրաւիրում է իւր տուն նորափեսին և ժողովում է նորա համար ազափներ, լողացնում են նորափեսին, հազցնում են հոր հանդերձ: Սափրիչը սափրում է նորա և ազափների երեսները: Այդ ժամանակից նորափեսին անուանում են թագաւոր: Նորա բլի ֆառ կամ արախճինը սափրիչը վերցնում է իւրեան:

Ազափները թագաւորի վրով խաչաձև անցուցանում են մետաքսէ թաշկինակ, որ և առնում է կոսպանդ, իսկ ոտերին, հազցնում են սօլեր: Կոսպանդը և սօլերը նուիրում է քու որը: Ազափները հինով ներկում են թագաւորի և իւրեանց ձեռքերը: Բայց նախքան թագաւորին հազցնելը, նորա հանդերձը քահանան օրհնում է և յանձնում է ազափներին:

Այլ քսանգրապօլում ազափաշին թուրը ձեռքին բարձր ձայնով դիմելով ազափների խմբին, ասում է. «Թագաւորի ազափներ, զիտէք մեր թագաւորն ինչ ունի»: Ազափաշին ցոյց տալով արխալուղը, շարունակում է «Մի լաւ թաճագալին շալ արխալուղ, զինը չորս թուման»: Խումբը երգում է:

Ասենք շնորհաւոր, ասենք շնորհաւոր
Մեր թագաւորին հազար շնորհաւոր:

Նոյն ազափների միւս խումբը երգում է տաճկերէն.

Դիախ մութարաք,

Գէյսա մութարաք,

Բըզըմ գիւվանգեաչ

Այ եշիլ գեարաք:

Այս երգի բառացի թարգմանութիւնն այն է.

Ասենք շնորհաւոր,

Հազնի շնորհաւոր,

Մեր նորափեսին՝

Կարմիր, կանաչ է հարկաւոր:

Ազաի բաշին նորից ցոյց տալով մի այլ հագուստ, դի-
ցուք շալուար, գովում է նորան և գնահատում է շատ թանկ
և առաջին խումբը կրկնում է. «Ասենք շնորհաւոր» երգը, իսկ
միւս խումբը՝ տաճկերէն երգը: Այսպիսով գովում է ամէն մի
շորը և վերջինը գովում է գլխարկը և մետաքսէ կուսպանդը,
որ երեք անգամ պտտցնելով թագաւորի գլխի շուրջը, գլխարկը
դնում է նորա գլխին, իսկ կուսպանդը կապում է ուսի վի-
րայ:

Երբ հագուստով զարդարում են թագաւորին, ապա ուր-
տում են դովել նորա հանդերձի մասերը: Ազաիների առջին
խումբը երգում է՝

Էս օր մեզ էրնէկ,
Մեզ հազար էրնէկ,
Մեր թագաւորն է աջ
Աչկոց խաչ ու մաչ,
Կոսպագն է կարմիր,
Արևն է կանանչ:

Սոյն այս բոլոր տուներ ամբողջութեամբ կրկնում է ազաի-
ղերի երկրորդ խումբը, որից յետոյ առաջին խումբը նորից շա-
րունակում է և երկրորդը կրկնում է,

Էս օր մեզ էրնէկ,
Մեզ հազար էրնէկ,
Մեր թագաւորն է աջ
Աչկոց խաչ ու մաչ,
Գօտիկն է արծաթ,
Արևն է կանաչ:

Այսպէս յիշատակում են հանդերձի բոլոր մարտերը: Ապա
սկսում են դովաբանել անմիջապէս թագաւորին նոյն երգերով,
որոնցով երգւում են Չիրակի դիւղերում և որոնք յիշատակւում
են ստորև, այն է «Թագաւոր լինչ բերում քէ նման», և այլն,
որից յետոյ «Խնձոր, խնձոր գլխինձոր» և այլն, գովելով նաև
սորա մէջ թագաւորին, թաշուհուն, խաչեղբօրը, քահանային,
տիրացուներին, ազաիներին և այլն:

Բասենում, Ղիրակում և այլ տեղեր ազափբաշին հանդիսականների առաջ բազմացնելով՝ թագաւորին՝ սկսում է երգել և հանել նորա նախ զուկակաները, ապա շալուարը, ապա արխալուզը, ապա շապիկը և այլն: Իւրաքանչիւրը հանելու ժամանակ նա բարձր ձայնով երգում է.

Օղլան, հարամզադա սան,
Կորխերամ եալդադասան,
Գեաթր ջորաբն չեղարեմ,
Դհա երան դազմանամ:

Սորա թարգմանութիւնն այս է.

Տղա՛յ, խաբեբա՛յ ես,
Վախենում եմ խաբես,
Բեր գուլպադ հանեմ,
Էլ ոչ մի տեղիդ չեմ դիպչիլ:

Այս տունը ամբողջութեամբ կրկնում են միւս ազափները, ուր կազմում են մի առանձին երգեցիկ խումբ: Ազափբաշին շալուարը հանելով՝ նորից շարունակում է երգել.

Օղլան, հարամզադա սան,
Կորխերամ եալդադասան,
Գեաթր ուչկուրն չեղարեմ,
Դհա երան դազմանամ:

Ազափները կրկնելուց յետո՛յ՝ ազափբաշին նորից շարունակում է.

Օղլան, հարամզադա սան,
Կորխերամ եալդադասան,
Գեաթր արխալուզըն չեղարեմ,
Դհա երան տազմանամ:

Այսպէս երգելով և բոլոր հին հանդերձը հանելով ազափբաշին փոխում է երգը և երգի եղանակը և սկսում է նորը հազցնել և իւրաքանչիւր մասը հազցնելիս նա երգում է՝

Գէջդըրըն, հա՛յ գէջդըրըն,
Բիւմադ իսա բըլդըրըն,
Գեաթըր ջորաբըն գէջդըրեմ,
Դըհա երան դազմանամ:

Այն է

Հագցրէք. հայ հագցրէք,
Եթէ չի հասկանում հասկացրէք.
Բեր, գուպէդ հագցնեմ,
Էլ ոչ մի տեղիդ չեմ գիպչիլ:

Ազափների խումբը այդ տունը կրկնելուց յետոյ՝ ազափբա-
շին շարունակում է երգել հայերէն.

Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի գուպէք շնորհաւոր:

Այս տունն էլ խումբը կրկնելուց յետոյ՝ ազափբաշին շա-
րունակում է նորից թուրքերէն.

Գէշդըրըն, հայ գէշդըրըն,
Բիլմագ իսա բըլդըրըն,
Գեաթըր ուչկուրն գէշդըրեմ՝
Դհա երան դագմասամ:

—
Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի շալուար շնորհաւոր:

—
Գէշդըրըն հայ գէշդըրըն,
Բիլմագ իսա՝ բըլդըրըն,
Գեաթըր քեօնադըն գէշդըրեմ,
Դհա երան դագմասամ:

—
Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի շապիկ շնորհաւոր:

—
Գէշդըրըն, հայ գէշդըրըն,
Բիլմագ իսա բըլդըրըն,
Գեաթըր գիպուրն գէշդըրեմ,
Դհա երան դագմասամ:

—
Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի կաբէն շնորհաւոր:

—
Գէշդըրըն, հայ գէշդըրըն,
Բիլմագ իսա բըլդըրըն.

Գեաթր կուրշաղն գէշդըրըմ,
Դհա երան դագմասամ:

Հսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի գօտիկ շնորհաւոր:

Ապա թուրր կապելով թագաւորի մէջքը՝ ազաւիրաշին եր-
զում է և ազաւիրները կրկնում են հետևեալը.

Այ նազինան, նազինան,
Քեաբաբ բիշար քեօզինան,
Գեաթր ասպաբն գէշդըրըմ
Արգեանլարըն սեօզինան,

Սորանից յետոյ ազաւիրները միացած գովում են թագա-
ւորին հատուեալ երգով.

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Գուրբէքն էր նշխուն,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Ջալուարն էր կապոյտ,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Բինիշն (վերարկու) էր կարմիր,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Փէշքիրն էր նշխուն,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Գդակն էր բուխարա,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,

Չապիկն էր կարմիր.

Արևն էր կանանչ:

Այ նոր գեօզալ նոր գեօզալ,

Նոր և շնորհաւոր գեօզալ,

Քո բինիշն էր նոր, գեօզալ:

Սոյն այս գովը երգւում է և Դաւալու գիւղում, որի ժամանակ բարեկամները փաթաթուում են թաղաւորի վզով և մի մի թաշկինակ դնում նորա գօտիում:

Բասենու գիւղերում թաղաւորի շորերը հազցնելու ժամանակ ազափներից մինը հազցնում է և միւսները երգում են հետևեալ երգը.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ շաքիկ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ դուր իշիկ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ գօտիկ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ ֆասմ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ վալամ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ դիզլիկ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ ջուխտ ջորաբմ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ ջուխտ կո՛ղարամ պիտի.

Մեր թաղւորին ի՞նչ պիտի,

Մէկ լաւ փէշքիր պիտի:

Նախկին ժամանակ՝ Բասենում՝ թաղաւորի զլխին դնում էին ֆաս և դազ (չալմա) և վրան ծածկում էին քինիշ, այսինքն կարմիր մահուդից երկաշ վերարկու: Ամէն ոք ձեռնահաս չէր, իբրև թանգաղին հանդերձ, ունենալ իւր սեպհալանը և հարկադրուած էր խնդրել ուրիշներից և սորանից յառաջ էր գալի անյարմարութիւն: Ուստի դորանց փոխարէն այժմ գործ են ածում մորթէ գտակ և մաղէ եափնջի:

Հանդերձ հազնելու նշանաւոր հանդէսը վերջանալուց յետոյ թագաւորը համբուրում է քաւորի ձեռքը և շրջապատուած ազափներով գնում է նախ եկեղեցին՝ համբուրելու, ապա պըտտում է գիւղի բարեկամների տները, ուր նուէր է ստանում դրամ, թաշկինակ և այլն, իսկ նորա ազափները հիւրասիրւում զանազան ուտելիքներով: Ապա դառնում են թագաւորի տունը:

Սակայն թագաւորը քաւորի տանից դուրս գալուց սկսած մինչև թագը վերցնելը միշտ ծածկում է քիթը կլորած թաշկինակով, որ իբրև թէ գիւղում հարբուխ ցաւը չերևայ:

Տուն վերադառնալով՝ թագաւորը քաւորի և ազափներէ հետ բազմում է տախտակներից կազմած բարձրութեան վերայ, որ ասւում է *թախտ*: Երբ այս կամ այն հրաւիրուածը մըտնում է տուն, բարևում է թագաւորին և ազափներին այս խօսքերով. «Բարև պարոնաց» և ազափները պատասխանում են. «Աստծու բարին գալիղաց»:

Հէնց որ, երբեմն, հրաւիրականներից մինը կամ միւսը ձայն է տալիս «թոռն է», ազափները պատասխանում են «Աստծու դառն է» և իսկոյն թագաւորը, կլոր թաշկինակով քիթը ծածկած, ոտքի է կանգնում և կանգնած մնում, մինչև հիւրերից նստելու թոյլտուութիւն չստանայ:

Գեռ քանի թագաւորը քաւորի տանն է լինում, այնտեղ ազափները շինում են փայտից ծառ, որ պարսկաՀայերի մէջ, ինչպէս տեսանք, կոչւում է ուրց: Ծառի վերի ծայրը կոչւում է *կաքաւ*: Ծառը զարդարուած է զոյնզոյն թելերով:

Թագաւորն իւր տուն վերադառնալուց յետոյ ծառը բերում են քաւորի տնից, որպէս զի թագաւորի տանը զարդարեն նորան խնձորներով, ջղանուլ և ապա գովաբանեն: Երկու ամուսնացած տղամարդ նստած բռնում են ծառը և նորանց առաջ կանգնում է լեզուով ճարպիկ մի տղամարդ: Առաջինը մօտենում է քաւորակինը և նուիրում է մի խնձոր՝ վրան զարկած զոյնզոյն թելերով զարդարուն փոքրիկ խաչ, որ կոչւում է *ջղան*:

Կանգնած ճարպիկը օդի մէջ պտտցնելով ջղանը, զուար-

ճախօսութեամբ կոչում է «օրհնեա, տէր, ջամիաթ, անգաջ արէք, քաւորկիրն սանահօր համար մի խնձոր է բերել, ջղան վրէն, հայով, հոյով, նորա մարդը ինչ որ աշխատել է մալով, մարդով, տուէլ է էս մի խնձորին, որ կաթէ խոյ, խորասան, չինդ, չնդստան, Բալխի, Բուխարայ, Զաքի, Զիրվան, Զամա- խի, Ստամբուլ, էս օրս իրան տղին եղնի, շէն մնայ՝ շէն»։ Ամենքն էլ ձայնում են. «շէն մնայ»։

Ծառ բւնողներէց մինը տնկում է ջղանով խնձորը ծառի վերին ծալքում՝ կաքաւի վերայ։ Ապա բերում են խնձոր թազաւորի քոյրը, մայրը կամ հարսը և միւս բարեկամներն ու հրաւիրուածները և նրանց բերածը գովելուց յետոյ զարդարում են ծառը։

Ապա երկու խմբի են բաժանւում և սկսում են գովասանել ծառը հետեւեալ կերպով։ Առաջին խումբը հարցական ձեւով դիմում է երկրորդին, իսկ երկրորդ խումբը պատասխանի ձևով դարձնում է առաջինին։ Ուստի, որպէս զի կրկնութիւն չլինի, առաջին խումբը նշանակում եմ ա տառով, իսկ երկրորդը բ տառով։

ա. Օրհնեալ է Յիսուս,
Օրհնեալ է Քրիստոս,
Խաչս բազմանեցաւ,
Ծառս բազմանեցաւ,
Ծաղկեցաւ ծառս կանանչ,
Ինչո՞ւ նման էր,
Լուսեղէն պտուղ տուաւ,
Ինչո՞ւ նման էր։

բ. Ծաղկեցաւ ծառս կանանչ,
Ինչո՞ւ նման էր,
Լուսեղէն պտուղ տուաւ՝
Նայվայ նման էր։

ա. Այն ճեղքեր ալփին ալփին
Ինչո՞ւ նման էր,
Լուսեղէն պտուղ առաւ՝
Ինչո՞ւ նման է։

բ. Այն ճեղքեր ալփին ալփին,
Աստուածածինն էր,

Հուսեղէն պտուղ առաւ,
Տէր Միածինն էր:

ա. Այն էգուան հովն էր հովեց
Եւ աննման էր,
Աղուէնուն գելնէր, մտնէր,
Ինչա՞ նման էր:

բ. Այն էգուան հովն էր հովեց,
Առաքեալներն էր.
Աղուէնուն գելնէր մտնէր,
Արդար հոգիքն էր:

ա. Այն բախչէն, կանանչ բախչէն
Ինչա՞ նման էր.
Ծով մը կար բախչի դուռը,
Ինչա՞ նման էր:

բ. Այն բախչէն, կանանչ բախչէն,
Այն մեր դրախտն էր.
Ծով մը կար բաղչի դուռը՝
Այն էլ դժոխքն էր:

ա. Ղարդ (կանգ) եղաւ միջնածովին.
Ինչա՞ նման էր:
Այն աղբիւր որ ոտնազնաց,
Ինչա՞ նման էր:

բ. Ղարդ եղաւ միջնածովին,
Ինչ մեղաւորներն էր:
Այն աղբիւր որ ոտնազնաց,
Գէտ Որդանանն էր:

ա. Այն աղբիւր որ մկրտեցին,
Ինչա՞ նման էր.
Ճեղքերն ամէն ալփին ալփին՝
Եաչվաջ նման էր:

բ. Աղբիւր որ մկրտեցին,
Սուրբ Կարապետն էր,
Ճեղքերն ամէն ալփին ալփին,
Այն խնկէ ծառն էր:

ա. Ինչ սեղան բարձրասեղան
Ինչա՞ նման էր.
Ինչ հնձան բոլոր հնձան,
Եաչվաջ նման էր:

- բ. Էն սեղան բարձրասեղան
Էջմիածինն էր.
Էն հնձան, բոլոր հձնան,
Էն Երուսաղէմն էր:
- ա. Այն խաչեր, բարձրախաչեր
Ինչո՞ւ նման էր.
Բուրվառ ձեռք որ ժուռ կուգար՝
Ինչո՞ւ նման էր:
- բ. Այն խաչեր, բարձրախաչեր,
Տէր քահանան էր.
Բուրվառ ձեռք որ ժուռ կուգար՝
Այն սարկաւազն էր:
- ա. Այն սալամ (Թռչուն) սար հնչելով
Տեսէք այն հորն է.
Էն կաքաւ կարկաչելով
Տեսէք այն հորն է:
- բ. Էն սալամ սար հնչելով
Վարդապետն է,
Էն կաքաւ կարկաչելով
Երիցաներն է:
- ա. Էն ճնճուղ ճրվիտալով
Տեսէք այն հորն է.
Երկու ճնճուղ կանանչ բաղչէն,
Տեսէք այն հորն է:
- բ. Էն ճնճուղ ճրվիտալով,
Տիրացուներն է,
Երկու ճնճուղ կանաչ բաղչէն
Արդար հոգիքն է:
- ա. Արեգակ նոր շաղեշաղ
Ինչո՞ւ նման էր:
Լուսնեակ նոր սարն ելաւ,
Ինչո՞ւ նման էր:
- բ. Արեգակ նոր շաղեշաղ,
Այն Թագուհին էր.
Լուսնեակ նոր սարն ելաւ,
Այն Թագաւորն էր:
- ա. Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ.

- Սուրբ Կարապետի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
- բ. Սուրբ Էջմիածնի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
Սուրբ Լուսավորչի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
- ա. Սուրբ Նրուսաղէմի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
Սուրբ Նարեկացու սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
- ա. Ծաղկեցաւ ծառս կենաց
Տեսէք այն հրն է,
Բազմեցաւ խէչն ի զլիսուն,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Ծաղկեցաւ ծառս կենաց
Էն թագաւորն է,
Բազմեցաւ խէչն ի գլխուն,
Էն իւր պսակն է:
- ա. Այն խնձոր, գլխախնձոր,
Տեսէք այն հրն է,
Այն խնձոր, գլխազլոր,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Այն խնձոր, գլխախնձոր,
Թագաւորահայրն է,
Այն խնձոր գլխազլոր,
Այն ազափներն է:
- բ. Այն խնձոր աջ աթոռին
Տեսէք այն հրն է:
Այն խնձոր ձախ աթոռին,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Այն խնձոր աջ աթոռին,
Այն խնձոր աջ աթոռին է,
Այն խնձոր ձախ աթոռին,
Էն թագուհին է:
- ա. Այն չոբան, բարձրաչոբան
Եւ աննման էր,
Հրեղէն թուրն ի ձեռին
Ինչա՞ն նման էր:

- բ. Այն չոբան, բարձրաչոբան,
Այն հարսեղբայրն էր.
Հրեղէն թուրն ի ձեռին՝
Այն խէչեղբայրն էր.
- ա. Այն երկինք որ ամպ ու սլարզ
Եւ աննման էր.
Երկու հաւք որ տետետափ (յոզնած)
Ինչո՞ն նման էր.
- բ. Այն երկինք որ ամպ ու պարզ
Այն խնամտիք էր,
Երկու հաւք որ տետետափ,
Խնամտոց խօսքերն է:
- ա. Այն խնձոր գլխազլոր
Ինչո՞ն նման էր,
Փունջ մանուշակ որ ծաղկեցաւ,
Եացվայ նման էր.
- բ. Այն խնձոր գլխազլոր
Էն ազափներն է,
Փունջ մանուշակ որ ծաղկեցաւ,
Էն աղջիկներն էր.
- ա. Էն փտած կոճն ի որմին,
Տեսէք էն հրն է.
Էն կարաս գլխազլոր՝
Տեսէք էն հրն է:
- բ. Էն փտած կոճն ի որմին
Հալւորներն է,
Էն կարաս գլխազլոր,
Պառաւներն է:
- ա. Զուռն եկաւ պարկն ի բերան,
Տեսէք էն հրն է,
- բ. Զուռն եկաւ պարկն ի բերան,
Գեղի գզիրն է:

Սորանից յետոյ դիմելով անմիջապէս թագաւորին սկսում են գովաբանել նորան հետեւեալ երգով:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արևուդ նման,
Էն բալասան ծաղիկն՝ որ կբացուի,
Բացուի արևուդ նման:

Թագաւոր, ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արեւուդ նման,
Էն կարմիր վարդն որ կբացուի,
Բացուի արեւուդ՝ նման:

Թագաւոր, ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արեւուդ նման
Սիրուն մանիշակ, որ կբացուի,
Բացուի արեւուդ նման:

Թագաւոր, ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արեւուդ նման,
Էն խունկի ծաղիկ որ կբացուի,
Բացուի արեւուդ նման:

Թագաւոր ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արեւուդ նման,
Անթառամ ծաղիկ՝ որ կբացուի,
Բացուի արեւուդ նման:

Թագաւոր, ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արեւուդ նման,
Ըուշան ծաղիկ՝ որ կբացուի,
Բացուի արեւուդ նման:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչէնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ պալատան պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչէնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ նունենի պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչէնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ համասփիւռ պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչէնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ պրաբեօն պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչէնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ նունուֆար պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչէնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ոսկեծաղիկ պիտէր ծաղկունակ:

Վերջապէս գովաբանները դիմում են թագաւորի ծնողաց և ազգականներին հետևեալ երգով՝

Գնացէք, ասէք թագւորահէր, թագւորահէր,
Ծառդ գոված է.

Եզ մի խորվու, տիկ մի գինի

Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորամէր, թագւորամէր,
Ծառդ գոված է.

Սեւ մը սեղան, խոյ մը խորվու

Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորաքուր, թագւորաքուր,
Ծառդ գոված է.

Ուլ մի խորվու, գաւ մի գինի

Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորահարս, թագւորահարս,
Ծառդ գոված է.

Չորս ջուխտ գուլպայ մի մահրամայ

Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորաղբէր, թագւորաղբէր,
Ծառդ գոված է.

Երկու ճնճուղ, մէկ գարէ հաց

Ծառ գովողինն է:

Գնացէք բերէք սինով սեղան,

Գաւով գինի, ջուխտ գաթաներ,

Նախշուն գուլբէք,

Ծառ գովողին խալաթ տուէք:

Ծառ գովողներն ստանում են ձուածեղ, հալուա, գինի, սեր, և այլ ուտելեղէն: Ազափները ծառը զգուշութեամբ պահում են ապահով տեղ, որպէս զի աղջկունք չգողանան և տըղայոց վերայ չծիծաղեն:

Համախու գաւառում, ուր կան 24 մեծ և փոքր հայ գիւղեր Ղարաբաղի, Թաւրիզի, Սպահանի գաղթականներ, չունին հարսանիքի ժամանակ այն սիրուն հանդէսները, որ տեսնում ենք Բասենի, Զիրակի և կամ Դարալագեւազի գիւղերում: Սակայն այստեղ էլ հայ ժողովուրդը զուրկ չէ կրօնական զգացումներից. այստեղ էլ փեսան և հարսը իւրեանց ապագայ յաջողութիւնը և բարօրութիւնը յանձնում են տեղական ուխտա-

տեղերի բարեխօսութեան, ուխտատեղիների, որոնք կազմում են մի ծառի տակ բազմեցրած մի տափարակ քար, կամ մի քանի հասարակ քարեր իրար վերայ դարսոտած:

Հէնց հարսանիքի սկզբում փեսան առանձին, շրջապատուած իւր ազափներով—մականներով—գուռնայի նուազածութեամբ և հարսն առանձին, շրջապատուած երկու հասակակից աղջիկներով և երիտասարդ հարսներով, ուխտ են գնում իւրաքանչիւրն իւր գիւղի մօտի սրբատեղերը, ջերմեռանդութեամբ աղօթում են, մոմ են վառում, խունկ են ծիւղում, համբուրում են անպաճոյճ քարերը և դառնում են տուն: Եթէ գիւղի շուրջը կան մի քանի ուխտատեղիներ, ոչ մինը զանց չեն անում, բոլորին էլ կարգով այցելում են:

Այսպէս, օրինակ, Զարգեարան գիւղում ուխտ են գնում «Խաչի Սըռ» կոչուած տեղը, որ գիւղից գէպի արևելք Ամրաքիւ լեռան ծառախիտ անտառի մէջն է: Բաշլիան գիւղում այցելում են «Նահատակ» ուխտատեղին, որ գիւղի եղրում, բարձրադիր բլուրի վերայ է, հասարակաց հանգստարանի մէջ: Քեավանդի գիւղում հինգ սրբատեղիք կան, 1. «Գալլաքի բաղի նահատակ», 2. «Մուսիանց սուրբ», 3. «Ռուշանենց կամ քեօխենց սուրբ», 4. «Սրբէ Բաղ» և 5. «Թեղի տակի սուրբ»: Այսպէս էլ միւս հարեան գիւղերում:

Մինչև այժմ խօսում էի գլխաւորապէս փեսայի նախապատրաստութեան մասին: Այժմ խօսեմ թէ ինչ նախապատրաստութիւններ և հանդէսներ են կատարում աղջկայ, այսինքն նորահարսի տանը:

Հին Նախիջևանում և Հին Զուլայում, շաբաթ երեկոյին հարսանիքի երկրորդ օրը, հասակակից երիտասարդ աղջկունք հարսնացուին շրջապատելով հինա են դնում նորա ձեռքերի վերայ, ներկելու նրանց: Հետեեալ օրը, կիւրակէ, թագաւորը, քաւորը, խաչեղբայրը, յազափբաշին, վառ մոմերը ձեռքները, տանում են հարսի տունը նոր հանդերձը:

Հանդերձը հագցնելուց յետոյ հրաւիրում են քաւորին որ հարսի գօտիկը կապէ: Նախ քաւորը իւր գգափը ծածկում է հարսի գլխին և քամարի երկու ծայրից բռնած՝ երեք անգամ

անց է կացնում Հարսի գլխից և ոտքերից, ասելով «օխտը տղայ բերես, մի աղջիկ» և ապա կապում է քամարը նորա մէջքը և նուէր տալի Հարսի գլուխ կապողին, ու հեռանում է կանանց բաժնից:

Այս տեղ զոքսնչը նոր մոմեր է դնում փեսայի և միւսների ձեռքում, նուիրում է փեսային, ըստ կարողութեան, ժամացոյց, կամ երեքին էլ մի մի մետաքսէ թաշկինակ, դնում է նորա առաջ խոնջա զանազան ուտելեղէններով (Հաւ, Հալուա, զաթայ վարաղածածկ կամ կարմիր ձու և ալլն, որ աղափբաշին իսկոյն և եթ ժողովում, տանում է միւս օրը այգում վայելելու համար:

Դաւալու զիւղում խոր վիրապի մօտ՝ Հարսի քամարը կապում է Հարսի եղբայրը, առանց գլխարկ դնելու Հարսի գլխին, իսկ քսուորը ներս է հրաւիրում միայն փող նուիրելու գլուխ կապողին:

Դարալազեազի գաղթական հայերի մէջ, կիւրակէ օբը, թագաւորը քաւորի, աղափների և բոլոր իւրայինների հետ զուռնայով դնում են Հարսի տունը հարսին բերելու: Եթէ Հարսը մի ալլ գիւղումն է, ալն ժամանակ լիշեալ անձինք դնում են ձիանց վերայ, հրացաններ և ատրճանակներ արձակելով և ձի արշաւելով: Երբ մօտենում են Հարսի գիւղին՝ հարսնքաւորներն աշխատում են փայլել արտաքինով: Զուռնայի նուագածութեամբ նոքա շատ արագ արշաւում են ձիանց վերայ, ճարպիկ շարժումներ են անում, հրացաններ արձակում, մի խօսքով՝ աշխատում են գիւղի ուշադրութիւնը լւրեանց վրայ դարձնել: Սաքա արագութեամբ մօտենում են գիւղին և նորից ձիու գլուխը թեքում ու նոյն արագութեամբ յետ արշաւում գէպի զուռնաչիները, որոնք միւս հանդիսականների հետ յետեից կամաց յառաջ են գալի: Ձիարշաւի ժամանակ զուռնան նուագում է, այդ կողմերում սովորաբար «Քեօր օղլու» յայտնի եղանակը: Ինչ կասկած որ գիւղացիք մեծ և փոքր զուրս են գալի նայելու:

Սակայն պէտք է ասել որ այս ձիարշաւը կատարւում է ամենայն տեղ: Նոյն սովորութիւնը մենք տեսնում ենք

Չիրակում, Բասենում, Երևանի կողմերում, Ղազախում և այլուր:

Աղջկայ տունը շինում են թախթ թագաւորի նստելու համար: Աղջկայ հայրը նուիրում է թագաւորին թաշկինակ կամ քիտա և կամ այլ իր և նուէրը կախում է թագաւորի դօտկից երևալու համար: Նոյնը նուիրում են և քաւորին:

Եթէ թագաւորամայրը նոյնպէս եկել է հարս տանելու՝ նորա մասին երբեմն ասում են զուարճանալու և ծիծաղելու համար հետևեալ խօսքերը.

Խնամի, դու խոշ ես եկել,
Դարդակ ու բոշ ես եկել,
Երկու բոճ ես բերել,
Էն էլ ճամբին ես կերել.
Բերածդ է կանանչ կապալ,
Թւեբն ու փէշը ծակ ա.
Խնամի, դու խոշ ես եկել,
Դարդակ ու բոշ ես եկել:

Հացկերոյթից լետոյ հազցնում են հարսի հանգերձը՝ հազցնում է մի կին, որ հարսի զլուխը չէ կապում մինչև քաւորը նուէր չչնորհէ նորան: Գլուխն յարդարելու ժամանակ զուռնան նուագում է. աղջկունք պարում են, իսկ հարսը տխուր լալիս է: Ոչ մի երգ չեն երգում:

Ապա մօտենում է թագաւորահայրը և կապում է հարսի քամարը երեք անգամ անցկացնելով նորա գլխից, մէջքից և ոտից: Հարսնահայրը նուիրում է իւր խնամուն մի զտակ ու ինքը նորանից ստանում է դրամական նուէր:

Աղջիկը (հարսը) եօթն անգամ պտտւում է հայրական թոնդրի շուրջ, մի անգամ ծնկաչոք համբուրում է թոնդրի շուրթը, համբուրում է հօր ոտքը, մօր ձեռքը, տան շնմի դետինը, դրսի դրան շրջանակը և հրաժարական է տալի հայրական տանը, մայրական օջախին:

Սագանդարները կամ զուռնաչիները բռնում են շիմը և չեն թողնում որ հարսն անցնի, որպէս զի հարսի հայրը նուէր տալ նորանց: Նուէրը կոչւում է դուռըռնել:

Երկու աղջիկ, որ ասում են կըշտի քիւր (կողքի քոյր), իսկոյն բռնում են Հարսի երկու ձեռքը, որ արանքով մարդ չանցնի և այդպէս պահում են նորան մինչև Հարսանիքի վերջը:

Ազափները և թագաւորի կողմի մարդիկ, դուրսը կանգնած, դիտմամբ գոչումներ են անում «ճինինի, ճինինի, Հարսը տարան», որպէս զի բարկացնեն Հարսի ծնողաց և բարեկամներին:

Այդ հրաժարականի, լացի, աղմկի և ուրախութեան ժամանակ ազափներից մինը, որ կոչւում է *աղուէս*, ընկնում է Հարսի հօրանց հաւերի ետևից և ծածուկ աշխատում է բռնել նորանց և տանել, որպէսզի յետոյ ազափները ուտեն, քէֆ անեն:

Այստեղ այդ անձը հաւագողութեան համար կոչւում է *աղուէս* և այս բառով մի անձնաւորութիւն Հարսանիքի ժամանակ *ամենայն տեղ* հայերի մէջ կոչւում է *աղուէս*, որի պատճառը շատ շատերը չգիտեն. բայց շատ տեղ էլ աղուէսը հաւ չէ գողանում, այլ լրաբեր է Հարսանիքի ժամանակ:

Թագաւորը, ձեռի թաշկինակով մի խնձոր փաթթած, սեղմում է միշտ իւր շրթունքները նորանով: Եկեղեցին պսակի գնալու ժամանակ աղուէսներից մինը իւր հետ տանում է մի գաւաթ գինի և մի բաժակ: Իւրաքանչիւր հանդիսական իրաւունք ունի զինով բաժակը մօտեցնել թագաւորի բերանին ու ասել. «Լիւսը Լիւսաւորչին, հաւատն է Քրիստոսին, օրհնեալ Աստուած, անիւշ, անիւշ, անիւշ» և թագաւորը անձայն անժպիտ, խոնարհ, սնտրտունջ, մի կաթիլ բերանն է առնում ու խնձորը նորից սեղմում շրթունքներին:

Ղազախում թագաւորը ազափներով, բարեկամներով, զուռնայով գնում է Հարսի տունը, այն զիշերը ընթրիք են անում, Հարսի *բաժինքը* (օժիտը), որ լինում է սովորաբար գիւղի բաներ, օրինակ. կարպետ, խալիչա, թուկ, դօշակ, վերմակ, բարձ, ձիու զարդն, խուրջին, ջուալ, պղնձէ կուժ, պղնձէ ամաններ և այլն, մի առ մի ցոյց են տալի հանդիսականներին և ամեն կողմից լսում է «Աստուած շնահաւոր անի, շէն կենայ»:

Եթէ փեսան ուրիշ գիւղից է գալի, նա նոյնպէս շրջապատուած է լինում խաչ եղբայրով, (որ թուրը ձեռին միշտ անանջատ լինում է թագաւորի մօտ և շրջում է նորա հետ), ազաւիներով և բարեկամներով: Դեռ սոքա կէս ճանապարհում՝ աղուէսը առաջուց արդէն լուր է բերում հարսանքաւորների մօտենալու մասին: Դիւղին մօտեցած՝ ձիարշաւ են ուարժում, հրացաններ արձակում, ճարպիկութիւններ անում: Սոքա իւրեանց հետ բերում են աղջկայ գիւղի ազաւիների համար ուտելիք և ըմպելիք, որ կոչւում է *ազափանայ*:

Երբ աղջիկը հօր տանից պէտք է դուրս գայ, այդ տեղ կատարւում է մի շատ սրտաշարժ տեսարան: Զարդարուած նորահարս աղջիկը, շրջապատուած իւր ընկեր աղջիկներով, զուռնայի նուագածութեամբ բազմութիւ հանդիսականների առաջ ծանրաքայլ դնացքով պտտւում է տան օջախի շուրջը, ծնկաչոք համբուրում է օջախի քարը, զուռը, տան շեմը, պտտւում է թոնրի շուրջը և ծնկաչոք համբուրում է թոնդրի շուրթը և ապա համբուրում է ծնողաց ձեռքը, որ վերջին հրաժարականը տալ: Այս տեսարանը Ղազախի Ուզունթալ գիւղում, դեռ ևս իմ մանկական ժամանակի չիշողութեանս մէջ խորին տպաւորութիւն է թողել:

Պսակ դնալու ժամանակ թագաւորը գնում է առաջից, նորա կողքին խաչեղբայրը իւր անբաժան թուրը ձեռին, իսկ մի քայլ թագաւորի յետեից գնում է հարսը երկու թեւը բռնած հարսնեղբայրը և քուրերը: Հանդիսականները շրջապատւում են դորանց և զուռնան ամէնի առաջ մեղմ եղանակով «սուաւօտ լուսոյի» նման նուագելով ծանր քայլերով յառաջ է շարժւում բազմութիւնը:

Ճանապարհի վերայ եղած տներից իսկոյն և եթ անխտիր կերպով դուրս են բերում ձուածեղ և գինի և հիւրասիրում են ազաւիներին և միւսներին: Ազաւիները երբեմն թագաւորի բերանում գնում են ձուածեղի կտոր, որ ինքն իրաւունք չունի վերցնելու: Հէնց որ հասնում են եկեղեցու դուռը, զուռնան իսկոյն և եթ կտրւում է իւր ձայնը մինչև հարս ու փեսայի եկեղեցուց դուրս գալը:

Երևանի շրջակայ գիւղերում, երբ աղջկանը հագցնում են շորերը, զլուխ կապող կինը թաղցնում է հարսի քամարը և չէ տալի քաւորին, որպէս զի տորանից զրամական նուէր ստանայ: Երբ քաւորը կապում է հարսի քամարը, ասում է. «Աւջնէկդ տղայ լինի»: Քահանան հարս ու փեսային ձեռք ձեռքի տուած կանգնեցնում է և ծնողքը շնորհաւորում են:

Ագուլիսում, կիրակի առաւօտ, աղափբաշին մականերին (աղափներին) մոմեր է բաժանում, իսկ աղափբաշու կինը աղջկանցն է բաժանում մոմ: Աղափբաշին զրահաւորուած իւր իշխանական զաւաղանով, իայրին թաշկինակ կապած, բոլոր խումբն առած, աղմուկով և նուազածութեամբ տանում է հարսի տունը:

Հարսի հանգերձը հագցնում է քաւորի կինը, իսկ քամարը կապում է հարսի եղբայրը՝ նախապէս երեք անգամ անցկացնելով զլիւով, և ոտքերի տակից հանելով: Ապա աղջկունք և կանայք համբուրում են հարսին և դուրս բերում փեսայի մօտ:

Հրաժարականի ժամանակ աղջկանը պտտացնում են տան բոլոր մասերը, սենեակները, ներքնատունը, թոնդրատունը և այլն, բայց առանց ծնրադրութեան և համբույրների: Տնից դուրս դալու ըոպէին տան ծառան ծածկում է դուռը և թաղաւորից նուէր ստանալով՝ նորից բանում է:

Բարեկամները համբուրում են աղջկան, սա էլ համբուրում է նորանց ձեռքը. ծնողքը լալիս են և հանդէօր շարժում է դէպի Լիկեցի: Զուռնաչիք կանգ են առնում, երեսները դարձնում են դէպի հարսնահօր տունը, նուազելու եղանակը զրուգրոյի փոխելով՝ բարկացնում են ծնողաց ու բայեկամներին:

Սանամայրը իւր հետ բերած շաքարի կտորը և կանաչ կարմիր թելը յանձնում է քահանային, որ սօ թելից շինէ հարսի համար նալօտ, իսկ շաքարը ձգի աղջկայ տնից բերած գինու բաժակի մէջ:

Հին Նախիջևանի գիւղերում պսակ գնալու և պսակից

դառնալու ժամանակ հարսն ու փեսան բռնում են թաշկինակի երկու ծայրից, որ արանքով ոչ ոք չանցնի:

Բառենի, Ղիրակի և Կարսայ գիւղերում նախքան հարսնառների գալը և հարսին տանելը, հարսի հասակակից աղջկունք մէն մենակ հարսին տանում են ուստի մօտ, ուր նորա գլուխը լուանում են, սանտրում են և երբ իրիցկիներ կապում է նորա գլուխը, աղջկունք երգում են նախ և սուաջ հետևեալ տաճկերէն երգը: Նա կոչւում է «գլուխ գովալ»:

«Սղամա, աղլամա,
Գեալին, աղլամա,
Իրիցկին, իրիցկին,
Բաշը բաղլամա:

Անամ չըխսըն եալլարի եալլասըն,
Իչսըն սովուղ սուլար՝ գեօնկի ագլասըն,
Անամ կըզ՝ը վար, բանի նէչնասըն,
Ագիլ՝ դաղլար, ագիլ, անամ գեօրընսըն:

Չաքտիլար, չաքտիլար օջաղն դաշի,
Ղուրդիլար, ղուրդիլար դիւզինըն աշի.
Չաղըրըն, չաղըրըն կովում դարդաշի,
Չէն անայ, չէն բաբայ, աւըն չէն օլսըն,
Ըշտայ բան գեղարամ՝ երըն ենդ օլսըն:

Աթլադըմ, աթլադըմ, չըխտըմ էշիկի,
Ղըրըլսըն, ղըրըլսըն ղըզըն բէշիկի,
Սուֆրադայ, սուֆրադայ ղօյդըմ դաշըղի,
Չէն անայ, չէն բաբայ, աւըն չէն օլսըն.
Ըշտայ բան գեղարամ՝ երըն ենդ օլսըն:

Անամըն թիւթսիւսի ագրիճա թուլթար,
Ոթամըն սուֆրասը, մէշդանի թուլթար,
Ղըզըն ուզանգըսի քիմլարդան թուլթար,
Չէն անայ, չէն բաբայ, աւըն չէն օլսըն,
Ըշտայ բան գեղարամ, երըն գէն օլսըն:

Չամ բաշընդա չրայ եախտըմ, եանմատի,
Բեադ բաբամայ Լլի սալգըմ, գեալմաղի.
Ղարդաշ քիւչիւզ իկդի, գեալայ բիլմաղի,
Չէն անայ, չէն բաբայ, աւըն չէն օլսըն,
Ըշտայ բան գեղարամ, երըն գէն օլսըն:

Յելէ երեկուան քամին, յելէ երեկուան քամին,
 Բազըրգեան մտել է գեամին, բազըրգեան մտել է գեամին.
 Աղջի, հարսնառդ եկաւ վերի կալերով,
 Հինայ բերին քեզի թղթի ծալերով,
 Ել հագի, ել կապէ. հարսնառդ եկեր է:
 Աղբօրդ խաբեցին ջուխտմ ճըզմով.
 Քրոջդ խաբեցին ջուխտմ փապուճով.
 Հօրդ էլ խաբեցին լիւլըմ թիւթիւնով.
 Մօրդ էլ խաբեցին թուղթմ պուռնութով:

Հարկաւոր եմ համարում վերոյիշեալ տաճկերէն երգի թարգմանութիւնը դնել այստեղ, նոյնպէս և միւս ստորեւ յիշեալ երգերի թարգմանութիւնը իւր տեղում:

«Մի լար, մի լար,
 Հարս, մի լար,
 Իրիցկին, իրիցկին,
 Գլուխը մի կապիր:

Մայրս դուրս գալ ամարանոցներ՝ վայելի,
 Խմի սառը ջրեր, որ սիրտը կանգնի,
 Մօրս աղջիկ ունի, էլ ինձ ինչ անի,
 Թեքուէք, սարե՛, թեքուէք, մայրս երևի.
 Քաշեցին, քաշեցին օջաղի քարը,
 Սարքեցին, սարքեցին բրինձով փլաւը, (հարսանի բի կերակուր)
 Կանչեցէք, կանչեցէք բարեկամիս, եղբօրս,
 Ձէն հայր, շէն մայր, տունդ շէն մնայ,
 Ահա ես գնում եմ, տեղդ լայն մնայ:
 Ձիաւորուեցի, ձիաւորուեցի, դուրս եկայ,
 Կոտրուի, կոտրուի աղջկայ օրօրոցը.
 Սուփրի մէջ, սուփրի մէջ թողի գդալը.
 Ձէն հայր, շէն մայր և ալն:
 Մօրս ծուխը ծուռը կըծխի,
 Հօրս սեղանը հրապարակ կըբռնի.
 Աղջկայ ասպանդակը ձով կըբռնի,
 Ձէն հայր և ալն:
 Չամաճառի գլխին հրագ վառի, չվառուեց,
 Բէզ հօրս դեսպան ուղարկեցի, չեկաւ,
 Եղբայրս փոքր էր, գալ չկրցաւ,
 Ահա ես գնում եմ տեղդ լայն լինի:

Ապա աղջկունք երգում են այլ եղանակով հետևեալ երգը նորահարսի մօր, քրոջ, մօրաքրոջ մասին, որոնք այդ հանդիսին սովորաբար ներկայ չեն լինում:

Համամ ջուպպասի,
Թոխաթ վալասի,
Չաղըրն անասի՝
Գեալսն սարըլսն
Բոչննայ՝ աղլասըն,
Եօլայ սալսըն:

Համամ ջուպպասի
Թոխաթ վալասի,
Չաղըրն բաջըսի,
Գեալսն սարըլսն
Բոչննայ՝ աղլարսըն,
Եօլայ սալսըն:

Համամ ջուպպասի,
Թոխատ վալասի,
Չաղըրն խալասի,
Գեալսըն սարըլսն
Բոչննայ՝ աղլասըն,
Եօլայ սալսըն:

Ահա երգի հայերէն թարգմանութիւնը.

«Բաղանիքի վերարկու,
Թոխաթ քաղաքի մետաքսէ թաշկինակ,
Կանչեցէք մօրը,
Գալ փաթաթուի,
Վզովը, լայ,
Ճանապարհ ձգի.»

Նոյնը կրկնում է քրոջ և մօրաքրոջ (խալա) մասին:

Երբ ուստի մօտ «գլուխ գովալու» հանդէսը կատարւում է, այդ միջոցին արդէն հարսնառնեքը զուռնայով, աղմկով մօտենում են գիւղին: Նորանց առաջ դուրս են բերում զինի, արաղ, հիւրասիրում են նորանց և ապա տանում են ուղղակի ուստի մօտ, ուր որ հարսն է:

Հարսին շրջապատող աղջկունք այդ տեղ նորից մի երգ են

երգում տաճկերէն, որի մէջ բացադիւրով աղջկայ ազգականներ-
րի բացակայութիւնը, նկարագրում են հարսի դուռթիւնը:

Արմըղի ալ դըր բունըն,
Քիզիթը քեալ դըր բունըն,
Աթասը եօխ աղասըն,
Կարդաշը լալ դըր բունըն:

Արմըղի ալ դըր բունըն,
Չիզիթը քեալ տըր բունըն,
Բաջըսի եօխ աղասըն,
Գալինի լալ դըր բունըն:

Արմըղի ալ դըր բունըն,
Չիզիթը քեալ դըր բունըն,
Խալասի եօխ աղասըն,
Բիբիսը լալ դըր բունըն:

Ահա սորա թարգմանութիւնը.

Սորա խնձորը կարմիր է,
Սորա սերմը խակ է,
Հայր չունի որ լալ,
Շղբաշը սորա համը է:

.

Քոյր չունի որ լալ,
Սորա հարսը համը է:

.

Մօրաքոյր չունի որ լալ,
Սորա տատը համը է:

Ապա գուռնան նուագում է, աղջկունք մի տեսակ պար
են բռնում, որ կոչւում է թեխմախ և դուրս են բերում հարս-
նացուին: Տղայքը ձայնում են շաքաշ: Արդէն երեկոյեան դէմ
է լինում, որ բոլոր հանդիսականները հարսին առած՝ ծանրա-
քայլ շարժում են դէպի հարսնահօր տունը:

Այս տեղ պէտքէ չիշել սր այն տեղի զիւղերում հազիւ է
գտնւում այնպիսի մի տուն, որ իւր մեծութեամբ կարողանար
տեղաւորել իւր մէջ գիւղի բոլոր հրաւիրուածներին, ուստի
այդ պէտքի համար մաքրում՝ յարմարեցնում են մեծ գոմեր:

Քաւորը, որ միշտ լինում է հարսնառների շարքում, բերում է իւր հետ հարսի հանդերձը և հինա, թղթի մէջ փաթըթած և սինու մէջ դրած: Հինայով սինին Ուստան դրնում է իւր գլխի վերայ և առաջինը ինքն է պարում. ապա տալիս է միւս աղջկանց, որոնք հերթով պարում են և վերջը սինին դնում են քաւորի առաջ, որպէսզի նա 15, 20 կոպէկ նուէր ձգի մէջը՝ պարող աղջկանց համար: Այդ գիշերը աղջկունք հինով ներկում են իւրեանց և հարսի ձեռքերը:

Հետևեալ օրը, աղջկայ հայրը ճաշ է պատրաստում հիւրերի համար, կերակուր պատրաստող կինը պղնձների բերանը չէ բանում և կերակուր չէ բաժանում, մինչև քաւորը նորան նուէր չանի, 20 կոպէկից մինչև 1 ռուբլի:

Ճաշը վայելելուց յետոյ, աղջկայ հայրը հանդիսականների առաջ թափում է բոլոր օժիտը, ինչ որ պատրաստել է իւր աղջկայ համար, որ կուգում է ջնէզ: Ջնէզը գիւղելում սովորաբար լինում է վերմակ, բարձեր, չղուպաներ, մարբաշ, խուրջին և այլն: Կանչողը հատ հատ ցոյց է տալի հանդիսականներին, իրար վերայ դարսում և վրան նստելով չի վերկենում տեղից, մինչև նուէր չստանայ (երբեմն մինչև 10 ռուբլի) փեսահօրից հարսնահօր օգտին:

Տղամարդկանց մօտ ջնէզը գննելու միջոցին՝ կանանց բաժնում սովորաբար գիւղի իրիցկիներ, եթէ ուս չկայ՝ մի ալլ կին կապում է հարսի գլուխը և նուէր է ստանում քաւորից, որ ասում է *գլօխկապելիք*, և ղօտիկ կապելու համար նոյնպէս նուէր, որէ *գօղելկապ*. իսկ աղջկունք, որ ըլուհներուց փնջիկ են շինում հարսի գլուխ զարդարելու համար, նոյն պէս նուէր են ստանում քաւորից-*փնջի փարս*:

Ուրիշ հայ երկրներում թաղաւորն ինքն է գնում իւր հարսնացուն բերելու և առանց պիտուելու աղջկը չի գուրդալ գիւղից. իսկ այստեղ, թասենում և շրջակայքում փեսան իւր գիւղում սպասում է հարսին, որ պէտք է բերեն հարսնառները:

Հրաժարականի լոպէին աղջկը համբուրում է հօր, մօր, եղբօր և միւս բարեկամների ձեռքը, բայց հօր տան օջախը,

Թոնդիրը, իւր առաջին սննդավայրը համբուրելու սովորութիւն չկայ: Աղջիկը հեծնում է ձի և նորան ուղեկցում է նորա եղբայրը, որ այդ դէպքում կոչւում է *մաղար*:

Երբ փեսայի զիւղին մօտենում են՝ մաղարը, այսինքն հարսնեղբայրը, հանում է հարսի տակից թամբի բարձր և տալիս է հարսնառներից մինին, որ կոչւում է *աղուէս*:

Աղուէսը բարձն առած շտապում է դէպի թաղաւորի տունը: Բայց աղուէսն ամենայն զգուշութեամբ և թաղաւորին շրջապատող աղափներից խիստ ծածուկ, բարձր յանկարծ դնում է թաղաւորի ոտաց տակը, որ այդ միջոցում աղափներով շրջապատուած *կանգնած* է և անպատճառ կանգնած իւր տան երդիկի բարձրութեան վերայ, սպասում է հարսի զիւղը մտնելուն:

Եթէ աղուէսի անզգուշութիւնից կամ անշնորհութիւնից աղափները բարձր նկատեն նախքան թաղաւորի ոտաց տակը դնելը, այն ժամանակ աղուէսին՝ զուարճութեան համար խիստ դանակոծում են:

Թաղաւորի ոտաց տակ բարձի դնելը նշան է թէ հարսը խոնարհութեամբ իւր պլոխը դնում է իւր ամուսնու ոտաց կամ իրաւանց տակ:

Թաղաւորը հրամայում է ճարպիկ աղուէսի ձիու վզից կախել թաշկինակ, կտւ երեսի սրբիչ կամ մի զոյգ զուլպա և այլն, իսկ ինքն թաղաւորը իւր տեղը բարձի վերայ *անշարժ կանգնած* մնում է մինչև հարսի ձիուց իջնելը: Հարսը երբէք չէ իջնում թաղաւորի տանը, այլ ընդունում են նորան քաւորի կամ թաղաւորի ազգականներից մինի տանը: Թաղաւորը իրաւունք չունի զնալ նորա տեսութեան, այլ գնում են նորա կողմից բարևելու նորա մօլըրը, քոյրը և այլ բարեկամ կանայք և միմիայն կանայք և ոչ տղամարդիկ:

Հարսնեղբայրը միշտ անանջատ մնում է իւր քրոջ մօտ: Գիւղ մտնելու ժամանակ հարսի գաւակին նստացնում են մի երեխայ և հարսնեղբայրը երեխային իջեցնելու կամ հեռացնելու համար ընծայում է նորան մի ջուխտ զուլպա:

Տան տէրը, որի մօտ իջնում է հարսը, ճաշ է ուտեցնում

հիւրերին: Հարսը գիշերը մնում է այդ տանը և շրջապատում է աղջիկներով և երիտասարդ հարսներով, որոնք գիշերը աշխատում են ագափների ոտամանները կամ զօտիկ կամ այլ հագուստ գողանալ, իսկ ագափները, ընդհակառակը, աշխատում են գողանալ աղջկանցից որևէ հագուստ:

Վերալիչեալ եղելութիւնը պատահում է այն ժամանակ, երբ տղան և աղջիկը որոշ որոշ գիւղերից են. իսկ եթէ երկուսն էլ մի գիւղումն են, այն ժամանակ չեն լինում ոչ աղուէս, ոչ բարձ, ոչ հարսի զալուստ և այլն: Այլ սովորական կարգով թագաւորը իւրայիններով գնում է հարսի մօտ և այն տեղից եկեղեցի պսակուելու:

Առաւօտը թագաւորը գնում է հարսի մօտ այն տունը, ուր նորան երեկեան օրը ընդունել են և այն տղից իբրեւ մի գիւղացի, հանդիսականներով շրջապատուած, նուազածութեամբ գնում են եկեղեցի պսակուելու:

Եկեղեցի գնալու ժամանակ հարսը գնում է թագաւորի յետևից և թաշկինակի մի ծայրը բռնած, որի միւս ծայրը կապած է թագաւորի զօտիկից, որպէսզի երկուսի արանքով, նախքան պսակը, ոչ ոք չանցնի, որ շատ չարագուշակ նշան է: Պսակուելուց յետոյ նոքա գնում են արդէն իրար կողքի և առանց թաշկինակի:

Պսակուելու ժամանակ տղան ծածուկ աշխատում է հանել աղջկայ մատից մատանին և աղջիկն էլ աշխատում է չրտալ:

Եկեղեցուց դուրս գալով ում տան մօտով որ անցնի հարսանիքը, ամէն ոք թէ բարեկամ, թէ օտար, հարսի գլխին ձգում են զանազան կտոր (չիթ, թաշկինակ և այլն), իսկ ագափներին ոչինչ չեն տալիս, ինչպէս անում են այդ այլ տեղերում, բայց պակս գնալու ժամանակ:

Եկեղեցուց մինչև թագաւորի տունը զուռնայի նուազածութեամբ զանազադաքայլ ընթանում է հանդէսը և պարում են հարսներ, սղջիկներ և տղայք: Թագաւորի տան առաջ պատրաստած է լինում սեղան զանազան ուտելիքներով ազափների համար: Պարելով ընդառաջ են դուրս գալի թագաւորի

մայրը, հայրը. և վերջինիս երևալ, զուարճութեան համար, ալիւր են քտում, թաղիքի կտոր են դնում զլիւին, քթոց են անցկացնում վիզը: Սնմից անցնելու ժամանակ հարսի գլխին թուր են բռնում:

«Կանչը», որ նշանակում է յիշատակել զանազան նուրբաբերութիւններ հայնդիսականների կողմից, մշեցոյ մէջ լինում է երեկոյեան ընթրիքին, իսկ Ռատենում լինում է պսակից վերադարձի ժամանակ, թաղաւորի տան առաջ, ուր նորապսակները պարտաւորուած կանգնում են մինչև կանչի վերջը:

Նորապսակները տուն ներս մտնելուց յետոյ աւելը տալիս են հարսի ձեռքը, որ տան յատակը փոքր ինչ աւելում է զանազան կողմերի վերայ: Քահանան «ծագմանն» երկելիս թագաւորն և քաւորը իրար կողքի և նորանց յետևից հարսը երեք անգամ պտտւում են թոնդրի շուրջը, ու իսկոյն շերեփը և աղը տալիս են հարսի ձեռքը, որ շերեփով խառնի թոնդրի միջի դրած կերակուրը և աղ ձգի նորա մէջ: Ապա հարսին տանում են վարադուրի յետև:

Գարալագեանի խաչիկ դիւղում, հարսը, պսակուելուց յետոյ՝ կրկին վերադառնալով թաղաւորի հետ հօրանց տուն, առաւօտը թագաւորի հետ միասին, շրջապատուած աղափներով և ալլ հրաւիրականներով, զուռնայի ուղեկցութեամբ, պտտւում է դիւղի մէջ, ուր բաղնիքում քիւրսիների վերայ պատրաստուած է լինում ուտելիք, խմելիք (զինի, արաղ, միրգ, ձուածեղ): Ուտում խմում են ամէնքը, իսկ հարսն ըստանում է խալաթ (նուէր). վերջը զնում է թաղաւորի տունը, բայց ներս մտնել չէ ուղում առանց *ոտնւփոխէքի*: Սկսելուց րալըր ականջից բռնած մօտեցնում է նորան ձի, կով կամ երինջ կամ ալլ անասուն իրրեւ նուէր, *ոտնափոխէք*, մակաւրներն իսկոյն նշանում են անասունը, այսինքն ականջի ծալքը կտրում են, և „հուշտ“ անելով իրտնացնում փախցնում են վախկոտ անասունին և իւրեանք ծիծաղում են:

Ապա սրահի կտուրից չոր մըղեղէն են ցանում հարսի գլխին և մանր երեխայք մեծ աղմկով և իրար հրելով ժողովում

են: Զեմում ոտաց տակ կոտորում են կաւէ աման և մակար-
ները կանչում են „կոտրեց:“ Հարսը զնում է իւր տեղը, բայց
մնում է կանգնած և չէ կամենում նստել, մինչև որ սկեսուրից
խալաթ ստանայ:

Հին ժամանակ սովորութիւն կար, որ մետաքսէ թելերով
պատած եղեգնեայ փոքրիկ խաչ տնկում էին խնձորի կամ նը-
ռան մէջ և դնում էին նորապսակ թագաւորի գգակի ծայրում,
որ փոխարինում էր թագը: Այժմ վերացել է:

Ղաղախի Ուզանթալա գիւղում պսակաւատարութիւնից
յետոյ, հարսը եթէ նա դնալու է մի այլ գիւղ՝ հանդիսականներով
հանդերձ նորից վերադառնում է հօր տունը, ուր պատրաստութիւն
տեսնելուց յետոյ նորան ձի են նստացնում, ու եղբօր կամ մօր
ազգականի հետ, թագաւորի և նորալինների հետ ձիերով ընկ-
նում են ճանապարհ: Այստեղ էլ ազաւիները ձիարշաւ են ա-
նում, բայց քիչ, ըստ որում ուժերը պահում են իւրեանց գիւղը
մտնելու համար:

Բայց եթէ հարսը մնալու է այն գիւղում, այդ ժամանակ
պսակը կատարելուց յետոյ հանդէսը շրջում է արդէն գէսլի
փեսայի տունը: Դանդաղաքայլ գնացքին ուղեկցում են զուռ-
նան, գիւղի երեսայքը, որոնք բղաւելով, ուրախանալով զը-
նում են: Փեսի տան սրահին հասած՝ հանդէսը փոքր կանգ է
սռնում, ընդառաջ են դուրս գալի փեսայի մայրը, քույրը,
հարսը և միւս կին ազգականները, մին մին մօտենում թագա-
ւորին և հարսին և համբուրում են նորանց և պսակը շնոր-
հաւորում:

Զատ զուարճալի է այդ տեղ, որ երբեմն ծերունի փեսա-
հայրը սկսում է պար գալ, ճարպիկ շարժումներ անել, քաշ-
քշել իւր կնոջը, որ նա էլ օրօր գայ, ուժով բռնում է կնոջը
որ այնքան բազմութեան մէջ համբուրի, խախկ ու խայտա-
ռակ անի: Հանդէսը առաւել զուարճալի անելու համար
թագաւորի մականները ալիւր են ցանում, քթոց են ծածկում
թագաւորահօր զլխին, բայց նա առանց մազաչափ նեղանալու
շարունակում է պարել, ուրախանալ:

Սրահումը հարսի զլխին ցանում են չամիչ և այլ չոր

մրգեղէն, որ մանր տղայք իրար հրելով ժողովում ուտում են: Չեմք անցնելիս խաչեղբայրը թուրը բռնում է թագաւորի գլխին և թագաւորը կոտրում է իւր ոտաց տակ դրած կաւէ ամանը և անցնում է: Ապա հարսին տանում են կանանց բաժին:

Վաղարշապատի գիւղերում սկեսուրը տան հարսի շեմում, գլխին, դնում է մի կտոր հաց, իսկ տան ներսը՝ աւելը տալիս են հարսի ձեռքը:

Հին Նախիջևանում, Հին Ջուղայում, Աղուլիսում, Վաղարշապատի և Բասինի գիւղերում հարսին հօր տանից դուրս բերելու և եկեղեցի տանելու խառը բողբէին հարսնեղբայրը աշխատում է համբուրել թագաւորի կողմից եկած հարսներին և այդ համբոյրը կոչում է *խնամապաշ*:

Հին Նախիջևանում պսակից հանդէսը վերադառնում է ուղղակի թագաւորի տունը, ուր զիմաւորում և համբուրում են հարսին, թագաւորին և խաչեղբօրը, պարում են, երբեմն պարում է և թագաւորահայրը, որի երեսին այստեղ ևս ցանում են ալիւր, գլուխը անցնում են մաղ, հարսին տալիս են խալաթ և հրաւիրում են ներս:

Դաւալու գիւղում, խոր Վիրապի մօտ, հարսին եկեղեցուց բերում են փեսայի տունը, նորա առաջ պարում են, դուրս են բերում չոր մրգեղէն ափսէի մէջ, վրան խաչաձև դրած հացի երկու լաւաշ և սոցա վերայ տնկած խաչաձև մեղրամոմեր: Պարելուց յետոյ միւրգը տանում են խուռն հանդիսականների վերայ և լաւաշները դնում են հարսի գլխին և ներս տանելուց ու իւր տեղը կանգնեցնելուց յետոյ վերցնում են: Չեմք թագաւորի ոտաց տակ կաւէ պղուղ են դնում ոտով կոտրելու համար:

Աղուլիսում պսակակատարութիւնից յետոյ նախ գնում են աղջկայ տունը, ճաշում են և ապա փեսայի տուն գնալու ժամանակ նորսպսակների բարեկամները փողոցում սեղան են ուրդում և հանդիսականներին հիւրասիրում են: Թագաւորի ծառան (եթէ կայ) խալիչա է փռում նոյապսակների ոտաց տակ և նոքա, վրայից անցնելով, փող են նուիրում ծառային: Թագաւորի տան ըաղում աթոռների վերայ նստում են հարսն ու

փեսան և բնդունում են իւրեանց բարեկամների շնորհաւորութիւնը և նուէրները (շալ, թաշկինակ, մետաքսէ կտոր և այլն) որ մատուցանում են պարելով ձեռքում բռնած: Ապա հարսին տանում են կանանց սենեակը:

Երեկոյեան զալիս է հարսնեղբայրը, բերելով կերակուր հարսի համար, որ այդ օրը և հետեւալ օրը կերակուրն ստանում է իւր հօր տնից:

Երեւանում և Վաղարշապատի զիւղերում պսակի ժամանակ, եկեղեցու մէջ, հարս ու փեճան աշխատում են իրարից իլել մատանին և մինը միւսի ոտը սեղմել, ըստորում, նորանց կարծիքով, ով ում մատանին հասնեց և ոտը սեղմեց, նա էլ կիանքի մէջ կիշխի միւսի վերայ: Այս սովորութիւնը կալ և Գարալագեաղի բնիկ հայ զիւղերում (Խաչիկ, Կնիշիկ, Արփա, Աղանաձոր և այլն):

Թաղաւորի տնից դուրս են բերում ձուածեղ, հալուա, գինի: Որոնց համը տեսնում են թաղաւորը և քաւորը: Հէնց այդ ժամանակ էլ խալաթ են նուիրում հարսին: Թաղաւորի մայրը և ազգական կանայք պարելով՝ բարեւում են նորապսակներին, համբուրում են հարսին և թաղաւորամայրը իւր նորապսակ որդու բերանը դնում է մի կտոր շաքար:

Զեմով անցնելիս քաւորը թուրը բռնում է զլուխների վերայ և թաղաւորի ոտների տակ փշրելու համար դնում է կաւէ ափսէ: Քահանան շուրջաւոր ծածկած՝ իրարից ջոկում է հարսի և փեսայի ձեռքերը և հարսին տանում՝ կանգնեցնում են կանանց բաժնում փափուկ բարձի վերայ: Այդ բոլորից քաւորը լանձնում է թուրը թաղաւորին, որ պահում է իւր մօտ մինչև հարսանեաց վերջը:

Փեսայի բարեկամ կանայք հարսին խալաթ են տալի, որ նա համաձայնի նստել: Խալաթը ժողովում է հարսի համար հարսնաքիրը, մի պառաւ կին հարսի ազգականներից, որ նորան ուղեկցում է և մնում է նորա մօտ մինչև հարսանիքի վերջը: Բերում են հարսի բերած բաժինքը և կանանց մէջ մի առ մի դնելով ասում են «խնամին շէն կենայ»: Կանայք պարում են, ուրսիւսնում են և երեկոյեան ցրում:

Դարալազեազի դաղթական Հայերի մէջ, երբ Հարսանեաց
Հանդէսը պսակից վերադառնում է թագաւորի տունը, Հարօի
զլխին ցտնում են չոր միլդ: Ֆարեկամները քովուրաբար ընդա-
ռաջ դուրս գալով բարեւում են, իսկ ազաւիները ծիծաղելու
և զուարճութեան Համար երգում են Հետեւեալ երգը՝ զիմելով
թագաւորի մօրը:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Քէ դաստա գիւլ եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Կարմիր խնձոր եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր միչեր եմ բերել,

Քէ աչքի լուս եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Քէ ոժ (ոյժ) թաղաթ (նոյնը) եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Քէ ծամ փետող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Քէ աչք խանող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Քերան ծռող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,

Տես քէ ինչեր եմ բերել,

Ինչեր մինչեր եմ բերել,

Ջերեփղ խլիս եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Պուճաղղ քանդող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Նյուխդ: Թագող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Քէ տնէ դուս խանող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Քէ գեօլի դազ եմ բերել,
Լեզուն կէս գազ եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Թոնդրին կոխող եմ բերել,
Ակէն խանող եմ բերել:

Տանը մօտեցած՝ զուռնաչին ստանում է իւր խալաթը: Ստանում է խալաթ նոյնպէս և հարսնեղբայրը: Նորապսակները ներս են մտնում տուն և տեսնում են, որ Թագաւորի Թախտին նստած է մի երեխայ, իսկ հարսի տեղում նստած է մի աղջիկ *) որոնք քաւորից մի քանի կոպէկ ստանալով հեռանում են տեղներից: Սակայն հաբսը մնում է կանգնած իւր տեղը, չէ կամենում նստել. գալիս է սկեսրայրը, խոստանում է նուիրել նորան՝ օրինակ մի կով և ապա թէ հարսը համաձայնում է նստել:

Երբ ամենքն էլ տեղաւորում են և Թագաւորը իւր քաւորով և ազաւիներով նստում է իւր Թախտը, այդ ժամանակ սկսում է ծաղը: Թագաւորի բարեկամները իւրեանց տներից բերում են Թագաւորի համար նուէր, այն է երկու երեք գա-

*) Երեխայքը նստացնում են որ նորապսակները ճանդաբեր լինի: Խմբ.

Թայ, մրդեղէն, եփած հաւ, և այլն և վրան վառած մեղրամոմեր: Այդ նուէրը կոչւում է ծաղ:

Հէնց որ իւրաքանչիւր անգամ ծաղը դրսից բերւում է ներս, Թագաւորի երկու կողքին նստած երկու ազաւաններից մինը բացականչում է. «Վեաւ որ էկաւ, բարով էկաւ: Թագաւորի ճըճկընէր.»

— «Համմէ». իսկոյն պատասխանում է նորան միւս կողքի ազաւիր: Ապա շարունակում է առաջինը, չիշելով ծաղ բերողի անունը.

«Ներսոն չիշայ, Թագաւորին բարի,
«Ասված իւրը տայ հազար բարի,
«Ոտն ոչխար, տկով գինի,
«Ասված Թագաւորին օխտը որդի,
«Օխտը որդու սեղան նստի,
«Կիւտանը դաշտը պանի,
«Չար կամը դուռը պատուի,
«Հայ տունը շէն՝ հայ տունը շէն.»

Նոյն Դարալագեազի Ազատակ գիւղում նոյն խօսքերը կրկնում են հետեւեալ կերպով.

Մարկոսն ուզեց Թագաւորին բարի,
Ասված տայ ընդարը հազար բարի,
Օխտը որդու սեղան նստի,
Կիւտանը դաշտը բանի,
Չար կամը դուռը պատուի,
Կատուն մրդընչայ,
Մուկը փռընչայ,
Օխտը տարուայ փուշը կրնանչայ,
Հայ տունը շէն, տունը շէն:

Ամեն մի ծաղ ներս մտնելիս բոլոր վերոյիշեալ խօսքերը նորից կրկնում են և ազաւանները ծաղերը վերցնում պահում են յետոյ վայելելու. այդ բոլոր ծաղերը միասին կոչւում են Թագաւորի խաղնաւ:

Երեկոյեան լինում է մեծ հրաւեր: Դիւղի իւրաքանչիւր տան մեծը հրաւիրում է ընթրիքի և այդ երեկոյ, ընթրիքից անմիջապէս առաջ, լինում է կանչ, այն է որ իւրաքանչիւր

հրաւիրուած իւր կարողութեան չափ մի գումարով նպաստում է թաղաւորահօրը: Մի մեծ սինի դնում են քահանայի և պատուաւոր հիւրերի առաջ, կանգնում է ճարպիկ դաւուլչին, ու ամեն մի նուիրած փող ձեռքում պտտցնելով օգի մէջ՝ յիշատակում է տուողի անունը և դնում է սինու մէջ: Առաջին նուիրաբերութիւնը անում է քաւորը:

Կանչը վերջանալուց յետոյ սկսւում է ընթրիքը, որից յետոյ պարողները՝ արք և կանայք կազմում են մեծ շղթայ և մինչի ժամի 3—4 առաւօտեան պարում են 12 տեսակ պար, որոնց եղանակները նախ ծանր են և ապա աւտիճանաբար արագանում են: Պարերի տեսակները սոքա են: 1. Ծանր զեօնդ. 2. Ծունկ կոտրուկ, 3. Մայմօ. 4. Երեք տո. 5. Մաշկէ. 6. Զէօրօր. 7. Եարդեօղալ. 8. Սէթալի. 9. Թալափի. 10. Սիւզմա. 11. Եալլի. 12. Թռուկ: Այս պարերի մանրամասն նկարագրութիւնը կարելի է կարդալ «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք» աշխատութեան մէջ Բաջբերունոյ:

Հին Զուղայում կամ հին Նախիջևանում հարսանիքի վերջին երեկոյին լինում է կանչը: Այս տեղ էլ առաջինը նուիրում է քաւորը: Կանչը կատարում է ազգիներից մինը-ճարպիկը-որ իւրաքանչիւր նուէր յիշելիս դիմում է թաղաւորի մականներին (ազգիներին) այս խօսքերով.

— Թագաւորի մականներ:

— Ամէն, ամէն. պատասխանում են մականները միասին:

— Աստուած ձեզ բարի ամէն. Աստուած ուղ պահի քաւոր աղէն, Աստուած նորա որդուն (կամ եղբօրը և այլն) փոխանի, որ յիշեց մեր թագաւորին 10 մանէթ, շէն կենայ, շէն կենայ:

— Զէն կենայ, շէն կենայ. պատասխանում են մականները:

Այսպէս էլ շարունակւում է իւրաքանչիւր նուիրողի համար: Ապա վերջում յայտնում է ընդհանուր գումարը, որից և ստանում է իւր վարձը ներկայ քահանայի ձեռքից, իսկ գումարը յանձնւում է թաղաւորահօրը:

Ղազախի Ուզունթալա գիւղում նոյնպէս լինում է վերջին գիշերը նուիրաբերութիւն, որ այն տեղ կոչւում է յիշելիք:

Մի ճարպիկ և լիզուանի մարդ, գլխաւորապէս դաւուլչին (թմբկահար), կանգնում է տան մէջ տեղ, հանդիսականների առաջ և զանազան աւելցուկներով զովում՝ գովաբանում է նուիրողներին՝ ձեռքում խաղացնելով նուէրը: Զատ տասնեակ տարիներ առաջ, շատերը գիւղացիներից այդ *յիշելիքի* երեկոյին փողի փոխարէն յիշեցնում էին կով, խոզ, ձի, փեթակ մեղու և այլն:

Սովորաբար ճարպիկ յիշողը դիմում է թագաւորի մականրներին:

— Այ թագաւորի մականրի. կանչում է նա:

— Համմէ Համմէ. պատասխանում են նոքա:

— Աստուած ձեզ պարի ամէն, շէն կենայ Ղուգեսասնց Քիքին (Գրիգորը), Աստուած նրան հաստատ պահի, մեր զիւղից, մեր իշխաններից անպակաս անի, նրա մինը հարիւր տեառնայ՝ հարիւր՝ հզար. Աստված նրա սուփրան քցած պահի, թիւնզին դրած, էս ուրախութիւնը մի օր էլ Աստուած նրան արժանացնի, ըսօրէց էլ նրա որթու կարմիրը կապենք, որ յիշըցրել ա մեր թագաւորին մի լաւ կով՝ ֆորթը տակին, շէն կենայ, շէն կենայ:

— Զէն կենայ, շէն կենայ. կրկնում են մականրները:

Դիւղի չարաճրճի պատանիները, որ իբրեւ հանդիսատեսներկայ են լինում, սկսում են կովի նման բառաչել, ձիու նման խրխնջալ, խոզի նման կղկղալ, մեղուի նման բզբզալ, նայած՝ թէ ի՞նչ է յիշեցրած: Սակայն այժմ յիշեցնում են միայն դրամ և դորանով փակուել է տղայոց չարութեան ասպարէզը.

Դարալազեադի գաղթական հայերի մէջ, կանչի զիշերը, երբ հրաւիրուած ժողովոյ դէմ անձնատուր է լինում պարի և ուրախութեան կամ մասամբ արդէն ցրուած են լինում, թագաւորը, ազափները և այլ մերձաւոր ընկերները հաւաքւում են առանձին սենեակ կամ տուն և ուտում են հարսի հօրանց տնից ուղարկած ուտելիքները: Այս ընթրիքը ասում է «սիւժաժայ»:

Դաւալու գիւղում թագաւորի «որսից» յետոյ է լինում «ակլաժաժայ»: Այդ տեղ զոքանջը փեսայի համար ուղարկում

է մի քանի զաթայ, եփած հաւ, մի աման հալուա, մէջ տեղը դրած արծաթ մանէթ, աւելի կամ պակաս, ըստ կարողութեան, իբրեւ նուէր փեսային: Զուռնան ուղեկցում է այդ ուտելիքը մինչեւ փեսայի տունը:

Բասենում և Ղիրակում ասում է «առկաթաթուն» և լինում է այն երեկոյին, երբ «որսից» կամ նորանց բարբառով «հաւթռունքից» մնացած հաւերը ուտում են ազափները և այլ մօտիկ բարեկամները: Այս ընթրիքի ժամանակ թագաւորը չէ կամենում ուտել, չէ կամենում ատամները շարժել, մինչև որ հարսնեղբայրը փող է նուիրում նորան:

Ազուլիս „առկաթաթի“ փոխարէն, երկուշաբթի օրը լինում է խնամականչ: Ազափբաշին զուռնայի հետ գնում է հարսնահօր մօտ և հրաւիրում է հարսի ծնողաց և բարեկամներին փեսայի մօտ: Փեսայի տանը սորանց ընդունելու ժամանակ փոխադարձ տալիս են միմեանց կարմիր ձու:

Հին Զուղայում կանչի ընթրիքի հետևեալ առաւօտ, երկուշաբթի օրը, թագաւորի տան բազում, գորգի վերայ քաւորը գնում է խաչաձև թուրը և պատեանը: Մօտն էլ մի բաժակ գինի: Թագաւորը երեք անգամ ծունր է իջեցնում թրի վերայ և բաժակ գինին խմում: Ապա երկու ազափ բռնում են թրի երկու ծայրը՝ սուր բերանը դէպի վեր: Ազափբաշին տալիս է թաղաւորին մի կենդանի հաւ, որ բերել էր նա հարսի հօրանց տնից: Թագաւորը հաւի ոտերը բռնած, նորա վիզը այնպէս է զարկում թրի բերանին, որ հաւի գլուխն իսկոյն և եթ թռչում է: Ազափներն էլ նոյն ձևով մորթում են իւրեանց տնից բերած հաւերը և այս ասում է «որս տալ»:

Որսի հաւերը եփում են և այգիներում վայելում են այն ուտելեաց հետ միասին, որ ազափբաշին բերել էր հարսի հօրանցից: Այդ երեկոյին նորահարսը պարում է:

Այս տեղ, ժողովրդի սովորութեամբ ազափբաշին, բացի վերոյիշեալ պարտաւորութիւնները, որ մենք արդէն տեսանք, ունի և հետևեալ պարտականութիւնները. ապահով պահել թագաւորի գլխարկն ու կօշիկները, որ հալսնատան չափ տղայք

աշխատում են գողանալ և փրկանքով դարձնել. բ. Հարսնատնում թագաւորի համար բերած „խոնջաները“ պահել, որպէս-զի տղայքը չգողանան ուտեն: գ. Հարսնահօր տնից որսի համար հաւ բռնել և դ. թագաւորի շորերը հագցնել:

Այս պարտականութիւնները վաղարշապատի գիւղերում դրուած են խաչեղբօր վրայ:

Դաւալու գիւղում ազափները բերում են մի մի հաւ և առաջինը թագաւորն է զարկում թրով հաւի վզին և զլուխը թռցնում, ապա ազափները: Սա ասում է «որս»: Մորթած հաւերը կանխապէս թագաւորի տան երդիկից ցած են ձգում և ապա պատրաստում են ու ուտում:

Դարալագեագի դաղթականների մէջ կանչի հետեւեալ առաւօտ, երկուշաբթի, թագաւորը, քաւորը և ազափները սազանդարներով կամ զուռնայով պտտում են բարեկամների տները և հաւեր ժողովում, որ ասում է „ղուշ“ և ծառերի հետ միասին կազմում են թագաւորի խազնան:

Հրաւիրուածները, իբրեւ վերջին ճաշ, վայելում են խաշ, այսինքն ոտ ու գլուխ:

Սալմաստի գաղթականները Հարսանիքի վերջը երբեմն պարում են և երգում հետեւեալը.

Լուսնակը կըշտանց կէթայ,
Խարսները խերանց կէթայ,
Էշ կնիկը, գէշ կնիկը,
Մածուն կուգեմ թան կբերի,
Ալըրմաղով ցան (աթարի փշրանք) կբերի:

Դարալագեագի Ազատակ գիւղում, Հարսանիքի վերջը, երբեմն երգում են ստորեւ գրած երգը և հետը պարում են «ծունկ կոտորուկ» պարի եղանակով:

Խտի կէս կորեկ ունեմ ցանելու խամայ.
Տունը մէ ոսկի (վեցկի) տուէք վարելու խամայ.
Տունը մէ մանգեռ տուէք ցանելու խամայ.
Տունը մէ մայգէօն (մանգաղ) տուէք քաղելու խամայ.
Տունը մէ քառջառ տուէք ծեծելու խամայ.
Տունը մէ քեռուէշք (որսելի) տուէք էրնելու (քամել) խամայ.
Տունը մէ սարաթ տուէք մաղելու խամայ.

Տունը մէ թիւրա ($1\frac{1}{2}$ փթանոց չափ) տուէք չափելու խամայ.

Տունը մէ ճաղաչ տուէք աղալու խամայ.

Տունը մէ թոնդիւր տուէք թխելու խամայ.

Տունը մէ կնիկ տուէք խանելու խամայ.

Տունը մէ մարդ ժողուէք ուտելու խամայ.

Ժողովուրդը ցրուելուց յետոյ՝ թագաւորը, ազափները և մօտ բարեկամները բանում են թագաւորի *խազնան*, վայելում վերջացնում են, ապա ազափները դատաստան են բանում լուռ և համր թագաւորի անունից: Ներկայ եղողներից ով քիչ փող է նուիրում ազափներին, վերջիններս խիղջն են թարկում են նորան զանազան պատժի, կալանաւորում են, կապում են այր և կնոջ միասին և այլն:

Ղիրակի, Կարսայ և Բասենի գիւղերում առաջինը թագաւորն է զարկում հաւի գլուխը և այդ հաւը պէտք է ուտեն պսակուած մարդիկ, իսկ միւս հաւերից մինը քահանայինն է, մինը քէհինը, մինը զուռնաչուն և մինը հարսին ու փեսային, մնացածն՝ ազափներին, որ յետոյ ուտում են: Հաւերը ժողովում են ազափները և դրանց մօրթելը կոչում է «հաւթուունք»: Սորանով էլ վերջանում է հարսանիքը:

Գարալագեազի գաղթականների մէջ թագաւորի խազնան կողոպտելուց յետոյ՝ հարսի մօտ ժողովում են կանայք, բերելով իւրեանց հետ զանազան կերակուրներ, որ նոյանցում անուանւում է *քնուսայ*: Ապա զուռնայով գնում բերում են հարսի ջհէզը, որ մի ազափի դլխի վերայ դրած պարելով բերում են: Գալիս է թագաւորի հայրը, որի բացակայութեամբ չէ կարող բացուել ջհէզը և տալիս է մի ուրբի և աւելի *ըռըսումը* (նուէր) ջհէզ պահող հարսնամօրը կամ հարսի քրոջը:

Կանայք մի առ մի գնում են ջհէզը և յետոյ յանձնում փեսայի մօրը, որը իւր կողմից նուիրում է այս կամ այն բարեկամին ջհէզից մի զոյգ գուլպայ, ձիւռ նոխտա, ջրի բաժակ և այլն:

Հարսնեղբայրը (խարսնաղբեր) որ մինչև այդ ըոպէն լինում է նորահարսի, իւր քրոջ մօտ, ուտանում է փեսայի հօրից իբրև նուէր մի կաբա, կամ գլխաւիկ կամ այլ հագուստ:

Խաշն ուտիլուց լետոյ երեցփոխը կոտրում է ուրցը և իւր զարդերով մի մի ճիւղ բաժանում է պատուաւոր մարդկանց, իսկ մէջ տեղի գլխաւոր ճիւղը նուիրում է քաւորին և նորանից եկեղեցու օգտին ստանում է նուէր: Քահանան բանում է նաւթը և խարջրկոթը (ուսկապները):

Ազուլիսում թաղաւորին արգելում է շիմում բարեկամներից մի երեխայ և առանց նուէրի չէ թողնում որ մտնի Հարսի սենեակը նաւթը վերցնելու քահանայի ձեռքով: Քաւորը թուրը հանած կանգնում է՝ քանի որ քահանան կատարում է կարգը, և ապա թրով կտրում է նաւթը և տալիս է թաղաւորին բարձի տակ պահելու համար:

Դարալագեագի Կորադիզ, Սէս և այլ գիւղերում, նաւթը անմիջապէս վերցնելուց լետոյ, աղափները բանում են փեսայի հագուստի բոլոր կապերն ու կոճակները, նոյնպէս և ուրիւնոտ դանակը, որ նորանց բարբառով ստւում է խանգետօրձ, աչն է հանգոյց: Նոյնը անում են և Հարսին նորա հարսնջիւրները:

Հարսանիքը սորանով վերջանում է, բայց փեսան եօթ օր պաս է պահում, որ եօթն արու զաւակ ունենայ:

Պսակուելուց լետոյ՝ եւր նորահարսը առաջին անգամ զրնում է եկեղեցի, նորա զէմի պատկերի շուրջը վառում են շատ մոմեր: Մեծ պասի միջնեքին Հարսի հայրը իւր աղջկայ համար բերում է թաւաղ, այսինքն զանազան մրդեղէն և ուտելիք: Ծաղկազարդին իւր աղջկան հրաւիրում է իւր տուն և այդ կոչում է դարձ, և պահում են նորան մինչև համբարձում:

Ն Ա Ն Ի Կ Ն Ե Ր

ԵՐԵՒԱՆԻ ՔՆԵՑՆԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ.

(Օրօրոցի երգեր)

Ա.

Դարալագեագի Կնիւիկ գիւղում:

Նանիկ ասեմ՝ քնես դու,
Ծածկեմ՝ քրտնես դու,

Ծածկածն եղ գցեմ,

Վարդի նման փռուես դու:

Սիրտս խոցով եարաց ա,

Թաքուն չի, աշկարաց ա,

Դեղ կանեմ, դարման կանեմ՝

Դեռու էն եարէն եարաց ա:

Աստրծունէ նման ա,

Թոռ (անձրեւ) կայ, տափը նամանայ,

Նանին բերի քիանայ (քեզանից)

Բաջու սիրտը թռռանայ:

Ես նան ունեմ մոլորած,

Գիշերը քունը կորած.

Նանն ու բաջին ինչ անի.

Պուճուր տղայ մլորած:

Հարդախո ցան եմ ածել,

Բոյիդ նման եմ ածել,

Ես էլ քեզ ջան եմ ասել,

Մեծացրած ման եմ ածել:

Նանիկ արա, մեր պզտիկ,

Համիչ բերեմ՝ կեր պզտիկ,

Ծառի տակին ձնէ բուկ,

Քաղեմ եփեմ, կեր պզտիկ.

Բ.

Դարալագեազի խաչիկ զիւղում պապը իւր թօռին իա՝
զացնելու ժամանակ.

Զիւնն եկաւ քուլայ քուլայ,

Պապն ասեց դանեն ուր ա,

Գէլն ասաց, հրէս տարայ,

Հունն ասեց, հրէս բերի,

Պոչիկ թիւլայ,

Մեղրը կերար, պուլիկս հւր ա:

Գ.

Նոյն զիւղում, լուսաբացին, հրեխային խաղացնելու ժա-
մանակ մալլը երգում է:

Լիսը լիսացաւ.

Հարսը վերկացաւ.

Հացը գողացաւ.

Կերաւ կշտացաւ.

Սկեսուրն իմացաւ.

Պատրոնը կռուացաւ.

Դնաց թուրքացաւ.

Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա.

Դ

Ղազարի Ուզունթալա գիւղում տատն իւր թոռին խաղաց-
նելու ժամանակ:

Պապար կանի կըտիտը,

Հարսն ու աղջիկ խտիտը (գիրկը.)

Խնձորը կծի, ծուլ անի,

Զիզի հարսին կուլ անի:

Ծառի ծէրի չարթն (կաջաղակ) եմ,

Աղջկերանց մարդն եմ,

Ծառի ծէրի հոպոպն եմ,

Աղջկերանց ֆոփոքն եմ.

Ծառի ծէրի ճիւղէն եմ,

Աղջկերանց գիւղէն եմ:

Ե.

Հին Ղախիջեանում:

Լալա ասեմ քունդ տանի,

Չար կամարիկ ջուրը տանի,

Ով որ քեզ չի սիրում,

Թող նրան ջուրը տանի:

Էս օր մեր տուն խան ա գալու,

Բաղ ու բաղչէն ման ա գալու.

Հարս ու աղջիկ էջվանումը,

Թոփ ծաղիկը մէջդանումը,

Ոսկին ճոցին ճնկճնկաց.

Ալ ձին տակին խրխնջաց:

Զ.

Երեանում և Ղազարի Ուզունթալա գիւղում, ձեռքիւրի
վերայ թուցնելով երեխային:

Էդ ով է.ք էդ կտերը,

Թուցրէք էդ ծտերը,

Ազափ տղի տեղն ինչ ա

Կոկոմ կոկոմ ծծերը:

Թռի, թռի, թուցնեմ,

Սև հաւի միս կերցնեմ,

Ազափ բաշուն հասցնեմ:

Ե.

Հին Նախիջևանում աղջիկ մանկան համար:

Դանդանի դանդան պիտի,
 Մի լաւ տղայ բանդ պիտի,
 Քիբը քար ու քանդ պիտի,
 Դան դանի դան դանեցի,
 Բերանը եկեղեցի,
 Տուն եկաւ համբուրեցի,
 Դուրս եկաւ բարեցի,
 Աղջիկ ունիմ նմանի,
 Ձենք տալ հազար թիւմանի,
 Բուրդ բերէք բաժինք անի,
 Ուղտ բերէք բարձի տանի.
 Կտանք մի բազլըգեանի
 Ջորին գայ ճեհէզը տանի.

Ը.

Ալէքսանդրապօլում:

Ծափին ծափին կուկուլայ,
 Հալուայ շաքեար կուլ կուտայ,
 Ելէք, աշեցէք վա գուքայ,
 (Տուբիթ) խանումը տուն գուքայ,
 (Գաբրիէլ) աղան տուն գուքայ,
 Չլի խորոզը (աքաղաղ) մորթեցէք,
 Թղթով թնդիր վառեցէք,
 Տուբիթ խանումիս փաշը պահեցէք:

Թ.

Պարալսգեազի Էրզախին գիւղում, երեւալին լողացնելիս և
 քուն դնելիս:

Էրկնը վզիկ,
 Թափտէր ճրիկ,
 Առնէր քնիկ,
 Ջաղամաթի քունը քեզիկ:

ՌՈՍՏԱՄ ԶԱԼ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊ

(Մոկաց բարբառով)

Գրի առաւ

ԿԱՐՇԳԻՆ ՎԱՐԴ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Ա.

Ղընը Էրկու թագաւոր. մէկ Իրան ի, մէկ
Թիւրան ի. Իրանայ թագաւորի անուն
Քեաւղըբաթ ի, Թիւրանայ թագաւորի ա-
նուն լէ Ալֆասիան-Ջաբ-Փիշա: Թիւրանայ
թագաւոր նստաւ, ուր վզեր, փալաւանք-
տիր բիրադի ժողովից, էսաց. — Մինք տ'եր-
թանք գերան աւրինք, զԹիւրան աւայ
էնինք:

Յիտիւ Իրանայ թագաւոր աւախաւ.
աւախաւ էն էլ չրեոխկից իր վզեր, իր փալաւանքտիր, իր մարտիր բի-
րադի բարաւից: Առին էկան, Էրկու ուրդու դիմաց մէ մէկու նստան.
պիրին սաղիր զարկեցին, Էրկու առին չիրար, կռուան. Իրանայ թագա-
ւոր կռտրուաւ, փախաւ, գերանայ տեղ առից, նստաւ չինի, Էրկիր
զաւթից:

Զալն էլ խաււերցիր ի, էլ դակղաթ չ'կայ կռիւ էնի: Էնու էլ
մէկ տղայ ի Էղի, անուն Ռոստամ ի. Ռոստամ էլաւ տասնուչորս տա-
րեկան: Ասաց. — Ռոստամ, կինա, ասաց, մէ գետրդ բեակի մէջն ի, թէ
տիւ զգիւրդ վիրուցիր, զբի տը չրեոխ'իմ խոզմաթ, թի տիւ զգիւրդ
չվիրուցիր, կինա քիւ նիտ անեղ առ, կինա, խատ ճժիրուն խաղա.
մինք մնացինք մէջ չուր դիմաթին:

Ռոստամն էլ ինչ գնաց բեակի մէջ, ձեռ իտու զգետրդ վիրուց,
վեար բեադ'ին էթլ, կինաց. Ան էլ կանգնաւ, զՌոստամի զլեոխ

պագնից. ասաց.— Իշուլահ, տիւ խզմթէն պկեր կ'կեաս: Անցկուն ի, գնա հախտախանի մէջ, մէկ ձի քե խամա առ, պիւ Էն էլ խարիր ձի մէկ եան ի կապած, խարիր մէկ եանի կապած Էն էլ ձեռ վեար վուր ձիու քեամկին էտու, փուր առից գետըն: Իլաւ, տիւս իրի: Զալ ասաց.— Զիս գքի ասի պեան քենէ չի կեաց, կինա տղէներու մէջ խաղաւ. մինք մնացինք եղսւրութեան մէջ չուր դիամաթին. Էն էլ ասաց.— Զալ, տիւ ձի խամար ձի չըս պախը, էշ իս պախի, մարդ զէշ խեծնի, էրթայ խզմթ: Ըսաց.— Որ անցկուն ի, ըսաց, ձի եօթ նախիր թողիր սարի մէջ, կինա մէջ նախրին, մէկ քի խամա առ, պիւ:

Էն էլ կանգնաւ, գղամաքեարբանդ առից, կինաց. կինաց մէջ սարին տեսաւ նախիր, բիրադի գեոյ յանդեղն ի, Էն էլ մեանչ նախրին կան էկաւ կան էկաւ տեսաւ մէկ բալաք ջրւան ի, մատ իւր մէր դեադրիր ի: Ոսաց, կընը չընը, էս ջրւան ընձը պէտք ընը, Էլաւ կինաց մօտ նախրըին. Ոսաց.— նախրչի, էլի էսա ջրւան ինձը խամա պունի: Նախրըին ասաց.— Էս ջրւանին քին չի: Ըսաց.— Ապ վիր խամար ի: Ըսաց.— Ռոստամու խամար ի, Զալու տղէն ի: Ոսաց.— Տիւ գոստամ կ'ճանչնաս: Ոսաց.— Զիմ ճանչնայ: Ոսաց.— Ապ տիւ ինչ գիտիս էսա ջրւան էնու խամար ի: Ոսաց.— Եիս, տեսայ, ասաց, մէկ ձի ծովուց տիւս էկաւ, էն ձին կինաց վեար էն մատակ ձիուն, տիր ըմ էլ մտաւ մեանչ ծովուն. մէկ ձէն մէն իլաւ ծովուց, էսաց. «մէկ բալաք ջրւան ըմ կ'ընը մօտէն, Զալու տղէն Ռոստամ չ'ընը, Թը մարդու չ'տէք»: Ոսաց.— Որ ընցկուն ի, ձեռ էտու ուր ջէք, մէ կուց ոսկի բեաշխիշ էտու, ասաց, դէ, իլի ինձի խամար պունի: Ոսաց.— Ընցկուն ի, տիւ Ռոստամն իս, կինա քիւ խամա պունի:

Ռոստամն էլ կինաց մօտխասացաւ, գքեամանդ եթալ պունից: Զին էլ էնքան փախաւ. էնի գվուքիր գարկից գետըն, չիւր ճնկներին մրտաւ գետըն, խող քեակից, ընցկուն ինչ գիւթան թալին խող ճղին, ընցկուն գխող կ'ճղի. չի կերի պունի: Մէ քեար կէր ճամբխի մէջ. ըզ ոքիր ետու քեարին, ասաց.— Եմ Աստուած, ինչ ասաց. «Եմ Աստուած», ձին դեադրաւ: Էլաւ գձին պունից, ձեռ ետու ձիու քեամկին, ըսաց.— Մհայ իմ ձին աղէկ ի, թի չի: Ոն էլ ձին ջիւղկի աքուց ըմ էգարկ, կպաւ քեարին: Քեարի կտուրքիր կինաց:

Ռոստամ էլաւ, ըզձիու գլեոխ պագնից, գձին խեձաւ, իրի տուն: Մէկ ձիւր ըմ կէր, էկաւ խասաւ էն ձիւրի մէջ. մէ մարտ էնդէղէն կ'կեաց, տեսաւ ձիու նախիր, բըւիւնիր գեոյ խիտն ի: Ոսաց.— Տիւ ինչ մարդ իս: Էսաց.— Եիս նալբանդ իմ, ձի կ'նալիմ: Էսաց.— Էրթանք տուն, իմ ձին նալի: Էսաց.— Տիւ պաշա էլի, եիս քիւ ձին նալիմ: Ոսաց.— Եիս իմ ձին գօ-

րով իմ պռնի, էրթանք միր տուն, փախաւան կայ, ֆէրիզ կայ, իմ ձին պռնի, որ տայ, տիւ նալիս: Ասաց.— Ռոստամ, տիւ ձիուց իջի տակ, թի քիւ ձին փախաւ, եիս տամ: Ռոստամն էլ համայ ըռըկաւ, ձիուց թռաւ տակ: Էն էլ ինչ էրաւ. ձեռ էթալ ձիու չուրս վուտն էլ պրռնից, էպի զնալ ոսկի էզարկ, բըռաքիր ալմաստ էզարկ: Ասաց.— Դըլի քիւ ձին խեծի, Ռոստամն էլ էլաւ զձին խեծաւ: Կանչից Լսաց.— Ռոստամ, ինչ կեախ քիւ ձիու նալիր ընկնի, էն կեախ քիւ մըղաղար կը թըմըմը: Ադ էլ դարձաւ, էսաց.— Նալբանդ, քիւ նալիր խան տար, էրթանք միր տուն, քիւ հախն էլ կ'տամ: Էն էլ ասաց.— Քիւ խօր վարիաթ ծախիս, իմ բըռըռի գին չի խանի: Ու տեսաւ Լրիշից, նալբանդ պրծաւ:

Էլաւ մաղղէն էրաւ, ձին խեծաւ, էկաւ տուն:

Զալ էլաւ իրիշից, լաճ կ'կեայ, համայ, մաղղէն էրուկ իւ Ըսաց.— Էդ ինչ եղիր քի, տիւ մաղղէն էրիր իս: Ասաց.— մէկ մարտ իմ ձին նալից, ասաց.— «Ինչ կեախ էս նալիր թափը, քիւ մըղաղար կ'կեայ: Զալ էլաւ ձիու վուտ վիրուց, զնալ աչկից, ասաց.— Ռոստամ, էն մարտ չիւր ի: Ասաց.— էն մարտ կուրսաւ գի վերայ: Ասաց.— Որ անցկուն է, ասաց, քիւ օմը էրկէն է, տի յերեկնանայ, ասաց, էնիկ հրիշտակ է քիւ ձին նալի, էսի մարտի նալչի:

Զալ ուրախացաւ. կինաց սանդուղ իպի, զդուռ ջաւահիր ակնունք կախից լաճու մօտէն, զրեխէն շապիկ խակիցուց, զճակիր կապից լաճու մէջքէն, զթուր կապից լաճու մէջքէն, զխանջար էզար լաճու մէջք, լաճ զարտարից. շատ ուրախացաւ: Յրեողկից կանչից զսալխաքիրուն, զձին տիւս քիշիցին, պիրին պձին թիմրիցին, զսաղափը զին տրին մէջք, ըզ ալտուզիւմայ ուրքեր կախից մօտէն:

Ռոստամ խեծաւ զձին, ձեռ էթալ գեախ գիւր գեորդ, վիրուց, գիւրդ քեառսուն խոնդքեար է, գիւրդ վիրուց խտիր չիռջիւ ուր, ըսաց. ըսաց.— Զալ, ըսաց, ձի ո՞ր էրկիր տը չրեողկիս:

Ըսաց.— Մի թագաւուր փախիր է. կեացիր է սարի մէջ մէկ տուն շինիր, մտիր մեանչ էն տան, տիւռ շինի, էսա եօթ տարի կայ, տիւս չիկի: Տիւն էլ կինա յանդեղ դիմաց թագաւուրին դեաղրի. թագաւուր քի կ'ըսը նստի: Ասա, «Իմ խէր ձը չ'ասիր նստի»: Էն թագաւորն էլ կ'ասի, քիւ խէր քի ինչ ըսիր է: Ասա իմ խէր ձի ասիր է.— Թիւրանայ թագաւուր իկիր մե էրկիր բերաղի զաւթիր է, կ'չրեողկի մատ իմ խէր, «Էրի գի բեարի»: Իմ խէր չ'էրթայ թագաւուրի մօտ, իմ խէր տամահքեար չի ուր մալին, կ'ըսը Աստծու սաղաղէն Զալու գլխուն, Ղարամանի գլխուն, Սամի գլխուն, Ղալթարանի գլխուն, ընցկուն խըզինայ ղափինայ խուրած է, չիւր Բրիստուս կեայ դեատաս-

տան մեզի խերիք ի: Էնիկ տամահութիւն չ'էնի իւր մալ չաբով էր-
թայ մօտ. էնիկ իւր մօտէն կ'վախենայ, էնու. պետիս զարկի, յլորիշ-
մարտ տինի տեղ: Տըսւերկու քեաղաք էլ մնացած իմ խօր ձեռք, չի
կեացիր թափաւորի մօտ: Եիս ասօր բալա քեզի կիրիմ մէկ կուշում
առնիմ, էրթամ էնու կուիւ. մարտ մէկ պղինձ կաթ կթի, էնու մէրան
չ'յցի մէջ, չ'ընը մածուն. մկայ մինք անխովիւ օջիսար ինք, որ տիւ
կեաս խասնիս էստեղ, եիս կարողութիւն ունիմ, էրթամ խատ էն
մարտիւն կուիւ: Թի մինք կուտրուանք, տը կիրին վեար մէկ թուխտը,
ժամանակով մէկ մաշկով մարտու տը կասայ էնին. թի մինք զա-
նունք մե տեղաց խանիցինք, էն չիտց քեան զըմէն աղէկ ի: Թի
կ'խարցնի, որն ի մնացի քիւ խօր ձեռ. ասա, Զաբլ, Քաբլ, Սիսան,
Ձէհրուզ, Նաւրուզ, Լահուր, Ղանդահար, Աւլա, Բաղդա, Էսկիազ քեա-
ղաք իմ խօր ձեռն ի:

Քեաղըբաթ թաղաւոր էրազ ըմ տեսաւ. տեսաւ մէկ մարտ գիշե-
րուան մէջ սինիմ լիք ոսկի լցրիր էր, մէկ ականունք էլ տրիր ի վեար էն
ոսկուն. իսկ տի չիռչիւ թաղաւորին:

Թաղաւորն էլ էլաւ, ուր մարտիրուն կասայ էրու. — Ասօր մե
Զալի տնէն աղէկ խօսք ըմ տը կեայ մե խամար:

Ելան շատ ուրախացան. էլան ուրինց ձիանք տիւս քեշիցին,
խեծան, կեացին խամ կան կեալու:

Մնաց չուր կէսօրին:

Էնունց մէկ զուրուղչի կայ, զդիւրբին տրիր ի աչից, զճամբըխնիր
թամաշայ կէնի, մարդ չ'կեայ:

Իրիշից տեսաւ, մէկ մարտ իրի:

Ասաց. — Թաղաւոր, մէկ մարտ իրի, եիս չիմ գիտի, ինչ մարտ ի:

Ասաց. Աղէկ թամաշայ էրա, թ'ինչ մարտ ի:

Ասաց. — Թաղաւոր, էսաց, էնու ճակիր ամեն Զալուն ի, էնու
գիւրզն էլ Զալուն ի, էնու զըբխէն շապիկն էլ Զալուն ի, ամա էն
ձին, էն փալիւան չի Զալուն:

Ասաց. — Որ անցկուն ի, ասաց. Թիւրանայ թաղաւոր գէնու
քեաղաքն էլ առիր ի, էնունց փալաւան ի, Զալու ճակիր, գեորզ,
զըբխէ շապիկ, զըմէն խակիր, իկիր ի իստեղ:

Թաղաւոր էլաւ զձին խեծաւ, փախաւ:

Ռոստամն էլ լարից չիտիւ, չիւր էնունք խասան ուրինց տուն:
Ռոստամն էլ խասաւ, տիւս չ'կեարցան փակի, մտաւ նիրս: Էնունք
չ'ին գիտը, թի Ռոստամն ի:

Թաղաւոր ասաց. — Նստի:

Ասաց. — Իմ խէր ձի չ'ըսիր նստի:

Ասաց.—Ապա քիւ խէր ինչ ասիր ի:

Ասաց.—Իմ խէր ձի ասիր ի, Թիւրանայ Թագաւոր իկիր մե
հրկիր բիրադի գաւթիր ի... *)

Թագաւորն էլ էլաւ, ուր Թագարիք տեսաւ. խինգ խարիր մարդ
առից գնաց:

Թիւրանայ Թագաւորն էլ յիմացաւ, թէ Զալին մէկ տղայ եղիր,
անուն էլ Ռոստամ ի, չրեողկիրի մօտ էնու Թագաւոր, կեայ խատ
էնու կռիւ էնի:

էնու մէկ փալաւան կէր, անուն Ղէյլուն. էլաւ տասւերկու խա-
գար մարտ էտու, ասաց — Կինա, էնու ճամբալս պռնի, ինչ կ'կեան
զմարտիր բիրադի սպանիս, զԹագաւոր, զՌոստամ պռնիս, պիրիս ձի
խամա, հմայ ինչ մարդ ի Ռոստամ:

Ռոստամ ուր Թագաւորով կ'կեան կ'տեսնան էնքան չադր ի
զարկած վեար ճամբալին, քանց ասող յերկնուց:

Ռոստամն էլ գնաց վեար չադրին ջուր խմաւ. էկաւ, տեսաւ
Թագաւոր սիւախ կապիր ի վեար ուր, տ'երթաց: Ասաց.— Թագաւոր,
ասաց, եիս տըսիր իմ, մի՞ծ մարտ կռիւ տը չերթաց:

Թագաւոր, էսաց.— կ'տեսնան էսքիւղ ասքեար վեար ճամբալին
նստիր ի:

Ռոստամ ասաց.— Թագաւոր, տիւ նստի էստեղ, ասաց, եիս
էրթամ էնիւ կռիւ, թի տիւ տեսար իմ գեորգի ձէն անիւշ էկաւ,
տիւ էլ իրի խասի ձի, զեարկինք, թի տիւ տեսար իմ գիւրգի ձէն
չ'էկաւ, տիւ էլ փախի, մտի բիրդ ինի, չուր չաւրտընից չաւրտեան:

Ռոստամն էլ կանգնաւ. կանգնաւ զիւր ճակիր կքից. Ռոստամ ընցկուն
լցուաւ, էնուր մազիր զրեխէ շապիկն իտու տիւս: Բեռուաց, կանչից:

էնու փալիւան էկաւ յիւջիւ անուր. զեարկիցին զիւրգիր մէ մէկու.
էնքան գեորգ կգեարկին մէ մէկու, մէկ ըսաց. «ախշարք աւրաւ էնունց
գիւրգը ձէնըդուց». մէկ ըսաց, «չէ, էրկու փալէւան ընկեամ մէյդան,
կռիւ կ'էնին»:

Չուր յիրկուն զեարկեցին յիրարու:

Ռոստամ ըռըկաւ. անուն Աստծու իտու, ըսաց. էս մէկ մարտ
ի, որ տա եիս չ'սպանիմ, եիս ինչըիս էս կուշում տը ջեարտիմ էն
էլ գիւրգ մ' էզարկ, ձիուց իպի տակ: Խասաւ զչախուն էթալ վիզ
կտրից:

Թագաւոր ուրախացաւ, սապիր ետու զեարկիլ, էրկու կուշում

*) Ռոստամը կրկնում է իւր հօր պատուէրը. տես եր. 207—208

խառնուան չիրուր, զիրար ջեարտիցին. իրիք օր իրիք գեշեր չերար ջեարտիցին. մնաց թագաւոր, Ռոստամ իրիք մարդ: Էրկու մարտ էլ էն մէկ էլ եանէն մնաց: Ռոստամ իպի ինչ էրաւ. իպի գատամքիր քեաշից, էզար էնու ճակատ, ըսաց. — Կինա, քիւ թագաւորուն ասա, թըլս իւր թիղարիք տեսնայ, կեայ կուիւ:

Թիւրանայ թագաւոր իւր խզմաթ քեարին ըսաց. — Իլի, կինա իրի շի, ընչի մե մարտիր չէկան: Եկաւ իրիչից, գեոյ մարդ տիւռ գեադրիր ի: Կանչից, տարաւ տիմաց թագաւորին: Ասաց. — Ատ ինչ էղիր քի: Ըսաց. — Ռոստամ ընցկնայ էրաւ խա մեզի, ասաց. «քիւ թագաւորին ասա, թեաղարիք տըսնայ, կեայ կուիւ»:

Ռոստամու թագաւորն էլ կինաց մա Զալ, Էլան կանգնան, ուրանց խիւաթ է շանգաուի առին, Էկան, տիմաց զոշունին էզարկ. մընայ, իպի թուղթ ըմ էլ կիրից, չրեողկից Զաբլ, Քաբլ, Սիսան, Չէհ-րուզ, Նաւրուզ, Լահար, Ղանդահար, Աւլա, Բաղդա. Էնունք էլ կանգնան, ուրինց զուշում առին, Էկան:

Ռոստամն էլ իր մարտիր, իր նայիւրքիր չի ճիւկի չիրարուց: Մէկ թաբիւր էկաւ տէմաց, Ռոստամ էսաց. — Զալ, էդ ինչ թաբիւր ի: Ըսաց. — Միրաք է Քաբլի:

Էն թաբիւր ընցաւ, մէկ էլ էկաւ. ասաց. — Զալ, նա վիր թաբիւրն ի:

Ըսաց. — Զանգ է Չահուր ի:

Էն ընցաւ մէկ էլ էկաւ, էսաց. — Զալ, նա վիր թաբիւրն ի:

Ըսաց. — Գուրգին ի Գուշայ ի:

Էն թաբիւր ընցաւ, մէկ էլ էկաւ: Ըսաց. — Զալ, նա վիր թաբիւրն ի:

Ըսաց. — Տիւսէ Նազար ի:

Էն թաբիւր ընցաւ, մէկ էլ էկաւ: Ըսաց. — Զալ, էս վիր թաբիւրն ի:

Ըսաց. — Մելադի Սիսան ի:

Էն թաբիւր ընցաւ, մէկ էլ էկաւ: Ըսաց. — Զալ էս վիր թաբիւրն ի:

Ըսաց. — Աւլա ի, Բաղդա ի:

Էկան, ասքեար Ռոստամու չադրի մօտ տրին: Տըսերկու խէչվաթ զափուշքիր ի: Ռոստամու ասքեար ինչքան ի, Էն մէկ էլ սիւ իզն ի. Ռոստամու ասքեար ճակատն ի:

Ասաց. — Զալ, ըսաց, մինք ինչըլս կուիւ տ'էնինք էնու խիտ:

Ասաց.—Մը վախենայ, ասաց, մէկ մէկ տի կռիւ էնին. եիս ումուղ ունիմ Աստծուց, իմ մէկ մարտ էնու թաքիւրի բարայ ի:

Մնաց, ուրինց թաղարիք տեսան, տեսան, ինչ կ'իրիշին. մէկ մարտ էն եանէնէկաւ, ըսաց.— է՛յ, թրխ Միրաբէ Քաբըլի կեայ խատ զի կռիւ էնինք:

Միրաբէ Քաբըլի կանգնաւ, ուր սիլախ կապից, զիւր գետրզ վիրուց, զիւր ձին խեծաւ, քշից մէյգընի մէջ:

Էրկու գետրկեցին իրարու. ըսկուն կ'գետրկին իրարու, էլ էնունց դարբ չ'մնաց չըւջիւ գետրզին, բիրադի կուտրուաւ, չմնաց, էնունց արուն ձիու ոտաց խիտ գնաց.

Կռիւ էրին չուր չիրիկուն.

Միրաբէ Քաբըլին կանգնաւ մէկ գետրզ էգար փալաւանին, փալաւան ձիուց իպի տակ. Խասաւ, զթուր քեշից, զգլեոխ կտրից, առից էկաւ.

Զալ ըսաց.—Նո՛ւ, մէ խալաթ ըմ պիրէք տուէք Միրաբէ Քաբըլին, աղէկ փալաւան ի:

Մէկ խալաթ մ' տուին Միրաբէ Քաբըլին.

Մնաց փալաւան մ' էկաւ մէյգընի մէջ, բեռուաց, կանչից, ըսաց.—է՛ Գուրգինի Գուշայ խատ տը կիմ կռիւ.

Գուրգինի Գուշա կանգնաւ, ուր սիլախ առից, գնաց մէջ մէյգընին, երկուս զարկըցին չիրարու. Մէկ ասաց.—«աշխարհ տ'աւրաց էնունց ձէնից».—մէկն էլ ասաց. «չէ Էրկու փալաւան ին, մաչ մէյգընին կ'կռուին»:

Զում չըրկուն իրարու խիտ կռիւ էրին.

Գորգին կանգնաւ, մէ գետրզ էգար, էն փալաւան ձիուց իպի տակ, թուրն էթիլ գլեոխ կտրից, առից իպի:

Կանչից Զալ, էսաց.—է՛, մէ խալաթ ըմ պիրէք Գորգինի խմար: Ռոստամ ըսաց.—Զալ, էսունց մէկ մէկ կռիւ. մինք մնացինք մէջ չուր զըյամաթին:

Ըսաց.—Ռոստամ, էնոնք տի մէկ մէկ կռուին:

Ռոստամ պ'ասի.—Մարտ ձի չը ճանաչը, զի կանչը, էրթամ կռիւ:

Ըսաց.—Քի էլ տը կանչին:

Մէկ էկաւ կանչից, «Զանգէ չէշաւուրի թըղ կեայ գուր»:

Զանգի չէշաւուրի կանգընաւ, ուր թէգարէք տեսաւ, ուր սիլախ առից, ուր գետրզ առից, կինաց կռիւ.

Էրկուս կռուան չում կէսօրին:

Էգար: Զանգէ չէշաւուրի գլեոխ կտրիցին, տարան.

Ռոստամ էլ կագնաւ, զիւր սիլախ առից. կանչից սաչխին, զիւր

ձին տիւս էլսան՝ զըռելիշէ բալաք: Թիմար էտու ձիուն. էլաւ զսա-
ղաֆէ զին իտի քեամակ, էլաւ զիւր թուր կապից ուր մէջք. էլաւ
ձեռ. էթալ դեախ գերոզն, էնու գերոզ էլ իրիք խարիր խոնդքեար էր:

էլաւ զձին խեծաւ, ըսաց. — Զալ, Թիւրանայ թագաւոր հր ի.

Ըսաց. — Քեառասուն թաբիւր ասքեարի մէջ նստուկ ի, տիւ
չըս ճանչնայ:

Զալ ըսաց. «վախիս իմ տղէն վախացաւ».

Գնաց մօտ էնունց թագաւոր: Զալ էլ չիտիւ կինաց, Իրանայ
Քեաղըբաթ թագաւոր էլ չիտիւ կինաց, էնունց փալաւաննիւր բիրադի
կանգնան կինացին:

էնունց Թիւրանայ թագաւոր մտովէն կէն էրկրպագութիւն
էնին: Ռոստամ էլ մօտացաւ, մէկ գերոզ մ' էզար:

Սաղիր զարկըցին, թրիւր քեշըցին, էրկու թագաւոր առան չի-
րուր, էնքան մարտ չիրարուց ջեարտիցին, էրուս էղաւ զիտ զջան-
դաքտիր տարաւ՝ իրիք օր իրիք գիշիր զիրարու զեարկըցին: Թիւրա-
նայ թագաւոր կուտրաւ, փախաւ, կինաց խասաւ իւր սընոր, իւր
քաղքընէք. ճիւր ըմ կայ մէջ. Սա-Ջահգառութ կ'ըսին, էնտէ գէն
ճիւր ընցաւ:

Ռոստամ էլ չիտ դարձաւ, էկաւ տուն. նստաւ, կերաւ, ուր
մրազ խասաւ.

Բ.

Ռոստամ էլաւ ուր խօր մօտէն ըլլիւ, կինաց չիւրուշ աշխարհ
մտաւ, կինաց մէկ մարտու տեռու դեադրաւ, տեսաւ մէկ մարտ էլաւ
տիւս ուր տնէն: Էլաւ չիրիշքից, ինչ տեսաւ. տեսաւ մէկ մարդ վեար
մէկ սարի դեադրիւր ի:

Էլաւ կանչից, ուր խօր. ասաց. — Էլի մէկ մարդ կայ էստեղ:
Իրիշկի նա ինչ մարտ ի:

Էլաւ խէր էկաւ իրիշից, տեսաւ էն մարտ խեծուկ ի, սար չի,
էնքան կանչից, էնու պատասխան չ'էտու. լեզուն փակուիր էր, էնու
վուտքիւր փնքիւն պաղիր էր, զանգիւց տիւս՝ չէր ի կեայ: Էն էլ էկաւ
պղինձ ըմ տաք ճիւր իլից վեար զանգիւն, վուտքիւր տիւս էկան,
ԶՌոստամ տարաւ կոնադ:

Փանի մ' օր մնաց էնու տուն: Իրիշից տեսաւ, Ռոստամ էնքան
կոչադ մարտ ի, ուր ախչիկ էտու էնու (չին գիտը, թէ Ռոստամն ի
թէ չէ կ'սպանին):

Մէկ ժամանակ ըմ անցաւ, չիմացան որ Ռոստամն ի:

Մէկ օր Ռոստամ միտք էրաւ. ըսաց. — Եիւ. Զալու տղէն ըլիմ,

Իրանայ երկիր իմ ձեռն ի, եիս ասօր թողիր իմ, իկիր իմ մէկ կնիկ չաբեմով։
 Էլաւ ուր կնկան ըսաց. - եիս պտի էրթամ իմ խօր աշխարք.
 իմ խօր անուն Զալ ի եիս լէ Ռոստամն իմ, առ իմ բաղբանդ քըզի,
 թը զի մէկ լաճ էլաւ, էս բաղբանդ կապիս էնու թիւրն, ըսիս. «տիւ
 Ռոստամու տղէն իս, Ռոստամն էլ Զալու տղէն ի», թորկիս կեայ միր
 երկիր։

Էլաւ Ռոստամ էկաւ ուր խօր մօտ։

Լաճ էղաւ մօտէն. լաճ միծացաւ. Լաճն էլ ինչ կէնի. կերթայ
 հեռլ կիսաղայ, որ ունչ կ'գրեակի, էնու թիւ կ'կուտրու, վիզ կ'թռուցի։
 Էլան կինացին վըրայ կեանգեպտ։ Տղայ անունն էլ Զորաբ ի։ Էլաւ
 թագաւոր պունից տարաւ. պունից տարաւ, տեսաւ շատ տեսակով տղայ
 էր, տղին պեան չ'էրաւ. էրաւ ուր խզմաթքեար։

Մնաց մէ ժամանակ մա թագաւոր, թագաւոր իպի կարքից. է-
 նիկ Զորաբ շատ զօրբայ փալաւան էլաւ. թագաւոր ըսաց. - Աինա
 զՌոստամու քեաղքընիր աւրէ, Իպի քսան խազար ասքեար իտու։
 Էդ էլ էկաւ ուր տուն, որ կնկանըմէն իզին ուզի, էրթայ ղուշուն.
 Անիկ էսաց. - բա մե հալ ինչ տ'եղնի, տիւ կ'երթաս։

Արծկից զբաղբեանդ էտու, ըսաց. - եիս տ'երթամ իմ խօր երկիր.
 ալ եիս չիմ տեսունայ, ըսաց, թէ քի մէկ ախչիկ էլաւ, էս բազ
 մեանդ ծախի, կի, թէ լաճ մ' էլաւ, էս բաղբանդ կապի էնու թիւին,
 թըզ կեայ Իրանայ երկիր։

Զորաբ առից ուր կուշուն կինաց, էզար Իրանայ քեաղքընիր
 աւրից։ Ջըհաբ տարան Ռոստամու խամար. «տիւ իմանաս թիւրանայ
 մէ փալաւան էկիր ի, մե երկիր քեանդից, տարաւ»։

Ռոստամ էլաւ զիւր թեաղըրիք տեսաւ. զիւր սիւահ կապից, է-
 յաւ. զրեխէ շապիկ խակեաւ, կանչից, սաչիսքիր էկան, զծին տիւս քեա-
 շիցին, սաղաֆէ զին տրին քեամակ, էլաւ ալղուզլամսց ուրքեբ կախից
 մօտէն. էլաւ զծին խեճաւ, ձեռ եզար զգեորզ վիրուց, քէշից, ըսաց.
 «եա Աստուած, էրթալ իմ ձեռն ի, կեալ քիւ ձեռն ի»։

Աինաց կանդնից տէմաց Զորաբին, չէշունց էտու, էսաց. - Տիւ
 իմացիր իս եիս մեռիւր իմ, տիւ կեաս Իրանայ թալան քի խամար տանիս։

Զորաբ ըսաց. - Տիւ մեռուկ իս, պա ինչ իս, ըսաց։

Ռոստամն էլ ըռըկաւ, էնկեախէն գեորզ մ'էզար. Զորաբ զիւր
 մարտալ էտու չէռջիւ գեորզին։ Զորաբն էլ էն կեախէն մէ գեորզ
 էզար Ռոստամուն։ Ռոստամ էլ մարտալ էտու չիռջիւ. զՌոստամու
 մարտալ կուտրից։

Ռոստամ էսաց. - Մինք գեորզով կուռինք, էս մարտ զի տ'սպանը։

Ելան պաշա էլան, գիւլաշ կպան. Զորաբ զՌոստամ վիրուց,
էզար գետըն:

Ռոստամ ըսաց.—Նսօր տիւ յիւա էրիր. խլիսուն եիս տիւ տը
գիւլաշ կպնինք:

Խլիսուն էկան գիւլաշ կպան, էլի զՌոստամ էտը գիտըն. իրիք
հեղ զՌոստամ կոխից: Ռոստամ էլ վուտ էտու, զէնու շուռ էտու,
խանջալ էթալ, գփուր ճղից:

Ըսաց.—Հէ, ըսաց, տիւ զը սպանըցիր, տիւ իմ խօր ձեռէն
ղրուր պրծնիս:

Ըսաց.—Շանի քիւ խէր ձվ ի, եիս քիւ խօր մօտէն վեա-
խանամ:

Ըսաց.—Իմ խէր Ռոստամն ի, Զալու տղէն ի:

Ասաց.—Հը՛, ըսաց, յեռի քեռ բազբանդ: Ըսաց.—Իմ բազբանդ
տուիր իմ իմ կնկան:

Մեռաւ. Խէրն էլ զտղան ետը վեար իր զըլիսուն, իրիք տարը
աշխար պտըտից. մարտ չ կ'ըլաշը ըսը. «պի, տղէդ խուրի», ինչ
մարտ ասը, կ'զեարկը, կ'սպանը:

Կ'մնաց, մէ պառաւ կ'ըլնի. պառաւ կ'երթաց Զալուն կ'ասի.
«Ինչ տաս ձի, որ Ռոստամ ուր տղէն խուրի»:

Կ'ասի.—Պառաւ, տիւ քեանի փարաց կ'ուզիս, տը տամ քըզի.
Էն էլ կ'երթաց մէ կոնէ կտուր կ'առնը, մէ գլեռիս սապուն,
կ'երթաց կ'ստը ճիւրու պերան. սապուն կ'տաց մեանչ ճրիւն, զկոն
կ'վլաց: Ռոստամ էն եանէն կ'կեաց, կ'լրիշի, տեսնը մէ պառաւ զկոն
կտուր կ'վլաց: Ըսաց.—Պառաւ ադ վլաս, ինչ էնիս էդ կոնու կտուր:

Ըսաց.—Եիս ընիմ լաչիկ, քէշիմ վեար իմ գլխուն:

Ըսաց.—Ընչո՛ւ, տիւք ծուռ իք, կոնը կտուր կ'ըլը՛ լաչիկ:

Ըսաց.—Որ անցկունի, մեռել կ'Ժրի՛, որ տիւ տրիր իս քեռ
զլխուն, կան կ'կեաս աշխարք:

Ռոստամն էլ էդ խաբրով իպի տղէն իտի գետըն, խուրից: Զիւր
էն չախ Ռոստամ ծուռ էր, էն չախից եիտ խելօքցաւ: Կինաց տուն,
ուրախացաւ:

Զորաբին էլ մէ տղայ մ'էլաւ, անուն տրին Բրզոյ: Բրզոյ էլ մի-
ծացաւ, էլաւ ուր խամար ցանք, վեար կ'էնի, ուր ապրուստ կ'էնի:

Թիւրանաց Թագաւուր Ալֆասիա-Ջաբա ֆիշա կ'ըսին, զիւր վէզիր
կանչից, զիւր փալաւանքտիր կ'սնչից, տ'երթաց ուր սէյրանջի խմար
սէյր էնիլիւ: Ելան, կենացին. տաս խազար ասքեար առից կինաց.
տեսաւ Բրզոյ էլ ուր խամար արտ ցանիւր ի, ուր խամար ճիւր կ'է
նի. էնու փալաւանքտիր խասան մեանչ էն արտին մէջ վէր կ'երթան:

Բրգոն կանչից ըսաց. — Ընչո՞ւ. կ'տաս մեաչ իմ արտին կ'երթաս:
Ըսաց. — Ասօր Թագաւոր տ'երթայ սէյրանջի, ըսաց, մէկ խաշք
վեար օտաց չըն թորկի:

Ըսաց. — Վալահ ինչ մարտ մեաչ իմ արտին կեայ, տը զեարկիմ,
սպանիմ:

Մէ փալաւան քշից մեանչ արտին. էն էլ էնդեխէն խասաւ,
մէ պեախ եզար, զփալաւան շուռ էտու: Չըմ կինայ յերկնացըցի, խինգ
փալաւան պեախով սպանից, Եղունք էլ էկան մօտըցան, թօփ էլան
պիւլիւր, գրգօ պոնիցին, առին, տարան տէմաց Թագաւորին:

Թագաւոր ըսաց. — չըման, էս մարտու խիտ տ'իւնչ էնինք:

Ասաց. — Վի սպանինք, Զալու ճեռն ի, էն վեար միծացաւ, մեզնէ
շատ մարտ տը ջեարտը:

Թագաւոր էնու խօսքին չ'իրիշից. Թագաւոր ըսաւ. — Փիրան,
իւնչ էնինք խըտ աս մարտուն:

Ըսաց. — Զը տը խարցում չ'էնէր զինի, օր տա զէնի խարցումս
էրիր, պի տասերկու խազար ասքեար տու էն մարտուն, էն մարտ
յրեողկինք էնու խօր աշխարք, թէ էնիկ էն եան սպանուաւ, էնունք
ուրանց տղէն կ'սպանին, ուրինց քէֆն ի, մըզի վնաս չ'առնը, թէ
քեաղաք մերկու մըզի զաւթից, շատ բաւական ի մի խամար:

Ասաց. — Է՛, մէ խալաղաթ ըմ պիրէք Փիրանի խամար, լաւ խիւ-
քեով վեզիր ի:

Էպի սիլախ էտու, խակէստ խակիցուց, էպի մէ ձի էտու, իպի
մէ գեորդ էնու խամար ետու շինել, իրիք խարիր խոնդքեար ի, իպի
գրգոյ տասերկու խազար կուշում թասլիմ էրաւ: Բրգոյ էլ առից
զկուշում, առից գընաց Իրանայ տեղ. էլաւ գիրանայ տեղ թալնից, մալ
էպի, ոչխար էպի:

Ջուաբ Ռոստամու խամար կինաց. — Տիւ իմանա՞ս, մէ փալաւան
Թիւրանայ երկրէն էկիր ի, Իրանայ երկիր աւրից:

Ռոստամ էլ կանգնաւ, զիւր ասքեար առից, կինաց. կինաց
տէմաց Լնու նստաւ:

Ռոստամ զիւր ձին խեծաւ, էղաւ դարաւիւ, կ'պտըտայ, Բրգոյ
էլ կաչաղ էլաւ, էկաւ դարաւիւ ռաստ էկաւ: Երկուս կուռան,
գեարկիցին չիրարու. ինչ Բրգոյ գիւրգ մ'էզար, զՌոստամու մարտալ
կուտրից:

Ըսաց. — Մէ Զորաբ իմ մարտալ կուտրից, մէկ էլ իսա իմ մարտալ
կուտրից, կայ չ'կայ էսի մըզի ազգ ի:

Երիշից տեսաւ, ինչ տեսաւ, տեսաւ Զորաբու շիքիլաթն ի,
Զորաբու աչքն ի, Զորաբու բոյն ի, էնու սերտ էնու վերայ եռաց.
էլ էնու թիւ չ'վերցաւ սպանիլու դարբ գեարկէր: Բրգոյ էլ մէ գեորդ

մ'էզար, էնու թիւ կուտրից, էն էլ փախաւ: Բրգոյ կանչից, ըսաց.
— Յասօր կինս, խիսուն արի, քիւ խոկին անկիրող տ'առնիմ:

Ռոստամ կինաց ուր տուն ետարաւ նստաւ. կանչից Ֆէրամագ, իպի: Ասաց.— Ըլի, ըսաց, իմ սիլախ առ, իմ ձին խեծի, իմ գետրդ առ, կինա փալաւանը խիտ կռիւ. էն ինչ իմ աչք ընկաւ էն փալաւան տեսաւ, իմ սերտ վերայ զղջաց, իմ էրուն եռաց. էնու շէքիլ, էնու աչքիւր, էնու բեաժ կ'նմանէր Զորաբ, էն տէմով եիս ասը զան մարտ պունիմ. մէ գետրդ մ'էզար, զիմ թիւ կուտրից, զը ետարաւ էրաւ: Ելի կինա խիտ էն մարտուն կռիւ, քեանի կիրիս էն մարտ պունիս, ձը խամար պիրիս, թէ չ'կարցար, մէ դարբ ըմ գուր, սպանը, վով կ'լլը, թըլս ըլը:

Եկաւ զխօր շուրիւր խակեաւ, զխօր սիլախ կապից, զխօր ձին խեծաւ, զխօր գետրդն առից, էլաւ, էկաւ խա Բրգօն կռիւ:

Բրգոն իրիշից, ըսաց.— Քաֆր, ըսաց, չերըկը շուրիւրն ի, չերըկը սիլախն ի, չերըկը ձին ի, չերըկը գիւրգն ի, փալաւան չերեկըն չի:

Ըսաց — Եիս եկիր իմ քիւ խոկին անկիրող տ'առնիմ, եիս չերըկը մալ տն իմ, ամաչ տիւ զըս չըս ճանչաց:

Երկուն էլ մէկ շէքիլ ին. էլ մալ տ իրարուց չ'ճանչցաւ, թէ որ խրօխպէն ի, որ տղէն էր, որ կռուան: Զեարկին իրարու, էնունց գետրդը ձէն ինկաւ աշխարբ. մարտ կէր կ'ըսէր. «աշխարբ աւաւ», մարտ կէր կ'ըսէր ամալ'րուց ձէն լ.ղաւ», մարտ կէր «մը վախընար, էրկու փալաւան ին, մէյդընը մէյ կ'կռուին»:

Բրգօն Ֆարամագ չ'ճանչնան, կ'գեարկին չիրարու: Չատ անախուն գեարկիցին իրարու. Բրգօն վեար ուր գեանդին կանգնաւ, մէկ գիւրգ էզարկ Ֆէրամագին: Ֆերամագ զմարտալ քէշից, ետու չէւջիւ էնուր գիւրգին, զմարտալ կուտրից, ասաց.— վալաչ, էսաց, էս փալաւան ձի տը սպանը:

Էն էլ էնու քեամկը եանէն զըվրից, դամաքեարբանդ եթալ, պունից. փալաւանքտիր խասան, պունիցին, առին պիրին. ասքեարն էլ էթող փախաւ կինաց ասաւ. «կ'սպանին ուրինց քէֆն ի, կ'թորկին ուրինց քէֆն ի»:

Առից իպի տարաւ մօ Ռոստամ:

Ռոստամ ասաց.— Չ'պիրէք տիմաց իմ աչիչ, ես ընիմ, էնու խոկին անկիրող տ'առնիմ, տարէք թալըցէք զնդան վէ, ասաց, չուր իմ թիւ Ժրի, եիս էրթամ, էն ինչ մարտ ի:

Ջհաբ կինաց մօր.— Քիւ լաճ պունաճ ի:

Էնու մէր Թիւրանայ էրկըն կ'կւայ մա լաճ, կ'իրիշի, կ'ըլըր, մէկ կնիկ էնու լաճին կերակուլ կ'տանը:

Անկան ասաց.— Իմ լաճ թըղնիս, տ'ւ ինչ ուզիս, եիս չի տամ:

Ասաց. — Թի քիւ լաճ ըզձիկ ուր խամար կ'տանը, եիս քիւ բաճ կ'թորկիմ, չխոչ կինա գէն վի մեռնի:

Ասաց. — Եիս իմ լաճուն խարցնիմ:

Էլաւ կինաց Բրգօն, ասաց. — Բրգոյ, եիս դարավաշին կ'ա- սիմ իմ լաճ թորկի, կ'ասի քիւ լաճ ըզձը ուր խամար կ'տանը, եիս կ'թորկիմ, չխոչ կինա զնդան վէ, չուր մեռնի:

Ըսաց — Մարէ, կինա ասա, էնիկ ըզձը թորկը, էնի փրթիճիւ շիրիկ ի չիւր ի զիամաթին:

Կինաց. իսկի գերգօ էթող. Ձին Բրգօն խեծաւ ու Բրգոյ՝ մէր, դարավաշ խեծան, փախան:

Էն օրն էլ Ռոստամու թիւ Ժրիր ի. Ռոստամ տ'երթաց պոռնա- ւուր տ'ըխը, ինչ մարտ ի. էնիկ էս եանէն կ'երթէր, էնիկ էն եանէն կ'գէր, ճամբը մէջ մէ մըկը ռաստ էկան:

Ռոստամ կանչից. — չաչդի քեաֆր, տիւ կ'փախիս, քեո խոկին կ'սլրծուցիս, շատ աղէկ պեան ի, տիւ իմ կարավաշ վրէ կ'տանիս. տիւ եզսիր Իրանայ տեղաց տանիս:

Էրկուս առին չիրար, կռուան. զամաքեարբանդ թըլցին, զիրար պոռնըցին. ընցկուն գետրոգ կ'գեարկին մէ մէկու գլխու վերայ, ընցկուն ինչ տարբին զսամախոր էխան էտի վեար սնդանին, էնու աշակերտքիր կ'տան չէռջիւ կռանի, էն կրալ ինչըխ կ'թլի, ըսկուն կրակ էնունց գլխից կ'թլի. Ձիւմ չիրկուն մնացին մէ մէկուց կախ. ինչ Ռոստամն էր, ուր տանն էր շախուի, ինչ Բրգօն էր, մեանչ զընդանին էր շախուի:

Ռոստամ գետրոգ ըմ էգար գերգօ ձիուց իսկի տակ, զթուր քեշից զվիզ տը կտրէր:

Բրգօ մէր կանչից. — Ռոստամ, տիւ մէկ սպանիր իս, չ'էնիս էրկու:

Ըսաց. — Մաֆրանգ, վրէ, վով ի, տիւ աղանց կ'ասիս:

Ըսաց. — Տիւ զխէր սպանիցիր, զլաճն էլ կ'սպանիս:

Չամա Բրգօ կանգնաւ, խանջար քեաշից, կինաց գեախ ուր մէր, ուր մէր տ'սպանէր:

Ըսաց. — Տիւ ընչո՛ւ շիւտ չ'ասըր, եիս զիմ պապիկ կեախ էր, տ'սպանէր:

Ասաց. — Քիւ պապիկ ինչ քիւ խէր սպանիր էր, եիս էն աբով քի չ'ասը, որ տիւ գքիւ պապիկ սպանէր, քիւ խուր փուխ կ'խանէր. եիս տեսաջ քիւ պապիկ գքի տ'սպանէր, չ'թորկիցի:

Ռոստամ էնքան ուրախացաւ. ձեռ էթալ գերգօ կիրկից, զգլեոխ պագնից, էնքան ձխտից, էնուր մօր կաթ մատքիր վէ իտու տիւս:

Առից, կինաց ուր տուն. կինաց Այվանէ Զաբըլ:

Վաթսուն փալաւան կեացին պեարիւ Տիւսը տնէն, վաթսուն փալաւան էլ Գողարգը տնէն կեացին, թող զբաշխեալուդ Թագաւոր չիմացաւ, թի Ռոստամ զճըրգօ ճանչցիր ի, պիւրիւր ի, ըն էլ կինաց մէկ բապեանդ խրկից էնու հաղիաց:

Ռոստամ ասաց. — Ըստինա իրիք ամիս կ'նստիք իմ տուն, ուտէք, խմէք, ձեք քէֆ անէք, զմէկ փալաւան քեան Բրգօ գնդաց, ինչկիսա խիւնդար կաց, զըմէն իմ խամ ըլնը:

Ջհաբ կ'երթաց Թիւրանաց թագւորին — Տիւ չիմանաս, Բրգօ չի սպանա՞ծ, վաթսուն փալաւան Տիւսը տնէն կինացա՞ծ էնու պեարիւ, վաթսուն էլ Գողարգի տնէն կինացա՞ծ, թող զբաշխեալու. էնու թագաւորն էլ մէկ բապեանդ էնու հաղիաց ի չրեողկի. Ռոստամն էլ ասիւր ի, ըստընաց իրիք ամիս էլ տը նստէք, ուտէք, խմէք, ձեք քէֆ անէք, եիս մէկ փալաւան քան Բրգօ գնդաց, ինչկիսա խիւնդար կաց, զըմէն իմ խամ ըլնը:

Թագաւոր մաղղէն կ'էնի. մէկ կնիկ կաց, էնու խամուսին ի, էկաւ տէմաց էնու: Խիտ չ'իտուսաւ: Յիտ դարձաւ:

Տիր ըմ էլ էկաւ, ասաց. — Թագաւոր, վրէ՞ խատ ձը չըս խուսը, ասաց, մէքեան Ղարաման Ղաթլի սպանիցին, եիս էկի տիմաց քեզի, խատ զի խուսացիր, մէքեան Փրիւղէ Զիւան սպանիցին, եիս էկի տիմաց քի, տիւ խուսացիր:

Ըսաց. — Ինչ Ղարաման սպանիցին, չման անիւշ կ'ենաց էնու տեղ. զՓրիւղէ Զիւան սպանիցին, Փիրան անիւշ կենաց էնու տեղ, յասօր իմ դիւշման քան ձի կուչազ ի, ես թ'նչըլս տը խոսիմ խատ քի:

Պառաւ ասաց. — չիմաց վեար ձի ըլնը, քի կըպը, պոնիմ պիւրիմ էստեղ, քի կըպը, կ'սպանիմ:

Ըսաց. — Որ տիւ էն պեան ընիս, եիս քի տ'էնիմ իմ օրթալս, քեանի տիւ ժիր իս:

Ըսաց. — Դէ չրեողկի Փիլասըմ ձի խամար առ պի Զինմաչինաց: Էն էլ էրկու խարիր ոսկը ամսական էտու Փիլասըմըն:

Ասաց. — Յրեողկի, ըսաց, մէք սագ ձի խամար պի, որ ձեռ տամ ինէ, խազար ձէն մօտէն ըլնը, մէք չադը էլ ձի խամար պի:

Թագաւոր իպի: Սիւսիւն — Ջհադիւ առից, կինաց. կինաց Իրանաց երկիր. կինաց մէկ չօլի մէք չադը էզար, սէհրի էրաւ. սէհրի վեար Տիւսուն հասար էրաւ:

Ասաց — Գոդեարգ, յասօր Իրանաց տեղ խաց ըմ կ'ուտին, իմ սաչիցն ի,

Ասաց, տիւ Տիւսն իս, վաթսուն փալաւան քիւ տնէն կ'ըլնը, Իրանցին խաց ըմ կուտը, քիւ սաչից ը, ասլա վիւր սաչից տ'ըլնը:

Տիր ըմ էլ ասաց. — Գողեարզ, յասօր Իրանայ տեղ խաց ըմ կ'ուտին, իմ սաչիցն ի:

Ըսաց. — Տիւ Տիւս իս, կոնդ ու քիւս իս, ըսաց, յասօր Իրանցին խաց ըմ կ'ուտի, Աստու տաչից Ռոստամու գըլխուն:

Յիտիւու խանջար քեաշից էլաւ դեախ Գողեարզ, էլաւ դեախ Գողեարզ, յոգիւց տիւս ինգեաւ Գողեարզը լաճ, Գիւ կասին, Գիւ ասաց. — Գողեարզ, Տիւս էն մարտիրոց չի, տիւ խաբար վեար էնուր տեարծիւցիս, կինա կանչի, թըխ կեաց նիրս:

Ըսաց. — Ուիս էն խաբրով չիմ պըգտկանայ, տիւս կոնդ ի, եիս կլեախենամ իմ խաբար չ'էնի, եիս զիւր մարտիր կ'գեարկիմ, սպանիմ:

Գիւն էլ կինաց չիտիւ, մարտ ըմ էլ կինաց Տիւսու տնէն: Բահրամ (Գողարզու լաճն ի) կինաց, չըմ կերի շատ չերկնացըցի, վաթսուն փալաւան Տիւսու տնէն կեացին, վաթսուն փալաւան Գողարզը տնէն կինացին թող գբաշիբողուս:

Գինով մարդ ինչ չէշիդ ի, էն փալաւաքտիր բիրադի ըսկուն չին, խլիբ չ'ունին: Կեացին էն չադրը տակ: Սիւսին — Ջհադուն դինր կ'տայ, Ֆէլասըն կըլնը ձեռքի կ'կապի, թլի չաբի տակ:

Ֆէրամազ էկաւ, մարտ չ'կայ չեողէն չինի. զիւր ձին խեծաւ, խտիւ կինաց. ասաց. — Եիս տ'երթամ խասնիմ, էնունք իրարուց մարտ չ'սպանին: Կինաց խասաւ, ինչ կ'իրիշի. մէկ չադր գեոց զարկած յանդեդ. կ'իրիշի, կ'տըսնը մէկ կնիկ նստի, չադրի յառաջ, սազ կ'գեարկի: Կինաց տիմաց տեստրաւ:

Կնիկ ըսաց. — Տիւ գիտիս, եիս ինչ կնիկ իմ:

Ըսաց. — Եիս չեմ գիտը տիւ վով իս, էն փալաւաքտիր էկան Էստեդ, չիւր ի կինացած:

Ասաց. — Եիս չիմ գիտի: Ինչ ասկուն ասաց, մէ կամչի էզար, Էնի էլաց. ինչ էլաց. Ֆիլասըն չադրը տակէն տիւս էկաւ, կանչից Ֆէրամազին, ըսաց. — Քի ինչ կայ, կ'գեարկիս էդ կնկան:

Էրկուս առին չիրար, կուռան, Էրկինք, գետինք խառնուաւ. էնքան թող էղաւ գետնուց, Էրկնուց իրիս պունից. էնունց գիւրդի ձէն ընկաւ ախշարք: Ֆիլասըն զօրն Ֆէրամազից առից, էլ Ֆէրամազ չ'կերի դարբ գեարկի, հըմա օր բարաւան կ'էնի: Զալ էկաւ չեողէն, մարտ չ'կայ. Էկաւ կ'իրիշի, ինչ կ'իրիշի, Ֆէրամազ, Ֆէլասըն իրարու կ'գեարկին: Կանչից, ըսաց. Ֆէրամազ, Աստուած քինէ առէր ի, տիւ խատ Ֆէլասընին կուիւ կ'էնիս:

Էլաւ, ըսաց. — Ֆիլասըն, ըսաց, քիւ քէֆ լաւ ի, քիւ թազաւորի քէֆ լաւ ի:

Ֆէրամազ Ֆէլասընի ձեռաց տակէն էխան տիւս, ասաց. — Կինա Ռոստամուն ասա շուտ կեայ, խասնի:

Ռոստամ էկաւ խասաւ, բեռնաց վեար ֆէլասըմին, երկուս առին յիրար, էնքան գեորդ կ'զեարկին յիրարու, որ դա աշխարք էնոնց գիւրգու ձէնէն խլացան: Իրիք օր իրիք գիշիր զեարկիցին յիրարու: Ռոստամ մէկ գիւրդ ըմ էզար ֆէլասըմին, զֆէլասըմ էցկից ձիուց, էցկից տակ, վթուր էզար, վիզ կռից, զգլետիս առից, տարաւ թագաւուրին: Ելաւ կինաց չադր էպի, էզար էնու չադրի մըղաբըլ, ըսաց. — Բրգօ, ըսաց գնա դարաւիւլ քեաշի, Թուրանայ թագաւոր չ'կեայ միր երկիր զաւթի:

Բրգօ կինաց:

Ռոստամու խելք էկաւ գլետիս. խելք էկաւ գլետիս, կանչից ըսաց. — Գեորգին, յէլի կինա, խասի Բրգօն, Բրգօ տղայ ի, տը քընը: Գեորգին կինաց, խասաւ Բրգօն, կերիշկի Բրգօն զգեորդ տրի զլխուն, քնիր ի: Մնաց քիչ ըմ, տեսաւ լիւսցաւ, արիւ առից. էնքեան ասկեար Թիւրանայ թագաւոր առից էկաւ, քեանց աստղ յերկնուց, աստղին հաշիւ կայ, էնու ասքեարին հաշիւ չ'կայ, Էնունց թող էզաւ էրկնուց յիրիս պունից, էզաւ մութ գիշիր:

Գորգէն կանչից, ըսաց. — Բրգօ, յըլի վէ, ասաց, չուր եիս կռիւ ըմ չ'էնիմ, ջոհաք չ'ըմ տանի Ռոստամու:

Բրգօ զգեորդ պունի ձեռ, մէկ մէկ կ'ջեարտի ասքեարից:

Թիւրանայ թագաւոր ըսաց. — Բնչ էզաւ, ըսաց, իմ ասքեար տեատրաւ, ըսաց, ոլահ, ըսաց Բրգօ չիւջիւ ասքեար պունիր ի, չ'թողի մարտ էրթայ:

Ըսաց, եիս քի ասի գրգօ սպանի, տիւ չ'սպանիցիր, տիւ Փիւրանի խօսք էրիր, թըղ Փիւրան վըր պեանիմ կապի:

Փիւրան կանգնաւ, քշից կինաց, մա Բրգօ, ըսաց. — Բրգօ, ըսաց, տիւ Բնչու խը քեո թագաւորին կռիւ կ'էնիս. Իրանայ թագաւոր զքի խափիր ի, Ռոստամ քի կ'ասի. տիւ Զորաբու տղէն իս:

Ըսաց. — Գեորգին, տիւ կաց պեարով, ես տ'երթամ մըտ Թուրանայ թագաւոր:

Գեորգին չ'էթող մարտ ընցնէր:

Բրգօ գնաց, տ'երթէր թագաւորի ձեռ պագնէր. զթախտն ինչ կապած ի, ձեռ էթալ զթագաւորի թախտ քեաշից, զթախտ առից, փախաւ: Ընցկուն գեորդ կ'կեայ վըր Բրգօ զլխուն, ընցկուն կարկուտ կեայ էրկնուց: Էնու թախտ առից, տարաւ չիւր թագաւորի խամար. թագաւոր էլաւ Բրգօ գլետիս պագնից, շատ իքրամ Բրգօ խամար էրաւ:

Թիւրանայ թագաւորի օրդում եկաւ տիմաց Իրանայ թագաւորին եզար:

Թիւրանայ թագաւոր խըտ Իրանայ թագաւորին կանունով խիտ խոստաւ, ըսաց. Եիս տիւ տը կռուինք, ախշար ընչո՛ւ տանք ջեարտիլ, խլիսուն եիս տիւ գիւլաշ պոնինք. թը տիւ զձի կոխըցիր, Իրան քիւն ի, Թիւրան էլ խասնի քեզի, թը եիս քի կուխիցի, Թուրան իմ ի, Իրան էլ խասնի ձիկ.

Ինչ Թիւրանայ թագաւորն ի, աղէկ կտրիճ փահլւան ի, ինչ Իրանին ի, բէւոջ ի:

Ռրգոյ ըսաց. — Թագաւոր, չէ՞ տիւ ըսիր իս, Ռրգոյ իմ տղէն ի.

— Խա, ըսաց, եիս մկայ էլ կ'ըսիմ, Ռրգոյ իմ տղէն ի:

Ըսաց. — Որ եիս քեո տղէն իմ, եիս իմ խօր թիրէն տ'երթամ կռիւ:

Ռրգոյ զիւր ձին խեճաւ, զիւր սիլախ կապից, զիւր գեորգ առից, կինաց կռիւ խը Թիւրանայ թագաւորին:

Ին գեխէն Թիւրանայ վզիր կանչից. ըսաց. — Թագաւոր, ըսաց, Իրանայ թագաւոր չ'իկիր, ըսաց, Ռրգոյ իկիր ի, թըլ կեայ Ռրգոյ իմ ձեռաց տակ, իմ կապաքիր արիր ի էրուն:

Ռոստամ ըսաց. — Ռրգոյ գնաց, եիս ինչ իմ մնացիր էստեղ:

Ինչ Ռոստամ կինաց, սագիր գեարկիցին, երկու օրդուն կայնան, խասան չիրուր. էնքան մարտ չիրարուց կ'ջեարտին, ընցկուն քեամին գեարկի ծառիրու թաւիր շուռ տայ գետըն: Էրուն էղաւ զջանդաքտիր կ'տանը:

Ֆէրամադ քշից, գնաց խասաւ չադրի տուան մուտ, զՍիւտուն ջաղուն իպի, ճղից. իրարուց տապկից. զվաթսուն փալըւան տիւս էխան, վաթսուն փալըւան Գեոլարգուն թորկից: Էկան. էկան խասան կռուուն, իրիք օր, իրիք զիշիր գեարկիցին իրարու իրար ջեարտիցին. Թուրանայ թագաւոր փախաւ. Աւաշահ-դառուդ Թուրանայ կուշում ընցաւ: Իրանայ թագաւոր, Ռոստամ չիտ տեարձան, որ սպանուաւ, տիւ ողջ մնէք, ւր սաղ մնաց, խասաւ չիւր տուն: Էնի խասաւ չիւր մրազին, տիւ խասնիք ձիր մրազին:

Գ.

Գեարկին ի, տաս օր Նիսան կինացիր ի, քսան մնացիր.

Ռոստամ ուր մարտիր Ժողվից, ասաց կուրուղչուն. — Կինա սահրանդէն, աըսի չաչիրքիր շինուլի, թի չէ, ճաղկտիր եղի՞ր ի, թի չէ, մհինք ախպուրքիր եղի՞ր ի, մհա վիրու օչխար կայ մէչ, խազալ կայ ինի, մինք տ'երթաք սէհրանգէն սէհր անիլիւ,

Ելաւ զթխտիր կիրից, յրեողկից քաղքնէ. ք. Միրաբէ Քաբլին իւր կուշուժով իրի, Տիււէ Նազարի ուր կուշուժով իրի, Գուրգինի ուր կուշուժով իրի, յրեողկից գոռաբարգ ուր կուշուժով իպի. յրեողկից Ջանգէ Զահուրի իպի, յրեողկից Գիւ իպի. փալաւանքտիր բերադի բարաւից. Էլան ուրինց չադրքիր առին, կեացին, սէհրանդի մէջ գեարկիցին գետըն, Էլան գկանաչ կարմիր թալիցին չադրի վերայ. քեամին կ'գետրկի, կ'վիրուցի:

Ռոստամ Էլաւ գերգոյ Ֆերամագ յրեողկից ճամբխի վերայ դարաւիւ. գԳիւ յրեողկից կարմնջի վերայ դարաւիւ, ուր կուշումին իզին ետու, ասաց. — Սահրանգի մէջ ուրախութիւն ըրէք ձեզի խամա. զվերու օչխար սպանըցէք, զչաչիրքիր արըծացէք, զպիւլիւր ճաղկտիր կոխընցէք:

Յախագուրնիր բերադի աւիրիցին. Ռոստամն Էլ Էնքան խմիր ի, սարխոշ ի, ալախ չ'ունի. Սահրանգէն աւիրիցին, թոզ Էտու վերայ: Ռոստամ կանչից փալաւանքտիր իպի, ըսաց. — Եիս խիսուն տ'երթամ Ալֆասիան Ջաբա — Փիշանի սէհրանգի մէջ նստիմ:

Ել ըմ խիլք զլխուց կինաց. Մնաց լիւսցաւ: Էնու փալաւանքտիր ասըցին — Մինք չինք կիրի Էրթանք Էնտեղ (իրարու կ'ասին):

Ռոստամ խիսուն ալախ էկու վերայ, նստաւ. կանչից փալաւանքտիրուն, ասաց. — Եիս չիրկուն ինչ ըմ ասի:

Ասին — Մինք չինք գիտը:

Ուրացան:

Կանչից Գիւ իպի, ըսաց. — Գիւ, եիս չիրկուն ինչ իմ ասի: Ըսաց. — Տիւ չիրկուն ասիր իս, մինք տ'երթանք Ալֆասիա — Ջաբա — Փիշանի սէհրանգի մէջ նստինք, զէնու չաչիրքիր բերադի տ'արըծանք, Էնու ճաղկտիր բերադի տը կեռխինք, զէնու չաղպըրքիր բերադի տ'աւրինք, տեառնանք, կեանք, Էթանք միր տուն, նստինք:

Էլան զչադր խիւաթ վիրուցին, Էլան կեացին Ալֆասիայ սէհրանգի մէջ նստան: Ռոստամ չադր էգոր Ալֆասիայ չադրի տեղ, չադր ըմ էգար Զրմանի չադրի տեղ, չադր մ'էգար Փիրանի չադրի տեղ, Գիւ չադր էգար Ղարամանի չադր տեղ. չադր մ'էգար Ֆիլասըմի չադրի տեղ, փալաւանքտիրու չադր էգար Թիւրանայ փալաւանքտիրու չադր տեղ, Էլաւ գերգոյ Ֆարամագ յրեողկից դարաւիւ, Գիւ Գոռաբարգ յրեողկից կարմնջի վերան դարաւիւ, իզին ետու կուշումին, զղուշում բրախից, ասաց. — Ընկըցէք սէհրանգի մէջ, ձե խամար նէճիր արէք:

Չչաչիրքիր բերադի արըծացին, զճաղկտնիր պիւլիւր կոխըցին, զչաղպըրքիր բերադի աւիրիցին. թոզ մառախուն Էտու վերայ սէհրանգին:

Թիւրանայ թագաւոր նստաւ վեար ուր թախտին, պիւլիւր կանչից իւր վզիւր, փալաւանքտիր, բիրադի ժողովից, էսաց. — Ղուրուղ-չի, ըսաց, կինա իրիշի մի սահրէնգին բացուիր ի, ձիւն վերէն կինացիր ի, մե չացիրքիր եղիր ի, վէրու օջիսար կաշ ինի, թի չի, մինք տ'երթանք սէհրանդէ ուրախութիւն էնինք մե խամա:

Ղուրուղչին առից զգիւրբին, կ'նաց, սէհրանգէն իրշից, տասւերկու խէլաթ գեարկած սահրանգի մէջ, իրիշից գիւլաթ քիր իրարուց ճիւկից, դեարձաւ չիտ էկաւ, զգիւրբին եթ ըլ չիոջիւ թաղաւորին, հիւու տետարաւ:

Թագաւոր ըսաց. — Էդ ինչ էղիր քեզի:

Ըսաց, — Տասւերկու խէլաթ մեաչ քիւ սէհրանգին տրած ի, ըսաց, խէլաթ ըմ քիւ խէլաթի տեղն ի գարկած, խէլաթ ըմ Ղարամանը խէլաթը տեղն ի գարկած, խէլաթ ըմ Հըմանը խէլաթի տեղն գարկած, խէլաթ ըմ էլ Փիրանի խէլաթի տեղն ի գարկած. փալաւանքտիրու տեղ բիրադի խէլաթքիր գարկած ի, ըսաց, չացիրքիր էրընացած ի, զճաղկըտիր կոխած ի, զվէրու օջիսար սպանած ի, զյաղպըրքիր բիրադի տւրած ի. սէհրանգիւն ըսկուն էրած, թոզ ու մառախուն, ալ տէր չճանչնայ:

Ասաց. — Վի չաղըրնիր ի, տիւ չիս ճանաչի, վիր չաղըրնիրն ի:

Էսաց. — Ձադր ըմ նահընգեա՛յ, խէլաթ ըմ պլինգի ա, խէլաթ ըմ շիքիլի ռոժիա, խէլաթ ըմ շիքիլի շալիա, խէլաթա քի ասմանիա, խէլաթա քի շանգառիա ձիւմ էլ խէլաթի տիւ կապուկ ի. էնու ալանջքիր էրկնուց խիտ, մէկ փալաւան էնտեղ քնիր ի, եաման էնու գետրգ:

Թագաւոր ըսաց. — Փիրան, վզին ըսաց. էն վնվ ուր խուկիւց կշտացիր ի, եկիր ի իմ սէհրանգի մէջ նստիր ի:

Էսաց. — Թագաւոր, Ռոստամէ Զալ չ'ըլնը, ախշրի վերայ մարտ չ'կայ կեայ քիւ սէհրանգի մէջ, յասօր իկիր ի վաղ տ'երթայ, ընցկուն էնինք վեար մեզի չ'ակախած:

Բհար էտու դեախ մէկ էլ վզիր, ասաց. — Հըման, էն վնվ ի խուկիւց կշտացի, իկի իմ սէհրանգի մէջ, շատ կլազ ի վըր ուր ումրի:

Ըսաց. — Տիւ տը գձը չ'խարցնէր:

Յրեողկից զքաթըպ պի. — մէկ կիր կիրի, կանչինք պիւլիւր ախշարք ժողովինք, էրթանք էնունց չուրս պիւլիւր պունիք, խաբարպիր էնունց մնէն չ'պըրճնի:

Ըսաց. — Է՛, ըսաց, մէ խալաթ պիրէք Հըմանի խամար, ըսաց, Հըման աղէկ փալաւան ի:

Էլան կանգնան, տըսերկու խազար մարտ սարը եանէ չրեողկիցին, կ'նաց. Թագաւոր ուր թախտմով ճամբխի խիտ կեացին:

կեացին խասան տէմաց կարմնջին. Գիւ գկարմունջ պունի ի, չ'թոր-
կի մարտ ընցնը: Էնքան գեորդ կ'պեարկին Գիւուն, ըսկուն ինչ տար-
պին կուանքտի կ'գեարկի. Գիւ գկարմունջ չի թորկի, ճամբալ չի
տայ:

Կանչից թագաւուր ուր վարի վրաց, ըսաց.— Էս ինչ մարտ ի, էս
կարմունջ պունի ի:

Ըսաց.— Գիւն ի, ըսաց, էն մարտն ի, ինչ եօթ տարի չորի մէջն
ի կացիր, էն ինչ պարնգիս Քեանգըհու քեաղքէն փախցըցուց,
էն ինչ խատ չիւտնահիւթուն կռիւ էրի:

Թագաւուր մօտխասցաւ, կանչից, ըսաց.— Գիւ, ըսաց, խեռ ձի
տիւ իմ փալաւան ընիւր, եիս քի աղէկ քեայիւր ձի տը տէր, գքի
աղէկ սիւալ տը տէր, եիս քի մի՞՞՞՞ քաղքընիւր բեախշիշ տը տէր:

Ըսաց.— Է, քիւ աչքիր չիտ պեաց. եիս իմ մէջ չիմ իտայ մէկ
պեռ. կուրիկ (էն'լիսս քեան պեռըմ կուրիկ չ'հաշիւից):

Ջաւարէն կանչից, ըսաց.— Ռոստամ, քինուց վիր իլի, գիւլ
սպանըցին:

Ռոստամ նստաւ, կ'իրիշի կ'ըլսի Գիւու. ձէն կ'երթաց երկինք,
ընցկուն կռիւ կ'էնի:

Ըսաց.— Է, ըսաց, մէկ թաս գինի տուէք ձի, Գիւու ձէն անիւշ
կ'կեաց կըռու մէջ, քեանի Գիւ սաղ ի, ախշար մաղի փարէմ չ'էնի:
Ռոստամ էտու քընու:

Թիւրանայ թագաւուր վեար Գիւուն կանչից, ըսաց.— Գիւ, ըսաց,
էրանի ան մարտուն, ինչ տիւն խզմաթ կ'էնիս, ըսաց Գիւ, էրանիք
էն մարտուն, ինչ տիւն էնու փալաւան իս:

Թիւրանայ վարին մէկ ախպէր կէր, անուն էլ Ֆիլասըմ, յան-
կեալս էկաւ, խասաւ, կըռու:

Ջըման ըսաց.— Թագաւուր, ինչ տիւ կ'ըսէր աղէկ ձին տուէք
Ֆիլասըմին, ըսաց, կեոյ քիւ Ֆիլասըմ էկաւ, տի ինչ էնի:

Թագաւուր կանչից Ֆիլասըմին, ըսաց.— Ֆիլասըմ քենէ գիտիմ:
Ֆիլասըմ Գիւուն մօտխասցաւ, գեորդ ըմ էգարկ Գիւուն, գիւլ
կարմնջից էթալ, էտու վեար Գիւու փուրուն, ընցաւ: Տաս փալաւան
խատ էնու երկու վարին ընցան սէհրանգըհի մէջ. Գիւ էլ ըմ կանգ-
նաւ, էն եանէն էթըլ, էս եանին էթըլ, էլ ըմ էկաւ, վեար կարմն-
ջին նստաւ:

Ջաւարէն Ռոստամուն կանչից, ասաց.— Ռոստամ իլի, Գիւ սպա-
նիցին, գկարմունջ առին, չիւրս պիւլիւր էղաւ կռիւ:

Ռոստամ էլ էլըմ նստաւ, կիրիշի Գիւու ձէն կ'կեաց, գլեոխ էտի գետին քինաւ:

Մեհրաբէ Քաբլի գետորդ վիրուց, էկաւ դեախ Գիլասըմ. գետորդ ըմ էգար Գիլասըմին. Գիլասըմ մարտալ էտու չիռջիւ: Գիլասըմ գետորդ ըմ էգարկ Միրաբէ Քաբլին, էտու վեար էնուր սրտին, ձիուց իպի տակ, ընցաւ: Զանգէ Ջահուրի գետորդ վիրուց էկաւ. գեախ Գիլասըմ. գետորդ ըմ էգարկ Գիլասըմին. Գիլասըմ մարտալ էտու չիռջիւ: Գիլասըմ գետորդ ըմ էգար Զանգէ Ջահուրին, ձիուց իպի տակ:

Նըման զթուր քեշից, կ'ինաց վեար Ռոստամու չաղըր տրան, տը գՌոստամու վիգ կտրի, իրիշից, պառաւ ըմ կեոյ յանդեզ. կանչից ըսաց.— Նըման, տիւ ինչ էկիր իս ըստեզ, կըխիս էսա կտաւ, էսա սապուն, էսա պղինձ ձիւր, տը պքի վլամ, քիւ պատանք կարիմ (հրիշ տակ էր, շանք էտու):

Նըման փախաւ. Զաւարէն զգետորդն առից, կ'ինաց դեախ Գիլասըմ. գետորդ ըմ էգարկ Գիլասըմին. Գիլասըմ մարտալ էտու չիռջիւ գետորդին, գմարտալ կուտրից:

Ըսաց — Էս մարտ Ռոստամն ի, Ռոստամ չ'ըլնը, մարտ իմ մարտալ չըր կուտրի:

Մէ գետորդ էգար Զաւարին. Զաւարէն ձիուց իպի տակ. զթուր քեշից վիգ տը կտրի. Բեռուց Զաւարէն. Ռոստամ լսաւ էնու ձէն. որ լսաւ, նըստաւ. կ'իրիշ: մարտ ըմ Զաւարէն տիրի գետին, թուր քեաշիր, վիգ տը կտրի: Կանչից վերէն, ըսաց.— Շիս էն կ'սիրիմ, ինչ գերկինք գետինք ստեղծիր ի, տիւ թուր տնիս, էնու վիգ կտրիս, եիս տըլնիմ մէկ գիւրդ գեարկիմ քի, եօթ տապաղէն գետնու տակ մտնիս:

Ըսաց.— Գըղը քեաֆր, ըսաց, իմ խիալ էն տիւ իր:

Զաւարէն էթող, կ'ինաց դեախ Ռոստամ:

Ռոստամ կանգնաւ. լահ ուր թուր կապից, նիրիգ խանջար էգար մէջք, էնու պիւռ զթիւ ընցաւ, գտիրկեաւան կախից, գքեամուր կապից, զգրեխէ շապիկ խակաւ, գքիւրք էթըլ վըր թիւին. աչքիր շուռ առից, Նըմէն մէ քեան չինու կթխէ. էնու բեղիր օլիրից, զպանջ ընցաւ, էնու մագիր կանգնան, զրեխէ շապիկ տիւս էտու: Կանչից սաչիսքիրուն, զձին թիմրիցին, սուգաֆէ զին խտի քեամակ, ալտուզամայ ուրքեք կախից, ձեռ էթըլ զգետորդ վիրուց, իրիք խարիր բաթման, տիր ըմ կանչից վերան, էրկու առին չիրուր: Ըցկուն գետորդ կ'գեարկին չիրաւու, անցկուն ինչ կարկուտ կեաց:

Քեաւխսիր իբըն Բարաք ալախու, թի Ռոստամ կինացիր թիւրանայ թագաւուրու սահրանգի, առից ուր դուշում կինաց, ասաց — Շիս չ'երթամ զՌոստամ տ'սպանին դուշումով: Էկաւ տեսաւ Ռոստամ

կ'անցնի կռիւ: Գիւ զկարծունջ էթող, Թիւրանայ թագաւոր լցուաւ մեանչ սէհրանգհին: Չատ մարտ ասաց. «ախշարք աւրաւ», Թող էղիր-ի, էրկնուց իրիս ի պոնի:

Ռոստամ գեորգ ըմ էզարկ, զֆիլասըմ սպանից, Սազիր գեարկիցին: Իրանայ թագաւոր, Թիւրանայ թագաւոր, էրկու կուշում առից չիրուր: Էնքան իրար ջեարտիցին, էրուն էղաւ գիտ, զջադաքտիր կըտանը: Տիր ըմ թրըխուց ընգեաւ Թիւրանայ թագաւորու ասքեար. Թիւրանայ ասքեար փախաւ. Իրանայ թագաւոր ինգեաւ չիտիւ, Աւաշահադառին ընցաւ. Իրանայ թագաւոր չիտ տեարծաւ. որ ըսպանուաւ, տիւ ողջ մնաք, որ մնաց, կինաց ուր տուն, խասաւ ուր մրազին: Տիւ խասնէք ձի մրազին:

Դ.

Իրան Թիւրան կէր աշխարք. Իրանայ թագաւորու անուն Բեադսիր ի: Էնուր էրկու վզիր կաչ, մէկի անուն Գիւ ի, Գողարզ կ'ըսին, մէկն էլ Տիւսէ Նազարի կ'ըսին:

Տիւս ըսաց.— Գիւ, չիլի էրթանք ծովու պերան սէհր էնիլիւ: Էրկուս խըտիրաց կեացին: Ինչ Գիւն ի, ածղըհարն ի, ինչ Տիւս թիթըլ ի: Կինացին ծովու պերան կամըշ կէր. ինչ Գիւ ճիւշ էր, չէր կէրի քէլի մէշ վէ, ինչ Տիւս պըղտիկ էր, հմայ մտաւ մէշ վէ ընցաւ: Կինաց խասաւ ծովու պերան. կ'իրիշի կ'ըլըր մէկ ածղահար ըմ գլեղի տրիր մաշիրիսկի կիւք, քիւնիր ի: Սչքիր էպաց, կեոյ Տիւս մօտ տեատրիր ի: Էն էլ ձեռ էթըլ զՏիւս պոնից. իպի գլեղիս իտի մեաչ իւր էրկու ոտ, վուտքիր կքից չիւրիւր, էլ ըմ քինաւ: Տիւս բեռուաց, չ'կերի փախը, հմայ կ'բեռուայ: Գիւ յաւ. Գեւ էլ թնչ էրաւ. հըմայ զթուր քեաշից, զկամիշ կտրից, իլաւ ճամբաիս ուր խամար, կինաց, խասաւ մա Տիւս: Կիրիշի կ'ըլըր Տիւսու գլեղիս կեոյ մեաչ ածղահարու էրկու ոտնիր: Տիւս չ'կէրի մօտէն Տիւս կեայ: Ան էլ ձեռ էտու զմաշիրուսկ գլխուց վիրուց, գեորգ ըմ տփից վեար գլխուն, գածղահար սպանից, իլաւ առից զմաշուրիւսկ, էկին:

Գիւ զմաշուրիւսկ առից, տարաւ իւր տուն: Տիւս կինաց թագաւորու դիւան, ըսաց.— Թագաւոր, ըսաց, ախշար ընցկնայ պեան կ'ըլնի:

Ըսաց.— Վրի, թնչ էղի:

Ըսաց.— Վոլ գեախմ էլնը, ինչ ըպը ուր խամար կ'ըլըլի:

Ըսաց.— Վոլ ի խլի:

Ըսաց.— Եիս կեացի ծովու կրաղ, մէկ ածղահար ըմ սպանըց, մէկ մաշուրիւղկ ընծի խամար պիրըր, Գիւ քան ձի

զեախմ էր, էզար, ձենէ խլից, տարաւ Յրեողկին չիտիւ Գե-
ւուն, Գեւ իպի Գեւ ըսաց, — Զէ, եիսն իմ սպանիր, Տիւս բէբախ-
տուծին կէնի.

Հսաց. — Որ ացկունի, ըսաց, առէք տարէք մեաչ մէջդընին զան
մաշիւրիւսկ, էրկուս որ կերչ, ուր խամար թըղ տանի.

Թագաւոր իպի թուխտ ըմ կիրից, Ռոստամու խամար չրեողկից
ըսաց, — Ռոստամ գլեռն թացիր իս, կեաս ըստայ գնդիս:

Ռոստամն էլ կանգնաւ, ինչ պեան ըլնէր, ուր խօր մօտէն
խարցմունս կ'ընէր, էն օր խարցմունս չ'էրաւ, համայ ուր ձին
խեծաւ, կինաց, կինաց տեսաւ, կ'ըխը Գողարգու թախում ուրինց
չադր խէչվաթ էս եանի զարկած, Տիւս զիւր մէկ էլ եան ի զեարկած.
փալաւանքտիր էկած մեաչ մէջդընին, կեախ, զեարկին չիրարու:

Ռոստամ խասաւ մօտքիր — Նէ Խնչը կ'կռուէք:

Հսաց. — Վեար նա կնկան կ'կռուինք:

Ռոստամ էլ, խասաւ, վերուց էթըլ իւր ձիու քեամակ, ըսաց, —
Զի մարտ կ'ըպը, կեայ ձենէ առնը: Ըռից, կինաց, կնուկ էլ չիրա-
րուց ցըրըւան, ըսաց, — Մինք չուր մկայ օլուշաղ չաբով կ'կռուինք.
մկայ վեար ինչը կ'ռուինք:

Իրարուց ցըրըւան: Ռոստամ պօղլուշախ տարաւ, չրեողկից
Թագաւորու յեողէն, կինաց տէմաց Թագաւորին տեստրաւ:

Թագաւոր ըսաց, — Ռոստամ, գիտիս, եիս Խնչ աբով չրեողկիր
իմ չիտիւ քի:

Հսաց, — Զէ, ոլայ, չիմ գիտր:

Հսաց, — Էն չաբով չրեողկիցի չիտիւ քիտ, մէկ օլուշաղ չաբով
Տիւսու տուն Գողարգուն կ'կռուին:

Հսաց, — Նն նայ բաբաթ ի Տիւսուն, մէջ Գողարգուն, էն
բաբաթի Թագաւորին:

Թագաւորն էլ շատ ուրախացաւ. իլան, պիրին Թագաւորի
խարսնիք արին:

Թագաւորին մէկ տղայ կէր. տղի անուն էլ Սիւաուշ էր: Ռոս-
տամ ասաց. — Թագաւոր քիւ տղէն տը տաս տանիմ, պախիմ, չմնայ
մօր մօտ, մէր մուրու ի:

Էլաւ, առից զԹագաւորու տղէն, տարաւ. մնաց Թագաւորու տղէն
մէկ օր ձի խեծաւ, էկաւ խոր քեաղաք, խիտ Լնունց տէղտներուն
հեղ կ'խաղայ, մէկ չիւջիւ չըմնաց, կ'տանը, գիւլաշ կպունը մէկ չին
կէրի վերան: Էն մէկ օր Թագաւորի կնիկ կնստի յերգիս, Թամաշայ
կէնի. Թագաւոր էկաւ տուն:

Ըսաց.—Թախառուր, ըսաց, մէկ աղէք մ'իմ տըսիր ըսաւ, մէկ տղայ ի, սիւ շիւրիւր խակիր ի, մէկ ձի խեծիր ի, կկեայ էստեղ խա մի տղէներուն հեղ կ'խաղայ, մէկ չին կերի խիտ խաղայ, գիւլաշ կը պոռնի, մէկ չին կերի վերան:

Ըսաց.—Ձէ, էնիկ իմ տղէն ի:

Ըսաց.—Էն քիւ տղէն ի, չիւր եիս չիմ տըսի:

Ըսաց.—'Ան օր ինչ քի պէրիր իմ, ան օր վէ Ռոստամ տարի, կ'շախի:

Ըսաց.—Դիտիր, բէբախտ Թագաւուր, տիւ բէբախտ իս. վիաղ տըսին մուրու մէր ի, գիւր տղէն չի շախի, էն աբով տարած յանդեղ կը շախին:

Թագաւուր էլաւ չրեղկից իպի, գիւր տղէն, շախից. շատ անախուն հազ ունէր մօտէն:

Ժամանակ ըմ ընցաւ. մէկ ըսաց.—Սիւփուշ, ըսաց. էրթանք սիւ սար քիւ խօր սէհրանդիւն:

Ելաւ չիրիկուն ուր խօր ասաց.—Մի հող ընինք, վեաղ էրթանք սէհրանգի նէճիր:

Ըսաց.—Էնու պէրան կուտրէր, ինչ քի շանք ի տուի. էսա ութ տաղի կայ, եիս յանդեղ նէճիր չիմ կեացի. ինչ, կեախ կեացիր իմ, շատ զարար իմ քեաշիր:

Ելաւ կանչից, գիւր փայաւանքտիր Ժողվից, ուրինց թըղարիք տեսան, ուրինց սիլախ առին, տասներկու խազար փայաւան ետու. չիւրիւր, էլան քեաղքէն կեացին. իրիք սհաթուան ճամբախ քեաղքէն զատնացան:

Թագաւուր իրիշից.—Հհա, իմ բազբանգ մուռցիր իմ:

Սիւփուշ ըսաց.—Թագաւուր. եիս տ'երթամ քիւ բազբանգ պի ըիմ, եիս չ'երթամ, մարտ չ'կերի էրթայ, պիրի:

Ան էլաւ կինաց, ձին կապից տիւռ, կինաց զբազբանդ առից, տը տեսունէր: Մէր կանգնաւ մէկ շեարբաթ ըմ շինից, ետու լաճը ձեռ. լաճ զշեարբաթ խմաւ, տիւս տ'ինգնէր: ձեռ էթըլ զլաճ կիք պոռնից:

Ըսաց.—Մարէ. էտ ինչ տէնիս:

Ըսաց.—Նեայ քեանի տարի կալ, եիս քի յաբով իմ նստիր ըստեղ, քիւ խէր մէկ խալիւր մարտ մ'ի:

Լաճու ճարէն կտրաւ, եախէն փակից. Ադ էլ մէկ բուրնցքի մ էգար, ադամքիր կուտրից: Ելաւ, էկաւ գձին խեծաւ, կինաց խասաւ խուր, խէր էն կեախէն իրիշից.—Սիւփուշ, ադ ինչ էղիր քի, ացկուն քիւ ունանգ կեացիր ի, տեալ մինք իրիք սհաթ ինք Աստարխու քեաղքէն զատնացիր ինք, տալ մինք նիւր տ'երթանք մեանչ Յիւտնալիւտ, տալ մինք նիւր տ'երթանք Դիւսըսան:

Ըսաց. — Կակոյ, եիս չիմ վեախացիր, իմ ատամքիր կ'ցաւը, իմ ռեանդ չիռջիւ կեացիր ի:

Ըսաց. — Իլի տեառնանք, կեանք տուն:

Լաճ ըսաց. — Զէ, տ'երթանք, չ'ինք տեառնաց:

Իլան կեացին սէհրանգի մէջ, ուրինց ուրախութիւն էրին, ուրինց նէճիր էրին. Սիավուշ ուր ձին խեծիր, էղիր զարավիւլ էնկիաս ասքեարին:

Տաս օր մնացին մէջ սէհրանգին, տաս օր թըմըմաւ, ըլան տեարձան, եկին տուն, խասան տէմաց քեաղքին:

Թագաւուր դիւրքին իտի ալից, իրիշից էնու օթախ բիրադի սիւցիր ի, ըսաց. — Տը, չասի, եիս վնաս տը քեշիմ:

Ինչ թագաւուր, կինաց օթախ ինչ լաճն էր, կինաց դիւանխանէն: Թագաւուր կինաց իրիշից, կ'ըխը ուր կնիկ նստի վեար տեղաց, նմուշ արանթըթախ ի, ըսաց. — Էդ ի՞նչ էղիր քի:

Ըսաց. — Տիւ զը խափիցիր, ռոսպի՛մ պիրիւ իս, կ'շախիս, կ'ըսիս իմ լաճն ի:

Ադ էլ կանչից գԳիւ, Գուրգին աւից իպի, ըսաց. — Կ'երթէք իմ լաճու վիզ կորէք, էնու արուն պիրէք, եիս խմիմ, չիտոյ գձի մալբաթ բիրադի տը կտրիմ:

Ըլան տեարձան, կինացին, կանչիցին, Սիավուշ խանիցին տիւս. ըսաց. — Սիավուշ, քիւ խէր կ'ըսի փլան քեաղաք կռիւ ի, կեացէք. մը թորկէք:

Էդ իրեքն էլ խեծան, կեացին: Գիւ, Գուրգին խատ իրարու ուրինց շիւըր ըրին. — Մինք ի՞նչըխ էնինք, պիրինք սպանինք, կ'ըլնինք թագաւուրին խունդար, չիսպանինք, թագաւուրի ջհաք չինք կէրի տաց:

Սիավուշ ըսաց. — Գեւ, ատ ի՞նչ գեաղտիկ խատ իրարու կ'խուսէք:

Ըսաց. — Վալաց, էս պեան չաբով ի:

Ըսաց. — Քիւ պերան կուտէր, տիւ ան օր ձը տուն տ'ըսէր, եիս էն թագաւուրը վիզ տը գեարկէր, թեախտ նստէր:

Ըսաց. — Պի պեա՛մ էրա:

Ըսաց. — Ի՞նչ էնիմ: — Պի ահդ էրա, քեանի քիւ խէր ժիւ ի, տիւ Իրանայ խող չմնաս, գքի չիմ սպանը:

Էլաւ ադ էլ դեաստ ըմ շուր խակըցուց Սիավուշին, Սիավուշի շիւրիւր մօտէն էլխան, խե լսողաց ճամբխին էգար մէկ շուն սպանից, շուրիւր թաթխից մեաչ էրընին, առից իտու թագաւուրին. —

— Առէք քիւ լաճու իալաւքիր, գքիւ լաճ սպանիցի, անու խալաւքիր պիրի:

Սիավուշն էլ կինաց Թիրան, Քեանգահու քաղաք տիւս ինգեաւ. կինաց Թագաւուրի դիւանխանէն նստաւ. չիրիկուն ընունց խաց պիրին, նստան խաց կերան:

Թագաւուր իրիշից, Սիավուշ տեսաւ, վգրին կանչից. — Փիրան, էս մարտ տար քիւ կոնաղ, եիս կ'իրիշիմ էն մարտի նստիլ կանգնիլ, էս մարտի խաց ուտիլ, էն մարտ մաղկուլ մարտու տղայ ի, չ'կենայ էստեղ, չիւր կ'խարցնինք մհա ինչ մարտ ի:

Փիրան տարաւ ուր տուն. էլաւ մօտէն խարցնից, «տիւս հրտեղաց իս»:

Ըսաց. — Եիս Իրանայ Թագաւուրու տղէն իմ, Սիավուշն իմ:

Ելաւ ձեռ էտի սրտին, տիմաց տեստրաւ: Փիրանի կնիկն էլ էնունց կերակուլ, ձիւր կ'պիրի:

Իրիք օր մնաց: Թագաւուր յրեոզկից զՓիրան տտրաւ, ըսաց. — Փիրան, թի տիւ վոզրըթընից դայիլ չիս, իմ մհուր տու, ընձի խամար վգիր ըմ խանիմ:

Ըսաց. — Թագաւուր, եիս մէկ մարտու վգրթին կ'էնիմ, եիս չիմ կերի երկու Թագաւուրու. վգրթին էնի:

Ըսաց. — Վրէ, վիմ ի:

— Իրանայ Թագաւուրի տղէն, պեոյ իմ տուն ի:

Ըսաց. — Կանչըցէք կեայ դիւան:

Թագաւուրու լայըղով պիրին. ասքեար կինաց չիւջիւ էնու սամալըղ պունիցին, առին պիրին, տարան Թագաւուրի դիւան, պատիւ պունըցին:

Փամանակ ըմ վերէն ընցաւ: Իլաւ Փիրան ըսաց. — Թագաւուր, քիւ աղջիկ տաս անոր:

Ըսաց. — Ողէկ, եիս իմ ախչիկ կ'տամ մէկ մարտու, հմայ Թագաւուրի տղէն ի. էիս կ'տամ անուր:

Մնաց չըման ալախաւ. չըման ուր խամար կ ուզի: Չըման ըսաց. — Թագաւուր, չէ տիւ զԹիրան աւրիցիր, պի թըխ ահդ էնի, չըռջիւ Թիրանայ մարտու ձեռ չ'վիրուցի. քիւ ախչիկ տու անու:

Իպի յանդեղ ահդ էրաւ, ըսաց. — Քեանի եիս ժիր իմ, Թիրանայ մարտու չըռջիւ ձեռ չ'վերուցիմ:

Մէկ քիւշկ ու սարէմ էնու խամա շիկից, իպի փսակից, տարաւ իտի չինի, Փիրան էլ ուր ախչիկ էտու անու:

Չըման մէկ օր իպի նամամիւթին էրաւ. իպի թուխտ ըմ կիրից, Սիավուշի մհուր առից, էգար վերաց. «ձատ պեարիւ իմ խօր խամար, շատ պեարիւ Ռոստամուն, շատ պեարիւ Գոգարգուն, շատ պեարիւ Տիւսուն, Իրանայ փալաւանքսիրուն. տաս խազար փալաւան կեան պի

խասին, որ տը եիս Թիւրանայ թագաւորի թեախտ առնիմ, նստիմ: Մէկ եանէն էլ մարտ չրեողից, զան մարտ թալնից, առից իպի, զթուխտ տարաւ էթալ թագաւորի դիւան, էսաց. — Գիտէք ինչըն էրէք, առէք կեացէք, նէճիր խիսուն, զեարկիցէք, սպանըցէք:

Ելան կեացին նէճիր: Պարը մէջ տեսաւ, մէկ զեորդ ըմ տուին քեամկին. նաչից, փալաւանքտիր բարաւան վերաց, տըւին չեռջիւ գիւրգիւ: Ան էլ տեարձաւ վերէնքտիր, մէկին ձեռ կուտրից, մէկ վուս կուտրից, մէկին էգար աչք էխան (ահդ էրիր, մարտ չ'սպանը, չխոց զըմէն տ'սպա'էր): Ելան տեարձան, ընցկուն սեախկաթ էկին տուն:

Հըման առից, տարաւ մօտ թագաւոր զատոնք. ըսաց. — Թագաւոր, մա քիւ Սիափուշ ինչ էրի իս փալաւանքտիրուն:

Սիափուշն էլ կինաց ուր տուն: Յիրկուն թագաւոր էտու կանչիլ, զփալաւանքտիր բիրադի ժողվից, էնքան չադր ինչաթ էգար Սիափուշը տան պիւլիւր, չուրս պիւլիւր պոնից:

Սիափուշը կնիկ խիսուն քինուց վիր էլաւ, իրիշից, ինչ կ'ընը, չադր խիվաթ էնու տան պիւլիւր փաթըթիր ի: Իրի, էսաց. — Սիափուշ միր չուրս պիւլիւր պոնած ի:

Էսաց. — Կինա իրիշի, թի քիւ խօր ասքեարն ի, էրի զը ըսա, թի իմ խօր ասքեարն ի, էլ ըմ ըսա:

Կինաց իրիշից. խօր չադր մէջ ճանչըցաւ: Իրի, էսաց. Սիափուշ, իմ խօր չադր գեոց մէջն ի:

Էսաց. — Իէ իրի քե վոսեաթ ըմ էնիմ, եիս ահդ իմ էրի, չխոց եիս անունց հաղկէն կ'կէր տիւս, ըսաց. ձը լաճ ըմ կ'ընը արճ կը կեաց, կէլ կ'կեաց. մարտ կ'կեաց, ինչ կեաց իմ լաճ տաս տանը, մէկ մարտ տը կեաց արճիւ չէշիդ ի, իմ լաճ տաս տանը, չվեախանաս: Մէկ տեաշտ էլ պի էստեղ. իմ էրուն չ'թըղնիս ընկ'ի գետըն, զըմէն էրթաց մեանչ էն տեաշտին, վիրուցիս, լցիս մէկ աման վէ, պերան կուպղիս, տաս ան մարտ տանը:

Փիրանի ախչկան էլ ըսաց. — Առ իմ բազբանդ, թի քի լաճ ըմ էղաւ, կապիս վեար էնու թիւին, թորկիս էրթաց Իրանայ էրկիր, թի քի ախչիկ մ'էղաւ, ծախէք, ուտէք, իմ վոսեաթն էլ նա էր ձի:

Թագաւոր վգիրքերով էկան, տան մէջ նստան, Սիափուշ զվիզ կոռից, վիզ կտրիցին. էվ էրուն բիրադի կնիկ ժողվից, իլից մէկ փարչ վէ, պերան կուպղից:

Էնու լաճ էղաւ էրկու տարեկան. յեար կ'երթաց սլասլի մօտ, չման կասի. — Տուէք էնու էրուն խմիմ:

էն մէկ օր, Գիւ ի Գողարգ ուր տուն քինիր ի, մեանչ քինըն կըլըր, մէկ ձիաւուր վեար էնու սրտին տեատրիր ի ըսաց.—Գիւ, իլի կինա, գան տափալ էն քեա՛րքիրու ձեռնէն պրծը, առ պիւ

Գիւ վի կ'թռնը մեանչ ուր տեղաց, կ'իրիշը մարտ չ'կայ: Իրիք տիր անցկուն մեանչ էրագին կ'ըլըր: Ալ չ'խարցնը հրաւեղն ի, որտեղ չի, բեռուից մնէն կ'երթայ: Փանջարու ջամիր բիրագի էնու ձէնէն կու տրան, էրեխով կնքտիր գերելէք թըլցին: Էլաւ ճռանակ ինգեաւ տիւս, կինաց: Տիրկավան առից տարաւ, էլ պեան չտարաւ: Ըցկուն կինաց եօթ տարի խրաբըջը կան իրի, ինչ եօթ տարին լմացաւ, Քեանգահու քեաղաք տիւս ինգեաւ. շուր, պեան վերայ չ'մնացիր, էլիր չիլախ, էնու մագիրն ի գան ծածկիր ի: Ան օրն էլ քեաղքի տղէք բիրաղի ժողված ին, կեացած մէկ բեախչի մէջ հեոլ կ'խաղան: Գիւ գինք տուիր ի չըռչիւ բեախչի պատին. ինչ կ'նստը գլեոխ կ'երևայ, ինչ կ'կողուր, գլեոխ չերևայ, քեամակ կերևայ: Իգա տղէնիր տեսան, զըմէն փախան. Սիավուշը տղէն էլաւ հմայ ձեռ ետու ուր դեագոկ, կինաց, գիւ կ'տայ չըռչիւ դեարբի:

Ըսաց.—Հնչ տղայ, ըսաց, գքեան քի ձիւչ կէն չինի, փախան, քեան պգտիկ կէր, փախան. զըմէն փախան, տիւ ինչու իկիր իս գծը կ'ծիծիս. չըս վեախանայ:

Ըսաց.—Ի՞նչ խէր վիբ մնէ վեախացիր, եիս քենէ վեախանամ:

Ըսաց.—Քիւ խէր վիմն ի:

Ըսաց.—Ի՞նչ խէր Սիավուշն ի:

Ըսաց.—Դէ, դէ կինա քիւ մօր ըսա, կեայ ըստայ: Կանչ'ց ըսաց.—Արձ էր գծը պունից թը ուտէր, եիս փախայ: Իկաւ ըսաց.—Մարէ, էն արձ ինչ տիւ կ'ըսէր, տը կեայ գքի տանը, գեոյ բեախչի չըռչիւ նստիր ի:

Մէրն էլ էլաւ էրկու սըւտակ չարշաւ առից, կինաց մէկ քեշից վեար Գիւու գլխուն, մէկ ուր գլխուն, գիւ առից, իպի տուն: Յետոյ կից գքեարբար իպի, գանու գլեոխ թամիզը ըմ գնդից: Գիւ էլաւ գքեարբարի գլեոխ կտրից, խուրից մեանչ տան, որ սա չ'երթէր, կասայ էնէր: Գիւ անցկուն մնացիր էր անօթը, էնու փուլի փունթիր եօթ ծալ կ'տն'ր վըր վրայ, զչաւուշ կապիր էր վերայ: Առ էլ գ'իւ քսան օր շախից գեաղտուկ. Գիւ էլ ըմ էլաւ յառաջ կայդին:

Ըսաց.—Սիավուշի ձին չիւր ի:

Ըսաց.—Սրավուշ սպանած, ձին թորկիր իմ, կեացիր սար վէ:

Էլաւ առից գ'իւ Սիավուշի տղէն, կինաց դեախ ձին: Առից գողէն, կինաց մօտխասոցաւ, գձին պունիցին, առին պիրին. Յրեողկից գնալբանդ իպի, գձին նալին, գձին նալից պրծաւ, էլաւ վնալբանդու գելոխն էլ կտրից, իտի մա բեարբար:

Հրման էսաց.—Թագաւոր, տը կեան զՍիւսիւղի տղէն առնին, տանին, պի սպանինք.

Փիրան էսաց.—Ըհդ ընը, ինչ տանին, եիս ձի ակախըցիիմ:

Մնաց, չիրկուն Գիւ էլաւ զձին խեծաւ. զտղէն իտի իւր կիւք:

Սիւսիւղի կնիկ էսաց.—Եիս էլ տը կեամ խատ իմ տղէն:

Ադ էլ էթըլ ուր քեամակ, առից, փախաւ.

Փիրան կինաց, կանչից.—Թագաւոր, վալայ, զՍիւսիւղի տղէն տարան, քիւ ախչիկ էլ խիտ:

Ասքեար առին ինգեան չիտիւքիր. ինչ Փիրան էր խինգ խարիր փալաւան առից, ինգեաւ չիտիւ անու, մէկ էլ ճաշուն խասաւ: Ելաւ զտղէն, մէր իտի գետըն, տեարձաւ վրէնքտիր, էրաւ կուլ. էնու գրգու ձէն կինաց էրկինք. էնքան ցեարտից, էդ խինգ խարիր փալաւանց մէկ չ'էթուղ պրծնէր: Մնաց Փիրան. էն, Փիրան առին չիրիւր. մարտ կէր ըսաց. «աշխար աւրաւ», մարտ կէր կըսէր. «էրկնուց ձէն կ'ընը, ինչ զգիւրգիր կգեարկին մէ մըկը»: Գիւրգ մ'էզար զՓիրան իցկից գետըն. խասաւ վիզ տը կտրէր, տեսաւ Սիւսիւղի կնիկ, գէնու մէչք կիք պոնից, ըսաց.—Ինչ քիւ բեախտ, զան մը սպանի, էնի իմ տղէն պրծուցիր:

Ըսաց.—Եիս ահդ իմ էրի, ինչ մարտ չիտիւ ձի կեայ, եիս անէրուն չիմ թըղըն պրծնը:

Էսաց.—Ինու ականջքիր էնքան ճիւղ ի, պի էնու մէկ ականջ ծակի, էսաց, իրիք մարտու բարայ էրուն տ'երթայ, էլ քիւ ահդ կ'կեայ տեղ:

Եկաւ գձեռքիր կապից, մտուց ականջու ծակ ինի, ըսաց.— Գիւ ահդ էրա, չուր քիւ կնիկ քիւ ձեռքիր չարձըլի, մարտ չարձըլի:

Ու իթող, կինաց. Գիւ էլ ըմ առից, փախաւ:

Փիրան կինաց, տեսաւ չըման խաղար փալաւա, առի, չիտիւ կը կեայ. ըսաց.—Չըման, տեարձի, մ'երթայ. մէկ ձենէ չ'էթընը պրծնէք, զըմէն տը սպանի:

Ինչըս էրաւ, էնու խաբար չէրաւ. չըման ինգեաւ չիտիւքիր, չուր էկաւ խասաւ, Գիւ ըզ Ավաշաւդաւուղ ընցաւ Իրանայ կնար:

Չըման կանչից վերայ.— Գիւղի, գեաղտիկ պրծար իմ ձեռնէն:

Գիւ տեարձաւ, տ'երթէր ցինի, Սիւսիւղի կնիկ ձեռ էթըլ, պլանից, չ'էթուղ, էսաց.— Իմ ախպիրքիր գեոյ մէչն ի, չըս ճանչնայ, կ'ըսպանիս:

Գիւ զտղէն առից, իսկի Աստարխու քեաղաք: Սիւսիւղի խէրն էլ մեռաւ, զտղէն տրին պապկի տեղ թագաւորութին. անուն տրին Քեաւխար իբըն Բարաք: Կերան խման. էնունք խասան ուրինց մրազ, տիւ էլ խասնիս քիւ մրազ:

Քեանի Սիավուշի էրուն կ'եռայ, Իրան թիւրան տը կուռին:

Ե.

Իրանայ թագաւոր մեռաւ. լաճ նստաւ տեղ: Զխօր վզիր կանչից, զփալաւանքտիր կանչից ասաց. — Յասօր եիս ինչ մարտ պունիմ, ինչ մարտ խելստիմ, մարտ կա՛յ, իմ խաբրից տիւս ըլնը:

Ասին. — Չէ:

Միրաբէ Քաբլի էն կեախէն խուսաւ, ըսաց. — Խա՛ ըսաց, տիւ թագաւոր իս, ինչ էնիս, կէնիս, որ տա Ռոստամ Զալու տղէն քիւ դիւան չի, տիւ ձեռ թլիս դեախ նհախ պեան, Ռոստամ Զալու տղէն կաբուլ չ'էնի, որ Ռոստամ Զալու տղէն քիւ մօտ ըլնէր, տիւ ինչ ընէր քիւ խօսքն էր

Իպի ուր խօր վզիր պունից, վզրայ անուն էլ Տիւս ի

Զհաբ կինաց Ռոստամու խամար. ասաց. — Ռոստամ, տիւ չիմանաս ինչ էզիր ի, մի թագաւոր մեռի, էնու տղէն նստի տեղ, զվըզիր կանչիր, զփալաւանքտիր կանչիր, պիրիր ի զՏիւս պունիր ի:

Կինաց ուր խօր ասաց. — Զալ, ըսաց, մի թագաւոր մեռիր ի, էնու լաճ տեղն ի նստի. պիրիր ի զվզիր, զփալաւանքտիր կանչիր ի, զՏիւս պըռնիր ի, տիւ ի՛նչ կ'ըսիս, եիս էրթամ էնու հիւին էնիմ, թի չ'երթամ:

Ըսաց — Ինչ մարտ էնունք պունած ի, ըսաց, մինք հիւի կինացիր ինք, մի հիւին մօտ ընցիր ի, էսա տալ տղայ ի, կ'վեախենամ հիւին մօտ չ'ընց' ը. քեանիմ օր թըխ կենայ, նիւր չրեողկինք, հիւի ընինք:

Ռոստամ իպի զԳուրգին չրեողկից: Գուրգին էկաւ, տիմաց թագաւորին տեստրաւ:

Ըսաց. — Ի՞նչ իկիր իս:

Ըսաց. — Ռոստամ ըսիր ի, կինա թագաւորի ձեռ պագնը, մեզնէ չի կեայ մինք էնու մօտէն հիւի էնինք, մինք՝ հիւի էնու տունէն կ'ինինք. Տիւս պըռնու մարտ չի, Իրանայ թագաւորի բայրաղդարն ի, փաթսուն փալաւան էնու տնէն կ'ըլնը:

Ըսաց. — Միրաբէ Քալի ըսաց, եիս էնու խուսք չ'էրը, ըսաց, Ռոստամ զձիլ չ'ընդունի, էնու չաբով չրեողկիր հիւի:

Էն էլ իպի, էնու ուրկուն գեգից, էթըլ գնդան վէ:

Գուրգին կինաց Ռոստամու մօտ:

Ըսաց. — Գուրգին, ինչը՞խ էրիր:

Ըսաց. — Քիւ ուրկուն գեգից, էթըլ գնդան վէ:

Ըսաց. — Որ ացկուն ի, քեանի Տիւս մեանչ գնդանին ի, նայ իմ աչք էնու կ'ինկնայ, նայ եիս էնու տիււ կ'երթամ:

Իսկ թուխտ ըմ կիրից, չրեողկից տասերկու քեաղաք, չրեողկից Զաբլլ, Փաբլ, Սիսան, Զէհրուզ, Նաւրուզ, Ղանդահար, Բաղդա, չիմ կինա չերկնացրցի, տասերկու քեաղաք էտու ակախցըցի: Մեանչ Իրանայ էղաւ կռիւ, իրարու մալ կ'տանին, մարտ կ'սպանին իրարուց:

Մէկ փալաւան կայ, անուն Թաջաւ ի. Իլաւ կանդնաւ, կինաց, կինաց Թիւրանայ մէջ, կինաց Քեանդահու քեաղաք, կինաց մատ թագաւուրուն:

Թագաւուր խալցնից մօտէն ըսաց.— Թագաւուրու տղէն նստիր ի վեար խօր թախտուն (թը չի էնու ախչկան տղէն էր, էն չաբով կ'խարցնէր):

Ըսաց.— Նստիր ի, գծիւս պունիր ի, Ռոստամ չրեողկից մօտ հիւի, Ռոստամու հիւին մօտ չ'ընցաւ Ռոստամն էլ մօտէն ուրկաւ, չրեողկից, տըսերկու քեաղաք էնու ձեռաց տակն էր, էտու ակախցըցուց, մեանչ էնունց էղաւ կռիւ, իրարու մալ կ'տանին, իրարու մարտ կը սպանին, Ռոստամն էլ չերտըցի ի, քեանի Տիւս պունուկ ի, նայ իմ աչք թագաւուրու աչք կ'ինկնաց, նայ եիս անիւր տիւռ կ'երթամ:

Թագաւուր զվզիր կանչից, ըսաց.— Փիրան, տիւ ինչ կըսիս, ինչըիս էինք նեաց պեանին:

Ասաց.— Թագաւուր, քի պեան չիւնիս խատ էն կասին, էնունք իրարու մարտ ին.

Թագաւուր բհար էնու մօտէն կանից, կանչից մէկ էլ վզրին, ըսաց.— չըման, մեանչ Իրանայ կռիւ ի, տիւ ինչ կըսիս:

Ասաց.— Թագաւուր, տիւ իմ խօսք տ'էնիս:

Ասաց.— Ըսա, քիւ խօսք մհաց ինչ խօսք ի:

Ըսաց.— Տը չրեողկինք զՂազուչի Զինի 2ինմաչինայ պիրինք միզի չեոգ, մինք էլ մի ասկեար առնինք էրթանք գիրանայ թագաւուրու թեախտ առնինք, չասօրն ի մինք գիրան աւրինք, զժլուրան շինինք:

Թագաւուր ըսաց.— Է՛, մէ խալաթ պիրէք վզրի խամար:

Խալաթ պիրին վզրին:

Ըսաց.— Իմ վզրի աղէկ փալաւան էի:

Իլան թուխտ կիրիցին, չրեողկըցին դեախ Ղազաչի Զինի. Սաքսան թաբէր ասքեար ետու չրուր, առից էկաւ, ամիսն էլ տըսերկու խզինայ դըռաւահար ամսական ըսաց էնու, Թիւրանայ թագաւուր կանչից ուր քեաթըբ իպի, թխտիր կիրից, չրեողկից ուր ախշար, ասքեար ժողվից, խարիր թաբէր ասքեար ետու ժողվիլ, չըմէն թաբիւր տաս խազար:

Ջհաբ էկաւ Քեաւղսիրին.—Թիւրանայ թաղաւուր էկաւ վեար քեզի կռիւ:

Ելաւ կանչից ուր փալաւանքտիր, ուր վզիր, բիրադի ժողովից, ըսաց, էկէք, տը բաշդաղ վիրցէք, էրթանք կռիւ:

Մարտ չ'վիրուց:

Ըսին Բէգակա վիրուցի (խրօխալէրն ի թագաւուրու):

Ըսաց.—Եիս չիմ վիրուցի:

Ըսաց.—Արէ չըս վիրուցի:

Ըսաց.—Տիւ քիւ մէր կ'տաս ձիկ, կ'վիրուցիմ. չըս իտայ, չիմ վիրուցի:

—Եիս իմ մօր խարցնիմ, իմ մէր թնչ կըսի:

Կինաց մօր խարցնից, ըսաց.—Եիս իմ ալաղդար պուսի իմ, եիս իմ խրօխալօր կ'ըսիմ. էրի զբաշդաղ վիրի, էրթանք կռիւ, էն կ'ասի. քիւ մէր տաս ձիկ, կ'վիրուցիմ, չ'տաս չիմ վիրուցի:

Սսաց.—Տիւ թնչ ասիր:

Ըսաց.—Եիս ասի. «իմ մօր խարցնիմ, թնչ կ'ասի»:

Ըսաց.—Քիւ. խզմաթ Բէգակով չի շինւր, որ Ռոստամ չը կեայ քիւ չիւզ, զՏիւս չ'թորկիս, խզմաթ գլեռիս չի պուսը:

Սսաց.—Եիս քի ասիմ տու, տիւ ըսիս, իմ մէր կ'պի իրիկ էնի. եիս քի ըսիմ, մի տա, տիւ տ'ասիս իմ մօր կ'պայ էնու խէր կեայ իմ քեաղաք աւրի:

Ըսաց.—Որ անցկուն ի, քի տըւիր իմ մի խրօխալօր:

Գնաց, էսաց.—Բէգակ, բոշդաղ առ, էրթանք կռիւ:

Ըսաց.—Չէ, չիւր իմ խարսնիս չ'էնիս, եիս չիմ էրթաց կռիւ:

Իպի էնու խարսնիք էրաւ, զմէր փսակից վերաց, նուր էպի զթուխտ կիրից. չրեողից զասքեար ժողովից, զփալաւանքտիր ժողովից, երկու խարիր թաքիւր ասքեար ետու չիրուր, աստղին հաշիւ կաց, էնու ասքեարին չ'կաց:

Երկու ուրդում տիմաց իմ մէկու տրին, սագիր զեարկեցին, էրկուս խառնուան չիրուր, ընցկուն մարտ կ'ջեարտին, ինչ կարկուտ չերկնուց կեայ: Բեգակա բաշդաղ առից, փախաւ. կնիկ ընգեաւ միտ՝ Գողարզու փալաւանքտիր մնացին մեանչ կուռն, ինուսն չորս պիւլիւր պուսիցին, փալաւան ձիուց կ'պիրին տակ, ձիանք կ'մնան մշմուր:

Թիւրանայ թագաւուր կանչից, ըսաց.—Եիս կ'իրիշիմ, ըսաց, Իրանայ ալաղդար փախիր ի, էն վիվ ի, խատ մի ասքեարին կռիւ կ'էնի:

Ըսաց.—Գողարզն ի:

Ըսաց.—Չէ, մէկ մալթաթ ի, ոչ տիւ ըլնէք, ոչ ձե անուսն, իմ ասքեար բիրադի չիս տըւէք, Ղաղաչի մին ասքեարն էլ չիտ տըւէք,

ըզ Հմանի մայրաթ ու Գողարգուն թըղէք չուրիւր, մա իր չուջիս վուրու տը փախը:

Սաղիր զեարկիցին, էրկու մայրաթ առին չուրիւր, էնքան մարտ իրարուց ջեարտիցին, բէհաշիւ:

Հըման կանչից վեար Գողարգուն, ըսաւ.— Տիւ կուրցիր իս, քիւ տուն վերան ըլնը, չուջիւ ձի փախի, տիւ կուի վիր խամար կ'էնիս:

Գողարգ ըսաց.— Քեանի սաղ իմ, քեանի ճիւր իմ աչքիւ կաչ, քեանի մարտ իմ տուն կաչ, եիս չուջիւ քի չիմ փախը:

Գիւ (Գողարգը տղէն ի) Բէժամուն (Գիւի տղէն ի) ըսաց — Կինա, ըսաց, Իրանաչ բայրաղ առ, իրի, որ Իրանաչ բայրաղ էկաւ, Հըման տը փախը:

Բէժան կինաց խասաւ մա Բէդակա, ըսաց, — Իլի բայրաղ առ, էրթանք, ըսաց, Հման չը փախը, իմ պապիկ ըռըկիր ի, չի կանգը, մե փալաւն. քտիր բիրաղի ջեարտըւան, վըր Իրանաչ բայրաղ էրթաչ, Հըման տը փախը:

Ելաւ չ'իրի: Ան էլ զբայրաղ առից, կինաց, կինաց խասաւ տէ-մաց կըռոււն: Հըմանի աչք ինգաւ զբայրաղ, Հըման չուջիւ փախաւ:

Գողարգ առից ուր մարտիր, տեարծաւ, ուր չադրը տակ նըստաւ, Իրիշից Բահրամ (Գողարգու լաճն ի) էն կեախէն էկաւ, ըսաց. — Բահրամ, զիր կ'երթաս:

Եսաց.— Իմ կամչի կուրսիր իմ, տ'երթամ, պիրիմ:

Ըսաց.— Երթանք մէկ վոսկը կամչը քե խամար տամ շինիլ:

Ըսաց.— Եիս իմ կամչըկի խամ չիմ, եիս իմ անոււն վեար իմ կամ-չիին կիրիր իմ, չ'ըն ըսի Բահրամ կուրսիրի, կ'ասին Բահրամ թըլիր, փախիր ի:

Ելաւ կինաց. կինաց տեսաւ մէկ խեծիւց ըմ կ'կեաչ:

Ըսաց.— Տիւ վոզ իս:

Ըսաց.— Եիս քիւ ախպէրն, իմ:

Անոււն 'չ'ի:

— Հէժիր:

Կինաց տեսաւ մէկ բիրինդեար զեոչ մեանչ ճամբխին:

Ըսաց.— Տիւ վոզ իս:

Ըսաց.— Եիս քիւ ախպէրն իմ:

Կինաց տեսաւ, ինչ կ'իրիշի զկամչին զեարկած վեար մէկ ջամ-դաքի, մնացիր անտեղ:

Եսաց.— Իջնիմ առնիմ, վեախենամ ըլին իմ փողպատ, զձը սպա-նին, չ'էջնիմ առնիմ, կ'ըսին Բահրամ վեախացաւ, ուր կամչիկ չ'տարաւ: Զիւց էջաւ տակ, զկամչիկ առից:

Գուլագար (Թիւրանայ թագաւորի փալատան ի, վգրի ախպէրն ի, էնիւ դարաւիւ ին տրաժ վեար կամչուն) կանգնաւ, չիտուն փալատան խիտ, Բահրամու պիւլիւր պունիցին, զպիւլիւր պունիցին, Բահրամն էլ ըւրկաւ, գեորդ մ'էզար Գուլագարին:

Թաջաւ կանչից վերայ, ըսաց — Թիւրանայ մարտիր, տիւ բէբախտ է.ք տիւ չիտուն փալատան կ'ըլէ.ք մէ մարտիւ խիտ կռիւ կ'էնէ.ք. ըսաց, Բահրամ, քեամակ տու իմ եան, քիւ բհար էրա դեախ անուն.ք:

Ըսաց. — Բեախտով կ'ըսիս, թը բէբախտութիւնով կ'ըսիս:

Ըսաց. — Յիս բեախտով կ'ըսիմ:

Էզար զչիտուն փալատան մէջդընից էխան չըռչիւ փախան: Գեորդ ըմ էզարկ կպաւ Գուլագարին. Գուլագար ձիուց էկաւ տակ, էջա, թուր թլէր, զվիզ կտրէր: Թաջաւ էն դեխէն թուր էզար գհարամու թիւ կտրից, էրաւ էրկու տապակ:

Ղժիւց մնէն կինաց, ինգեաւ հէժիրի ականջ:

Գիւ չիտիւ Բահրամու կան կ'կեաց, զԲահրամ չգնդնը:

Կանչից Գողարգու, ըսաց. — Գողեարգ, Բահրամ չիւր ի:

Ըսաց — Բահրամ կինաց զին.ք իտու սպանիլ, տիւ էլ չ'իրթաս, զիշիր ի, մութ ի:

Ըսաց. — Տերթամ, ըսաց, ան գհահրամ սաղ տի պիրիմ, ան էնու ջանդակ պիրիմ:

Գիւլագար չիտուն փալատանով լլաւ Գեու չէռջիւ:

'Իւն էլ ըւրկաւ. էնու մմգիր գրեխէ շապիկ իտու տիւս. կանչից վրէնքտիր, ըսաց. — Յիս էլ Բահրամն իմ տիւ.ք բէբախտութիւնով սպանէ.ք:

Մէկ գեորդ մ' էզար, Գիւլագար ձիուց իպի տակ, խասաւ թուր քեշից, վիզ կտրից: Տեսաւ, Թաջաւ փախաւ, ընգեաւ չիտիւ, զԹաջաւ պըռնից, առից իպի, վըր Բահրամու ջանդաքին վիզ կտրից:

Բահրամն էլ մեռաւ. զԲահրամու ջանդաք իպի, զհէժիր իպի, առից, Լկաւ ուր չադրի տակ: Խէր իրիշից, տեսաւ Գիւ էկաւ. տղէմ եարալու ի, մէկ մեռիր ի. նստաւ, էլաց: Իրանցիք մնացին շիւար. քեամակ չ'ունին կռիւ էնին, մընչ կէնին փախին, մընչ կէնին կըռիւ էնին:

Էլաւ թուխտ ըմ կիրից թագաւորի խամար, մէկ էլ կիրից Ռոստամու խամար, ըսաց — Տիւ չիմանաս, Իրանայ ասքեար փախիր ի, իմ փալըանքտիր ջեարտաժ ի. շուտ կեաս, ձի խասնիս:

Ռոստամ ուր թըդարիք տեսաւ, չըեողկից տըսերկու քեաղաք փալատանքտիր ժովից:

Իսկ զՏիւս էթող. շուրիր խակեցուց, թագաւորն ուր թուրն չարձկեց, կապեց Տիւսու մէջք, զիւր խանջար քեշեց, հզար Տիւսու չէռջիւ. էնքան աղուտ գէմրութ էլից Տիւսու վերայ, որ տա մարտ չէր կերը թամաշայ էնի, էրաւ հաղեայ Ռոստամու խամար: Տիւս գնաց, տեսաւ, Ռոստամ ուր թըղարէք տիսեր ի, ըսաց. — Ռոստամ, չէ տիւ կ'ըսէր իմ աչք թագաւորը աչք տը չընգնի. տիւ կ'ըսէր, եիս անու տրեզան չըմ էրթայ, ադ ինչ թըղարիք իս տըսի, քիւ փալաւանքտիր բարաւիւր իս:

Ըսաց. — Գողարգու ընձի խօսք էկաւ, Իրանայ թագաւորի բայրաղար փախիր ի, Գողարգու մայբաթ մնացած ի՞նչ կըռուռն, բիրադի ջնարտած ի, եիս տ'երթամ, գեարկիմ զԹուրանայ ասքեար բաթմիշ էնիմ, թողիմ, կեամ: Յասօր Իրանայ Թագաւոր գբի ձիկ հաղեայ ի յրեողկիր, տ'երթանք էնու պեարիւ, նուր էրթանք կռիւ:

Էլան էկան մրտ թագաւոր: Թագաւոր շատ ուրախացաւ. էլաւ մէկ քեաղաք փէշքէշ էրաւ Ռոստամուն, Էլան խասան, թագաւորն էլ խիտ, Գողարգուն, ուրինց չադրքիր գեարկիցին գետըն, քեանց աստղ երկնուց, աստղին հաշիւ կ'ըլնը, չադրին չ'ըլնը:

Ռոստամ մէկ կիր կիրեց, յրեողկից Թուրանայ թագաւորին. — Քեո հող էրա, մինք տը կռուինք:

Էն էլ կիր մ' կիրեց Ռոստամու խամար. — Մկայ աշուն ի, մինք չինք կերի կռիւ էնի, մինք շատ փալաւանքտիր սպանիր ինք, մինք խըտ իրարու բարիշիր ինք, հիմայ էլ բարիշինք չիւր գեարուն կռուիք: Ռոստամ ըսաց. — Ձատ աղէկ ի, եիս տիւ կ'բարիշինք, ամա ձի ու Ղաղաչի ձինի բարբշի չ'կայ, ինչ անիւր պերանն ի. կեայ վեար իմ տեղաց կռիւ, եիս մեռիւր իմ, ըսաց, թըղ ուր հեող էնի, խիլիսուն տի եիս էն կռուինք:

Թիւրանայ թագաւոր չիմացաւ թէ Ռոստամ էկիր ի կռիւ, էլաւ գ'ւր կ'ուշում առից, փախաւ գիշերով:

Խլիսուն սագիր գեարկեցին. Ռոստամ կանգնաւ, զիւր ասքեար առից, պիւլիւր Չինմաչինայ ասքեարին պունիցին: Իրարուց էնքան սպանիցին, էրուն էլաւ զջանդաքտիր տարաւ Իրիք օր իրիք գիշիր իրարու գեարկիցին. Ղաղաչի ձինի փախաւ, Իրանայ թագաւոր լեարից չիտիւ, չորս քեաղաք էլ Թիւրանայ գաւթից:

Իրանայ թագաւոր տերաձաւ չիտ, որ սպանուաւ տիւ ողջ մնէք, որ մնաց, չիտ տեարձաւ ուր տուն. էն խասաւ ուր մրազ, տիւ խասնիս քեո մրազ:

Գ.

Մէկ Իրան կ'ըլնը, մէկ Թիւրան կ'ըլնը: Իրանայ թագաւորը չիր-
կուն ուր գիւան նստաւ, զմարտիր բարաւից: Թագաւորը լաճ էն գեա-
խէն մէկ նեաթեարզ խօսք մ'էտու:

Թագաւորը էսաց. վնվ նեա խօսքն էտու, եիս զան տը մլիմ-
տիւս, էրթայ:

Դիւան մնջաւ:

էն կեախէն ըսաց. — Ի՞նչու չըք խուսը:

Լաճ ըսաց. — Ի՞նչ տը խուսին, էն խաբար եիսն էր տըւր:

Ըսաց. — Վալայ, հմայ տիւ ըլնիս, իմ տնէն էրթաս:

Ըլաւ լաճ եթող, կինաց Թիւրանայ երկիր տիւս ինգեաւ, կինաց
Թիւրանայ թագաւորը մօտ. տեսաւ չիրկուն գիւան էկան, փալաւանք-
տիր էկան, նստան, հռհռուց ընկիր փալաւանքտիր, մարտ չ'կերի գը-
լեոխ մտուցի գիւան ինի:

Իրանայ թագաւորը տղը պերնէն խօսք տիւս չինգեաւ: Կերակուլ
պիրին, ուրինց կերակուլ կերան, ուրինց կերակուլ կերան, կըխին մէկ
թուխտ էկաւ: Թուխտ տըւին թագաւորը ձեռ:

Քեանքիւս թագաւորը կայ, դեերու թագաւորն ի, թուխտ էն ի
չրեողկի. — Քիւ հեող քեար էրա, մինք տը կրուինք:

Իրանայ թագաւորը տղէն տէմ վի նստաւ վեար քեոչիրուն,
ըսաց. — Կինա, քիւ թագաւորն ըսա, զի քենէ մնաթ չ'կայ, չիք կը-
կեաս, էրի կոիւ:

Թագաւորը էնգեախէն ըսաց. — Ե՛, տիւ մէհվան իս, տիւ ինչու
կխուսիս:

Ըսաց. — Վալայ, տիւ նոբաթ չ'տէք, եիս էրթամ էնունց, եիս
ձե քեաղաք տակ տիրիւ տ'էնիմ:

Թագաւորը էսաց. — Եիս նոբաթ տըւիր իմ էնու, թըլս էրթայ
կուիւ:

Խլիսուն էլան, տեսան էնքան չադր ի գեարկաճ էդ քեաղքի
պիւլիւր, քեանց աստղ էրկնուց:

Իրանայ թագաւորը տղէն կանչից ըսաց. — Սայիս, ձին տիւս
քեշի:

Էլաւ խակեաւ քըմ գրեխ, խակեաւ գրեխէ շապիկ, կապից զթուր,
զսիւաճ առից վեար ուր. էնու մագիր ընցկուն գէժ էղան բէղիր զա-
կանջքիր ընցան, աչքիր շուռ առից, էլաւ զձին խեճաւ, ձեռ էթըլ
զգիւրզ վիրուց, ճապ էթըլ աջ պոնից, անցկուն ինչ խաւու ձիւ. տիր

ըմ բեռուից մնէն կինաց, ձէն ընգեաւ քեաղաք, շիւշաբանդիր բիրադի կուտրան էնու ձէնից, էչաւ մա մէջըրնին:

Դեու թագաւուր էսաց — նեա ասքեար էր էկաւ, նեա ինչ էկաւ, ընցկնայ ձէն կ'կեայ:

Հսրցին. — Վալայ մէկ մարտ էկիր մեանչ մէջըրնին, էնու ձէն ի, կ'կեայ:

Հսաց. — Խասըցէք, պոնըցէք, զվիզ տըւէք տիւս:

Ատ էլ զմարտալ ետու սրտին, ինգեաւ մէջքիր, ընցկուն էրաւ, էրուն զլէշքիր կ'տանը. չիրկուն էկաւ ուր տեղ:

Խլիսուն էլ ըմ կինաց ուր կռիւ:

Իրանայ թագաւուր ուր դիւան նստաւ. փալաւանքտիր բիրադի ժողովան:

Գեւ ուր խօր ըսաց. — Գոգարզ, ըսաց, մարտիւ պեա՛մ կուրսը չիտիւ կան կ'կեայ, թի չի կեայ:

Հսաց. — Վալայ, մարտու խաւ ըմ էլ կուրսը, չիտիւ կան կ'կեայ:

Հսաց. — Սպա մի թագաւոր տղէն կուրսիր ի, վրէ՛ մրնք չիտիւ կան չինք իկեայ:

Հսաց. — Կան կ'կէք, թնչու կան չէք իկեայ:

Ինք տէմ վի կայնաւ. Մէհրաբէ Քաբլի էլ կայնաւ, Բէժամն էլ կայնաւ. իրիք ուրինց ձիանք խեճան, ինգեան ախշարք: Էլան կեացին, շատ քչիկ Ստուաճ գիտը, կեացին Քեանգահու քեաղքի տէմաց տիւս ինգեան: Խնչ կ'իրիշին, էնքան ասքեար տեմաց քեաղքին տրիր ի, քեանց աստղ էրկնուց:

Ադ էլ ուր չադր էզար, նստաւ ջանդեղ:

Թագաւուրը տղէն իրիշից, տեսաւ չադր ըմ զեարկած ճամբիւր պերան. ասաց. — Կայ չկայ անունց հընդադ էկաւ, էս դարավիւլն ի չադր էզար, եիս տերթամ զլարավիւլ սպանիմ, չիւր անիւնց հաւար կեայ: Հնչան էկաւ, Գեւն էլ կինաց. էն, Գեւ առին չիրիւր: Գեւ զան վիրուց վեար քեամկին, էզար գետըն:

Իրիշից, ըսաց. — Գեւ, տիւ ինչ տ'էնիս:

Գեւ ըսաց. — Եիս քի ջեարբըցը, տիւ թնչ մարտ էր:

Գեւն էլ էլաւ, զանիկ վիրիւց իտի վեար զլիսուն. էրկու սհաթուան ճամբախ տարաւ չուր մատ ուր չադր:

Էլան թամանայ էրին. Մինք իկիր ինք չիտիւ քի, զքի առնինք, էրթանք:

Հսաց.—Չ'է, չիւր եիս Թիւրանայ թագաւորը մօտէն հրաման չառնիմ, չիմ իկեայ:

Ասաց.—Մենք կեանք, տիւ խա մի տը կեան:

Ասաց.—Խա, եիս կ'կեամ:

Բլան խրտրաց կեացին Թիւրանայ թագաւորի քեաղաք. կինացին տիմաց թագաւորին տեատրան: Թագաւոր տեղ շանք էտու, նստան: Առից իբրամ էնիւ Տեսաւ մէկ կիր էկաւ. գետրու ճւղ թուխտ խրկից. «կ'կեաս կուի, էրի, չըս իկեայ, մինք գբիւ քեաղաք կ'աւրինք, կերթանք. մինք տղայ չինք, տիւ մէկ մարտ կ'յրեողկիս կեայ մեզի կուի:

Գեւն էլ կանգնաւ. խասաւ ըզ ախանջ կտրից, տիւս էխան թուխտ պերողին, ասաց.—Աինայ քիւ թագաւորուն ասա, թըղ ուր թագաւորէք տըսնը, խլիսուն եիս էկը կուի:

Հըման էնգեախէն ասաց.—Տիւ մէկվան իս, խլիսուն մինք տ'երթանք կուի»:

Գեւ կայնաւ վեար Հըմանին կանչից, ըսաց.—Խլիսուն եիս կուի չ'երթամ, տ'ընիմ ձի քեաղաք տակ տիրիւ էնիմ, իմ խաբրին տէմ տեանը ընիս:

Գեւն, էլ խլիսուն կայնաւ, զիւր սիւահ կապից, զրեխէ շապիկ խակեաւ, ռաստըճաւ զբազբանդ կապից, էլաւ գծին տիւս քեշից, ըզ ոտ իտի ըռըբեք, զծին խեծաւ, ձեռ էթըլ զգետրոզ վիրուց, ճապ ձեռնով կ'թլի, աջնով ձեռ կ'տայ չըռչիւ, կ'պռնի: Տիր ըմ էլ կանչից վեար ասքեարին, ըսաց.—Եալլա, էրթալ իմ ձեռ. կեալ Աստըճուն: Անցկուն ինչ սըմոր խաւք դաւ էնի գեախ ճընճըղկրտիր, անցկուն դաւ Լլաւ մեանչ գեւիրուն: Մէհրաբը Քաբըլին էլ կինաց, Բէժան էլ կինաց. թագաւորը տղէն էլ: Թիւրանայ մարտ տիւս չ'ինգեաւ, էի չուր մէնակ կինացին, էլաւ կուի, գեարկիցին իրարու, էնքան մարտ կ'ջարտին, անցկուն ինչ քեամին տայ ճաւը թաւիր շուռ տայ գետըն:

Իրանայ թագաւոր նստաւ ուր գիւան:

Ռոստամ ուր խօր ըսաց.—Ձալ, մարտիւ պեա'մ կուրսու մարտ չիտիւ կերթալ, թը չի, ըսաց, չիւր ի Մէրաբը Քաբըլի, Գեւ, Բէժան:

Ասաց.—Վալալ, թագաւորը տղէն կուրսիր ի, կեացին չիտիւ կան կեալիւ:

Բեռուից Ռոստամու մօտէն կինաց. շուշէք բիրադի կուտրան էնու ձէնից, ըզ իւր ձին խեծաւ, եօթ աւուր կոնախ, շէնլիք չմտաւ, կինաց Քեանգահու քեաղաք տիւս ինգեաւ: Կ'իրիշի կ'ըսը էնքան

դե ի լցուած էդ քեաղքի չուրս պիւլիւր, քեանց աստղ էրկնուց. չուրս փալաւան գետոյ մէջքիւր կռիւ կ'էնին Ըսաց.—Վալայ, եիս տը կանչիմ վրէնքտիր, մհը իրարուց տը շամրին, թը տը կըռւին:

Ռոստամ տիր ըմ կանչից. Բէժան ըսաց.—Գեւ իմ քեռու ձէն էր էկաւ

Ու տիր ըմ էլ Բէժան զաստ էրաւ չինի:

Ռոստամ ասաց.—Վալայ, մէկ գետրդ տը զարկիմ էսա մարտիւն, եօթ դապաղայ մտնը գետըն վէ. ինչ եիս կանչիցի, ան իրի գեախ գի կըռւ:

Իրի, տեսաւ. կ'ըխը Բէժան ի, գլեռիս պագնից, խնդացաւ: Գեւն էլ էկաւ, Մէհրաբը Քալլը էլ. թագաւը տղէն էլ կեացին Ռոստամու ձեռ, Զրուստամ առին, կեացին Թիւրանայ թագաւուրը մօտ: Թիւրանայ թագաւուր չըռջիւ Ռոստամուն կաշնաւ, ըլաւ իբրամ էրաւ:

Մնաց խիսուն Ռոստամ կաշնաւ, ուր թըղարիք տեսաւ, սիւհն կապից, զրեխէ շապիկ խակեաւ, քըմ զրեխ իտի գլեռիս, ըզ խանջար էզար մէջք, ալմաս թուր կախից, բաբլը բայեանը քիւրք էթըլ թիւքիւր, բէղիւր ուլուրից ականջքիւր ընցաւ, աչքիւր շուռ առին, ձեռ էթըլ զգիւրգ, գիւրգ իրիք խարիր վաթսունը վից խոնդքեար ի. Ասաց. «Նա Աստուած», զձին խեծաւ:

Ըսաց.—Անիւնց թագաւուր ինչը'խ ի:

Ըսաց.—Է՛, ըսաց, Քեանքիւս թագաւուրն ի, ըսաց, կ'ըխըս, նհան կապուտ չադը, ինչ մուխ կ'ըլնը մօտէն, անիկ էնու պերնի հէլն ի, ըսաց, մուխ չի, տիւ Բնչ կէրիս էնու մօտխամնաս:

Ռոստամն էլ ըռըկաւ, գիւրգ մէզար, ինչ գիւրգ էզար, էզա ասքեար էլաւ փողան յեռջիւ, չախիւ պեացուաւ: Քեշից, կինաց վեար չադըր սուան տեատրաւ:

Դեերու թագաւուր կ'իրիշի, կըխը, Ռոստամ խեծուկ չադըր տեռու տեատրիւր ի: Ձեռ Լթըլ մէկ գետրդ էզեար Ռոստամուն, որ տա Ռոստամու ձին չըր փախիր, զը Ռոստամ էլ, զձին էլ կ'տանէր գետնու տակ:

Ռոստամ չիտ տեարձաւ, էկաւ. խատ ուր կեալուն գիւրգ ըմ տփից մեանչ գլխուն, չուր մէջք ինի մտաւ գետըն վէ, զթուր քեշից էզար, վիզ կտրից:

Դեերու ասքեար փախաւ. Ռոստամ, Մէրաբը Քաբլի, Գիւ, Բէժան, թագաւուրու տղէն ինչեան չիտիւքիւր, էնքան մարտ սպանիցին, արուն էլաւ զջամդաքտըր կտանը: Թիւրանայ սնորդ խանըցին. իրիք քեաղաք էլ ուրինց թըղին, փախան:

Ռոստամ չիտ տեարձաւ, ըսաց.— Վախ՛, տ'երթամ զԹիւրանայ քեաղաքն էլ աւրիմ, թորկիմ, էրթամ իմ տուն, էնիւնք զի հնդադ չ'էկան։

Թագաւորի տղէն ասաց.— Եիս քինէ մէկ հէվի կ'էնիմ. եիս անիւնց խաց կիրիր իմ, մ'էնի բէբախտութիւն։

Հսաց.— Տիւ գիտիս, տըւիր իմ քեզի խաթր։

Թագաւոր կայնաւ. կինաց չըռջիւքիր, զը Ռոստամ իւզի տարաւ, ուր թեախտ իտի։

Հսաց.— 2^է, թեախտ քիւն ի, թագաւոր տիւ իս, եիս քիւ թեախտ չըմ նստի։

Հսաց.— Տիւ նեա կաս աղիկութիւն խա զի էրիր, եիս քիւ աղէ-կիթ իւնից ինչըն տիւս տի կեամ։

Տասւերկու օր իզին չ'էտու անիւնց, պախից։

Սդ էլ թուխտ ըմ կիրից, խրկից. չըռողկից Բեալկին, Բխարին Թիւրանայ քաղքընիր, ըսաց.— Ինչ Ռոստամ իկեայ, ճամբախ պըռ-նէք, զեարկէք, սպանէք։

Ռոստամ, չուրսով էլան, կեացին. կեացին մէկ աւուր ճամբախ քեաղքէն զատնացան, տեսան էնքան չաղր զարկած, քեանց ասող էրկնուց։

Ռոստամ թագաւոր տղէն էսաց.— Տեսմը, ինչ էրաւ, մինք ա-նուր սպանիր էնք, քեան զըմէն աղէկ էր։

Սլ չ'կերցան փախին, էրթան. պռնիցին չուրս պիւլիւր, զեար-կիցին։

Ռոստամ էսաց.— Բէժամ, էրի ստայ քեզի պեա'մ ըսիմ։ Թուխտ ըմ կիրից էտու Բէժամուն, էսաց.— Էս թուխտ տար տու իմ խօր ձեռ, տանը տայ թագաւոր ձեռ, մի հինդադ կեայ։

Հսաց.— Ճամբախ չ'կայ եիս էրթամ, եիս զիւր վէ էրթամ։

Հսաց.— Յիտ տեարձի, կինա զըվրվի, չիւրիշ ճամբխով կինա։ Ատ էլ չիտ տեարձաւ, զթուխտ առից, չիւրիշ ճամբխով կինաց, կի-նաց խասաւ Իրանայ քեաղաք. տեսաւ Իրանայ թագաւոր իստի ի, ինչկիաս փալաւան մարտիր կայ, բիրադի ժողուած էնու մօտ։ Ելաւ զթուխտ իտու Զալը ձեռ, Զալ կարտաց, իտու թագաւոր ձեռ. Զալ էլեաց, ուր աթոռից վեար էկաւ։

Թագաւոր էսաց.— Զալ ինչ տ'էնիս։

Հսաց.— Տ'երթամ Ռոստամուն հընդադ։

Թագաւորն էլ չըռողկից մէկ չաղր էնու խամար իպի, քեառ-տուն ու չուրս սուն էզար չաղրի տակ, էնքան ճիւղ ի. էրկու լեակ ասքեար կանգնաւ խատ էնու։

Տիւսի Նազարին կինաց թագաւորը ձեռ, էլաւ թագաւոր մէկ չադր էլ էտու անու. էրկու լեակ ասքեար էլ էն ժողովից, տարաւ: Գողարդ կինաց թագաւորը ձեռ պագնից, ըսաց.—Ձի իզին տաս, եիսն էլ էրթամ կռիւ: Էրկու լեակ ասքեար էլ Գողարդ ժողովից, առից կինաց:

Բահրամէ Ջաբալին կինաց թագաւորի ձեռ պագնից. էլաւ մէկ ոսկէ քեռլախ իպի իտի էնու գլեռիս (էնու չրախ էրաւ, զատնու էր իկիր):

Էլան չուրս կուշում չըմէն մէկ եանէն կեացին. սնցկուն ինչ գեարնան ամպիր կ'գրգրան, ձէն երկնուց կ'ընի, էնունց նռնուց գետնուց կ'ընը:

Զալ մէկ եանէն էգար. էնքան մարտ մէ մէկից ջեարտիցին, էրուն էլաւ լէշիր կ'տանը: Մէկ լեակ ասքեար Զալուց սպանուաւ. Զալ խասաւ մա Ռոստամ: Տիւս Նազարին մէկ էլ եանէն էգար, մէկ լեակ ասքեար Տիւսուց սպանուաւ, նուր խասաւ մա Ռոստամ: Կիրիշին, կ'ըլսին, էրկինք գետինք խառնուաւ, տիւ չըս ըսի, Գողարդ մէկ էլ եանէն կ'գեարկը, մէկ լեակ ասքեար էնու եանէն սպանուաւ, անջախ խասաւ մա Ռոստամ:

Անունք ըսցին.—Էլ մեզի հնդադ չ'կա, խլիսուն կռիւ տ'էնինք, խլիսուն կ'ըլին ինչ կ'իրիշին, կ'իրիշին էրկինք, գետինք խառնուիր ի: Բահրամ է Ջամբալին էգար վեար Թիւրանայ ղոշումին, կէս լեակ սպանուաւ, կէսաւոր մէկ խասաւ մա Ռոստամ: Իրանայ ղոշում բիրադի բեարհաւան մէկ տեղ, ուրինց չադրքիր գեարկիցին: Ռոստամ ուր կսէն էնունց խամար էրաւ: Էլան պիրին սագիր գեարկիցին, էրկու կուշում առից չիւրիւր, ախշարք էլաւ թուգ, թուգ էլաւ էրկնուց իրիս պըռնից: Իրիք օր իրիք գիշիր իրարու գեարկիցըն, անախում իրարուց ջեարտիցին:

Թիւրանայ թագաւոր Ռոստամուն ռաստ էկաւ. Ռոստամն էլ ացկուն ըռկաւ, մէկ գիւրդ մ'էգար, զթագաւոր սպանից:

Զալ էն գեախէն էկաւ, Ռոստամուն էսաց.—Հալդի հէթըմ, մարտ թագաւոր չըր սպանը, տիւ ինչը թագաւոր սպանիցիր:

—Եիս էն աքով թագաւոր սպանիցը, անիկ վեար զի էրաւ բէբախտութին:

Ըսաց.—Թիւրանայ թըղիր բէ թագաւոր. չըման կ'նստի թագաւորութին, մի օլուղ չոջուղ եղսիր կ'տանը:

Ռոստամ էլ խասաւ, էնու թաջ իտի ուր գլիւխ, ըսաց.—Եիս պտի ըլնիմ էնունց թագաւոր:

Կինաց եօթ տարի Թիւրանայ երկիր նստաւ, թագաւորութին էրաւ: Թիւրանայ թագաւորի լաճն էղաւ տըս'երկու տարեկան. Ռոստամ չրեռկից իպի, զիւօր թագ իտի լաճու գլիւխ, ըսաց.—Եիս քիւ խէր սպանիր իմ, էլ ըմ թագաւորութին տըւի քի, վեաղ չ'ըսին Ռոստամ բէբախտ էր:

Ռոստամ առից ուր կուշում, քէշուաւ, էկաւ կինաց ուր էրկիր, նստաւ, նուր չանդեղ կերան խման, ուրախացան: Էնունք խասան ուրինց մրագին, տիւ էլ խասնիս քիւ մրագին:

Կ'ասին ինն խարիր տարի Ռոստամ ում էրիր:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ա.

Աբով — պատճառով.
 Ադանց, ատանց — աչքով.
 Ածղահար — հսկայ, վիշապազուն.
 Ալղուզլամայ, արտուզլամայ — ոսկեջրած.
 Ախշար — աշխարհ.
 — Ախշար մագի փարէմ չէնի. — ոչ մի բանից չեմ վախենում, հոգս չէ.
 Ակախիլ — հասկանալ, ուշքի գալ, զարթնիլ.
 Ակախ — ուշք, միտք.
 Ակնունք — ակներ.
 Անդ էնել — ուխտել, երդուել.
 Աղէկ — լաւ, բարի.
 Անախուն — անհաշիւ, անհամար.
 Անեղ — աղեղ, լար.
 — Նիտ անեղ — նետ ու աղեղ.
 Անիւշ — անոյշ, քաղցր.
 Անցկուն — անպէս.
 Աչիչ — սեռ. աչք բառի, աչից.
 Աչկից — նայեց, տեսաւ.
 — Քիւ աչքիւ չիտ պեաց — լաւ նայիր, լաւ հասկացիր. աչքերդ բաց մալ' — ապա.
 Ապրուստ էնել — աշխատանք անել, գործի լինել.
 Ասկուն — աչքով.
 Ասմանի — երկնային, կապույտ.
 Ասեհար — զօրք.
 Արանթըթախ — արիւնաթաթաւ, արիւնոտ.

Արուն, էրուն — արիւն.
 Ացկուն — աչքով.
 'Աւայ — բնակութիւն.
 Աւրաւ — աւերուեց, քանդուեց.
 Աքուց, աքիւց — աքացի:
 Բ.
 Բաբար — վայել, պատշաճ.
 Բագբանդ — ուսկալ. թեւակալ, բազպան.
 Բաքման — լիտր, մօտ 18 գրվ.
 Բալաֆ — գեղեցիկ, խաժակ.
 Բարաւել, բարհաւել — ժողովել.
 Բաւիբոզուխ, բաշիբոզուկ — անկանոն զօրք.
 Բարայ — չափ, հաւասար.
 Բեադան — թիկունք, իրան. սլարիսպ.
 Բեաժ — հասակ.
 Բեաւիսիւ — պարգև.
 Բեարբեար — վարսաւիր.
 Բեռուիւց — աղաղակ, ձայն.
 Բեռուալ — գոռալ, աղաղակել.
 Բեքախսուքին — անբաղդութիւն, անպնդութիւն.
 Բիրադի — բոլորը, ամենը.
 Բիրդ — բերդ, ամրոց.
 Բհար — երես, դէմք.
 Բհար էտու դեախ — երեսը դարձրեց դէպի.
 Բոկ — վիզ, պարանոց.
 Բոյ — հասակ.
 Բրախիլ — արձակել.

Գ.

Գեաղտիկ — գաղտնի.
Գեալս — կողմ.
— էն գեախէն — այն կողմից.
Գեոյ — ահա.
Գեորգ, տ. գիւրգ — գուրգ. (պատե.
րազմական զէնք զնդաձև.)
Դիտ — դիտ.
Դիւթան — գութան.
Կիւլաճ կպան, կ'պունը — գոտե-
մարտել.
Կիւրգ — գուրգ.
Կելոխ, գլիւս — գլուխ.
— գլեոխ թացիր իս, կեաս ըստա
զնդիս.
Կնդել — մագեբը ածելել, մանա-
ւանդ գլխի.

Դ.

Դակղաթ — ոյժ, պօրութիւն.
Դարբ — հարուած.
Դափինայ — հարստութիւն, գանձ.
Դեալս — դէպի.
Դեակոգ — դազանակ, մեծ ձեռա-
փայտ.
Դեաստ ըմ շուր — մի ձեռք հա-
գուստ.
Դիւանխանէ — դիւանատուն.
Դիւեման — թշնամի.
Դիւր — ճուր.
Դիւրբին — հեռադիտակ.
Դուռ ջաւահիր — թանգադին քար,
գոհարեղէն.

Ե.

Եան — կողմ.
Եարալու — վիրաւոր.
Եթալ — ձգեց.
Եիս — ես.
Եիտ — յետ, յետոյ.
Եղսիր — գերի.

Եղսիրութիւն — գերութիւն.
Ետու տ. էտու — տուեց

Զ.

Զախըմ — զօրեղ.
Զանգիւ — ասպանդակ.
Զատնանալ — հեռանալ.
Զարար — վնաս.
Զաւրել — չափշտակել, գրաւել.
Զը — զիս, ինձ (հայց).
Զըվրից — պլտըտեց.
Զի — ինձ.
— կեայ խատ զի կուլ էնինք. —
գայ ինձ հետ կուլ անենք.
Զին — թամբ.
Զնդան — բանդ.
— Թալըցին զնդէ վէ — բանդը
ձգեցին.
Զրեխէն — զրահ.
Զօրբայ — հզօր, հսկայ.

Է.

Էթիլ, էթիլ, տ. եթալ — թող ա-
րաւ, ձգեց.
Էխան տ. խանից — հանեց.
Էնու — նորա.
Էնիկ — նա.
Էնունք — նոքա.
Էնդեխէն — այն կողմից.
Էնկեախէն — այն կողմից.
Էսա — այս.
Էսկիադ } այսքան
Էսքիադ }
Էտու տ. ետու, տ. իտու — տուեց
(տալ).
Էրկէն — երկայն.
Էրուն — արիւն.
— Էրուն եռաց — սիրտը բորբո-
քուեց
Էրըճալ — արածել.
Էրի, իրի — եկ, եկաւ.

—էրի զի պեարի — եկ ինձ բա-
րև տալու, ողջունելու.
Էցկից — ձգեց.

Ը.

Ըխը — տես.

Տ'ըխը } կ'տեսնէ.
Կ'ըխը }

Ընունց — նոցա.

Ըզը — ինձ.

Ընցկուն — այնպէս.

Ըպը — կ'ըպը — պէտք է.

Ըռըկաւ — խռովեց, բարկացաւ

Ըսկուն — ինչպէս, այնպէս.

Ըստինա — այստեղ.

Թ.

Թաբիւր — գունդ.

Թադարիւր — պատրաստութիւն.

Թախում — խումբ, իւրացինք.

Թալան — չափշտակութիւն, կողո-
պուտ.

Թալան տանել — լափշտակել.

Թամանայ էնել — ողջոյնի նշան

անել, ձեռքը նախ դէպի գետինը, Ինէ — ի նա, նորան.

ապա դէպի բերանը և ապա — Ձեռ տամ ինէ խազար ձէն

ձակատը տանել:

Թամաւայ ենել — նայել, զննել.

Թամիզ — մաքուր,

Թաջ — թագ.

Թասլիւ — խրատ, պատուէր,

յանձնարարութիւն.

Թասլիւ էրաւ — պատուիրեց,

յանձնեց.

Թաւ — տերև.

Թը — թէ, եթէ,

Թը — ուրիշ, այլ.

Թըխ — թող.

Թըմըմաւ — լրացաւ.

Թըղ տ. թըխ — թող.

Թի — թէ, եթէ, տես թը.

Թիդարիւր — տես թադարիւր.

Թիմրիցին — ձին մաքրել, թի-
մարել.

Թիմար էտու — թիմարեց.

Թիւ — թև.

Թորկել — թողնել, թոյլ տալ.

Թող ըզ. — բացի.

— թող զբաշիբոզուխ — բացի անկա-

նոն զօրքից.

Թոփ էլան պիւլիւր — խմբուեցան
շուրջը.

Փ.

Փիր — կենդանի, առողջ.

Փրիլ — առողջանալ, ապաքինուիլ.

Փրիր ի — առողջացել է.

Ի.

Իզ — գիծ, հետք.

Իզին — իրաւունք, արտօնութիւն.

Իլաւ տ. էլաւ — ելաւ, դուրս եկաւ
Ինչըխ — ինչպէս.

Ինի — մէջ, մէջը.

Ինչկիաս — որքան.

Ինէ — ի նա, նորան.

մօտէն ըլնը — ձեռ տամ նո-

րան, Հազար ձայն տայ,

դուրս դայ.

Իշալահ — Աստուծով.

Իշխընալ — համարձակուել.

— Սարտ չ'կըլսշը — մարդ չի հա-

մարձակում.

Իստեղ — այստեղ.

Իտու — տուեց.

Իտու տիւս — դուրս տուեց.

Իրար առնել — միմեանց կպչել,

բռնել.

— Էրկուս առին իրար, չիրար — եր-

կուսը միմեանց կպան,

Իրի — եկաւ, եկ (հրամ.)

—իբի տիւս — դուրս եկաւ, դուրս եկ Խարցում, խարցումս—հարց, հար-
իբիշկեց — նայեց, տեսաւ. ցում.

իցկից — ձգեց. Խարցմունք — հարց, հարցմունք.

—ձիուց իցկից տակ—ձիուց իպի Խարցմունք էրաւ—հարցրեց

տակ—ձիուց ցած բերեց, Խարամիր իմ—կեղտոտել եմ, պղղ-

իքրամ էնել—հիւրասիրել, պատուել. ծուել եմ.

Լ.

Լաչակ { Կանանց գլխի շորը. Խարսնիք — հարսանիք.

Լաչիկ { Խաւ — հաւ. Խեծաւ — հեծաւ.

Լաճ — տղայ, արու զաւակ. Խեծուկ — հեծեալ.

Լալըղ — վայել, պատշաճ. Խերիք — հերիք.

Լարից չիտիւ-յետեւ ից վազել, ընկնել. Խզմաթեար — ծառայ.

Խ.

Խաբար — լուր, համբաւ. Խզմթեն պկեր կկեաս — ծառայու-

—իմ խաբրին տէմ տեարձ ընիս Թեան պէտք, հարկաւոր

—դու ինձ հակառակես. կլինիս.

Խաբրապիր — լրաբեր. Խեյվաթ — վրան.

Խազալ — վայրի աչձ. Խէր — հայր, հէր.

Խալաթ — պարզեւ, ընծայ, Խըզիմայ դափինայ — զանձ.

Խալաղաթ տ. խալաթ — ընծայ. Խըտիրաց, խըտրաց — միմեանց հետ,

Խալիւր — ալեւոր, ծերունի. միասին.

Խակէստ — հագուստ. Խիալ — միտք, հասկացողութիւն,

Խակիցուց — հագցրեց. կարծիք.

Խամ-մարգագետին, չհերկած դաշտ Խինգ — հինգ.

— կեացին խամ կան կեալու — գնա- Խիտ — հետ, միասին.

ցին մարգագետիններ գրօս- Խիւաթ — վրան.

նելու. Խիւնդար — հիւանդ.

—Ջըմէն իմ խամ ըլնը. — բոլոր Խիսուն — վաղ առաւօտեան, լու-

ինձ համար լինի, ես պահեմ սածագին.

Խամա — համար, վասն. Խմար, տ. խամար, խամա — համար

—քե խամա — քեզ համար. Խոկի հոգի.

Խանջար — դաշույն. —Քիւ խոկին անկրող տառնիմ —

Խաշք — հասկ, ցողուն. առանց գրողի հոգիդ պէտք է

—խաշք վեար օտաց չըն թորկի Խոզմաթ — ծառայութիւն.

—հասկ կամ ցողուն կանգուն չեն Խող — հող.

թողնի, կ'տրորեն. Խունդար — արունհարբու, վրէժ-

Խասաւ — հասաւ. խնդիր?

Խատ — հետ, միասին. Խուսաւ — խօսեց

Խարիր — հարիւր. Խուր — հօր, սեռ. «խէր»-ի.

Խուրել — հորել, թաղել.

Խրկից — ուղարկեց.

Խրօխպէր — հօրեղբայր.

Ծ.

Ծաղկտիր — ծաղիկներ.

Ծուռ — չիմար, խենթ.

Ծռանակ — խենթի նման.

Կ.

Կակոյ — որդին աչդպէս է կոչում հօրը.

Կամրօ — եղէզն.

Կայնաւ — կանգնեց.

Կամչի — մտրակ.

Կան էկաւ — պրտըտեց. ման եկաւ.

Կան կեալ — ման դալ.

Կաչաղ — լրտես? փախստական.

Կասաչ — պատմութիւն, դէպք.

Հէքիաթ գրոյց.

— կասաչ էնիլ — պատմել,

Կարավաշ — աղախին.

Կարքից — ամուսնացրեց.

Կեախ — ժամանակ, հէնց.

Կեանգատ — գանգատ.

Կեարցան — կարողացան.

Կեացին — գ'ացին.

Կերակուլ — կերակուր.

Կեոխել — կոխել.

Կրպը — պէտք է.

Կիւք — գոգ, գիրկ.

Կոնաղ — հիւր.

Կոնդ ու քիւս — կոնդ (անդամալոյծ) ու քոսոտ?

Կոն — սև վրան քրդական.

Կոչախ — քաջ.

Կոռեց — խոնարհեցրեց, ծռեց.

Կուռոււմ — զօրք.

Կուչախ } քաջ.

Կոչաղ }

Կուպղից — կողպեց.

Կուրիկ — կորեկ.

Կուրուղչի — պահապան.

Կուտրուաւ — չաղթուեց.

Կուրսաւ — կորաւ.

Կուց — բուռն, ափ.

Կռան — մեծ մուրճ.

— Կ'տաչ չէռջիւ կռանի — կռանել, մուրճով ծեծել.

Կտուր, կտուրքիր — կտորներ.

Կքել — լարել, պինդ քաշել.

Կքից ճակիր — լարեց գէնքերը, աղեղի լարումն.

Հ.

Հադիայ — ընծայ.

Հազ — սէր.

— Հազ ունէր մօտէն — սիրում էր նորան.

Հալ — վիճակ, դրութիւն.

Հախ — վարձ.

Հախսախանայ — ախոռատուն.

Հախկ հաղկ — տես հախ.

— Եիս էնունց հաղկէն կ'կէր տիւս.

ես կ'իմանայի, թէ ինչ

կանէի. վրէժխնդիր կլինէի.

Համայ — հէնց, իսկոյն, բաց.

Հազար էրաւ վեար — (պարիսպ քաշեց) կախարդեց.

Հեղ — անգամ.

Հեոլ — գնդակ.

Հեոլ քեար էրաւ — պատրաստուեց.

Հմայ ինչ մարտ ի Ռոստամ — տեսնեմ...

Հնդադ — օգնութիւն.

Ձ.

Ձինէ — ինձանիգ.

Ձիւր — ձոր.

Ձը — ինձ.

Ձե — ձեր.

Ձէն—ձայն.

—խազար ձէն մօտէն ընը հազար
ձայն հանէ, տայ.

Ձէն մնէն իլաւ, — ձայն տուեց.

Ձի }
Ձիկ } ինձ

Ձիւ — ձու.

Խաւու ձիւ — հաւի ձու.

Ղ.

Ղամաքեարքանդ — պարան (գե-
րիներ) բռնելու.

Ղարաւաւ — աղախին.

Ղարաւիւ — պահապան.

Ղափուճփիւր ի խեյվաք — վրան զար-
կել, լարել.

Ղիամաք — դատաստան.

Ղոռուն — գօրք.

Ղուրուղչի — պահապան անդերի
և մարգագետինների.

Ճ.

Ճալ, իր — զէնք, եր.

Ճամբախ — ճանապարհ

Ճամբախ խիտ էրթալ — ճանա-
պարհով գնալ —

Ճապ — ձախ.

— ճապ ձեռնով կթիւ, աջնով
ձեռ կ'տայ չիռջիւ. ձախով-
կձգէ, աջով կըռնէ

Ճեռ — սերունդ, մնացորդ,

Ճիժ — երեխայ, մանչ.

— խատ ճժիւրուն — երեխաների
հետ.

Ճիւկ — առանձին, ճոկ.

Ճիւչ — մեծ.

Ճիւր — ջուր

Ճիւր էնել — ջրել, ոռոգել.

Ճխտից — սեղմեց. ճգմեց.

Փ.

Փա — մօտ.

Փալ — ապրանք.

Փալաւք — ընտանիք, ընդոճին.

Փաղղէն էրաւ — քիթը կախ ձգեց,
տխրեց.

Փաղկուլ — վեհանձն, երևելի.

Փաչ — մէջ.

Փառախուն — մառախուղ, մէգ.

Փատ տ. մա.

Փատակ — էգ ձի.

Փատքիր — մատներ

— Փօր կաթ մատքիր վէ իտու
ոհւս, — մօրկաթը մատներից
դուրս տուեց.

Փարսալ — վահան.

Փե — մեզ (դերանուն)

Փեհվան — հիւր.

Փեյդան — հրապարակ.

Փէչ — մէջ,

— Փէչ վէ էրթալ — միջով անալ.

Փէրան — մակարդումն.

— Փարդ մէկ պղինձ կաթ կ'լթի
էնու մէրան չըլըցի մէչ,
չըլընր մաճուն.

Փիր — մեր

Փհա — տես (հրամայական)

Փհինք — տեսնենք.

Փհուր — կնիք.

Փաղադար, մըղադար — ժամանակ,
նախասահմանութիւն.

Փնաթ (մուննաթ) — պարտաւորուել
մէկի առաջ, երեխտապարտ
մնալ.

Փնէն — նորան, նորանից.

Փուրու — խորթ մայր,

Փրազ — իզձ, նպատակ.

Փօ, տ. մա, տ. մատ — մօտ.

Փօտխասցաւ — մօտեցաւ.

Փ.

Փաբով — աբով — պատճառով.

Յախպիւր-նիր—աղբիւր-ներ.

Յերրկը—երեկուան.

Յեոդէն—սենեակ, օդայ.

Յիւր, չիւրի—հւր, հւր է.

Յէշունց էտու—հայհոյեց.

Յիբ—երբ.

Յիւա էնել—կեղծել, խաբել.

Յիւջիւ—առաջ.

Յիտիւ—յետոյ, յետեւից.

Յիւր—հւր, ինչու.

Յիւրիշ—ուրիշ.

Յիւրիւր—իրար, միմիանց.

—Իտու չիւրիւր—իրար ձգեց, հա-
ւաքեց միասին.

Յրեոխկիլ } ուղարկել
Յրեոդկել }

Ն.

Նալ—պայտ.

Նալբանդ—պայտառ.

Նամամիւթիմ—բանսարկութիւն,
դաւաճանութիւն.

Նալիր, նալիւր-քիր—ծառայ.

Նեհիր—որս.

Նեհիգ խամջար—դաշոյնի մի
տեսակը.

Նիտ—նետ.

Նիտ անեղ—նետ և աղեղ

Նիւր—նոր.

Նոբաթ—հերթ, կարգ.

Նմուշ—դէմք, երես.

Ջ.

Ջախիլ—պահել, սնուցանել.

Ջանգառի, ժանգառի—կապոյտ.

Ջանք տալ—ցոյց տալ.

—էնու պերան կուտրէր, ինչ քի
շանք ի տուի.

Ջեհիլ—պատկեր, դէմք.

Ջիկից—սարքեց կարգաւորեց.

Ջիրիկ—ընկեր, մասնակից,

—փրթիճիւ շիրիկ—հացի մաս-
նակից, կին?

Ջիֆիլ

Ջիֆիլաթ } տ. շէֆիլ.

Ջուեաբանդ—լուսամուտ ապակի-
ներով.

Ջիւր

Ջուր } հազուստ.

Ջիւտ—շուտ.

Ո.

Ումուդ—յոյս

Ումր—կեանք.

Ունչ—ինչ.

Ուր—իւր.

Ուրդու—բանակ.

Ուքիր—ոտքեր.

Չ.

Չադր—զրան.

Չախ—ժամանակ.

—չուր էն չախ—մինչև այն ժա-
մանակ.

—էն չախից եիտ—այն ժամա-
նակից յետոյ.

Չախու—դանսիկ, սուր,

Չալիր—մարգագետին.

Չեիդ—տեսակ, նման.

Չիոյ—ապա թէ ոչ.

Չուր—մինչև.

Չիլախ—մերկ.

Չօլ—անբնակ դաշտ, անապատ.

Պ.

Պագնից—համբուրեց.

Պախից—պահեց.

Պայա—հետիոտն.

Պեախ—բահ, փորելու գործիք

Պեան—բան, գործ.

—պեան քենէ չի կեայ—քեզնից
բան չի դուրս գալ, չես կա-
րող գործ կատարել.

—վրը պեանի՛մ կապել—մի հնար
գտնել, մի գործով կապել,
գրադեցնել.

Պզտիկ—փոքր.

Պըւեռ պըւըռնիւր—բեւեռ, մեխ.

Պի—բեր (բերել)

Պիւլիւր—բոլոր, շուրջ.

Պիւռ—բուռն, սրի կոթ, բռնե-
լու տեղը.

Պկեր—պէտք, հարկաւոր.

—խզմիծին պկեր կիկեաս—ծա-
ռայութեան պէտք կգաս.

Պրծաւ—աներեւութացաւ.

Պռնաւուր—բանտարկեալ, բանտ.
Ջ.

Ջամ—ապակի.

Ջաւահիր—ակունք, գոհար.

Ջեբ—գրպան.

Ջըւան—քուռակ.

Ջիւղկի—զոյգ, ջուխտ.

Ջիւաբ—լուր, պատասխան.

—Ջհաբ չինք կէրի տայ—պա-
տասխան չենք կարող տալ.

Ջոհաբ, ջուաբ տ ջհաբ.

Ռ.

Ռաւս էկան—հանդիպեցան

Ռեանգ—գոյն.

Ռըֆեր—ասպանդակ.

Ռոժի—սև.

Ռուսպէ—անառակ, անբարոյական

Ս.

Սաղադէն—կարողութիւն.

Սահրանգէ—մարգագետի.

Սամախոր—երկաթ, երկաթի ձող.

Սայիսիս-ֆիր—ձիապան.

Սայա—շնորհ, հովանի.

Սանդուղ—սնդուկ.

Սարխուս—արբաժ, արբեցած.

Սեախկաբ—յաշմանդամ.

Սերտ—սիրտ.

—Սերտ եռաց վերայ—

սերտ էնու վերայ եռաց

—սիրտը մորմոքեց.

Սեհր էնիլ—գբօսնել

Սեհիլ

Սեյր } կախարդութիւն անել.

Սեյր } կախարդութիւն անել.

Սեյրանջի—գբօսանք

Սիլախ կամ սիլահ—զէնք.

Սիմի—մատուցարան, սկուտղ.

Սլւ - սև.

Սնոր—սահման.

Վ.

Վարիաբ—ստացուածք.

Վեար—վերայ.

Վեար էնել—վարել, հերկել.

Վեաղ—վաղը, առաւօտեան.

Վերէնքտիր - վերայ

Վզիր—վեզիր, նախարարապետ.

Վիզ—պարանոց.

Վիւր—հւճ.

Վիրու—վաշրենի.

Վիրուց—վերցրեց.

Վոսեաբ—կտակ.

Վոլ—ով.

Վուտ, բիր—ոտ, ներ.

Վուր—որ (յարաբ. դեր.)

Վրէ—լիւնչու.

Տաբաղէն—տակ, ծալք, աստիճան.

—Տօթ տաբաղէն գետնի տակ
մտնիս.

Տ.

Տալ—դեռ ևս.

Տակ վիրիւ էնիլ } քանդել,

Տակ տիրիւ էնիլ } կործանել.

Տամահուքին—ազահութիւն.

Տամահեաւ—ազահ

Տապկից—տապակ արաւ, երկու

մաս արաւ.

Տափալ, տրփրլ—երեխայ.

Տեռռ, տիւռ—գռռ.

Տեղ—երկիր,

—Իրանայ տեղ—Իրանայ երկիր.

Տեսակով—գեղեցիկ կերպարանքով.

Տէմաց—դէմ, յանդիման.

—էն տէմով—այն մտքով, տեսակէտով.

Տըսերկու—տասներկու.

Տը } պէտք է, «կը», ապառնի
Տի* } մասնիկը.

Տի—գրեց

Տիր ըմ—մի անգամ.

Տիրկեաւան—նետ անեղ.

Տիւ—դու. (դերանուն)

Տիւռ—գռռ

Տղէտներ—տղաներ.

Տօն—տուն.

Տփեց—խփեց, զարկեց, ծեծեց.

Փ.

Փալաւան } փալաւան, քաջ տը-

Փալիւան } ղամարդ.

Փանջարայ—լուսամուտ.

Փուլս—փոխ, փոխարէն.

Փունթ—ծալք.

Փուր—փոր.

—Փուր սուից գետըն—փորը

դետնին կպաւ.

Ք.

Քաթրպ—գրագիր, գիր անող.

Քեայիր ձի—նժույզ.

Քանց աստղ յերկնուց—երկնքի
աստղերի չափ.

Քե—քեզ.

Քեամակ—մէջք, թիկունք.

Քեամանդ—պարան, թոկ.

Քենէ—քեզնից,

—քենէ գիտիմ—քեզ տեսնեմ.

Քեոչ, քեոչիր—ծունկ, ծնկներ.

Քէֆ—զբօսանք, ուրախութիւն.

—ուրինց քէֆն ի,—կամքն է.

Քի—քեզ.

Խատ քի—քեզ հետ.

Քիւ—քո.

Քիւս—քոս?.

Օ.

Օլոււաղ—կին, կանացի սեզը
ընդհանրապէս.

Օմր—կեանք.

Օրդում—բանակ.

Օրքախ—ընկեր.

Ֆ.

Ֆերիզ—հսկայ, քաջ մարդ*).

*) Ծանօթ. Հետեւեալ համարում կհրատարակենք Տ. Գարեգին վարդապետի սոյն վէպին վերաբերեալ սևտումնասիրութիւնն ու լեզուաբանական նկատողութիւնները:

ՊԱՆԶԱՆԻ ՊԱՌԱՄ.

Ե. ԼԵԼՈՅԵՆԻ

ՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐ

անձակի գաւառի¹⁾ ռուս աղանդաւոր մալականները, որ բնակում են Նովո-Սարատովկա, Նովո-Իվանովկա, Ռուսաց Պարիս և Միխայելովկա գիւղերում, Տամբովի և Սարատովի նահանգներից են գաղթած անցեալ դարու երկրորդ կիսին: Սրանք ընդամէնը 491 տուն են, 1536 արական և 1221 իգական, ի միասին՝ 2827 հոգի: Մեծամասնութիւնը բուն մալականներ կամ վոսկրեսնցիներ են, 1124 արական, 1001 իգական, իմիասին՝ 2125 հոգի. մնացածից՝ 203 արական և 127 իգական, իմիասին՝ 330 հոգի սուբբոտնիկներ են, իսկ 134 ար. և 103 իգ. ի միասին՝ 237 հոգի պրիգուսներ²⁾:

¹⁾ Տես Ազգ. Հանդէս Ե. և Զ. գրքեր:

²⁾ Բացի իմ անձնական նկատողութիւններից, որ արել եմ մալականների մասնաւորապէս Պարիս և Միխայելովկա գիւղերում, օգտուել եմ նաև հետևեալ աշխատութիւններից. Юзовъ. Русскіе диссиденты: Старовѣры и духовные христіане. Дангелъштедтъ. Кавказскіе сектанты въ ихъ семейномъ и религіозномъ быту. Բրոկհաուզի հանրագիտական բառարան և զանազան յօդուածներ „Кавказѣ“ լրագրի հետևեալ համարներում. 1858 № 13 և 15. 1864 № 35, 1873 № № 135, 136, 143 և 145. 1897 № № 188 և 199.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մալականների աղանդը յառաջ է եկել դուխորներին աղանդից և պաշպանել է նրա վարդապետութեան և ծէսերի մեծ յասը: Աղանդի հիմնադիրն է Սիմէօն Ուկլէին (ապրել է XVIII դարի 2-դ կիսում.) Տամբովի նահանգի Բորեսգլեբսկի գաւառի մի գիւղացի: Դերձակութեամբ պարապելով՝ նա անցնում էր գիւղից գիւղ, երբ պատահեց դուխորների աղանդի հիմնադիրներից մինին, Պրեբրոխինին, ամուսնացաւ նրա աղջկայ հետ և ընդունեց դուխորների աղանդը: Հինգ տարուց յետոյ սրանք միմեանցից հեռացան, որովհետեւ Ուկլէինը չէր ընդունում, որ կրօնական ճշմարտութեան միակ աղբիւրը ներքին ներշնչումն լինի: Բաժանուելով դուխորներից, Ուկլէինը մօտեցաւ Տվերիտինովի բողոքական բացիօնալիստական վարդապետութեան հետևողներին, որ բաւականաչափ կային Տամբովի նահանգում, և իւրացնելով նրանց վարդապետութիւնը, կազմեց մի առանձին աղանդ. եօթանասուն «առաքեալներով» շրջապատուած նա հանդիսաւոր կերպով, սաղմոսներ երգելով մտաւ Տամբով, ուր ոստիկանութիւնը նրանց բոլորին էլ բանտ ձգեց: Կատարինէ Բ. կայսրուհին հրամայեց յանձնել նրանց հոգևոր իշխանութեան համոզելու, և եթէ չեն վերադառնալ մայրենի եկեղեցուն՝ բոլորին դատի ենթարկել: Ուկլէինը բերանացի կերպով հրաժարուելով իւր վարդապետութիւնից, արձակուեց, բայց յետոյ կրկին սկսեց քարոզել: Նրա կեանքի վերջին տարիներում Տամբովի, կամ այժմեան Սարատովի և Վալդնէժի, նահանգում կային մինչև 5000 հետևողներ: Յետոյ այս աղանդը տարածուեց Աստրախանի և Եկատերինսլաւի նահանգները, ինչպէս և Կովկաս:

Մալական անունը յատկացրել են այս աղանդին դեռ 1765 թուին Տամբովի հոգևոր կոնսիստորիայի կողմից, այն հիման վերայ, որ այս աղանդաւորները պատին կաթ (МОЛОКО) են գործածում: Իրենք աղանդաւորները իրենց «Հոգևոր քրիստոնէաներ» են անուանում և իրենց ընդունած մալական անունը բացատրում են նրանով, որ իրենց դաւանած վարդապետութիւնը

այն «բանաւոր կաթն» է, որի մասին խօսուում է Ս. Գրքի մէջ: (Կոր. II. 2. Եւր. V. 12. Պետր. II. 2 և այլն): Մալականները դուխորներին նման բոլորովին մերժում են օրդոդոքս եկեղեցին, նրա խորհուրդները և ծէսերը, սրբերի, մասունքների և պատկերների պաշտամունքը, բայց և տարբերում են դուխորներից հաւատոյ աղբիւրների ուսուցմամբ և միքանի դաւանանքների ինքնատիպ հասկացողութեամբ: Հաւատի ուսուցման միակ աղբիւր, մալականների կարծիքով, կարող է լինել միայն Սուրբ Գրքի Հին և Նոր կտակարանները: Ս. Գրքից դուրս չկայ կրօնական ճշմարտութիւն: Քրիստոսի Հիմնած եկեղեցին գոյութիւն է ունեցել մինչև Գ. դարը: Ընդհանրական ժողովները և եկեղեցու հայրերն իրենց կանօնադրութիւններով և աշխատութիւններով խեղաթիւրեցին իսկական քրիստոնէութիւնը, նըշանակութիւն տուին աւանդութիւններին, և կազմեցին աստիճանաւորութիւն (iерархiя), որին մալականները, իրենց Ս. Գրքի քրիստոնէութեան իսկական ներկայացուցիչներ համարելով, չեն վերագրում մի որևէ արտակարգ բարելից շնորհ: Միայն մի քահանայապետ կայ՝ Քրիստոս, բոլոր մարդիկ՝ եղբայրներ են, բոլորը հաւասար են «շնորհօք»: Մալականների ծերունիները (старцы), նրանց կրօնուսուցներն են, և ոչ թէ քահանաները կամ ուսուցիչները, որովհետև Աստծուց չեն կրում մի առանձին լիազօրութիւն: Այս կէտերում չիկարելի չտեսնել բողոքականութեան ազդեցութիւնը Տվերիտինովի հետևողների վարդապետութեան միջոցով:

Մալականներն իրենց ծիսակատարութեանց գրքի մէջ (обрядники) ուսուցանում են, որ Աստուած Հոգի է երեք անձնաւորութեան մէջ: „Изложение учения Уклеина“ գրքի մէջ ասուում է, սակայն, թէ Որդի Աստուածը և Ս. Հոգին թէև համագոյակից են Հօրը, բայց աստուածութեամբ հաւասար չեն նրան: Աստուածորդու ծնունդը Ս. Կուսից նշանակում է ոչ թէ իսկական մարդկային մարմին առնել, այլ այն մարմինը, որ ըստ մալականների, ունէր Ռափայէլ Հրեշտակապետը, երբ ընկերակցելով Տօբիային, տեսանելի եղաւ նրան և խօսակցեց նրա հետ, այս մարմինը Աստուածորդին երկնքից բերեց և նրա հետ բնակեցաւ Կուսի արգանդում: Նմանապէս, Յիսուս

Քրիստոսը չմեռաւ այնպէս ինչպէս մեռնում են մարդիկը, այլ մի առանձին եղանակով: Մեռեալների յարութիւնը տեղի պիտի ունենայ, բայց բոլոր մարդիկը յարութիւն պիտի առնեն ուրիշ մարմիններով և ոչ այն, որոնց մէջ ապրում էին երկրիս վրայ: Որպէսզի կարողանան մերժել օրդոգոքս եկեղեցու ընդունած խորհուրդները, պատերը, պատկերները և այլն, որոնք մեծ մասամբ հիմնուած են Ս. Գրքի վրայ, որը իրենք մալականները չեն կամենում մերժել, նրանք դիմում են Ս. Գրքի այլաբանական բացատրութեան, հիմնելով իրենց այս տեսակ բացատրութիւնը Ս. Գրքի այսպիսի խօսքերի վրայ թէ «տառը սպանում, հոգին կենդանացնում է», «Աստուծոյ պէտք է երկրը պազել հոգով և ճշմարտութեամբ», և այլն: Այսպէս՝ մերժելով ջրով մկրտութիւնը, նրանք այդ խօսքով իմանում են Յիսուս Քրիստոսի վարդապետութիւնը, այն «կենդանի ջուրը», որի մասին խօսուում է Յովհ. VII. 38 համարում: Հաղորդութեան խորհուրդը հիմնելով առաքեալի այն խօսքերի վրայ, թէ մարմինը չի օգտուում ոչնչից՝ մալականները ուսուցանում են, թէ Քրիստոսի մարմինը Քրիստոսի վարդապետութիւնն է և որ «Առէք կերէք այս է մարմին իմ» խօսքերը նշանակում են ընդունեցէք իմ վարդապետութիւնը: Ամուսնութիւնը խորհուրդ չէ, որովհետեւ առաքեալը խօսելով այդ մասին, խորհուրդ է համարում միայն Քրիստոսի միութիւնը՝ եկեղեցու հետ: (Եփես. V. 3). Ապաշխարութիւնը կայանում է միայն մեղքի մերժման մէջ, որովհետեւ չի կարող ուրիշի մեղքերը ներել նա, ով ինքը մեղք է գործում: Օծումն ու դրօշմը հոգևոր օծման խորհրդանիշներ են: Դրօշմի ժամանակ հիւանդին փրկում է ոչ թէ օծումը, այլ հաւատքը, աղօթքը: Իրենց ծիսակատարութեանց մէջ մալականները աշխատում են ընդօրինակել առաքելական եկեղեցին, նրանք մերժում են խնկարկութիւնը, կանթեղները, սոմբը, տաճարները, որպէս առանձին, որոշ ձևով շինուած շէնքեր, միայն սաՀմանափակում են Ս. Գրքի ընթերցանութեամբ և եկեղեցու ընդունած աղօթքներն երգելով կամ կարգալով:

Մասնաւորելով մեր բոլոր ասելիքները բուն մալականնե-

րի կամ վոսկրեսնցիների վրայ, հարկաւոր ենք համարում, սակայն, աւելացնել, որ գաւառումս բնակուած սակաւաթիւ սուբբոդնիկները տարբերում են վոսկրեսնցիներից գլխաւորապէս նրանով, որ փոխանակ կիրակի օրուայ, շաբաթ օրերն են տօն պահում, իսկ պրիգունները շաբաթ կամ տօն օրերի գիշերային խմբական աղօթքի միջոցին Աստղիկին են նուիրում: Սակայն այս սովորութիւնը հետզհետէ վերանում է: Մեկէս ալպէս է նկարագրում այդ. Նովո-Սարատովկա գիւղում մի գիշեր զնացի պրիգունների աղօթատունը, ուր տղամարդիկ, կանայք և աղջիկներ կարգին նստած էին. հերթով մինը կարդում էր, իսկ միւսները խմբով կրկնում էին տուն առ տուն: Կամաց կամաց աղօթողներն սկսեցին օրօրուել, ոտներով խփել, յետոյ յանկարծ ճրագը հանգցրին և...: Քսան ըոպէից յետոյ ճրագը նորից վառուեց, ամէնքը տեղերը նստեցան և սկսեցին երգել. «Հոգի, զարթիր, սթափուիր» (душа, проснися, встрепенися¹⁾).

ԲՆԱԿԱՐԱՆ

Իւրաքանչիւր տուն բոլորովին առանձնացած է և իւր առաջ ունի բաւական ընդարձակ գաւիթ, ուր դտնւում է բաղանիսը, ախոռը, խոտանոցը և շտեմարանը: Բնակարանը բաղկանում է երկու սենեակներից, որոնց դռները բացւում են մի նախասենեակի մէջ: Սենեակները երբեմն քառակուսի, բայց շատ անգամ քառանկիւնի են լինում. եթէ ոչ երեք, գոնէ երկու կողմից երկական կամ մի մի պատուհաններով: Յատակըն ու առաստաղը տախտակած են լինում, բայց ոչ երբէք ներկած: Սովորաբար սենեակներից մինում, առաւելապէս փոքրում, լինում է երկար ռուսական փուռ, մօտը իւր պարագաները դրած, միւս սենեակը տաքացնում են առաւելապէս թիթեղեայ վառարանով և շատ քչերի մէջ կան փռեր: Սենեակի պատերին կից ձգւում են նեղ ու երկար նստարաններ, իսկ անկիւններում փայտէ պահարաններ: Մի քանի նեղ ու երկար նստարաններ, որ մօտեցնելով պատերին կից նստարաններին կազմում

¹⁾ Кавказъ. 1864 г. № 35.

են մալականի մահճակալը, մի անկիւնում դրուած Հասարակ փայտէ սեղանը, որի վրայ կախուած է մի փոքրիկ լամպ, մի քանի աթու (табуретка), մի երկու արկղ, — ահա սրանք են կազմում սենեակի ամբողջ կահաւորութիւնը:

Տները քարաշէն են, կտուրը եռանկիւնաձև, կղմինտրով ծածկուած:

Տան երկու կողմը կան փոքրիկ պատշգամբներ:

ՀԱՆԴԵՐՁ

Տղամարդի սնց. Նախ կարմիր կամ կապույտ չթից կարած շապիկ են հագնում, որի փէշերը թողնում են անտրավարտիկի վրայ, և ոչ թէ դնում անդրավարտիկի մէջ, ինչպէս սովորաբար անում է: Թւեքերը երկար են և կոճկում են դաստակի մօտ: Վարտիկ չեն գործածում, այլ միայն անդրավարտիկ, որ կարում են չթից կամ իրենց պատրաստած կտաւից: Նրա ծայրերը դնում են կօշիկների մէջ, որ հասնում է մինչև ծնկները:

Ջապկի վրայից հագնում են ժիլետկա, որ անթև է և կրճքի վրայ ամբողջովին կոճկում:

Աշխատելիս սովորաբար ժիլետով կամ միայն շապկով են մնում, միայն այս վերջին դէպքում գօտի են կապում: Փիլետի վրայից հագնում են պաղղէօվկա (попелка), որ կարում է շվեդական կիսամահուդից, իջնում է մինչև ծնկները, մէջքի վերայ փոքր ինչ սեղմուելով: Երկու կողքերին կայ մի մի գրպան: Կոճկում է միայն մի կողմի վերայ և բլի մօտ օձիքը յետ է ծալուած:

Գլխներին ծածկում են կարտուզ, լայն կզերովով, իսկ ձմեռը ցածր, կտորից կարուած փափախ, որի վերին մասը թաւշեայ է լինում: Ձմեռը ոմանք ոչխարի մորթուց կարած մուշտակ են հագնում:

Ոտներին հագնում են գուլպայ և երկար վզով կօշիկներ:

Կանանց. Ջապիկը կարում են կարմիր չթից. իջնում է մինչև ոտները: Սրա վրայ հագնում են իւրկա բոմբազէից կամ չթից, սա ծածկում է ոտները և հասնում մինչև մէջքը, ուր և ամրապնդում է: Իւրկայի վրայից հագնում են սարաֆան, որ

մէջքի վրայ սեղմուելով բարձրանում է մինչև կուրծքը: Երկու ժապաւէն ուսերի վրայ անցնելով պահում են այս հանդերձը:

Սարաֆանի վրայ կապում են կարմիր չթից գոգնոց և հագնում *կոֆտա*, որ հասնում է մինչև մէջքը, երկար թեւեր ունի և կրծքի վրայ կոճկում է:

Չմեռը այս բոլորի վրայից հագնում են *արխալուխ* (архалухъ), սև կամ կապտագոյն կտորից, սա բամբակած է. մէջքի վրայ բիւզմայով սեղմւում է և իջնում մինչև ծնկները: Կուրծքը մինը միւսի վրայ գալով կոճկում է: Աջ կողմում կայ մի գրպան:

Գլխներին՝ աղջիկները միայն մի կարմիր եայլուխ են կապում, իսկ կանայք՝ նախ մի եայլուխ (платокъ) եռանկիւնաձև ծալում, ճակատի վրայով անցկացնում կապում են ծոճրակին և ապա, մի ուրիշն էլ ձգում վրայից և կապում բլի տակ:

Ոտներին հագնում են գուլպայ և կիտակօշիկ կամ տուֆլի:

Ընդհանրապէս կանանց շորերը կարճ են, այնպէս որ գուլպաների վիզը երևում է:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հասակը.—Ընդհանրապէս մալականները պսակում են տղաներին 19, իսկ աղջիկներին՝ 17 տարեկանից ոչ պակաս. և ամուսնացող զոյգի տարիքների տարբերութիւնը շատ հազիւ է պատահում որ մեծ լինի:

Մեծ մասամբ իրենք ծնողներն են ընտրում հարսնացուն, թէև միշտ առնում են տղի համաձայնութիւնը. սակաւ չի պատահում նաև, որ տղաներն իրենք ընտրէին իրենց հարսնացուն և աշխատէին առնել ծնողների հաճութիւնը:

Աղջիկ փախցնելու սովորութիւնն այս գիւղերում չկայ:

Նշանդրէք.—Երբ որոշում են նշանել որդուն, հայրն ու մայրը միասին գնում են հարսնացուի տունը, դռան առաջ կանգնում, ձեռքերը կրծքերին դնում, «հայր մեր» շնչում և

յետոյ դիմելով տան տիրոջը՝ ասում են. «Խաղաղութիւն տանս այսմիկ»: Նրան պատասխանում են. «Խաղաղութիւն եկողներիդ, համեցէք, նստեցէք»: Ներս են մտնում և նստում նեղանի շուրջը, որի վրայ եփ է գալիս ինքնանուր: Սովորական խօսակցութիւնից յետոյ սկսում են թէյ խմել: Եւ որովհետեւ տնեցիք արդէն իմացած են լինում օրանց գալու նպատակը, ուստի բերում են կարագ, մեղր, խորոված միս, հաց և այլն:

Հաւ ուտել խմելուց յետոյ, երբ նկատում են, որ հեշտանուի մէջ այլ ևս ջուր չէ մնացել, — մալականները չափազանց սիրում են թէյը — տղայի հայրը դիմում է տանտիրոջ ասելով.

— 2գիտէք, թէ ինչի համար ենք եկել ձեզ մօտ:

— 2Է, պատասխանում են տան տէրն ու տիրուհին, շատ լաւ գիտենալով նրանց գալու նպատակը:

Նրանք յայտնում են իրենց ցանկութիւնը բարեկամանալու. աղջկայ ծնողներն էլ սիրով ընդունում են, միայն խնդրում են, որ ժամանակ տան աղջկայ կամքը հարցնելու: Սովորաբար աղջիկն այդ օրը տանը չի լինում, «Համեստութիւնից» զրդուած նա գնում է մի բարեկամի տուն:

Հետեւեալ օրը գալիս է աղջիկը, մայրը յայտնում է որ նրան ուզում են, կը կամենայ գնալ: «Եթէ կրտաք, կերթամ», պատասխանում է աղջիկը և լաց լինելով ընկնում մօր պարանոցով:

Նոյն օրը երեկոյեան գալիս են տղայի ծնողները, ինչպէս և միջանի մօտիկ բարեկամներ:

Սովորական բարեկից յետոյ տղայի հայրը հարցնում է աղջկայ հօրը:

— Հը', ինչպէս է խօսում ձեր ապրանքը: (Ну, что теперь, какъ вашъ товаръ говорить.)

— Մեր ապրանքը մղում է դէպի ձեր ձեռքը (Нашъ товаръ на вашу руку тянется), կատակով պատասխանում է աղջկայ հայրը:

Իսկոյն վեր են կենում, հայրերը միմեանց ձեռք սեղմում, աղջկայ մայրը տալիս է տղի մօրը մի թաշկինակ, իսկ տղի հայրը աղջկայ հօրը՝ հինգ ռուբլի դրամ:

Նոյն օրը, կամ մի քանի օր յետոյ, աղջկայ տանը կազմուած Հրաւէրքում խնամիները բարեկամների միջամտութեամբ որոշում են գլխադինը (кладка), այսինքն այն գումարը, որ տղայի հայրը վճարում է աղջկայ հօրը՝ յատկապէս օժիտ պատրաստելու նպատակով: Այս գումարը տատանում է 50—120 ռուբլու մէջ:

Վերադառնալով տուն, տղայի մայրը կապում է որդու վզից մի թաշկինակ և յայտնում նրան, որ արդէն նշանուած է: Մի քանի օր յետոյ երկու խնամիները գնում են քաղաք հարսանիքի պատրաստութիւն տեսնելու: Այս միջոցին նշանուած տղան իւր մի քանի ընկերների հետ գնում է իւր նշանածի մօտ և օգտուելով ապագայ աներոջ բացակայութիւնից, ուրախ ժամանակ է անցկացնում:

Երբ խնամիները վերադառնում են քաղաքից, գնած կտորեղէնները տանում տալիս են հարսնացուին, իսկ իրենք գնում են ճաշելու տղայի տունը: Այս ժամանակ հարսնացուի ընկերուհիները հաւաքւում են նրա մօտ և սա լաց լինելով ասում է նրանց.

Սիրելի ընկերուհիներ, սպիտակ աղանեակներ, մի բարկանաք ինձ-դառն-թշուառիս վրայ, որ ես ընդառաջ չեկայ ձեզ ճանապարհին: Ուզում էի դուրս գալ, ընդառաջ ելնել, թուլացան սպիտակ ձեռքերս, տապալուեց ազատասէր գլուխս: Ես հանդիպեցայ ձեզ իմ հարազատ մօրս ներկայութեամբ, լուսաւոր սենեակում:

(Любезныя подруженьки, бѣлыя голубушки, не прогнѣвайтесь на меня горькую-несчастную, что я не вышла, не встрѣтила васъ при пути дороженькѣ. Хотѣла выйти встрѣтить, поломились бѣлыя рученьки, свалилась буйная головушка съ плечъ долой, я васъ встрѣтила при родной матушкѣ, въ свѣтлой горенкѣ).

Ընկերուհիները մխիթարում են նրան և շտապում նայելու դնած իրերը: Եւ յետոյ իսկոյն սկսում են ձեւել և կարել օժիտը, որ տւում է մօտ մի շաբաթ: Այս ամբողջ շաբաթուայ ընթացքում դրանց պատուհանի մօտ հաւաքւում են

գիւղի հետաքրքիր աղջիկները, պատանիները՝ գիտելու, իսկ գիւղում խօսւում է, թէ այս ինչի տանը «հաւաքել են աղջիկներին, ուրեմն և՛ օժիտի պատրաստութիւնն սկսուել է»:

Հին սովորութեամբ հարսնացուն ընկերուհիների մօտ պէտք է լաց լինի և «ափսոսայ» օրիորդական ազատութիւնը կորցնելու համար: Ուստի և նա հեկեկալով ասում է.

Հանգչում է խաւարամած վերջալոյսը,
Ինձ սկսում է բռնել թախիժն ու տրտմութիւնը.
Կուսական գեղեցկութիւնը վերանում է ինձանից.
Կնոջ չորութիւնը տիրապետում ինձ.
Անցաւ իմ ազատութիւնը.

Էլ չեմ կարող չափից դուրս գօտնել,
Մետաքսեայ խոտերում խճճուիլ,
Մթին անտառներում մոլորուիլ,
Ինձ օտար մարդկանց մէջ կարող ես գտնել:

(Темная зорюшка истухаеть,
Ко мнѣ грусть-тоска приступаеть,
Дѣвичья кросота спадаеть,
Бабья сухота нападаеть,
Пошла моя волюшка,
Гуляй, не загуливайся.
Въ шелковой травѣ не запутывайся,
Въ темныхъ лѣсахъ не заблуживайся,
Меня въ чужихъ людипкахъ провѣдывай.)

Ընկերուհիներն սկսում են մխիթարել, և նա դադարում է լաց լինելուց:

Հարսանիքից մի օր առաջ հարսնացուն հաւաքում է ընկերուհիներին և երկու կամ երեքի հետ գնում բաղանիս, լողանում և վերադառնում, մօտենում ամէն մի ընկերուհուն և շնորհակալ լինում բաղանիսի համար ասելով.

Ձնորհակալ եմ, Տէր, բաղնիսի, փափուկ աւելի, հոտաւէտ սապնի, թեթեւ գոլորշու համար: (Спаси Господь, за баньку. за мягкій вѣничекъ, за душистое мыльце, за легкій парокъ.)
և այսպէս բոլորին ձեռք տալուց լետոյ երբ մօտենում է իւր ամենամօտիկ ընկերուհուն, սա սանրում է նրա մագերը, իսկ հարսնացուն երգում է.

Առ ձեռք
Ոսկրէ սանր,
Սանրիւր խարտեաշ ծամերը
Կոկիկ-կոկիկ:
Հիւսիւր խարտեաշ ծամերը
Մանր մանր,
Իմ ազատասէլ գլուխս ծածկեց
Սպիտակ ձիւնը.
Կտրեց իմ շէկ ծամերը
Դաժան ցուրտը.
Կողպեցին իմ շէկ ծամերը
Եօթանասուն կողպէքով,
Ձգեցին այն երկաթեայ բանալիները
Կապուտակ ծովը.
Երբ կրցամաքի փոթորկալի ծովը,
Այն ժամանակ միայն կրդառնայ կուսական ազատութիւնը:
(Вери ты въ свои рученьки
Костяной гребешокъ,
Чеши ты косу русую
Гладко-на гладко,
Плети ты косу русую
Мелко-намелко.
Покрыль буйную головушку
Бѣлый снѣжокъ,
Подсеѣкъ мою косу русую
Лютый морозъ.
Замкнули косу русую
Семьдесятъ замковъ,
Забросили тѣ ключи желѣзные
Во синее море;
Когда уйдетъ море бурное,
Придетъ воля дѣвичья.)

Մազերը հիւսում են, հարսնացուին հագցնում: Դալիս է փեսաղէէրը (дружка, սովորաբար փեսացուի աւագ եղբայրը) և հարցնում է, թէ հարսը պատրաստ է. և եթէ պատրաստ է, խնդրում է թափալորի շորերը, որ նոյնպէս հարսնացուի ընկերուհիներն են կարելի:

Այս կարողները շորերն հաւաքում և մի գունաւոր երկար ժա-

պաւէնով այնպէս կապում են, որ փեսաղբէրը չկարողանայ այդ փապաւէնի ծայրերը գտնել: Փեսաղբէրը խնդրում է ցոյց տալ, թէ ինչպէս է կապուած շորերը և առաջարկում է նրա համար փրկանք: Սկսում են սակարկել, իվերջոյ փեսաղբէրը տալիս է կարողներից ամէն մինին մի մի բուլի և մի մի կտոր սապոն: Ապա վերցնում է հանգերձները և տանում հագցնում թագաւորին: Հաւաքւում են ծերունիները, բարեկամները, թագաւորի ընկերները: Բոլորը միասին սկսում են երգել մի որոշ սաղմոս, որից յետոյ թագաւորին բերում են շրջանի մէջ և պրեսվիտէրը մի աղօթք է կարդում. թագաւորը այս միջոցին չոգում է իւր ծնողների առաջ և խնդրում օրհնել իւր օրինաւոր ամուսնութիւնը: Ծնողները գնելով իրենց աջ ձեռները որդու գլխին՝ օրհնում են և իվերջոյ ասում. «Աստծու խաղաղութիւնը թող հանգչի գլխումդ յաւիտեանս յաւիտենից:» Ապա երեք անգամ որդին երկրպագում է ծնողներին, սրանք էլ իւրաքանչիւր անգամ մինչև ծնկները խոնարհւում են նրա առաջ և համբուրւում: Ապա պրեսվիտէրը կարդում է «Համբարձի զաչս ի լերինս» (120դ) սաղմոսը, որից յետոյ բոլորը երգում են 147դ սաղմոսը: Անմիջապէս՝ բոլոր հարսնեւորները, բացի թագաւորի ծնողներից, գնում են հարսնացուի տուն:

Այստեղ ընդհանուր աղօթքից յետոյ հարսնացուին իւր ընկերակիցները բերում են առաջ: Սա երեք անգամ երկրպագում է իւր ծնողներին, համբուրւում նրանց հետ և կանգնում թագաւորի դէմը: Պրեսվիտէրը հարցնում է պսակուողներին, թէ նրանք իրենց ազատ կամքով են ամուսնանում, և թէ նրանց մէջ ազգակցութիւն չկայ: Երբ գոհացուցիչ պատասխան է տրւում, թագաւորն ու թագուհին երկրպագում են միմեանց և համբուրւում, իսկ պրեսվիտէրը աղօթում է: Ապա հարսն ու փեսան միասին երգում են ասելով... երգւում ենք սուրբ Աւետարանով... որ աստուածային օրինաց հրամանով կամենում ենք միանալ օրինաւոր ամուսնութեամբ, մեր ծնողաց օրհնութեամբ և համաձայնութեամբ և մեր անձնական ցանկութեամբ... խոստանալով միմեանց հաւատարիմ լինել մինչև մեր կեանքի վերջը:

Ապա թագաւորը միայն ասում է.

«Քացի սրանից ուրիշ կին չպիտի ունենամ».

Հարսնացուն աւելացնում.

«Ես էլ երգւում եմ բացի սրանից ուրիշ ամուսին չունենալ»:

Այս ժամանակ պրեսվիտէրը դառնում է Հարսնեւորներին և ասում. Լսեցի՞ք, եղբայրներ, և վկայ էք:

Անմիջապէս Հարսնացուի Հայրը բռնում է Հարսի ձեռքից և տալիս է թագաւորին ասելով.

«Տալիս եմ դուստրս քեզ կնութեան. աստուածային օրէնքի Համաձայն տար նրան Հօրդ տունը»:

Պրեսվիտէրը կրկին աղօթում է, բոլորը չոքում են, ապա վերկենում, նորապսակները միասին երկրպագում ծնողներին և խնդրում, որ իրենց օրհնեն. սրանք էլ օրհնում են՝ դնելով իրենց յօջ ձեռքերը նրանց գլխների վրայ:

Յետոյ սաղմոսներ երգելով գնում են փեսայի տունը, միայն առանց Հարսի ծնողների: Փեսայի Հայրն և մայրը դռան առաջ դիմաւորում են նրանց, փեսի եղբայրը ասում է նրանց. «Ձեր խնդիրը կատարեցինք, ուրախացէք»:

Հայրը պատասխանում է. «Փառք Աստծու որ կատարեցիք, խնդրում եմ ներս Հրամէք»: Երբ տուն են մտնում, կանգնում են, «Հայր մեր» ասում, ապա՝ «Խաղաղութիւն ձեր տանը» (МИРЪ ДОМУ ВАШЕМУ):

— Խաղաղութիւն ձեր մուտքին (МИРЪ ВХОДУ ВАШЕМУ) պատասխանում են ծնողները: Անմիջապէս բոլորը միմեանց հետ Համբուրում են, յետոյ պրեսվիտէրը խրատ է կարդում թէ ինչպէս նորապսակները միմեանց հետ պիտի ապրեն սիրով, հաւատարմութեամբ և ծնողներին յարգելով: Փեսաղբէրը տանում է նորապսակներին միւս սենեակը, իսկ ինքը գնում բերում Հարսի Հօրն ու մօրը, երբ նորից աղօթում են, Համբուրում և ապա թէյ խմում, ճաշում ցրում:

Հետեւեալ օրը կրկին հաւաքւում են երկու կողմերի բարեկամները, ուտում խմում և ի վերջոյ միջնորդն (СВАХА) նշուէրներ է հաւաքում Հարսի Համար նախ փեսի և ապա Հարսի բարեկամներից: Մօտաւորապէս հաւաքւում է 10 բուլբի:

Նուէրներ տալիս մատուցում է մի որևէ ըմպելի, որի ժամանակ ոմանք բղաւում են „դառն է“ (горько), իսկոյն Հարսն ու թագաւորը Համբուրում են:

Սովորաբար Հարսանեկան ծախսերը աղջկայ տիրոջ Համար շատ անդգալի են, մինչդեռ տղի տիրոջ Համար Հասում են 200 — 250 բուբլու:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Մալականներն ապրում են առաւելապէս մեծ գերդաստաններով. վեց եղբայրների, երեսուն և հինգ հոգուց բաղկացած գերդաստաններ բաւականաչափ կան: Այսպիսի նահապետական գերդաստաններում իշխանութիւնը, կարողութիւնը և աշխատանքի բաժանումը կենտրոնանում է հօր անձնաւորութեան մէջ:

Նրա մահից յետոյ այդ իրաւունքն անցնում է գերդաստանի աւագ անդամին՝ նրա եղբօրը կամ աւագ որդուն: Միայն այս դէպքում այդ իշխանութիւնը փոքր ինչ սահմանափակւում է. սրանք պարտաւոր են գլխաւոր խնդիրներում խորհրդակցել գերդաստանի չափահաս տղամարդկանց հետ:

Գերդաստանի ներքին կառավարութիւնը պատկանում է մօրը, իսկ նրա մահից յետոյ՝ աւագ Հարսին: Հարսները սկեսուրին «Հարսնութիւն չեն անում», այսինքն խօսում են հետը: Տնային աշխատանքները Հարսները ոչ թէ Հայերի պէս աւանդական բաժանման Համեմատ են կատարում, այլ հերթով:

Գերդաստանի անդամների սեպհականութիւնն ընդհանուրին է պատկանում, չնայելով որ մի եղբայրը շատ, իսկ միւսը քիչ է վաստակում: Երբեմն կանայք իբր մասնաւոր սեպհականութիւն ունենում են մի քանի գլուխ կենդանի, որոնցից օգտւում է ամբողջ գերդաստանը և բաժանուելիս միայն տրւում իրեն Հարսին:

Բաժանուելիս ամբողջ գոյքը բաժանում են միայն եղբայրների վրայ Հաւասարապէս, յատկացնելով չամուսնացածներին՝ Հարսանիքի Համար անհրաժեշտ գումարները: Քոյրերին ո՛չ մի բաժին չեն հանում:

Ջաւախ չունեցողները որդեգրում են մի որևէ երեխայ, զիւղական տանուտիրոջ մօտ այդ մասին արձանագրութիւն կազմում և ապա մեռնելիս՝ նրան թողնում իրենց կարողութիւնը:

Տնփեսայութիւնն էլ գոյութիւն ունի սրանց մէջ և տընփեսան ժառանգում է աներոջ կարողութիւնը:

Անչափահաս որդիների վերայ հասարակութիւնը հոգաբարձու է նշանակում առաւելապէս մի ազգականի և նրանից միշտ հաշիւ պահանջում:

Այրի կինը կամ շարունակում է ապրել կեսրանց տանը, կամ ամուսնանում է: Եթէ որդիներ ունի՝ սովորաբար տանում է իւր հետ: Այս դէպքում հասարակութիւնը որոշում է, թէ ինչ պիտի հասնի այս երեխաներին նրանց անբաժան հօրեղբայրներից և այս մասի վրայ հոգաբարձու նշանակում, որպէս զի որբերը մեծանալիս ժառանգեն:

Սրանց մէջ ապահարզանը չի թոյլատրւում. միայն երբ կինն անընդունակ է համարւում ամուսնական կեանքին, ծերերի խորհուրդը թոյլ է տալիս սրա ամուսնուն ամուսնանալ մի ուրիշի հետ, իսկ առաջի կնոջն ապրուստի միջոց տալ:

Մալականներն առաւօտը թէյ են խմում և հետը հաց ուտում. կէսօրին ճաշում, ուտելով սովորաբար մի տեսակ կերակուր. երեկոյեան կրկին թէյ խմում, հետը ցամաք հաց և ճաշի կերակրի մնացորդները: Ընդհանրապէս չափազանց սիրում են թէյը և մեծ քանակութեամբ խմում: Առաւելապէս գործ են ածում կաթ և կարտոֆիլ:

Տ Ղ Ա Բ Ե Ր Ք

Մալական կանայք երկունքի ժամանակ ընդհանրապէս դիմում են իրենց տան բաղնիսը, ուր մի տատմօր և այլ կանանց օգնութեամբ ազատւում են: Սակայն անմիջապէս դուրս չեն գալիս բաղնիսից, այլ մնում են այդտեղ երեք օր պառկած և օրը երկու անգամ լողանում: Չորրորդ օրը նրանք գալիս են տուն, ուր երկու օր ևս պառկած մնում, ապա վեր կենում և զբաղւում միայն իրենց երեխայի հոգսով, որովհետև արու զաւակ բերողը քառասուն, իսկ աղջիկ՝ ութսուն օր անսուրբ է համարւում. ծննդկանը իրաւունք չունի ո՛չ հաց թխելու և

ոչ կերակուր եփելու, նրա հետ ոչ ոք, բա ի ամուսնուց, չի ճաշում: Պղծութեան օրերը անցնելուց յետոյ ծննդկանը լողանում է, լողացնում երեխային և ապա նրան դրկա՞ծ, նում է ժողովա-
րան, ուր խնդրում է աղօթել իւր և ի ր երեխայի համար, նրանք էլ աղօթում են: Յետոյ մի օր հրաւիրում են ծերերին և բարեկամներին տուն, ուր աղօթելուց յետոյ թէ՛ են խմում, ճա-
շում և ցրւում: Սովորաբար ծնողները իրենց աղգականների անուններից մինն ընտրելով տալիս են երեխային:

Թ Ա Ղ Ո Ւ Մ Ն

Հիւանդ ժամանակ հրաւիրում եմ ծերունիներին, որ զան հիւանդի մօտ աղօթեն, թերևս հիւանդը լաւանայ:

Ննջեցեալին տաք ջրով լողացնում են, սպիտակեղէն հագ-
ցնում. և որովհետև դազաղի վրայ կտոր չեն քաշում, ուստի՝
եթէ ննջեցեալը ծեր է՝ սև, իսկ եթէ երիտասարդ է՝ կարմիր
ծածկոցով ամբողջովին ծածկում են: Ապա հրաւիրում են ծե-
րունիներին, որոնք աղօթում են, սաղմոսներ երգում, կանայք
լացով ձայնակցում են տղամարդկանց սաղմոսերգութեան: Սրանց
մէջ չկայ հանդերձներ պատառելու, ննջեցեալին գրկել համ-
ուրելու սովորութիւնը:

Ապա թէ տղամարդիկ և թէ կանայք ուղեկցում են ննջե-
ցեալին մենջև գերեզմանատուն, տանելով նրան՝ եթէ չափա-
հաս է՝ չորս մարդկանց ուսերին յենած երկու ձողերի վրայ.
իսկ եթէ փոքր է, միայն մի մարդ առնում է կռան տակ:

Գազաղը դնում են գերեզմանի աջ կողմում, աղօթում
են, ծածկոցը վերցնում և դազաղը առանց մէջը միքիչ հող
ածելու իջեցնում են գերեզման, որ մօտ երկու և կէս արշին
խորութեան է լինում: Գերեզմանը հողով լցնելուց յետոյ կրկին
աղօթում են. սաղմոսներ երգում և վերադառնում ննջեցեալի
տուն, ուր կրկին աղօթում են, նստում թէ՛ խմում, չէ՛հաց ու-
տում, ապա վերստին խմբով աղօթում և ննջեցեալին արքա-
յութիւն մախթելով ցրւում: Վեց շաբաթից յետոյ կրկին հաւաք-
ւում են ննջեցեալի տունը հոգուհացի, խմբով աղօթում, երգում,
թէ՛ խմում, հաց ուտում և ցրւում: Ոմանք մի քանի տարի
շարունակ տարին մի անգամ կրկնում են այս հոգուհացը:

ԲՈՐԶԱԼՈՒԻ ԳԱԻԱՌ

Յ. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

Տ Ե Ռ Ո Ջ Ե Բ Ը Ն

Նկատելով, որ նոր շինուած Թիֆլիս-կարսեան երկաթուղին շատ շուտով ոչնչացելու է ազգագրութեան վերաբերեալ քանդակներն ունեցող և անցեալ եւ նախանցեալ ամառները ճանապարհորդեցի այս կողմերում, եղաւ Բորչալուի գաւառի բոլոր հայաբնակ գիւղերը, բացի Ծալկայից, որի միջով միայն մի երկու ուղղութեամբ անցաւ, որովհետեւ այս սեղի հայ ժողովուրդները կարնի գաղթականներ լինելով՝ ազգագրական տեսակէտից չեն տարբերուում Ջաւախքի բնակիչներից, որ նոյն սեղից եկած միեւնոյն ժողովուրդներն են, որոնց վերաբերեալ նկարներ եւ արդէն զի եւ առել եւ հրատարակել «Ջաւախ» խորագրով. եւ բուն նպատակը եղել է ուսումնասիրել լոռու բնիկներին, ուստի եւ թէ՛ ճանապարհորդութեան միջոցին եւ թէ՛ յետոյ եւ բաւականաչափ մնացել եւ բնիկ ժողովուրդներ ունեցող գիւղերում եւ մասնաւոր ժողով (Ուղուկար), որ լոռու մայրաքաղաքը կարող էր համարուել:

Եւ անձնական դիտողութիւններն ու հաւաքած նկարներ վերաստուել եւ յաւաքել եւ թէ՛ անցիւ եւ թէ՛ տպուած գրութիւններով, որ կարողացել եւ զտել. Առաջիններից նշանաւոր են, 1) Մեր յայտնի պատմաբան պ. Աղեքսանդր Երիցեանի Բորչալուի վերաբերեալ ժամանակագրական տեղեկութիւնները, ուստի լեզուով, 2) Նոյնպէս իւր բազմաթիւ հետազոտութիւններով յայտնի պ. Ս. Ջելինսկու Բորչալուի գաւառի լոռու շրջանի արեւմտական գիւղացիների տեսական դրութեան մասին նկարներ, ուստի լեզուով. 3) Վաղամեծիկ Եղիշէ Երզնկեանի (հաղթանքի) հաւաքած ժողովրդական բանաստեղծութիւնները, որ արժանապատիւ Եզնիկ Բախանայ Երզնկեանը հանեց ինձ յանձնել, եւ 4) Ուսումնական քուակներին Ուղուկար գիւղում ուսուցիչ, իսկ այժմ նոյն գիւղում խանութպան պ. Գեորգ Խարազեանի «Մի

սարի գիւղում կամ վարժապետի յիշատակարանը՝ խորագրով գիւղական անցքերի բուսական ստուար օրագրութիւնը, որից եւ քաղեցի զուս ազգագրական նիւթերը.

Յայտնելով իմ խորին շնորհակալութիւնս վերոյիշեալ յարգելի անձնաւորութիւններին, ինչպէս եւ իմ յօնեցի աշակերտներին, քահանաներին, ասուեսերներին եւ այն բոլոր անձինքներին, որոնք մի որեւէ կերպ նպաստեցին ինձ իմ համալսարհորդութեանս միջոցին, եւ կամեցում եմ յիշել այստեղ նաեւ ինձ յայտնի այն բոլոր, արդէն լոյս տեսած աշխատութիւններն ու յրագրական փոքր ի շատ ցեանաւոր յօդուածները, որոնք վերաբերում են հորչալուի գաւառին եւ որոնցից, սակաւ բացառութեամբ. եւ օգտուել եմ: Այս ցուցակը քերելու օգտակար լինի այն անձերին, որոնց հետաքրքրութիւնը չի կարողանալ յազուրդ ստանալ ներկայ աշխատութիւնիցս. ինչ վերաբերում է պատմական տեսութեան աղբիւրներին, եւ զանց եմ առնում վերսին յիշելու այստեղ, որովհետեւ հորչալուի գաւառին վերաբերեալ յատուկ գրուած չկայ. այլ զանազան տեղեկութիւններ, սաստիկ խառն կերպով ցրուած հայ եւ վրաց գրեթէ բոլոր մատենագիրների մէջ. եւ ամիսների ընթացքում քերթեցի սրանցից շատերը եւ ուսնից ինչ գրասայ, յիշատակեցի իւր տեղում:

Իննիսնեան. Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. Վեներսի 1822.

Ս. Ջալալեան. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան. ա. եւ բ. հատոր. Թիֆլիս 1842 եւ 1850.

Կիրակոսեան. Հին Իգահասցիք. Մեղու Հայաստանի 1858.

Կիրակոսեան. Գաւառական հանելուկի վրայ. Մեղու Հայաստանի 1860 № 3 եւ 4.

Ռ. քէկ Երզնկեանց. Եկարագրութիւն Սանահնի. Մեղու Հայաստանի 1860 № 1, 2, 3.

Հրովարտակ երեք քաղաւորաց. Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, Հաղբաւի վանքի մասին: Մեղու Հայաստանի 1860 № 10.

Ս. Ն. Գուգարաց աշխարհ. Փորձ. Ա. սարի № 2.

Նժ. Գ. Քոչարեան. Լոռու գիւղական կեանքից պատկերներ, Փորձ.

Ք. Ճանապարհորդական յիշատակարան. Ներածական. 1884 թ. № 42, 43, եւ 1885 թ. № 2 եւ 3.

Երզնկեան Ռոստոմ քէգ. Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբաւայ (գրաբառ). Վաղարշապատ 1886.

Վրէն Տաւրացի. Ժողովրդական աղօթքների մասին. Կոր-Դար 1887 № 123 - 127.

Լոռու գաւառի գիւղացիների տնտեսական վիճակը, Կոր-Դար, 1890 № 182.

Ազապեան. Թիֆլիսից Ջալալ-օղլի Նոր-Դար. 1892 № № 101 — 108.

Վ. Մեհրաբեան. Բորչալու գաւառի ազգաբնակչւթեան սնեւսական դրուքիւնը. Տարագ 1893 է. 247.

Ն. Քարամեան. Ծալկա. Երեւ օր գաղթական հայ գիւղացիների Երջանում. Արձագանք. 1894 № № 89, 90, 91, 92, 100.

Յ. Թումանեան. Բորչալու. Հորիզոն, գրական հանդես. 1894.

Վինակագրական տեղեկութիւնք Լոռուայ. Արձագանք 1895 № 21

Ի. Յարութիւնեան. Սանահին. Ազգագրական Հանդես, գիրք Գ.

Գ. Բ. Երզնկեան. Լոռեցոց հարսանիքը. Ազգագրական Հանդես, Գ. գիրք.

Նոյն. Կայեան բերդ եւ Կայենոյ ձոր. անդ.

Տեղացի. հարձախաւս ու Գրիգորի վանքը, Արախ 1897. գիրք Բ.

ԲՃ. Գ. Տ. Գ. Ջախարիա սպասալարի սուրբ. (Կեղծ է), Արձագանք 1897 № 7±.

Գիւս ա. Բ. Ազանեան. Հնից Գորից, հնախօսական ուղեւորութիւն. Լոռայ 1900 № 1 եւ 2. եւ 1901 № 2.

Ի. Յարութիւնեան. Իմ օրագիրը. Լոռայ 1901 № 1.

Ե. Ս. Սանահին եւ Հաղբաս վանքերը, Արախ 1901 № 8, 9

Գ. Ե. Տուսկուղու գերեզմանը. Արձագանք 1894 № 143.

Գ. Ե. Ջնոդ եւ Կայծօն բերդերը. Արձագանք 1894 № 85

Муровьевъ. Грузія и Армения. часть II. Спб. 1848.

Абухъ. О кристаллическомъ градѣ въ трилѣтскихъ горахъ, въ Зап. Кавк. Отд. Имп. Русс. Геогр. Общ. Кн. X. вып. 3-ий 1879.

Гриммъ: Памятники христіанской архитектуры въ Грузіи и Арменіи. Спб. 1866.

Юсселиани, Путевыя замѣтки отъ Тифлиса до Ахталы. Тифлисъ.

А. Ерицовъ. Монастырь Ахпатъ. Кавказская Старина 1872 г. № 2 и 3.

А. Ерицовъ. Монастырь Ахтала Кавказская Старина 1872 № 1.

Баградзе. Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства. Сопиашѣ է նախ «Акты Археогрофической коммисіи» V և VI հատորներում և չետոյ «Записки Общества Любителей Кавказской Археологии» ԺԷջ: Тифлисъ 1875 г.

А. Ерицовъ. Экономическій бытъ государственныя крестьянъ Борчалинскаго уѣзда, Тифлисской губерніи. Тифлисъ 1889 г.

Кондаковъ. Опись памятниковъ древности въ некоторыхъ храмахъ и монастыряхъ Грузіи. Спб. 1890.

А. М. Аргутинскій—Долморукий, В. П. Бочкаревъ и Р. И. Даниловичъ. Районъ Тифлиско-Карсско-Эриванской желѣзной дороги въ экономическомъ и коммерческомъ отношеніяхъ. Изданіе Закавказской желѣзной дороги. Тифлисъ. 1897 г.

Кондратенко. Сборникъ статистическихъ данныхъ о землевладѣніи и способахъ хозяйства въ пяти губерніяхъ Закавказскаго края. Изд. Закавказскимъ статистическимъ комитетомъ. Тифлисъ 1899.

Mém. de l'Acad. des sciences de S. Petersb. VII série, t. VI. № 6. p. 1—46. Յ. Արեւելոցի Հայրաքանի եւ Սանահինի նկարագրութիւնը:

Description géographique de la Géorgie, par le tsarévitch Wakhoutch. trad. par Brosset, S. Petersb.

Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle. traduite par M. Brosset. S. Petersb. 1849—1858 ՏՀատոր.

Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. C. par M. Brosset. 1851.

De Morgan. Mission scientifique au Caucase*). Paris 1890

*) Զարուհակելով որոնել պարբերական հրատարակութիւնների մէջ Բորչալուն վերաբերեալ յօդուածներ, գտածներս կը յիշատակեմ աշխատութեանս վերջում:

Ա. ՄԱՍՆ
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.
ԻՆՇԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ռոջալուի գաւառն իբր մի առանձին վարչական միութիւն կազմուեց 1880 թուին Թիֆլիսի գաւառից: Սրա մէջ մտան Բորչալուի հարթութիւնն և Լօռի ու Թրիալէթ լեռնային գաւառակները, կամ հայկական հին բաժանմամբ՝ Գուգարաց աշխարհի Չորափոր (Դերեղ գետի հովիտը, իւր Սևորդեաց (Սաղուձոր) և Կայենոյ ձորերով): Գործփոր (Սոմխէթը և Բորչալուն), Տաշիրը (Լօռի), Թուեղք (Թրիալէթ), Քաղափոր (Քոչնիսի ձոր) և Դմանեաց աշխարհ (Դմանիս) գաւառակները:

Ամբողջ գաւառը կոչուել է իւր մի մասի՝ Բորչալուի հարթութեան անունով, իսկ սա, որ հայերից Գործփոր, իսկ վրացիներից Սոմխէթ էր կոչուում, վերակոչուել է Բորչալու այն թուրք ցեղի անունով, որ Չաչ-Աբասը վերաբնակեցրել է այստեղ, (1603 թ.) ինչպէս պատմում է վրաց թագաւորագն աշխարհագիր Վախուշտը *):

Այս գաւառը տարածւում է հիւսիսային լայնութեան 41°48' ու 40°46' և արևելեան երկարութեան 61°26' ու

*) Description géographique de la Géogie, par le tsarévitch Wakhoucht. trad. par M. Brosset p.

62°47' միջև, բռնելով 111₉₆, քառ. մղոն, կամ 5,417₂ ք. վերստ, և կամ մօտ 564,472 դեսիատին տարածութիւն:

Պատկանելով Թիֆլիսի նահանգին, նա ընկնում է նրա Հարաւ-արևելեան մասում և նրա Գորու և Սղնախի գաւառ-ներից յետոյ ամենամեծ գաւառն է իւր տարածութեամբ:

Մանրամաները. — Ամենահիւսիսային սահմանային կէտը կազմում է Ջամ-ջամ (41°48' Հ.) լեռը, որ պատկանում է Թրիա-լէթու կամ Արջեանու լեռնաշղթային: Իսկ վերջինս կազմում է այս գաւառի հիւսիսային, բնական սահմանը: Այս գիծը Ջամ-ջամ լեռից փոքր ինչ Հարաւ թեքուելով՝ ուղղուում է համարեա 41°45' զուգահեռականի ուղղութեամբ, բաժանելով Բորչալուի գաւառը Գորու գաւառից: Այսպիսով այս սահմանը 33 վերստաչափ ձգուելով մինչև Մզիս Յիւլիբի (7390 ֆ.) լեռան մօտերքը, թեքւում է դէպի Հարաւ, ուղղակի այն տեղը, ուր Բորչալուի, Գորու և Թիֆլիսի գաւառներն ընդհարում են միմեանց: Արևելեան սահմանն այսպիսով սկսւում է Մզիս Յիւլիբի լեռից, ուղղւում նախ դէպի Հարաւ, ապա՝ թեքուելով դէպի արևելք, և կտրելով Ալգետ գետն ու Դեղին լեռը (5976'), Եալլօ (6409'), Դեյլիւզաղ, Խալէկ (6022') լեռների վրայով Հարաւ-արևմտեան ուղղութեամբ հասնում է մինչև զբոմանա-ցիների Ալէքսանդրօպօլիս գաղութը ու յետոյ արդէն դառնում է դէպի արևելա-Հարաւ, և կրկին արևելք՝ Կուրի վտակ՝ Խըրամ գետի ուղղութեամբ: Այստեղ սահմանն անցնում է Խրամի նեղ ու խոր ձորով և Արխլու գիւղից ոչ հեռու, համարեա 62°22' ա. երկ. ուղղւում է դէպի հիւսիս-արևելք, երկրորդ անգամ կտրում Ալգետ գետը և գաւառի հարթ մասով ու Եաղ-լուջա լեռնաշղթայով հասնում է մինչև Կուր գետը: Գնալով Ղարայազի դաշտավայրի և Կուրի հոսանքի ուղղութեամբ, այս արևելեան սահմանն երրորդ անգամ կտրում է Ալգետը, նրա Կուրի հետ խառնուելու տեղում, անցնելով Խրամի վրայի Կարմիր կամրջով գաւառի լեռնային մասը, հիւսիս արևելքից դէպի Հարաւ-արևմուտք: Ապա կտրում է Պովերի-թալա, Սալեր-կա-թալա, Դոնդար, Ջիշ-թափա, Մարգաքար (7379'), 2ա-թին-գաղ լեռները, միջանի պտույտներ է անում և հասնում

գաւառի հարաւային վերջին կէտին՝ Ծակ-քար լեռան, որի մօտ գտնոււմ է խալաբ բարձր գագաթը, որ հասնում է մինչև 9918' բարձրութեան: Խրամը Կուրի մէջ թափուելու տեղից գաւառիս սահմանն այլ ևս չի շփոււմ Թիֆլիսի նահանգին, այլ Դանձակի նահանգի Ղաղախի գաւառին: Ծակ-Քարից արդէն սկսոււմ է գաւառիս արեւմտեան սահմանը, որ բաժանում է Բորչալուի գաւառը Երևանեան նահանգի Աղէքսանդրապօլու գաւառից: Այս սահմանը հարաւից դէպի հարաւ-արեւմուտք տարածուելով՝ Քեօմադաղ լեռան վերայով ուղղոււմ է դէպի Սիսի-Մագանի պղնձահանքը (4120'), կտրոււմ է Դերեգ գետը, Քարհանք (7328'), Բգովդալ (9184') լեռներով ձգոււմ է Չուբուխլու և Աղլախանու լեռների ուղղութեամբ և Աղլախան լեռան գագաթից ուղղակի գաւառում է դէպի հիւսիս և յետոյ հիւսիս-արեւմուտք: Այստեղ նա ուղղոււմ է դէպի Մոկրիա կամ Ղարաադաջ լեռների զլխաւոր շղթան, և Ախալքալաքի գաւառի սահմանից ոչ հեռու, Լէկլի-գալ լեռան (10491') մօտ համարեալ ուղիղ գծով բարձրանում է հարաւից հիւսիս: Անցնելով Ախալքալաքի գաւառի Թափարաւան լըճից 3-4 վերստ և Պիկէտ լեռան ու Թիքմա-տաշ սիւնի վրայով, այս սահմանը համարեալ ուղիղ անկիւնով ուղղոււմ է գաւառի ամենա-արեւմտեան կէտին, Սամսար լեռան (10777'), կտրոււմ Ղարադուգէյ, Զաւ-Նաբաթ (9611'), Տաւ-Գոթելի (9211') լեռները և Դորու գաւառի ուղղութեամբ անցնում նախ հիւսիս-արեւմուտք, յետոյ հիւսիս-արեւելք և հասնում Զամ-ջամ լեռան, այն կէտին, որտեղից մենք սկսեցինք գծել սահմանը:

Այսպիսով Բորչալուի գաւառի մեծ մասը շրջապատուած է բնական սահմաններով, կամ կից լեռնաշղթաներով, կամ սրբանց փոքրիշատէ՝ բարձր ճիւղերով, մօտ 365 վերստ տարածութեամբ. և միայն հիւսիսային և արեւելեան սահմանների մի մասն է իջնում հարթութեան վրայ և ձգոււմ Կուրի և նրա վտակ խրամի հոսանքի ուղղութեամբ մօտ 85 վերստ, և բլրոտ հարթութեան վրայով խրամ և Կուր գետերի միջև մօտ 30 վերստ: Այսպիսով Բորչալուի գաւառի սահմանային գիծը,

որ Հասնում է մինչև 480 վերստի, ընդհարում է Հիւսիսից՝ Գորու (մօտ 55 վ.), արեւելքից՝ Թիֆլիսի (մօտ 145 վ.) և Ղազախի (մօտ 100 վ.), հարաւից և հարաւ-արեւմուտքից՝ Աղէք-սանդրապօլի (մօտ 100 վ.) և արեւմուտքից՝ Ախալքալաքի (մօտ 80 վ.) և Գորու գաւառների հետ:

Հեռնէր. Բորչալուի գաւառներեք կողմից լեռներով շրջապատուած բարձրաւանդակ է, որի միջին մասը մի քանի ուղղութեամբ կտրտուած է շրջապատող լեռների ճիւղատրութիւններով: Միայն Հիւսիս արեւմտեան մասը, որ կոչւում է Բորչալի, սաստիկ տարբերում է միւս մասերից, կազմելով Ղարալագի հարթութեան շարունակութիւնը, որից նա բաժանւում է Կուր գետով:

Այս գաւառի Հիւսիսային սահմանում տարածւում է Թրիալէթի լեռները, որ ձգւում են բաւական երկար և կազմում խրամ և Կուր գետերի ջրաբաշխը: Այս լեռները ձգւում են Բորժոմի հովտից և կազմում փոքր Կովկասի արեւելեան կէտը, իսկ արեւմտեանը կոչւում է Ախալցխա-Խմերէթեան լեռնաշղթայ: Թրիալէթի լեռնաշղթան տարածուելով Փոցխով գետը Կուրի մէջ թափուելու տեղից մինչև Թիֆլիս քաղաքը, մօտ 133 վերստ երկարութեամբ, իւր ամենալայն մասերում Հասնում է միայն 50 վերստի: Այս լեռների միջին բարձրութիւնը Հասնում է մինչև 7800 ոտ. իսկ մի քանի գագաթներ 9300 ոտ. էլ անցնում են: Թրիալէթի լեռների Հիւսիսային լանջը, որ դէպի Գորի գաւառն է նայում, շատ զառիւլայր է, և ամբողջովին անտառապատ: Իսկ հարաւայինը, որ մտնում է Բորչալուի գաւառը, աւելի պակաս զառիւլայր է և անտառազուրկ: Թրիալէթի լեռնային շրջանը ոստիկ ձգուած ձուածիրի ձև ունի, որ երեք կողմից շրջապատուած է Կուր գետով և որի մեծ շառաւիղի մի ծայրը մօտենում է Թիֆլիսին, իսկ միւսը Փոցխովի և Կուրի խառնարանին: Այս շրջանի կենտրոնական մասում բարձրանում է Արջեան լեռնաշղթան, որի ճիւղերը մօտակա մասերի հետ միասին կրում են Թրիալէթ անունը: Արջեան լեռնաշղթան դէպի Հիւսիս իջնում է շատ ուղղաձիգ լանջերով, իսկ դէպի հարաւ շատ թեք է: Այս մասը ցածրանում է դարատափերով, որոնք միմեանցից բաժանւում են լայն հովիտներով: Գրէթէ

այս բոլոր հովիտներն սկիզբն են առնում հարթ բարձրաւանդակի վրայ, ուր նրանց ափերն արդէն նկատուում են ցածր բարձրութիւններով: Բայց դէպի արեւելք գնալով, հովիտների յատակը սկսում է խորանալ և միքիչ էլ հեռու, նրանց ափերն բարձրանում են իբր առանձին նշանաւոր շղթաներ. սակայն և այնպէս՝ այս ափերի սուր ճիւղաւորութիւնների և շղթաների միջին բարձրութիւնն այնուամենայնիւ ցածր է մընում արեւմտեանից, — Թրիալէթի լեռների բարձր, հարաւային լանջից, որ կազմում է Ծալկայի բարձր սարահարթը, որի միջին բարձրութիւնը հասնում է 5000 ոտնաչափի:

Թրիալէթի լեռների հարաւային լանջն աւելի նեղ, բայց և աւելի քիչ զառիվայր է, քան հիւսիսայինը, ցանցաւ բնակութիւն ունի, բայց և ծածկուած է ընդարձակ արօտատեղիներով և լի է հրաբխային խոշոր քարերով: Հարաւային լանջի լայնութիւնը, որ նայում է Բորչալուի գաւառին, տատանւում է 30 մինչև 12 վերստի մէջ:

Երկրաբանական տեսակէտից, Թրիալէթի լեռնաշղթան, պ. Փիլիպպովի կարծիքով, *) շատ նման է Ախալցխա-Իմերէթեան լեռներին: Միւսնոյն երկրորդական և երրորդական նստուցքային կազմութիւններն են, որոնց վերին մասերը կտրտուած են և մասամբ ծածկուած պորփիրով, նմանաքարով (долеpnитъ) և նորազոյն կազմութեան ուրիշ հրաբխային տեսակներով:

Երկրաբանների կարծիքով Ախալցխա-Իմերէթեան և Թրիալէթի լեռները մի ժամանակ կազմել են մի լեռնաշղթայ և երբ երրորդական կազմակերպութեան շրջանում Արացա-Իմերէթեան լեռնաշղթան բարձրացել է ուղղահայեաց դէպի Ախալցխա-Թրիալէթեան լեռնաշղթան՝ այս վերջինիս մէջ յառաջացրել է մի ճեղքուած — Բորժոմի հովիտը, որի միջով և դուրս է թափուել Ախալցխայի ծովը: Արեւի ակադեմիկոսն ենթադրում է, որ Թրիալէթի լեռների ամբողջ հիմքը կազմուած է հատա-

*) В. Н. Филипповъ: Топографическое описание Тифлисской губерніи.

քարից (гранитъ), փալարախառն և քլորիտային թերթաքարից (слюдистые и хлоритовые сланцы) և զգաքարերից (гнейсы), որոնք, սակայն, շատ քիչ են երես դուրս գալիս:

Նստուցքային կաղմութիւնից այստեղ պատահում են միայն կաւճային և երրորդական, նորարշալրշային նստուցքներ: Երրորդական նստուցքի հաստութիւնը հասնում է 3000—3500 ոտնաչափի: Լեռների գլխաւոր զանգուածը կաղմուած է հրաքիւային հեռւեալ տեսակներից. խտաքար (трахитъ, trachyte), անտեզիտ (антезитъ), պորփիր (авгитовый порфиръ) և այլն, ինչպէս և զանազան տեսակի լուաներ:

61°53' միջէորէականի մօտ, Արջւանու լեռնաշղթայից բաժանւում է Բեդենեան լեռնաշղթան, և տարածուելով դէպի հարաւ-արեւելք՝ մտնում է Թիֆլիսի գաւառի սահմանները: Այս լեռների մի ճիւղն ուղղուելով դէպի հարաւ-արեւմուտք, կրկին մտնում է Բորչալուի գաւառը: Այստեղ նրա թեք լանջերը, որ առաւելապէս ժայռոտ են և միայն Ալէքսանդրով-հիլք զաղութի հանդէպ ծածկուած են բուսականութեամբ, կաղմում են խրամ գետի այն խոր ձորը, որ ձգւում է մինչև Քուլագիրանի կամուրջը, ուր գետը ձորից դուրս է գալիս գաշտավայրը:

Թրիալէթի լեռներն արեւմտեան կողմից միանում են Յիւլէ-Ջուարի լեռնաշղթայի հետ, որ ձգւում է գաւառիս հիւսիս-արեւմտեան սահմանից դէպի հարաւ: Այս լեռնաշղթան գաւառիս հիւսիսային մասումը դէպի ներս տալիս է մի քանի ճիւղեր:

Այն տարածութիւնը, որ հիւսիսային կողմից շրջապատուած է Արջւանի լեռներով, արեւմտեան և մասամբ էլ հարաւային կողմից Յիւլէ-Ջուարի լեռնաշղթայով և արեւելքից՝ Բեդենեան լեռներով ու խրամ գետի ժայռոտ ձորով, կաղմում է Ծալկայի հարթութիւնը: Սա բոլորովին հարթ, համարեա ուղղանկիւն սարահարթ է, որ ունի 30 վերստ երկարութիւն, 10 վ. լայնութիւն և մօտ 340 ք. վերստ մակերևոյթ: Նա կաղմուած է նմանաքարի լաւայից և բարձրանում է ծովի մակերևոյթից 5000 ոտ: Այս սարահարթը ցածրանալով դէպի ա-

րեւելք, վերջանում է Հարթ մարզագետիններով Հախուտ բարձրա-
ւանդակով, որն ունի ուղղաձիգ իջնող լանջեր և կազմում է Դե-
ղին լեռան վերին մասը: Համարեա այս ամբողջ սարահատքը
ծածկուած է արտերով և մարզագետիններով: Այս և խրամ
դետի այստեղի ափերը ցածր են և միջոյ են տալիս օդառե-
լու նրանց ջրերից ոռոգելու համար:

Յիւէ-Ջուարի լեռները, որ սահմանափակում են Ծալկայի
Հարթութիւնն արեւմտեան կողմից, Հարաւ ուղղուելով ստա-
նում են Ղարա-աղաչ կամ Մոկրիա լեռներ անունը: Այս լեռների
նշանաւոր գագաթներն են. Դաւաղրան (9254), Աղբքար
(9765'), Էմէկլի (10.018') և Լէկլի-դաղ (10,491'): Մոկ-
րիա (Թաց) անունն այս լեռներին տուել են ռուսներն այն
կաջուն ցեխի պատճառով, որ զոյանում է սրանց վրայ օդե-
րեւութային ամենափոքր նստուցքի ժամանակ: Իսկ Թուրքական
Ղարա-աղաչ (սև-փայտ) անունը վկայում է, որ այս լեռները,
որ այժմ բոլորովին զրկուած են անտառային բուսականութիւ-
նից, մի ժամանակ անտառապատ են եղել: Այս լեռների ա-
րեւելեան լանջը, որ ամբողջովին մտնում է Բորչալուի գաւառը,
հետզհետէ լայնանում է և հասնում 10 մինչև 20 վերստ լայ-
նութեան: Նա բաղկացած է յետին ժամանակի Հրաբխական
նստուցքային խառնուրդից, որ ամենափոքր խոնաւութեան մի-
ջոցին դառնում է անանցանելի կաջուն ցեխ: Այս լանջերն
ամբողջ Անդրկովկասում յայտնի են իրենց հրաշալի արօտա-
տեղիներով:

Ղարա-աղաչի լեռներն արեւմուտքից 20 վերստից աւելի
սահմանափակում են Լօռու լեռնային Հարթութիւնը և Հարա-
ւում միանում Բգովդալի լեռնաշղթայի հետ: 5—10 վերստ
լայնութեամբ տարածուելով՝ այս լեռնաշղթան իւր զանազան
մասերում կրում է առանձին լեռների անուններ, ինչպէս՝ Աղ-
լախան, Չուբուխի և Դվալ: Բգովդալի լեռնաշղթան, որ բա-
ժանում է Բորչալուի գաւառն Աղէքսանդրապոլի գաւառից, իւր
հիւսիսային, տեղ տեղ անտառապատ լանջով, Հարաւից սահ-
մանափակում է Լօռու Հարթութիւնը, որ կտրտուած է գե-
տակների ժայռոտ հուներով:

Բզովդալի արևելեան կիսում առաւելապէս գտնում են սիէնաքար (сіэнітъ), որձաքարային պորփիր (кварцовый порфиръ), դիարիտ (діаритъ), ֆելզիտային պորփիր (фелъзитро-вый порфиръ) և բիւրեղային որձաքար (кристаллическій кварцитъ), որ զործնական մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև նրանից ստանում են դաւառի ամենալաւ ջաղացաքարը: Այստեղ ակադեմիկոս Աբիխը գտել է բիւրեղային կրաքար, որ նման է Ղարայաղի մարմարիօնին, և տանիքի բաւական հաստ թերթաքար: Հարուստ է նաև հանքերով: Բզովդալի լեռնաշղթան մօտ 50 վերստ երկարութիւն ունի, իսկ ամենալայն մասը հասնում է 20 վերստի: Նրա երկու լանջերն էլ միատեսակ թեք են:

Ոչ մի տեղ, ասում է ակադեմիկոս Աբիխը *), այնպէս լաւ ֆելզիտ չի գտնում, ինչպէս Ուզունլարում, ուր լպտտահում են ահագին մեծութեան կտորներ: Սրանք ճարտարապետական տեսակէտից շատ նշանաւոր են, որովհետև քանդակագործութեան մէջ գործ են ածում, շատ գիմացիուն են, և կլիմայական ազդեցութիւններին դժուարութեամբ են ենթարկւում:

Բզովդալի լեռնաշղթայից հիւսիս, Ղարադաշի լեռների լէկ-լի-դաղ գագաթից սկիզբն են առնում Սոմխէթի կամ Աղդի-բէոկ լեռները, որ ուղղւում են արեւմուտքից արևելք մինչև Դիքեդ գետը: Այս լեռներն սկզբում նեղ են, միջին մասում հասնում են 50 վերստ լայնութեան, բռնելով այն տարածութիւնը, որ սահմանափակւում է Հետևեալ գետերով. Օրօզման, Մաշապեր, Խրամ, Բորչալի (Դիքեդ), Կամենկա և Ջիլդի: Այս լեռները մեծ մասամբ ծածկուած են ամենալաւ անտառներով: Սոմխէթի լեռները, որ իրենց արևմտեան վերջաւորութեան վրայ հազիւ նկատելի են, իրենց շարունակութեան վրայ հասնում են զգալի բարձրութեան:

40°17' և 41°30' հիւսիսային լայնութեան և 62°15' և 62°48' արևելեան երկարութեան միջև տարածւում է

*) Геологическія наблюденія въ нагорной странѣ между Курой и Араксомъ. Կիշ. Марковъ Зап. Геогр. Общ. кн. VIII 1873 г.

Բորչալուի ընդարձակ ցած հարթութիւնը, որ ոռոգւում է Ալզետ, խրամ, Բորչալի (Դեբեդ) գետերի գետաբերաններով: Այս դաշտը հիւսիսից սահմանափակւում է Թրիալէթի լեռների և Յաղլուջա լեռնաշղթայի փէշերով, արևելքից՝ Կուր գետով, իսկ հարաւից և արևմուտքից՝ Հայ-Պանձակեան և Սոմխէթի լեռների ստորոտներով: Պաշտի բացարձակ բարձրութիւնը 1070 ոտ. չի անցնում: Նա մօտաւորապէս բռնում է 520 ք. վերստ տարածութիւն. ամենամեծ երկարութիւնը հասնում է 35 վերստի, լայնութիւնը՝ մինչև 26 վերստի: Բորչալուի հովիտը, արտերն ոռոգող ջրերի առատութեան պատճառով, սաստիկ արգաւանդ է և խիտ բնակութիւն ունի: Նրա մակերեսով թրջողորովին հարթ է, զուրկ անտառային բուսականութիւնից: Այստեղ գետերը հոսում են ցած ափերի միջով և արտերը ջրելու բոլոր յարմարութիւններն ունին: 62⁰ միջէօրէականից գէպի արևելք, Սոմխէթի և Բզովզալի լեռները մօտենում են միմեանց իրենց ստորոտներով և կապմում կամենկա գետի հովիտը. իսկ 60⁰ միջէօրէականից արևմուտք՝ այս լեռների միջև տարածւում է բոլորովին հարթ բարձրաւանդակ - Լօռուդաշտավայրը, որ կլոր ձև ունի և բռնում է 450 ք. վերստ տարածութիւն, մօտ 4700 ֆ. միջին բարձրութեամբ, և կադմուած է Անդրկովկասում սովորական հրաբխային տեսակներից, ինչպէս են բազալիտ (базальт) և խոտաքար (трахит): Այս վերջիններս երբեմն երես են դուրս գալիս:

Այս դաշտավայրի հիւսիս արևմտեան մասում կան շատ ճահիճներ և շամբեր, որ սկիզբն են տալիս շատ գետակների և վտակների: Միւս մեծագոյն մասը ծածկուած է պարսրտ արօտներով, որոնք զիւղերի մօտ փոխւում են արտերի: Հողը առաւելապէս մութ շագանակագոյն կամ տիսլական սևահող է, և մասամբ կաւահող, տեղ տեղ լի հրաբխային տեսակների քաբալին մնացորդներով: Անտառներ պատահում են միայն Ջալալօղլու մօտերքից:

Գետերը. — Գետերով, գետակներով շատ հարուստ է այս դաշտը, նրան է պատկանում խրամ գետի աւազանը և Ալզետի միջին ու ներքին ընթացքը:

Խրամ՝ Սա, որ Կուրի աջ վտակն է, սկիզբն է առնում Բորչալուի գաւառից դուրս՝ Յիւրա-ձղարոս-մթա լեռան Հարա-լային ստորոտից և հոսելով Տաւ-Գոթելի դաղաթից փոքր ինչ հիւսիս՝ մտնում է այս գաւառը՝ պատմական Կցիա անունով։ Ապա Աբուսնի գիւղի մօտ դուրս է գալիս Ծալկայի դաշտ-ովայրը և սաստիկ դանդաղ հոսելով՝ յառաջացնում է ճահճային ափեր։ Եզգի-քիլիսա գիւղի մօտ նրա մէջ թափւում են ձախ կողմից՝ Ջինիս և աջից՝ Նարդւան և Անգամա վտակները։ Հոսելով շատ քիչ բարձրացող ափերի միջով, Կցիան Ծալկա բերդի (Գունիա-ղալա) մօտ ստանում է խրամ անունը։ Այնուհետև Բարմաղսըս գիւղից սկսած, նրա երկու կողմից տարածւում են հրաբխային զանգուած ունեցող բլուրներն, որոնք ջրի մակերևոյթից տեղ տեղ մինչև 500 ոտնաչափ բարձր են։ Ծալկայի դաշտավայրի բնակիչները չեն օգտւում խրամից՝ ջրիլու իրենց դաշտերը, որովհետև տեղի բարձրութեան պատճառով (մօտ 5000 ֆ.) հողը շատ դանդաղ է չորանում, մանաւանդ որ ամառը վտակները դուրս գալով ափերից, հարկաւոր եղածից շատ աւելի խոնաւութիւն են տալիս երկրին, այնպէս որ ցանքսերը շատ անգամ աւելի խոնաւութիւնից են վրնասւում, քան թէ չորութիւնից։ Բայց խրամն այս տեղերում տալիս է այն համեղ, ձկների մի քանի տեսակները, որոնք Թիֆլիսում յայտնի են ընդհանուր «խրամուլի» անունով։

Ալէքսանդրսհիլֆ գաղութից ներքև խրամն աջ կողմից ընդունում է իւր երկու նշանաւոր վտակները՝ Չոչիան և Ղաւրաբուլախ, որոնք սկիզբն են առնում Մոկրիա լեռներից, իսկ ձախ կողմից՝ մի քանի աննշան վտակներ։ Մօտ ութսուն վերստ հոսելով նեղ ձորի միջով՝ խրամն Արբիլու թրքաբնակ գիւղի մօտ դաշտ է դուրս գալիս։ Փոքր ինչ ցած, Մուլա-Ահմէտլի գիւղի մօտ խրամի մէջ աջ կողմից թափւում է աւելի ջրառատ Մաշաւեր (նոյնպէս Չապալ) վտակը։ Սա կազմուելով Մոկրիա լեռներից բխող բազմաթիւ լեռնային վտակներից, Բաշքե-չուտ գիւղի մօտ ձախ կողմից ընդունում է Մահմուտլի վտակը, և շուտով մտնում մի բաւական խոր ձոր։ Ապա նրա մէջ թափւում են նոյն աջ կողմից ոսկու աւազով հարուստ Բինաձոր

և Դամբուտ վտակները. սակայն Մաշաւեր գետակը մինչև Քվեշի գիւղը շարունակում է հոսել խոր հունով, համարեա ոչ մի օգուտ չբերելով շրջապատող դաշտերին: Իսկ Բաշքեջուտ գիւղից մինչև Քվեշի գիւղը գտնուող այգիներն ու պարտէզներն առաւելապէս ջրում են Մաշաւերի մէջ թափուող վտակների ջրով: ԵկատերինէնՖէլդ գաղութի մօտ Մաշաւերն ստանում է գիւղատնտեսական նշանակութիւն, երկու մեծ ջրանցքներով առատութեամբ ջրելով գերմանացիների այգիներն ու մասամբ նաև արտերը: Այս գաղութից ներքև, Մաշաւերի մէջ աջ կողմից թափւում է Բոլնիս-չայը, ոռոգելով Բոլնիս խաչէնի, խատիս Սոպելի, Միգիրլու, Արգալա և այլ գիւղերի այգիները և մասամբ նաև արտերը:

Ձմեռն աջ կողմից սրա մէջ թափւում է նաև Զուլավէր վտակը, որովհետև մնացած ժամանակ նա հաղիւ է բաւականանում ոռոգելու Զուլավէրի բազմաթիւ այգիները:

Ամենամեծ և գիւղատնտեսական տեսակէտից ամենաօգտաւէտ ջրամբար հանդիսանում է խրամի աջ վտակ Զորագետը, որ կոչւում է նաև Դեբեզ, Բերդուջ, Մեծ-ջուր, Բորչալա, Պալը-չայ և որ վերջերս ընդունել է նաև Կամենկա (քարքարոտ) անունը: Այս գետը յառաջանում է Մոկրիա լեռներից սկիզբն առնող Ջիլլի և Ղարաղալա վտակների միախառնումից, Ջալալօղլու մօտ, և կոչւում է Կամենկա: Ջալալ-օղլու կամուրջից փոքր ինչ բարձր, աջ կողմից Կամենկայի մէջ թափւում է Զուբուլլի վտակը, ուր աջ և ձախ կողմերից ջրանցքներ են անցկացրած Ջալալ-օղլու ջրբաղաջների և պարտէզների համար: Ջալալ-օղլի գիւղից ներքև ձորը, որով որոտալով անցնում է Դեբեզը, հետզհետէ նեղանում և խորանում է և բոլորովին անմատչելի և ոռոգելու տեսակէտից անօգուտ դառնում բնակիչների համար: Լօռի բերդի մօտ Դեբեզի մէջ թափւում է ձախ վտակ Աղգիբէիւկ գետակը, իսկ աւելի ցածր Լեջան, Աղարակ, Օվան-ղարա և Տոտկալ-ջուր վտակները: Այս բոլորը բղկում են Սոմխէթեան լեռների արևմտեան ճիւղերից, արսւղընթաց են, պտտեցնում են մի քանի ջրաղացներ և ջրում տեղացիների աննշան պարտէզները: Կուրթան գիւղի մօտ Դեբեզ գետի հետ միանում է Բլովդալի ճիւղերից սկիզբն առնող

Գարգառայ-գետը: Այնտեղից Դեբեդ գետը իւր Հարաւ արևելեան ուղղութիւնը փոխում է դէպի արևելք և Ծաթեր գիւղի մօտ մտնում է սաստիկ նեղ, Բզովգալի և Սոմխէթի լեռների ճիւղերից յառաջացած անցքը, լետոյ և թափուելով 20—25 ֆ. բարձրութիւնից, կաղմում է մի աղմկալի, գեղեցիկ ջրվէժ: Եւ այս Հիւսիս ուղղուելով՝ խառնւում է Փամբակ գետի Հետ, որ գալիս է Երևանեան նահանգի Ըղէքսանդրապոլի գաւառից, ընդունելով Քեօլագիրան և Չանախչի կամ Ալբերքոյ-ջուր վտակները: Այնուհետև Դեբեդը անցնում է մի գեղեցիկ, անտառապատ Հովտով, որ տեղ-տեղ 500—600 ոտ. բարձրութեան քարաժայռերով է պատած, և որից վերև տարածւում են Հայաբնակ գիւղեր: Եւ չնայելով, որ չափազանց դժուար է իջնել այս ժայռոտ Հովտը, այնուամենայնիւ, սրա լանջերը պատած են Հայ գիւղացիների այգիներով և պտղատու ծառերի պարտէզներով: Սկսած Դսեղ գիւղից մինչև Այգեհատ ամբողջ Հովիտը պատած է խաղողի այգիներով և թութուռի տնկարաններով, իսկ այն կողմը՝ պտղատու ծառերի՝ յալարտէզներով և բանջարանոցներով: Ծաթեր գիւղից մինչև Արջխի այգիները, որ մօտաւորապէս 50 վերստ տարածութիւն է, Դեբեդ գետն ընդունում է ձախ կողմից, Սոմխէթեան լեռներից՝ Սեղուի, Լեալվար, և Ուչ-քիլիսա, իսկ աջ կողմից՝ Հայ-Պանձակեան լեռնաշղթայի ճիւղերից՝ Աստուածածին, Որնակայ-ջուր, Ժիվանք, Բերդա-ջուր, Չնոդա-ջուր և Արջի վտակները:

Դուրս գալով Բորչալուի դաշտը, Դեբեդն առատութեամբ ջրում է այստեղ տարածուած բոլոր թուրքաբնակ գիւղերի դաշտերը և Կարմիր կամուրջից փոքր ինչ բարձր թափւում խորամ գետի մէջ:

Ալգետը, որ Կուրի ձախ վտակն է, պատկանում է Բորչալուի գաւառին միայն իւր վերին և ներքին Հոսանքով: Ըսկիզբն առնելով Թրիալէթու լեռներից, նա Մանգլիսի մօտ ուղղւում է Հարաւ-արևելք Թիֆլիսի գաւառը և ապա մտնում է Բորչալուի գաւառը Մարնէուլ գիւղից 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Այս գետը շատ ջրառատ չէ, ամառը ջրանցք-

ներով գնում է ուղղման համար, և գետի հունը բաղորովին չորանում է:

Լճեր. — Բորչալուի գաւառում մեծ լճեր չկան, այլ մի երկու սաստիկ փոքր լճակներ, որոնք զոյացել են ձիւների և անձրևների ջրերից՝ հանգած հրաբուխների կալնուած բերաններում: Սրանք են. Բաշքէօյի լճակ Ծալկայում, Բաշքէօյի գիւղի մօտ, և Սալիօնի-գեօլ Բաշքէչուտի մօտ: *)

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

Ոսկի. գտնւում է Ախտալա գետի ձախ կողմը, Մահմուտի գիւղի մօտ, Մաշաւեր գետի ափերին, Չատախի գործարանից ոչ հեռու Դամբուղ կայուածքում և Մաշաւեր գետի ձախ ափին, Աբուլմուլք կայուածքում: Այս բոլոր վերոյիշեալ տեղերում նա խառնուած է լինում արծաթ-անագալին և պղնձի հանքերի հետ: Ոսկու աւագ գրտել է 1875 թ. լեռնաչին ճարտարապետ իշխան Յուլուկիձէն, *) 1) Դամբուտի պղնձա-անագալին գործարանի մօտերը, 2) Չատախու գործարանից հարաւ-արեւմուտք 12 վերտ և 3) Աբուլմուլքից 8 վերտ հեռաւորութեան վրայ: Դամբուտ-գետի և Նրա վտակների վրայ ոսկուաւագը տարածւում է 10 վերտ տարածութեամբ: Դամբուտ գետի 10) փութ ոսկու աւագը պարունակում է 4 մինչև 48⁷/₄₀ մասն, իսկ Նրա վտակներինը՝ մինչև 76: 1885 թուին ևս նոյն իշխ. Յուլուկիձէն գտաւ ոսկու աւագ հետեւեալ տեղերում. Մաշաւեր գետի վրայ, Նրա միջին ընթացքում, Կոզրէտի և Բալիչի գիւղերի մէջ, Աբուլմուլքի առաջ: 2) Մաշաւերի վտակ՝ Կոզրէտ գետակի, 3) Պինագաուր գետակի ընթացքով, բարոն Կուչենբախի ասպալու գործարանի մօտ, և 4) Բաշքէչուտ գետի ընթացքով, Բաշքէչուտ դուխաբորների գիւղի մօտ: Այս բոլորից ստացւում էին մագնիսական աւագի հետ խառն ոսկու աւագ, որի 100 փութի մէջ մի քանի դոլեալից մինչև մի մսխալ 15 դոլեա ոսկի կար:

*) Օգտուել եմ հետեւեալ աշխատութիւններից. Ерицовъ. Экон. Пол. Гос. Крест. Борч. уѣзда, Аргутинскій—Долгоруковъ. и др. Районъ Тифлиско-Карсско-Эриванской желѣзной дороги, А-бихъ. О кристаллическомъ градѣ въ Тріалетскихъ горахъ (въ Зап. Кавк. Отд. Имп. Русс. Геогр. Общ. кн х. вып. 3.)

**) Տե՛ս Նրա յօդուածը Матеріалы для геологін Кавказа Серія II, кн. I. II, с. 11.

Անցեալ դարու սկզբում հաստատուած է նաև, որ ոսկու աւագ գտնուում է Ալգետի վտակների, Դեբեդ-գետի և Խրամի մէջ:

Արծաթա-անագային եւ անագի հանքեր թաքնուած են հետեւեալ տեղերում. 1). չունաց Կողէս գիւղից մի վերստ գէպի հիւսիս. Տաւշան-Թանեսի լեռան մէջ, 2) Լալուարի պղնձահանքի գործարանի մօտ, Լորիս-Մելիքեանի կալուածքում, (մի փութում $4\frac{3}{8}$ ֆ. անագ և 69 դոլեա արծաթ). 3). Ախտալու գետի ձախ կողմում, Ախտալու գործարանի մօտ. Անցեալ դարու սկզբում հերակլ թագաւորի ժամանակ այստեղ աշխատում էին հազար չոյն բանուոր, որոնք թագաւորի կողմից կանչուած էին Քիւմիշխանէից *) (Անատոլիայ). Օմար խանի արշաւանքից յետոյ այս հանքը դադարեց չլ սրի կոտորածից ազատուած սակաւաթիւ չոյներն անցան Ալավերտու հանքերը շահագործելու:

Ախտալու հանքի քիմիական բաղադրութիւնը հետեւեալն է **).

Պղինձ	38,0%—5,8%.
Անագ	11,0%—15,3%.
Ցինկ	33,7%—41,6%.
Ծծումբ	29,5%—31%.
Արծաթ	0,04%—0,01%.

Արծաթ գտնուում է նաև 4) Մահմուտի գիւղի մօտ (1 փութի մէջ 19², անագ և 2¹/₃ մսխ. արծաթ: 5) Տաշպաշի գիւղի մօտ,

*) Հերակլ թագաւորի ժամանակ այս հանքի տարեկան ծախսն ու արդիւնքը հետեւեալն է եղել.

Հերակլ թագաւորի ծախսը. 1000 բանուորի համար ալիւր, ճարպ, ընձաներ, վառօդ. 23,000 ռ.

Յոյների ծախսը. վրաց բանուորներին և վարպետներին, 25,000 ռ.

Թագաւորի եկամուտը 99 փութ արծաթից ստացուած 2 փութ 35 ֆ. ոսկի, որ թագաւորը ծախում էր մսխալը 5 բուբլիով 55,000 ռ.

Արծաթ 25% 22,000 ռ.

77,000

Ծախսը հանած 23,000 ռ.

Եկամուտ 54,000 ռ.

Յոյների եկամուտը՝

75% արծաթ 70,000

Ծախսը հանած՝ 25,000

Եկամուտ՝ 45,000 ռ.

**) Вѣстникъ горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ. Приложение къ газетѣ „Кавказъ“, 1900 г.. № 2.

Դադէտակ ժայռի տակ. 6) Բարօն Կուչենբախի ապակու գործարանի մօտ. 7) Չատախի չուգունի գործարանի մօտ, Դամբլուտ կալուածքում. 8) Աբուլմուլք կալուածքում, Մաշալեր գետի ձախ կողմում, Դեմուրխան — դաղ լեռան ճիւղերում. Այստեղ պատահում են պղնձի հարուստ հանքեր, բայց այստեղն աւելի յայտնի է իւր արծաթի հանքերով, որ պարունակում են իւրեանց մէջ ոսկի *): 9) Չալուղ գետի ձորում, Ախտալա արծաթահանքից երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ: Այս հանքը քննել է 1800 թ. գրաֆ Մուսին Պուշկին և կարծում է, թէ նրա բաղադրութիւնը միևնոյնն է, ինչ Ախտալինը: 10) Հին Չամուղի պղնձահանքի մօտ, Ալավերտու պղնձահանքից 8 վերստ հեռաւորութեան վրայ: 1803 թ. մինչև 1806 թ. այստեղ հանած է 8900 փութ հանք և հալած է: Իւրաքանչիւր փութից ստացուած է $2\frac{1}{4}$ մսխալ արծաթ և $2\frac{3}{4}$ ֆունտ արձիւճ:

Ախտալաի, Ալավերտու, Չամուղի պղնձահանքերից վրաց թաւաւորութեան ժամանակ ստանում էին քիչ քանակութեամբ արծաթ: Արծաթ ստանում էին նաև Ախտալից ոչ հեռու գտնուող Դամբլուտ գիւղից 4 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Դամբլուտ գետի ձախ ափին գտնուած արծաթահանքից: 1798 թ. այս հանքը Մուսին Պուշկինի հրամանով հետազօտուեց, Դեռ 1793 թուին յոյները այս հանքից արծաթ էին ստանում, բայց լեզգիների չարձակման պատճառով թողել փախել էին, վերջերքում թէև տէրութեան նիւթական օգնութիւնով նորից սկսեցին յոյները մշակել, բայց գործը անկանոն տանելուց ստիպուեցան թողնել այդ հարուստ հանքը: Այս յիշեալ հանքերի շուրջը գրտորնում են մի քանի արծաթահանքեր, որոնց թուում են նաև Արդուի գիւղի արծաթահանքը, որ սկսուել է մշակուիլ 1825 թ. էլի յոյների ձեռքով և ապա թողնուել է: Արդուի արծաթահանքը գտնուում է գիւղից մի վերստ վերև, մինչև այժմ մնացել է հալոցքի և վաւարանների հետքերը: Մի փութ հանքը պարունակում է $4\frac{3}{8}$ ֆունտ արձիւճ և 69 մասն արծաթ. արծաթահանք կա և մշակուել է հին ժամանակ Դումանիս գիւղի մօտ:

Առհասարակ պէտք է ասել, որ բոլոր այս արծաթահանքերը կենտրոնացած են մի լեռնաշղթայի մէջ, որ տարածւում է արևելքից դէպի արևմուտք, սկսած Դեբեդ գետից մինչև Թրիալէթի լեռները, Կամենկա գետի ձախ ափին և այս լեռնաշղթայի բոլոր տարածութեան վրայ, Ախտալից սկսած մինչև Դամբլուտի արծաթահանքը շատ տեղերում ցրուած են բոլորովին չմշակած արծաթահանքեր *):

*) В. Меллеръ. Полезныя ископаемыя и минеральныя воды Кавказскаго края.

**) Краткій очеркъ горнаго дѣла на Кавказѣ О. Карапетява, Էր. 29

Վերջերքս գտնուած են Լօրուտ դիւղի մօտ, Չաթին դաղի վրայ և Մարցի կալուածքում բաւականին հարուստ արծաթա-անագա-լին հանքեր:

Պղինձ. — Պղինձի հանքերով սաստիկ հարուստ է այս գաւառը. օրից օր նորանոր հանքեր են գտնուում և հենքի արտահանութեան եղանակը կատարելագործուում է: Այս հանքերից ամենանշանաւորը Ալավէրտու հանքն է, իւր գործարանով, որ գտնուում է Լալուար լեռան (8392) մօտ, Լալուար գետակի ձախ կողմում: Թիֆլիսից գոծարանը, հեռու է 112 վերստով, որից 104 վ. անցնում է Թիֆլիս—Վարսեան երկաթուղին:

Ալավէրտի սղնձահանքի պատմութիւնը սկսում է 1755 թուականից, երբ Ախտալայի արծաթա-անագային հանքերը շահագործելու համար Գիւմրիշխանից կանչուած յոյն հանքագործները այստեղ հանքեր գտան: չէնց այդ ժամանակ և մանաւանդ Օմար խանի արշաւանքից յետոյ, երբ Ախտալայի հանքերի շահագործութիւնը դադարեց, այս յոյներն սկսեցին այստեղ աշխատել և միմեանցից բոլորովին անկախ հորեր փորել: Երբ Վրաստանը միացաւ Ռուսաստանին, կառավարութիւնը ճանաչեց այդ յոյներին որպէս սեփականատէրեր: Եւ որովհետեւ շատ քիչ բանուորներ կային, ռուսաց կառավարութիւնը 1822 թուին նոյն Գիւմրիշխանից (Անատոլիայում) յոյներ կանչեց և բնակեցրեց Կողէս և Յաղդան գիւղերում:

Կարճ միջոցում այս հանքագործները գտան հանքեր նաեւ Ջամլուխում, քսան վերստ հեռու Ալավէրտուց: Հետզհետէ կառավարութիւնը յատկացրեց այս երկու սղնձահանքերին 9000 զեսեատին արքունական հող, որի 7000 դ. ծածկուած է անտառով:

1835 թուին այս հանքատէրերը կազմեցին երկու բաժնակցական ընկերութիւն, Ալավէրտու համար 7,560, իսկ Ջամլուխի համար՝ 1440 բաժիններով: Այնուհետեւ աւելի կանոնաւոր կերպով շահագործելով՝ տարեկան ստանում էին 3—10 հազար փութ պղինձ, որ առաւելապէս տարւում էր Ջամախու մօտ Լահիճ գիւղը, ուր տեղական ձեռով սլոտրաստում էին ամանեղէններ:

Վերջերքս, երբ Գէղաբէկի և Ղարաբաղի սղնձահանքերն աւելի կատարելագործուած և եւրոպական եղանակով սկսեցին գործել, պղինձի գինը ընկաւ, և 1887 թուին այս հանքատէրերը ստիպուեցան թէ Ալավէրտու և թէ Ջամլուխի հանքերն ու գործարանը կապալով տալ Ֆրանսիական ակցիօներական մի ընկերութեան երեսուն տարով, տարեկան իւրաքանչիւր բաժնին 1 ռ. բոլորին 9000 ռ. վճարով: Այս Ֆրանսիական ընկերութիւնը իրաւունք ունենալով վերանորոգել կապալը դարձեալ երեսուն տարով, պարտաւոր է ժամանակամիջոցը լը-

րանալիս վերադարձնել բաժնետերերին գործարանը այնպէս ինչպէս ստացել է բոլոր անշարժ կաշքերի հետ միասին:

Ֆրանսիական ընկերութիւնը մինչև այժմ երբևէ միլիոն ֆրանկից աւելի ծախսել է գործարանի, ճանապարհի, բնակարանների, թէ ալրերի մէջ և թէ դուրսը՝ երկաթուղու զիճ անցկացնելու վրայ:

Ալալէրտու պղնձահանքի բաղադրութիւնը.

SiO ₂	սկսած 27,8ի մինչև	56,24
S.	« 20,11	« 34,00
Cu.	« 1,13	« 7,69
Fe.	« 23,23	« 76,76

1878—1887 թուականը, երբ այս հանքերը շահագործում էին իրենք յոյն և հայ հանքատէրերը, ստացուած է 20,757 փութ պղնձ, իսկ հետեւալ տասնամեակում՝ ֆրանսիական ընկերութիւնն ստացել է 39,068 փութ, 100 % ուլ աւելի:

Բացի Ալալէրտի և Էամուլիս պղնձահանքերից, որ շահագործուած են, պղինձ նկատուած է նաև հետեւեալ տեղերում: 1) Քան-բախչա գետի աջ կողմը՝ Զիրարիօր կալուածքում, 2) Շաղղան գիւղից հիւսիս արևելք, 3) Դամբուտ կալուածքում, 4) Աբուլմուլք կալուածքում, 5) Քալալ-օղլու և Նովո-Պոկրովսկի գիւղի միջում, 6) Չուբուխու հովտում, 7) Շաղղան գիւղից 12 վերստ հեռաւորութեամբ Դարաուլ-թաքա լեռան ստորոտում. 8) Միսիսանա կալուածքում, որ Պրիվոնսօ գիւղից 2 վերստ հեռու է. 9) Կողէս գիւղի մօտ, Դեբեդ գետի վտակ՝ Տոտկաչրի ակերում. 10) Չանախչիից բարձր, Փամբակու գետի եզրքում. 11) Քարինչ գիւղի մօտ, 12) Արդուի հովտում. 13) Ախսալու գործարանի մօտ: 14) Ուռութ գիւղի մօտ: 15) Հայդարբէկ գիւղի մօտ: 16) Հայ-Գեառ գետու գիւղի մօտ: 17) Ուզունլար գիւղից վերև, Դեբեդ գետից ոչ հեռու: 18) Լեճան լեռնաշղթայի վրայ: 19) Ադարակ գիւղից մի քիչ վերև դէպի հիւսիս, լեռնաշղթայում, 2 տեղում: Մէկը սկսում է գետի միջից: 20) Ջահալու գիւղից ոչ հեռու հարաւային լեռնաշղթայում. 21) Նազարդաղ և Մուսախան Իւրտ լեռների մէջ: 22) Զնոդ գիւղի մօտ: Այս հանքը գտնուած էր դեռ ևս 1815 թ. 24) Ալալէրտի պղնձի հանքից ոչ հեռու Բուղաքեար գիւղի մօտ: 25) Քաչալ-Կոնդ լեռան ստորոտում: 27) Չաթին դաղ լեռնաշղթայում: 28) Ղամշլուտ գիւղից դէպի արևելք, լեռնաշղթայի փեշերում:

Երկարի հանքերով շատ հարուստ է այս գաւառը. առաւելապէս գտնուած է 1) Բոլնիս գետի հովտում: Ամբողջ Կովկասում միակ երկաթի գործարան հիմնուել է Բորչալու գաւառի Բոլնիս գիւղի մօտ, 1862 թ. բայց 1875 թ. դադարեց գործելուց: Այս հանքից մինչև

1807 թուականը, տեղական կարիքների համար, գիւղացիք իրանք հալում էին երկաթ, բայց յետոյ թողին: 2) Դեբեդ-գետի աջ կողմում Վարդակերտ գիւղի աւերակների մօտ, Կողբ գիւղից 4 վերստ հեռավորութեան վրայ: Կողբի բնակիչները 1807 թուականից այս հանքից տանելով իրանց հնոցներում հալում և ստանում էին երկաթ. հին հետքերից երևում է. որ այս հանքերը մշակում էին շատ վաղուց. 1807 թ. Կ. Լոգինովը իւր հետազոտութեան ժամանակ, հին հորերի վրայ բուսած դարևոր կանաչներից եզրակացրեց, որ դա շատ հին ժամանակներից է սկսուել մշակուել: Այս հանքը մի քիչ հարուստ է քան Բոլնիսինը. 1899 թ. այս հանքում կատարուած է նոր պեղումներ, բայց մինչև այժմ մշակում չէ սկսուած: 3) Ուռութ գիւղի դիմացը մի բլրակի լանջում: 4) Դեբեդ գետի աջ ափին, Դսեղ գիւղից վերև 3) Պրիվոլնօ գիւղից 2 վերստ հեռու. 4) Լեջան սարի վերայ. 5) Չաթլին դաղ ամբողջ լեռնաշղթայի վրայ շատ տեղերում կան բազմաթիւ երկաթահանքեր:

Առհասարակ Բորչալուի գաւառում հին ժամանակներից մշակուած բազմաթիւ երկաթահանքերի հետքեր կան. Այդ հանքերի մշակման տեղորոթեան և հնութեան մասին կարելի է դատել անտառոտ լեռների վրայ եղած բազմաթիւ հանքերի մնացորդների հետքերով, որոնք մի քանի ժամ ճանապարհով ցրում են լեռների վրայ:

Բազմաթիւ հին հորեր, հին հալուցքների հետքերի հետ պատահում են անտառների մէջ և բարձր լեռների լանջերում, առաւելապէս Չաթլին-դաղ լեռնաշղթայի վրայ, որոնք երկար շարքերով ցրուած են միմեանց յետևից *):

Մարմարիօն եւ մարմարանման կրաքար. (Мраморовидный известняк). պատահում է Զուլալէր գիւղի մօտ, Սատախլու գիւղի շուրջը և Բզովլալի արևելեան կողմում:

Յինկանման հանք. (Цинковая обманка) պատահում է Դամբլուտ կալուածքում, արծաթա-սնադային հանքի հետ:

Թխաքար. (Марганецъ). գտնւում է 1) Սկատերինէնֆէլդ դաղութից 2 և Բաշքեչուտ գետից 3 վերստ հեռու, Տապալ կոչուած տեղում, 2) Փոքր Ռատեան գիւղի մօտ, Սկատերինէնֆէլդից 3 վերստ հեռու: 3) Ալերէքսի գիւղի մօտ: 4) Չինգիլ դաղի ստորոտում, Կարսի գծից 8 վերստ դէպի արևելք: 5) Միջի-Գետառուկ կոչուած տեղում, երկաթուղու գծից դէպի արևելք՝ Ղամշկուտ գիւղից 8 վերստ հեռու:

*) Տե՛ս „Краткій очеркъ развитія Горнаго дѣла на Кавказѣ“ О. Карапетяна стр 28.

Այս բոլոր թխաքարերի հանքերը գետեղուած են միմեանց շատ մօտ և աւելի հարուստ են քան Բորչալուի դաւառի միւս թխաքարերի հանքերը. թխաքար գտնուած է նաև Հաղբատի կալուածքում:

Ջիւնութեան փառերից. Որձափար (КВАРЦИТЪ) դեղնագոյն, որ զորձ են ածում Թիֆլիսում, Բոլնիսի հովտում:

Ֆելզիտ. (мелко зернистая плотная видоизмѣненія фельзита) առատութեամբ գտնուում է Դեբեդ գետի վերին ընթացքում: Այս քարը հեշտութեամբ է տաշուում և սաստիկ դիմանում է օդերևոյթական ազդեցութիւններին. գլխաւորապէս նրան զորձ են ածում գերեզմանաքարեր շինելու:

Ջիպ կամ ռապ (КВАСЦЫ) ձամուղի պղնձահանքերի մօտ:

Գրաֆիտ. իշխան Սրբէլեանների հողում, Լոք կոչուած տեղում, Ջանտար գետակի վրայ:

Օխրա (охро) նոյն տեղում:

Բիւրեղային որձափար (Кристаллическій кварцитъ): որից ստացւում են ջրաղացի ամենալաւ քարեր, գտնուում են Բզովզալ լեռան արևելեան կողմը, Գարգառ գետի մօտ և Ջահալի և Գորուրէտի գիւղերի մօտ:

Սրակի դիմացող փառ (огнеупорная глина) պատահում է Նլավերտի պղնձահանքի շրջանում, և Դեբեդի աջ ափում, Ուզունլար գիւղի մօտ:

Հանքային ջրեր շատ քիչ կան այս դաւառում, եղածներն էլ այնքան աննշան են, որ շատ քչերն են օգտուում: Սրանցից արժէ չիշել հետևեալները. 1) Թրիալէթի ոստիկանական շրջանում, Աեազմա գիւղում, հէնց եկեղեցու հիմքից բղխում է սովորական ջրի համ ունեցող մի աղբիւր, որին տեղացիները կաշուի և նոյն իսկ ներքին հիւանդութիւններ բուժող են համարում. 2) Լօռու ոստիկանական շրջանում, Արգուի գիւղում, Օձի պորտից հոսող սաւը ջուրը, որ հաւանականօրէն պարունակում է իւր մէջ երկաթ և ծծումբ, տեղացիներից գործ է ածւում թէ մարդկանց և թէ կենդանիների կաշու հիւանդութիւնների դէմ: 3) Բորչալուի ոստ. շրջանում, Օպրետ գիւղից ոչ հեռու, Ջուլպէր գետակի մօտ բղխում է մի աղբիւր, որ գելտերեան ջրի համ ունի *): Դեբեդ գետի աջ ափին, գետից մի քանի քաչ վերև, Սարսի երկաթուղու գծի վրայ, Ջահալի կայարանից հարաւ, երկաթի ջուր է բղխում բաւականին առատ. խմելիս շատ դուրեկան է:

*) Ерицовъ. Экон. Пол. Гос. Крест. Борч. уѣзда №. 12.

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Դժբաղդաբար այս ընդարձակ գաւառի և ոչ մի կէտում դեռ ևս օդերևոյթաբանական կայարան չէ հիմնուած, այնպէս որ անհնարին է կլիմայի վերաբերութեամբ ճիշտ որոշումներ անել, Խսկ ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ Բորչալուի ամբողջ գաւառը ներկայացնում է կլիմայական բոլոր գոտիները, սկսած տաքից, ուր հասնում են չալտիկ և բամբակ, մինչև Ալպիական բարձր արօտատեղիների գոտին: Այս ծայրայեղ կէտերի բարձրութեան տարբերութիւնը հասնում է մինչև 10,000 ոտնաչափի, և մինչդեռ Խրամի գետաբերանում հանում են զարին, Ծալկայում նոր նոր սկսում են զարնանացանը, և երբ այստեղ հասնում են հունձերը, Բորչալուում կանաչում է աշնանացանքը:

Ուստի և ամբողջ գաւառի կլիման որոշելու համար պէտք է բաժանել մի քանի շրջանների.—1) Բորչալուի հարթութեան, 2) Լօռու, 3) Ծալկայի սարահարթերի և 4) Դեբեդ, Բոլնիս ու Մաշաւեր գետերի հովիտներին:

Սրանցից Բորչալուի հարթութեան (1,000 ֆ. միջին բարձր.) կլիման ընդհանրապէս տաք է. հարաւից, արևմուտքից և հիւսիսից նրան շրջապատող անտառապատ լեռներն ընդհատում են քամիների հոսանքը այս կողմերից, մինչդեռ Ղարաչեաղից ազատ փչում է տաք, հեղձուցիչ քամիներ: Ամարային կիզիչ արեգակի ճառագայթները արագութեամբ գոլորշիացնում և վերլուծում են ամեն տեղ սփռուած ջրանցքների կազմած ճախճախուտների և փոքրիկ ճահիճների մէջ կանգնած ջուրը: Յարատե տենդը, որից տանջւում է այստեղի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, մոծակների, մոթեղների, մորմերի, օձերի և այլ սողունների ահագին բազմութիւնը ստիպում են բնակիչների մեն մասին վաղ զարուկներից իրենց հօտերով եալա դուրս գալու:

Տենտի զարգացման չափազանց նպաստում է նաև չալտիկի դաշտերը, որ ամբողջ ամառ ծածկուած են ջրով, հոտում են, վերլուծւում և նպաստում ամեն տեսակ ստորին օրգանիզմների զարգացման:

Բնակիչներն ամառը լեռների վրայ, մաքուր օդի, հրաշալի ջրի և առողջարար կաթնային սնունդի շնորհիւ բաւական ամրապնդուած, սեպտեմբերին իջնում են լեռներից, և թէպէտ աշունը այստեղի ամենալաւ եղանակն է կազմում, բայց և այնպէս՝ բնակիչներն սկզբում ստիպուած են լինում խմել ջրանցքների հոտած ջուրը, որովհետև գետերը այս ժամանակ չորացած են լինում, և 2—3 շաբաթուայ ընթացքում կորցնում են այն ուժը, որ ամառը հաւաքել էին: Այնուհետև արևմուտքից փչող քամիները շատ անգամ անձրևներ են բերում իրենց հետ: Ձմեռն ընդհանրապէս մեղմ է, ձիւնը երբեմն միայն

5—6 օր է գետնին մնում: Գարունը սովորաբար նոյնպէս անձրևալին է և շատ է գալիս:

Բորչալուի հարթութեան տաք և Ծալկայի և Լօռու սարահարթերի բարեխառն կլիմաների միջև որպէս անցողական գօտի կազմում են Դեբեդ գետի հովիտը, որ սկսում է ձալա գիւղից և ձգւում մինչև Զնոյ գիւղը, Զուլավէր-գետակինը, Մեծ Զուլավէրից մինչև Աղբօրփի գիւղը, Բոլնիսի-գետինը՝ Խատիս-Սոսլէլի գիւղից մինչև Չատախի նախկին գործարանը, և Մաշաւեր գետինը, Եկատերինէն-Փելզ գաղութից մինչև Աբուլմուլք կալուածքը: Խեղդող քամիները Կուրի հովտից անդադար այստեղ էլ են փչում, բայց անտառապատ լեռների և խմելու աւելի սուղջարար և նոյն իսկ մի քանի գիւղերում աղբրի ջրի շնորհիւ, այս քամիների ազդեցութիւնը փոքր ինչ թուլանում է: Տենդը այստեղ էլ չաչտնի է, սակայն այնքան վնասակար չէ, որքան Խրամի գետաբերանում, այնպէս որ կարելի է ամառը ապրել, ուստի և բնակիչները, որ մեծ մասամբ քրիստոնեաներ են, սարն են ուղարկում միայն իրենց տաւարները, իսկ իրենք մնում են պահպանելու խաղողի այգիները, որ կազմում են իրենց բարօրութեան գլխաւոր աղբիւրը: Եւ որովհետեւ այստեղ գիւղատնտեսութեան այս ճիւղն է ամենից աւելի զարգացած՝ ուստի կարելի է սրան խաղողի մշակման գօտի կոչել *.)

Լօռու և Ծալկայի բարձրաւանդակների կլիման միմեանց շատ նման էն, միայն վերջինս փոքր ինչ աւելի խիստ է, որովհետեւ 500 ֆ. աւելի բարձր է և բոլորովին չէ պաշտպանուած մօտակայ Սամսար (10,777'), Զահ-Նաբաթ (9,611'), Տաւ-Գօթէլի (9,211') և ուրիշ գագաթներից, որոնց վրայ ձիւնը հալչում է միայն ամառային ամիսներում. այն էլ ոչ միշտ, այնպէս որ խոռոչներում, լեռների գառիվայրներում ձեան շերտեր մնում են նաև տարուայ ամենատաք ժամանակն անգամ: Առաջին աշնանային անձրևների հետ, սովորաբար սեպտեմբերին, լեռների գագաթները ծածկւում են ձեան բարակ շերտերով և զգալի ցրտերը շատ անգամ վնասում են հունձին:

Սակայն այս առաջին ձիւնը շուտ է հալւում, կամ քամուց ցրւում, յետոյ, մօտ երեք ամիս լաւ, բայց ցուրտ եղանակ է անում, առաւօտուայ և երեկոյեան մշուշի պատճառով՝ նոյեմբերին գալիս է ձմեռը, խիստ, շատ անգամ ձիւնաշատ, և միշտ բքախառն, որ արգելում է բնակիչներին չարաբերութիւն ունենալ շրջակայքի հետ: Ծալկայի սարահարթն այս ժամանակ ընդարմանում է և նրա բնակիչները փակւում են իրենց գետնափոր խրճիթների մէջ: Ապրիլի վերջին ձիւնը հարթութիւնների վրայ հալչում է, միայն լեռների վրայ գեռ

* Ерицовъ J. Գ. եր. 18

ևս մնում: Փոսերը լցում են հեղեղատներով, Խրամը իւր վտակներով շատ անգամ դուրս է գալիս ավերից, հեղեղում է շրջակայքը և ճահիճներ կազմում:

Դաշտային աշխատանքները սովորաբար սկսում են մաշիսին, գարունն անձրևային է և ցուրտ, ամառը՝ բարեխառն—տաք, յաճախ կարկուտ է գալիս և մշուշ պատում: Ընդհանրապէս՝ Ծալկայի սարահարթի կլիման առողջարար է, թէև տեղացիների վատ բնակարանների պատճառով մրսելուց յառաջացած հիւանդութիւններ և տարափոխիկ տիֆը այստեղ սովորական են:

Համարեա միևնոյնը կարելի է ասել և Լօռու դաշտավայրի վերաբերութեամբ: Այստեղ էլ առատութեամբ են գալիս անձրևը, ձիւնը և կարկուտը, այնպէս որ տարեկան նստուցքը լինում է 391 (Վորոնցովկա) մինչև 576 մ.մ. քամիները փչում են անդադար և երբեմն սաստիկ ուժգին: Անցեալ տարի այնպէս սաստկութեամբ էր փչել, որ արմատախիլ էր արել ս Սարգիս ուխտատեղու հարիւրամեայ ահագին ծաւերը: Բարեխառնութիւնը բնորոշում է հետևեալ գիւղատնտեսական փաստերով. դաշտերը ծածկում են գարնանացան ցորենով, հաճարով, վարսակով և կարտոֆիլով. պտղատու ծառերից աճում են այստեղ խնձորենիների ամենադիմացկուն տեսակները — այնքան խիստ են այստեղ ձմեռները:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թէ կլիմայի և թէ հողի բազմազանութեան պատճառով Բորչալուի գաւառի բուսականութիւնը շատ հարուստ է: Այստեղ գտնւում են ստորին—ալպեան գօտուց մինչև սուեղով (chenobodiaceae) և օշինդրով ծածկուած դաշտավայրի գօտու բոյսերը, ուստի և այս գաւառի բուսականութեան մասին փոքր ի շատէ լիակատար գաղափար տալու համար, պէտք է կրկնել այստեղ գրեթէ այն բոլորը, ինչոր ասում է ամբողջ Ադրկովկասի մասին: Այդ պատճառով և՛ հետաքրքրողներին առաջարկելով Կովկասեան թանգարանի կառավարիչ դոկտոր Կ. Ռադդէի Կովկասի բուսականութեան բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնը *)՝ ես միայն առաջ կրբերեմ բոյսերին վերա-

*) Основныя черты растительнаго міра на Кавказѣ. таպում «Коллекціи Кавказскаго Музея» հատարակութեան Բ. հատորւմ, ինչպէս և «Записки Кавказскаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.» книжка XXII, выпускъ 3й 1901.

Սա մի քաղուածք է այն աշխատութիւնից, որ հեղինակը պատրաստել է երկու յայտնի պրոֆեսոր Ա. Էնգլերի (Բերլինում) և Օ. Դրուդէի (Դրբնգգենում) յանձնարարութեամբ, որոնք միացած ուժով սկսեցին հրատա-

բերեալ լուսնիների գաւառական բառերը, որ կամ բոլորովին և կամ շատ քիչ անգամ երևացել են զրականութեան մէջ: Սրանցից շատերի համապատասխան լատինական անունները չկարողացա՛յ գտնել, ուստի և խնդրում եմ լուսնի բնագէտների աջակցութիւնը: Բնական զիտութիւններին վերաբերեալ մեր զրական բառերն այնքան սակաւաթիւ են, որ անհրաժեշտ է հաւաքել գաւառականները:

Մեզ հետաքրքրող գլխաւոր վաչրը Լուին լինելով՝ հարկաւոր եմ համարում, սակայն, ասել, որ պրոֆ. Դոկուչաւեվը այսպէս է որոշում նրա բուսականութիւնը. «Լուու դաշտավայրը ծածկուած է տիպական-սևահողի հարուստ բուսականութեամբ, որի մէջ կան հետևեալ բնորոշ տեսակները:

Pharus (stipa penuata var. graffiana).

Հիւղախոս — Festuca ovina.

Koeleria cristata

Տերեփուկի մի ցեսակը. — Centaurea scabiosa.

Քոսաբոյս — Scabiosa ochroleuca.

Ճիւ — Phleum Boehmeri.

Եղեսպակ Salvia Aethiopis.

Զանգակիկ — campanula glomerata.

Կսաւաս (Linum hypericifolium).

*Կաղանջան (Euphorbia condylocarpa) և այլն. *)*

Ոնտառները բռնում են զաւառի ամբողջ կենտրոնական, հարաւային և հարաւ-արևելեան մասերը. արևմտեան, հիւսիս-արևելեան և հիւսիսային մեծ մասը բոլորովին զրկուած են անտառային բուսականութիւնից: Տեղական իշխանութեան տուած տեղեկութիւնների համեմատ, վերոյիշեալ անտառները բռնում են 155,306 դեսետին կամ զաւառի ամբողջ մակերևոյթի մօտ 27%: Այս տարածութիւնից 66,919 դեսետինը պատկանում է արքունի գանձարանին, իսկ 88,387 մասնաւոր մարդկանց **):

Այս անտառներում լինում են հետևեալ ծառերը.

Բալի.

Բարդի — populus pyramidalis.

Բոխի — грабъ — carpinus betulus.

Բալի «Երկրագնդիս բուսականութիւնը» (*Die Vegetation der Erde*) խորագրով ստուար աշխատութիւնը, որի Գ. հատորը կազմում է պ. Ռադդէի այս հետազոտութիւնը: Տպագրուած է Լաւպրիգում, 1899 թ.,

*) Предварительный отчетъ профессора В. В. Докучаева объ изслѣдованіяхъ на Кавказѣ лѣтомъ 1899 года. Кавк. Сельское Хозяйство. 1900 № 362.

**) Аргутинскій 3. 4. Եր. 126.

Գենի—*tus. tatus baccata.*

Դեղձնի—*prunus persica.*

Թեղի.

Թխկի—*кленъ, acer tatarica.*

Լեհասեւի—*остролистный кленъ.*

Լոռի կամ լորբի—*липа. tili. europ. ea.*

Խնձորենի—*яблоня. pyrus malus.*

Կաղնի—*quercus.*

Կեչի—*береза, betulus.*

Հաղի—*ясень, fraxinus excelsior.*

Հաճարի—*букъ, fagus silvatica.*

Համի—*сосна, pinus silvestris.*

Ուռենի—*salix.*

Սրհաղի—*рябина.*

Տանձենի—*груша, Pyrus communis.*

Ինչպէսն հետեւալ թփերը.

Ալաժահի կամ բլաժահի.

Բոնչի.

Գեղեմասի կամ գրեմասի. *гордовина, —Viburnum lantana.*

Եսամանի (վայրի).

Զկոռի.—*мушмула —mespylus germanica.*

Կոզնենի

Կծոխուռի—*барбарисъ, berberis vulgaris.*

Հոնի—*кизилъ, corna.*

Հաղարնի.

Ղաժի.

Ճապկի.

Մամխի.—*тернъ, prunus.*

Մաւրի *шиповникъ. rosa canina.*

Մոսրի *ежевика, rubus caesis.*

Մոռբի *малина —rubus idacus.*

Հիսիւրի—*buxus sempervirens.*

Ջաղի.

Սնձնի

Տխի—*лещина, corilus avelana.*

Յրնի—*можжевельникъ, juniperus.*

Յափի—*держи дерева, palyurus aculeatus.*

Քրրրղկենի (բանբուենի) *sambucus nigra.*

Բ Ո Յ Ս Ե Ր

- Ախպախպուկ *Sisymbrium sophia*.
 Աղերքնակ.
 Աղուեսապոչ — *Alo pécurus pratensis*.
 Անդուղ.
 Բամբուղ.
 Բարձմենակ — *Abrotanum*.
 Բդղան.
 Գաղսիկուռ — *Myosurus minimus*.
 Գինազոխ.
 Գռնանկան.
 Դանդուռ — *портулак* — *Zedum vulgaris*.
 Դեւ *lolium temulentum*.
 Դեւախոս — *плевелъ* — *lolium tolicum*.
 Դուղղուբ.
 Դրիչ — (մախօբելի վրացերեն) Սրա սեւ գլուխները ցորենի հետ աղում են որ հացը համով լինի.
 Եղածաղիկ — *Kanunculus Lingua*.
 Եզնանակաս,
 Զսիքեր.
 Հոհուռնդ.
 Հղրմակոթ.
 Իծամիրուհ.
 Իեալոբի. — *Fasolus grandi flora*
 Իեակաքնուկ — *Euphorbia* sp.
 Իեապոպոհ.
 Իեխանաքոխ.
 Լեզուախոս.
 Լիղակածաղիկ.
 Լուածաղիկ — *Anthemis nobilis*.
 Լոսանգան
 Խոռ. սրանից քիչ են պատրասում.
 Խոռվեխախոս — *Scrophularia* sp. s. *vernolis*, s. *alota*.
 Ծղաքոռն.
 Ծնեխիակ — *Asparagus officinalis*.
 Ծաչք.
 Ծապաւար կամ հանգալոսեմ. *Bursa Pastoris*.
 Կաչաղակի սապոն.
 Կասուախոս — *Valeriana*. *poa*,

Կարմրածնուկ.

Կծղուկ.

Կծմակոք.

Կովայեզու.

Կուժկոսրուկ—Pæonia.

Հակուր.

Հանդաձղիկ.

Հանքալի.

Հնշուզ.

Հօլոյ

Ճանդուկ.—Bromus Secalinus.

Ճպռաֆոյ. Արմասը կարով եփում են եւ խմում, հազից բժեկուելու.

Ճրնասուկ.

Մեղրածուծ—Marrubium

Յոջանպուռ.

Հնադեղ.

Հնալեզու.—Gynoglossum.

Հնապուս.

Հնքոխ.

Հիռուիկ.

Հիռուիկամեր.

Հննաղոլ—Solanum.

Ոչխարախոս—Рoa, Мятликъ

Որջասու.

Ուրց—Thymus serpyllum. богородичная трава.

Պապաժիժի—սրանից երեխաները խաղալիտ են շինում.

Պեռախոս.

Պիսնա—Mentha.

Պուս—макъ. papaver.

Ռաւիլ

Ռեհան—Ocimum.

Սմբուլ—Stipa pennata

Սիբեխ.—Binim Falcaria.

Սիրաւոյ

Սիրի' սիրի' (երեմնուկ) առուոյս. клеверъ. trifolium.

Սրածաղիկ.

Վարկանան.

Տերաղօրիկ.

Տղաբերուկ.

Ցառասնի — можжевельникъ juniperus.

Յորմախոս — тимощеева трава — Phleum pratense.

Քրմնձուկ — persie.

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

Այլ.

Աղունակ. աղանի.

Բաբանրզ

Գեղակուս

Գուգու.

Լաչին.

Թնահաւ.

Թռռռ.

Ժիւ, սարեակ. скворецъ

Ծղկապոչ

Ծոս.

Կունձինայ

Կուրեան.

Հոպոպ — յոպոպ. угодъ Урора

Չկնակուլ.

Ճաննակուլ.

Ճխոռուկ.

Մոլբուլու

Մկոս.

Մկրծեռ.

Մեկաքելուկ.

Ներկահաւ.

Նիբուլ

Ներկասոսիկ.

Չլաժիս.

Չորանխաբուկ.

Ջրապիպիգ — трясогузка

Սրահաժիս.

Վիրահաւ.

Տրսարաւ — տրսակ. (վայրենի աղանի).

Տորո.

Քոռաքու.

Ք Ա Ր Ե Ր

Ագռաքաւար.
 Աղուեաւար.
 Արաւաւար.
 Թրաւար.
 Կալաւար.
 Կանչելաւար.
 Կասկար.
 Կսքաւար.
 Կովագիղիկ.
 Համիրաւար.
 Հիգաւար.
 Մրգաւար.
 Չեչաւար.
 Պոաւար.
 Սիպեւար.
 Սրգաւար *).

*) Օգտուել եմ հանգ. Ե. Արզնկեանի ժողովածուից:

ՊԱՅՄԱՆԱՆ ՀԱՄԱՌՈՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Թերթելով հայոց և վրաց մատենագիրների մեծագույն մասը, մենք քաղեցինք Բորչալուի գաւառին վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւնները, որոնց ամենաչնչին մասն է վերաբերում ժողովրդի կուլտուրական պարզացման, այնպէս որ այս նիւթերով անհնարին է գաւառիս բնակիչների կուլտուրական զարգացման մասին մի աղօտ գաղափար անգամ կազմել: Նիւթերի մեծ մասը պատերազմների և հերոսների նկարագրութիւններ են, միմեանցից բոլորովին անկախ, անկապ պատմուած: Ուստի և մենք աշխատեցինք կազմել գէթ այս, քաղաքական ասպարէզում նշանաւոր դարձած տոհմերի, հարստութեան. սլոտմութիւնը. բաց այստեղ էլ մեծ դժուարութիւնների պատահեցանք, որովհետեւ նշանաւոր անցքերի, անձերի մէջ բաւական մեծ անջրպետ է մնում. մատենագիրները չիշել են նշանաւոր անցքերն ու անձնաւորութիւնները, բաց նրանց յաջորդութեան վրայ ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձրել: Ստիպուած աշխատեցանք զոնէ տալ Գուգարաց բզեշտութեան, Կիւրիկեան թագաւորութեան և Սպասալարների տոհմի պատմութիւնը, իսկ մնացած ղէպքերը, որոնք առաւելապէս վերաբերում են գաւառիս բնակիչների ուրիշ տեղեր և կամ ուրիշ երկիրներից այստեղ գաղթելուն, որպէս ազգաբնակչութեան շարժման գործոններ, տեղաւորեցինք ազգաբնակչութեան բաժնում, ուր և կը պատմենք այն մի քանի մելիքական տների մասին, որոնք առաջնորդել են ժողովուրդներին գաղթելիս և միառժամանակ կառավարել են նրանց հաստատուելուց յետոյ:

Իսկ ինչ վերաբերում է եկեղեցու և մանաւանդ Սանահնի և Հաղբաւի վանքերի կատարած կրօնական, հասարակական դերին, այդ ամփոփ կերպով կը տանք վանքերի նկարագրութիւնից յետոյ:

ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԲԴԵՃԻՍՈՒԹԻՒՆ

Բորչալուի գաւառին վերաբերեալ ամենահին տեղեկութիւնները, բացի մի քանի հատ ու կտոր անցքերից, չեն անցնում Հայոց Վաղարշակ թագաւորի (148—127) ժամանակից և առաւելապէս վերաբերում են Գուգարաց բզեշտութեան:

Մովսէս Խորենացու ասելով Վաղարշակ թագաւորը բաժանել է

Գուգարքը Զարայի որդիներից յառաջացած Գուշարի և սրա սերունդների մէջ: Գուգարքի հարաւային մասը՝ Տաշիրը (Լօռին) տուել է Գուշարի սերունդներին, Քաւախքի կէսը, Կանգարքը, Կողբը, Ծորը, Ձորը մինչև Հնարակերտ ամրոցը՝ իրեն Գուշարին, հիւսիսային և արեւմտա-հիւսիսային մասը (Արդահան, Կղարջք, Թռեղք և Քաւախքի կէսը)՝ յանձնել է Վրաստանի կառավարիչ Միհրդատին, տալով նրան Բդեշխ Գուգարաց տիտղոսը: Եւ որովհետեւ Գուգարքը կազմում էր Հայաստանի հիւսիսային սամանային նահանգը, և իբր ճանապարհ էր ծառայում թէ հիւսիսից հարաւ և թէ հարաւից հիւսիս՝ զաղթող ժողովուրդների՝ ուստի և Գուգարաց բդեշխը, միւս երեք բդեշխների հետ միասին, սահմանակալ զօրապետ և թագաւորի խորհրդարանի «բարձերէց», «գահերէց» անդամը դարձաւ, ինչպէս վկայում են Ագաթանգեղոս (ՅԶԹ գլ.) և Բիւզանդ (Գ. 10):

Արտաշէս Ա (127—114) ժամանակ Գուգարաց բդեշխի իշխանութիւնն աւելի մեծացաւ, որովհետեւ Արտաշէսը իւր Արտաշատահ գոլտորը տուեց «Միհրդատայ ումեմն, վրաց բդեշխի մեծի... և հաւատաց սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լեւանցն և Պոնտոս ծովու» *):

Միհրդատից յետոյ յայտնի չէ, թէ ով է կարգւում Գուգարաց բդեշխ, որովհետեւ Արտաշէս Բ-ի թագաւորութեան (85—131) պատմութիւնը շատ թերի է, և հաջ ու օտար մատենագիրների ասածները միմեանց անհամապատասխան: Նոյն իսկ վրաց «Փարթլիս Յիսովրէբան» նկարագրելով Փարնաջում թագաւորի պատերազմները Տաշիրում, ուր ապաստանած էին վրաց էրիստաւները և հայերից էլ օգնութիւն էին ստացել, ոչ մի խօսք չի ասում Գուգարաց բդեշխի մասին: Միւսնոյն լուծութիւնը պահպանում է այս բդեշխի մասին, երբ Արտաշէս Բ-ը (65—85) ջարդելով վրաց Փարսման թագաւորի զօրքերը, տիրում է մինչև Կուր գետը, առնում է Ծունդան (Քաւախքում), բնակեցնում այնտեղ քաջ մարդիկ և վերակոչում է «Քաջաց տուն»: Միայն Արտաշէս Բ. ժամանակ, երբ Սմբատ Բագրատունին կրկին տիրապետում է այս կողմերին, Գուգարքի բդեշխ և սահմանակալ զօրապետ նշանակւում է թագաւորի որդի Զարեհը. և որովհետեւ սա վատ պատերազմող էր, ուստի վրաց Փարձամ թագաւորն ապստամբեցնում է նրա հպատակներին, և Զարեհին բռնելով բանտարկում է: Բայց Արտաւազդ, Տիրան և Սմբատ բդեշխները միասին չարձակւում են վրաց և ազատում Զարեհին բանտից և գերութիւնից **):

Փարթլիս Յիսովրէբայում այս միւսնոյն անցքը այս կերպ է

*) Մովսէս Խոր.

**) Խոր. Բ. գլբք. գլ. ԾԳ.

պատմում. հռովմէացիների և պարսից մէջ ծագած պատերազմի ժամանակ հայոց զօրքը, թագաւորի երկու որդիների և Սմբատի հետ պատերազմում էին պարսից դէմ: Վրացիներն ու օսերը բազմացրին իրենց յարձակումները ի վնաս հայաստանի, Արտաշան թագաւորը հաւաքեց իւր մնացած զինուորները և յանձնելով իւր որդի Ջարենին ուղարկեց վրացիների դէմ: Սրանք և սրանց դաշնակից օսերը գնացին նրան պատահելու Ջաւախքում. պատերազմեցին նրանց հետ, Ջարենը յաղթուեց, փախաւ, զօրքը ցրուեց. նրանց հետեցին մինչև հայաստանի սահմանը: Ջարենը, թագաւորի որդին, գերուեց Յիլ լճի ափին: Օսերը կամենում էին նրան սպանել, իբր վրէժխնդրութիւն իրենց թագաւորների արեան, բայց վրացիներն ազատեցին նրա կեանքը, իրենց սահմանները նրանով վերադնելու համար. և նրան Դարիալան ամրոցում բանտարկած պահեցին: Հայերը պարսից պատերազմով զբաղուած լինելով՝ չկարողացան վրէժխնդիր լինել: Բայց երեք տարուց յետոյ Սմբատ Բիւրիտեանը թագաւորի երկու որդիների, Արսիպա և Տիգրանի հետ և հայաստանի բոլոր զօրքով դուրս եկան պատերազմի: Վրաստանի թագաւորները հրամայեցին փախչել ամուր քաղաքները, հայերը բանակ դրին Թրիալէթում և սկսեցին բանակցել: Վրացիները դաշն կապեցին, վերսդարձրին գերի արբայորդուն, դաշնակից դառան և խոստացան Արտաշանի անունով և պատկերով զըրամ կտրել: Իսկ հայերը վերադարձրին Ծունդան, Ջաւախէթը, և մի քանի ուրիշ ամրութիւններ *):

Սրանից յետոյ էլ պատմութիւնը լռում է Գուգարաց բզեշխների մասին մինչև 321 թուականը, երբ Տրդատ թագաւորը հայաստանը բաժանելով չորս զինուորական շրջանի, հիւսիսայինը յանձնեց վրաց թագաւոր Միհրանին, որի որդին ամուսնացած էր իւր դստեր հետ: Սա միաժամանակ և կրում էր բզեշխ Գուգարաց կոչումը և առաջնորդում հայոց հիւսիսային բանակը: Եւ երբ Տրդատի մահից յետոյ հռովմէացուց Անտիոքոս զօրապետն եկաւ հայաստան Տրդատի որդի Խոսրով Բ. թագաւորացնելու, (344 թ). նա վերահաստատեց Միհրանին վրաց թագաւոր և բզեշխ Գուգարաց, առաջնորդ հիւսիսային բանակի: Այս Միհրանը, որ ս. Նունէի քարոզութեամբ ընդունել էր քրիստոնէութիւն (318 թ.), մեռաւ այն պատերազմում, որ նա վարեց հայաստան խուժող հոների և Ալանների դէմ՝ որոնք մինչև Վաղարշապատ հասան, բայց կարճ միջոցում յետ քշուեցան: Միհրանի փոխարէն հիւսիսային բանակի առաջնորդ և Գուգարաց բզեշխ կարգուեց Գարշոյ Մալխազունին կամ Գարշոյ Մալխոս Խորխոռունին **):

* Brosset o. c. էր. 71.

**) Մ. Խոր. Գիրք Դ. 41. Թ.

Այս տանից էր Մանասյու Խորխոռունին, որ Ձորոց իշխան Գորոթի և ուրիշների հետ 336 թ. ուղեկցեց Յուսիկ կաթողիկոսին Կեսարիա ¹⁾։ Յայտնի չէ, թե այս Գորջույ Մալխազունի բղեշխը, թե մի ուրիշն էր, որ Արշակ Բ. թագաւորութեան (364—382) միջոցին ապստամբուեց, որի պատճառով և Մուշեղ զօրապետը չարձակուելով նրա վրայ՝ բռնեց նրան, գլխատեց և արու գաւակներին կոտորեց, իսկ կանանց և աղջիկներին գերի տարաւ, պատանդներ առաւ և մնացածներին հպատակեցրեց ²⁾։

Այնուհետեւ մինչև Ե. դարը չենք պատահում Գուգարաց բղեշխների, միայն Վարդանանց պատերազմի ժամանակ հանդէս է դալիս Աշուշա բղեշխը, «այր խելացի և խորհրդական» ³⁾։

Սա հրաւիրեց ս. Մեսրոպին վերացնելու Տաշիրում տարածուած կուսպաշտութիւնը, և նա գալով (424 թ.) արմատախիլ արաւ չարիքը և երկրի հոգատարութիւնը յանձնեց Սամուէլ եպիսկոպոսին։ Նաեւ չոց նախարարների և վրաց ու Աղուանից թագաւորների հետ Աշուշա բղեշխն էլ կանչուեց Յազկերտ Բ-ի մօտ. և սա էր նախարարներին խորհուրդ տալիս, որ երեսանց ուրանան քրիստոնէութիւնը, որպէս զի կարողանան հաշրենիք վերադառնալ և պաշտպանել անտէր ժողովուրդը։ Բայց երբ նախարարները նրա խորհուրդին հետեւելով վերադարձան, Յազկերտ Բ. թույլ չըտուեց նրան, ինչպէս և վրաց ու Աղուանից թագաւորներին, վերադառնալ և պահեց իւր մօտ ⁴⁾։

Եւ երբ 455 թուին նա իրաւունք ստացաւ վերադառնալու, մեծամեծ ընծաներ տալով կարողացաւ վերցնել իւր հետ իւր փեսայակից հմայեակ Մամիկոնեանի (Վարդանի եղբօր) Վահան, Վասակ և Սրտաշէս որդիներին, որոնց Վասակը Պարսկաստան էր ուղարկել, որ. պէս մահապարտի որդիներ մահուան դատուպարտելու։ Աշուշան բերեց նրանց Գուգարք և յանձնեց նրանց մօր, Ձուրիկին, որ ապրում էր իրենց մօտ. նրա քույր՝ Անուշվուամը՝ Աշուշայի կինն էր։

Հաւանականօրէն Աշուշայի մահից յետոյ վրաց Վախթանգ Ղուրգասլանը (446—499) իւր թագաւորութեան վերջին օրերում բաժանելով Արաստանը իւր որդիների և էրիտաւների մէջ՝ վերացրեց Գուգարաց բղեշխութիւնը՝ տալով Ջամշիլդէն՝ էրիտաւ Ադսրկազին, Կղարջքը՝ Սրտաւազին, Ծունդան՝ Նազարին ⁵⁾։

Այնուհետեւ այս նահանգը, ենթարկուելով վրաց իշխանութեան, կառավարուեց մի քանի էրիտաւներով, մինչև որ արաբացիները

¹⁾ Յիւզ. դպ. Գ. գլ. ԺԲ.

²⁾ Յիւզ. դպ. Ե. գլ. ԺԵ.

³⁾ Ղազար. Վեն. 165.

⁴⁾ Ղազար Փարբ. եր. 191.

⁵⁾ Brosset o. c, Ip. 200.

տիրապետելով Հայաստանին և Վրաստանին, տիրեցին և՛ Գուգարքը: Այս ժամանակուանից մինչև ժ դարը Գուգարքը մի առանձին իշխանութիւն, մի առանձին միութիւն չկազմեց, այլ որպէս ենթակայ երբեմն վրաց, երբեմն արաբացւոց, երբեմն հայոց, նա նոյն այդ երկիրներէ վիճակն ունեցաւ, միայն երբեմնապէս տեղի ունեցան մի քանի նշանաւոր անցքեր, որոնք հարկ ենք համարում չիշել ժամանակադրական կարգով, որովհետեւ հէնց այս անցքերն էլ ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս Գուգարքը բազմաթիւ ապստամբութիւններով ձգտում էր մի անկախ իշխանութիւն կազմելու, որին և հասաւ Կիւրիկեան թագաւորութեամբ: Արդ՝ 782 թուին Սմբատ Բագրատունու որդիները մաքրեցին արաբներից նախ Տաշիրն ու Սշոքը և ապա հայկական այլ գաւառներ, բայց շուտով այս բոլորն էլ նորից ընկան արաբացիների տիրապետութեան տակ, և ենթարկուեցան բազմաթիւ արշաւանքների և անողորմ կոտորածների: Սրանցից պէտք է չիշել Բուզաշի արշաւանքը 850 թուին, որ ահագին աւերումներ և կոտորածներ գործելուց յետոյ, բազմաթիւ գերիների հետ Բաղդատ տարաւ Սևորդեաց Ստեփանոս Կոնին, որ քրիստոնէութիւնը չուրանալու համար՝ նահատակուեց բանտում 854 թուին:

Այնուհետեւ Հայաստանի հետ Գուգարքն էլ հարկ էր վճարում Բաղդատի ամիրապետին: Գուգարքի հիւսիսային մասը՝ Կղարջքը, Ջաւախքը, Թուեղքը, Կանգարքի, Ծոբոփորի մի մասը և առհասարակ Դեբեդ գետի ձախ կողմն ընկած երկիրները իրենց վրայ դրուած հարկը յանձնում էին Թիֆլիսի ամիրային: Կողբոփորը, հաւանականօրէն ընկնում էր Գանձակի ամիրայի շրջանում, իսկ Տաշիրը, Ջորոփորը և Արդահանը ենթարկւում էին Հայաստանի ամիրային, որ Դուին էր նստում:

Այս ժամանակներում Բագրատունիք հետզհետէ զօրացան, և շատ երկրներ ձեռք բերին, որոնց մէջ և Տաշքն ու Գուգարքի մի մասը: Այս ցեղից մինը ամուսնացաւ Վախթանգ Ղուրգասլան թագաւորի դստեր հետ և սրա սերունդն ստացաւ բացի Տաշքի հիւսիսային մասից, նաև Գուգարքից Կղարջքը, Ջաւախքը և Թուեղքը (Թրիալէթը): Այս ցեղը հետզհետէ զօրանալով տուեց շատ նշանաւոր մարդիկ և նոյն իսկ թագաւորներ, որոնցից առաջինն եղաւ Սշոտ I, որ բարձրացաւ վրաց գահը 787 թուին:

Նոյն բաղդին արժանացան Բագրատունիք և Հայաստանում, Սշոտ Ա. (885 թուին) հիմնելով Բագրատունեաց հարստութիւնը, նուաճեց նաև Գուգարքը:

889 թուին մեռաւ Սշոտ թագաւորը, և նրա Սմբատ որդին, որ դեռ Զամշվիլէումն էր գտնուում, Գուգարքի վրայ կառավարիչ նշանակեց

Գնթունեանց ցեղից Վասակ և Աշոտ եղբայրներին և ինքը վերագարձաւ, գահ բարձրանալու:

896 թուին Ատրպատականի կառավարիչ Օշինը Ուտիով անցնելով ամէն կերպ աշխատեց Գուգարքի բնակիչներին ապստամբեցնել Սմբատ Թագաւորի դէմ, Բայց սրանք չենթարկուելով նրա ներշնչումներին՝ ինքեանք հաւաքուեցան անմատչելի ամրոցներ, որպէսզի սրանով ստիպէին Օշինին թողնել երկիրը: Նա պաշարեց Քաւախքում Տմոկլի և Կվէլի բերդերը, բայց անյաջող: Ուստի Օշինը վերագարձաւ Վանանդ (Կարսի գաւառակը):

899 թուին Օշինը նորից եկաւ Թիֆլիս և այստեղից Գուգարքի վրայով անցաւ Ջիրակ:

Այս ժամանակ Օշինը չարձակուեց Սևորդեաց Նահապետ Դէորզի վրայ և նրան անպատրաստ գտնելով՝ գերեց իւր Արուէս եղբօր հետ, տարաւ Փայտակարան, ուր նրանց Նահատակեց քրիստոնէութիւնը չուրանալու պատճառով:

Օշինի մահից յետոյ Ատրպատականի ամիրայ գարձաւ նրա եղբայր Յուսուփը, որ թշնամանալով Սմբատ Թագաւորի հետ՝ 902 թուին անցկացաւ Փայտակարանով և Ուտիով Տաշիր՝ Տաշրատաւ: ¹⁾ Սմբատը լսելով այս մասին՝ բռնեց Տաշիրի և Աշոցի նեղ անցքերը ²⁾ արեւելեան կողմից, սակայն Յուսուփը տեղեկանալով այդ մասին, շտապեց անցնել հարաւ-արեւմտեան կողմից և մտաւ Ջիրակայ գաշտը:

904 թուին հայաստան արշաւեց Նբխագաց Կոստանդին Թագաւորը և տիրեց Գուգարքին, բայց հայոց և Վրաց զօրքից չաղթուեց և գերի ընկաւ:

907 թուին Սմբատ Թագաւորը հանգիստ ապրում էր Տաշիրում, երբ մի քանի հայ նախարարներ, վրաց Ատրներսէհ Թագաւորի հետ նրա դէմ պաւազորութիւն կազմեցին և մարդ ուղարկեցին նրան ըստպանելու, բայց Թագաւորն այդ իմանալով ուղևորուեց Ջիրակ, և ջարդեց ու ցրուեց դաւադիրներին: Զուտով Յուսուփը նորից մտաւ հայաստան և Սմբատ Թագաւորն իրեններից թողնուած, 909 թուին իւր զօրքով անցաւ Գուգարք, Օձուն գիւղը և ապա Թագնուեց Կղարջքի անմատչելի այրերում ³⁾: Յուսուփը վերագարձաւ Դուին, վերցրեց իւր հետ Յովհաննէս կաթողիկոսին, իսկ Սմբատ Թագաւորը Գուգարքից անցաւ Ջիրակ:

910 թուին հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսը կարողացաւ փախչել Յուսուփի մօտից Աղուանից երկրով Գուգարք, ուր և երկար ապրեց, հաւանականօրէն Օձուն և Արդուի գիւղերում:

¹⁾ Տաշրատաւին այժմ Ջիլդի է կոչւում:

²⁾ Հաւանականօրէն այժմեան Ղարաքիլիսու և Դվալի անցքերը:

³⁾ Ասողիկ եր. 112.

Այս միջոցներում Սմբատը հաւաքեց իրեն հաւատարիմ մնացած նախարարներին, և իւր որդիների առաջնորդութեամբ ուղարկեց Յուսուփի վրայ. Սմբատի հետ միացաւ և Սևորդեայ ցեղը, բայց հէնց առաջին կուռում Սևորդեանք դաւաճանեցին թագաւորին և իրենք յանձնեցին Յուսուփի ձեռքը իրենց առաջնորդ՝ Մուշեղ արքայորդուն:

911 թուին Յուսուփը զօրք ուղարկեց Տաշիրը և Կանգարքը ասպատակելու: Դ վերջոյ Յուսուփի կռիւը Սմբատի հետ վերջացաւ նրանով, որ Սմբատը գերի ընկաւ և գլխատուեց Դուինում: Նրա մարմինը բերէն Օձուն և ամփոփեցին եկեղեցու մօտ, ուր մինչև այժմ էլ կանգուն է մահարձանը *):

Չուտով Հայաստանն ենթարկուեց Յուսուփին, բացի Գուգարքի մի քանի անմատչելի տեղերը, ուր այդ ժամանակ թաք էր կենում Սահակ Սիսակեանը:

Սմբատի մարտիրոսական մահից յետոյ, նրան յաջորդեց նրա որդին՝ Աշոտ Երկաթը: Սա շուրջն հաւաքելով իւր քաջերին, սկսեց հալածել Հայաստանից արաբներին և 914 թուին մաքրելով Գուգարքը նրանցից՝ յանձնեց նախկին կառավարիչներին—Վասակ և Աշոտ Գրեթուհիներին: Այս անցնելով Թիֆլիս և Ուտի, կրկին եկաւ Տաշիր, որ իմանալով, որ Կողբովորում (Աղստափա) դեռ ևս մնացել են արաբներ, շտապեց նրանց ևս դուրս քշելու: Բայց երկար չտևեցին Աշոտ Երկաթի յաջողութիւնները. նախարարները թողին նրան և սկսեցին միմեանց դէմ կռիւներ վարել: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Այդ ժամանակ, այն է 917 թուին, նորից Յուսուփի զօրքերը մտան Հայաստան, և աւերելով երկիրը՝ բնակիչների մեծ մասին գերի տարան Յուսուփի մօտ, որ անգթաբար գլխատել տուեց հաւատը չուրացողներին: Այսպէս գլխատուեց մի 17 տարեկան զեղեցիկ երիտասարդ Գուգարքից, Միքայէլ անունով, որ չկամեցաւ մահմեդականութիւն ընդունել: Հայաստանեաց եկեղեցին միւս մարտիրոսների հետ չիշատակում է նաև այս Միքայէլին:

Այս միջոցին Հայաստանի հարևան ազգերը՝ աբխազներն ու Կովկասեան լեռների բնակիչները, ինչպէս և իրենք Գուգարքի և Ուտի գաւառի հայերը, օգտուելով Հայաստանի անխառնութիւնից, սկսեցին թալանել ինչպէս Հայաստանի անպաշտպան գաւառները, այնպէս և մէկը միւսին: Ականատես մատենագիր Յովհաննէս կաթողիկոսի ասելով անհնարին էր այդ ժամանակներում անցնել Գուգար-

*) Տես Օձունի Խաչդոնտ եկեղեցու նկարագրութեան մէջ:

քով և Ուտիով. թալանում էին ամէն բոլոր և կրակի մատնում տըներն ու կաշքերը: Այս բոլորի հետեանքն եղաւ սով և երկրի աւերումն:

Այս միջոցին Աշոտից կարգուած Գուգարքի Վասակ և Աշոտ Գնթունի կառավարիչները Գուգարքի բնակիչներին ապստամբեցրին թագաւորի դէմ և 921 թուին իրենց անկախ հրատարակեցին: Աշոտ Երկաթ թագաւորն իւր եղբայր Նբասի և ուրիշ նախարարների հետ մտաւ Գուգարք և պաշարեց Ջամշուդէ ամրոցը, ուր թաքնուած էին Գնթունի նախարարները: Պաշարումն անյաջող անցաւ. թագաւորական զօրքի պաշարը հատաւ և Աշոտ ստիպուեց բաց թողնել իւր զօրքը շրջակայքը ուտեստ գտնելու, իսկ ինքը 250 մարդով հեռացաւ Ասուրէտ *) ամրոցը: Վասակ և Աշոտ Գնթունիները տեսնելով, որ Աշոտ թագաւորը մեկնեց իրենցից, ցրուեց զօրքերը զանազան գաւառներ և առանձին մնացել է Ասուրէտի մօտ, ծածուկ պատրաստութիւններ տեսան, մօտ չորս հազար մարդ վարձեցին Կովկասի լեռնականներից և Թիֆլիսի զօրքերից և յանկարծակի յարձակուեցան Աշոտ թագաւորի վրայ:

Աշոտ աչսպիսի անակընկալ յարձակման ենթարկուելով շուարեց, բաց չետոյ քաջացաւ, քաջալերեց իւր երկու հազար մարդկանց և ընկնելով սրանց վրայ, արիաբար որին սրէ անցկացրեց, որին դերի բռնեց, ապա անհաւատների ականջներն ու դունչը կտրեց, իսկ քրիստոնեաներին մերկացրեց և արձակեց: Միայն Վասակը մի քանի մարդկանցով կարողացաւ փախչել և ամրանալ Ջամշուտէում: Այս ժամանակ Աշոտ թագաւորն իւր եղբայր Նբասի հետ գնաց Տփլիսի մեծ իշխան և իւր սիրելի Գուրգէնի մօտ: Այստեղ ինքն իրեն եկաւ Վասակ Գնթունին և խնդրեց ներել իրեն: Աշոտ թագաւորն էլ ներողամիտ եղաւ և կրկին հաստատեց նրան իւր եղբայր Աշոտի հետ Գուգարքի վերակացու: Կարճ ժամանակից չետոյ Վասակի եղբայր Աշոտ Գնթունին օտարազգի թշնամիների դէմ վարած պատերազմում մեռաւ և այնուհետեւ միայն Վասակը տիրապետեց Գուգարքին:

Սակայն Վասակ նորից մտածեց ապստամբել Աշոտ Երկաթից, անձնատուր եղաւ արքայազն Գուրգէն մեծ իշխանին և խոստացաւ յանձնել նրան իւր ամրոցը, միայն թէ նա ևս տայ իրեն մի ուրիշ ամրոց իւր երկրի մէջ: Գուրգէն այս չետկարի համաձայն պահանջեց նրանից բերդը, և Վասակ յանձնելով բերդը իւր մի քանի ազգականների, գնաց Գուրգէնի մօտ, որ արդէն զօրքն առած դէպի իրեն էր գալիս: Նրան պատահելով՝ Վասակը միացաւ նրան և եկաւ չետ, դէպի ամրոցը: Բերդապահները զարմանալով Գուրգէնի այդպէս արագ

*) Այժմ կոչւում է Աղդըր. Սխալցխտլի մօտ է:

վերադառնալու վրայ, կասկածեցին և բաց չարին դուռը, այլ խնդրեցին, որ թող տալ միայն Վասակին ներս մտնելու և ապա նրա հաւանութեամբ կարող են յանձնել բերդը, որովհետեւ, ասում են, մենք իրաւունք չունինք առանց նրա հրամանի բերդը մինին յանձնելու: Գուրգէնը պնդելով իւր ասածի վրայ, կամենում էր պատերազմով առնել բերդը:

Այս տեսնելով բերդապահները շտապով պատգամաւորներ ուղարկեցին Աշոտ թագաւորի մօտ և խմբին նրան եղելութիւնը: Նա էլ զօրքն առած շտապով եկաւ աչդտեղ, եւ երբ Գուրգէնը լսեց, թէ Աշոտը գալիս է, շտապով փախաւ այնտեղից, տանելով իւր հետ և Վասակին: Պահապանները տեսնելով Գուրգէնի փախուստը, Աշոտի առաջն էլ բաց չարին դուռը և ասացին, թէ չեն կարող ոչ ոքի ընդունել, քանի որ Վասակը իրենց մօտ չէ:

Աշոտը այս բանի վրայ զայրացած պաշարեց ամրոցը և յարմար ժամի էր սպասում այն առնելու: Այս պատճառով քաղաքացիները թշնամացան Աշոտի հետ:

Եւ որովհետեւ այդ ամրոցը յետեւից ծածուկ դուռն և անխուլ ճանապարհ ունէր, ուստի այնտեղից Գուրգէն իշխանը մի պատգամաւոր ուղարկեց ներս և ծանր երգումով խոստացաւ նրանց տալու Վասակին, եթէ յանձնեն իրեն ամրոցը: «Եւ ես, ասում է, քշելով այստեղից Աշոտին, կազատեմ ձեզ բոլորիդ նրանից, ապա թէ ոչ նա կը կոտորէ բոլորիդ և ես էլ կ'սպանեմ Վասակին»: Այդ ժամանակ բերդապահները վախենալով, թէ մի գուցէ չգիշանին Գուրգէնի խնդրին, նա յիրաւի սպանէ Վասակին, վերադարձրին պատգամաւորին և խնդրեցին Գուրգէնին, որ զօրք ուղարկէ, տիրէ բերդին և հալածէ այնտեղից Աշոտ թագաւորին: Գուրգէն այս խոստումը առնելով քաղաքացիներից, երեք հարիւր մարդ ուղարկեց, որոնք այդ գաղտնի ճանապարհով ներս մտնելով, սկսեցին կոտորել բերդապահներին: Եւ երբ այս տեսան բերդի բնակիչները՝ պահուեցան, և վերնաբերդը բարձրանալով՝ սկսեցին կռուուել Գուրգէնի զօրքի հետ, աշխատելով դուրս քշել նրանց բերդից:

Իսկ Աշոտն այս մասին ոչինչ չգիտենալով, կարծում էր, թէ ամրոցի միջի մարդիկն են միմեանց կոտորում: Եւ որովհետեւ նա չէր կարող կռուել բերդի մէջ եղողների հետ, որովհետեւ պարիսպը խանգարում էր, ուստի և սչսեց կռուել վերնաբերդի մէջ եղողների հետ և շատ նեղում էր նրանց, այնպէս որ նրանք չէին կարողանում այլ ևս կռուել Գուրգէնի զօրքի դէմ: Ուստի սրանք սկսեցին բոլոր ձայնով աղաղակել և ասել Աշոտին, թէ Գուրգէնի զօրքերը բերդի մէջ են և իրենք նրան համար են կռուում և ոչ ուրիշի:

Երբ լսեց այս Աշոտը, շատ զարմացաւ և կանչեց նրանց թէ,

եթէ ինձ համար էք պատերազմում, ինչի՞ չէք բաց անում բերդի դուռը, որ ես էլ ներս մտնելով հեշտութեամբ կարողանանք վերջացնել պատերազմը, և ես վարձատրեմ ձեզ, ինձ համար պատերազմելու համար: Եւ երբ բացին դուռը, Սշոտի զօրքերը ներս մտան և մի ակնթարթում ձերբակալեցին Գուրգէնի զօրքը: Եւ որովհետեւ նրանք կապանքների մէջն անդամ լուռ չէին կենում, և վատ էին խօսում Սշոտի մասին, ուստի և Սշոտ հրամայեց հանել նրանց աչքերն և կտրել նրանց ականջներն ու զուկները և այնպէս ա՛յ ձակել Գուրգէնի մօտ:

Այսպիսով Սշոտ Երկաթը նորից հպատակացրեց իրեն Գուրգէնին:

Սակայն այս ազատասէր երկիրը բոլորովին չընկճուեցաւ և կարճ միջոցից յետոյ, Սշոտ Ողորմածի ժամանակ նորից անկախութիւն ձեռք բերեց և առանձին թագաւորութիւն կազմեց, Կիւրիկեան հարստութեամբ:

ԿԻՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ

Կիւրիկեան թագաւորութեան հիմնադիր համարւում է Սշոտ Ողորմածի կրտսեր որդի Գուրգէնը կամ Կորիկէ Ա. որ հօր մահից յետոյ ժառանգեց Յաշիրը, Կայեան, Կայծոն, Խոշոունի, Խոռակերտ, Բազկերտ և ուրիշ անուանի բերդեր: Մինչդեռ իւր աւագ եղբայր Սմբատ Բ. թագաւորում էր Անիում, սա իրեն թագաւոր հրատարակեց (982 թ.) և սկսեց առանձին դրամ կտրել, որոնցից մի հատ խուղաբաշելը նուիրել է Պետերբուրգի Ասիական թանգարանին: Այս դրամը առաջին անգամ նկարագրել է Մ. Տրոսսէն իւր «Monographie des monnaies Arméniennes», (S. Petersbourg 1839). և յետոյ՝ անգլուան իւր «Numismatique générale de l'Arménie» (Paris 1859 թ.) աշխատութեանց մէջ: Սա պղնձից է, առաջին երեսում տեսնւում է Յիսուս Քրիստոսի անդրին, ամբողջ դէմքով, զլխի շուրջը ճաճանչ և ձեռին մի զիրք՝ հաւանաւ կանօրէն՝ Աւետարանը բռնած. զլխի երկու կողմում ՅՍ ՔՍ է գրուած, վերեւը կրճառման պատիւ: Միւս երեսում որոշ կարգացւում է միայն

✠ ՏՐ ՈՂ

ՆԻ ԿՈՐԻԿ

Ի ԿՈՐԱ...

Ա...

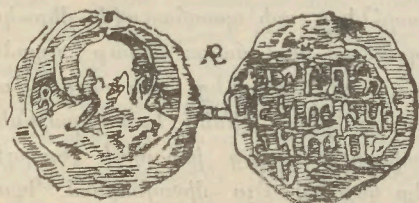
այսինքն Տէր օղնեա Կորիկի կոր..ա ..

Տրոսսէ այս դրամը Կորիկէ առաջինին է համարում, որովհետեւ «սրա ձեւը միանգամայն յիշեցնում է Թամարի հայր Գէորգիին և Գի-

որդի Լաշա Վրաց թագաւորների զրամի ձեւը ¹⁾: Բացի սրանից այս Կորիկէն սոյն հարստութեան ամենագորեղը լինելով, կարելի էր աւելի հեշտութեամբ նրան վերադրել» ²⁾:

Բայց Լանդլուան նմանութիւն գտնելով Անտիոքի խաչակիր իշխանների զրամների վերտառութեան (legende) հետ, վերադրում է Կիւրիկէ IV-ին ³⁾:

Մենք Բրոսսէի կարծիքը աւելի հաւանական ենք համարում, որովհետեւ որքան գորեղ էր Կիւրիկէ Ա. այնքան թույլ և աննշան էր Կիւրիկէ Դ. որ հալածուած Գուգարքից, ապրում էր Մած. նաբերդում:

Գուրգէնը մեռաւ 989 թուին և թողեց երկու որդի՝ Դաւիթ և Սմբատ: Դաւիթը, որ Անհող կոչուեց, ընդարձակեց իւր երկրի սահմանները Գուգարքում ու Արաստանում և ձամշուլդէն մաշրաբաղաբ դարձրեց: Նա նուաճեց նաև Դմանեաց քաղաքը ⁴⁾ և հսկատակեցրեց Թիֆլիսի ամիրային:

Այս ժամանակ (990 թ.) Գանձակի Փալտուն ամիրան չարձակուեց Դաւիթի վրայ, բայց ջարդուեց և հազիւ հաղ կարողացաւ ազատուել ⁵⁾: Հէնց այս միջոցին մի հաջ նախարար, որ տիրում էր Գուգ (Ղազախում) բերդին, դաւաճանեց Դաւիթին, հպատակուեց Վրաց թագաւորին, երկրորդ անգամ մկրտուեց չունակած ծիսակատարութեամբ և անուանուեց Դիմիտրի: Այս հաւատաւիտութեան պատճառով նա Վրաց կողմից կառավարիչ (մամուլուկ — արքայիկ) կոչուեց Գագում: Այդ ժամանակ Դաւիթը չարձակուեց Դիմիտրիի վրայ և լուեց նրանից բերդը: Դիմիտրին փախաւ և այս պարսութիւնից յետոյ երկար չապրեց:

Այսպէս գորանալով՝ Դաւիթ Անհողը 1001 թուին իրեն սնկախ հրատարակեց հաջոց Գագիկ թագաւորից: Այս պատճառով Գագիկը

¹⁾ Ma Numismatique de la Géorgie երև 19 և 25.

²⁾ Յիշ. Գիւրք. եր. 33.

³⁾ Յիշ. Գ. եր. 29.

⁴⁾ Չամչեան Բ. 873.

⁵⁾ Ասողիկ 156—157.

յարձակուեց Դաւթի երկրի վրայ, մտաւ Տաշիր, և երեք ամսուայ ընթացքում քարուքանդ արաւ Դաւթի երկրները, մինչև որ Աղուանից Սարգիս կաթուղիկոսը միջամտելով կարողացաւ հաշտեցնել և Դաւթին նորից հպատակեցրեց Դագկին։ Բայց երբ 1020 թուին մեռաւ Դագիկ Ջահնշահ թագաւորը՝ կտակելով իւր Յովհաննէս Սմբատ որդուն թագաւորական զահի և շատ երկրների հետ նաև Կայեան, Կայծոն բերդերը և Սևորդեաց Տաւուշ գաւառը ¹⁾, Դաւիթ Անհողը նորից գէնք վերցրեց, և օգտուելով հանգամանքից, որ Յովհաննէս-Սմբատի թուլութեան պատճառով նրա եղբայր Աշոտն էլ թագ էր կապել Կարսում և այս պատճառով սկսուել էր ազգամիջեան պատերազմ՝ օրից օր զօրացաւ և ընդարձակեց իւր երկրի սահմանները դէպի Ուտէացւոց և Աղուանից աշխարհները, որի պատճառով և վերակոչուեց Աղուանից թագաւոր, պահպանելով իբր մայրաքաղաք զարձեալ Ջամշուտէն։

Դաւիթ Անհողը վերանորոգեց շատ բերդեր ու ամրոցներ. կառուցեց տասներկու նոր բերդ։ Չինեց կամ վերաշինեց Լօռի քաղաքը Տաշիրում և կառավարիչ կարգեց իւր որդի Գուրգէնին, որ Կորիկէ կամ Կիւրիկէ էլ էր կոչուում։ Այս միջոցներում Դաւիթ Անհողը խնամասու Դուինի ամիրայ Աբուսուլարի հետ, (որ ազգով պարսիկ էր), տալով նրան իւր քոչրը։ Աբուսուլարը շատ նախանձոտ աչքով էր նայում Դաւթի այսպէս զօրանալու վրայ, ուստի և ծածուկ դաշն կապելով Պարսից զահի վրայ նոր հաստատուած Տուղրիկի հետ, հաւաքեց մինչև 150,000 զօրք և 1036 թուին մտաւ Աղուանք և հետզհետէ շարժուեց դէպի արևմուտք։ Թէև շատ քաղաքներ հպատակեցան այս ամիրային, բայց ամէն տեղ եկեղեցիները քանդուեցան, քրիստոնէական սրբութիւնները ծաղրի առարկայ դարձան և շատերը զլիսատուեցան հաւատի համար։ Դաւիթը միայն տասն հազար զօրք ունէր, ուստի և չհաւարձակուելով միայնակ պատերազմ սկսել, օգնութիւն խնդրեց հայոց, Աբխազների և Կապանի թագաւորներից, ինչպէս և Աղուանից Տէր Յովսէփ գ. կաթուղիկոսից։ Յովհաննէս թագաւորն ուղարկեց 3000, Դարբանդի Սենեքերիմ թագաւորը՝ 2000, և Աբխազների թագաւորը՝ 4000 զինուոր, որ Գուգարքի զօրքի հետ կազմեց 19000։

Բացի դրանից Դաւիթը դիմեց Գուգարքի նշանաւոր վանքերին, և նրա մօտ հաւաքուեցան վարդապետներ և քահանաներ՝ խաչով, խաչվառով։ Հոյեւորականութեան ներկայութիւնը և նրա երդեցողութիւնն ոգևորեցին Դաւթի զօրքին և հէնց առաջին կռուում Աբուսուլարի զօրքը ջարդուեց և ցրուեց։ Հինգ օր շարունակ

¹⁾ Վարդ, Բարձ, եր. 92։

հայերը հետևեցին թշնամիներին և յետոյ նրանց թողած ահագին աւարը Դաւիթը բաժանեց զօրքին և հոգևորականութեանը ¹⁾։

1039 թւին մեռան Հայոց թագաւոր Յովհաննէս և նրա եղբայր Աշոտը, երկիրն երկու տարի մնաց առանց թագակրի։ Դաւիթ Անհողը՝ իւր առաջին յաջողութիւններով հպարտացած, խիզախեց իրեն ամբողջ Հայաստանի թագաւոր հրատարակել և տիրել նրան։ Երկու անգամ նա մտաւ Զիրակ, հակառակորդներին սրից անցկացրեց, բայց երկու անգամին էլ նախարարները միացեալ ուժով ստիպեցին նրան վերադառնալ իւր թագաւորութիւնը՝ Գուգարք։

Բայց երբ Գագիկ Բ. դաւանանութեամբ Կ. Պօլիս հրաւիրուեց, ուր նրան առաջարկեցին Յովհաննէս թագաւորի կտակի համեմատ Անին Յոյներին յանձնել, Հայոց նախարարներն երկու կուսակցութեան բաժանուեցան. մինը ցանկանում էր Անին Յոյներին յանձնել, միւսը՝ հրաւիրել Դաւիթ Անհողին՝ տիրելու նրան։ Առաջին կուսակցութիւնն աւելի զօրեղ եղաւ և Յոյները հրաւիրուեցին Հայաստան 1046 թուին ²⁾։ Նոյն տարին էլ մեռաւ Դաւիթ Անհողին թագաւորը և թաղուեց Սանահնի վանքի բակում։ Դաւիթ Անհողին յաջորդեց որդին՝ Կիւրիկէ Բ. Սա իւր մայրաքաղաքը Չամշուղէից փոխադրեց իրեն սիրելի Լօւի քաղաքը։

Սորա ժամանակ, 1063 թուին պարսից թագաւոր Ալփասլանն ասիական բոլոր ցեղերից հաւաքած ահագին զօրքով մտաւ Աղուանք և բնակիչներին սրի ճարակ դարձրեց. ասպա պատգամաւոր ուղարկեց Կիւրիկէի մօտ, Լօւի, և խնդրեց նրա դստեր ձեռքը, սպառնալով՝ որ եթէ մերժէ՝ կարշաւի նրա երկիրը։ Կիւրիկէ թագաւորն ստիպուած տուեց նրան իւր աղջիկը և նկա հետ դաշն կապեց։ Ելփասլան ազատ թողնելով Կիւրիկէի երկրները, մտաւ Գուգարքի Քաւախք դաւաւր, առաւ Ախալքալաքն ու Չամշուղէն ³⁾։

1082 թուին Կիւրիկէ թագաւորը արևելեան Հայաստանի հայերի խնդրով՝ հրաւիրեց Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսին Հաղբատ և Հայոց կաթողիկոս օծել տուեց Ընիի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսին, Յետոյ այս նորընտիր կաթողիկոսի հետ այցելութեան գնաց Պարսից Մելիքշահ շահին՝ Խորասան, ուր մեծ պատուով ընդունուեց ⁴⁾։ Վերադառնալով իւր երկիրը՝ Կիւրիկէ թագաւորը շարունակեց ջանք

¹⁾ Խ. Ունհայեցի 92—93, և Մմբատ սպար. 37—38.

²⁾ Վարդան Բարձրեւոյցի առանց բացատրելու, թէ ինչպիսի Բջնի, Կալեան և Կալծօն բերդերը անցել էին Գրիգոր Մաղխտորոսին, տառաւ է թէ նա տուեց սրանք Յունաց Մոնոմախոս կայսրին և սրանց փոխարէն առաւ Միջագետքի դքսութիւնը։ Եր. 99։

³⁾ Վարդ. Բարձր. եր. 101.

⁴⁾ Կիր. եր. 55, Վարդ. 102, 101. Մխիթ. Այր. 60. 2ամջ. Գ. 7,

Թափել պահպանելու իւր սահմանները վրացիներին, որոնք օրից օր զօրանում էին ¹⁾։

Կիւրիկէն մեռաւ և Թաղուեց Հաղբատի վանքում։ Նա Թողեց երկու որդի՝ Աբաս և Դաւիթ, ինչպէս և երեք դուստր՝ Մարիամ, Ռուսուղան և Բաւրինայ, որոնք շինել են Սանահնի վանքի զաւթի երեք սիւները։

Կիւրիկէ Բ.-ին յետոյ սկսեց Թաղաւորել Աբասը, որի Ժամանակ, 1103 թուին, Սիւլթանի Ղզիլ ամիրան ինքնակամ չարձակուեց Գույարքի Թաղաւորութեան վրայ, առաւ Լօւին, Հաղբատն ու Սանահնին, գնաց մտաւ Դուին և սպանեց Աբուհանսին։ Այս միջոցին վերջինիս եղբայր Մանուէլն, զօրք ստանալով Պալսից արքունիւրից, եկաւ սպանեց Ղզիլին իւր եղբօր՝ Աբուհանսիի գերեզմանի վրայ և Դուի՝ ը յանձնեց պարսիկներին ²⁾։

Սակայն Մանուէլի այս չաղթութիւնը չփրկեց Կիւրիկեան Թաղաւորութիւնը, որովհետեւ վրաց Դաւիթ Թաղաւորը զօրանալով իւրեց պարսիկներից Թիֆլիսը, և յետոյ Հաչքիւ ձեռնդրութեամբ առաւ Ապրսուար ամիրայից Սնին և աւելի ընդարձակելով իւր սահմանները՝ 1118 թուին տիրեց նաև Կաչեան, Կաչծոն, Լօւի, Տաշիւր և ամբողջ Կիւրիկեան Թաղաւորութեան երկիրներին ³⁾։ Ահաւն ու Դաւիթը գնացին «առ տեաքսն Ռանայ» (Թերեւս Նուանայ, Աղուանք), և առան մէ մի բերդ, (այն է Տաուռ և Մաճնաբերդ) և այնտեղ ապրում էին տառապանքով ⁴⁾։ Կարճ միջոցից Տաուռն ընկաւ Պարսից ձեռը և Աբասը վերաբնակուեց Մաճնաբերդում, իւր եղբայր Դաւիթի մօտ։ Այս երկուսի կանայքն էլ, Մամբան և Ռուզուղան, դարձան կրօնաւոր ⁵⁾։

Աբաս Թաղաւորն ու իւր եղբայր Դաւիթը մեռան և Թաղուեցյան Հաղբատի վանքում։ Աբաս որդի չունէր, ուստի և նրան չաջորդեց Դաւիթ որդին՝ Կիւրիկէ Գ.-ը, մի շատ բարեբարաց և առաքինի անձնաւորութիւն։ Սա առանց մի չիշատակի արժանի գործ կատարելու մեռաւ և իշխանութիւնը Թողեց իւր փոքրահասակ Էբաս Բ. որդուն։ Աբասը չափազանց դառնալով՝ ամուսնացաւ Զաքարէ սուլտանաւորի քույր Նանայի հետ, սակայն երկու տարուց յետոյ վախճանուեց։ Այդի Նանա Թաղուէին ի չիշատակ իւր այդ վաղամեռիկ ամուսնուն, շինեց Սանահնի կամուրջը Զորագետի վրայ։

¹⁾ Կիրակ. Գանձ. եր. 89։

²⁾ Կիրակ. Գանձ. եր. 59. Վարդ. Բարձ. եր. 113. Մխիթ. Էջր. եր. 61. Սամուէլ Անեցի եր. 121.

³⁾ Brosset: Hist. de la Géorgie I. 360. Վարդ. Բարձ. 119. Մատթ. Ուռհ. 427—428 և 438—439

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 106.

⁵⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 90.

Աբասը թողեց միայն մի ապօրինի որդի, որին նրա քույր Բիւրինան առաւ իւր մօտ և դաստիարակեց: Սա, որ կոչոււմ էր Աղսարթան, մեծանալով դարձաւ աստուածապաշտ ու քահանայատէր: Եւ երբ նա ժառանգեց Մաճնաբերդը, նոր բերդի Դաւիթ իշխանը Բագրատունեաց ազգից լինելով՝ չկամեցաւ որ Աղսարթանը, որպէս ապօրինի որդի, ժառանգէ Մաճնաբերդը, ուստի և խաբէութեամբ ամուսնացրեց նրան իւր դստեր Հետ և ինքը տիրեց Մաճնաբերդին, որից յետոյ Հանեց իւր աղջիկը նրա մօտից: Այս պատճառով Աղսարթան իւր կողմը գրաւեց բերդի բնակիչներին, որոնք չանկարծակի չարձակուեցին Դաւիթի վրայ, և ամբողջ ընտանիքով դուրս հանեցին բերդից, և վերջինս յանձնեցին Աղսարթանին¹⁾: Մի ժամանակից յետոյ Աղսարթան իշխանութիւնը թողեց իւր որդի Կիւրիկէ Դ.-ին և ինքը կրօնաւոր դարձաւ Գիտակից վանքում²⁾: Կիւրիկէ Դ. պաշտպանեց իւր Մաճնաբերդը թաթարաց արշաւանքից, կռուելով Մօլարնուի դէմ³⁾: Նա թողեց երեք որդի՝ Բահլաւան, Թաղիադին և Աղսարթան, որոնց մասին այս միայն յայտնի է, որ Թաղիադինը թաթարաց հուլաղու խանի Հետ 1257 թ. զնաց Ասորեստան պատերազմելու: ⁴⁾ Յայտնի է նաև, որ նա կենդանի էր դեռ 1296 թ.⁵⁾:

Այսպէս ուրեմն, Կիւրիկեան թագաւորութիւնն սկսուեց 982 թուին Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգէն կամ Կիւրիկէ Առաջնով և տևեց երկուս ու կէս դարից աւելի մինչև Կիւրիկէ Դ. մահը, որ հաւանականօրէն տեղի է ունեցել 1250 թուից յետոյ⁶⁾:

¹⁾ Կիրակ. Գանձ. եր. 89-90.

²⁾ Վարդ. 90.

³⁾ Կիր. Գանձ. 142.

⁴⁾ Չամչեան Գ. եր. 257.

⁵⁾ Mon. des monnaies arméniennes p. 33.

⁶⁾ Բրոսսէն համեմատելով Կախթիայի և Աղուանից Կիւրիկեան թագաւորութիւնների անուանների ցանկը՝ շատ մեծ նմանութիւն է գտնում նրանց միջև և նոյն իսկ կարծում է, թէ միմի արտագրած է միւսից: Այս աւելացնում է. «Եթէ հարկաւոր է ասել, ինչոր ես մտածում եմ, ես խոր համոզուած եմ, որ Կախթիան աւելի շուտ հայերին է պատկանել, քան վրացիներին: Մենք տեսնում ենք, որ ըստ Ասորեստանի, Աուրը բաժանում էր Իբերիան Աղուանքից և այժմ վրացական լուրջ վիպագիծին չկայ, որ Կախթի վրացիներին պատկանէր ԺԳ. դարից առաջ, և բացի սրանից, Վախուշտը և Վախտանգը պատմում են, որ շերէթի (Կախթի մի մասն) իշխան Ագարնազի ժամանակ այս երկիրը թողեց հայոց կրօնը՝ վրացական բնորոշելու: Արդ՝ քանի որ չայտնի է այս երկու ազգերի փոխադարձ առնչութիւնը, չի կարելի կարծել, որ վրացի իշխանները մի քանի հարիւր տարի շարունակ մնացել են հաւատարիմ հայոց կրօնին: Սա հակասութիւն կըլինէր: Ուրեմն պէտք է հայոց մատենագիրներին հետ ընդունել, որ այս աղուանական հարատւութիւնը հայկական ծագումն է ունեցել» (Brosset. Mon. des monnaies

Այսքան ժամանակամիջոցում միմեանց յաջորդել են ութ թագաւորներ, որոնք բնակուել են Ջամշուլէ, Լօռի, Տաուշ և Մաճնաբերդ բերդերում և որոնց յաջորդութիւնը եղած է հետևեալ կարգով. —

Դուրգէն կամ Կորիկէ Ա. 982—989

Դաւթ Սնչող 989—1046

Կիւրիկէ Բ. կ. Թամար † 1032-ից չետոյ

Աբաս Ա. † 1118 չետոյ. Դաւթ. Մարիամ. Ռուսուղան. Բաւրինա.

Կիւրիկէ Գ.

Աբաս Բ. կ. Նանա. † 1234.

Աղսարթան.

Կիւրիկէ Դ. կ. Թամար. † 1250 չետոյ

Բաշաւան. Թաղիաղին † 1296. Աղսարթան.

Կիւրիկեան թագաւորութեան անկման միջոցին նշանաւոր դարձաւ Սյաւսալարների տոհմը, որ քաղաքական մեծ դեր կատարեց:

arméniennes p. 32)։ ձօշափելով այս վերին աստիճանի հետաքրքրական հարցը, մենք շեշտում ենք, որ անհրաժեշտ է մանրամասնօրէն ուսումնասիրել Կախթը, հաւաքել արձանագրութիւնները, աւանդութիւնները, որոնց շնորհիւ միայն հնարաւոր կըլինի լուծել վերոյիշեալ խնդիրը:

ՍՊԱՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ՏՈՅՄ

Սպասալարների տոհմը յառաջացել է քուրդ ազգից, որ փախչելով Ձորագետի Բագրատունի, այսինքն Կիւրիկեան թագաւորի մօտ, քրիստոնէութիւն է ընդունել և պատուի արժանանալով բնակութեան համար ստացել Խոշոունին ¹⁾։

Այս առհմի նախահօր անունը յայտնի չէ, ոչ էլ նրա Գուգարք գալու թուականը։ Ամենահին անգամը համարոււմ է Խոսրովը, որ յիշատակոււմ է Հաղբատի վանքի արձանադրութեան մէջ ²⁾, սրա որդին եղել է Աւագ Սարգիսը, իսկ թողը՝ Զաքարէն։ Այս երեքի մասին էլ պատմութիւնը լռոււմ է, յիշելով միայն նրանց անունները։ Իսկ Զաքարէի որդի Սարգսի մասին ասոււմ է, որ սա պատերազմներում վարժուած նշանաւոր հերոս է եղել, և վրաց թաւաճար թագուհուց սպասալար կարգուել և իբր սեպհականութիւն ստացել է Լօռին «Մըթաւար Սոմխէթիս» տիտղոսով ³⁾։

Ըստ Սարգիսի ամուսնացել է Կայեան բերդի և նրա դաւառի վրաց իշխող ⁴⁾ Քուրդ իշխանի քրոջ ⁵⁾ հետ և վրաց Գէորգի թագաւորից այս Քուրդ իշխանի որդի ⁶⁾ Սադունի փոխարէն Շնիի կառավարիչ կարգուել ⁷⁾։

Սարգիսը մեռել է 1187 թուին ⁸⁾ և թաղուել իրենց տոհմական գերեզմանատանը՝ Սանահնում։

Աւանդութեան ասելով այս Սարգիսը, այսինքն Զաքարէի և Իվանէի հայրը, եղել է Ջիօշը, որ կոչուել է նաև Ջուջա-պապ (գաճաճ պապ), որովհետև գաճաճ է եղել։ Սա յայտնի է եղել իւր արտակարգ քաջութեամբ։ Մի անգամ վրաց թէհմուրսդ-խան թագաւորը նրան պատգամաւոր է ուղարկոււմ Զիլի-սուլթան շահի մօտ։ Չափը նայել է նրան, նրա կարճ հասակին, չափազանց երկար պեխերին ու մորուքին և արհամարհանքով ասել. «Ձեր երկրում մարդ չկար, որ քեզ ուղարկեցին»։

—Մարդը մարդկանց մօտ, ինձ էլ քեզ մօտ ուղարկեցին, պատասխանել է Ջիօշը։

¹⁾ Վարդ. Բարձ. Եր. 138.

²⁾ Գաւթի հիւսիսային կողմում... Ըստ Աւագ Սարգիսի միւրաբանեցաւ ս. նշանիս... և ետուն մեզ պատարագ... իմ հօրն Խոսրովին... (Մուշկէր Նկատել է Բրոսսէն. Hist. de la Géorgie, Add. p. 257.

³⁾ Blosset. o. c. Ip. p. 309,

⁴⁾ Վիր. Գանձ. Եր. 122.

⁵⁾ Վար. Բարձ. Եր. 140.

⁶⁾ Վիր. Գանձ. Եր. 125.

⁷⁾ Վարդ. Բարձ. Եր. 127.

⁸⁾ Ինչպէս երևոււմ է տապանագրից.

Այս պատասխանը շահին դիւր չէ եկել, ուստի և կամենալով ծաղրել նրան, հրամայել է ճաշին մածուն տալ, որպէսզի նրա երկար պէխերն ու մորուքը մաճնոտի։ Ըիօշը այս հասկացել է և ասել, թէ մեր երկրում մածունը մեղրով են ուտում։ Իսկոյն մեղր են բերում։ Ըիօշը մի բրդուջով մեղր է վերցրել, և յետոյ մեղրոտած մատերով պէխերն ու մորուքը սր՝ և առանց մաճնի մէջ ձգելու կերել է։

Ջահը հստանել է սրա հնարս գիտութեանը, բայց չի մոռացել նրա համարձակ պատասխանը, ուստի և վերադարձին հինգ ձիււոր է ուղարկել, որ նրան սպանեն։ Ըիօշը քաշել է թուրը և հնգին 1 ըսպանել, ձիւերն առել, դարձել շահի մօտ։ «Երկիրդ շատ անապահով է, ասել է նա շահին, ամէն բալլափոխում աւազակներ են չարձակում, ահա հնգին սպանել եմ, բեր ինձ պահապաններ տուր, անունս էլ «Բետտիւմը» (զլխաւոր մատեն) գրիր, որ իմացուի, թէ ես մըտել եմ քո երկիրը, որպէսզի և թէ երկրումդ մի բան պատահի, դու ինիս պատասխանատու։»

Ջահն անճարացած պահապաններ է տուել և անվտանգ հասցրել մինչև սահմանը ¹⁾։

Սարգիսը թողել է երկու որդի, Զաքարէ և Իւանէ։ Զաքարէն, որ «մի քաջ և արժանաւոր զօրապետ էր» ²⁾ և իւր անձի մէջ ամենափալցուն կերպով միացրել էր մարդկայն և աստուածալին բոլոր առաքինութիւնները, իւր հօրը փոխարինող Գամբեսել սպասալարի մահից յետոյ ³⁾ Թամար թագուհուց, ոչ ուշ քան 1191 թուականը ⁴⁾, սպասալար (զօրքի ընդհանուր հրամանատար) է կարգւում, իսկ Իւանէն՝ աթաբէկ (հայրիշխան)։

Զաքարէն և Իւանէն վրաց և հայոց զօրքերի ղլուխն անցած՝ առան թուրքերից Ըիրակը, Սնբերդը, (Մրաղաճոսի մի մասը) Շնին, Բջնին, Դուինը, Կարսը, Գետաբակը, Չարեքը, Միայն Խլաթի սպտերազմում Իւանէն գերի ընկաւ և ազատուեց Զաքարէի օգնութեամբ և իւր Թամթա աղջիկը Խլաթի տէր Մելիք Աշրաֆին կնութեան տալով ⁵⁾։ Բացի այս տիրապետութիւններից, սրանք հարկատու դարձրին Կարնոյ սուլթանին, աւերեցին պարսից շատ քաղաքները և Ատրպատականը ⁶⁾։ Այսպիսի մեծ յաղթութիւններով Զաքարէն և Իվանէն դարձան վրաց արքունիքի առաջին նշանաւոր և սիրելի անձնաւորութիւնները, հայոց ամենամեծ իշխան։

¹⁾ Պատմել են ինձ Պձուն գիւղում։

²⁾ Hist. de la Géorgie trad. par Brosset I. P. p. 430.

³⁾ Ibid. p. 420.

⁴⁾ Ibid. Additions, p. 269.

⁵⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 138.

⁶⁾ Կիր. Գանձ. եր. 95.

ները, որոնց ենթարկում էին վրաց ձեռքի անցած հայաստանի մի մասը, Ունի մայրաքաղաքով ¹⁾։

Սակայն յետին ժամանակներում Իւանէն «խաբուելով» ²⁾ կամ «հրապուրուելով» (Թամար թագուհուց ³⁾ և կամ համոզուելով վրաց Յովհաննէս կաթողիկոսի հրաշքով ⁴⁾ ընդունեց վրաց օրդոգոքս կրօնը, և կառուց Մխտալացի հոգևաւոր վանքը։

Իսկ Զաքարէն միանգամայն հաւատարիմ մնալով լուսաւորչական կրօնին, ցանկացաւ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նրա մէջ և բանակում պատարագի շարժական վրան ունենալ, որի պատճառով և ահագին աղմուկներ բարձրացան։ Այս մասին կրիստոսէնք, երբ կաշխատեւիք որոշել ընդհանրապէս Բորչալուի գաւառի և մասնաւորապէս հաղբատ ու Սանահին վանքերի հոգևորականութեան կատարած դերը։

Զաքարիան մեռաւ 1214 կամ 1215 թուին ⁵⁾ և ամփոփուեց Սանահնում, իրենց տոհմական գերեզմանատանը։

Նրա մահից յետոյ սպասալար կարգուեց եղբայրը՝ Իւանէ աթաբէկը։ Սա յաջողութեամբ մի քանի պատերազմներ վարեց Վրաստան եկած հոների դէմ, 1214 թ. առաւ ձմեռորը, 1219՝ Որոտը իւր մերձակայ գղեակներով, բայց ոչ բոլորը։ Իսկ 1220 թուին վրաց Դեորդի Լաշա թագաւորի հետ ընկաւ մոնղոլ և թաթար զօրքերի չեռեկց, որոնք, թուով մօտ 20 000, մտել էին Գուգարք և կոտորում էին բնակիչներին։ Սակայն Կոտման դետի ⁶⁾ մօտ չաղթուեցան և հազիւ կարողացան փախչելով իրենց կեանքը ապաստել։ Թաթարները չառաջեցին մինչև Չամշուլտէ, սրի ճարակ անելով ամեն ինչ ⁷⁾։

Վեց տարի յետոյ Իւանէն նորից Վրաց և հացոց զօրքի զլուխն անցած 40,000 զօրքով զնաց կռուելու խորագմէից թագաւոր Զալալ-էդ-Դինի զօրապետ Իլեկ-խանի դէմ, որ եկել էր Լօռին աւերելու։ Սևանայ լճի մօտ մի չաղթութիւն տանելուց յետոյ նա պարտութիւն

¹⁾ Եւ հէնց այս պատճառով ժամանակակից գրիչները չիշատակում են այսպէս. Յաշխարհակալութեան Զաքարէի և եղբօր նորա. կամ 1214 թ. ի տէրութեան տեղւոյս, Իւանէի Մի ուրիշը 1218 թ. ի հազարապետութեան հացոց և Վրաց, Իւանէի և մանկանն Չահնշահի (Զաքարէի որդւ.) Մի ուրիշը, 1235. չիշխանութեան իշխանաց իշխանի Իւանէի և որդւոյ նորին Եւագի, Սիշան. Այրարատ եր. 321.

²⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 138.

³⁾ Աիր. Գանձ. եր. 96.

⁴⁾ Hist. de la Géorgie trad. par Brosset I. P. p 451.

⁵⁾ Hist. de la Géorgie rad. tpar Brosset. Additions p. 269.

⁶⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 142.

⁷⁾ Brosset, o. c. I. p 493.

կրեց, Լօռին պաշարուեց, բայց կարողացաւ ընդդիմադրել ¹⁾։ Ապա երբ ինքը Ջալալ-էդ-Դինը իւր անթիւ զօրքով մտաւ Հայաստան, Գառնի գիւղաքաղաքի մօտ Իւանէն պարտութիւն կրեց և յետ քաշուեց։ Ջալալ-էդ-Դինը չառաջելով առաւ Թիֆլիսը, և սրի ճարակ դարձրեց ինչպէս Վրաստանի, այնպէս և Գուգարքը՝ բնակիչներին։ Նա վերցրեց նաև Խլաթը, և իրեն կնութեան առաւ Իւանէն աթաբէկի դուստր և Մելիք Աշրաֆի կին Թամթալին, որ Ջալալ-էդ-Դինի սպանուելուց յետոյ փախաւ Վրաստան, և որովհետև այս ժամանակ Լաշա թաղաւորը մեռել էր՝ ուստի ապաւինեց նրա քոյր Ռուսուդան թագուհուն ²⁾։ Իւանէն աթաբէկը և Ռուսուդան թագուհին մի մի նամակով գիմեցին չոնորիոս Գ պապին, օգնութիւն խնդրելով թաթարների դէմ, սակայն պապը պատասխանեց (1224), թէ չի կարող օգնել ³⁾։

Սյս անց քից երեք տարի յետոյ 1227 թուին մեռաւ Իւանէն ⁴⁾ և թաղուեց Ախտալայի իւր կառուցած վանքում ⁵⁾։

Իւանէի մահից յետոյ սպասալար հարգուեց որդին Աւաղը ⁶⁾։ Սրա ժամանակ թաթարները շարունակելով իրենց արշաւանքները՝ տարածուեցան ինչպէս մարախ Վրաստան, Թրիալէտ, Գուգարք (Սոմխէթ), Ջալէթ, Ջաւախք, Կղարջք, Կարս, Անի և Դուին ⁷⁾։

Ամէն տեղ լիքն էր դիակներով. քաղաքները, գիւղերը, դաշտերը, անտառները, լեռները, ձորերը, բոլորը, բացի բերդերից, որոնք կարողանում էին խուսափել։ Ամենայն տեղ ուիրում էր ողբն ու կոծը... հայրերն ու մայրերը տեսնում էին իրենց որդիներին՝ կոտորած, որդիները՝ իրենց կեանք տուողների դիակները փռուած, ուրիշները իրենց եղբայրներին, իրենց ծնողներին, իրենց քոյրերին, որպէս որս տարուած, իրենց կանանցը, իրենց որդոցը, իրենց բոլոր հարստութիւնը ցրուած իրենց աչքերի առաջ ⁸⁾։

Այս ժամանակներում թաթարաց Չարմաղանը առաւ Գանձակը, իսկ Չաղատա գօրավարը պաշարեց Լօռի քաղաքը, որի տէր Ջահնշահը, Ջաքարէ սպասալարի որդին, առնելով Նազովդ կնոջն ու որդի-

¹⁾ Ըստ Իբն-ալ-Աթիր արաբ պատմագրի (Վիշ. Brosset. Hist. de la Géorgie, I. p. 513.

²⁾ Չառչեան. Հ. Պատմ. Գ. հր. 202—204.

³⁾ Brosset Hist. de la Géorgie, Additions p. 302.

⁴⁾ Brosset: Hist. de la Géorgie, Additions 333, իսկ ըստ Վարդ. Բարձ. 1229 թ. հր. 118.

⁵⁾ Վարդ. Բարձ. հր. 148.

⁶⁾ Brosset. o. c. I. p. 514.

⁷⁾ ibid. հր. 514.

⁸⁾ Brosset. Hist. p. 515.

ներին, ծածկաբար իջաւ ձորը և թագնուեց մի քարայրի մէջ: Նա քաղաքի վերակացութիւնը յանձնեց իւր աներ աթաբէկ Սաթուհին, իսկ սա յոյսը քաղաքի պարիսպների ամրութեան վրայ դրած՝ իրեն-ները հետ ուտել խմելով էր ժամանակն անցկացնում: Այս միջոցին թշնամիները պարիսպը քանդելով մտան քաղաքը և սպանեցին աթա-բէկ Սաթուհին 1237 թ. և բնակիչներին սրից անցկացրին, գտան Չահնշահի գանձերը և ապա յարձակուելով միւս քաղաքների վրայ առան Դումանխը, Չամշուտէն, Թիֆլիսը և այլն:

Աւագ սպասալարը ամրացաւ Կոստան բերդում: Գաւառի բնա-կիչներն էլ եկան ապաստանեցին բերդի շուրջը: Այս իմանալով թա-թարոց Խոուղատա գօրապետը մեծ զօրք առած եկաւ պաշարեց բերդը, և շատ անգամ պատգամաւորներ ուղարկելով Աւագի մօտ, ա-ռաջարկեց անձնատու լինել և չվախենալ: Աւագ իշխանը կամենա-լով բարեկամութեամբ հետացնել նրանց, իւր աղջիկը և մեծ դանձ տուեց Խոուղատալին: Սակայն սա աւելի ևս ստիպեց անձնատու լի-նել: Այս ժամանակ թէ բերդի մէջ և թէ շուրջն ապաստանածները սկսեցին նեղուիլ ծարաւից: Ճարահատուած շատ ձիեր և անասուն-ներ տարան տուին թաթարներին, խնդրելով որ թույլ տան մի քու-նիսին ջուր տանելու, նրանք էլ թույլ տուին և շատերը դիմեցին զէ-սլի ջուրը, այս ժամանակ նրանց արգիւցեցին և պահանջեցին, որ ի-րենց կանանցն էլ համոզեն վաչր իջնելու, ապա թէ ոչ բոլորին կը կոտորեն. կանայք իրենց ամուսիններին ազատելու ցանկութեամբ վաչր իջան:

Աւագը յուսահատ որոշեց անձնատու լինել, ուստի և իրենց տան վերակացու Գրիգոր Տղաչին պատգամաւոր ուղարկեց Չարմաղա-նի մօտ, որ բանակած էր Սեանայ լճի ափին: Սա անմիջապէս հրա-մայեց Խոուղատալին վերցնել բերդի պաշարումը և Աւագին իւր մօտ ուղարկել: Եւ երբ Աւագը ներկայացաւ նրան և իւր հպատակութիւնը յայտնեց, Չարմաղան վերադարձեց նրան իւր երկրները և շատ զե-րիներ արձակեց ¹⁾:

Չահնշահն էլ Աւագից խորհուրդ հարցնելով զինաց թաթարաց մօտ և իւր հպատակութիւնը յայտնեց: Նրանք մեծ պատուով ընդու-նեցին նրան, և վերադարձրին թէ Անին և թէ նրա միւս երկրները ²⁾: Կարճ միջոցից յետոյ Աւագն ու Չահնշահը վրաց Ռուսուդան թագու-հու կողմից պատգամաւոր գնացին Չարմաղանի մօտ և նրա հետ դաշն կապեցին այն պայմանով, որ Ռուսուդան թագուհին յանձնէ թաթարաց ձեռը իւր որդի Դաւթին, որին Չարմաղանը Թիֆլիսի և ամբողջ Արաստանի վրայ թաղաւոր կարգել կըտայ ³⁾:

¹⁾ Վիրակ. Կր 148—151.

²⁾ Brosset Hist. de la Géorgie I. p. 517.

³⁾ ibid p. 821.

Ռուսուդան թագուհին ընդունեց այս պայմանը և Դաւիթը մի քանի թաւատներով զնաց դէպի Չարմաղանը: Չահնշահ և Աւագը, որ «շատ յարգուած էին թաթարների մօտ», ընդառաջ եկան նրան և տարան ներկայացրին Չարմաղանին, որ յարգանք ընդունելով նրան՝ վերադարձրեց ամբողջ Վրաստանը և Չամշուղէն, որ վերցրել էին Խօզէր Նոյինն ու Անշուրգան, Աւագի մասնակցութեամբ ¹⁾:

Յետոյ երբ այս մասին իմաց տուին Բատու խանին, հրաման եկաւ, որ սրանց զխաւորներին ուղարկեն իւր մօտ: Ուստի և Չաղատա Նոյինը ուղարկեց աթաբէկ սպասալար Աւագին և Խլաթի սուլթանին: Աւագի հետ զնաց և նրա սենեկապետ (chambellan) Դաւիթը, Ախալցխայի կառավարիչ Խանէի որդին: Ճանապարհին Դաւիթը առաջարկեց Աւագին՝ թոյլ տալ իրեն խանի մօտ ձևանալ իբր տէր, իսկ ինքը Աւագը՝ իբր ծառայ, որպէսզի եթէ սպանել տայ, ինքը զոհ գնայ, որովհետեւ սուլորաբար տիրոջն են սպանում և ծառային ազատ թողնում: Աւագը դժուարացաւ համաձայնել, բայց երբ հասնում են Բատու խանին, Դաւիթը առաջ է անցնում և ներկայանում է իբր տէր: Խանը հիանում է նրանց տեսնելով և շատ պատուով պահում իւր մօտ բաւական ժամանակ: Տեսնելով Բատուի բարութիւնը, նրանք համոզւում են, որ կեանքից զրկուելու ոչ մի երկիւղ չի սպաւնում: Ուստի երբ մի օր խանը նրանց կանչեց, Աւագը առաջ անցաւ, խանը զարմայած նկատեց նրան, թէ չգիտէ, որ իրեն հետևողը նրա տէրն է և որ նա նրանից առաջ է անցնում:—Սեճ և յաղթող տէր, պատասխանեց Դաւիթը ժպտալով, սա է տէր և ես նրա ծառան: Խանը բացատրութիւնը լսելով զովեց Դաւիթի տիրասիրութիւնը, գրեց այդ մասին Մանգու խանին և ուղարկեց նրանց նրա մօտ՝ Ղարաղուրում: Կարճ միջոցից յետոյ թաթարները Ռուսուդանի որդի Դաւիթին էլ ուղարկեցին Բատու խանի մօտ, որ երկու տարի պատուով իւր մօտ պահելուց յետոյ, ուղարկեց Մանգու խանին, Ղարաղուրում: Այստեղ նա բաւական լաւ ընդունուեց խանից և բնակուեց Աւագի հետ, որ աւելի առաջ եկած էր այնտեղ: Սրանք այստեղ հինգ տարի մնացին, Այս միջոցին Ռուսուդան թագուհին, որ ամէն միջոցների դիմել էր Լաշայի որդի Դաւիթին սպանելու, որպէսզի իւր որդի Դաւիթը թագաւորէ, մեռաւ (1247), գահը մնաց թափուր: Ուստի և Չահնշահը, սրա որդի Զաքարէն, որ այդ ժամանակ սպասալար էր կարգուած, «փիլիսոփայ և հոգեւոր» Սարգիս Թմոկվելու և մի քանի ուրիշ իշխանների հետ Լաշայի որդի Դաւիթին տարան Բատու խանի մօտ, որպէսզի թագաւոր կարգել տան: Բատու խանը սրանց պատուով ընդունեց, պահեց իւր մօտ Զաքարէին, իսկ

¹⁾ Ibid I. 521.

միւսներին Դաւթի հետ ուղարկեց Մանգու խանի մօտ Ղարաղուրում: Այստեղ երկու հաչ իշխաններ, հօրեղբօր որդիներ, աշխատում էին թաղի տարբեր թիկնաճուների համար: Չահնշահը կամենում էր թագաւորացնել Գէորգի Լաշայի որդի Դաւթին, իսկ Աւագը՝ Ռուսուդանի որդի Դաւթին:

Վերջապէս խանը չարդեց երկու հաչ իշխանների խնդիրներն էլ և երկու Դաւթներին էլ թագ տուեց և ուղարկեց Վրաստան ¹⁾:

Վերագարձաւ և Աւագը, որին ընդառաջ եկան բոլոր թաւառներն ու իշխաններ, որոնց մէջ և Չահնշահը, ինչպէս և Եգարսլան, «որին միմիայն թագաւորի տիտղոսն էր պակասում ²⁾»: Երբ սրանք մօտեցան, Աւագը կարծում էր թէ Եգարսլանը կիջնի ձիուց, բայց սա, որ սաստիկ հպարտ էր, չկամեցաւ ցոյց տալ այս չարգանքի նշանը և ոչ էլ զրկախառնել Աւագին: Այս տեսնելով Աւագը զայրացաւ, մըտ ըսկի մի հարուած տուեց նրան և հրամայեց իւր ստորադրեալներին նրան ամօթաբար վաչր դրոյել դետնին, որ և իսկոյն կատարեցին, որով այս չարգելի մարդը կորցրեց իւր չարգանքը և վնասուեց, պատուիդ ձգուեց և աչք օրից արհամարհանքի ու ծիծաղի առարկայ դարձաւ վրաց իշխանների համար ³⁾:

Վախուշտի ասելով (եր. 6), Աւագը ամուսնացել էր մի թաթար իշխանուհու հետ, որից ունեցել էր մի դուստր Խոշաք անունով:

Մի առ ժամանակ էլ ապրելով իւր հայրենի երկրում, Աւագը մեռաւ և թաղուեց Ախտալայի վանքում, իւր հօր մօտ ⁴⁾: Նրա մահուան թուականը ըստ Վարդանի 1250 է ⁵⁾:

Աւագի մահից մի քիչ յետոյ Լաշայի որդի Դաւթ թագաւորը հուլաւու խանի մօտից վերագառնալով անցաւ աթաբէկ Աւագի երկրով. մտաւ Բջնի, լաց լինելու Աւագի վրայ: Այստեղ տեսնելով նրա աչրուն, Գոնցաչին, որ Ռադշայի էրիստաւ Կախաբերի զերդաստանից էր և շատ գեղեցիկ, սիրեց նրան, թագուհու տիտղոս տուեց և տարաւ իւր թագաւորութիւնը ⁶⁾ և նրանից ունեցաւ Դիմիտրի որդին, որ թագաւորեց իրենից յետոյ ⁷⁾: Աւագի մահից յետոյ թաթարները նրա կալուածները տուին Չահնշահի որդի՝ Զաքարիա Գին, որովհետեւ Աւագը որդի չունէր, այլ միայն մի աղջիկ Խոշաք անունով, ինչպէս և մի ապօրինի որդի, որին Խոշաքը առնելով իւր մօտ սնուցեց

¹⁾ Brosset. o. c. p. 542.

²⁾ Անդ.

³⁾ Անդ.

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 148.

⁵⁾ Անդ.

⁶⁾ Brosset. o. c. եր. 554.

⁷⁾ Ատեփան Օլբեկեան Բ. Գ. եր. 167. և Brosset o. c. եր. 555.

իբր հարազատ եղբոր: Բայց կարճ միջոցից յետոյ թաթարները առանձնադի երկիրը Զաքարէից և տուին Աւագի կին՝ Վարդուշ Գոնցալին: Սալայն Սմբատ Օրբելեան իշխանը կամենալով տիրապետել Աւագի երկրներին, թաթարների թույլտուութեամբ սպանեց նրա կին Գոնցալին, իսկ սրա դուստր Խոշաքին թաթար Սահիբ իշխանին կնութեան տուեց ¹⁾:

Զաքարիա Գ. Աւագի փոխարէն սպասալար կարգուեց ²⁾ և բացի մանր մուկնր պատերազմներից, 1257 թուին հուլաւուն լսանի, և Կիւրիկեան թագաւորութեան վերջին շառաւիղ Թաղիաղին իշխանի հետ արշաւեց Ստրեստան և Միջագետք ³⁾:

Զաքարիա Գ. սպասալարը, այս շնանաւոր և ամենայն առաքինութեամբ լի մարդը ⁴⁾, մտածեց ապստամբել թաթարների դէմ և փախաւ վրաց նարին — Գաւիթ (Ռուսուգանի որդի) թագաւորի մօտ, Ղուծաթիս: Թագաւորը նրան մեծ յարգանքով ընդունեց, բայց միայն ժամանակ նշա մօտ մնալուց յետոյ խանը (ըստ Վարդանի չուլաղու) եղբուելով որ ոչ մի վնաս չի հասուցանիլ նրան՝ կանչեց իւր մօտ և սպանել տուեց նրան, այս շնանաւոր և յարգելի մարդուն ⁵⁾: Նրա մահուան վրայ դառնապէս սգացին վրացիներն ու հայերը՝ և մանաւանդ նրա հայրը Բահնշահ, որ և նոյն օրը սրտակտուր լինելով մեռաւ և թաղուեց Քոբայրում ⁶⁾:

Բացի Զաքարիայից Բահնշահն ունէր երեք որդի՝ Իւանէ Բ. Արտաշիր, Աւագ Բ. ⁷⁾:

Սրանցից Իւանէն *chef des mandators* էր, որի մօտ հաւաքուեցան վրաց թաւատները և նրա հետ ուղեկցեցին Դիմիտրուն լսանի մօտ, թագաւոր Նշանակելու ⁸⁾ (1272 թուին):

Եւ երբ մեռաւ Աբաղա լսանը և թագաւորութիւնը անցաւ նրա եղբայր Ահմէդին, Խորասանի նոյինն ապստամբեց, Իւանէն Դիմիտ-

¹⁾ Վրաց աղբիւրների ասելով Գոնցան սպանուեց թաթարների մօտ, (1263 թ.), իւր դուստր Խոշաքի թեւադրութեամբ, որ ամուսնացած էր Նա Սեփիֆարդաւ-Խոշա Սմեա-էդ-Իինի հետ (Brosset. o. c. 569) սպա ամուսնացաւ Սաթուն Մանկաբերդելու հետ. (անգլ. եր. 554), որից խլեց Սահիբ Դիւանը. (անգլ. եր. 575): Խոշաքն ունեցաւ մի որդի Զաքարիա անուանով, որ Գէորգի V ժամանակ մի քանի պատերազմների մասնակցեց. (անգլ. եր. 641—642):

²⁾ Brosset. o. c. I. 567.

³⁾ Չամչեան Գ, հր. 257.

⁴⁾ Brosset. o. c. I. 568.

⁵⁾ Brosset o. c. I. 568. Չամչեան Հայ. պատմ. Գ. եր. 267.

⁶⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 153.

⁷⁾ Չամչեան չիշում է և մի ուրիշը, Սարլիս. Գ, 260.

⁸⁾ Brosset. o. c. I. p. 586.

րի թագաւորի հետ զնաց Սհմէդին օգնելու, և յաղթութեամբ ¹⁾ վերադարձաւ:

Արտաշէրի և Աւագ Բ. մասին տեղեկութիւններ չկան: Իւանէ Բ. ունեցաւ մի դուստր և երկու որդի, Ջահնշահ և Աղբուղա²⁾: Դուստրն ամուսնացաւ Տարսայիճի որդի Ջալալի հետ. Ջահնշահը ամիր սպասարար կարգուեց ³⁾, իսկ Աղբուղան, որ ամուսնացած էր Սիթի-խաթունի հետ ⁴⁾, յայտնի չէ, թէ ինչ եղաւ:

Ջահնշահի որդին էր Մխարգրձէլը, որ ամուսնացած էր Սաթուն աթաբէկի դուստր Վանանէի հետ և 1245 թուին դեռ ևս կենդանի էր և որի սերնդից են այժմեան Պալինով Մխարգրձէլի վրաց իշխանները ⁵⁾, իսկ Աղբուղայի որդին էր Ջահնշահ Գ. ⁶⁾:

Սակայն սրանք հետզհետէ կորցրեցին իրենց նախկին մեծութիւնը և հեռացան քաղաքական ասպարէզից: Բայց չետին ժամանակներում կրկին սկսեցին փայլել և Արղութէն իշխանի անունով վերակոչուեցին Արղութեան Երկայնաբազուկ: Իբրև կալուածատէրեր տիրապետելով Սանահն գիղին և սրա շրջակայքին, սրանք մեծ խնամք տարան Սանահնի վանքի վրայ՝ դարերի ընթացքում վերանորոգելով և պահպանելով նրան: Նոյն իսկ այժմս նրանց օժանդակութեամբ է վերանորոգութիւններ կատարուում:

Եւ որովհետև այս տոհմի նշանաւոր անձերի գործունէութիւնը չի վերաբերում մեր ուսումնասիրելիք վայրին, ուստի և մենք լռում ենք նրանց մասին, չիշատակելով միայն Յովսէփ աբբեպիսկոպոսին, որ 1795 թ. այցելելով իւր հայրենի Սանահնի և հաղբատի վանքերը, տեսաւ նրանց ամացութիւնը և «մղկտաց նրանց վրայ», ինչպէս և Դադստանի հերոս Մովսէսին, որի արձանը կանգնած է Թեմուր-Խան. ձուրայում:

Սպասարարների տոհմի ընկնելով կրկին բարձրացաւ Օրբէլեանների տոհմը, որոնցից Տարսայիճին վրաց Դիմիտր թագաւորը Այրարատի հետ միասին տուեց նաև Աւագի ու Ջահնշահի կալուածները 1284 թուին ⁷⁾:

Այդպիսով Օրբէլեանները, որ շատ հին ժամանակից իվեր որպէս Օրբէթ ամրոցի տէրեր բաւական նշանաւոր դեր էին խաղացել ընդհանրապէս Վրաստանի և մասնաւորապէս՝ մեր ուսումնասիրելիք վայրի հասարակական կեանքում, վերստին հասան իրենց նախկին

¹⁾ Brosset. o. c. I. p. 600.

²⁾ Թալինի արձան. լիշ. Brosset. Additions p. 362.

³⁾ Brosset o. c. Ad. էր. 362.

⁴⁾ Մարմաշէնի արձ. լիշ. Brosset. Additions. էր. 362.

⁵⁾ Баргуде. Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства. էր. 33

⁶⁾ Արձանագր. Դանձուսարի:

⁷⁾ Չամչեան, պատմ. Հայոց գ. էր. 282.

բարձրութեան, և խլեցին սպասալարների տունը առաջնութիւնը:

Նրանց զործունէութեան միմիայն մի փոքր մասն է վերաբերում մեզ զբաղեցնող վաշտին, ուստի և մենք չենք պատմիլ ոչ նրանց ծախումը և ոչ զարգացումն ու անկումը և բաւականաւոր ենք միայն ասելով՝ որ ընդունում ենք Պատկանեանի այն կարծիքը, թէ Օրբէ-Լանները մեր Մամ կոնեսաններն են, որ Տաշքից Գուլարը անցնելով՝ մի մասը Վրաց արքունիքում այնպէս մեծ պատուի է հասել, իսկ միւս մասը բնակուել է Իսեղում, ուր նրանց զամբարան Ս. Գրիգորի վանքը մինչև այսօր էլ վկայում է նրանց մասին:

խոսքով

Աւագ Սարգիս

Զաքարէ Ն.

Սարգիս Ա. ամիր սպասալար Գիօրգի III և Թամարի ժամանակ. տմուհեա-
յաճ Քիւրդ իշխանի քրոջ հետ, † 1187. Թաղուած Սանահնում.

Զաքարէ Բ. ա- միր սպասաւար † 1212	Իւանէ. աթա- բէկ. կիր խո- շաք. † 1227	Վանէ, Նանէ կամ Նանան, ա- մուսնացած Ա- ղուած Պղնձա- բաս Բ. Վիր- կեան թապաւո- րի հետ, թա- ղուած է Հաղ- բատում:	Դոֆ կամ Հու- շան, ամուսնա- ցած Ղարա-Գրի- գոր կամ Գա- ւիթ, խաչէնի իշխանի հետ:	Թամթա կամ խորիշան. ա- մուսնացած Վախթանգ Սաղարհեան խաչէնի իշ- խանի հետ,
--	--	--	---	--

Հաննալա Ա. ամուս- նացած Բաթաբեկ Սաթուհի Նազարյան դասեր հետ Բաթա- բեկ Սաթուհի Բա- թաբեկ է մոնղոլ- ներից Լուսին առ- նելու. 1237 թ.	Բաթաբեկ Ա. Կառ- Սաթուհի Նազարյան դասերից է հետ Բաթաբեկ Կառ- Սաթուհի է մո- նղոլներից Լուսին հետ 1250,	Բաթաբեկ Սաթուհի- Նազարյան 1203 թ. և քաղաքից Բաթաբեկ 1204 թ. և ապրիլի 1233 թ. հետ 1243 թ.
---	--	---

Զաքարէ Դ.
ամուսնացած զ
Օլիթի իշխան
Սարգսի դստեր
հետ. Վ 1261. ամ-
սիր սպասալար էր.

Իւանէ, Բ. ման-
գասորների պէտ.

Նրտաշիր, Նւագ. Բ.

Խոշաք Բ. ամուս-
նացած Սեյիֆար-
յունի, չետոյ Սա-
թուհն Մանկաբեր-
դիլի, և ապա Սա-
հրե-Դիւանի հետ:

Մի աղջիկ, ա-
մուսնացած Տար-
սաչին՝ որդի Զա-
լալի հետ.

Ղանչա՛ն Բ ա-
միր սպասախար.
ադիւտանդները
պետ. մանդատոր-
ները պետ.

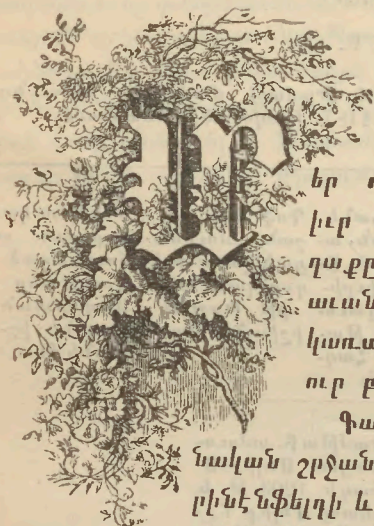
Աղբուղա Բ. ա-
մուսնացած Սի-
լի-խա[մուսնի
հետ

Զաքարէ Դ.
Քլորդի Փառահե-
ղի ժամանակս

Մխարպրճի՝ ա-
մուսնացած Վա-
նանէի, աթաբէկ
Սաթուհի դստեր
հետ. կենդանի
էր դեռ 1295 թ.

Ըսանշան Գ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

եր շատումնասիրութեան վայրը չունի
իւր զաւառական կենտրոնական քա-
ղաքը, նրան փոխարինում է Ջուլֆէր
աւանը, ուր գտնւում են զաւառի բոլոր
կառավարչական հաստատութիւնները և
ուր բնակւում է զաւառապետը:

Գաւառը բաժանւում է չորս ոստիկա-
նական շրջանների՝ Բորչալուի, Լօռու, Եկատե-
րինէնֆելդի և Թրիալէթի: Իւրաքանչիւր շրջանը
կառավարում է մի ոստիկան, որ թէպէտ հաստատուն բնա-
կութիւն ունի որոշ զիւղում, բայց շարունակ շրջում է իւր
հսկողութեան յանձնուած զիւղերում: Բորչալուի ոստիկանը բնակ-
ւում է Ջուլֆէրում, Լօռունը՝ Ջալալ-օղլում, Եկատերինէնֆել-
դինը՝ Եկատերինէնֆելդ, իսկ Թրիալէթինը՝ Ալէքսանդերսհիլֆ
գերմանական զաղութներում: Իւրաքանչիւր ոստիկանական շրջ-
ան բաժանուած է մի քանի զիւղական հասարակութիւնների,
որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է մի քանի զիւղերից: Իւրա-
քանչիւր հասարակութիւն կառավարւում է մի տանուտէլով:
Այսպէս՝ Բորչալուի ոստիկանական շրջանը բաժանուած է 12
հասարակութիւնների, բաղկացած 63 զիւղերից. Լօռունը՝ 17-ի,
66 զիւղերից. Եկատերինէնֆելդինը՝ 9-ի, 51 զիւղերից և Թրիա-
լէթինը՝ 15-ի, 113 զիւղերից:

Այսպէս ուրեմն ամբողջ Բորչալուի գաւառը բաժանուած
է 4 ոստիկանական շրջանների և 53 զիւղական հասարակու-
թիւնների, բաղկանալով 293 զիւղերից:

Այժմ անցնենք զիւղերի նկարագրութեան:

ՀԱՅԱՐԵՆԱԿ ԳԻՒԴԵՐ

ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՉՈՒԼԱՎԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շուկավէր. — Բարձրաւի զաւառի կենդրոնական աւանն է, ուր նստում են զաւառապետը, Հաշտարար զատաւորը, Հաշտարար միջնորդը, զաւառի բժիշկը և այլն: Գտնւում է Թիֆլիս — Կարսեան ել կաթուղու Աշաղա-Սարալ կայարանից փոքր ինչ դաժ՝ Աշաղա Սարալ տախտակամածից 8 վերստ հեռու դէպի արևմուտք, Համանուն գետակի վրայ, երեք կողմից բլուրներով շրջապատուած հովտի մէջ: Գիւղը բաժանուած է ութ թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կրում է այն զիւղի անունը, որոնցից բնակիչները զաղթել են 1750—1760 թուականներին. սրանք են. Կորիս, Քամանդար, Մրէջուր, Ղարամուրադ, Ղմեղ, Մելիք-զադա, Սղբուլախ, Մմրթլու ¹⁾:

Մի երկու կանոնսւոր և մնացածը անկանոն փողոցների վրայ շինուած են մեծ մասամբ նոր ձևի և բաւան ճաշակաւոր տներ, որոնցից մի քանիսի սուաջ կան պարտէզներ: Կան մի քանի քաղցրահամ, սառնորակ աղբիւրներ, որոնք բերուած են 8 վերստ հեռաւորութիւնից գիւղացիների ծախսով և տանուտէր Պառաւեանի ջանքով: Հայերն ունին երկու եկեղեցի, որոնցից Ս. Աստուածածինը հնաշէն է և կիսախարխուլ, իսկ միւսը՝ որ նուիրուած է Ս. Մեսրոպի անուան, սրբատաշ քարերով շինուած մի բաւական գեղեցիկ շէնք է, որի կաթուղիկէն դեռ ևս չէ կառուցուած: Ներքուստ ևս զարդարուած չէ: Եկեղեցու շինութիւնն սկսուել է 1844 թուին և մինչև այժմ շարունակւում է, որովհետև շինւում է ժողովրդեան ծախսով: Եկեղեցու դաւթի հիւսիսային կողմում գտնւում է Գալիանէ Պառաւեանի 1893 թ. շինած գեղեցիկ, սրբատաշ, չորս սենեակներից բաղկացած ուսումնարանական շէնքը, որի հանդէպ, եկեղեցու որմին կից բարձրանում է իւր, Գ. Պառաւեանի մահարձանը (1890 թ.): Գիւղում կա և մի սինաղոգայ: Գիւղի շուրջը տարածւում են 700-ի չափ խաղողի այգիներ:

¹⁾ Գտնւում էին Քամշատի զաւառում:

Այն փոքրիկ բլրակի վրայ, ուր այժմ գտնւում է Քալան-
թարեանների տունը, հին ժամանակներում բարձրանալիս է ե-
ղել մի փոքրիկ ամրոց, որ պատկանում էր վրաց թագաժա-
ռանդներին:

Բնակիչներից հայերը Չամշատնի գաւառից գաղթական-
ներ են, որոնք ենթարկուել են Մելիք-Սարգսեան և Քալան-
թարեան տոհմերի մելիքներին, որոնցից Մելիք-Սարգսեան Յով-
հանջանը և Քալանթարեան Սօսին Բոլնիսի ձորում Օքւղ-ա-
ղի (Հասան խանի թու) դէմ կռուելով սպանուել են: 1853
թուին զիւղացիները գանդատւում են Վօրօնցովին մելիքների
հարստահարութիւնների մասին և նա հրամայում է տնառե-
ղիները և այգիները զիւղացիներին սեպհականութիւն համա-
րել և միայն արտերից տասանորդ տալ մելիքներին, ինչպէս
և կատարւում է մինչև այժմ: Ընդամէնը՝ 60% տուն են. 2242
ար. 1755 իգ. իմիասին՝ 3997 հոգի: Բացի հայերից կան նաև
որպէս ժամանակաւոր ապրողներ ռուսներ, հրէաներ և թուրքեր*):

Այս գիւղիցն է Ռ. Նազիրեանը, որ իւր հաշւով 18 տարի
շարունակ այս գիւղում ծխական դպրոց է պահել և յայտնի է
իւր բարեգործութիւններով:

ձուլավէրից արւմտա-հարաւ, մօտ վեց վերստ հեռու, Բնի
ձորի անտառապատ լանջին գտնւում է մի հինաւորաց վանք,
որ շուլավէրցիներին յայտնի է Բնի ձորի մեծ վանք անու-
նով: Սա հասարակ քարից շինուած տաան արշ. երկ., 8 արշ.
լայնութեան և մօտ 4 սաժէն բարձրութեան մի եկեղեցի է,
տաան սիւնաւոր դեղեցիկ կաթուղիէով, որը եկեղեցու ներսից
չի երևում, որովհետև նրա տակը մի զաղսնի սենեակ է շի-
նուած: Ունի երկու փոքրիկ, երկար և նեղ պատուհան և մի
կամարակոսպ դուռն, որի վրայ գրւած է. ԹՎ. ՌՃԺԲ. Կու-
մաւն Ամենակալին Ած. Յ. Բ. շինեցաւ ձնուամբ Տէր
Օհաննէս քհ: Սրա երկու կողմը մի քանի փակագրեր: Վան-

*) Բնակիչների թուերը իմ հաւաքած տեղեկութիւնների հի-
ման վրայ են գրւած և վերաբերում են 1901 թուին և մօտաւորա-
պէս միայն ճիշտ են. վիճակադրական բաժնում առաջ կը բերենք
1886 և 1897 թուականների աշխարհագրութեան թուերը:

քը շրջապատուած է կլկնակի պարսպով, որի մէջ կան վեց բուրգ, այժմ կիսաւեր: Դերքին պարսպին կից կան մի քանի կիսաւեր խցեր և ջրի մի աւաղան: Եկեղեցու շուրջը և մանաւանդ դռան առաջ կան ահագին մեծութեան զերեզմանաքարեր, մի քանիսի վրայ պատկերներ քանդակուած, միւսներին խաչքար կանգնեցրած: Այսպէս՝ մի զերեզմանաքարի վրայ նկարուած է չորս մարդու պատկերներ, որոնցից երեքը գիւններին թաղեր ունին, իսկ չորրորդը՝ զլիւսքաց է և ձեռները կրծքին դրած՝ սրանց առաջ կանգնած. այս ու այն կողմ զինու գաւեր, բաժակներ, վրացական բաժակեղջիւրներ: Սրա վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է իմ կացարանն, որ նշու տունն իմ ընտանիքիս, նգալ մարտուսիս դամբարանն պարոն Ասլամազին:

Սրա մօտի տապանաքարի վրայ նկարուած է մի ձիաւոր և գրուած.

Ես ի սագէն ծովանշեցի, անունն իմ՝ Թամազ կոչի, որ շինեցի սուրբ եկեղեցիս ի յիշատակի ծնողաց իմոց: Այս երկուսի վրայ թուական չկայ, իսկ սրանց մօտի խաչքարը կրուած է հետեւեալ թուականը և տապանագիրը. Սուրբ խաչքարեխօս է Բարամին եւ իւր կողակցին թ. ՌճՀԳ.¹⁾ Պարսպից դուրս ևս մի ուրիշ զերեզմանատուն կայ, մօտը մի զիւղատեղի, այժմ Բնի ճոր անուամբ յայտնի: Այս վանքից զէպի արեւմուտք, մի վերստ հեռու, միւս լեռան լանջին գտնուում է մի ուրիշ վանք: Սա անտաշ քարերով շինուած մի եկեղեցի է, որի ձեղունը այժմ արդէն քանդուած է: Մօտը կայ մի սրբատաշ, զեղեցիկ քանդակներով դարդարուած դաւիթ: Մի եղծուած արձանագրութիւնից կարդացուում է. Ս. Աստուածածինն ըստ խօսեալ... Զուլալէրցիք սրան կոչում են Բնի ճորի ներքին վանք: Երկու փոքրիկ, համեմատաբար աննշան մատուռներ ևս կան զիւղի հարաւ-արեւելեան բլրի վրայ, Ս. Սարգիս և Ս. Կիրակի անուններով. ինչպէս և մինը՝ հարաւ-արեւմտեան կողմը, Սիպտակաշէն կոչուած զիւղատեղիի հանդէպ, բլրի լանջի վրայ: Վերջինիս շուրջը գտնուող զերեզ-

¹⁾ 1634.

մաններից մինի վրայ դեռ ևս կարգացում է. Այս է տալան Ջիլաւին (թուլն ՌՃԼԱ,¹⁾ առ Աստուած փոխեցաւ: Գիւղի Հիւսիսային կողմը հազիւ երեք վերստ հեռաւորութեամբ մի քարաժայռ կայ, որի գաղաթին կան երեք ծակեր, և մօտը՝ մի քանի սենեակներ: Սա երբեմն իրր բերդ է ծառայել, բայց այժմ ամուլ կանանց և բոլորտ մարդկանց ուխտատեղի է, որովհետեւ աւաջիւններն անցնում են այդ ծակերով, որպէսզի որդի ունենան, իսկ երկրորդները քսում են իրենց բոլորտ մասերի վրայ զրա ստորոտում կաթկաթող հանքային ջրից, որ բժշկուին: Տեղացիները այս նախկին բերդին կոչում են «Ծակ քար»:

Փոքր Շուլավէր.—Գտնում է Ջուլավէրից հինգ վերստ հեռու գէպի հիւսիս և մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, որ մինչև անգամ եկեղեցի էլ չուներ: Բնակիչները՝ 27 տուն են. 65 ար. 43 իգ. ի միասին՝ 108 հոգի:

Ղուղրի.—Աննշան գիւղ է, Ջուլավէրից 12 վերստ հեռու, եկեղեցի էլ չուներ: Բնակիչները 4 տուն են. 17 ար. 14 իգ. ի միասին՝ 31 հոգի:

ԼՕՐՈՒ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԾՐԶԱՆ

ԶԱՀՆԱԶԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շահնազար.—Այս գաւառի հայ կաթողիկէների ամենամեծ գիւղն է, տարածուած մի ընդարձակ դաշտի վրայ: Հեռուն բարձրանում է Մոկրիա կամ Ղալաղաջ լեռները: Գիւղը իւր անունն ստացել է Մելիք Զահնազարից, որի ամառանոցն (եայլա) է եղել, անցեալ դարի սկզբին: Իսկ թուրքերից կոչուել է Ղոշ-քելիսա, այստեղ եղած երկու եկեղեցիների պատճառով: Սրանցից մինը այժմ վերանորոգուած է և կաթողիկէների ծխական եկեղեցի դարձրած: Նախկին դռան կամարակալ քարը վերանորոգուած պատի մէջ է զրուած, որի վրայ Վրաց խուցուրի տառերով կայ մի արձանագրութիւն²⁾: Միւս եկեղեցին մի փոքրիկ, թաղակապ շէնք է, շուրջը զերեզմանա-

¹⁾ 1682:

²⁾ Տես արձանագրութեան բաժնում:

տուն, ուր կան խոյի նմանութեան տապանաքարեր: Այս եկեղեցում այժմ այլ ևս ժամասացութիւն չի կատարուում: Առաջին եկեղեցու առաջ վազում է մի յորդ աղբիւր, որ շինել է զիւղի հողեւոր հովիւ հ. Սարգիս վարդապետ Եազրճեանը, — մի բաւական կրթուած անձնաւորութիւն:

Տների մեծ մասը հին ձևի են, շատերը կաւմիր քարից շինուած, որի հանքը այստեղ է գտնուում: Կան նաև մի քանի նոր ձևի զեղեցիկ տներ, որոնց մէջ նշանաւոր է հ. Եազրճեանի երկարկանի տունը, բլրի վրայ շինուած: Բնակիչները Ալաշկերտցիներ են, 1818 թուին Աղէքսանդրապոլի դաւաոր և ապա, 1822-ին այս տեղ գաղթած: Ընդամենը 170 տուն են. 1007 ար. 900 իգ. իմասին՝ 1907 հոգի:

Հողը այժմ իրենց, գիւղացիների սեպհականութիւնն է կազմում, որովհետև գնել են կալուածատէրերից:

Ջահնազարի հասարակութեան մէջ և սրա շջակայքում են Մեծ-Ղարաքիլիսա, Փոքր-Ղարաքիլիսա, Շիշլմալիա և Սարչապետ գիւղերը, որոնք գտնուում են կալուածատիրական հողերի վրայ և բաւական նեղում են կալուածատէրերից: Բոլոր գիւղերումն էլ կան մի-մի եկեղեցի: Բնակիչները միևնոյն Ալաշկերտի հայ կաթողիկ *) գաղթականներն են, միևնոյն ժամանակ եկած: Մեծ-Ղարաքիլիսում ընդամենը 75 տուն են. 440 ար. 364 իգ. իմասին 804 հոգի. 5 հոգի հայ լուսաւորչական են:

Փոքր-Ղարաքիլիսում՝ 57 տուն. 298 ար. 293 իգ. իմասին՝ 591 հոգի:

Շիշլմալիում՝ 50 տուն. 352 ար. 307 իգ. իմասին 659 հոգի:

Սարչապետում՝ 55 տուն. 340 ար. 234 իգ. իմասին 624 հոգի:

ՀԱՅՏԱՐԲԵԿԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայտարարէի. — Զետեղութ է լեջան լեռան հանդէպ, արևմտեան կողմը բարձրացող բլրի լանջին. առջևից անցնում է Պրիվոլնու կամ Միսխանի ջուր գետակը: Ունի մի բաւական

*) Ուր չենք չիշել դաւանութիւնը պէտք է հասկանալ լուսաւորչական:

լաւ եկեղեցի, մօտը մի հին աւեր մատուռ, շուրջը գերեզմաններ: Հիւսիսային կողմը, մի ուրիշ բլրի գաղաթին կայ մի ուխտատեղի, Ս. Սարգիս անունով:

Բնակիչները՝ 71 տուն են, 376 ար. 372. իմիտին՝ 748 հոգի:

Ուռուտ.—Գտնուում է բլրի ստորոտում, և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի, որովհետեւ ռուսաբնակ զիւղերի ազդեցութեան ենթարկուելով՝ փոքր իշատէ միաձևութիւն է ստացել: Տների մեծ մասը նոր ձևի են, կղմինտրի կտուրներով: Մի բարձր թումբի վրայ կանգնած է սրբատաշ, նոր եկեղեցին, որ հին եկեղեցու տեղում նոր են կառուցել, օրինակ վերցնելով Ս. ձունի եկեղեցու ձևից: Կայ և մի ուրիշ եկեղեցու սւերակ: Հաւանական է, որ զիւղը իւր անունը ստացած լինի այն բաղմաթիւ ուռենիներից, որ երբեմն պատում էին համանուն դետակի ափերը:

Բնակիչներից մի քանիսը սերել են այն երկու տուն կարեցի գաղթականներից, որ այստեղ են վերաբնակուել անցեալ դարի սկզբում: Սրանք մինչև այժմ էլ մասամբ պահպանել են իրենց յատուկ հնչման և բարբառի հետքերը: Ընդամէնը՝ 76 տուն են. 369 ար. 361 իգ. ի միտին՝ 730 հոգի:

Ագարակ.—Տարածւում է Լօռու բերդից մօտ երկու վերստ հեռու՝ ընդարձակ դաշտի վրայ: Ունի մի հնաշէն եկեղեցի, որի մօտ կայ մի ուրիշ եկեղեցու աւերակ: Տների մէջ երևում են բաւականաչափ, կղմինտրով ծածկուած, նոր ձևի բնակարաններ: Գիւղից հաղիւ երեք վերստ հեռու, «Աչքուհանք» գետի խոր ձորակում կան բաւականաչափ, մեծ և փոքր քարայրեր, որոնցից մինի մէջ շինուած է մի փոքրիկ մատուռ: Սրա մէջ կայ մի առանձին խորշ, ուր, առանգութեան ասելով, թաղուած է Բաղրսամ անունով մի ճգնաւոր: Սրանից փոքր ինչ հեռու կայ մի ուրիշ այր, մի նեղ դռնով: Ասում են, թէ վերոյիշեալ ճգնաւորը այստեղ է ճգնել, և նոյն իսկ ցոյց են տալիս այն փոսիկները, որ յառաջացել են ճգնաւորի անթիւ ծնրադրութիւններից:

Այս այրերի մօտից բղխում են երկու սաստիկ յորդ և

սառն աղբիւրներ, որոնք երկու ջրաղաց են դարձնում: Ասում են, թէ վերոյիշեալ ճգնաւորի աղօթքով են բղխել այս աղբիւրները:

Այս ձորի ճանապարհը չափազանց զփռարին է: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի մարդ մի տքաղաղ բարձած բագ-ձրանալիս է եղել այս ճանապարհով, և երբ աքաղաղը չի կարողացել ճանապարհը դտնել, բարկացել է վրան ասելով.

«Լուսն ու մութը գիտես, Ագարակայ մուտը չգիտեմ» և այս այժմ առած է դարձած:

Բնակիչները 81 տուն են. 348 ար. 335 իգ. ընդամենը՝ 683 հոգի. քահանան՝ Տ. Վերանեան. Ներսիսեան դպրոցն աւարտած է:

Հեջան. — Տեղաւորուած է Համանուն լեռան լանջին: Ունի մի հնաշէն եկեղեցի, որի շուրջը կան հին գերեզմաններ: Սրանցից մինի գերեզմանաքարի վրայ քանդակուած է մի մարդ՝ թաղը զլխին: Գիւղացիների բացատրութեամբ այդ թաղը հարսանեաց թաղ է, և որ շատ հին սովորութեամբ, այդ քանդակուած է այն երիտաւորդների տապանաքարերի վրայ, որոնք հարսանիքից յետոյ շուտով մեռնում են: Գիւղը բաւական գեղեցիկ տեսք ունի և իբր ամառանոց կարող էր ծառայել, եթէ շրջակայքում անտառ ունենար: Բնակիչները՝ 84 տուն են, 352 ար. 343 իգ. ի միասին՝ 700 հոգի:

Լօռու-քերդ. — Ջալալ-օղլուց մօտ երեք վերստ հեռու գէպի արևելք, Միսխանա ջուրն ու Գեբեզ գետը երկու խոր ձորակներով միանալով միմեանց հետ կազմում են մի լեզուաձև, ժայռոտ հարթութիւն, որի վրայ գտնւում է նախկին բերդը, իսկ սրա մէջ՝ այժմեան գիւղը: Մի քանի հին ձևի շինուած տներ, գոմեր, կալեր, մի-երկու ծուռումուռ փողոց՝ ահա ամբողջ գիւղը. իսկ բերդը կընկարագրենք բերդերի բաժնում: Բնակիչները 25 տուն են, 110 ար. 98 իգ. ի միասին 208 հոգի:

Լօռու բերդի մօտ գտնւում է Ամրակից անունով հին զիւղատեղին, ուր եղել է երկու եկեղեցի: Այժմ այստեղ շինուած է ռուսաբնակ Նիկողաւեկա գիւղը: Հաւանականօրէն այս հին զիւղը Ամրակից է կոչուել Լօռու բերդին (ամուր) կից լինելու պատճառով:

ԿՈՒՐԹԱՆԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կուրթանի. — Գտնուում է մի լեզուաձև բարձրաանդակի վրայ. արևմտեան կողմից հոսելով Պալըղ-չայը և Գարգարայ-ջուրը՝ միանում են արևելեան կողմում տարածուած Հնէվանի ձորում: Այսպիսով ձորը շրջապատուած է երեք կողմից ձորերով, որոնց մէջ կան բաւական թուով քարայրեր: Հնէվանի քարայրերից նշանաւոր է Մատուռը, որ ժայռի մէջ փորուած և միայն մի կողմից պատով պատած մի փոքրիկ աղօթատեղի է: Դռան մօտ կայ Հայերէն եղծուած արձանագրութիւն: Սրանից դէպի արևմտահարաւ ուրիշ այրերի մէջ նշանաւոր է ճրդ-նաւորի այրը, որի մօտ, ժայռի մէջ մի կամարակապ խորշ կայ, յատկապէս իբր աղօթատեղի բացուած: Մատուռից դէպի Հիւսիս գտնուում են Թուրփոնդաց այրերը, իսկ նրանից դէպի արևմուտք՝ Սյնախի այրը, ուր ապաստանելիս են եղել դիւղի բնակիչները լեզգիների յարձակումների ժամանակ: Պալըղ-չայի աջ կողմը, դոմէրի մօտ կան երեք խաչարձան:

Սրանցից մինի վրայ գրուած է.

Ես Ումիկս շինեցի զմատուռս, կանգնեցի զխաչս, հաստատեցի զբեմս եւ քերի զջուրս յիմ հալալ վաստակոց, հաւս իմոյ Մխիթարայ, որ Պապ կոչի, եւ Խաւուրթի կնոջ իմ. որ կոչի Տիրամայր. որք կարդաք եւ երկրպագէք, յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր:

Միւս խաչի վրայ.

Ես անարժան ծառայ Աստուծոյ Պետրոս ուրդի Բռնաւորի նոր շինեցի զկամուրջս քարեխաւսութիւն ինձ. եւ ծնողաց իմոց. որք կարդաք եւ երկրպագէք, յիշեսձիք յաղաւթս:

Գիւղի Հիւսիսային կողմում կայ մի Հին գերեզմանատուն, ուր մի գեղեցիկ և մեծ խաչարձանի վրայ կարդացուած է. Կանգնեցաւ խաչս սուրբ քարեխաւս Վահրամայ ամուսնոյն իւր Ասփէի եւ զաւակաց իւրոց. ամէն: Սրա մօտ կայ մի Հասարակ մատուռ: Մի Հին անշուք եկեղեցի բարձրանում է գիւղի կետրոնում, ուր այժմ պաշտօն են մատուցանում:

Տները, որոնցից միայն մի քանիսն են նոր ձևի, անկանոն կերպով ցրուած են, ունենալով իրենց առաջ բանջարանոցներ, ուր առաւելապէս սխտոր է ցանուած: Ամբողջ գաւառի սխտորը գրեթէ այս գիւղն է մատակարարում:

Բնակիչները Ղարաբաղից, Երևանից, Ղազախից, Ղիրակից և այլ տեղերից են եկած դարիս սկզբում: Ընդամէնը՝ 31 տուն. 687 ար, 551 իգ. ի միասին՝ 1238 հոգի:

Գիւղի արեւմտեան կողմը, գրեթէ կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ, Գառգառ-գետի աջ կողմը գտնւում են երկու փոքրիկ մատուռներ, որոնցից մինի վրայ գրուած է. Ջէրոնիմոս, իսկ միւսի մասին աւանդաբար պատմւում է, թէ Կոզմա և Գամլանոս ճգնաւորներն են շինել: Սրանց մօտ մի գեղեցիկ խաչքարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Թուին ՇԼԵ *). Ի թագաւորութեան Կիւրիկէի հարազատ Սարգսի Դաւթայ Գաւրգիւր յն նորոգեցաւ սուրբ գորգս. ըարեխաւս հոգւոց մերոց:

Զորագիւղ. — Այսպէս կոչւում է գիւղը, որովհետեւ սկզբում եղել է ձորի մէջ, ուր այժմ գտնւում են գիւղի զամբրը: Ճանապարհների անյարմարութեան և արտերի մեծ մասը ձորից բարձր գտնուելու պատճառով՝ գիւղացիները տեղափոխուել են ձորից վերև, զառիվայրի հիւսիսահայեաց լանջի վրայ: Առաջից, ձորի միջով անցնում է Պալլըխ-չայր: Զորում, գետի աջ և ձախ կողմերին, բարձր ժայռերի գազաթներից գտնւում են ամրոցների աւերակներ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի թագաւորի որդին ու աղջիկը փախել են այստեղ և բնակութիւն հաստատել իւրաքանչիւրը այս բեղերից մինում: Ասում են նաև, թէ շղթայով թասեր են կապուած եղել մի բերդից միւսը, քոյր և եղբայր գինի են ածել թասերը և փոխանակել, միմեանց կենաց խմելով:

Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի և երկու ուխտատեղի Ս. Գէորգ և Ս. Սարգիս անուններով: Տներէց շատերը զլիստուն են, կլտադետնափոր: Բնակիչները Դսեղ գիւղից եկած

*) 1086.

զաղթականներ են, հին Ձորագիւղից այստեղ վերաբնակուած, ընդամենը՝ 47 տուն. 226 ար. 192 իգ. իմիասին՝ 4.8 հոգի:

Դէպի Ջահալի գիւղը կայ մի աւերակ գիւղատեղի *Կուտատ* անունով, համանուն զետակի ափին, ուր կայ մի կիւսակեր մատուռ:

Համուշկուտ. — Գտնուած է խաչի-գիւղից դէպի հարաւ. մի լեռան լանջի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Փոքրիկ զիւղ է, մի քանի գեղեցիկ տներով և *Ս. Կիրակի* փոքրիկ մատուռով: Հոգն արքունական է: Բնակիչները Ջահալիից և Մարցիից են զաղթած, ընդամենը՝ 38 տուն. 180 ար. 153 իգ. իմիասին՝ 333 հոգի:

Շահալի. — Ձորագետի ձախ կողմումն է գտնուած, լեռների զոգաւորութեան մէջ: Գիւղացիներն ասում են, թէ այս գիւղի անունը եղել է *Ներքին Վահագնի*, իսկ սրա տրւմտեան կողմում գտնուած աւերակ գիւղատեղին՝ ուր այժմ մնացել է միայն մի գերեզմանատուն, կոչուած է *Վերի Վահագնի*: Գիւղում կայ մի փոքրիկ, հասարակ եկեղեցի, մօտը մի հին, մեծ խաչքար, և մի մատուռ սուրբ Սարգիս անունով, ուր ուխտ են գալիս թագուորները, առանց հարսնացուի, դուռը զուռնի առաջնորդութեամբ և հարսնուորների ուղեկցութեամբ:

Տները մեծ մասը գլխատներ են, միայն շատերն ունին նաև մի, կամ մի քանի կանոնաւոր սենեակ: Մի քանի տների առաջ էլ պարտէզներ կան: Գիւղում կայ երկու խանութ, իսկ ձորում, գետի աջ ափին մի փայտ սղոցելու գործարան:

Գիւղի տեսարանը գեղեցիկ, կլիման էլ մեղմ լինելու պատճառով՝ այստեղ ևս սկսել են ամսարանոց զալ:

Բնակիչները զաղթած են այստեղ Դադախի Աջաջից, Կարսից, Գսեղից և Օձունից. ընդամենը՝ 78 տուն են. 381 ար. 326 իգ. ի միասին 707 հոգի:

Այս գիւղացիները բացի սովորական՝ երկրագործութիւն ու անասնապահութիւն՝ պարապմունքից, Ներսիսեան դպրոցն աւարտած երկու հրիտասարդների նախաձեռնութեամբ պարապում են նաև երոպական ձևի մեղուապահութեամբ:

Այս և Կուրթան գիւղերի մէջ տեղում, ճանապարհից փոքր

ինչ հեռու գտնուում է մի աւերակ գիւղատեղի, որ Հանի է կոչուում: Աւանդաբար պատմուում է, թէ այդ տեղի նախկին բնակիչները Անիից են գաղթել այդտեղ:

ՄՂԱՐԹԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մղարթ. — Գտնուում է Համանուն լեռան ստորոտում, առջևում տարածւում են ընդարձակ դաշտեր, որ ամենաբերրին են Համարում: Գիւղում կայ մի փոքրիկ եկեղեցի: Հողը արքունական է: Բնակիչները գաղթել են Օձունից. ընդամենը՝ 40 տուն են, 182 ար. 155 իգ. ի միասին՝ 337 հոգի:

Յովհաննաճոր կամ Օվանդարա. — Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է մի քարաժայռի լանջին շինուած, որ երբեմն իբրեւյա էր ծառայում Օձնեցիներին: Ունին մի փոքրիկ, աննշան եկեղեցի: Ուրբան զրաւիչ է ամառը իւր օդով, ջրով և տեսարաններով, նոյնքան անտանելի ձմեռը. իւր ցրտով, բքով և անանցանելի ճանապարհներով: Բնակիչները 26 տուն են, 160 ար. 124 իգ. ի միասին՝ 284 հոգի:

Յովհաննաճորից փոքր ինչ հեռու, Կողէս յունարնակ գիւղի հիւսիսային կողմը, գիւղից մօտ 40 սաժէն հեռու, մի փոքրիկ ձորակի մէջ, հայկական մի հին գերեզմանատուն կայ, ուր գտնուում է ի միջի այլոց և Գրիգոր եպիսկոպոս Տուտէ — որդու հօր՝ Տուտէ իշխանի դամբարանը: Այս իշխանի սերունդը յայտնի չէ թէ որ ժամանակից ի վեր իշխել է այս կողմերում և ունեցել է սեպհական կալուածներ, յայտնի է միայն, որ Տուտէ իշխանի միւս որդին՝ Տուտիկ իշխանը մեծ համարումն է վայելել ամբողջ Լօռում, և նրա անուամբ կոչուել են թէ Կողէսի մօտի վտակը և թէ նրա շրջակայքը՝ Տոտկաջուր: Այժմ այս կալուածքը պատկանում է Լօռիս Մեղիքեանին, իսկ Կողէսը թագաւորական է: Այս իշխանական ցեղի մասին, բացի վերոյիշեալ կցկտուր տեղեկութիւնը, ուրիշ ոչինչ յայտնի չէ: Տուտէ իշխանի տոհմական դամբարանը ներկայացնում է $3\frac{1}{2}$ արշ. երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան և $2\frac{1}{2}$ արշ. բարձրութեան մի կամարակապ զետնայարկ, մի փոքրիկ դռնով արևմտեան կողմը: Սա այժմ տեղ

տեղ և մանաւանդ դռան կողմը, քանդուած է և բաց: Այս դետ-
նայարկի զլիւին, արեւելեան կողմը, սրբատաշ քարերից մի պս-
տուանդան է շինուած, մօտ երկու սաժէն երկարութեան, $1\frac{1}{2}$
արշ. լայնութեան և 2 արշ. բարձրութեան: Սրա վրայ քա-
ռակուսի քարէ պատուանդանների վրայ կանգնած են երեք
խաչքարեր, որոնցից միջինը աւելի մեծ և նրբաքանդակ է:
Պատուանդանի վրայ կայ հետեւեալ տապանադիրը.

Կամաւն բարերարին Աստուծոյ ես Տուտիկս և մայրն իմ
Թամար և ամուսինն իմ Դիդկայ կանգնեցաք զերրորդութիւնն
վառն Սասնայի և Քամիթարայ և Նորադիւնին, որք անհետ
կորեան ի ձեռս անարիւնաց և սուգ մեծ և անմխիթար թու-
ղին մեզ. որք երկրպագէք լիշեցէք զմեզ և զճնաւդս մեր
թուին ՈՂ-ին *):

Քօլազիրան. — Մի փոքրիկ զիւղ է համանուն կայարանի
մօտ, ուր նշանաւոր է միայն քարաշէն, փայտածածկ եկեղե-
ցին: Բնակիչներն ընդամէնը՝ 27 տուն են. 151 ար. 127 իգ.
ի միասին 278 հոգի:

Հազուի. — Մի փոքրիկ զիւղ է, Աքրիից 6 վերստ հեռու,
քարափատափի վրայ: Ունի մի հին քարաշէն, սաղաշէն մա-
տուռ, որ այժմ իբր ծխական եկեղեցի է ծառայում: Բնակիչ-
ները 24 տուն են՝ 108 ար. 94 իգ. ի միասին՝ 202 հոգի:

Ամոճ. — Օձունից հազիւ մի վերստ հեռաւորութեամբ դէպի
արեւմտահիւսիս, մի լանջի վրայ, երէք կողմից անտառապատ
լեռներով պատած: Պատկանում է Կոմս Լօւիս Մելլիքեանին և
աղնուական Բաշթէօիւկ-Մելլիքեաններին: Ունի մի փոքրիկ, հա-
սարակ եկեղեցի, ուր անհրաժեշտ դէպքերում միայն քահանա-
յազործում է Օձունի քահանաներից մինը: Մաքուր ջրի աղ-
բիւրը զիւղից փոքր ինչ հեռու է գտնուում, իսկ զիւղի միջով
հոսող աղբիւրը կեղտոտ է: Գիւղի դիրքը և նրա առաջ բա-
ցուող տեսարանը շատ գեղեցիկ են, օդը զովարար, անտառը
շատ մօտիկ, այնպէս որ մի լաւ ամառանոցի յարմարութիւն-
ներն ունի: Կան նաև մի քանի գեղեցիկ, փոքրի շատէ յար-
մարաւոր տներ, որ վարձով են տրուում ամառանոց եկողներին:

*) 1241.

Գիւղում ոչ մի խանութ չկայ, բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, ընդամենը՝ 11 տուն. 60 ար. 51 իգ. իմիասին 111 հոգի:

Գիւղի հիւսիսային կողմում, մի փոքրիկ բլրակի վրայ կայ մի ուխտատեղի Ս. Յակոբ անունով:

Ամոճից մինչև Սանահին կայարանը նորերս շինուած է սալի ճանապարհ:

Նոր կամ ներքին Ուզունլար կամ Ղաշաղան. — Ծաթերից չորս վերստ հեռու, նոյն դաշտավայրի վրայ, ձորի ափին: Ունին մի փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցի: Գիւղի մէջ աղբիւր չկայ, գեղջկուհիները մեծ նեղութիւններով ջուր են կրում մօտակայ ձորում գտնուած միակ աղբիւրից: Հողն արքունական է: Բնակիչներն ընդամենը՝ 37 տուն. 181 ար. 162 իգ. ի միասին՝ 343 հոգի:

Գիւղից դէպի արևմուտք, Ձորաղետի ձախ ափին, մի բարձր լեռան վրայ կայ մի քարաշէն բուրգ, ուր առաջները շատ անգամ շրջակայ գիւղերի բնակիչները պաշտպանուել են ասպատակութիւններից:

Իգաւատ կամ Այգեհատ. — Գտնուում է Օձունի հարթութեան հարաւային մասում, ձորի ափին: Գիւղը իւր անունն ստացել է այն հանգամանքից, որ այստեղ այգիները հատնում են, այսինքն նրանից հարաւ այլ ևս այգիներ չկան: Գիւղի մէջ կայ մի հասարակ եկեղեցի. տներից շատերը մի կամ երկւորկանի են, բաւական մաքուր և գեղեցիկ շինուած, որոնցից շատերի առաջ կան սլարտէղներ:

Բնակիչներն բոլորն էլ ձահվերդեան տոհմից են, ազնուականներ, ուստի և գիւղն Սրգուի և Ամոճի պէս հասարակական բացառիկ դիրք ունի: Նա չունի ոչ տանուտէր և ոչ գիւղական դատաւոր, այլ անմիջապէս ենթարկում է գաւառապետին և հաշտարար դատաւորին: Բնակիչների թիւը ընդամենը՝ 41 տուն է, 127 ար. 167 իգ. ի միասին 364 հոգի:

Հողերը պատկանում են իրենց գիւղացիներին, որոնք կամ անձամբ և կամ վարձկան մշակների ձեռքով են մշակում:

Գիւղացիները ջրի շատ նեղութիւն են կրում, որովհետև միայն մի աղբիւր կայ, այն էլ գիւղից դուրս, մի քիչ հեռու:

Իգատակ աւերակ. — Բաբաջան գետակի ձորում կան քսանից աւելի աւերակ զիւղատեղեր, որոնցից մինի՝ իգատակի՝ աւերակ եկեղեցու վրայ կայ մի արձանագրութիւն ¹⁾։

Գիւղատեղերից մի քանի վերստ հեռու, անտառապատ բլրի վրայ, կան երկու դերեզման, որոնցից մինի կործանուած պատուանդանի վրայ կայ մի եղծուած տապանագիր։

Արդուի. — Տարածւում է Ջէկաղբիւր, Տոտկաջուր (Տուտիկ իշխանի ջուր) լեռների փեշերի վրայ, հիւսիսային կողմում բարձրանում են Ծնկոյա-գլուխ, Միլի-ակ գաղաթները, հարաւային կողմում Հոդոմսի գաղաթը, որի առաջ գտնւում է Համանուհ սուրակ զիւղատեղին ²⁾։ Արևելեան կողմը Օձունի հարթ տարածութիւնն է։

Աւանդութեան ասելով սա երբեմն քաղաք է եղել, և յիրսւի, երեք աւերակ եկեղեցիներ, վեց դերեզմանատուն, երեք ձիթեհանք, բազմաթիւ տների հետքեր հաստատում են այդ աւանդութիւնը։ Գիւղը բաժանւում է 3 թաղի՝ Վիշապաձոր, Տայինանց թաղ և Քալանթարեան թաղ։ Այժմեան սների մեծագոյն մասը գեղեցիկ են, կղմինտրածածկ կտուրով և պարտեզներով շրջապատուած։

Գիւղը պատկանում է Լօրիս-Միլիքեաններին և ազնուական Քալանթարեաններին։ Բնակիչները 18 տուն են, որոնցից 8 միայն Քալանթարեաններից, 93 ար. Տ1 իգ. ի միասին՝ 174 հոգի։

Այս գիւղը ևս, որպէս ազնուականների բնակավայր, չունի ոչ տանուտէր և ոչ գիւղական դատարան։

Վիշապաձորի մօտ գտնւում է Օհան Օձնեցու վանքը ³⁾։

ՈՒԶՈՒՆԼԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Օձուն կամ Ուզունլար. Սա գտնւում է երկաթուղու Սանահին կայարանի զրեթէ հանդէպ, ձորի աջ, արևմտեան ափին տարածուող բարձրաւանդակի վրայ։ Գիւղի արևմտեան

¹⁾ Տե՛ս արձանագրութիւնների բաժնում։

²⁾ Աւանդութեան ասելով գիւղը այդ անունը ստացել է այդտեղ բնակուող Հոդոմսի քաջ կնոջ անունից։

³⁾ Օհան Օձնեցու վանքի և Վիշապաձորի մասին տես նշանաւոր վանքերի բաժնում։

ծայրում բարձրանում է ՍՀան Սձնեցու շինած զեղեցիկ, քարաշէն եկեղեցին, որի հիւսիսային կողմը առանձնակի կանդնած է մի հրաշալի մահարձան, որ աւանդաբար վերագրում է Սմբատ թագաւորին ¹⁾:

Եկեղեցու շուրջը կայ մի ընդարձակ զերեզմանատուն, զեղեցիկ խաչքարերով: Մի ուրիշ զերեզմանատուն ևս ընկած է գիւղի արեւելահիւսիսային ծայրը:

Գիւղի արեւելեան ծայրում, ձորի գլխին եղել է մի ամբողջ, որի միակ եկեղեցու աւերուիներն են մնացել այժմ, որովհետեւ զիւլացիները բոլոր քարերը քանդել և տարել են: Այս եկեղեցին այժմ կոչւում է Ծաղկեվանք, և ծաղիկ հիւանդութիւն տնեցողների համար ուխտատեղի է: Սրան կից ուխտատեղին էլ յայտնի է ս. Աբրակի անունով:

Գիւղի փողոցներից մի քանիսը լայն են և կանոնաւոր, միւսները՝ նեղ և ճուռնումուռ:

Տները մեծ մասը գեռ ևս հին ձևի են, կիսաղետնափոր, միւսները՝ նոր ձևի, կղմինտրներով ծածկուած կտուրներով. մի երկու տուն էլ երկշարկանի: Մի քանիսի տաաջ սլարտէղներ կան, միւսները՝ լոկ միայն մի քանի ծառեր տնկած:

Հինգ խանութ, մի քանի դարբնի, պայտառի, ներկարարի արհեստանոց ցրուած են գիւղի զանազան կողմերում:

Գիւղը վայելում է այն սառնորակ և քաղցրահամ աղբիւրի ջրերը, որ բերել է Զաքարէ սպասարարի իշխան Պանպարէն, նրա մօտ հիւանդանոց շինելով, ուր օղի և ջրի մաքրութիւնից շատ հիւանդներ առողջացել են, ուստի և ջրերը կոչուել է Անդանարար, իսկ այժմ Անդանարար:

Գիւղում կայ ուռսաց երկղատեան դպրոց, որը սակայն գեռ ևս դպրոցական շէնք չունի:

Բնակիչները բնիկներ և մի քանի տուն Գիւլիստանից Մեկիք Փրիդոնի հետ դաղթած զարաբաղցիներ են. ընդամէնը 318 տուն. 1686 ար. 1379 իգ. միասին՝ 3065 հոգի:

¹⁾ Թէ վանքի և թէ մահարձանի նկարագրութիւնը տես «Նըշանաւոր վանքեր»-ի բաժնում:

ՀԱՂԱՏԻ ՀԱՍՏԻՍԿՈՒԹԻՒՆ

Հաղատ. Գտնում է Դեբեդ գետի աջ ափին, մի դառիվայրի վրայ, որի արևելեան և հարաւային կողմերում բարձրանում են Տէրունական և Սուրբ Լուսի անտառապատ լեռներն ու մի քանի ժայռոտ բլուրներ, իսկ արևմուտքից և հիւսիսից ահագին ժայռոտ ձորն անմատչելի է դարձնում նրան: Կլիման բարեխառն է, ջուրը յստակ և սառն, աչնպէս որ իբր հիւսնալի ամառանոց կարող է դառնալ, եթէ կառքի ճանապարհ շինուի մինչև Երկաթուղու կայարանը: Գիւղը վերին աստիճանի տխուր տպաւորութիւն է թողնում, որովհետև տների մեծագոյն մասը հին ձևի են, կիսագետնափոր, փողոցներն անկանոն, բնակիչներն աղքատ և հարկերի տակ ճնշուած, որովհետև գիւղի հողերը ոչ թէ արքունական են, այլ պատկանում են իշխան Բարատովին, որ բերքի $\frac{1}{5}$ ինքն է վերցնում: Այսպիսի ծանր տուրքի են ենթարկուած այն գիւղերը, որոնք մի որևէ իշխանական տան են պատկանում:

Գիւղը ծխական եկեղեցի չունի, այլ օգտւում է իրեն մօտ գտնուած Հաղատի հռչակաւոր վանքից, պահելով միայն մի ծխական քահանայ, սր ապրում է գիւղում:

Ձրջակայ Հաղատաձորն ու Բերդաձորը լի են խաղողի և մրգատու ծառերի այգիներով:

Բնակիչները քաջ և լաւ հրացանաձիգներ են. նոյն իսկ կանայք գիտեն հրացան արձակել: Ընդամէնը 80 տուն են. 407 ար. 321 իգ. ի միասին՝ 728 հոգի:

Սանահին.—Մի վտքը գիւղ է համանուն հռչակաւոր վանքի մօտ: Հողի մեծագոյն մասը պատկանում է Արղութեան Երկայնաբազուկ տոհմին և մի եօթերորդը՝ վանքին: Գիւղում բնակում են Արղութեան տոհմից մի քանի գիւղացի գերդաստաններ: Տների մեծագոյն մասը հին ձևի են, փողոցներն անկանոն, կեդոտ: Ծխական եկեղեցի չունին, այլ օգտւում են վանքից, պահելով իրենց մօտ մի ծխական քահանայ: Ընդհանրապէս կլիման, հիւսնալի ջուրը, տեղի գիրքը և մաքուր օդը բնակիչներին շատ լաւ կազմուածք են շնորհել և սրանք,

մանաւանդ կանայք, յայտնի են ամբողջ գտառում որպէս գեղեցիկներ: Սրանք նաև քաջ և լաւ հրացանաձիւղներ են. նոյն իսկ կանայք զիտեն հրացան արձակել և սրանցից մինը, Ռամադանց մայրը, հրացանն ուսին միայնակ պահպանել է իրենց անասունները եպլայում:

Բացի Արղութեան Երկայնաբազուկ տոհմի նշանաւոր մարդկանցից, զիւրը տուել է նաև մի ականաւոր հնախոյոյ — պատմաբան — Աղէքսանդր Երիցեան:

Բնակիչները բնիկներ են. 80 տուն. 435 ար. 380 իգ. ի միասին՝ 815 հոգի:

Արդրի. — Գտնուում է Լաւլար լեռան սլեւեւակողմը, առջևից անցնում է Դերեդ գետը: Դիւղում կայ մի փոքրիկ, սաղաշէն եկեղեցի. որ առաջ մատուռ է եղել: Սրա հարաւային կողմում կայ մի հայատնից և եօթը սենեակներից բաղկացած մի տան աւերակ, որ յայտնի է «եօթն աղբօր տուն» անունով: Դիւղացիները պատմում են, թէ այս տեղ բնակուել են եօթն եղբայրներ, որոնք այնքան հարուստ են եղել, որ բազմաթիւ կովերն ու ոչխարները կթել են տուել Լաւլար լեռան վրայ և այնտեղից խողովակներով զիւրը բերել: Դիւղի հարաւ — արևելեան կողմում, հաղիւ չորս վերստ հեռու, ձորում, կայ մի հին, սրբաւատ քարով շինուած, գեղեցիկ վանք:

Աքորի գիւղը կալուածք է կոմս Լօրիւ-Մելիքեանների:

Բնակիչները զաղթել են Ղազախի կողմերից. ընդամենը՝ 51 տուն են. 321 ար. 303 իգ. միասին՝ 694 հոգի:

Որնաշ. — Սանահնի և Հաղբատի մէջ, սուղից հաղիւ երեք վերստ հեռաւորութեամբ, երկու անտառապատ լեռների առաջ, ձորից փոքր ինչ բարձր: Պատկանում է Արղութեանների, Լօրիւ-Մելիքեաններին և մասամբ Սանահնի վանքին: Դիւղն ունի մի քարաշէն, փոքրիկ և անշուք եկեղեցի, որ կառուցել է իշխ. Քալի Արղութեանը:

Դիւղի հարաւ-արևմտեան ծալքում գտնուում է մի աղբիւր, որ շինել է Թիֆլիսի կուսանաց անապատի միաբան բարեկրօն կոյր Մանի Լօրիւ-Մելիքեան, որի պատկերը, շինութեան վե-

բաբերեալ արձանագրութեամբ, փակցեալ է աղբիւրի կամորակալ ճակատին:

Այլ ևս աղբիւրը չի վազում:

Բնակիչները 26 տուն են. 175 ար. 132 իգ. իմրասին՝ 307 հոգի:

ԴՍԵՂԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԴԿԵՂ. — Ընկնում է այն բարձրաւանդակի վրայ, որ տարածւում է Դերեգ զետի երկու մեծ ճիւղերի միախառման աջ կողմը: Երեք կողմից պատած է խոր ձորերով, իսկ հարաւային կողմում բարձրանում է Տղրկածովի գլուխ, Սարի գլուխ և Բերթաղ բլրակների շարքը: Առաջին բլուրի վրայ կայ մի փոքրիկ լճակ, տղրուկներով (սիւլուկ) լի, որի պատճառով և լիճը Տղրկածով, իսկ բլուրը՝ Տղրկածովի գլուխ է կոչւում, իսկ վերջինի վրայ երևում են հին բերդի հետքեր: Դիւղի արևելեան կողմում բարձրանում է մի ուրիշ բլրակ, Դիտ անունով¹⁾:

Դիւղում կան մի քանի լացն, բայց ոչ մի կանոնաւոր փողոց. տների մեծ մասը հին ձևի, գլխատներ են, իսկ փոքր մասը՝ նոր ձևի, կղմլնտրածածկ կտուրներով: Դիւղի հիւսիսային կողմում գտնւում է եկեղեցին, որ բաւական լաւ շէնք է, մեծ մասը նորոգած: Զանգակատան մասը հին է, և որտեղ փայլ զեռ ևս մնում է Մամիկոնեան տոհմի զրոշանիշը, երկգլխեան արծիւ՝ ճանկերում դառն բռնած: Դիւղի զրեթէ կետրոնում գտնւում է մի հին գերեզմանատուն, ուր բազմաթիւ տապանաքարերի մէջ նշանաւոր է մի կոթող և մի խաչաձաճան: Կոթողը քաւանկիւնի է, Չ սաժէն բարձրութեամբ, չորս երեսն էլ քանդակներով զարդարւած, որի պատուանդանի վրայ հազիւ հազ կարդացւում է, Նս Վահրամ՝ զաւտար շինար քաննկ թողի վկայ ասլնայն Գազկայ խորիշան ով խափանէ յժը հայրապետաց նզովեսցի Տէր Աստուած ողորմի մխիթարչին:

Խաչարձանը կանգնած է երեք մեծ քարից կազմած պատ-

¹⁾ Սա թերևս գիտանոց եղած լինի, որից և ստացած իւր անունը:

Могильный памятникъ въ Дсеи. Մահաբաւր Monument funéraire à Dsegh.

ուանդանի վրայ, և ճակատին ունի մի առանձին քար, որ փոքր ինչ խոնարհեցրած է, թերևս անձրևից պահպանելու համար: Այս քարի վրայ քանդակուած է Փրկիչը նստած դիրքով, աջ ձեռքը բարձրացրած, իսկ ձախ ձեռին բռնած մագաղաթ՝ վրան գրած. «*Ես եմ լոյս աշխարհի*», շուրջը այլ պատկերներ: Խաչքարի վրայ քանդակուած է Յիսուսը՝ խաչած: Խաչի զիւրն զրած է. «*Սա է թագաւոր հրէից*», աջ կողմից կայ մի աջ և մի աղաւնի, շուրջը՝ «*Աջ տեսաւն եւ հոգի Աստուծոյ*»: Վրա խաչեալ Յիսուսի մի ձեռից մինչև միւրը՝ խաչի վրայ գրուած է. «*Չեւր, որ զերկինս արարին՝ տարածեցան ի խաչիս:*» Խաչի մի կողմը կանգնած են Յովհաննէս և Նիկողիմոս, միւր կողմն Աստուածածին և Յովսէփ, ձեռին կտաւ, խաչի ներքեւ զլուխն «*Աղամի*»: Իսկ պատուանդանի վրայ կայ Հետեւալ արձանադրութիւնը.

Ի թվ. ՉԼ. Ողորմութեամբ Աստուծոյ, ևս Տէրունս որդի Խալքիւն իմ աղբէրացոյս կանգնեցի զհէջս յանուն Գրիգորոյ որ զուր եւ դառն մահուամբ ի Բրիստոս փոխեցաւ ուր է սլաքմանաց եւ զմարդոյ եղբայր մեր որք երկրպագէք յաղասիծս յիշեցէք: Պատուանդանի ձախ երեւին՝ Վարհամ յիշեցէք ¹⁾:

Գիւղացիները այս երկու զերեզմանները համարում են քոյր և եղբոր, մինին Աստուածածին, միւսին Լուսուորիչ անուանելով ²⁾:

Գիւղի մէջ և շրջակայքում յաճախ հնութիւններ են գտնուում: Այսպէս մի գիւղացի տան տեղ փորելու ժամանակ բացից մի ընդարձակ յատակ, կարմիր ներկած աղիւտներով սալաշատակած: Սրտ մի կողմը կար մի փոքրիկ տաշտաձև, քարէ աւաղան, իսկ մէջ տեղը մի աղիւտ, զծերով չորս մաս բաժանուած և իւրաքանչիւր մասում նկատելի էր մի կնիք և մի տառ: Գիւղացիներն այդ տեղին «*Թագաւորի աղջկայ բաղնիս*» են անուանում ³⁾:

¹⁾ Նոր Դար. 1887. № 136.

²⁾ Այս աւանդութիւնը առաջ կրբերենք Ընանդութիւնների բաժնում.

³⁾ Անդ.

Բնակիչները բնիկներ են և յալտնի են զաւառում որպէս քաջ մարդիկ: Այստեղից է բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը: Ընդամէնը 110 տուն են. 541 ար. 450 լի. ի միասին՝ 991 հոգի:

Գիւղի մօտ գտնւում է Ս. Դրիգորի և Քառասնից վանքերը, ինչպէս և Սիրուն խաչը¹⁾:

Մարց. — Գտնւում է մի բլրակի վրայ, որի արեւմտեան կողմից տարածւում է Բաբաջանայ ձորակը՝ Բաբաջանայ ջրով. արեւելքից արեւմուտք էլ մի ուրիշ ձորակ է ձգւում մի բարակ առուակով: Հարաւ-արեւմտեան կողմում բարձրանում է Սոթի լեռը, ուր կայ մի գիւղատեղի, մի փոքրիկ, աւերակ մատուռ, շուրջը զերեզմաններով պատած: Հարաւ-արեւելեան կողմում ձգւում է Ճգնաւորի-Թալա բարձրաւանդակը, ուր կայ «Ճգնաւորի խաչ» ուխտատեղին: Հեռու, արեւելեան կողմում երեւում է Չաթինգաղը. հիւսիսային կողմում ձորակ է, մի առուակով:

Տներից շատերը գետնափոր են, զլիսատուն, և միայն մի քանիսը նոր ձևի:

Բնակիչները գաղթականներ են Զամշազնից և Ջրաբերդից: Ընդամէնը՝ 50 տուն են. 245 ար. 209 լի. ի միասին 454 հոգի: Այստեղի կանայք շալ են զործում, մինչդեռ միւս գիւղերում չեն զործում: Սրանք բաւականաչափ անփոփոխ պահպանել են իրենց մայրենի բարբառը. դպրոց երբէք չեն ունեցել:

Մարց գիւղից փոքրինչ բարձր գտնւում է մի հանգստարան, ուր մի խաչքարի վրայ կարգացւում է.

Թուին ՉԼԴ. Կանգնեցաւ Խաչս ի նեղ ևւ ի դառն Ժամանակս թաթարաց ի թագաւորութեան Դիմնորի որդւոյ Դաւթի ի հայրապետութեան տէր Յաւնաննէսի թոռն Դաւրեանց. ևս Թաւմայ քահանայ ևւ եղբայրն իմ Տիրացու կանգնեցաք զխաչս ամինափրկիչ, յիշատակ հաւր մերոյ Գրիգորի քահանային ևւ մաւր մերոյ Թիւրանուշային ևւ քուերոց մերոց Տերանց Տիւամաքին ևւ Տիրոցին. ևւ փեսայից մերոց անսպառնալ քահանայից Խաչատուրին

¹⁾ Տես վանքերի բաժնում:

և Մարգարին. ով ապտուծասէրք, որք երկրպագէք զճանգոցնալքս յիշեցէք ի Քրիստոս:

Հոռուտ.—Մարցից Հինգ վերստ Հեռաորութեամբ, լեռան լանջին. ունին մի փոքրիկ եկեղեցի. Յան Սձնեցու վանքի կալուածք է Համարում: Բնակիչներն ընդամէնը 107 տուն են. 671 ար. 537 իգ. ի միասին՝ 1205 հոգի: Բոլորն էլ 1860 թուին են գաղթել այստեղ Ղաղախի Ղալաչայ գիւղից:

Աճիկար.—Այս փոքրիկ գիւղը իւր անունն ստացել է իւր մօտ գտնուած ուխտատեղիի անունից, որ մի Հասարակ մատուռ է և կոչւում է Աճիկգօրավար: Գիւղում կայ մի փոքրիկ, Հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները՝ 18 տուն են. 101 ար. 69 իգ. ի միասին՝ 170 հոգի:

Աթան.—Լոռուտից 4 վերստ. ունին մի փոքրիկ, Հնաշէն եկեղեցի: Այս գիւղը ևս Օձունի վանքին է պատկանում: Բնակիչները Հաղբատից են եկել, մի քանիսն էլ Ղիրախի գաւառից. ընդամէնը՝ 18 տուն են. 116 ար. 97 իգ. ի միասին՝ 213 հոգի:

Խաչի գիւղ.—Դռնուում է Ալեքեքսի գետի երկու ափին, Համանուն ձորի մէջ: Գիւղն իւր անունն ստացել է այն բարձր խաչ-քարից, որ գտնուում է գիւղի արևելեան կողմում: Այստեղ կայ մի փոքրիկ, նոր շինուած եկեղեցի, մի քանի քարաշէն, զեղեցիկ տներ, իսկ միւսները՝ գլխատներ են: Բնակիչները գաղթած են Մարց գիւղից. ընդամէնը՝ 43 տուն են. 258 ար. 225 իգ. ի միասին՝ 473 հոգի: Հողը արքունական է:

Քարինջ.—Սա իւր անունը Հաւանականօրէն ստացել է շուրջը գտնուած ահագին քարաժայռերից և քարափոյտերից. տեղաւորուած է մի բլրի վրայ. ունի մի քարաշէն փոքրիկ եկեղեցի: Բնակիչները գաղթել են Մարց գիւղից, որից այս գիւղը բաժանուում է մի ձորով և Հաղիւ երեք վերստ Հեռու լինի: Ընդամէնը՝ 40 տուն են. 226 ար. 187 իգ. ի միասին՝ 413 հոգի:

Ծաթեր.—Մի փոքրիկ գիւղ է, Մղարթից վեց վերստ Հեռաորութեամբ, ձորի ափին: Ունին մի փոքրիկ, փայտածածկ եկեղեցի, որին Հաբաւային կողմից կից է մի փոքրիկ խո-

րան, սլատարադամատոյց սեղանով: Սա մի առանձին ուխտատեղի է համարում: Բնակիչները ընդամենը՝ 25 տուն են. 146 ար. 106 իգ. ի միասին՝ 225 հոգի:

Սաղիքագղի. — Մի փոքրիկ գիւղ է Գոսեղից 3 վերստ հեռու, ունի մի քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցի. բնակիչները Ծաթեր գիւղից են եկել. ընդամենը՝ 19 տուն են. 132 ար. 121 իգ. ի միասին 253 հոգի:

ԳԻՒԼԱՔԱՐԱՎԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գիւլաքարաւի. — Ընկած է այն ընդարձակ հովտի մէջ, ուր լեռնաշղթանք են նաև Վարդաբլուր, Հոբարձի և Գեառզեառ գիւղերը:

Այստեղ կան մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, տների մեծ մասը նոր ձևի են, եկեղեցին բաւական գեղեցիկ է, թաղակապ և չորս սիւնների վրայ հաստատուած: Գիւղի հարաւային կողմում բարձրանում է Բղովզալ կամ Գուլալ լեռու, որ բաժանում է Լօւրն ֆամբակից: Այս լեռան մի ճիւղի ստորոտում կայ մի աւերակ զիւղատեղի, որտեղից մի անցք տանում է դէպի Բղովզալ և կոչւում է Որմակայ գոռ: Այստեղ հարց է ծագում, թէ արդեօք այդ լեռան հին հայկական անունը Որմակ չէ՞ եղել ¹⁾:

Սրա, ինչպէս և վերոյիշեալ և Կուրթան գիւղերի բնակիչները զաղթել են Փամբակի դաւառից 1818 թուին: Ընդամենը՝ 118 տուն են. 635 ար. 546 իգ. իմիասին 1181 հոգի:

Վարդաբլուր. — Տարածուած է Գառ-գառ լեռի աջ սփին, ու Սարգիս սարի հիւսիս-արևմտեան լանջի վրայ: Կենտրոնում գտնւում է որբատաշ քարից նոր շինուած սաղաշէն եկեղեցին, որի մօտ սփռուած է հին գերեզմանատուներ խաչքարերով զարդարուած: Սրա մօտ գտնւում է մի մատուռ, ս. Խաչ անունով, ուր ուխտ է գնում միմիայն իդական սեռը:

Կանոնաւոր փողոցներ չկան, տների մեծ մասը հին ձևի՝ գլխատներ են: Բնակիչները բնիկներ և մի քանի տուն գաղ-

¹⁾ Սրճագանք 1895. № 5.

Թականներ են Մշից և Փամբակից: Ընդամենը՝ 130 տուն. 563 ար. 505 իգ. իմիասին՝ 1068 հոգի:

Քացի սովորական պարապմունքից, այս գիւղացիները գիտեն նաև անիւներ շինել, փայտ սղոցել և բրտութիւն անել: Զնորհիւ մօտակայ կալուածատէր Խան-Աղեանի և ճեմարանաւարտ քահանայի գիւղացիները առել են երկրագործական եւ-րոպական գործիքներ:

Վարդաբլուրից դէպի արևելք *Կետեւան* կալուածքում, որ հին գիւղատեղի է եղել, գտնւում է կալուածատէր Գէորգ Խան-Աղեանի գեղեցիկ և եւրոպական ճաշակով կահաւորուած տունը, որի առաջ տարածւում է ընդարձակ պարտէզը: Կա-լուածատէրը շերամ էլ է սկսել պահել, որ այս գաւառում առաջին և գրեթէ յաջող փորձն է: Մեղուապահութիւնը նոր, եւրոպական ձևով է: Կալուածատիրոջ որդին՝ Լեոնը՝ յայտնի է իւր հնարած ջուր բարձրացնելու մեքենայով և «Երկրագործա-կան գործիքներ» խորագիրը կրող աշխատասիրութիւնով:

Ս. Սարգիս՝ ուխտատեղի. — Գտնւում է Կուրթան և Վար-դաբլուր գիւղերի միջև, համանուն լեռան գագաթին: Սա մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ է, մի գաւթով: Այս տարի Վարդաբլուրի քահանայ Տէր Եղիա Զոհրաբեանի ջանքով վե-րանորոգուած է գաւթը: Ս. Ջալալեանի ասելով 1828 թուին այս մատուռը վերանորոգելիս՝ սեղանի տակը գտել էին Ս. Սար-գիսի մասը՝ արծաթի պահարանի մէջ և կրկին գրել նոյն սեղա-նի հիմքում: Այստեղ տարէնը երկու անգամ, Վարդաբլուրին և Ս. Սարգիսի տօնին, ահագին բազմութիւն ուիտ է գալիս: Ար-դիւնքը պատկանում է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցին:

Լեռան երեք կողմը ժայռոտ է, իսկ հարաւային կողմում ձգւում է մի պարիսպ, ութ կիսուներ աշտարակներով: Այստեղ, Ս. Սարգիսից դէպի արևմուտք կայ 18½ արշ. երկարութեան, 4½ ար. լայ. և այս չափ էլ բարձրութեան սրբատաշ քա-րերով մի շէնք, առանց պատուհանների, և նոյն իսկ անդուռն, եթէ արևմտեան պատի մէջի քանդուած բացուածքը դուռ չլինի: Աւանդաբար ասում է, թէ ու շտեմարան է եղել, թէև կան կարծողներ, որ եկեղեցի լինի:

Սրա հարաւային պատի վրայ դրսից կայ հետեւեալ արձանադրութիւնը.

ՆՂԹ Թուականութեանս Հայոց ես Կորիկէ Թաղաւոր սահմցի ղհատոյթս վանուցն մեղաց Թողութեան և արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ մարծպանին:

Հիւսիսային կողմի ժայռերի մէջ կան փոքրիկ քարայրեր: Հորարձի. — Սաղիբազդիւց մի վերստ հեռու, մի փոքրիկ գիւղ է, ունի մի քարաշէն, փայտածածկ եկեղեցի: Բնակիչները 50 տուն են. 240 ար. 205 իգ. իմիասին՝ 445 հոգի:

Գեառ-գեառ Հայոց. — Բաւական կանոնաւոր փողոցներով և նոր ձևի տներով գիւղ է, մի ժայռոտ բլրի ստորոտում: Ունի մի քարաշէն, անգմբէթ եկեղեցի, որ այժմ վերանորոգութեան է կարօտում: Գիւղից փոքր ինչ հեռու դտրնւում է բազմաթիւ, սառն աղբիւրներով հարուստ, անտառ: Տեղական բերքերից գովումած է կարտոֆիլը և մասամբ յորենը:

Բնակիչները բացի ոռոգրական պարապմունքներից, պարապում են նաև անիւներ և ամէն տեսակի սայլեր շինելով և սայլապանութեամբ: Ընդամէնը՝ 140 տուն են. 700 ար. 620 իգ. իմիասին՝ 1320 հոգի:

ՋԱԼԱԼ-ՕՂԼԻԻ ՀԱՍՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ջալալ-օղլի. — Յայտնի չէ, թէ երբ և ուր է հիմնել այս գիւղը, միայն ձորի գլխին մի խաչ կայ, վրան գրած. «կանդնեցաւ խաչս ՚ի Ջալալայ իշխանէն», որից հաւանականօրէն կարելի է ենթադրել, որ այդ իշխանի որդու բնակավայրն է եղած այս:

Ջալալ-օղլին գտնւում է Գերեղայ-գետի անդնդախոր ձորակի աջ ափին տարածուող այն ահաղին հարթութեան վրայ, որ դնում հասնում է մինչև Հնէվանի ձորը: Այս հարթութեան արևմտեան կողմը 6—7 վերստ հեռաւորութեան վրայ երևում է Գուալի կիսամերկ, բայց զեղեցիկ շղթան, որից մի քանի ձիւղեր զանազան ուղղութեամբ ձգուելով դէպի Ջալալ-օղլին կաղմում են անտառապատ բլուրներ և զեղեցիկ հովիտներ: Սրանց մէջ բղխող ականակիտ առուները միանում են բնութեան

և տեսարանի գեղեցկութեան հետ, դրօսասէր մարդկանց դէպի իրենց ձգելու: Այսպիսի են Մատուռի ձորը, Որան-Լորին՝ Գաղեվանանց աղբիւրի անմահական ջրով, Տէր Ուհանանց գոմերի ձորն՝ իւր գետակով, Կոնդի-լանջը, Բայաթլարա՝ դաշտն իւր ջրվէժով, Լօռու բերդի առաջը, բերդի երկու կողմի ձորերը և այլն: Երկրորդական բարձրութիւնները Գուալի առաջով կիսաշրջան կազմելով դէպի հարաւ՝ տեղի են տալիս մի մեծ, գեղեցիկ, անտառապատ բլրի: Սրան հայերը Չալակաղնուտ են ասում, իսկ ռուսները՝ Սրջասար (Медвѣжья гора). Ճատ չքնաղ տեսարան է բացւում այս Չալակաղնուտի գագաթից դէպի Գուալը և նրա հովիտը դիտողի առջև ¹⁾: Գետի ձախ ափից 3—4 վերստ հեռու Լալվար լեռը հարաւից հիւսիս ձգուելով կանգ է առնում ֆայալօղլու առաջ, բաւական տարածութիւն թողնելով մի բլրի և ծաղկաւետ հովտի համար, որ հիւսիսից եղրափակոււմ է Սբաղլուհ բարձրութիւններով, որ Լօռու բերդի արևելեան ձորով Գեբեղին է խառնւում. իւր այս գեղեցիկ տեսարանների հետ բարեխառն կլիմայ ունենալով, ֆալա-օղլին կարող է լաւ ամառանոց դառնալ, եթէ որ կառքի ճանապահ շինեն մինչև Սանահնի կայարանը, ինչպէս մտադիր են: Գիւղը բաժանուած է հայկական և ռուսական մասերի, իսկ առաջինը՝ երկու թաղի՝ վերին և ներքին: Բաւական կանոնաւոր և լայն փողոցներ կտրուելով ծուռն ու մուռ անցքերով, միանում են այն տեղում, ուր նորերս շինուած է քաղաքային այգին: Վերի թաղում, քարափի գլխին՝ բարձրանում է ս. Աստուածածնի սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցին, իսկ գիւղի մէջ տեղում տեղաւորուած է ռուսաց զինուորական եկեղեցին:

Տները նոր ձևի են, մի քսնիսն էլ երկյարկանի, պալատեղներով զարդարուած: Բոլորի կտուրները կարմիր կղմիտորենրով ծածկուած լինելով՝ ամբողջ գիւղը կարմիր է երևում և ռուսները երբեմն «Կարմիր քաղաք» են անուանում նրան: Գիւղում կան բաւականաչափ խանութներ, արհեստավորների կրպակներ և մանաւանդ գինետներ:

¹⁾ Ազապեան. Թիֆլիսից Ջալալ-օղլի. Նոր-Դար՝ 1892 № 108.

Այստեղ են բնակւում Լօռու ոստիկանական շրջանի ոստիկանապետը և քննիչը. ամառը այստեղ են տեղափոխւում Զուլավէրից գաւառապետը, Հաշտարար դատարը, իրենց Հիմնարկութիւններով: Այստեղ կայ փոստատուն, հեռագրատուն և դեղատուն:

Բնակիչները զլխաւորապէս պարապում են առւելով, արհիտներով, անասնապահութեամբ և մասամբ երկրագործութեամբ: Ընդամէնը 255 տուն են, 890 ար. 796 լդ. ի միասին՝ 1686 հոգի:

Ջալալօղլուց դէպի Եդիտանք չունական զիւղը տանող ճանապարհի երկու կողմում, վերջին զիւղից կէս վիստ հեռու կայ մի մեծ հանգստարան, ուր կան բաւական թուով խաչարձաններ: Սրանց տապանազրերը մեծ մասամբ եղծուած են, միայն մինի վրայ կարդացւում է, «Գրիգոր ամիրայ Մպմիկոնեան»¹⁾:

ԵԿԱՅԵՐԻՆԷՆՖԵԼԴԻ ՈՍՏ. ՇՐՋԱՆ

ՔՎԷՋԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բոլնիս — Նաչչէն. — Տարածւում է Բոլնիս-դիտսիկ ձախ կողմը, մօտ $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռու, խաչենայ քերձ քարաժայռի տոբրոտում, մի հովտի մէջ: Փոլոցներն անկանոն են, տներից շատերը նոր ձևի, շատերը նոյն իսկ երկարկանի: Գիւղում կայ մի հատարակ, փայտածածկ եկեղեցի և երեք կիսաւեր մատուռներ, որոնցից մինի անունն է Ս. Աստուածածին, միւրինը՝ Ս. Ճգնաւոր, իսկ երրորդը, որ գտնւում է զիւղի միակ աղբիւրի մօտ և սաստիկ փոքր է՝ անուն չունի: Մի եկեղեցու աւերակ էլ կայ զիւղի կենտրոնում: Ծխական եկեղեցու մօտ կայ պետական միլիտան գարոց:

Բնակիչները Մելիք Աբով Մելիք-Բեկլարեանի առաջնորդութեամբ եկած խաչենցիներ են, ուստի և զիւղը իրենց բնակավայրի անունով Բոլնիս - խաչէն են կոչել: Սրանք պահել են իրենց բարբառը, սովորութիւնները, միայն զերձ չեն մնացել տեղական-վրացական ազդեցութիւնից, այսպէս՝ կանայք բո-

¹⁾ Երձագանք. 1895 № 14.

լորն էլ վրացնակ են Հաղնուում և գլուխ կապում, լեզուի մէջ պատահում են վրաց խօսքեր, զործիքները, սալը վրացականի նման են: Բաց վերջին ժամանակներս սրանք աւելի ենթարկուել են մօտակայ Եկատերինէնֆելդ գերմանական զաղութի ազդեցութեան և սկսել են նրանց նման տներ շինել, այգեպանութեամբ և գենեգործութեամբ պարապել, ֆուրգոններ պահել և այլն:

Հնգամէնը՝ 108 տուն են. 360 ար. 367 իգ. լմխասին՝ 667 հոգի:

Իււղի միայն նստուածքն է արքունական, իսկ շրջակայ հողերը կալուածատիրական են. զլխաւոր բերքը՝ խաղողն է, որից տարեկան ստացւում է 50,000 թունդուց աւելի զինի:

Իււղի շրջականերում կան Սիօն և Ծուղբուղաշէն վրաց վանքերը *), երկու վերստ հեռու՝ մի փոքրիկ եկեղեցի, ուրբ Դավաղատար անունով, որին ամէն տարի Համբարձման օրը զիւղացիները ուխտ են գնում, մատաղներ անում, և իրենց այգիների և արտերի համար կարկտից ու մկից պաշտպանութիւն հայցում:

Երեք վերստ հեռու, բլրի ստորոտում, գտնւում է սրբատաշ մի եկեղեցի, որ տեղացիներից նախշուն վանք է կոչւում:

Այստեղ նշանաւոր է նաև Մելիք-Արդվի արիւք, որ անցնում է զիւղի առաջից, սկիզբն առնելով մի վերստ հեռու Ջանշեանների կալուածքից և թափւում Մաշաւեր գետը Ղոչքլու կամ հայելէն՝ ճապալա թրքաբնակ զիւղի մօտ, ուղղելով ինչպէս խաչենցիների, այնպէս և շրջակայ թուրքերի և վրացիների այգիները:

Այս գիւղիցն է մեր մանկավարժական ասպարիզում յայտնի պ. Ղազարոս Աղայեանը:

Փ. Բոլնիս կամ Խատիս-Սոփելի. — Մի փոքրիկ զիւղ է, տարածուած մի քանի բլուրներ լանջին, և նշանաւոր է նրանով, որ սրա մօտ գտնւում է շինութեամբ փոքր, բայց հուշակով մեծ, Ս. Դէորդ ուխտատեղին: Սա մի բարձր բլրի լանջին կառուցուած փոքրիկ, անսխւն և անխորան մատուռ է, մի փոքրիկ կաթուղի-

*) Տես նշ. վանքերի բաժնում:

կէով: Երկարութիւնն է 10 արշ. լայն. 6 արշ. իսկ բարձր. մօտ 3 սաժէն: Արևելեան պատին կից, դրսից կանդնեցրած է մի խաչ, ուր ուխտ են գալիս այն ուխտաւորները, որոնք թէև ցանկանում են, բայց չեն կարողանում բարձրանալ մօտակայ Նալի-բաբա լեռան գագաթը Ս. Գէորգ ուխտատեղին համբուրելու:

Մատուռը արտաքուստ սպիտակացրած է: Մօտը երկու շարքով շինուած են 38 հատ սենեակներ, ուխտաւորների համար: Սրանք շինել են իրենք ուխտաւորները և նուիրել մատուռին: Մատուռը պահպանում են երկու պահապաններ և Բոլնիս-խաչէնի քահանան: Ամէն տարի, նոյեմբերի 10-ին անչափ բազմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ: Արդիւնքը առաջ պատկանում էր Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցին, իսկ այժմ Էջմիածնի Ճեմարանին:

Ս. Գէորգ մատուռի լերան ստորոտում կայ մի աւերակ եկեղեցի, իսկ գիւղի մէջ մի փոքրիկ, կղմինտրածածկ, նորակառույց վրաց եկեղեցի: Բնակիչները վիրախօս հայեր և վրացիներ են, ընդամենը՝ 30 տուն, 106 ար. 97 իգ. իմիասին՝ 203 հոգի. որից հայերը միայն 3 տուն են, 9 ար. 8 ար. ի միասին՝ 17 հոգի: Տանուտէրը հայ է, որ խօսում է հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն, ռուսերէն և գերմաներէն:

ԲՆԴԷՂ. — Բնդարձակ դաշտի մէջ բարձրանում է մի բոլորակ բլուր, որի վրայ եղել է մի փոքրիկ բերդ, մէջը Ս. Սարգիս անուն մի մատուռ: Սրանք այժմ բոլորովին աւեր են: Այժմեան գիւղը տեղաւորուած է այդ բլրի լանջին. այստեղ էլ հայերը ունին մի հին, քարաշէն եկեղեցի, Ս. Աստուածածնի անունով: Սրա դրան առաջ կայ մի խաչ քար, որի վրայ զրուած է. *Խաչս կանգնեցաւ թ. ՊՁԳ **): Առաջներն այստեղ բաւականաչափ հայեր են եղել, միայն օգի և ջրի վատութեան պատճառով մի մասը մեռել է, միւսը գաղթել Բոլնիս գիւղը: Գիւղս պատկանում է վրացի Օրբելեան և Ղափլանով իշխաններին: Բնակիչները վրացի և վիրախօս հայեր են. 28 տուն. 101 ար. 99 իգ. որից միայն 2 տուն հայեր են, 6 ար. 5 իգ. իմիասին 11 հոգի:

*) 1434

Տաքախմնլա կամ Գորդուրէտի. — Գտնուում է մի բլրի լանջին, որի ստորոտով հոսում է Մաշաւեր գետը: Սրա ձորում կան մի քանի այրեր, որոնցից մինի առաջ մի պատ է քաշած և մի պատուհանի տեղ թողած: Ինչպէս ասում են, այս այրերը երբեմն իբր բնակարան են ծառայել: Գիւղում կայ մի հայոց և մի վրաց հասարակ եկեղեցի: Բոլոր տները կիսաղետնափոր են, հին շէնքի: Գիւղը պատկանում է իշխան Գաւթ Գորուլովին, որի բաւական զեղեցիկ տունը գտնուում է գիւղի ծայրում և յատկացրուած է կառավարչին: Գիւղացիները զբոգոհութիւն էին յայտնում կառավարչից, որ մի գետնատին վարեւահողի համար բերքի մի քառորդը վերցնելուց զատ, երեք երեք բուբի էլ փող է առնում: Բնակիչները վերախօս հայեր և վրացիներ են. ընդամենը՝ 130 տուն. 167 ար. 154 իգ. իմրասին՝ 321 հոգի:

Գորուրէտի գիւղի հանդէպ, Մաշաւեր գետի ձախ կողմում ընկնում է Ախալշէնի գիւղատեղին, ուր կան մի հայոց և մի վրաց աւեր եկեղեցի: Սրանից փոքր ինչ հեռու գտնուում է Ձաւղամ գիւղատեղին, մի հայոց եկեղեցիով: Իսկ գետի աջ կողմում, մի բլրի վրայ բարձրանում է Գաւթ Մազարեղօ տնունով վրաց աւերակ եկեղեցին, որի ներքեւ գտնուում է մի գիւղատեղի, աղբիւր և ջրի աբի:

Փոքր Ռատեւան. — Գտնուում է Մեծ Ռատեւան կամ Եկատերինէնֆելզ գաղութից երկու վերստ հեռու, Ճապայ գետի ձախ ափին: Այստեղ կայ մի հոյակապ, քարաշէն եկեղեցի, որ կառուցել է նախկին կալուածատէր պ. Փիթոյեանը: Այժմ գիւղը պատկանում է պ. Ա. Մանթաշեանին: Բնակիչները վերախօս հայեր և վրացիներ են. ընդամենը՝ 30 տուն. 95 ար. 78 իգ. իմրասին՝ 173 հոգի: Երից հայերը 8 տուն. 30 ար. 25 իգ. իմրասին 55 հոգի են:

Կիանէթ. — Մի փոքրիկ գիւղ է, մի բլրի վրայ տեղաւորուած: Ունի տաշած քարից շինուած մի եկեղեցի Ս. Գրիգոր անունով: Բնակիչները Հաղբատից գաղթած հայեր են: 19 տուն. 60 ար. 59 իգ. իմրասին՝ 119 հոգի:

Գիւղս կալուածք է իշխան Բարաթովի:

ԴՈՒՄԱՆՈՒՄԻ ՀԱՍՏԵՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մեծ-Դուռնիս. — Ընկնում է Մաշաւեր գետի ձախ կողմի բարձրաւանդակի վրայ, ունի մի Հայոց, փայտածածկ անշուք եկեղեցի, ուր կայ Կենաց փայտի մատուռք, և մի վրաց եկեղեցի, որ Հայոց նախկին թեկենամ կամ Ս. Սարգիս եկեղեցին է եղել: Տները կիսադետնափոր են և միայն չորսը նոր ձևի: Օգը և ջուրը ուքանջելի են: Բնակիչները վերախօս Հայեր և վրացիներ են. բնգամէն՝ 42 տուն. 203 ար. 181 իգ. իմիասին՝ 334 հոգի. որից Հայերը 166 ար. 125 իգ. իմիասին՝ 288 հոգի են: Հայերի մի մասը զաղթել է Ղարաբաղից Աղա-Մահմատ խանի արշաւանքի ժամանակ, իսկ միւս մասը՝ Ջաւախքից: Առաջինների սերունդից մի քանիսը դիտեն Հայերէն: Գիւղն այժմ պատկանում է Ա. Մանթաշեանին:

Փ. Դուռնիս. — Հռչակաւոր Համանուն ամրոցի մօտ, մի Հարթութեան վրայ փռուած փոքրիկ, աննշան գիւղ է: Բնակիչները վերախօս Հայեր են. 15 տուն. 55 ար. 39 իգ. իմիասին՝ 94 հոգի:

Գորնշուկ. — Գտնւում է մի բարձրաւանդակի վրայ, որի Հիւսիսային և արեւմտեան կողմը խոր ձորիւր են, որոնց միջով հոսում է Մաշաւեր գետը: Հարաւային կողմը բարձրանում են անտառապատ, անանուն լեռներ, որոնք ձորի Հետ միասին բաւական դեղեցիկ տեսք են պարզւում գիւղին: Այստեղ կայ կոփածոյ քարերից շինած, անսիւն, թաղակապ մի եկեղեցի, մի փոքրիկ գմբէթ-դանդակատնով: Սրա շուրջը կայ մի ահագին գերեզմանատուն: Գիւղում կան մի քանի կանոնաւոր փողոց, բայց ոչ մի նոր ձևի տուն, այլ բոլորն էլ կիսադետնափոր, բաղկացած մի սենեակից, մի դաւթից և մի դոմից: Սենեակի պատի մէջ տեղը կայ մի օձախ, որի երկու կողմը լայն տախտեր են դրուած, իսկ կտրում մի փոքրիկ պատուհան է բացւում. դաւթի փայտածածկ է լինում, ուր սովորաբար գրտնւում են Հացի շտեմարանը, գինի մրգելու չանը (տակառ): Գոմում շատ անգամ լինում է և մի բաժանմունք «օղա», ձմեռը մարդկանց բնակութեան յատկացրած: Գիւղը պատկա-

նում է Ա. Մանթաշեանին: Բնակիչն՝ ըր բնիկ են, վերախօս
Հայեր. ընդամենը՝ 38 տուն. 162 ար. 125 իգ. իմիասին՝
287 հոգի: Սրանց, շրջակայ վերախօս զիւղերի հետ միասին,
հովուում է այս գիւղացի մի քահանայ:

Վարդիսուրան. — Մաշաւեր գետի ձախ ափին բարձրա-
ցող բարձրաւանդակի վրայ է գտնուում: Տները կիսաղետնա-
փոր են և միայն երկուսը նոր ձևի. կայ Հայոց մի փոքրիկ,
քարաշէն, անշուք եկեղեցի: Բնակիչները վերախօս Հայեր և
վրացիներ են: Ընդամենը՝ 25 տուն. 89 ար. 73 իգ. իմիասին՝
162 հոգի. որից Հայերը 18 տուն են. 71 ար. 52 իգ. իմիա-
սին՝ 123 հոգի:

Գիւղից հազիւ քառորդ վերտ հեռու, նոր բացած ճա-
նապարհի մէջ և նրա շուրջը կան բաւական թուով զէրեղման-
ներ, վեց քարատախտակներից բաղկացած: Ոսկորները դեռ ևս
լիովին չեն փթել և բլտնդեայ կամ այլ իրեր, կաւէ ամաններ
չկան, չնայելով որ ճանապարհի մէջ գտնուածները բացուած են:

II. ԹՐԻԱԼԵԹԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԱՐՍՄԼՈՒԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տաշքենտ կամ Չիֆտ-քիլիսա եւ կամ՝ Զինխ. — Ունին մի
նորաշէն, փայտածածկ եկեղեցի: Բնակիչները Խրդուժից են
դաղթած 1830 թուին Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդու-
թեամբ: Ընդամենը՝ 23 տուն են. 122 ար. 105 իգ. ի միա-
սին՝ 227 հոգի:

Աշխալա — Փռււա՝ է ձորակի մէջ և ունի սրբատաշ
քարերից շինած մի եկեղեցի, փայտածածկ և առաստաղը նրա
կարներով զարդարուած: Բնակիչները զաղթականներ են Խր-
դուժից: Ընդամենը՝ 130 տուն են. 619 ար. 546 իգ. ի
միասին՝ 1165 հոգի:

ՆԱՐԴԻՎԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նարդիվան. — Կայ մի սրբատաշ քարերից շինած թա-
ղակապ, պարսպապատ եկեղեցի: Բնակիչները Խրդուժից են

գաղթել. ընդամենը՝ 165 տուն են. 331 ար. 322 իգ. ի միասին 653 հոգի:

Հուշի.—Խրամ գետի հանգեպ, գեղեցիկ գիրքով մի փոքրիկ գիւղ է, որի քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին, իւր զանգակատնով և պարսպով, ինչպէս և Խրամի վրայ ձգուած թաղակապ կամուրջը շինել են սոյն գիւղացի Մեհրաբեանները: Բացի վերոյիշեալ եկեղեցուց, այստեղ կայ նաև մի ուրիշ փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցի: Բնակիչները նոյնպէս էրզրումից են գաղթած. ընդամենը 40 տուն են. 201 ար. 209 իգ. ի միասին՝ 410 հոգի:

Այազմա.—Այազմա բառը յունարէն նշանակում է օրհնուած ջուր, և այս գիւղը այս անունն ստացել է այն աղբիւրից, որ բղխում է արևմտեան կողմը գտնուած փոքրիկ մատուռի յատակից և իբր սուրբ պաշտում է հայերից և շրջակայ յոյներից: Այս մատուռն այժմ ծառայում է գիւղացիներին իբր ծխական եկեղեցի և վարդապառին բազմաթիւ ուխտաւորներ է ունենում շրջակայ հայերից և յոյներից: Դիւղը շատ գեղեցիկ գիրք ունի:

Բնակիչները էրզրումի գաւառից են գաղթած. ընդամենը 35 տուն են. 170 ար. 160 իգ. ի միասին 330 հոգի:

Ղըզըլ-բիլիսա.—Ունին մի քարաշէն, թաղակապ եկեղեցի: Դիւղի մօտ է Վանքաճոր կոչուած ձորակը, ուր կայ մի աւելակ մատուռ, ուր ուխտ են գալիս համբարձման տօնին: Այստեղ բղխում են բազմաթիւ աղբիւրներ, որոնք միանալով մի վտակ են կազմում և թափւում Խրամի մէջ: Բնակիչները էրզրումի գիւղերից են. ընդամենը՝ 80 տուն են. 356 ար. 320 իգ. ի միասին՝ 676 հոգի:

Ողնի կամ Յոնիա.—Մի բազմաղբիւր գիւղ է, որի ջրերը միանալով թափւում են Խրամի մէջ: Ունի մի թաղակապ, պարսպապատ եկեղեցի: Բնակիչներն էրզրումի գաւառիցն են գաղթել. ընդամենը 50 տուն են. 233 ար. 220 իգ. ի միասին՝ 553 հոգի:

Բուռնաշէթ.—Ունին մի թաղակապ եկեղեցի, որի զուան ճակատին կայ յունարէն արձանադրութիւն: Բնակիչները էր-

զրուծի գաղթականներ են. ընդամենը 31 տուն են. 155 ար. 127 իգ. ի միասին՝ 282 հոգի:

Տաշուաշի.—Գտնուած է մի թերակղզիաձև բարձրաւանդակի վրայ, որի երեք կողմի խոր ձորերով անցնում է խրամ գետը: Ունին մի քարաշէն, թաղակապ եկեղեցի: Մի քիչ հեռու, բլրի վրայ կայ մի հին, խաչաձև եկեղեցի, շուրջը հին զերեզմանատուն: Եկեղեցու վրայ կայ վրաց խուցուրի տառերով արձանագրութիւն. բնակիչները՝ 40 տուն են. 202 ար. 198 իգ. ի միասին՝ 400 հոգի:

Տամալար.—Հայ բոշաների մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է. եկեղեցի էլ չունին: Բնակիչները միմիայն Հայ բոշաներ են, ընդամենը՝ 12 տուն են. 67 ար. 40 իգ. ի միասին 107 հոգի:

Դարաքիօյ (2որագիւղ). — Ունի մի սրբատաշ քարերից շինուած, թաղակապ եկեղեցի. բնակիչները՝ 70 տուն են. 300 ար. 290 իգ. ի միասին՝ 590 հոգի:

Հապուր.—Այստեղ նշանաւորը քարաշէն, փայտածածկ եկեղեցին է, որի առաստաղը պարսկական ճաշակով գեղանկարուած է: Բնակիչները՝ 32 տուն են. 163 ար. 137 իգ. ի միասին՝ 300 հոգի:

Խաչի գիւղ.—Ունի մի քարաշէն և փայտածածկ եկեղեցի և մի քարաշէն մատուռ՝ ուխտատեղի: Բնակիչները 60 տուն են. 240 ար. 246 իգ. ի միասին 500 հոգի:

ՃՈՃԿԱՆԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ճոճկան.—Ճնող գիւղի մօտ. կալուածք Լօրիս Մելիքեանի և վրացի իշխ. Լեւան Մելիքովի. ունի մի եկեղեցի: Բնակիչները՝ 70 տուն են. 392 ար. 277 իգ. ի միասին՝ 669 հոգի:

Սրա մօտ, հաղիւ 2—3 վերստ հեռու, գէպի արևմուտք, անտառի մէջ գտնուում է «Վարդան նահատակի» մատուռը, որ պարսպապատ է եղել, միայն այժմ կիսաւեր է:

Մօտը գտնուում է մի փոքրիկ լճակ, որ մօտ չորս սաժէն խորութիւն և 50 սաժէն շրջապատ ունի: Ջուրը քարաժայ-

ուերից թափուելով՝ գեղեցիկ ջրվեժ է կազմում: Այստեղ ամէն տարի Զատիկին, մասամբ էլ Վարդանանց տօնին ուխտ են գալիս շրջակայ գիւղերից:

Այստեղից մի քանի վերստ հեռու գէպի Հաղբատ բարձրանում է մի բարձր ժայռ, որ տեղացիներից կոչւում է Լանկ-թամուրի քար: Աւանդաբար պատմում են, թէ Լանկթամուրը գէպի Ախտալա արշաւելիս՝ մի քանի օր այդտեղ բանակ է դրել:

Չանաղջի. — Կոմս Լօրիս-Մելիքեանների կալուածքն է, իսկ անտառով պատած. ունի մի փայտածածկ Էկեղեցի և մի քանի կիսաւեր, աննշան մատուռներ: Բնակիչները 36 տուն են. 168 ար. 141 իգ. ի միասին՝ 308 հոգի:

Խոխմէլ. — Մի փոքրիկ գիւղ է, Չանախչից 4 վերստ հեռու: Ունի մի փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցի բլրի վրայ: Բնակիչները՝ 13 տուն են. 70 ար. 51 իգ. ի միասին՝ 121 հոգի:

Բերդաճոր. — Մի փոքրիկ գիւղ է, անտառապատ. հին աւերակներից երևում է, որ բաւական ընդարձակ է եղած: Այստեղ կայ մի «Բարձրեալ» անունով խաչքար, որ 11 արշին բարձրութիւն ունի¹⁾: Բնակիչները 12 տուն են, 78 ար. 66 իգ. ի միասին՝ 144 հոգի:

Գիւլլիքաղ. — Փոքրիկ գիւղ է, մի անշուք եկեղեցիով: Գիւղի աջ կողմից հոսում է Բանօշ գետակը, որին գիւղից մի վերստ ներքև խառնւում է Ծովիայ-ջուր կոչուած վտակը. որա ափին գտնւում է Ծով գիւղատեղու աւերակները, մի փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցիով: Բնակիչները 11 տուն են. 51 ար. 40 իգ. ի միասին՝ 91 հոգի:

ՃՆՈՂԻ ՀԱՍՏՐԵԿՈՒԹԻՒՆ

Շնող. — Գտնւում է երկաթուղու Ախտալա կայարանից գէպի արևելք, մօտ հինգ վերստ հեռու, իսր ձորի գլխին, Գուլութ, Հին Ղարաքեօթակ, Մեծ և Փոքր Գեօգդաշ և Չեկա-

¹⁾ Ջալալ ճան. Ս. հր. 52.

տար լեռների փեշերից կազմուած զոգաձև տարածութեան վերայ: Գիւղը բաղկացած է երկու մասից. Բերդատեղից, ուր երբեմն գտնուում էր Կալծոն կամ Ամանակ ամրոցը և Նորաշէնից: Այս երկու մասերը բաժանուում են միմեանցից մի ձորով, որ ձգւում է արեւելքից՝ արեւմուտք և որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Կալծոն բերդատեղին երեք կողմից պատած է խոր ձորերով, որոնց միջով հոսում են Ջնողաջուր, Գերեղ և մի անանուն վտակ: Նորաշէնը բերդի հանդէպ է, հարաւային սարալանջում, և աւելի ցածր զիրք ունի: Երկու թաղումն էլ կան մի մի սաղաշէն, սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցի: Տընների մեծ մասը գլխատուն է, մնացածը նոր ձևի կղմինտրածածկ բնակարաններ: Բոլոր ձորերը պատած են այգիներով:

Բնակիչները բնիկներ են, մի քանի տուն էլ Ղարաբաղից զաղթականներ: Ընդամէնը՝ 270 տուն են. 1150 ար. 1067 իգ. ի միասին՝ 2217 հոգի: Բացի սովորական պարապմունքներից, այս զիւղացիները պարապում են նաև ծխախոտի մշակութեամբ: Զրջակայ գիւղացիները որոնց կոչում են Բերօ և Հոբոս, այստեղացի այն երկու դաւազկատունների անունով, որոնք իմաստունի հուշակով ամենամեծ յիմարներն են եղել ¹⁾:

Ջնողի շրջակայքում կան հետևեալ ուշադրութեան արժանի տեղերը. ա). Բով/եր. — գտնուում է Ջնողից դէպի հարաւ, մօտ չորս վերստ հեռու, Սեղուի վանքից դէպի արեւելք: Սա մի հին գիւղատեղի է, ուր կայ մի եկեղեցի և բաւական ընդարձակ գերեզմանատուն: Սյտեղ կան շատ այրեր, որոնք փորուած են երկաթ հանելու համար: Հէնց այժմ էլ նկատելի է երկաթափայլի (Железные блески) հանք. երկաթաջրի մի աղբիւր էլ բաւական առատութեամբ բղխում է: Նկատելի են նաև երկաթ հալելու տեղերը՝ բովերը, որի պատճառով և հաւանականօրէն՝ զիւղն էլ կոչուել է Բովեր:

Սրանից բաւական ցածր գտնւում է մի կիսատեղ մատուռ, որ կոչւում է Ծինու Սարկաւազի մատուռ և իւր շուրջն ունի զերեզմանատան:

¹⁾ Տես ժողովրդական առակների բաժնում:

բ). Մանստեւ.—Ջնողից մօտ 4 վերստ հեռու, գէպի հարաւ, Բովերից արեւելք, Չեկատար լեռան ստորոտում, ձորի մէջ: Սաղաշէն, սրբատաշ քարերից շինած մի եկեղեցի է, որի շուրջը կան խցերի տեղեր և գերեզմաններ:

Սրանից գէպի հիւսիս, հաղիւ երեք վերստ հեռու գտնւում է Թեղուտի եկեղեցին, որ նոյնպէս սաղաշէն է և կիսաւեր: Սրա շուրջը կայ և գերեզմանատուն:

գ). Ս. Սարգիս եւ Ս. Նշան մատուռներ, որ գտնւում են Ջնողի հանգէպ, լեռան լանջին, միմեանցից մօտ քսան սա-
ժէն հեռաւորութեամբ: Ս. Նշանը պալապալատ է և կիսա-
ւեր, իսկ Ս. Սարգիսը զեռ ևս կանգուն է, ուր և երբեմն
պատարագ է մատուցւում:

Արմէշ.—Գտնւում է Ջնողից երկու վերստ հեռու, գէպի արեւելք, Կողմանայ լեռան լանջին: Գիւղում կայ մի եկեղեցի, բնակիչները 60 տուն են. 270 ար. 251 իգ. իմիասին՝ 522 հո-
ղի: Այս գիւղի սահմանում, Կողմանայ լեռան մօտ, գտնւում են
երկաթաքարեր և սրանց հալելու հին բովեր (քութաներ):

Ճալա կամ Աշկաճոր կամ Լկաճոր.—Գտնւում է Ճոճ-
կանից փոքր ինչ հեռու, ձորալանջի վրայ: Սա մօտ ժամա-
նակներս է հիմնուել մի հին գիւղատեղում: Բնակիչները զաղ-
թեղ են մօտակայ Ճալի գիւղից, որ պատկանում է Թուրք Եղի-
գարով կալուածատէրին: Ընդամէնը՝ 13 տուն են. 80 ար. 51
իգ. իմիասին՝ 331 հոգի:

Ախքեօրիճու.—Գտնւում է համանուն կամ Ճապալ վտա-
կի ափին, որ իջնում է Լալվար լեռան ստորոտից: Այս վը-
տակը հանքային նիւթեր պարունակելով անջքան առողջարար
չէ, բայց պարգևում է բնակիչներին կարմրախաւով ձկներ:
Գիւղը շրջապատուած է անտառներով և շատ մաքուր օդ ու-
նի: Գիւղում կայ մի անշուք, քարաշէն եկեղեցի: Բնակիչները
շատ քաջ են և աշխատասէր, ընդամէնը՝ 60 տուն են, 165
ար. 175 իգ. իմիասին՝ 340 հոգի:

Այս գիւղից հաղիւ չորս վերստ հեռաւորութեամբ, Լալվար
լեռան գրեթէ ստորոտում, մի անտառապատ խոր ձորի մէջ,
գտնւում է մի զեղեցիկ եկեղեցի, չորս սրբատաշ քարերից շի-

նաժ սիւներով, որոնց վրայ բաճրանում է կաթուղիկէն, նրբաքանդակ նկարներով եղրախակուած պատուհաններով: Նոյնպիսի քանդակներ զարդարում են նաև դռների և միւս լուսամուտների շուրջը: Սեղանի երկու կողմը կան մի մի խորան, որոնցից ձախակողմեանի մէջ մի անցք հանում է տանիքը: Սրբմտեան դռան առաջ բարձրանում է մի թաղակապ գաւիթ: Հիւսիսային կողմը, փոքր ինչ հեռու կան երկու փոքրիկ մատուռների աւերակներ: Ամբողջը պատած է եղել պարսպով, որի մէջ կայ նաև մի հանգստարան:

Թէ եկեղեցու և թէ մատուռների վրայ չկայ տրճանազրութիւն:

Խոշորնի,—Տարածւում է մի անսառապատ լեռնակողի վրայ և պատկանում է վրացի իշխան Լևան Մելիքովին: Բնակիչները հայեր են և յոյներ. հայերը զուգի մէջ եկեղեցի չունին, այլ օգտւում են գիւղից փոքր ինչ հեռու գտնուած գիւղատեղու հին եկեղեցուց, իսկ յոյները՝ ունին: Այս գիւղատեղու եկեղեցու արևմտեան դռան վերև կայ հետեւեալ թուականը՝ թվ. 20¹⁾: Բնակիչներից հայերը 30 տուն են, 101 ար. 82 իգ. իմիասին՝ 183 հոգի:

Հուդրո. Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է Աղբօրփու մօտ 2 տուն հայ բնակիչներով. 15 ար. 9 իգ. իմիասին 24 հոգի:

Դարսլաս. Զուլավէրից 19 վերստ հեռու, փոքրիկ, աննշան գիւղ, առանց եկեղեցու. բնակիչները 5 տուն են, 30 ար. 19 իգ. իմիասին՝ 49 հոգի:

¹⁾ 1452.

ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ԳԻՒՂԵՐ

Բորչալուի գաւառում բացի հայաբնակ գիւղերից, կան նա-
և թրքաբնակ, վրացաբնակ, յունաբնակ և ռուսաբնակ գիւղեր
և երկու ղերմանական զաղութներ: Թուրքաբնակ, վրացա-
բնակ և յունաբնակ գիւղերը զրեթէ ոչնչով չեն տարբերում
հայաբնակներից. միւսնոյն ծուռն ու մուռ, անկանոն, կեղտոտ
փողոցները, միւսնոյն կիսագետնափոր կամ եզակի նոր ձեւի տը-
ները, միւսնոյն «շինամէջը» — գիւղական հրապարակը: Այն-
ինչ ռուսաբնակ գիւղերը և մանաւանդ ղերմանական զաղութ-
ները բոլորովին տարբերում են: Այս պատճառով և՛ զանց առ-
նելով նկարագրել վերոյիշեալ թուրք, վրացի և յոյն փողովըր-
դի բնակած գիւղերը, ուր մանաւանդ չկան մի առանձին ու-
շադրութեան արժանի հնութիւն, մի ճարտարապետական, նը-
շանաւոր շէնք, բացի վանքերից, որ նկարագրել ենք վանքե-
րի բաժնում, մենք բաւականանում ենք միայն յիշատակելով
այդ աղգերի մեծ գիւղերի անունները և անցնում ենք նկա-
րագրելու ռուսաբնակ տիպական գիւղը և ղերմանական զա-
ղութը:

Թուրքաբնակ գիւղերն ընդհանրապէս բռնում են գա-
ւառի ամենալաւ, հարթ և արգաւանդ մասը — Բորչալուի հար-
թութիւնը. բաց չնայելով սրան, ամենակեղտոտ և ամենաո-
ղորմելիներն են: Ամենամեծ գիւղը Սարվանն է, 329 տուն բնակչով,
1283 ար. 921 իգ. ի միասին՝ 2204 հոգի: Ասլա Գեաւուր-
արխը՝ 270 տուն. 1010 ար. 760 իգ. միասին՝ 1770 հոգի:
Ղըզըլ-Աջլօն՝ 274 տուն. 1069 ար. 767 իգ. ի միասին՝ 1836
հոգի: Սադախլօն՝ 191 տուն. 745 ար. 535 իգ. ի միասին՝
1280 հոգի: Ֆախրալուն՝ 170 տուն, 663 ար. 476 իգ. ի
միասին՝ 1139 հոգի: Սարչալուն՝ 161 տուն. 628 ար. 451 իգ.
ի միասին՝ 1079 հոգի: Բոլնիս-Փափանակչին՝ 169 տուն. 833
ար. 570 իգ. ի միասին՝ 1403 հոգի: Արըխլուն՝ 137 տուն,
524 ար. 384 իգ. ի միասին՝ 808 հոգի: Ղաչաղանը 110 տուն,
456 ար. 328 իգ. ի միասին՝ 784 հոգի: Ղոսալուն՝ 78 տուն,
371 ար. 266 իգ. ի միասին՝ 637 հոգի, և այլն:

Վրացարնակ գիւղերից նշանաւոր են Մեծ Գոմարէտը 130 տուն. 445 ար. 442 իգ. ի միասին՝ 887 հոգի: Կալամշան՝ 50 տուն. 169 ար. 155 իգ. ի միասին՝ 324 հոգի: Միջան՝ 40 տուն. 141 ար. 131 իգ. ի միասին՝ 272 հոգի:

Յունարնակ գիւղերից Ալավերտին, որի բնակիչները Գիւմիշխանից են գաղթած և որոնցից շատերը մաս ունին Համանուն պղնձահանքում, իւր մաքրութեամբ և քաղաքակրթութեամբ բարձր է կոնդնած միւս բոլոր յունական գիւղերից: Միւս գիւղերից առանձին ուշադրութեան արժանի են Նալկայի յունաբնակ գիւղերը, որոնց բնակիչներից շատերը յունարէն չգիտեն և խօսում են թուրքերէն և հայերէն: Կարելի է ենթադրել, որ դրանք յոյներ չլինին, քանի որ դրանց տիպը տեղական հայ ժողովրդի տիպից առանձնապէս չի տարբերում և ընտանեկան բառերի մէջ յունարէնի հետքեր բոլորովին չկան, այլ բիւզանդական տիրապետութեան միջոցին յունագաւանութիւն ընդունած կարնեցի հայեր: Սակայն այս խնդիրը կարօտ է լուրջ ուսումնասիրութեան:

Յունարնակ ամենամեծ գիւղերն են՝ Քեշտաշէն 201 տուն. 785 ար. 761 իգ. իմիասին՝ 1546 հոգի: Բարմակիւրդ, 140 տուն. 479 ար. 456 իգ. ի միասին՝ 935 հոգի: Սպրետ 105 տուն. 486 ար. 436 իգ. ի միասին 122 հոգի:

Ռուսաց գիւղերից Պրիվոլնոյի, Ռուսաց Գեռգեւի. Նոր Ալէքսանրովի, Նովո-Պոկրովկայի, Ռուսաց Ջալալ-Սղու բնակիչները օրդուքս են, Վօրօնցովի, Նովո-Միխայելովի՝ մալական, իսկ Բաշքեչուտի, Սրմաշէնի, Ռուսաց Ղարաքիլիսի՝ ղոխորուր:

Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ այս երեք գաւառութեան պատկանող միւսնոյն ազգի գիւղերը միմեանցից զրեթէ ոչնչով չեն տարբերւում. միւսնոյն երկար, լայն ու կանոնաւոր փողոցը կամ փողոցներն են, որոնց երկու կողմում բարձրանում են մի, երբեմն էլ, երկյարկանի, սպիտակացրած, կրգմիւստրածածկ տները, իրենց փոքր պատուհաններով և պատշգամբներով և ընդարձակ գաւիթներով, ուր դառնում են ախոռ, յարդանոցը, բաղանիսը, և ուր բարձրանում են խոտի,

Հնձած Հացահատիկները ահագին դէպերը: Օրդոգոքս ռուսների ամենանշանաւոր գիւղը՝ Պրիվոլնին՝ գտնւում է Ջալալ-օղլից դէպի հիւսիս, Վօրօնցովկից դէպի արևելք, Գերեզ գետի համանուն վտակից փոքր լինջ հեռու: Գիւղը, որ բաղկացած է մի գլխաւոր, երկայն և լայն փողոցից, ձգւում է մի հարթութեան վրայ և շրջապատուած է բլրակներով: Գիւղի կենտրոնում բացւում է մի բաւական ընդարձակ հրապարակ, որի մէջ տեղը բարձրանում է բաւական գեղեցիկ եկեղեցին: Փողոցի երկու կողմում գտնւում են կղմինտրածածկ, մի և երկյարկանի, սպիտակացրած տները, իրենց ընդարձակ գաւիթներով:

Գիւղում կայ պետական միդասեան դպրոց, ինչպէս նաև երկու խանութ: Բնակիչները օրդոգոքս ռուսներ են, 200 տուն, 779 ար. 783 իգ. իմիասին՝ 1562 հոգի: Բացի սովորական պարապմունքից՝ սրանք պարապում են սալապանութեամբ և սալեր ու մանաւանդ անիւներ շինելով: Տեղական բերքերից զովուած է կարտօֆիլը, որ գլխաւորապէս վաճառւում է Թիֆլիսում:

Մալախանների ամենանշանաւոր գիւղը Վօրօնցովկան է, որ տարածւում է Ջալալ-օղլուց դէպի հիւսիս, Ջամբաղ-չի խճուղու երկու կողմում, մօտ երեք վերստ երկարութեամբ: Մի և երկյարկանի, սպիտակ, կղմինտրածածկ տները, ներկած պատշգամբներով և ընդարձակ գաւիթներով բաւական գեղեցիկ տեսք են տալիս: Գլխից կենտրոնում գտնւում է մալախանների աղօթատունը, որ սովորական տներից ոչնչով չի տարբերւում: Մի քիչ հեռու գտնւում է պետական երկդասեան դպրոցը: Բնակիչները 300 տուն են. 1296 ար. 1256 իգ. ի միասին՝ 2555 հոգի: Սովորական պարապմունքից զատ այս գիւղացիները պարապում են նաև մեղուապահութեամբ և սալապանութեամբ, սալեր, անիւներ շինելով: Գիւղացիները 14000 զետիատին հող են զնել շրջակայ կալուածատէրերից:

Դոխոբուրների ամենանշանաւոր գիւղը Բաշքեչուտն է, Մաշաւեր գետի վրայ, միանգամայն նման միւս ռուսաբնակ գիւղերին, միայն սրանց տները միմեանցից շատ չեն տարբերւում, որովհետև բնակիչներն էլ տնտեսական կողմից միմ ան-

ցից շատ չեն դանադանում, սրանց մէջ ոչ սաստիկ աղքատ և ոչ սաստիկ հարուստներ կան: Բնակիչները վերաբնակուել են այստեղ Ախալքալաքի գաւառից, ընդամէնը՝ 50 տուն են. 264 ար 229 իգ. ի միասին՝ 486 հոգի: Բացի սովորական պարագամունքից՝ զոսորուրներն պարագում են նաև բեռնակրութեամբ:

Գերմանական գաղութները երկուս են՝ Եկատերինէնֆելդ և Ալէքսանդրահիլֆ:

Եկատերինէնֆելդ կամ Ս եծ Ռատելանը տեղաւորուած է Մաշաւի զետի ձախ ափին, փոքր ինչ բարձր, ո. Գէորգ լեռան հանդէպ, մի հարթութեան վրայ: Սրա հարաւային կողմում ձգւում է քարքարոտ և մերկ բլրակների մի շարք, որի վրայ կայ մի հինաւուրց մատուռ Ծաղկեվանք անունով և մօտը մի գիւղատեղի: Մի քանի տարեառաջ այստեղ մի հայ բուհսի էր ձգնել և տաւն և չորս օր ինքնակամ քաղցած մնալով՝ մեռել. յետոյ շրջակայ գիւղերի հայերը լսել էին այդ մասին, եկել թաղել էին նրան եկեղեցու գաւթում, ուրբ համալիւով նրան: Մինչև այժմ էլ շրջակայ գիւղերից ուխտ են գալիս այստեղ թէ հայեր և թէ վրացիներ: Թէ տեղացի գերմանացիները և թէ հայերը կրկնեցին ինձ այն աւանդութիւնը, որ երբեմն ծերունիները պատմել էին Ս. եպ. Ջալալեանին, իբր թէ այստեղ պահոււմ էր մի շատ զօրաւոր խաչ (ըստ Ջալալեանի ս. Վարվառայ կուսի մասունքը), և իբր երբ ծաղիկ հիւանդութիւնը սաստիկ տարածւում է Իմերէթում, տեղական իշխան Գադեանը խնդրում է Հերակլ Թագաւորից այս խաչը, կոտորածին վերջ դնելու հաւատով, և սա ուղարկում է, հախապէս հինգ տուն ստորուկ պատանդ վերցնելով: Սակայն պարսից պատերազմների պատճառով խաչը չի վերադարձւում և պատանդները մնում են այստեղ:

Այժմեան գաղութը սկզբում բաղկացած է եղել միայն երկու երկար փողոցներից, սակայն երբ 1826 թուին պարսիկները թալանեցին գիւղը և շատերին գերի վարեցին, սրանք հինգ զուղընթաց փողոցների վրայ տեղաւորուեցին, և փողոցների ծայրերին էլ պատնէշներ քաշեցին, միմեանց պաշտպանելու նպատակով: Գիւղի կենտրոնում, փոքրիկ հրապարակի վրայ

բարձրանում է զոթական ոճով շինուած եկեղեցին, որի մօտ գտնւում է պետական միլասեան դպրոցը, դեղատունը, բժշկանոցը, կառավարութիւնը և մի մեծ աղբիւր:

Տները երկյարկանի են և իւրաքանչիւրն ունի առանձին, ընդարձակ գաւիթ: Թէ փողոցների երկու կողմում և թէ գաւիթներում տնկուած են ծառեր: Փաղութի միջով անցնում են երկու ջրանցք, որ բերել են դաղութի հաշուով: Փաղութում կան իւր պատրաստելու չորս և օղի քաշելու մի գործարան, բաւականաչափ խանութներ, բայց ոչ փոստատուն:

Բնակիչները Վիւրտեմբուրգից 1818 թուին գաղթած գերմանացիներ են, որ նախ բնակուել են Ղամքորի մօտ և ապա մի տարուց յետոյ այստեղ տեղափոխուել, որովհետև այնտեղի օղը անտանելի է եղել: Սրանք գեռ ևս պահպանում են իրենց ներքին ինքնուրոյն կառավարութիւնը, ունին մի շրջ, իւր երկու օգնականներով և մի զրազրով, որ վարում է դաղութի բոլոր գործերը: Գրեթէ բոլորը զիտեն գերմաներէն գրել կարգալ, բոլորն էլ խօսում են թուրքերէն և մասամբ ռուսերէն և հայերէն: Ընդամէնը 226 տուն են, 779 ար. 838 իգ. իմիասին՝ 1617 հոգի: Քառասուն տուն էլ ժամանակաւոր բնակւողներ կան: Քիւաւորապէս պարապում են զինեգործութեամբ և ունին շատ ընդարձակ այգիներ, մասամբ էլ երկրագործութեամբ, որ հայերից են սովորել:

Այստեղ են բնակւում այս ոստիկանական շրջանի ոստիկանը, հաշտարար դատաւորը, 10 հոգուց բաղկացած պահապանների խումբը:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Ա. ՆԱԹՈՑ

Թէ Հաշուելու լինենք Բորչալուի դաւառի Հայոց բոլոր նշանաւոր վանքերը, կը տեսնենք՝ որ ընդամէնը տասն են: Սրանցից մի քանիսի, մանաւանդ Սանահնի և Հաղբատի, կատարած կրօնական-Հասարակական դերը չափազանց նշանաւոր է, ուստի և կարևոր ենք Համարում այդ մասին առանձնապէս խօսել, վանքերը նկարագրելուց յետոյ: Սրանք ժամանակագրական կարգով այսպէս են դասաւորուած.

1. Օձուցի Խաչգունդ	Հիմնել է 735 թ. Օհան Օձնեցին:
2. Սրգուի Օհան Օձնեցու.	աւանդաբար՝ Ը. դարում, Օհ. Օձնեցին:
3. Հոռումայրի Ս. Նեան.	աւանդաբար՝ Ը. դ. Վասիլ յոյն իշխանը:
4. Սանահնի.	967 թ. Խոսրովանոյշ Թաթուհին:
5. Հաղբատի	967 թ. Նոյնպէս Խոսրովանոյշ Թաթուհին:
6. Քոբայրի	1155 թ. Կիւրեկէ Բ. դուստր Մարիամը:
7. Քառասնից Ս Գրիգորի	1205 և 1221 թ. Մամիկոնեան Մարծպանը:
8. Քառասնից մանկանց	1241 թուին ոմն Դաւիթ:
9. Խորակետի.	1252 թ. Ստեփանոս իշխանը:
10. Սեդուի.	անյայտ:

Նկարագրենք սրանք միառմի այս, ժամանակագրական կարգով: Եւ որպէսզի ստէպ չընդհատենք նկարագրութիւնը բազմաթիւ արձանագրութիւններն առաջ բերելով և կամ մեր նկարագրութիւններով չզգուարացնենք պատմաբանին արձանագրութիւններից նիւթեր քաղելու, մենք բոլոր արձանագրութիւնները, իւրաքանչիւր վանքինը առանձնապէս, բայց ժամանակագրական կարգով, կը տանք առանձին՝ Արձանագրութիւնների բաժնում, իսկ այստեղ, Հարկաւոր դէպքում միայն, առաջ կը բերենք նրանց բովանդակութիւնը և նրբեմն, եթէ անհրաժեշտ է, արձանագրութիւնը նույնութեամբ:

ՕՅԱՆ ՕՉՆԵՑՈՒ ՎԱՆՔԸ

Սա գտնուում է Արդուի զիւղի Հիւսիս-արեւմտեան կողմը, մօտ երկու վերստ հեռու, մի փոքրիկ բլրակի վրայ: Հին վանքը սրբատաշ քարերով շինուած մի շէնք է եղել, բայց այժմ բոլորովին քանդուած է և միայն սեղանի կամարն է մնում: Սրան կից, էլիզբար և Գաբրիէլ Քալանթարեանները շինել են հասարակ, անտաշ քարով, կամարակապ, մի փոքրիկ շէնք, որի Հիւսիսային կողմում կայ մի փոքրիկ խորան, ուր գտնուում է Յօան Թանեցու գերեզմանը: Սա մի քարէ սարկոֆաթ է, հասարակ, սե քարէ կափարիչով ծածկուած: Երբ մի քանի տարի սուաջ կամեցել են ծածկել այն ծակը, որ գիւղացիները բացել էին գերեզմանի մէջ (սնոթուն¹⁾) հանելով՝ մի մարմարոնեայ փոքրիկ խաչ էր դուրս եկել: Վերան դրուած էր. ի յիշատակ է Գննճեցի Մըշի Սարգսին սբ. խաչս շինուեցաւ:

Եկեղեցու մօտ կայ մի հասարակ, փոքրիկ զանգակատուն, որի արեւմտեան կողմը մի տապանաքարի վրայ դրուած է.

Այս է տապան մէլիքայ Ամիրջանի որդի Պաւղոս պարոն տէր սուրբ Յոհանայ ծառայ.

Իսկ դիմացի խաչքարի վրայ. Խաչման եպիսկոպոսին ՌՃԼԴ²⁾:

Եկեղեցու շուրջն ընդարձակ գերեզմանատուն է, ուր մի խաչքարի վրայ կարդացուում է.

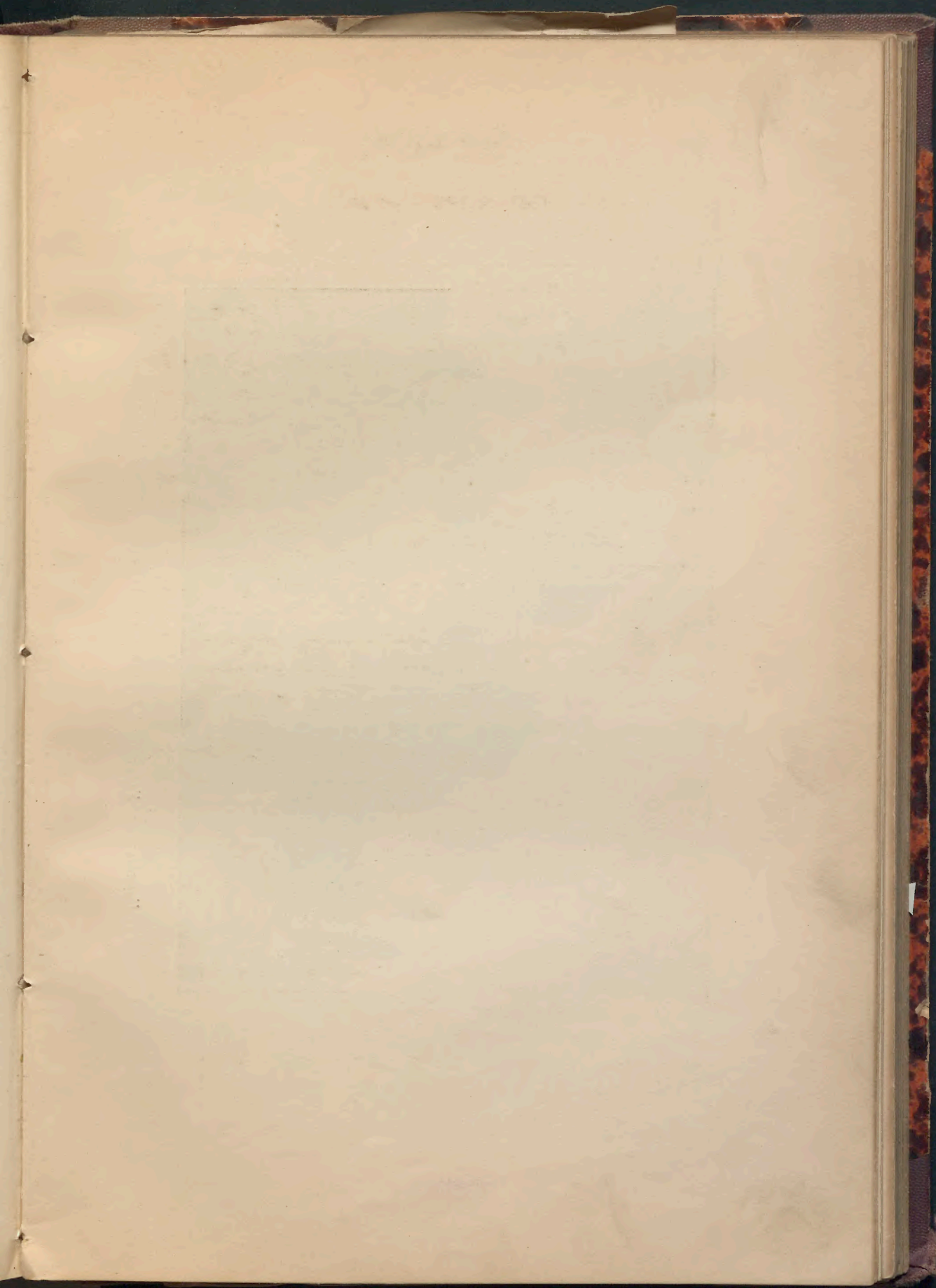
Ս. Խաչս քարեխաւս է սլ. Մելքոն Կեսարացոյ. նահատակեցաւ ի Քրիստոս թ. ՌԼԱ.: Մի ուրիշ խաչքարի վրայ կարդացուում է. «Թւականս ԶԿԷ³⁾»:

Եկեղեցու շուրջը պարիսպ է քաշուած և մէջը ծառեր տնկուած: Կան նաև մի քանի սենեակներ, մի պահապանի բնակութեան յատկացուած: Վանքից փոքր ինչ ներքև, Ժայռի

¹⁾ Գիւղացիները գերեզմանի կողքից հող հանելով ջրի մէջ են ածում և խմում կամ ցաւած տեղի վրայ քսում: Այս հողը կոչուում է խնորուն:

²⁾ 1685

³⁾ 1518.

Церковь св. с. Узунларъ. Խաչզոմտ եկ. Օճունու՛մ. Eglise à Ouzounlar.

մէջ նկատուում է երկու քարաշերտ, որ յայտնի է Օձապորտ անունով, որտեղից և կաթիլ կաթիլ երկաթաջուր է հոսում ¹⁾: Սրա մօտ փոքրիկ առուակը մի գեղեցիկ ջրվէժ է գոյացնում:

Վանքից փոքր ինչ բարձր, ձէկ Եղբիւր լերան գագաթին մին փոքրիկ այր կայ, որի մասին ասում են, թէ Օհան Օձնեցին նախ այգտեղ է ձգնել Օձունից վերադառնալուց յետոյ:

ԻԱՉԳՈՆԴ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սա գտնուում է Օձուն կամ Ուզունլար գիւղում, նրա անմտեան կողմը: Ձիւնել է Յոհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսը 735 թուին: Եկեղեցին շիուած է կարմիր, սրբատաշ քարից, 40 արշին երկարութեան, 17 արշ. լայնութեան, և մօտ 3) արշ. բարձրութեան է: Մի մեծ և երկու փոքր, խորանների վրայ բարձրացած, գմբէթներ բաւական գեղեցիկ տեսք են տալիս: Երեք կողմից պատող կամարակապ, գեղեցիկ զաւթն ալժամ կիսաւեր է: Ներքուստ երկու ամբողջական և ութը կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնցից միջին չորսը միանալով մի մանեկաձև շրջանակով՝ կրում են իրենց վրայ չորս պատուհանաւոր գմբէթը: Սեղանը բոլորակաձև է, խաչկալով զարդարուած, սրա երկու կողմում կան մի մի խորան, որոնց վերև կան գաղտնի պատուհաններ:

Եկեղեցին լուսաւորում է վեց պատուհաններով, ունի երեք կամարակապ դուռ, գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած:

Եկեղեցին, ինչպէս երևում է ձախակողմեան սեղանի վրայ եղած արձանադրութիւնից, վերանորոգել են Զաքարիա և Բաղդասար Աբովեանները 1888 թուին, ի յիշատակ իրենց ծնողների:

Եկեղեցու սրբութիւնների մէջ նշանաւոր է ս. Յակովբայ մասունքը՝ արծաթեայ խաչի մէջ ամփոփուած:

Եկեղեցու շուրջը պատող գերեզմանատան մէջ նշանաւոր է ա) Օհան Օձնեցու ծնողների խաչքարերը, որոնց առաջ գեռ մինչև ալժամ էլ գիւղացիները մոմեր են վառում և բ).

¹⁾ Տես սրա մասին Աւանդութիւնների և հաւատքի բաժնում:

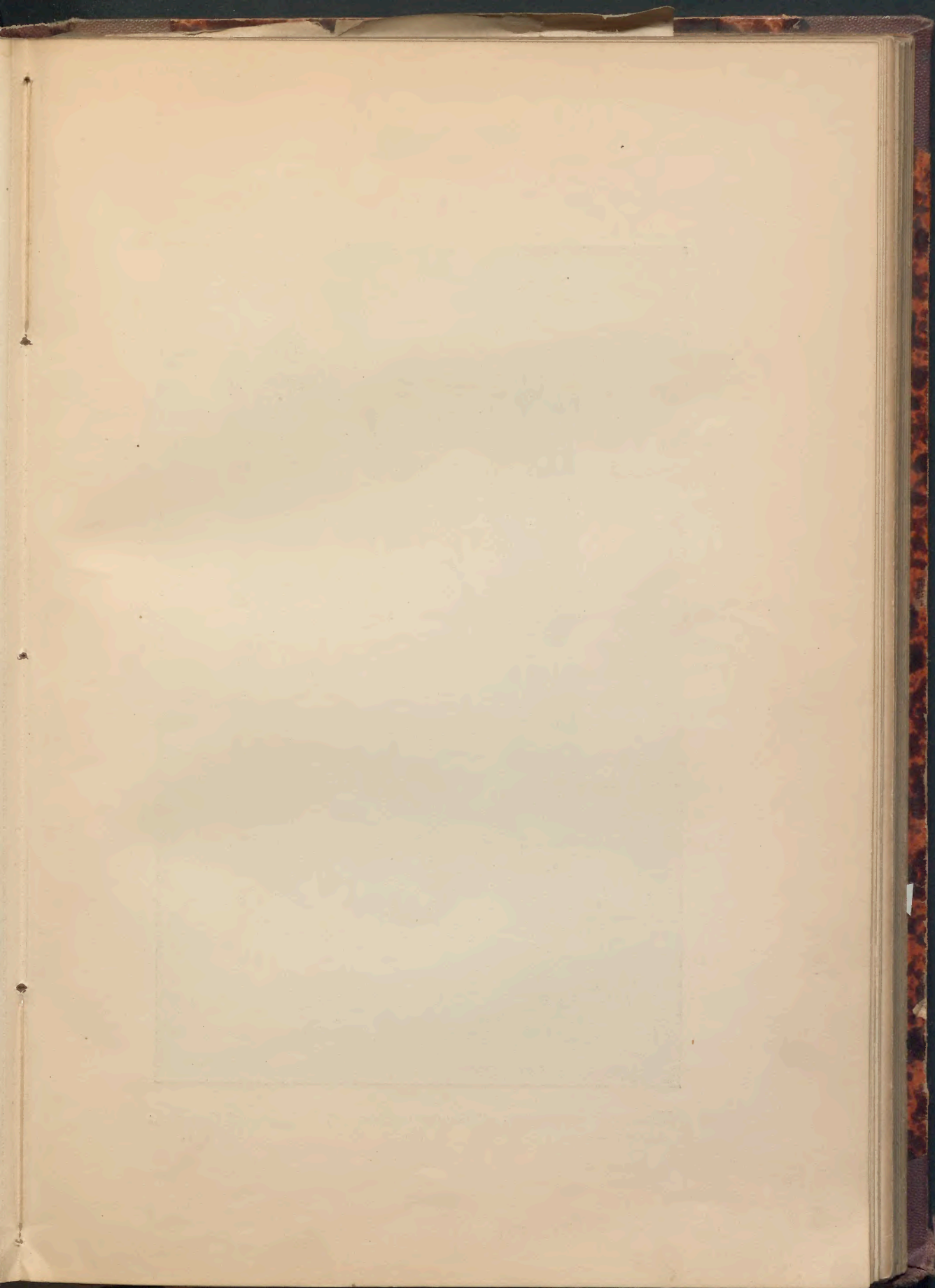
խաչգունդ քահանայի շիրիմը: Եկեղեցու արևելեան պատի մօտ է թաղուած Սիմէօն եպիսկոպոսը (1801), որ գնել է Մարցայ կալուածքը այս եկեղեցու անունով, և Վարդան եպիսկոպոսը: Իսկ Հիւսիսային կողմում կանգնած է Սրմբատ Բագրատունի թագաւորի մահարձանը: Ութ արշին լայնութեան և $5\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան եօթն աստիճանաւոր պատուանդանի վրայ բարձրանում են քառանկիւնի երէք սիւն, կրելով երկու զեղեցիկ ռոմանական կամար, որոնց մէջ կանգնած են Յարշին բարձրութեան և $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան քառանկիւնի, միակտուր, սնաձև կոթող, զարդարուած զեղեցիկ և նուրբ քանդակներով ¹⁾:

ՀՈՌՈՍԱՅՐԻ Ս. ՆՃԱՆ

Գտնւում է Օձունից դէպի արևելա-հարաւ, հազիւ երկու վերստ հեռու, զրեթէ ուղղահայեաց, ապառաժոտ ձորի լանջին, Դերեդ գետի ձախ կողմը: Այստեղ կան բաւականաչափ մեծ և փոքր այրեր, որոնցից մի քանիսը միմեանց հետ հաղորդակցւում են նեղ անցքերով: Այրերից մի քանիսի մէջ գտնւում են կիրով պատած հորեր՝ հացահատիկներ պահելու: Ձորի գլխից մի ոլորապտոյտ նեղ ճանապարհ իջնում է մինչև մի նեղ դարատափ, ուր գտնւում են երեք միմեանց կից մատուռներ, մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար սլափուհանով: Առաջին մատուռի վրայ բարձրանում է մի սիւնաղարդ զմբէթ: Այս մատուռից արևմուտք մի փոքրիկ դուռ կայ, որի երկու կողմը բարձրանում են մի մի գեղեցիկ խաչքար. այս դուռը բացւում է մի փոքրիկ այրի մէջ: Հարսուային կողմից մի ուրիշ դուռ բացւում է երկրորդ մատուռի մէջ: Երրորդ մատուռը մուտք չունի ոչ առաջին և ոչ երկրորդ մատուռի մէջ, թէև վերջինիս կից է, այլ մի այրի միջով հաղորդակցւում է մի փոքրիկ, փայտածածկ դաւթի հետ, ուր կան գերեզմանաքարեր՝ առանց տապանաղբերի:

Այս մատուռներից փոքր ինչ հիւսիս կայ մի ուրիշ, ձե-

¹⁾ Գիւղացիները քերում են այս սիւնը և փոշին ածում մկնատամի վրայ, որպէսզի լաւանայ, այս պատճառով էլ քանդակները եղծուած են:

Могильный памятник Մանարձան Սեբաստի. Monument funér. du
царя Смбага I. (914) roi Sembat I.

դուներ բոլորովին քանդուած եկեղեցի, որի արեւմտեան պատը ժայռն է կաղմում:

Մի քիչ էլ ներքե մի բլրակ է բարձրանում, որի արեւելեան կողմը քարաժայռ է, միւս կողմերն էլ սաստիկ թեք են, այնպէս որ շատ դժուար է նրա վրայ բարձրանալ. սրա գագաթին նկատելի են պարսպի և մի փոքրիկ մատուռի աւերակներ: Տեղացիները սրան *Կուլէթ* են կոչում, իսկ Ս. Ջալալեան ասում է, թէ սա մի ժամանակ աղատել է այստեղի բնակիչներին Լեկզիների յարձակումից ¹⁾:

Այս այրերից մինի մէջ կաթկաթում է սառն ջուր և հաւաքում մի աւազանի մէջ: Սյրը կոչւում է *Թնդոց*, և աւանդութեան ասելով, ջուրը Օհան Օձնեցու հրամանով է սկսուել կաթկաթել:

Այս այրերից բարձր, դաշտի վրայ կան սրբատաշ քարերով շինուած երկու փոքրիկ մատուռներ, որ արդէն կիսուներ են: Ժողովուրդը սրանց *Հոռոմէլ* անունն է տալիս և պատմում է, իբր յունաց Վասիլ զօրապետը ճգնել է այդտեղ ²⁾:

Աւանդութեան ասելով ս. Նշանի վանքը հիմնուած է VIII դարում, յունաց Վասիլ իշխանի ձեռքով, որ Հայոց վրայ պատերազմելու է եկել, բայց սաստիկ հիւանդացել է և միմիայն Օհան Օձնեցու աղօթքով բժշկուել:

Այս հրաշքից յետոյ Վասիլ իշխանը այլ ևս չէ կամեցել Հայերին կոտորել, արձակել է իւր զօրքերը, շինել այս վանքը և սկսել այդտեղ ճգնել. և հէնց այս պատճառով էլ վանքը կոչուել է *Հոռոմայր* ³⁾: Յետոյ մի առ ժամանակ այստեղ պահուել է սուրբ Նշանը (Խաչափայտի մասը), որի պատճառով և վերակոչուել է ս. Նշան:

Աւելի ուշ, 1187 թուին, ամիր սպասալար Ջաքարէն և Իւանէն շինել են այժմեան եկեղեցիները, ինչպէս երևում է ս. Նշանի վրայ եղած արձանագրութիւնից:

¹⁾ Դանապարհորդութիւն Ս. հատոր, եր. 93.

²⁾ Ամբողջ աւանդութիւնը տես Աւանդութիւնների բաժնում, Օհան Օձնեցու աւանդութեան մէջ:

³⁾ Մանրամասնութիւնները տես աւանդութեան մասում, Օհան Օձնեցու աւանդութեան մէջ:

Իսկ 1201 թուին այս վանքի Պետրոս վանահայրը մի օձնեցի իձնէ կոյր մանկան աչքերը բժշկել է ս. Նշանը զընելով նրա աչքերի վրայ¹⁾:

1833 թուին այստեղի այրերից մինում մի մարմին է գտնուել, որին ժողովուրդը ուխտ է եկել իբր Օհան Օձնեցու նշխարների: Սիմէօն արքեպիսկոպոսի կարգադրութեամբ այս մարմինը տեղափոխել են սուրբ Էջմիածին և ամփոփել սուրբ Գալիանէի վանքում²⁾:

ՍԱՆԱՅՆԻ ՎԱՆՔ

Սանահնի Հռչակաւոր վանքը բարձրանում է այն փոքրիկ, թերակղզիաձև բարձրաւանդակի վրայ, որ ընկնում է 60° 20' արևելեան երկարութեան և 41° 6' Հիւսիսային լայնութեան տակ և որ ծովի մակերևոյթից երեք հազար ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:

Այս թերակղզին հարաւային կողմից կաշեկով անտառապատ լեռներին, առանձնանում է արևելեան կողմից Ս. Աստուածածնի, արևմտեանից՝ Սևորդեաց կամ, ընչպէս այժմ է կոչւում, Սաղու ձորի և Հիւսիսայինից՝ Չորագետի կամ Դերեզ գետի ձորերով:

Այս բարձրաւանդակի գրեթէ կենտրոնում շինուած է վանքը, որին երեք կողմից պատում է փոքրիկ, համանուն զիւղը:

Այստեղից նայողի առջև մի հրաշալի տեսարան է բացւում. Հիւսիս արևելեան կողմում բարձրանում է Նալվար կամ Գինգղար լեռը, փոքր ինչ Հիւսիս՝ Կոշա-բերդ երկու զաղաթները, Ալավերդի պղնձահանքը, Հիւսիս արևմտեան կողմից Աթուիկ կոչուած բարձրաւանդակը, հարաւ-արևմտեան կողմից Սանահնի անտառապատ լեռները, իսկ արևելեան կողմից հազարաւ զիւղն ու վանքը, Արնակ զիւղի դաշտը, Նորավանք կոչուած դաշտավայրը՝ Ս. Կարապետի մատուռով, որոնցից Սանահնի բաժանում է միայն Աստուածածնայ ձորով և ալլն:

¹⁾ Վարդ Բարձ Եր 129.

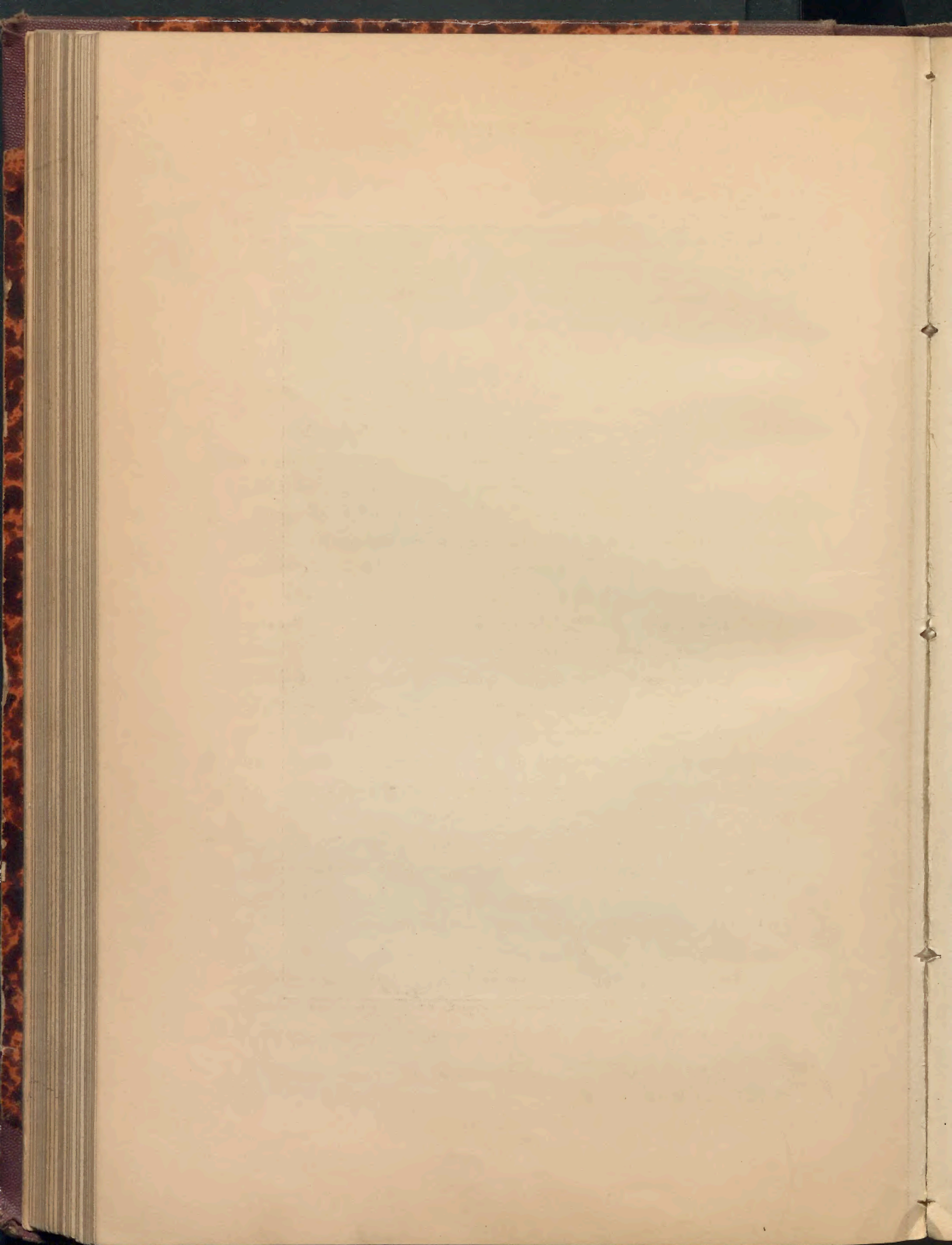
²⁾ Երիցեան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասեան հայք ՓԹ. դարւմ. հատոր Բ. Եր. 221. նաև АКТЫ Археогрaфическо́й Комисіи т. II.

Мон. Санаинъ.

Սանահինի վանք.

Mon. de Sanahine.

Երջ. Ա. Երկրեանի 1871 թուին Սանահնի շուրջը կատարած պեղումները ցոյց են տալիս, որ Հին կռապաշտական ժամանակներում այստեղ բնակութիւն է եղել. միւսնոյն ժամանակ դարեւոր աւանդութիւնն ասում է, թէ առաքեալներն այստեղ իսաջ են կանգնել, ուր յետոյ Ս. Լուսաւորիչն եկեղեցի է շինել. և որովհետեւ առաքեալների և Ս. Լուսաւորիչի ժամանակ իսաջ կամ եկեղեցի կանգնում էին սովորաբար մեկնանքների տեղերում, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այժմեան Սանահնի տեղը ոչ միայն քրիստոնէութեան, այլ և կռապաշտութեան ժամանակ սրբավայր է համարուել: Ապա Ռոմանոս Ա. կայսեր (911—945) հալածանքից փախած հայ կրօնաւորները կառուցել են այստեղ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին և միաբանութիւն հաստատել: Յետոյ արդէն Աշոտ Ողորմածի կին խսարովանոյշ թագուհին հիմն է դրել այժմեան վանքերին իւր երկու որդիների, Սմբատի և Գուրգէնի հոգու փրկութեան համար 967 թուին, ինչպէս երևում է Ս. Բարսեղի կանոնադրի յիշատակարանից, որ Ս. Ջալալեանն արտագրել է Քիւթիւկ կոչուած մատեանից, որ հետեւեալն է.

«Ես անարժան ի կրօնաւորաց փցուն զրիչս Սիմէօն ի թուականութեան Հայոց ՆԻԱ-ին (972) ի նորաշէն վանքս կոչեալ Սանահն, հրամանաւ հօր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիւ շինութեան ամբ վեց ¹⁾, զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին խոսրովանոյշ՝ ամուսին Աշոտայ Հայոց Զահնշահի, որդի Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի...

Պէտք է ասել, որ մեր մատենագիրներից Մինաս Համթեղյին Սանահնի շինութեան թուականը 961, իսկ Սամուէլ Անեցին 957 է դնում, սակայն մենք աւելի ճիշտ ենք համարում այս յիշատակագրին, որ ժամանակակից և նոյն լոկ սոյն վանքումն է եղել:

Սանահնի վանքը բաղկացած է մի քանի եկեղեցիներից և զաւիթներից, որոնք միաժամանակ չեն շինուած: Ամենից առաջ կառուցուած է Ս. Դրիգորի փոքրիկ եկեղեցին, ապա Ս.

¹⁾ 972—6=966—967. Ս. Ջալալեան ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայս. Մ. Ա. եր. 42.

Աստուածածինը, (մօտ 930), յետոյ Ամենափրկիչը (967), Մագիստրոսի ճեմարանը, Մատենադարանը (1063), գաւիթը (1181), նախադաւիթը (ՓԳ դար.) իսկ զանգակատունը, Ս. Յարութեան, Ս. Յակոբի, ինչպէս և բլուրների վրայ գտնուած Ս. Սարգսի և Ս. Կարապետի եկեղեցիների թուականները յայտնի չեն:

Այժմ անցնենք այս մասերի նկարագրութեան.

Ս. ԳՐԻԳՐԻ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Այս եկեղեցին բարձրանում է այն տեղում, ուր աւանդութեան ասեղով ս. առաքեալները խաչ են տնկել և ուր յետոյ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եկեղեցի է հիմնել: Յայտնի չէ թէ այժմեան շէնքը ո՞ր ժամանակի և ում գործն է:

Սա գտնւում է ս. Աստուածածին եկեղեցուց արեւելք, ուղիղ նրա հանդէպը և Նշխարախուցի գաւթին կից:

Ամբողջ շէնքը կառուցուած է կոփածոյ քարից, արտաքուստ կլոր է, չորս ներսանկուածքով և ութ կիսասներով զարդարուած: Ներքուստ բաժանուած է խաչադիր, կիսաբոլոր խորանների, որոնցից միմիայն արեւելեանի մէջ կայ խորհրդանոց, իսկ արեւմտեան կողմը բացւում է միակ դուռը: Խորանների բոլորակաձև կամարների վրայ բարձրանում է կաթողիկէն, երկու կլոր պատուանդաններով: Երեք խորանների միջից էլ մի մի փոքրիկ, նեղ պատուհան են բացւում: Դուռն արտաքուստ եզրափակուած է կամարով և նշխերով:

Կաթողիկէի խաչն այժմ ընկած է, սեղանը քանդուած. ներքուստ սուղուած է եղել, բայց այժմ միայն կաթողիկէի սուաղն է մնում:

Եկեղեցու տրամագծի երկարութիւնն է 2 սաժէն, 12 վերջով. կամարների բարձրութիւնն է 5 արշ. 9 վեր. կամարների միջի տարածութիւնը 2 արշ. 9 վ. կաթողիկէի բարձրութիւնն է 8½ արշ.: Դռան բարձրութիւնն է 2 արշ. 10 վ. լայն. 1 արշ. 7 վ.:

Այս եկեղեցու դռան ձախ կողմը կանգնացրած է մի զեղեցիկ խաչքար:

Այս տարի Վեհափառ կաթողիկոսի առանձին խնամքով այս վանքում վերանորոգութիւններ են կատարուում և այս եկեղեցու տանիքն ու կաթողիկէի քանդուածները վերանորոգուած են և կաթողիկէի ծայրին խաչ կանգնեցրած:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Այս եկեղեցին, ինչպէս երևում է թէ ձևից և թէ ճարտարապետութիւնից, աւելի հին է, քան Ամենափրկիչ եկեղեցին, որի մէջ նոյն իսկ բացւում է սրա լուսամտներից մինը: Կարծւում է, թէ սա կառուցել են Քաղքեղոնի ժողովն չքնդունելու պատճառով Ռոմանոս կայսրից հալածուած հայ վարդապետները: Պարզ և նախնական ոճով շինուած մի շէնք է սա, որի քարերն այնքան էլ մաքուր և սրբատաշ չեն: Չորս համաչափ, երկական սափէն լայնութիւն ունեցող կամարներ յանկելով պատերի վրայ՝ միանում են մի մանեկաձև գօտիով, կրելու իրենց վրայ չորս երկար և նիզ լուսամտներով զարդարուած կաթողիկէն: Կամարների տակ բացւում են մի մի երկար և նեղ պատուհան, իսկ միմեանց յանկելու տեղերում քանդակուած են չորս աւետարանիչների կենդանակերպները:

Եկեղեցու չորս անկիւններում շինուած են չորս խորաններ, որոնցից սեղանի ձախակողմեանի մուտքի առջև երկու միակրտուր սիւների վրայ դրուած է այս եկեղեցու քարից շինուած փոքրիկ կաղապարը: Վերջերքս սպիտակացրել են այս կաղապարը և մէջը ս. Աստուածածնի պատկերը դրել:

Սեղանը զարդարուած է փայտէ քանդակագործ խաչկալով, դռների վրայ կայ ս. Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի, իսկ սեղանին՝ ս. Աստուածածնի պատկերը. թէ խաչկալը և թէ պատկերները նուիրել են իշ. Արղութեանները:

Եկեղեցին երկու մուտք ունի, մինը հիւսիսային կողմից դէպի բակը, միւսը արևմտեան՝ որ բացւում է զաւթի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 15 ար. 12 վ. լայն. 12 ար. 3. վ. բարձ. 19 ար.: Իւրաքանչիւր խորանի երկ. 3 ար. 6 վ. լայն. 1 ար. 9 վ. բարձ. 5 արշ.: Դռների բարձրութիւնը՝ 3 արշ. 6 վ. լայն. 1 ար. 7 վ.:

Այս տարի այս եկեղեցու տանիքը նորոգել են:

Ն Ա Խ Ա Գ Ա Ի Ի Թ

Սա մի ընդարձակ, կամարակապ սրահ է, որի մէջ բաց-
ւում է թէ ս. Աստուածածին եկեղեցու և թէ Ամենափրկչի
գաւթի դուռը. արևելեան կողմից էլ սրան խառնում է Գ.
Մագլիստրոսի կամարակապ ճեմարանը, որ տարածւում է ս.
Աստուածածնի և Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև:

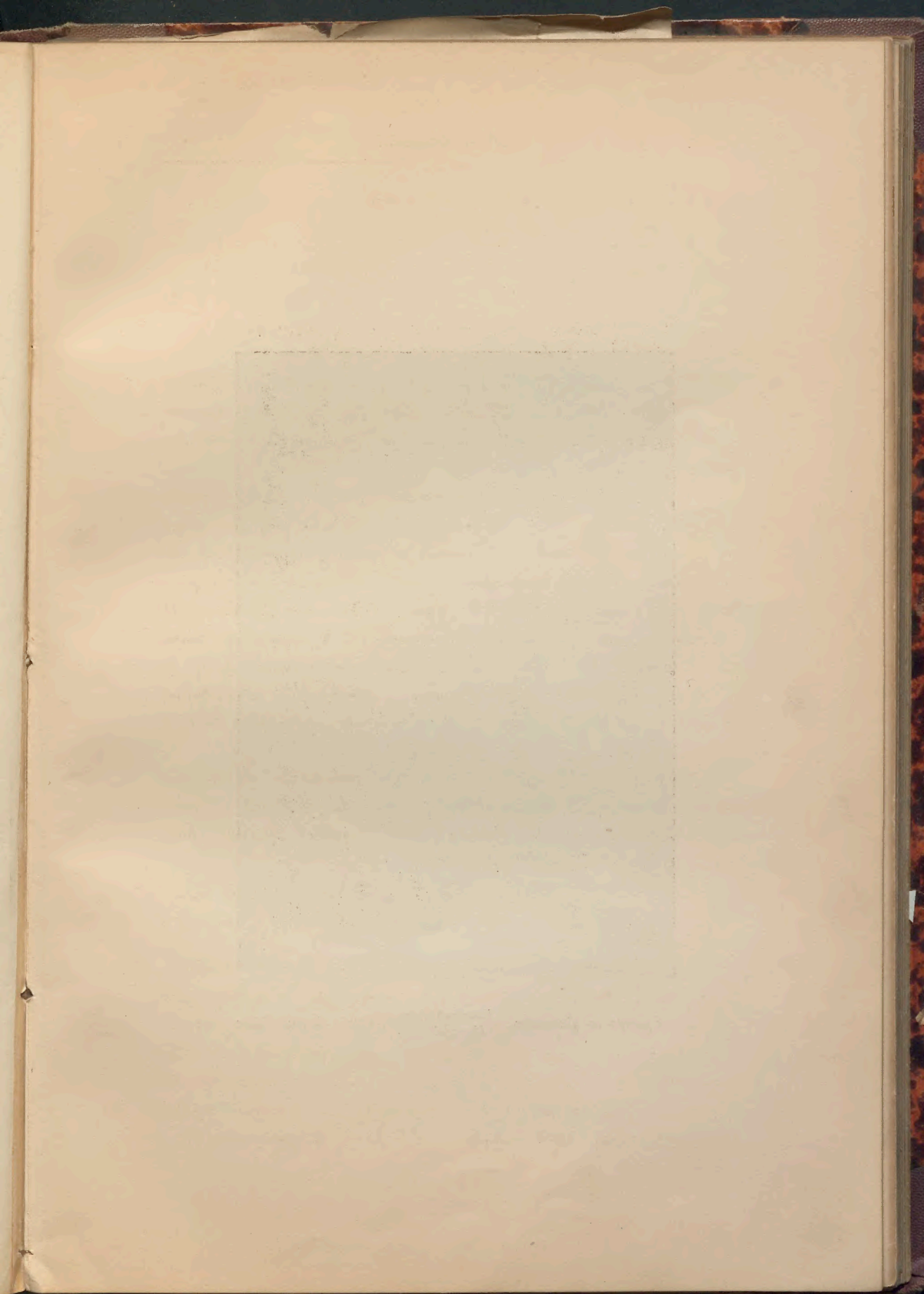
Այս նախագաւթը աւելի ուշ (ՓԳ. դարումն) է շինուած
քան ս. Աստուածածին եկեղեցին, որին իբր գաւթ է ծառա-
յում, ինչպէս երևում է նախագաւթի հիւսիսային պատի վը-
րայ եղած արձանագրութիւնից:

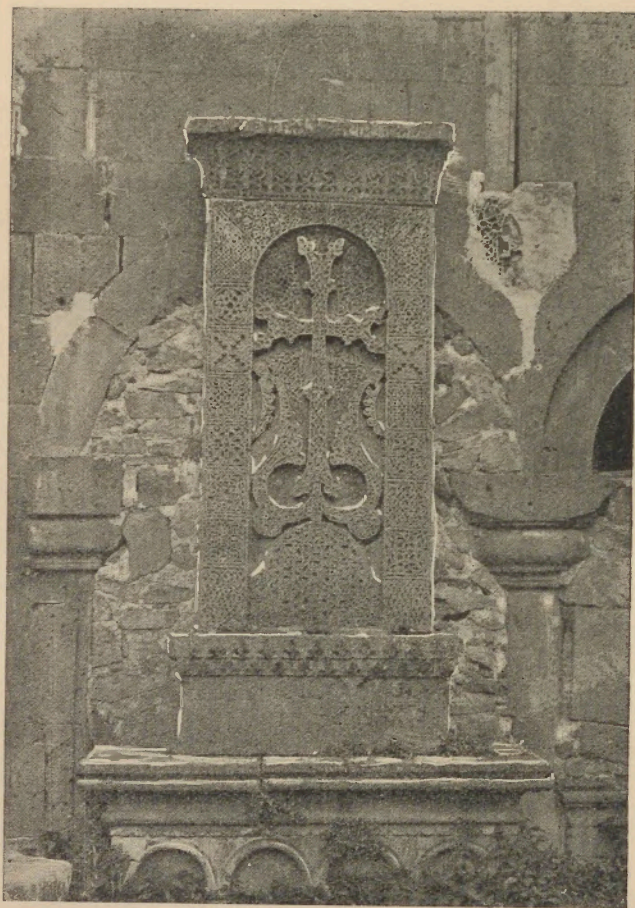
Ամբողջ նախագաւթի երկարութիւնն է 23 արշ. լայն.
19 ար. բարձ. 9¹/₂ արշ.: Այս տարածութիւնը երկու շարք
սիւներով բաժանուած է երեք մասի, որոնցից իւրաքանչիւրը ա-
ռանձնապէս ունի կամարակապ ձեղուն: Իւրաքանչիւր շարքում
կանգնած են երեք ամբողջ և երկու կիսասիւներ: Սիւներից մի
քանիսի բները գլանաձև, մի քանիսինն էլ ութանկիւնանի
են, հաստատուած քառակուսի պատուանդանների վրայ և
կրում են միքանիսը քանդակազործ, միւսները անքանդակ
վերնախարիսիւններ: Իւրաքանչիւր կամարի լայնութիւնն է 3
արշ. 3 վ. իսկ բարձր. 4 արշ. 3 վ.:

Նախագաւթի արևելեան, Ս. Աստուածածնի դռան աջ
կողմը, մի ահագին պատուանդանի վրայ բարձրանում է կար-
միր, միակողմը քարից շինուած մի գեղեցկաքանդակ իաց
այսպիսի արձանագրութեամբ՝

Ես Դաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսուրբ նշան
գերեզմանի հաւր իմոյ Գրիգորի, որք երկրպագէք յաղաթս
յիշէք:

Նախագաւթի արևմտեան պատը, վեց գեղեցիկ կլիաբաց
կամարներ է կազմում, որոնց վրայ երեք նեղ և երկար պա-
տուհաններ են բացւում: Այս կամարներն այժմ մի քանիսն
ամբողջովին, մի քանիսն էլ կիսով չափ ծածկուած են: Այս
ծայրիներում, երեսը դէպի դուրս ուղուած կանգնեցրած են
մի մի հրաշալի, գեղեցկաքանդակ կարմիր խաչաքարեր, որոն-
ցից հարաւայինի վրայ, նախագաւթի միջից կարգացւում է.

Крестъ въ Санаинъ. Մարգարի կաշըր Սանահնում. Croix à Sanahine

ի ՈԿԴ. *) թուին կանգնեցաւ խոչս յիշատակ Սարգսի որդւոյ Սմբատայ թողն Համագասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի եւ թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնի եւ որդի նորս Սմբատ եւ ամուսին Աղուտ ետուն ի Մըղարտն Զարլսադանց հայրենիքն ամենայն շահու գննով յԱստուածածին եւ խ. օրավար հող ով զայն հանէ յԱստուածածնէս դ. սբ. ժողովոցն նգովեսցի յԱստո ծոյ: Ես հայր եւ վարդապետ Գրիգոր, Վարդան եւ ամեն միաբանքս տուաք զամեն եկեղեցիքս քառասնից տաւնին զերկու եկեղեցին Սմբատայ եւ Սարգսի: Ով խափանէ զվերո գրեալ նշովսն առցին:

Երկրորդ խաչքարի միայն առաջին երեսի վրայ կայ Հետեւալ բառերը:

Նշանդ Աստուծոյ աւգնեա Զրդի Խորիշահի...

Նախագաւթի ամբողջ յատակը պատած է մեծ և փոքր տապանաքարերով, որոնց միայն մի քանիսի վրայ կան տապանագրեր: Սրանք ցոյց են տալիս, որ այստեղ ամփոփուած են վանքի բարերար իշխանները, վանահայրերը և վերջին ժամանակներս իշխան Արղութեան Երկայնաբաղուկ տոհմից մի քանի անդամները:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սա Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմած թաղաւորի և նրա կին՝ Խոսրովանուշի ձեռակերտն է, շինուած ԶԵՂ թաւին և վերանորոգուած 1184 թուին, Յովհաննէս եպիսկոպոսի հոգա տարութեամբ և Գրիգոր Տուտէսրդի վարդապետի օգնութեամբ, ինչպէս երևում է եկեղեցու արևմտեան դռան ճակատին եղած արձանագրութիւնից:

Ամբողջ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով, անտիւն է և գմբէթաւոր: Պահպանելով նախնական, բաղիլիկային ձևը, չորս խորանների վրայով բոլորում են չորս կիւսաբոլոր կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է ահագին գմբէթը՝ միմիայն չորս լուսամուտներով զարդարուած: Ուրիշ ութ պատուհաններ ևս լուսաւորում են եկեղեցին: Բոլոր խորաններն էլ երկաթալի-

*) 1215.

նի են, բոլորի մէջ էլ կան պատարագամատոյց սեղաններ, այնպէս որ այս եկեղեցին իննը սեղան ունի, մինը աւագ սեղանինը, ութը խորաններինը: Երկրորդ յարկի խորանները բարձրանալու համար մի մի նեղ անցք են թողնուած շարժական սանդուխտ դնելու:

Սեղանին կից, ձախակողմեան խորանի մէջ կան երկու դաղտնի պահարան և մուտք դէպի սեղանը, իսկ աջակողմեանի խակականի դուռը քարով պատած է և միայն սեղանի կողմից մի դուռ է բացուած: Այստեղ այժմ պահուում են եկեղեցու սրբութիւնները:

Եկեղեցին ունի երկու դուռը, մէկ հարաւային կողմից, որ այժմ փակուած է, միւսը՝ արեւմտեան, որ բացուում է գաւթի մէջ: Այս դուռը շատ զեղեցիկ է. եզրափակող նշխերին կից ձգուում են երկու միմեանց միացած կիսասներ, կրելով մի բոլորակ կամար: Սրանց կողքին միւսնոյն ահագին քարից կերտուած երեք, մէկը միւսից աւելի բարձր կիսասիւններ տալիս են համակեդրոն երեք կամարներ, որոնցից ամենաբարձրի մէջ տեղում ցցուած է մի կենդանու զլուխ:

Դրան բարձրութիւնն է 3 արշ. $5\frac{1}{2}$ վ. լայնութիւնը՝ 2 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ.:

Եկեղեցու արտաքին, արեւելեան ճակատը զարդարուած է ինը զեղեցիկ, կիսասիւնների վրայ յանկած կամարներով, որոնցից մէջտեղինը աւելի մեծ է և պատում է սեղանի վրայ բացուող բաւական մեծ պատուհանը: Սրա վերև քանդակուած են երկու քղանցքաւոր հանդերձով և սրածայր գլխարկով մարդ՝ ձեռքերին այս եկեղեցու կաղապարը բռնած: Փոքր ինչ վերև արձանագրուած է.

Կիւրիկէ թագաւոր ևւ Սմբատ թագաւոր:

Միւս պատերին ևս կան մի քանի սիւնազարդ կամարներ:

Այս տարի կտուրի քարերն փոխել են և կաթուղիկէն իւղաներկով ներկել:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 29 արշ. լայն. 18 արշ. բարձր. 32 արշ.: Կամարների բարձրութիւնն է 17 արշ. իսկ միջի տարածութիւնը՝ 9 արշ. 6 վ.: Բեմի բարձրութիւնն է 1

արշ. 12.: Ներքին խորանների երկարութիւնն է 7 արշ. 5 վ. լայն. 2 արշ. 5 վ. բարձր. 5 արշ. 4. վ.: Վերին խորանների երկար. 5. արշ. $10\frac{1}{2}$ վ. լայն. 2 արշ. վ. $6\frac{1}{2}$ վ. բարձր. 4 արշ. 12 վ.:

Ք Ա Ր Ի Թ

Ամենաիրկիչ եկեղեցու արևմտեան կողմում գտնուում է զաւիթը, որ կից է նաև նախագաւթին և բացւում է նրա մէջ: Սա Ամենաիրկիչ եկեղեցուց բաւական ուշ է շինուած, փրկչական 1181 թուին, Յովհաննէս առաջնորդի ձեռքով: Այցելուն Հիացմամբ կանգ է առնում Հաստ և գեղեցիկ չոյս սիւնների առաջ, որոնց վերայ յանկում են բոլորակաձև կամարներ, կրելով իրենց վրայ գմբէթը, որի ծայրի լայն բացուածքից լոյսը առատութեամբ ներս է թափանցում, իսկ Հոսած անձրևը Հաւաքւում յատկապէս այդ նպատակով յատակին դրուած քարէ աւաղանի մէջ:

Սիւներից իւրաքանչիւրը բաղկացած է երեք ահաղին քարերից. պատուանդանը ներկայացնում է մի քառակուսի սալ, վերան մի գունտ, 1 արշ. 7 վ. տրամագծով, բունը միակտուր, $2\frac{1}{2}$ արշ. բարձրութեան և 1 արշ. 1 վ. տրամագծով գլան է, վերնախարիսիւր նման և Համաչափ պատուանդանին, միայն Հակառակ, նախ դուռը և ապա սալն է դրուած: Սալերի վրայ քանդակուած են ահաղին մեխեր: Սյս սիւները շինել են Կիւրիկէ թաղաւորի երեք դուստրները և թագուհու Հօրաքոյրը, ինչպէս երևում է Հէնց իրենց սիւների վրայ գտնուող արձանագրութիւնից:

Հարաւային և Հիւսիսային պատերի մէջ կան մի մի երկար ու նեղ և երկական կլոր պատուհաններ, ինչպէս և մի մի դուռն, որոնցից Հարաւայինը ծածկուած է, իսկ Հիւսիսայինը, որ բացւում է նախագաւթի մէջ, բաւական գեղեցիկ է:

Գաւթի յատակը ծածկուած է ութսունի չափ ահաղին տապանաքարերով, որոնցից նշանաւոր է այս գաւիթը կառուցող Յովհաննէս առաջնորդին՝ եկեղեցու դռան առաջ և Մովսէս Զաքարիան Երկայնաբազուկ Սրդութեանինը, որ Գոստտանը

նուաճող զօրավարներից է և որի արձանը կանգնեցրած է թեմիր-խան-Ղուրայում:

Այս տարի սրա կտուրը վերացնորոգել են մասամբ իւր հին, մասամբ էլ Աղէքսանդրապոլից բերած քարերով:

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՃԵՄԱՐԱՆ

Ամենափրկիչ և Ս. Աստուածածին եկեղեցիներին կից, ութական քառանկիւնի սիւների վրայ բոլորում են ութ ուռնանական կամարներ, յառաջացնելով 16 արշ. երկ. $3\frac{1}{2}$ արշ. լայն. և $6\frac{1}{2}$ արշ. բարձր. մի սրահ: Սիւները դրուած լինելով գետնից մի արշինաչափ բարձր պատի վրայ, սիւների միջի տարածութիւնները մի մի նստարան են ներկայացնում: Սրահը արևմտեան կողմից բաց է և խառնուում է նախագաւթին, իսկ արևելեան կողմում կանգնած են մի մեծ և կողքերին մի մի փոքր խաչքար: Միջի խաչքարի վրայ նարձանազրութիւն չկայ, իսկ միւս երկուսի վրայ կարդացւում է.

Ս. Խաչս ըսրեխաւսս սլր ծորկուն թվ... որդի Դաւթի զաւրավարին.

Միւսի վրայ.

Սք. Նշանդ տէրունական Տէր Սարգսի լեր քաւարան. թվին ծԾ*) (Չ)

Այս սրահի յատակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոնցից միայն միսի վրայ կայ «Վարդան սարկաւազ» տապանագիրը:

Աւանդութեան ասելով Գրիգոր Մագիստրոսը այս սրահումն է ուսուցել իւր աշակերտներին, ուստի և այս շէնքը նրա սնունդով կոչւում է Մագիստրոսի ճեմարան:

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆ

Ս. Աստուածածին եկեղեցու արևմտեան կողմը, պատին կից, երկու կամաքակապ սրահներ են եղել, որոնք 1836 թուին Յարութիւն եպիսկոպոս Տէր Բարսեղեանը քանդել և քարերն աղբիւրի շինութեան վրայ է գործ դրել: Այս սրահ-

*) 606 Փրկչ. (?) Թերևս ձե—1056.

ներեց մինի տակ հանգչում է Կիրիլեան թաղաւորութեան հիմնադիր Գուրգէնի, իսկ միւսի տակ նրա որդու՝ Դաւիթ Անհողին թաղաւորի նշխարները: Առաջնի վրայ կայ միակտուր, եռանկիւնաձև մի ահագին տապանաքար՝ այս տապանադրով.

Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին:

Միւսի հետքն անգամ չի երևում:

Սրանց շուրջը կան նաև ուրիշ գերեզմանաքարեր, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է. Այս է հանգիստ Ներսէս փիլիսոփայի:

ՋԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու հիւսիսային պատին կից բարձրանում է կոթածոյ քարերով շինուած զանգակատունը: Սա մի քառանկիւնի շէնք է, փոքրիկ, սիւնադարդ կաթուղիկէով:

Գլխաւոր մուտքը գտնւում է արեւմտեան կողմում, երկու սիւների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, որոնց երկու կողմում քանդակուած են մի մի բազէ. մի ուրիշ քառանկիւնի շրջանակ պարփակում է դուռը, որ այժմ քարով ծածկուած է: Դրան վերև մի խաչաձև բացուածք կայ, որի մէջ դրուած է մի կարմիր քարէ գեղեցկաքանդակ խաչ: Սրա երկու կողմում և վերևը, նոյնպէս պատի մէջ դրուած են մի մի գեղնադոյն քարէ քանդակալերտ խաչ: Երկու մեծ և մի փոքր պատուհան աններդաշնակ կերպով բացւում են և տղեղացնում ընդհանուր տեսքը: Միւս կողմերին ևս կան մի մի հասարակ դուռ և մի քանի պատուհան:

Ջանգակատան մէջ քարէ, 18 աստիճանաւոր սանդուղով բարձրանում են մի սրահ, ուր կայ երեք խորան: Սրանցից իւրաքանչիւրն ունի մի փոքրիկ և նեղ լուսամուտ:

Այս սրահից նոյնպիսի քարէ 13 աստիճանաւոր սանդուղիտ բարձրացնում է մի ուրիշ մեծ սրահ, որից չորս կողմը բացող պատուհանները մի գեղանկար տեսարան են պարզում դիտողի

առջև: Կաթուղիկէն յենուած է վեց սիւների վրայ, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է չորս կիսասիւններից:

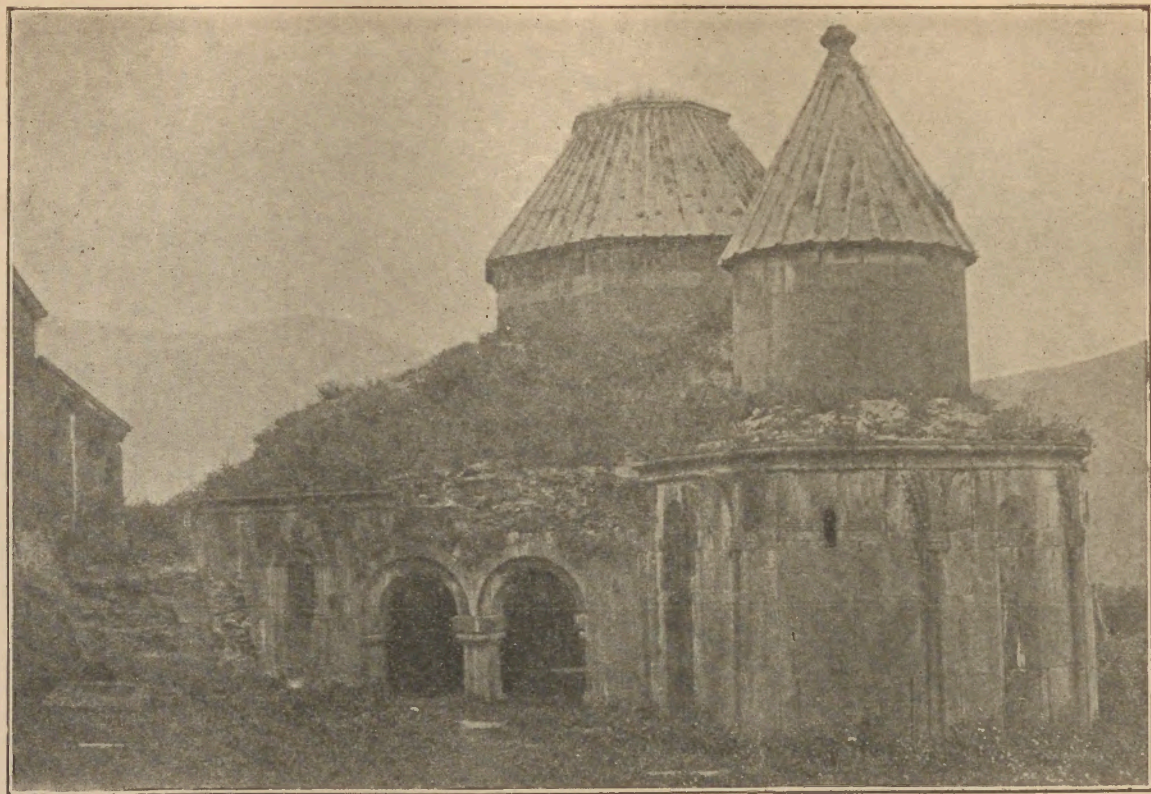
Ջանգաւատան բարձրութիւնն է 28 արշին, իսկ երկարութիւնն ու լայնութիւնը տասական արշին:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ԿԱՄ ՆՃԽԱՐԱՏՈՒՆ

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու մօտ, նրան իւր փոքրիկ գաւթով կից գոնւում է մի հրաշալի շէնք, որի նշանակութիւնն և ումնից շինուիլը որոշող արձանագրութիւնը թէև այժմ անհետացած է, սակայն ընդօրինակութիւնը պահպանուել է Ս. Ջալալեանի աշխատութեան մէջ: Սրանից երևում է, որ այս շէնքը շինել է Գաւիթ արքայի դուստր Հրանուշ թագուհին 1063 Վրկ. թուին և յատկացրել է նշխարներ և մատեաններ պահելու:

Շէնքը քառակուսի է, անսիւն և գմբէթաւոր: Իւրաքանչիւր կողմի երկարութիւնն է 12 արշ. 12 վերջով, իսկ բարձրութիւնը՝ 16 արշ. 8 վեր.: Մի մի հրաշագեղ կիսասիւններ բարձրանում են իւրաքանչիւր պատի մէջ տեղում, որոնց վրայ պատերի անկիւններով անցնելով բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով իրենց վրայ գմբէթը: Վերջինս ոչ թէ կոնաձև է, այլ վեց կարգ միմեանց վրայ յենուած կանոնաւոր ութանկիւնանիւնների, որոնք հետզհետէ փոքրանալով մի բաւական մեծ անցք են թողնում լոյսի համար: Մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան էլ կայ արևելեան պատում: Բոլոր պատերի մէջ կան մեծ և փոքր, զեղեցիկ նշխերով եզրափակուած կամարակապ դարակներ, որոնցից մինը ծխնելոյզ ունենալով ծառայել է իբր վառարան:

Չատ նշանաւոր են կիսասիւնները, որոնք բոլորն էլ ձևով միմեանցից տարբերում են: Սրանցից մինի բունը ներկայացնում է մի միակտուր կիսագլան 2 արշ. բարձրութեան, վերան երեքական բարակ և մէջտեղը մի հաստ, զանազան նշխերով ծածկուած սիւնի կերտուած, որոնք կամարներով միանում են միմեանց հետ: Վերնախարիսխը քառանկիւնի է,

Mon. Canaana.

Սանահին. Նշխարախոյնց եւ Ս. Լուսաւորիչ.

Mon. de Sanahine.

նոյնպէս նշխերով ծածկուած: Մնացած երեքը նոյնպիսի կիսազլաններ են, որոնց առաջի մասում մի մի կիսասիւն է կերտուած, զանազան, միմեանցից տարբեր նշխերով զարդարուած: Միւսնոյն ժամանակ սրանց վերնախարիսներն էլ տարբերում են միմեանցից. մինի վրայ երկու, միմեանց փաթաթուած օձեր են կերտուած, միւսը հնդանիստ է, իւրաքանչիւր երեսին մի խաչ քանդակուած, վերին էլ մի խաչ կանգնեցրած:

Միսկ դուռը, որ բացուած է գաւթի մէջ՝ սիւնազարդ է, արաբական կամարներով:

ՓՈՔՐԻԿ ԳԱԻԻԹ

Նշխարատան առաջ կայ սրբատաշ քարերից շինուած մի փոքրիկ դաւիթ. սրա արեւմտեան կողմը բոլորովին բաց է, հարաւայինը ներկայացնում է երկու կամարակապ անցք, կողքերին մի մի պատուհան, արեւելեան կողմը պատած է պատով, որի մէջ կանգնած են եղել երկու խաչարձան, որոնցից այժմ միայն մինն է կանգուն և կրում է հետեւեալ արձանազրութիւնը.

Ի ՈԺ [Թուին *)] ի [Թագաւորութեան վրաց Դէորգեայ կանգնեցաւ սբ. Ամենափրկիչս ի քարեխօսութիւն հաւատացելոց:

Գաւթի յստակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Ճգնաւորն պատրոն նըջիսն է, քոյր պատրոնացն Ջաքարէի եւ Իւանէի:

Գաւթի երկարութիւնն է 14 արշ. 7 վերշ. լայն. 3 արշ. 13 վ. բարձրութիւնը 6 արշ. 3 վերշ.:

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Սպասարանների դամբարանից դէպի արեւելք, Գրիգոր Տուտէորդու դամբարանի մօտ գտնուած է սբ. Յարութեան. եկեղեցին, որ սրբատաշ քարից շինուած, առանց զմբէթի մի շէնք է, 6 արշ. 3 վ. երկ. և 4¹/₂ արշ. լայնութեան: Մի գեղեցկա-

*) 1161 Փրկ

քանգակ դուռ բացուում է արևելեան կողմում: Ներքուստ եկեղեցին մի միջնորմով բաժանուում է երկու փոքրիկ պատարագամատոյց խորանների, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան:

Ս. ՅԱԿՈԲ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՆԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Սպասարներէի դամբարանից դէպի արևելք, փոքր ինչ Հեռու դտնուում են ս. Յակոբ եկեղեցու աւերակները, որոնք ցոյց են տալիս, որ սրբատաշ քարից շինուած բաւական ընդարձակ է եղել:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Անտաշ՝ Հատարակ քարից շինուած այս փոքրիկ, կամարակապ և անգմբէթ եկեղեցին կանգնած է Ամենափրկիչ եկեղեցու Հարաւ-արևմտեան կողմը ցցուած ապառաժոտ բլրի գագաթին: Սա ունի մի պատարագամատոյց սեղան, բարձրում մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Սա էլ գտնուում է գիւղի արևելեան կողմում բարձրացող փոքրիկ բլրակի վրայ և ուրբատաշ քարերով շինուած մի կամարակապ, անսին շէնք է. ունի մի դուռն արևմտեան և մի ուրիշը՝ Հիւսիսային կողմից դէպի պատարագամատոյց սեղանը: Եկեղեցին կիսաւեր է, սակայն տօնի օրը, հրբ շրջակայ գիւղերից բաւական ուխտաւորներ են գալիս՝ պատարագ է մատուցուում:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Սա գտնուում է ս. Յարութիւն եկեղեցու Հիւսիսային կողմում: Երեք արշին, 5 վ. բարձրութեան, 4 արշ. երկարութեան և 3 արշ լայնութեան մի սլառուանդան է, կողքերը կամարակապ սիւններով զարդարուած: Սրա վրայ բարձրանում է 3 արշ. 2 վ. բարձր. և 1 արշ. 7 վ. լայնութեան միակտուր կար-

Դրճուսա Դ. Կոմեօրժու

Շիրիմ Գ. Տաւադրճու

Tombeau de G. Tautevordi

մի քարից, հրաշալի քանդակներով եղբայրաբար խաչը, որի ետևում գրուած է.

Յամի յորում եղեւ կատարումն արքային Վրաց Գուրգէնի եւ Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտայ Նաչնեցի որ բնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս կանգնեցի զխաչս ի վերայ հանգստարանի իմոյ ակնունելով ելից կեցաղոյս, եւ արդ անկեալ դնիմ առ ոտս քո նշանդ Աստուծոյ եւ աղաչեմ անբարբառ շրթամբ զի ի մեծի երեւման քո լինիցիս ըարեխօս անարժան ծառայիս Զսի: Եւ որք երկրպագէք յիշեցէք ի Յս. Զս. կանգնեցաւ ի հայրապետութեան Յովհաննէոյի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթողիկէն սբ ի թուին ՈԼԴ.*): զՄխիթար կազմիչս յիշեցէք ի Զրիստոս:

ՍՊԱՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սա գտնուած է Ամենափրկիչ եկեղեցուց դէպի արևելք, վանքի պարսպից դուրս, հազիւ 18 սաժէն հեռաւորութեան վրայ:

Սա բաղկացած է մի երկար և կամարաձև, կողքերին մի մի կլոր և գմբէթաւոր փոքրիկ մատուռներից: Սրանց երեքի տակը, չորսական կիսասիւնների վրայ բոլորում են չորս կամարներ, հովանաւորելով Զաքարէ սպասաւարի, իւր հօր՝ Սարգսի և պապի եղբայր վահրամի գերեզմանները: Միակտուր, ահագին տափարակ տապանաքարերի զլիւններին բարձրանում են նոյնպէս ահադին, միակտուր և գեղեցիկ քանդակներով շրջապատուած մի մի խաչքար: Սրանցից երկուսը այլևս չկան, իսկ երրորդի վրայ գրուած է.

Նշան Աստուծոյ ըարեխաւս լեր ամիր Սպասաւար չայոց եւ Վրաց Սարգսին:

Խաչքարի ստորին մասում գրուած է.

Ի ՈԼԶ (թուին **) կատարեցաւ ի Զս. Մեծն Սար-

*) 1185 Փրկ.

**) 1187 Փրկ.

գիս, որդի Զաքարէի, թողն ւնագ Սարգսի. որդիքս Զաքարէ եւ ի վանէ կանգնեցաք զհաշս, յիշեցէք:

Այս դամբարանին կից, բայց նրանից փոքր ինչ թաւաբար, անսիւն, կամարակապ մի շէնք է շինուած, մի երկար ու նեղ և մի կլոր պատուհաններով, ուր թաղուած են Արղութեան Երկայնաբազուկ տոհմի անդամներից 14 հոգի: Սրա միակ, արևմտեան կողմի սիւնսօգարդ և կամարակապ դրան վրայ քանդակուած է մի խաչ, կողքերին մի մի աղանի, իսկ շուրջը՝ հետեւալ արձանադրութիւնը.

Զաքարէ եւ ի վանէ որդիք մեծին Սարգսի շինեցաք զհանգստարանս. յիշեցէք ի Բս. ի թվին Հայոց ՈԼԸ *):

ՈՒՍՈՒՅԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՆԱՆՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի ուսուցիչ Յովհաննէս քահանայի դամբարանը գտնուում է ս. Յարութիւն եկեղեցուց դէպի արևելք, փոքր ինչ հեռու: Սա կարմիր քարէ քերութեամբ քանդակ մի խաչքար է, կանգնեցրած մի բարձր պատուանդանի վրայ: Գիւղացիները սրան «Սնուցիչ» են անուանում:

Խաչքարի լետեր արձանադրուած է.

Ես Տէր Յովնանսէս առաջնորդ Հաղբատայ կանգնեցի զհաշս ի հանգստարանի ուսուցանողին իմոյ Յովնանսէս քահանայի, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Բրիստոս:

ԱՂԲԻՐՆԵՐԸ

Վանքից դուրս, գիւղի հարաւ—արևմտեան ծայրին գտնուում է կամարակապ աղբերը, որ շինել են տուել Զաքարէ և Իւանէ պատալարները: Այս ջրի մի մասը բերուած է վանքի դաւիթը, որի վրայ շինուած կամարակապ շէնքի ճակատին արձանադրուած է ջուրը բերողի անունը, որ հետեւալն է.

*) 1189 Փրկչ.

1835 թ. Յարութիւնն արքեպիսկոպոս շինեաց զադ-
քիւրս այս յորդահոս, ով վայելողը այս ջրոյս յեշեցէք
զսա առ Տէր Յիսուս. սա էր տոհմէն Տէր Բարսեղեանց
եւ սահմանէն Տաւուշայ. անտի Սանահին յաջորդեաց.
արդեամբ իւրով զայս յօրինեաց:

ՍԱՆԱՀՆԻ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վտնքում կան հետեւեալ սրբութիւնները, որոնք պա-
ւում են Ս. Նշան եկեղեցու խորանում: Տարուայ ընթացքում
այս սրբութիւններից մի քանիսը և մանաւանդ Ս. Նշանը
վանահայրը ման է ածում գիւղերը և նուէրներ հաւաքում:

Ս. Նշան մ'աւար, ամփոփուած մի ականակու խաչի մէջ,
և դրուած մի աւետարանաձև արծաթեայ պաշարանում, որի
փականները զարդարուած են ոսկեջրած պատկերներով: Այս
պաշարանը, ինչպէս երևում է վրայի գրութիւնից, շինել է
տուել Բարսեղ արքեպիսկոպոսը 1566 թուին: Սոյն պաշարա-
նում պաշտում է նաև Զուհա՛յ աւետարանչի ծնօտի մատը:

Ս. Լուսաւորչի աջը. արծաթեայ է, ոսկեջրած. ներկա-
յացնում է մի բազուկ, բութ և մատնեմատը միասին ծալած,
այնպէս՝ ինչպէս՝ սովորաբար բռնում են հոգևորականները խա-
ղաղութիւն ասելիս: Բազուկը զարդարուած է ակնազարդ ապա-
րանջաններով, մատենամատը՝ մի մատանիով: Զինուած է 1685
թուին յիշատակ Թամարի որդի Մանուշարին:

Ս. Օհան Օձնեցու աջը. արծաթեայ, ոսկեջրած ակնե-
րով և մի մատանիով զարդարուած: «Յիշատակ է Պօղոս եպիս-
կոպոսին, ի վայելչութիւն որ. Օհան Օձնեցուն: Զինուած է
1685 թ. ի թագաւորութեան շահ Սուլէյմանին և հայրապե-
տութեան Տեառն Եղիազարին և խանութան Լօռու Թահ-
մազ զուլի խանին և իւր Աղայ Զահ-Մուրատ բէկին. սուրբ
Օհանաթէմ Աբաղին և Զահ զապուն. շինեցաւ ձեռամբն ուս-
տայ Յովսափին և Սարգսին: Աստուած պահէ աշխատողին
Ամէն»:

Ս. Աստուածածնի մազը եւ զգեստի կտորը, ամփո-

փուլած են մի ականակուռ խաչի մէջ և դրուած աւետարանաձև, արծաթեայ և ոսկեղօծ պաշարանում, որի վրայ գրուած յիշատակարանից երևում է, որ «Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեան արքեպիսկոպոսն յետ աւերման աշխարհին վրաց ի Պարսիկ Աղա-Մահմէտ խանէն, 1795 թուին երկրպագութեան է եկել Սանահնի և Հաղբատի վանքերին, տեսել է նրանց ամայութիւնը, մղկտացել է նրանց վրայ և շինել է տուել այս պաշարանը, նրանց մէջ ամփոփել վերոյիշեալ սրբութիւնները և նուիրել Սանահնի վանքին:

Թովմա առաքեալի մարտնիրը. գրուած է մի արծաթեայ ոսկեջրած խաչի մէջ, իսկ խաչը պահւում է մի աւետարանաձև արծաթեայ, ոսկեջրած պաշարանում, որի վրայ նկարուած են՝ Պօղոս և Պետրոս առաքեալները, բարձրում Հրեշտակներ՝ ամպերով պատած: Այս պաշարանի մէջ առանձին ապակեածածկի տակ դրուած են նաև մի քանի քարեր, ապակիներից մինի վրայ գրուած է. Սրբազան սբ. գերեզմանի վիմիցն է, որ մըշտապէս բերէ զլոյս իւր Հաւատացելոց». միւսի վրայ. «Համբարձման տեղի քարիցն է, որ Համբարձաւ Տէրն մեր»: «Մասունքը» յիշատակ է աւագ, քահանայ Տէր Ղազարին Սահառունեաց, ի զուռն Սանահնայ սրբոյ վանից. յառաջնորդութեան Առաքել արքեպիսկոպոսին 1817 ամի:

Թովմա առաքեալի ականջը. սա ապառաժ կոչուած ոսկրն է, բամբակի մէջ փաթաթուած և դրուած աւետարանաձև, ականազարդ արծաթեայ պաշարանի մէջ, որ ծածկւում է ոսկեջրած երկփեղկեան դռնակով: Սրա վրայ նկարուած է Թովմաս առաքեալ, ձեռին մի թուղթ, արաբերէն գրութեամբ:

ՍՇՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԻ ՈՒՆԻ

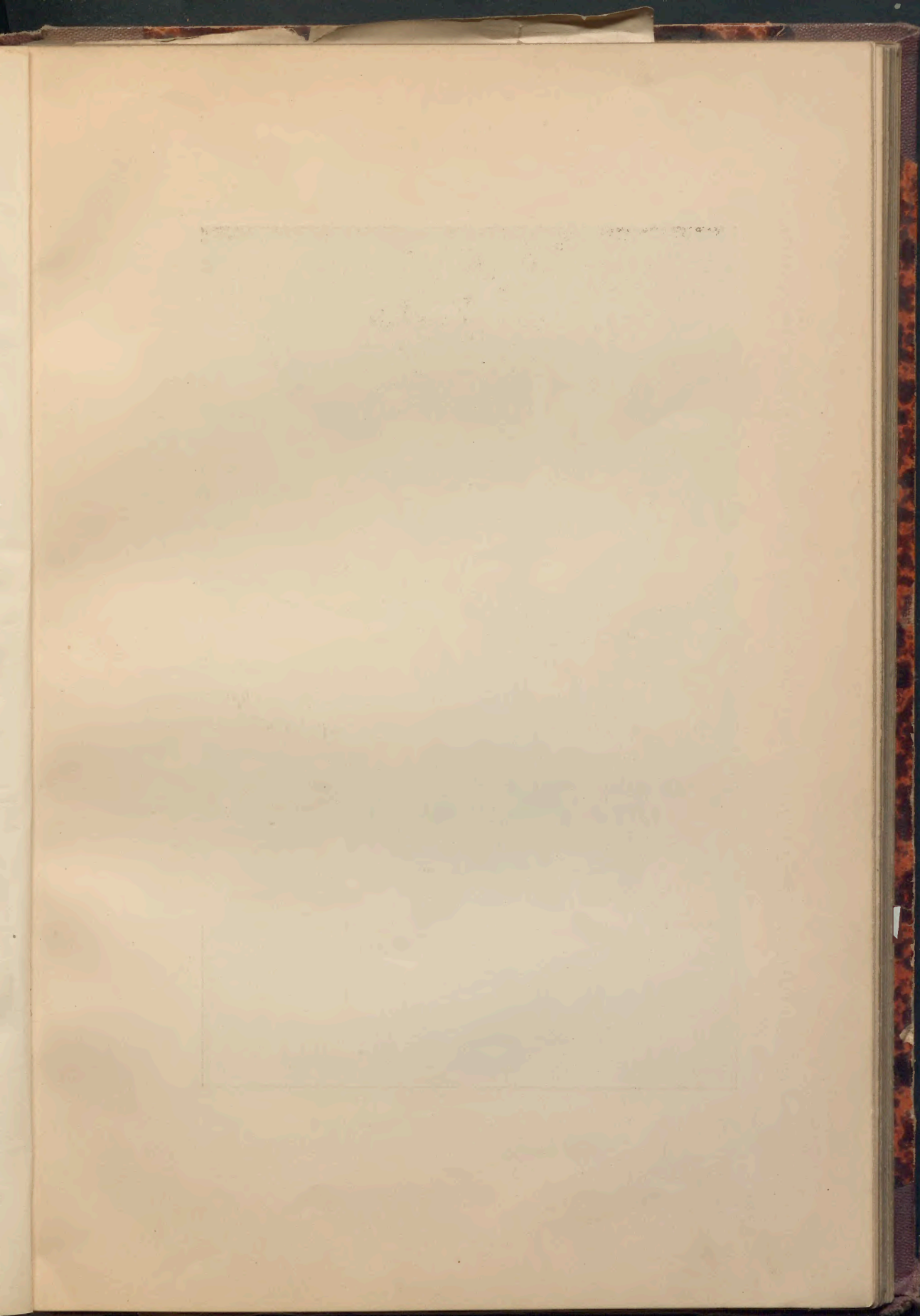
1) Վարելահող և անտառ՝ 549 դեսիատին 270 ք. ս.

2) Արօտատեղի՝ 127 դեսիատին, 140 սաժէն:

3) Մի ջրաղաց երեք քարանի.

4) Մի այգի, մի դեսիատին մեծութեան:

Վանքը պահպանում են մի եպիսկոպոս և մի վարդապետ:

Санаинский стар. мостъ (XIII в.) Սանահնի կամուրջը. նախէի շինած. (XIII դ.) Vieux pont (XIII s.) à Sanahine.

ՍՆՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Ճարտարապետական տեսակետից առանձին հւշագրութեան արժանի այս կամուրջը ձգւում է Սևորդեաց ձորում Գեքեղ գետի վրայ: Սա կառուցել է, ինչպէս տեսանք, ¹⁾ Կիւրիկեան Աբաս Բ. (1234) թագաւորի կին և Զաքարէ ու Իւանէ սպասալարների քոյր Նանան, ի յիշատակ իւր վաղամեռիկ ամուսնուն: Կամուրջը շինուած է տաշած քարից, և բաղկացած է մի մեծ կամարից, որի մի ծայրը հանգչում է ժայռի, իսկ միւսը՝ հաստատուն պատուանդանի վրայ. և դէպի հարաւ իջնում է աստիճաններով: Կամուրջի երկու կողմում ձգւում են քարէ պատնէշ, զարդարուած առիւծի չորս արձաններով: Կամուրջի ցածր մասում կանգնած է մի խաչքար, որ կրում է վերոյիշեալ պատմական տեղեկութիւնը բովանդակող մի արձանագրութիւն:

Կամուրջի երկարութիւնն է 28 սաժէն, իսկ լայնութիւնը, 5 արշին 3 վերշոկ, կամարի բարձրութիւնը ջրի մակերևոյթից մինչև 20 արշին:

Չնայելով որ մօտ եօթ դար է անցել հիմնարկութեան օրից, այնուամենայնիւ բոլորովին կանգուն է այս հոյակապ շէնքը: Այս կամուրջի մօտ Թիֆլիս-Կարսեան երկաթուղու մի տախտակամած է շինուած, ուր երկաթուղին մի քանի րոպէ կանգ է առնում: Այստեղից մի սաստիկ քարքարոտ և ոլորապտոյտ ճանապարհ ահռելի ժայռերի կրճքով բարձրանում է դէպի Սանահնի վանքը, որ հազիւ հինգ վերստ հեռու լինի: Այժմ Վեհափառ կաթողիկոսի հոգատարութեամբ այս ճանապարհը հարթւում է, որով և շատ մեծ դիւրութիւն է բնծայւում թէ ուխտաւորներին և թէ Սանահնի ամառանոց գնացողներին ²⁾:

¹⁾ Տես եր. 316

²⁾ Սանահնի, ինչպէս և Հաղբատի շուրջը գտնուած այրերի մասին կը խօսենք յետոյ, բոլոր այրերի հետ միասին:

ՀԱՂԲԱՑ

Սանահնին մրցակից և նրան թէ իւր ճարտարապետութեամբ և թէ իւր կրօնական, հասարակական գործունէութեամբ գերազանցող այս հռչակա որ վանքը բարձրանում է համանուն գիւղի մօտ, Սանահնից արևելք, հաղիւ 5 վերստ հեռու մի եռանկիւնաձև հարթութեան վրայ, որի հարաւային կողմից ձգւում է Սեղիկի ձորը, համանուն վտակով, արևմտեան կողմից Կայենայ և Իբերգի ձորերը, իրենց յորդառատ ջրերով, հիւսիսային կողմից այս հարթութիւնը մօտ չորս վերստ շարունակուելով՝ ընդհատւում է խրմա-ձորով, իսկ արև' լեան կողմում միանում Տէրունական և Ս. Լուսի անտառապատ լեռներին:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որ ունեցել է վեց ամուր, բայց այժմ կիսաւեր աշտարակներ:

Վանքի շինութիւնն սկսուած է 967 թուին, խոսրովանոյշ թագուհու հրամանով, ինչպէս վկայում է Սամուէլ Անեցին¹⁾, և թէպէտ Հաղպատի Աւագ Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ եղած հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «ի թուին Հայոց Նխ ես Սիմէօն Հայր և Տիրանուն երէց շինեցաք զեկեղեցիս փրկութեան Սմբատայ և Գորգենայ», ցոյց է տալիս, իբր թէ եկեղեցին շինուած է 991 թուին, սակայն կարելի է ենթադրել, որ կամ եկեղեցու շինութիւնը, որ ըսկըսուած է եղել 967 թուին աւարտուել է 991-ին և կամ նախ մի ուրիշ եկեղեցի է շինուել և ապա այդ:

Հաղբասի վանքը բաղկացած է հետեւեալ մասերից. Աւագ սուրբ Նշան (967 թ). Փամատուն (1185 թ), Ս. Գրիգոր, Աստուածածին, Համադասպ (1257 թ.), Նշխարախուց կամ Մատենադարան (1260-ական թ). Զանգակատուն (1245 թ.), Սեղանատուն, Կուսանաց անապատ (1279 թ.) Ջգրաշէն (1195 թ.) Ս. Կիրակի (1188 թ.) և այլն, որոնք մի առ մի սկսենք նկարագրել²⁾:

¹⁾ Ս. Անեցի. եր 100.

²⁾ Հաղբատ բառը ըստ Բագրաձէի (Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства եր, 32) այս պէս է բացատրւում. հաղ-

Mon. Axnam.

Հայրապետի Ս. նշան.

Mon. de Haghbate.

Ս. Ն Հ Ա Ն

Այս հրաշալի եկեղեցին հիմնադրել է Աշոտ Ողորմած թագաւորի ամուսին խորովանոյշ թագուհին 967 թուին: Նրա որդիները՝ Սմբատ Հայոց և Գուրգէն՝ Գուգարաց թագաւորները շարունակել են շինութիւնն և աւարտել 991 թուին, առաջին վանահայր Սիմէօնի ժամանակ: Վանքը կառուցուած է սրբատաշ քարից, ներքուստ անսխալ է. չորս գեղեցիկ, պատերին կից կիսասիւնների վրայ բոլորում են չորս ռոմանական կամարներ, որոնք միանալով մի մանեկաձև շրջանակով՝ կրում են իրենց վրայ չորս երկար և նեղ լուսամուտներով զարդարուած մի գեղեցիկ կաթուղիկէ: Եկեղեցու չորս անկիւնում դտնւում են միմեանց վրայ շինուած երկական խորաններ, որոնցից մինի մէջ մկրտութեան աւազան կայ: Արեւմտեան, աջկողմի, վերին խորանից մի քարէ սանդուխտ բարձրացնում է մի ուրիշ փոքրիկ խորան, պատարագամատոյց սեղանով և երկու կլոր պատուհանով, որոնցից մինը նայում է եկեղեցու մէջ, իսկ միւսը՝ դուրս:

Աւագ սեղանը $1\frac{3}{4}$ սրշին բարձրութիւն ունի և գեղեցիկ կամաւով ու փայտեայ խաչկալով զարդարուած է: Սրա ներքնածածկի վրայ նկարուած է Հայր Աստծու պատկերը՝ մի ձեռքում երկրադունդը, իսկ միւսում՝ խաչաձև դայիսոնը բռնած: Սրա ներքև մեծ տաւերով գրուած է. Արարիչ երկնի և երկրի և ... ընկալ ... ի հաճոյս ...

Պատերի վրայ կան այժմ գրէթէ բոլորովին եղծուած պատկերներ, որոնցից մինի մասին 1884 թուի մի այցելու ասում է. „Տաճարի հիւսիսային պատի վրայ ներսից, ձախակողմեան դասի հանդէպ նկարուած է դեղով մի պատկեր, որ ներկայացնում է մի մանկամարդ գեղեցկադէմ թագուհի, թագը զլխին, կարմիր շրջագետքը իջնում է մինչև մուճակները. կուրծքն ըստ երևոյթի ոսկեթել ասեղնագործածով և ձեռքերը ուղղած

բառ—հաղբ-ապատ, պատ, այսինքն հաղբից—որովայթից պատուած, պաշտպանուած, կամ ըստ Երզնկեանի (Հնախօնական Տեղագրութիւն Հաղբատայ եր. 1.) հաղբ-աս (ող)—ատող որովայթներն աշխարհի:

դէպի ուղանը, նրա վերև նոյնպէս նկարներ են, մաշուած և հազիւ հետքերն են երևում. թագուհու պատկերից դէպի արևելք դրէթէ պատի մեծ մասը ծածկուած է արձանագլուխներով, որոնք այժմ կիսամաշ լինելով, դժուար են կարգացում և որոնց մասին Զալալեանցն ո՛չ մի յիշատակութիւն չէ անում *):

Իւրաքանչիւր պատում բացուած մի մի փոքրիկ պատուհանը բաւականաչափ լոյս չսփռելու պատճառով վերջերքս հարաւային պատում մի մարդաչափ պատուհան էլ են բաց արել:

Երկու գեղեցիկ, կամարա՛յապ դռներ բացուած են արևմտեանը՝ մի մեծ, իսկ Հիւսիսայինը՝ փոքր զաւթի մէջ:

Արտաքուստ եկեղեցու տեսքը շատ գեղեցիկ է, ամբողջովին սրբատաշ, կտուրը և կաթուղիկէն լորթինով (քարէ տախտակ) ծածկուած: Արևելեան պատը ունի երկու կամարակապ ներսանկուածներ, մէջ տեղում մի նեղ և երկար պատուհանով, իսկ սրա վերև, մի միակտուր խորափոր քարի վրայ խնամքով դուրս փորուած Աշոտ Ողորմածի որդի՝ Սմբատի և Գուրգէնի մարդաչափ պատկերները. (ըլլիէ՛վ): Սմբատ թագաւորի զլխին դրուած է սրածայր թագ, չորեքփեղկեան եղբրքները պատուական ակներով զարդարուած. իսկ Գուրգէնի գլխը պատուած է ազնիւ ապարօշ (շալ) և վարսակալ դրուած: Երկուսի հանդերձն էլ լայնաձև, երկար վերարկու են, որ թիկունքից մինչև ոտներն են իջնում:

Փառաւոր, երկար մօրուքով, միմեանց դէմ կանգնած, սրանք բռնած են իրենց ձեռքերով այս եկեղեցու կաղապարը (modèle):

Այս արձանի տակ թէև կայ արձանագլուխներ, բայց հղծուած լինելով անընթեռնելի է:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 20 արշին, լայնութիւնը՝ նոյնքան, իսկ բարձրութիւնը՝ մօտ 66 արշին: Այս եկեղեցու կաթուղիկէն սաստիկ երկրաշարժից քանդուել և նորոգուել է Մուկի իշխանաց իշխանի որդի Հոնաւորի ծախքով, 1016 թուին: Բացի սրանից եկեղեցին վերանորոգուել է 1651 թ, Թիֆլիսեցի Խոջա Բեբուդի և ապա 1611 թուին Մահտեսի Աղիզի օժանդակութիւնով:

*) Արձագանք 1884 № 43.

ԱՒԱԳ ԳԱԻԻԹ ԿԱՄ ԺԱՄԱՏՈՒՆ.

Ս. Նշանի սրբամտեան դռան առաջ կայ մի գաւիթ: Սա սկզբներում շատ փոքր է եղել, և կառուցել է Կիրիկէ թագաւորի Մարիամ դուստրը 1185 թուին իւր հօր, մայր Թամարի և քոյր Ռոսուգնայի և իւր գերեզմանների վրայ իբրև մի աղօթատուն, որպէսզի աղօթողներն իրենց աղօթքներում յիշեն և իրենց: ԺԱ. դարում Կիրիկէ թագաւորի շնորհիւ Հաղպատը դարձաւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ, և Յովհաննէս եպիսկոպոս խաչէնցին՝ Զաքարէ և Իւանէ ոպասալարների հրամանով, նստաւ Հաղրատի եպիսկոպոսական աթոռը Թամարի և նրա որդի Գէորգի թագաւորութեանց ժամանակ քանդեց այս փոքրիկ գաւիթը և շինեց այժմեան մեծ և գեղեցիկ շինուածքը, ինչպէս որ պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, կամ ինչպէս Հաստատում են արևելեան պատի վերայ եղած արձանագրութիւնը: ¹⁾

Գաւթի ընդհանուր տեսքը խաչանման է, քսան և երկու արշին երկարութեան և 4½ արշ. լայնութեան, փոքրիկ գմբէթով: Ձեղունը վեց կիսասիւնների և երկու սիւնների վրայ բոլորուող կամարների վրայ է Հաստատուած, որի մէջտեղում բացւում է մի կլոր անցք, իսկ սրա վրայ բարձրանում է վեց սիւներով զարդարուած փոքրիկ կաթողիկէն: Սրա ներքև, յատակի վրայ կայ մի քարէ, քառակուսի աւաղան, ուր առաջները կատարել են ջրօրհնեաց Հանդէսը: Աջակողմեան դասում կայ և մի ուրիշ աւաղան, ուր կատարում են մկրտութեան խորհուրդը:

Առանձին ուշադրութեան արժանի են այս երկու սիւնը և սրանց վերայ բոլորող կամարները: Սիւնները 2 1/2 արշին բարձրութեան միակտուր քարեր են, Հաստ պատուանդանի վրայ Հաստատուած և գեղեցկաքանդակ խոյակով զարդարուած, իսկ կամարները աղեղնաձև են և կարմիր ու կապույտ քարերով այնպէս շինուած, որ արեգակի ճառագայթներից հալածուող ամպերի կոյտի նմանութիւն են տալիս: ²⁾

¹⁾ Երզնկեան, Ֆնախօսական տեղագր. հաղթատայ. եր. 21.

²⁾ Երզնկեան. յ. գ.

Ամբողջական սիւներից դէպի արեւմտեան պատը կամարներ են ձգւում և ցած ձեղունով ծածկում գաւթի այս մասը:

Դաւթի արեւելեան կողմի երկու անկիւններում կան մի մի հատ մէկ և մի մի հատ էլ երկյարկանի խորաններ, պատարադամատոյց սեղաններով, բացի սրանցից աջակողմեան խորանների առջև կայ մի ուրիշ խորան ևս, դռան մօտ մի հրաշալի խաչ քանդակուած: Սոյնպիսի մի խորան էլ կայ ձախ կողմում, միայն դռուը չկայ և պատի երեսը պատած է երեք գեղեցկաքանդակ խաչքարերով, որոնց վերև արձանազրուած է, որ Կիւրիկէ թագաւորի դուստր Մարիամը շինել է այս գաւիթը: Իսկ այս խաչքարերի առաջ կան տապանաքարեր Մարիամի, Թամար թագուհու, Ռուսուգանի, սրանց մօտ՝ Կիւրիկէ թագաւորի, Դաւիթ թագաւորի, և այլն:

Դաւթի հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ կան երկական կիսաբոլոր, իսկ արեւմտեան պատի մէջ՝ երկու նեղ և երկար սրատուհան:

Հիւսիսային, հարաւային և արեւմտեան պատերի մէջ կան կամարակապ, սիւնազարդ դռներ, որոնցից առաջին երկուսը քարով պատած են:

Դաւթում եղած տապաններից նշանաւորներն են.

Հիւսիսային կողմում:

Աբաս թագաւոր: Սա Մծնաբերդի տիրողն էր, Բագրատունեաց ազգից. Աշոտ Ողորմածի Գուրգէն որդու Դաւիթ Անհողի որդի Կիւրիկէ թագաւորի որդին:

2) Կիւրիկէ թագաւոր, Դաւիթ Անհողի որդին:

3) Սրա քոյր Ռուսուգան:

4) Թամար թագուհի, Կիւրիկէ թագաւորի կինը:

5) Մարիամ, Ռուսուգան և Բաւրինայ, Կիւրիկէ թագաւորի աղջիկները:

6) Դաւիթ. Աբաս թագաւորի հարսգատ եղբայրը: Հարաւային կողմում.

1) Աբաս թագաւոր.

2) Կիւրիկէ թագաւոր.

Դաւթի մէջտեղում.

- 3) Գրիգոր ամիրայ.
- 4) Քուրդ ամիրայ.
- 5) Այս է Հանգիստ Աթաբէկ Սաղունին:
- 6) Վասակ.
- 7) Փուրղուխան.
- 8) Համգա. 9) Թալիկ. 10) Կաւթել. 11) Նուսթի, 12) Դուլ. 13) Դաւիթ. 14) Խոսրովիկ. 15) Խոռաս-Հասան. 16) Ռուսուգան և 17) Սասնայ: Սրանք բոլորն էլ Բաղրատունեաց տոհմիցն էին:

Կաւթի դանազան կողմերում կան նաև Հետեւեալ տապանագրերը, առանց թուականների.

1. Տէր Գրիգորիս. 2. Տէր Գրիգորիի եղբայրն է. 3. Փիլիպոս արքեպիսկոպոս Առնշեցի. 4. Սմբատ որդի Ուքանայ. 5. Այս է Հանգիստ Մաթունին, 6) Նանա. 7. Աբլ-Նասան. 8. Ծէթվասան. 9. Այս է Հանգիստ Մինաս վարդապետին. Ռճ թվին: 10. Սմբատ որդի Գարբանիէի. 11. Զաքարէի և Իվանէի քուեր որդին Յովհաննէս եպիսկոպոս տեղոյս, շինողն Կայան բերդի, 12. Մայր Յովհաննէս եպիսկոպոսի և քոյր Զաքարիայի և Իվանէի Նեղաւի. 13. Սևադայ և 14. Սենեքերիմ թուռն առագ Սենեքերիմայ. եղբարք Խաթունին տիկնոջ Հասանայ յաղգէն Գեսումեանց *):

Ս. Գ Ր Ի Գ Ո Ր

Ս. Նշան եկեղեցու առագ գաւթին Հարսուային պատով կից գտնուում է Ս. Գրիգոր անուն սրբատաշ, սագաշէն եկեղեցին, որ հիմնուած է 1005 և վերանորոգուած 1211 թուին, Տէր Յովհաննէս Խաչենեցու ձեռքով:

Եկեղեցու չորս անկիւններում գտնուող խորանների վերայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց վրայ Հանգչում է թաղակապ ձեղունը: Առաջի դասի խորանները մի մի Հատ են, իսկ յետի դասինը՝ երեքական, միմեանց վերայ շինուած, բոլորն

*) Առագ Սենեքերիմը Սիւնեաց վերջին թագաւորն էր, վախճ. 1104 թ.

էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ, այնպէս որ աւագ սեղանի հետ՝ այս եկեղեցում իննը պատարագելու սեղան կայ:

Միակ, արևմտեան դուռը սիւնաղարդ է, արաբական կրկնակ կամարով, վերևը մի երկար և նեղ պատուհանով:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Նշան եկեղեցու և Համազասպի Հանդէպ կանգնած է մի փոքրիկ, սրբատաշ քարերով շինուած եկեղեցի: Այս կառուցել է Դեստմեանց ազգից Խաթուն տիկինը, որ Դատի, Տաուշի, Գարգմանի, Տէրունականի և այլ գաւառների տէր Զաքարէի կինն էր, իւր երկու եղբայրների յաճուան յիշատակի համար, Յովհաննէս եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ:

Եկեղեցին քառանկիւնի մի շէնք է, անսիւն: Չորս կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է չորս պատուհանաւոր կաթողիկէն: Եկեղեցին ունի միայն մի պատարագամատոյց սեղան: Մի մի նեղ և երկար պատուհան բացւում են իւրաքանչիւր պատի մէջ: Միակ, արևմտեան դուռը սիւնաղարդ է և քանդակներով եզրափակուած:

Հ Ա Մ Ա Զ Ա Ս Պ

Այս շէնքը կառուցել է 1257 թուին Համազասպ կոչուած Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որի անունով և շէնքը Համազասպ է կոչւում: Որոշապէս յայտնի չէ, թէ սա լինէ եղել: Դուան վրայի արձանագրութեան մէջ ասուած է, թէ . . . շինեցաւ «մեծափառ տունս Աստուծոյ»: Կիրակոս Գանձակեցին էլ զրում է, թէ Համազասպը «շինեաց եկեղեցի Հրաշալի, և տեղի ուր զանգակն կախեն, և ժամատուն մի մեծ և «քանչեւ» (էջ 56), սակայն սա եկեղեցու նմանութիւն չունի, իբր գաւիթ էլ կից չէ մի որևէ եկեղեցու: Ուստի և կարծում են, թէ սա խորհրդարան պիտի լինի, միայն յայտնի չէ, թէ տեղական իշխանների, թէ վանական միաբանութեան համար:

Ամբողջ շէնքը սրբատաշ քարերից է շինուած, երկարու-

Թիւնն է 39 արշին, նոյնքան էլ լայնութիւնը, իսկ բարձրութիւնը 49 արշին: Պատերի հաստութիւնը 8 ոտնաչափ:

Չորս ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ: Չորս սիւնների կամարները միանում են մի մանեկաձև շրջանակով, որի վրայ բարձրանում է ութ անկիւնանի մի գմբէթ, ծալքին չոյսի համար մի մեծ բացուածք: Գմբէթի ութ կողմերից ըւրաքանչիւրը կամարակապ քանդակ ունի, մէջ տեղը մի մի վարդ քանդակուած: Կիսասիւնների կամարները միանում են կամարակապ ձեղունով:

Ամբողջական սիւններն այսպէս են՝ ութանկիւնանի քարէ պատուանդանի վրայ կլորաձև ներքնախարիսխ է զրուած, որի վրայ բարձրանում է $2\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան միակտուր, գլանաձև քարէ բունը, կրելով իւր վրայ ներքնախարիսխի նման կլոր և ապա քառակուսի վերնախարիսխ:

Երեք պատերի մէջ բացւում են մի մի նեղ և երկար, իսկ արևմտեանի մէջ մի կլորակ (rosace) պատուհան, որի ներքև մի կամարակապ զուռն:

Յայտնի չէ թէ երբ և ում ձեռքով այս շէնքի արևելեան պատի մէջ տեղը քանդուած է և չորս աստիճանաւոր սանդուղ շինուած, որով բարձրանում են մի փոքրիկ, առանձին կամարակապ ձեղունով սեղան, ուր կան երկու խորհրդանոց և մի վէմ քար:

Համազասպի մէջ կան մի քանի տապանաքարեր, հետեւալ տապանագրերով.

Այս է հանգիստ Ամի, Սարգսի՝ Խանոտ եւիցու որդւոյն:

Այս է հանգիստ Խիկարին՝ Դիւզոր սուագ եւիցու որդւոյն:

Ջնասուադին ՇՂԴ (1145). մնացածը եղծուած է:

ՊՈՂՈՏԱՆԻ ԳՆԻՒԹ

Ս. Նշան եկեղեցու և Համազասպ կոչուած շէնքի միջև կայ մի պողոտաձև գաւիթ, որ Ս. Նշանի հիւսիսային և արևելեան կողմերը պատելով գալիս է մինչև միաբանների սենեակները: Այս գաւիթը հիւսիսից սիւնապատ որմերով, աղեղնաձև

կամարներով բարձրանալով մինչև Ս. Նշանի հիւսիսային պատուհանը և ապա ցածրանալով միանում է այս կաթուղիկէ եկեղեցու հաստատուն որմերին: Այս պողոտաձև գաւթի ամբողջ յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով: Փաւթի հիւսիսային կողմում գտնուում է Մուկն իշխանաց իշխանի որդի Հոնաւոր իշխանի գերեզմանը, որի վրայ կայ կամարակալ ծածք, իսկ նրա վրայ, գաւթից յուրս, մի փոքրիկ մատուռ, որպէսզի պատարագիչ քահանան այս մատրան սեղանի առաջ կանգնած միջոցին, ոտը ուղակի այս շիրմի վրայ լինի:

Փաւթի մէջ, այս Հոնաւոր իշխանի գերեզմանի վրայ կանգնած է մի գեղեցիկ խաչքար, որի շուրջը զրուած է.

*Ես Հոնաւոր որդի Մկան իշխանաց իշխանի սնտա-
մանակ ելի ի կենաց եւ ի սուգ մեծ թողի ծնաւդաց իմոց.
արդ որք կարդայք, զիս յաղաւթս յեշեւջիք: Ի թուին Հայոց
ՆՅԲ. (1003):*

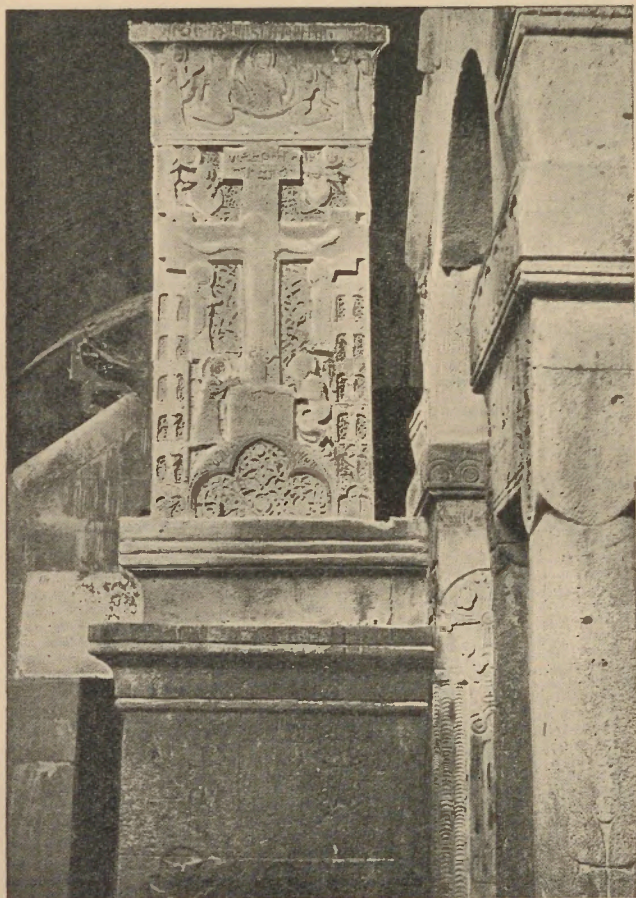
Սրա մօտ մի կարմիր քերուրաքանդակ խաչքարի վրայ զրուած է.

*Քրիստոս ողորմի Վաչէի յիւրում գալստեան. թ. Ռծ:
(1201):*

Այս խաչքարերի առաջ գտնուում են Նշանաւոր իշխանների գերեզմաններ, անտապանագիր ահադին քարերով ծածկուած: Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի եղբօր որդի՝ Թիթփասան իշխանի լայնանիւս տապանաքարի վրայ, պատին կից կանդնած է մի մեծ խաչքար, որ կրում է այն միւսնայն արձանագրութիւնը, ինչ որ կայ Ամենափրկիչ խաչի յետեւի կողմում:

Ե Ր Ե Ք Խ Ո Ր Ա Ն

Համազասպի հիւսիսային կողմը միմեանց կից շինուած են երեք թաղակապ խորան, մի մի պատարագամատոյց սեղանով. մի մի փոքրիկ, նեղ ու երկար պատուհանով, և մի մի դռնով, գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած: Խորանների վրայ կանգնեցրած են մի մի հրաշագեղ խաչքար, որոնցից առաջինի վրայ քանդակուած է Աստուածածինը՝ զրկում Յիսուս, և հրեշտակը խնկարկում է նրան: Սրա յետեւը զրուած է.

Էրեստն Եւ Առնատ-
սկոյն մօն.

Ամենափրկիչ խաչը
Հաղբատում.

Croix à Haghbate.

Ի բուին Հայոց ՈԿ (1211), անուամբն Ասուծոյ եւ Նաւմարինս որդի Սմբատայ՝ բունն Ուխանայ եւ որդիք իմ Սմբատ եւ Վահրամ յուսացաք ի սուրբ Նաւնն Հաղթասայ եւ եղաք ի սեղուոյ աս զգերեզմանս մեր եւ զոր քաղաւորաց քաղաւորն Գեորգի եւ զուսերն նորա Թաւմար վասն շատ ծառայութեան զԾովի սիգելով մեզ էին տուեալ եւ որ անդ զԱրեւունքն շինական եւ զԿեչեւնուքի այգին վասրն Զաւարիայի Զաննեանին եւ Իվանէի արեւասութեան եւ մեր մեղաց բողոքեան. եւ ինքն Յովհաննէս եւ միաբանս ետուն մեզ գնդուոյ Գալստեան պատարագն, եւ զայն աւրն որ մեզ տուած է, ի մեր արդեանց սեղան դնեն. ով խափանէ մեր մեղսցն ինքն է. եւ որ կատարէ, աւրինն յԱսուծոյ:

Երկրորդ խորանի խաչաքարը չկայ, ուստի և յայտնի չէ, թէ ով է կանգնել, միայն դռան ճակատաքարի վրայ գրուած է.

Սուրբ Յարութիւն ազնեա ապաւինելոյս ի քեզ Բարսղի:

Երրորդ խորանի վրայ կանգնեցրած խաչը ներկայացնում է Աստուածածինը բարուրած Յիսուսին գրկում: Սրա էլ յետեւի երեսում գրուած է.

Ի բուին Հայոց ՈԿԹ (1220) յառաջնորդութեան տառն Յովհաննիսի սուրբ ուխտին Հաղթասայ եւ Քուրդս որդի Սմբատայ՝ եղբայր Տեառն Բարսղի շինեցի զեկեղեցիս եւ զպարիսպս ի վերայ հանգստարանի իմոյ վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ ոչ ժամանեցի կատարել, զի կոչեաց զիս Տէր. եւ մեք Սմբատ եւ Ուխան որդիք նորա կանգնեցաք զիսպս եւ աւրինեցաք զեկեղեցիս, որք երկրպագեք յաղաքս ձեր յիշեցեք զմեզ եւ զճնոյս մեր:

Այս խորանների առաջ 14 գերեզման կայ վերոյիշեալ իշխանների տոհմից:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԽԱՆ

Ս. Նշան եկեղեցու Հիւսիսային դռան առաջ, գաւթում, չորս արշին բարձրութեան մի քառանկիւնի պատուանդանի վրայ կանգնացրած է կարմիր քարից մի չափազանց գեղեցիկ խաչքար, որի վրայ քանդակուած է Քրիստոս խաչուած. խաչի ներքեւ կանգնած են Աստուածածինը և Մարիամ Մագդաղենացին և ուրիշ երկու կին, որ չոքած՝ նայում են Յիսուսին: Փրկչական խաչը և պատկերները շրջապատուած են կամարով, իսկ խաչի վրայ նկարուած է ամպ՝ Յիսուսի մերկութիւնը ծածկելու:

Կամարի շուրջը աջ և ձախ կողմում քանդակուած են առաքելներ, որ ձեռքերը վերև բարձրացրած՝ ապշած նայում են խաչուած Յիսուսին: Խաչելութեան պատկերի վերև երևում են երկու ուրուբէն՝ ընդ պատկերներ, որոնք սկիզբ ձեռքերին զալիս են ժողովելու Փրկչի բւեռած ձեռներէց և ոտներէց հոսող արիւնը: Իսկ սրանից բարձր՝ կապուտակ երկնքի վրայ աջ կողմում արեգակը, ձախում՝ լուսինը, երկուսն էլ խաւարած: Փառահեղ խաչը կանգնած է երկրագնդիս վրայ, ուր կայ նա՛ւ Ագամի զլուխը: Երկրագնդի շուրջը փորագրուած է. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեանց, և սրա մօտ. Սուրբ, սուրբ, սուրբ եւ հաւաք, սուրբ եւ անմահ՝ որ խաչեցաւ, ողորմեա Տէր Յովհաննիսի ստացողի սմա:

Իսկ խաչի վերև փորագրուած է՝ «Սա է թագաւոր Հրէից» և «Չեոք՝ ոչ զերկինս արարին՝ տարածեցան ի խաչին»:

Այս միակտուր խաչքարի վրայ դրուած է մի ուրիշ խաչքար, որի վրայ քանդակուած է Քրիստոսի համբարձումը և զրուած է:

Համբարձաւ Ապտոււծ՝ արհնութեանմբ եւ տէր մեր ծայնիւ արհնութեամբ, և սրա մօտը, Փառք Տեառն ի յոնդւոյ իւրում:

Համբարձող Քրիստոսի աջ և ձախ կողմը նկարուած են երկու հրեշտակ, երկու բոցեղէն սուր ձեռքերին, և երկու մարդ՝ սպիտակ հանդերձներով ծածկուած:

Թէ ով է կանգնել այս խաչը երևում է աջ կողմի վրայ եզած հետևեալ արձանագրութիւնից.

Ի թուին 2ԻԲ (1273) յիշխանութան եւ ի տէրութեան սուրբ ուխտի աթաբէգ Ամի սպասաւար պարոն Սաթունի, եւ Տէր Յովնան էս կանգնեցի զխաչս Ամինափրկիչ աւանական պարոն Սաթունին և յիշատակ հոգւոյ իմոյ:

Այս Յովհաննէսը ամփոփուած է Ամենափրկչի առաջ և ունի այս տապանադիրը. «Այս է հանգիստ Տէր Յովնանիսի թուին ՊԻԴ (1375).

Колокольня Ах-
 патскаго мон. Հայրապետի գաւ-
 աւանդ. Clocher du mon.
 de Haghbate.

ՆՂԽԱՐԱՆՈՒՅ ԿԱՄ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Սա գտնուում է Ս. Նշան եկեղեցու արևելեան կողմը և նրան կաթ է մի փոքրիկ զաւիթով: Կառուցել է Յովհաննէս արքեպիսկոպոս խաչենեցին:

Սա մի անսիւն շէնք է. իւրաքանչիւր պատին կից բարձրանում են երկական զեղեցիկ կլիսաքիւներ, իբր նեցուկ այն ռոմանական կամարներին, որոնց վրայ բարձրանում է քառանկիւնի մի շրջանակ, կրելով ութանկիւնանի մի գմբէթ, ծայրը բաց, լոյսը թափանցելու համար: Սրա հանդէպ, յատակի վրայ մի քարէ փոքրիկ աւազան կայ, որի մէջ հաւաքւում է այդ բացուածքից ներս թափուած անձրևի ջուրը:

Պատերի մէջ կան հինգ հատ շաւական մեծ, կամարակապ դարակներ, գրքեր դնելու կամ այլ իրեր պահելու համար:

Միակ, արևմտեան կողմի դուռը շատ պարզ է: Իսկ սրա առաջ կայ մի տապանաքար հետեւեալ տապանագրով. Այս է տապան Ազիզ Մահտեսուն, որ խնու պատճառ սուրբ նկնդեցւոյս վերստին նորոգման:

ՋԱՆԳԱԿԱՆՈՒՆ

Ս. Նշանի և Համազասպի արևելեան կողմը, փոքր ինչ հեռու, առանձին կանգնած է զանգակատունը, որ շինել է Համազասպ արքեպիսկոպոսը 1245 թուին:

Սա որբատաշ քարերով շինուած մի գեղեցիկ շէնք է, քառանկիւնի. 16 արշին երկարութեան և նոյնքան լայնութեան:

Ջանգակատան իւրաքանչիւր կողմը ուղիղ անկիւնով ներս է ընկած, կրելով իւր վրայ մի գեղաքանդակ կամար: Իւրաքանչիւր պատի վրայ կայ մի գեղեցիկ, քանդակներով շրջապատուած, երկար և նեղ պատուհան:

Գմբէթը հանգչում է եօթ գեղեցիկ, կոլոր սիւների վրայ և կրում է մի քանի զանգակներ:

Ջանգակատունը ներքուստ անսիւն է. արևելեան կողմը կան երկու խորան պատարագամատոյց սեղաններով: Սրանց

կողքից մի քարաշէն, նուրբ սանդուխտ բարձրացնում է մի ուրիշ խորան, որի կողքից մի ուրիշ քարէ սանդուխտ հանում է մի սրահ: Այստեղ չորս ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորուող կամարների տակ չորս խորաններ կան, նուիրում չորս Աւետարանիչներին: Իսկ սրա վրայ բարձրանում է դմբէթը:

Ջանգակատունը ունի միայն մի դուռն, արևմտեան կողմից, որ կամարակապ է և սիւնազարդ:

Ջանգակատան առաջ կան գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսի վրայ կարդացւում է հետևեալ տապանագրերը.

Մի օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ. Արծանս այս վսեմական է Սուփեստոսի Սարկաւագի:

Կիրակոս Գանձակեցու ասելով սրա մահը պատահել է 1109 թուին: Սրա մօտ կան ուրիշ երեք օրօրոցաձև գերեզմանաքարեր, առանց տապանագրերի: Սրանցից մինը Կիրակոս Գանձակեցու ասելով Մխիթար Գոշի աշակերտ Թորոս վարդապետինը պետի լինի: Ջանգակատան դռան հարաւային կողմում գտնւում է Յովհաննէս վարդապետ Երզնկեցու, Պլուզ մականունաւածի գերեզմանը, որի վրայ հասարակ փոքրիկ քար է ձգած, վերան փոքրիկ դաւազան և խաչ, վերևում՝ վեղար քանդակուած, առանց մի որևէ տապանագրի: Եփրեմ կաթուղիկոսը կանգնել է 1824 թուին մի օրօրոցաձև տապանաքար՝ այս տապանագրով.

Արծան մահու՝ Երզնկեցոյ,

Յովհաննէսի՝ Ժորժորեցոյ,

Սա ժիր մշակ՝ Եկեղեցոյ,

Սուրբ վարդապետ՝ Ազգիս մերոյ:

Արդ մականուամբ՝ Պլուզ կոշի,

Աստ ի Հաղբատ՝ ի կենաց զրաւի,

Իսկ ի գալ սոտ՝ Տեսողն Եփրեմի,

Հայոց մեծի՝ Հայրապետի,

Վասն հոգւոյի՝ յիշատակի

Կանգնէ զտապանս յայսմ՝ ամի:

Թիւ մահուան 1326. Թիւ նորոգման տապանաքարին 1824-ն:

Սրա մօտ կայ մի տապանաքար, առ սնց թուականի, հետեւեալ տապանագրով. Հաւրն մերոյ հոգեւորի Դաւթայ վարդապետի Բոքայրեցոյ է տապանս. յիշեալ ի Տէր սուրբս:

Մի ուրիշ տապանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Պետրոս հայրապետին թ. 270. (1491).

Սրա մօտ.

Կիւրակոյ եպիսկոպոս տեղոյս. ՌՀԸ (1609).

Սրա մօտ՝

Այս է հանգիստ Կուսակոթն Ղուկաս քահանային. թվին Ռ. (1551):

Ջանգակատան Հարաւային կողմով.

Արձան մահու կրօնաւորի,

Աստուածատուր վարդապետի.

Տեղեալ էր սա Շինողեցի.

Ի կէսօրեայ իւր հասակի

Յայտմ աշխարհէ առ Տէր փոխի:

Ի 1842 ամի.

Սրա մօտ՝

Արձանս այս Պետրոս վարդապետի,

Սա յորջորջի Սուրգուի որդի.

Գիւղեալ քնիկ Շինողեցի,

Ի քաղում ամս ջանասցի

Եւ զիմ տապանս այսր եղի,

Եւ որք դիպիք՝ տուք ողորմի:

1846 ամի:

Փոքր ինչ հեռու, մի հին խաչքարի վրայ. ՆՀԲ թուին (1023) Ես Մակարոս անարժաւ... կանգնեցի խաչս յաւգնակահուծիւն հոգւոյ իմոյ:

Ջանգակատան Հարաւային կողմը գտնուող մի գերեզմանաքարի վրայ նկարուած է մի կնոջ պատկեր, բերանը շորով փաթաթած, մաղբրի հաստ հիւսը աջ ուսի վրայով իջնում է մինչև գօտին. ձեռքին մի օրթ բռնած: Պատկերի շուրջը սիւնազարդ կամար է, վերև գրուած է Խոսրոովի... տապան,,.

Արևելեան կողմում երկու խաչքար կան, որոնցից մինի վերայ՝

Թվ. ՊԶԻ. (1435) Սուրբ Նշան՝ Տէրունական

Դաւիթ քահանայի լեր աւանական:

Միւսի վրայ.

Աստուած ողորմի Դաւիթ վարդապետին ԶԺԱ (1502),

Զանգակատան դռան մօտ է Հաղբատի վերջին առաջնորդ Զաքարիա արքեպիսկոպոս Գուլասպեան Բէհրուտեանցի շերիմը, որի տապանաքարի վրայ փորագրուած է եպիսկոպոսական թագ, խաչ և գաւազան, և հետեւել խօսքերը.

Հին անեղին ժիր պաշտօնակիր.

Տէր Զաքարիա րաբուն անպատիր.

Հովիւ քաջակիրթ աշխոյժ եւ ընտիր,

Արքեպիսկոպոս Էջմիածնի ձիր:

Քարոզ սուրբ տառից անխոնջ անձանձիր

Փառաց Արամեանց յար խուզախնդիր.

Զարմին Գուլասպեանց վեհ արձանագիր,

Տոհմին Բէհրուտեանց ուստ վայելչադիր:

Այլ ահ, եւ աւաղ տունկդ քարեդիր,

Զիա՞րդ գօսացար մորշ սաղարթակիր,

Ինչեքեակ հնգիւք տիօք ծաղկածիր

Ելեր ի կենացս կեանս յանախտակի:

Յետնորդք յարգութեամբ ելցեն ի խնդիր,

Աւաղ զի յարդեացս յանգէտս կացիր.

Ողբով անդադար հեծէ վշտակիր

Ժառայ քո Գրիգոր եւ եղբայր կրտսեր.

Այլեւ աղեխարշ դառն արտասուալիր,

Հնծայէ դրուագս եւ զեղերագիր:

Ի 1835 ամի Յունիսի 5 աւուրն:

ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ (ԶԻԹԱՀԱՆՔ)

Զանգակատան հիւսիսային կողմը դռնուում է սեղանատունը: Սա նույնպէս սրբատաշ քարերով շինուած մի զեղեցիկ, մեծ շէնք է, 43 արշին երկարութեան և 13 արշին լայն:

նութեան: Ներքուստ երկու գեղեցիկ սիւներով և սրանց վրայ բոլորով կամարով բաժանուած է երկու մասի, որոնցից իւրաքանչիւրը վեց կիսասիւնների վրայ կամարներ տալով վերջանում է նախ քառանկիւնի և ապա ութանկիւնանի բաց գմբէթ-լուսամուտով: Արևելեան պատի մէջ կայ մի կամարակապ ներսանկուած, ուր մի գեղեցկաքանդակ խաչքար է կանգնեցրած: Դուռը սինազարդ է, կամարակապ և երկու կողքերին ունի մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան:

Յետին ժամանակներում այս գեղեցիկ շէնքը ճիւղահանք են դարձրած եղիլ, որի քարը մինչև այժմ էլ ընկած մնում է, իսկ այժմ յարդանոց է:

Պ Ա Ր Ի Ս Պ

Հաղբատի վանքը շրջապատուած է մի հաստ, բոլորակաձև պարիսպով, որ ունեցել է վեց աշտարակներ: Պարսպի երկարութիւնն է արևելքից արևմուտք մօտ հարիւր արշին, իսկ լայնութիւնը՝ ութսուն և հինգ արշին: Ունի երկու կամարակապ դուռն, որոնցից փոքրը բացուած է դէպի գիւղը, իսկ մեծը՝ արևելեան կողմը, դէպի աղբիւրը: Այս պարիսպը յայտնի չէ թէ ու է շինել, միայն ժԳ դարում Հայոց իշխան Սմբատի որդի Քուրդը ընդարձակել է հիւսիսային կողմից դէպի արևելք, իսկ արևելեան դուռը շինել է Համազասպ եպիսկոպոսը, ինչպէս ցոյց է տալիս պարսպի մէջ եղած փոքրիկ խաչքարի արձանագրութիւնը. Ի թուին ՌՂՆ (1246) յառաջնորդութեան տեսան չամազասպայ շինեցաւ...

Ս Ղ Բ Ի Ի Ր Ն

Վանքի պարսպից դուրս, արևելեան կողմը գտնուած է սառնարակ ջրի աղբիւրը, որ սուրբ Լուսի լեռուից խողովակներով գալիս թափուած է հինգ քարէ աւազանների մէջ, որոնց վրայ գեղեցիկ կամարներով քարէ սրահ է շինուած. մօտն էլ մի փոքրիկ լճակ, ուր հաւաքուած է ջուրը՝ պարտէզներին ջուր մատակարարելու:

Այս աղբիւրը շինողը լիշատակուած է սրահի կամարի վերայ այսպէս. *Ի թուին 2Է (1258) Հաստատուած կամարահապս ի Հայր Եովհաննիսէ ի հալալ ընչից իւրոց, որում ողորմնացի Բրիստոս՝ տալով հոգւոյ նորա ի լուսնդէն յարկաց եւ յանմահական ջրոյն. Ամէն:*

Աղբիւրից երկու վերտ հեռու, գէպի սուրբ Լուսի լեռը գտնուում է աղբիւրի քարաշէն աւազանը, որ շինել է Եփրեմ կաթողիկոսի հետ Հաղբատ եկած Անտոն արքեպիսկոպոսը, ինչպէս երևում է շինուածքի վրայ եղած հետեւեալ արձանագրութիւնից.

*Ձովացուցէ Տէ'ր զհոգին
Անտոն արքեպիսկոպոսին.
Աստի մինչեւ ահան տեղին
Նոր նորոգեաց արդեամբ անձին.
Տեղեաւ էր սա Երեւանցի
Բնիկ միաբան Էջմիածնի.*

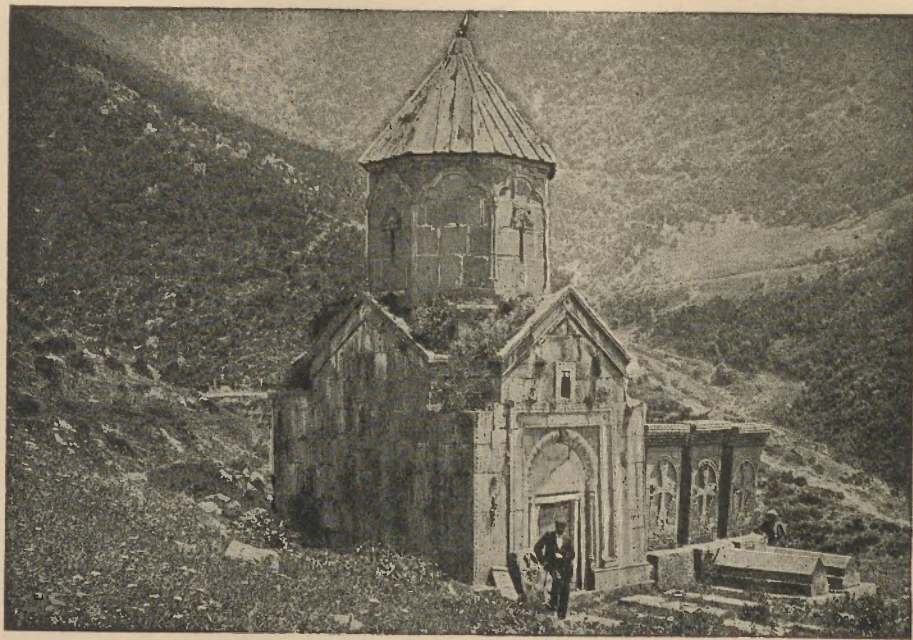
'ի 1827 ամի:

Այս ջրից մի փոքրիկ մաս տարուած է վանքի պարսպի մէջ:

ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏՈՒՆ

Աղբիւրից բարձր մինչև Կուսանաց անապատը, փոքրիկ հարթ բլրակի վրայ գտնուում է հասարակաց գերեզմանատունը, ուր կան երկու փոքրիկ մատուռների աւերակներ: Արևմտեան կողմը երկաստիճան բարձր պատուանդանի վրայ կանգնած է մի գեղեցիկ, կապուտակ խաչքար՝ Սուրբ Սարգիս անունով, որի թիկունքին գրուած է՝ *Շնորհին Աստուծոյ եւ Յակոբ եւ Մարգարէս յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ՝ կանգնեցաք զսուրբ Սարգիս բարեխաւս մեզ եւ Մխիթար վարդապետին Բորայրեցւոյ եւ Հաւր Բարսեղի եւ ննջեցելոց մերոց: Որք երկրպագէք Բրիստոսընկալ սուրբ նշանիս զմեզ յաղաթս յիշեալիք ի Տէր. Յիշողըդ աւրհնիք ի Տեառնէ. ի թիւս 2Դ *).*

*) 1275.

Дѣвичій мон. въ Ахпатѣ. Чтл. шѣшц. Հայրապետի. Couvent de femmes à Haghbate.

Այս խաչի առաջ միմեանց կից Հինգ գերեզմաններ կան, որոնցից երեքի գերեզմանաքարերը օրօրոցաձև են, առանց տապանազրի:

Բազմաթիւ գերեզմանների վրայ կանգնած են կամ խաչաքարեր, կամ օրօրոցաձև և կամ տափարակ գերեզմանաքարեր, որոնցից միայն քչերի վրայ կան տապանազրեր. սրանցից նշանաւոր են՝ Ի թուին Ոծ.Ձ (1207) կանգնեցաւ նշանաւ տէրունական ի վերայ հանգստարանի պատուական քահանային Գրիգորոյ, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս:

Ի թուիս ՈՁ (1231) կանգնեցաւ Խաչս ի վերայ հանգստարանի սուրբ քահանայի Յովհաննիսի եւ նորին հարազատի Գրիգորոյ եւ Սողոմոնի եւ այլ ընտանեաց նորին եւ եղբար որդեաց Ատոմայ եւ Արքահամոյ, որք երկրպագէք, յաղաւթս յիշեցէք:

Ի թուիս ՈՂ.Ձ (1247) կանգնեցաւ Խաչս ի վերայ հանգստարանի անպիտան արեղայիցս—Անդրէասի, Պաւղոսի եւ Յովսէփայ, որք երկրպագէք յաղաւթս յիշեսցիք:

ԿՈՒՍՆՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ

Վանքից դէպի արեւելք, մօտ մի վերստ Հեռաւորութեամբ, աղբիւրից և գերեզմանատնից բարձր, Տէրունական լեռան ընտորոտում գտնուում է մի փոքրիկ, գեղեցիկ եկեղեցի, որի Հիմնադիրը յայտնի չէ, միայն Հետեւեալ արձանագրութիւնները պահել են վերանորոգողների անունները.

Դռան ճակատակալ քարի վրայ. Ի թուին ՌժԻԵ*) քարեալաշտ սզատ յազգաց Եկուլեանց մեծահաւատ Ջալմ որդի Շահ-Ղուլունի՝ ողորմած ամուսնաւ իւրով վերստին նորոգեաց զտաճար Տիրամօրն:

Մի գերեզմանաքարի վրայ.

Թուին ՌՃԼ (1681). Այս է տապան Սարգիս վարդապետին՝ ազգաւ Խոցիկեցի եւ նորոգող սուրբ եկեղեցոյս.

Այս եկեղեցին, որ Կուսանաց անապատ է եղել, մի զբմբէթաւոր, անսխն շէնք է, մի պատարագամատոյց սեղանով,

*) 1676 Փրկչ.

առանց խորանների: Չորս փոքրիկ և նեղ լուսամուտ, զմբէթի նոյնչափ երկար և նեղ լուսամուտների հետ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ: Միակ, արև-մտեան զուռը սիւնազարդ է և կամարակապ:

Անապատը շրջապատուած է պարսպով, որի մէջ կան կիսաւեր սենեակներ և մի դադարած աղբիւր:

Եկեղեցու դռան մօտ, հարաւային կողմում երեք դամբարան ամփոփում են Հաղբատի նշանաւոր արքեպիսկոպոս Յովհաննիսի և Գէորգի նշխարները: Տապանաքարերը դադաղաձև են, որոնց առաջ կանգնեցրած են մի մի գեղեցկաքանդակ խաչքար.

Սրանց վրայ գրուած է.

Այս է հանգիստ Տեառն Յովհաննիսի:

Այս է հանգիստ Տեառն Գէորգայ:

Երրորդ խաչքարի վրայ տապանազիր չկայ:

Արևմտեան կողմը կան նոյնպէս երկու մեծ գերեզմանաքար, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Արձանս այս վսեմական՝ է Սոփեսոսի Տէր Սեփանոսի, կազմեալ ի տէր Յովհաննիսէ Բուրդուղէոյ իւրոյ ի թիւս ՌԶԳ (1125), յաւաքս յիւրեղէ վասն Տեառն.

Թէ Տէրունական և թէ Սուրբ-Լուսոյ լեռան գաղաթին կան մի մի փոքրիկ մատուռ, որոնց դռները առաջ կան մի մի գերեզման, առանց տապանազրի. աւանդաբար ասում են, թէ սրանք ճգնաւորների տեղեր են, և շատերն ուխտ են զընում այդ տեղերը:

ՍՈՒՐԲ ԶՕՐԱՎԱՐԲ

Վանքի պարսպից հարաւ, Սեդիկ գետակի մօտ, մի հարթութեան վրայ գտնւում է մի աւերակ եկեղեցի իւր դաւթով, որի դռան վերև գրուած է.

Կառաւ Նախախնամողին Ասուծոյ եւ յառաջնորդութեան Տէր Յովհաննիսի ի թուին Հայոց ՉԻԸ *) եւ Բարսեղ Բ. հանայ կանգնեցի զսուրբ Զաւրավարս, եւ շինեցի զխորանս լուսոյ յանուն սրբոցս մե-

*) 1279 Փրկչ.

ծաւ ջանիւ եւ քրտնամուխ անձամբ իմով՝ ի փրկութիւն հոգւոյ, եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց եւ սնուցողացն...

Եկեղեցու մօտ կան մի քանի գերեզմաններ, գեղեցիկ խաչքարերով, և մի գիւղատեղի:

ՋԳՐԱԶԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վանքի պարսպի հարաւ արեւմտեան կողմը, զրոյց, զիւղին մօտիկ, մի հարթութեան վրայ, գտնւում է մի սակաշէն, օրօրոցաձև, փոքրիկ մատուռ, անսիւն և միայն մի պատարագամատոյց սեղանով: Արեւմտեան պատի բարձրում քանդակում է մի խաչ, կողքերին մի մի աղաւնի, վերև մի մի բլիթ կամ վարդ. ներքևում բացւում է միակ դուռը՝ երկու կողմից սիւնազարդ կամարների մէջ ամփոփուած մի մի գեղանկար խաչերով զարդարուած: Սրա վերև մի երկար և նեղ պատուհան կայ, որից բարձր քանդակուած է մի բազէ, ճանկերում մի աղաւնի բռնած:

Դռան ճակատի կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Ի ՈՒՂԻ *) Եւ Սեւանայ ցուտոս աղախին Քրիստոսի վերսին շինեցի զսուրբ Ասուածածինս՝ որ խախտեալ եր'ի հիմանց վասն մեր հալութեի գերեզմանացս. եւ ինձ ետուն երկու պատարագ զԱւետեաց Ասուածածին եւ Միկասայ աւուրն ի կենդանութեան իմում՝ Դաւթի. եւ յես իմ մահուան՝ ինձ ով խափանե՝ Յուդայի կցորդ ե եւ մեր խղճիս սեր. ամեն.

Եկեղեցու դռան մօտ տասերկու գերեզմանաքար կայ, որոնցից միայն երկուսի վրայ «Դաւիթ» և «Հասան» անուններն են փորագրուած:

Աւանդաբար պատմւում է, թէ Հաղբատի վանքի այս կողմի դուռը միաբանութիւնը փակել է տուել, և այս մատուռի մօտ կեցողը «Չիգրու» շինել է տուել այս մատուռը, որպէսզի ստիպուած չլինի վանքի միւս դռնից եկեղեցի գնալու, ուստի և այս պատճառով եկեղեցին կոչուել է Ջիգրաշէն:

ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿԻ

Հաղբատ զիւղի արեւմտա-հարաւային կողմում, Ջղացաձորի ճանապարհէն կիւյ մի փոքրիկ մատուռ սուրբ Աստուածածնի

*) 1195 Փկրչ.

անունով, որ այժմ սուրբ Սիրակի է կոչւում: Սրա մօտ, մի մեծ պաղուանդանի վրայ, բարձրանում է մի գեղեցիկ խաչքար, որի վրայ արձանագրուած է.

Յանուն Ասուծոյ եւ անպիսան Սարգիս կանգնեցի ի հիմանց զսանար սրբոյ Ասուածածնիս. արդ աղաչեմ զընթերցողսդ եւ զամենեանդ՝ որ երկրպագիցեմ սրբոյ Ասուածածնիս յիշեսցիք յաղաւթս ձեր զճնողսն իմ, եւ զիս զվերագրեալսդ անուն. եւ Ասուած զձեզ յիշեսցե. ամէն. Ո՛հ բուհն*):

Եկեղեցու շուրջը կայ մի հին գերեզմանատուն, ուր խաչքարերը կոտորտուած կամ տարուած են և մնում են նրանց պատուանդանները:

ԱՌԱՋԱՆԻՍ ԵԿԵՂԵՅԻ

Հաղբատ գիւղի հիւսիսային կողմում կայ մի կիսուեր եկեղեցի, Սուրբ Սիոն անունով: Ժողովուրդն սրան «Առաջադէմ եկեղեցի է» կոչում և բացատրում է այս անունը նրանով, իբր թէ սա վանքի բոլոր շինութիւններից առաջ, Լուսաւորչի ժամանակ է շինուել:

Եկեղեցու շուրջը կան խաչքարեր, որոնցից մի քանիսի վրայ կան հետևեալ արձանագրութիւնները.

'Ի բուհն ՆԾԴ *) ի հայրութեան Սիմեանի եւ Աբանագիկե եւ Փիլաքսոն կանգնեցաւ զսուրբ իսաչս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց եւ ամենայն երկրպագուաց իւրոց եւ յաւգնականութիւն քաղսւորին մերոյ Դաւթի:

Մի ուրիշի վրայ.

Զնորհաւն Յիսուսի հրամանաւ Տէր Յովանիսի գրեցաւ եւ գիրս յիշատակի... եղբարց Անդրէի, Դանիէլի, Տիրաննոյ, Գորկայ 'ի հալայ արդեանց մեր շինեցաւ զսուրբ Սիոնս բարեխաւս առ Քրիստոս մեզ եւ ծնողաց մերոց. եւ ընծայեցաւ ի սմա Դձ սպիտակ, զնաճեղին հացագոմս Ռձ... Գանձահանքն.

Մեն մի խաչաւզնէիւ զմեզ յիշել.

Սրա ներքև.

Այլ եւ ինն պատարագ մեզ. գ. ի Ծննդեան. գ. Զատիկն. սուրբ Խաչին. կատարիչն աւրհնին յԱսուծոյ. ով խափանէ դատի ի Տեառնէ: Ես Տէր Յովհաննէս Զափանգասակի զիմ եղին ալ ի սուրբ Սիոնս

*) 1188 Փրկչ.

*) 1005 Փրկչ.

սվաք. ով հաւառակի կամ խափանել ջանայ. կապած է յԱսուծոյ, եւ մեր մեղացն տէր է:

Հաղբատից արեւմուտք, ձորի ճանապարհի վրայ, կայ մի գեղեցիկ խաչքար, հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ եպիսկոպոսիս Հաղբատայ... եւ... կանգնեցի զխաչս. զիս եւ զճնողսն իմ եւ զԴրիգոր յիւեցեք ի Քրիստոս. ի թուին 2Դ (1255) կանգնեցաւ սուրբ Սարգիս:

Մի ուրիշ խաչքար էլ կանգնած է զիւղից բաւական հեռու, դէպի Հիւսիս, Խրամաձորի ճանապարհին և ունի այս արձանագրութիւնը.

Յառաջնորդութեան Տեառն Յոհանիսի՝ եւ Մխիթար սպասաւոր սրբոյս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ ծնողաց իմոց, եւ եղբաւորդոյ իմոյ Սարկաւազին. որք երկրպագեք, յաղաքս յիւեցեք:

Հ Ա Ղ Բ Ա Տ Ա Չ Ո Ր

Հաղբատ գիւղից դէպի արեւմուտք իջնում է փոքր ի շատէ Հարթուած մի ճանապարհ, որի վրայ տեղ տեղ խաչքարեր են կանգնած, որոնցից մինը «Կոտրած բէմ» է կոչւում և ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ի թուին ՌԾ (1201) եւ Թումայ անաթան քահանայ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս... ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբարց որք երկրպագեք յիւեցեք ի Քրիստոս:

Սրանից ներքեւ գտնւում է Հաղբատաձորի գերեզմանատունը, ուր բացի մի քանի սրբատաշ խաչքարերից, կայ նաև «Ազուսի տապան» անունով յայտնի փոքրիկ գերեզմանը *):

Այս ձորը պատած է այգիներով, որոնցից երկուսը պատկանում է Հաղբատի վանքին: Իսկ քարաշէն կամուրջից վերեւ գտնւում է վանքի ջաղացատեղին, ուր կայ մի փոքրիկ մատուռ, և սրա մօտ, դետի ափն, մի գեղեցիկ խաչ, որի վրայ արձանագրուած է, թէ 1086 թուին Հաղբատի առաջնորդ Տէր Սարգիսը շինել է մի ջրաղաց և տնկել մի այգի:

Բացի սրանից կան նաև մի քանի ուրիշ գեղեցիկ խաչքար, որոնց վրայի արձանագրութիւնները գետեղուած են արծաթադրութիւնների բաժնում:

*) Այս մասին տես հաւատքի բաժնում.

ՎԱՆՔԻ ՍՐԵՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հաղբատի վանքում նախկին բազմաթիւ սրբութիւններից մնացել է միայն Ս. Նշանը, որ պահւում է Համանուն եկեղեցում ամենայն զգուշութեամբ: Սա խաչափայտի մասն կրող մի ականակուռ խաչ է, արծաթապատ պահարանի մէջ: Պահարանի վրայ քանդակուած են Քրիստոսի գերեզմանը և եօթ սրբերի պատկերներ, իսկ լետևի կողմում արծա- նազրուած է.

Յեռ աւերման աշխարհին վրաց ի պարսիկ Աղա Մահմադ խա- նէն ի քվին Հայոց ՌՄԽԴ հրամանաւ Ռուսաց Կայսրուհւոյն Եկատ- րինէի ընդ զօրացն նորին եկի ի հայրենի աշխարհն իմ սակս օգնու- քեան եւ չոքայ ի յերկրպագութիւն վանօրէիցն մերոց Հաղբատու եւ Սանահնու, զսեւի զամալութիւնս նոյա եւ զյափճակութիւնս սուրբ Նեանին Հաղբատու, ուսի կազմեցի զպահարանս եւ եղի ի սմա զիմ նշանիս մասն ի կենաց փայտէն եւ զայլ մասունս սրբոց եւ ընծայե- ցի Հաղբատու սբ. Նեան վանիցն ի յիշատակ ինձ յելից աստի եւ նախնւոյն իմոյ Զաքարիա ամիր Սպասալարին Հայոց եւ Վրաց. նաեւ ծնողացն իմոց Զիօշ-բեգին եւ պատրոն Քերեւանին. եւ իշխանագնեայ եղբարցն իմոց Սուխեւին, Բեթանին եւ Փարսադանին եւ բարեւաւիդ որդւոց եւ դստերաց նոցին՝ իսկ որք կարդայք յիշեցեմ յաղօթս զՍա- նահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց Յովսէփ Արեւալսկոպոս՝ առաջ- նորդ Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին, հիմնադիր երկուց Բա- դաբանց Նոր-Նախիջեւանու եւ Գրիգորիպօլու յամի Տեառն 1797 եւ քվին Հայոց ՌՄԽԶ. ի Մոսկով. ձեռամբ Դաւթի Ոճրեանի:

Այս Աւագ Սուրբ Նշանի խաչի մէջ ամփոփուած խաչա- փայտի մասն այն խաչափայտի մասիցն է, որ « Հռիփոիմ՝ ն բերեց Հայաստան Տրդատ Թագաւորի ժամանակ, և մի առ- ժամանակ Վարադայ լեռան մէջ Թազցնելու պատճառով կո- չուեց Վարադայ խաչ *): Այս խաչի մի մասը վաղուց ի վեր գտնուում էր Բագրատունեան նախարարական տան մէջ և որբու- Թեամբ պահպանուում էր իբրեւ Բագրատունեաց տան պաշտ- պան: Որդուց որդի անցնելով այս խաչը՝ ստացաւ Բագրատունի

*) Ճառ ս. խաչին Զաքարիայ եպիսկոպոսի Բէհբութեանց, ձե- ռագիր Գյ. Լբ. և Հաղբատի «Կարմիր Աւետարան»-ի յիշատակարանը: Յիշ. Երզնկեան Հնախօսական տեղ. Հաղբատայ. եր. 79: Վերոյիշեալ Կարմիր Աւետարանը այլևս չկայ Հաղբատում:

Աշոտ Ողորմածը, որի բարեպաշտ ամուսին՝ Խոսրովանոյշ Թագուհին 967 թուին կառուցանելով Հաղբատի վանքը, ընծայեց նրան այս տուհմական աւանդը, որի անունով և եկեղեցին կոչուեց Աւագ սուրբ Նշան:

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ՈՒՆԻ

- 1). Յիսուն և մի դեսեատին վարելահող:
 - 2). 1500 դ. արօտատեղի և անտառ: Կալուածատէր Բարաթով վրացին տիրապետած լինելով այս հողը, վանքը յետ է պահպանջում դատաստանական կարգով:
 - 3). Երկու այգի:
- Վանքը պահպանում է մի վարդապետ:

Ք Ո Ր Ա Յ Ր

Այս, ճարտարապետական տեսակէտից շատ նշանաւոր մենաստանը գտնւում է Քոբերաձորում, որ տարածւում է Գեբեղ գետի ձախ ափին, Իգահատ գիւղից ներքև: Լօռու բարձրաւանդակի լանջը տեղ տեղ դարատափեր կազմելով իջնում է մինչև Գեբեղ գետի ափը, որին մօտիկ և նրան ուղղահայեաց ձգւում է Քոբէրի բաւականին խոր ձորը, որի մէջ կան մի քանի արհեստական անմատչելի քարայրեր: Սրանցից մինի միջից, զրեթէ տասն սաժէն բարձրութիւնից վայր է գլորւում մի յստակ վտակ, գեղեցիկ ջրվէժ կազմելով: Ահա այս ջրվէժի մօտ, սաղարթախիտ ծառերով պատած մի փոքրիկ, պարսպապատ Հարթութեան վրայ կանգնած են սրբատաշ, հրաշալի և մեծ եղեղեցին, իւր գաւթով, երկու փոքրիկ մատուռներ, մի գանգակատուն և մի ընդարձակ շինութիւն:

Մեծ եկեղեցին սրբատաշ քարով է շինուած. 4 սաժ. 5 վեր երկ. 5 արշ. 6 վերշ. լայն. և 7 արշ. 5 վեր. բարձ. ունի: Այժմ միայն մնացել են արևելեան պատը և եկեղեցու ու դաւթի միջնորմը, որոնք զարդարուած են գեղեցիկ կամար-

ներով, խաչքարերով, ծաղկանկար պատուհաններով: Եկեղեցիներ քուստ անսխն է եղել, Հիւսիսային կողմում կայ մի խորան, իսկ հարաւայինում՝ ոչ: Սեղանը բոլորակաձև է, երկու սրբատնով և երեք նեղ և երկար պատուհանով: Եկեղեցու մէջ կան մեծ մեծ տապանաքարեր, հարաւային կողմում բացւում է մի դուռն դաւթի մէջ, որ կամարակապ է և արևելեան ու հարաւային կողմերում ունի երկական կամարակապ բացուածքներ՝ երկու կեղծ և երեք ամբողջական ութանիստ սիւնների վրայ բոլորուած: Ֆատակի վրայ կան գերեզմանաքարեր: Գաւթին կից կայ մի կամարակապ, փոքրիկ խորան, պատարաշամատոյց սեղանով. այս շէնքը դեռ ևս կանգուն է, և պատերի վրայ կրում է վրաց մետրովբեան տառերով գրուած մի արձանագրութիւն: Իսկ եկեղեցու արևելեան կողմում կան երկու, միմեանց կից, մինը կիսաւեր, իսկ միւսը կանգուն, փոքրիկ. թաղակապ մատուռներ, պատարաշամատոյց սեղաններով: Սրանց վրայ կայ մի քանի հայերէն, եղծուած արձանագրութիւններ, որոնցից կարելի եղաւ կարդալ հետևեալը.

† Քս ած յիշեա զՄարիամ եւ զՌուսուգան ի գալսեան ԲՈՒՆ.

ՈՒՅ *) եւ Մարիամ դուստր Կիւրիկէի քաղաւորի յազգէ Ռագրասունի շինեցի զսուրբ կաթողիկէս աւգնութեամբ Բիւր իմո Ռուսուգանա յիշասակ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ հաւաքիւր մերո Ռուսուգանա եւ եղբաւր մերո Մբասա ուր Էրկրպագէ Բրիւսոսի ի սուրբ Բաւարանիս յիշեսցիք ի Բրիւսոս զի վասն նեղութեան սեղոյս ԵԱՍ աշխատեցանք (ցաւ):

Ջանդակատունը բարձրանում է գաւթից փոքր ինչ հարաւ արևելք, ձորի անմիջապէս լանջին: Սա մի քառանկիւնի, կամարակապ շէնք է, բոլորակաձև սեղանով և երկու մեծ սրբատնով. ունի երեք պատուհան և մի դուռն, որի աջ կողմում վրաց մետրովբեան տառերով երկու ընդարձակ արձանագրութիւն կայ: Ջանդակատան մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր և գինու կարստներ: Այս շէնքի վրայ բարձրանում էր ութ գեղեցիկ սիւններ, կրելով ռոմանական կամարների վրայ մի զըմբէթ, որտեղից երբեմն կախուած են եղել զանգակներ: Ինչպէս լսեցի, այս զմբէթը մօտ ժամանակներս փուլ է եկել:

*) 1153 Փրկչ.

Ջանգակատան վրայ եղած արձանագրութիւններէց՝ մինի իմաստն այն է, թէ Ջանշահի որդին, աղիւտանտների պետը, Դիորդի անունով ճղնաւորը, Ամոջի սուրբ Զուշանի օգնութեամբ շինութիւններ և վերանորոգութիւններ է արել. իսկ երկրորդի մէջ ասուած է, որ 1295 թուին... Ես անարժան Մխարգրձէլս, որդի Ջանշահի, աղիւտանտների պետ, և իմ ամուսինս Վանանէն, դուստր աթաբէկ և ամիր սպասալար Սաթունի, մենք արժանի Համարուեցանք կառուցանելու այս զանգակատունը և այս դամբարանը, որ մերն է, չափազանց դժուարին Հանգամանքների մէջ... ¹⁾

Ջանգակատան մօտ գտնուում է սրբատաշ քարից շինուած մի ընդարձակ շէնք, որ յայտնի չէ, թէ ինչ է եղել: Սա 17 արշ. երկ. 12 արշ. լայն. և մօտ 7 արշ. բարձրութիւն ունի: Երկու կողմում չորսական կիսաօւլնների վրայ բոլորում են պատին կից կիսակամարներ, որոնց մէջ բացւում են երեք մեծ և երեք փոքր և նեղ պատուհաններ:

Հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի մեծ, լայն դուռն, որի երկու կողմը ներքուստ կայ մի կամարակապ և մի քառանկիւնի խորշ: Այսպիսի մի խորշ էլ Հարաւային պատի մէջ կայ: Ձեղունը քանդուած է: Այս սրահի մէջ ծառեր են բուսած:

Քոբայրի եկեղեցու մասին կան հետեւեալ տեղեկութիւնները.

Այս վանքը, ինչպէս երևում է մատուռի վրայի վերոյիշեալ արձանագրութիւնից, շինել է Կիւրիկէ Բ. Թաթաւորի դուստր Մարիամը 1153 թուին:

Ջաքարէ սպասալարի որդի Ջանշահը թաղուել է Քոբայրում: ²⁾

Այստեղից է եղել Գաւիթ Քոբայրեցի ³⁾ մատենագիրը Փ. Դարում, որ մի քանի աստուածաբանական մեկնութիւններ ունի:

Այստեղ ճղնում էին Փ. Դարում խորասու և Մարիամ Թաղաւորազն կանայք, որոնց զղուշական խրատներ է գրում Հաղբատից Յովհաննէս սարկաւազ կոչուած վարդապետը: ⁴⁾

¹⁾ Brosset: Voyage archéologique. Sixième rapport p. 138.

²⁾ Կիր. Գանձ. Մոսկուա 237.

³⁾ Անդ. եր. 99.

⁴⁾ Վարդան Բարձր. եր. 122.

Քոբայրից ցածր դէպի Հարաւ կայ մի փոքրիկ մատուռ, առանց մի որեւէ արձանագրութեան: Տեղացիները պատմում են, թէ մի ոմն Չիթախեան այս ձորով անցնելիս սպանուել է և թաղուել այս մատուռի մօտ, որի պատճառով և մատուռը մինչև այժմ էլ կոչում են Չիթախեանց եկեղեցի: Իսկ Քոբայրից բարձր, դէպի ԻգաՀատ, գտնւում է մի ուրիշ, Հասարակ, անխորան մատուռ, որի դռան կամարակալ քարի վրայ կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որից կարդացւում է ի թուին ՈՀԲ.

Չուրջը կան գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսի վրայ բաւական լաւ քանդակուած խաչքարեր են կանգնած: Փողովուրդը այս մատուռին Դողոթ է ասում:

Այստեղից էլ փոքր ինչ բարձր գտնւում է մի քերուրաքանդակ, Հիւանալի խաչքար, որի վրայ քանդակուած է Աստուածածնի և Չուրջը առաքելների պատկերները: Սրա վրայի եղած արձանագրութիւնից կարդացւում է միայն Հետեւեալը.

Առաջնորդն... քարեխաւս լեր Պոռոշին... ողորմութեամբ պարոն Գուրգէնայ կազնեցաք սուրբ խաչս...

ԲԱՐՉՐԱՔԱՇ Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Սա գտնւում է Դսեղ գիւղից Հիւսիս-արեւելք, Ս. Գրիգորի ձորի լանջին: Այս ձորը ծառազարդ է և զնալով միախառնւում է Դեբեդի ձորին: Վանքը կառուցուած է 1221 թուին, Վրաց Թամար թագուհու որդի Քէորզու թագաւորութեան և Աթաբէգ Իւանէի և նրա որդիների Աւգի և Չահնշահի իշխանութեան ժամանակ Մամիկոնեան լազիկից Համազասպի թու և Սարգսի որդի Մարծպտնի ձեռքով, իբր գերեզմանատեղի Մամիկոնեան տոհմին ¹⁾, որ ժԱ դարից բնակութիւն էր Հաստատել սրա շրջականերում:

Վանքը բաղկացած է երեք, միմեանց կից եկեղեցիներից, երեքն էլ Հոյակապ, սրբատաշ, ազնիւ քարից շինուած: Սրանցից Հարաւայինը, որ կոչւում է Ս. Գրիգոր, ամենից մեծն է և

¹⁾ Տ. Վանքի հարաւային պատի արձանագրութիւնը:

Μον. σβ. Γρηγορία. Բարձրաբաշ ս. Գրիգոր. Mon. de S. Grégoire.

իւր արեւելեան ճակատին կրում է Մամիկոնեան տոհմանիշը-
երկզկիսանի թեւատարած արծիւ, ճիրանների մէջ զառը բըռ-
նած ¹⁾։ Եկեղեցին 26 մետր երկարութիւն ունի և նոյն չափ
լայնութիւն։ Չորս սիւների և ութ կիսասիւնների վրայ բոլո-
րում են ռոմանական կամարներ, որոնց վրայ յանկած ձեղունն
ու կաթուղիկէն այժմ քանդուած են։ Աւանդութեան ասելով
այս կաթուղիկէն այնքան բարձր է եղել, որ նրա խնձորը
դաշտից երեւացել է։ Սիւները ութանկիւնանի են, իսկ կիսա-
սիւները բաղկացած են երեքական, կիսաբոլոր, միացած սիւնե-
րից, գեղեցիկ պատուանդանով ու գեղաքանդակ խարիսխով։

Արեւելեան կողմում կիսաբոլոր, կամարակապ շրջանի մէջ
գտնւում է սեղանը, որի երկու կողմում կան մի մի խաչարձան
և երկյարկանի խորան, պատարագամատոյց սեղաններով։ Հա-
րաւային կողմում բացւում է մի կամարակապ մեծ պատուհան,
իսկ արեւմտեանում մի մեծ, կամարակապ դուռն, զարդարուած
առողանիշ, կարմիր քարերով։

Հիւսիսային կողմում մի ուրիշ դուռ բացւում է Ս. Աս-
տուածածնի եկեղեցու մէջ։ Սա ևս կիսաւեր է, ձեղունը բոլո-
րովին քանդուած։ Սա միայն երկու ամբողջական, ութանկիւնի
սիւներ ունի, միւսները կիսասիւններ են։ Մեծ կամարները ռո-
մանական են. փոքրերը արաբական։ Սեղանը բոլորակիւծ է,
կողքերին երկյարկանի մի մի խորան։ Ըրեւմտեան պատի մէջ
ունի մի դուռն։ Երրորդ եկեղեցին, որ ս. Յարութիւն է կոչ-
ւում, անսիւն է, փոքր և հասարակ քարից շինած 1205 թ.
(ՈԾԴ). Յովհաննէս վարդապետի և նրա եղբայր Սարգսի բա-
րեխօսութեամբ, «յիշխանութեան մեծին Մարծպանայ և զա-
ւակաց նորա։»

Այս եկեղեցին ևս ունի մի սեղան և երկու խորան։ Ձե-
ղունը քանդուած է։ Յատակին ընկած է սոյն եկեղեցու քարէ
կաղապարը, որ յայտնի չէ, թէ ուր է դրուած եղել։ Արեւմ-
տեան կողմում ևս ունի մի դուռն։

Երեք եկեղեցիների մէջ ևս բուսած են ահագին, բարձր
ծառեր։

¹⁾ Նոյնը կա և Դսեղի եկեղեցու պատի վրայ.

Եկեղեցիների շուրջը կան միաբանների խցեր, մի ձիթե-
հանք, իսկ ձորում տների հետքեր և այգու տեղեր: Մի սառն,
յորդ աղբիւր կարկաչում է եկեղեցիների մօտ: Երևում է, որ
լայն, սալալատակ ճանապարհ ևս եղել է, մինչդեռ այժմեանը
մի նեղ կածան է:

Աւանդութեան ասելով այստեղի միաբանութիւնը շատ
մեծ է եղել, այնպէս որ մի անգամ կալի ժամանակ մի վար-
դապետ ընկնում է մարաղը և յարդի մէջ խեղդուած մնում:
Վարդապետների շատութիւնից նրա բացակայութիւնը չի նը-
կատուում մինչև ձմեռ, երբ յարդը տանելով գտնում են նրա
դիակը:

Ս. Գրիգորի ձորափին, փոքր ինչ հեռու ընդարձակ գե-
րեզմանատնից, կանգնած է մի հրաշագեղ խաչարձան, որին
ժողովուրդը Սիրուն խաչ է կոչում: Սա չորս արշին բարձրու-
թեան և արշին ու կէս լայնութեան կարմիր քարէ մի խաչ
է, եզրափակուած գեղեցիկ նշխերով, և ամրացած երեք աս-
տիճանաւոր պատուանդանի վրայ: Սա կրում է հետևեալ ար-
ձանագրութիւնը:

Յիշխանութեանն Մամիկոնեանն եւ որդւոյ նորա Վարդ-
դանայ եւ Հայրապետս որդի Թէրիս կանգնեցի սբ. տէ-
րունանկանս յիշատակ ինձ եւ Ասլան բէկինն նւ ծնողաց
վերոց. որք ցրկրպագէք յիշեցէք ի Զրիստոս:

ՔԱՌԱՍՆԻՑ ՍԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔ

Գտնւում է Գսեղ գիւղի հիւսիս արևմտեան կողմը, մօտ
կէս վերստ հեռու, ձորի մէջ: Ձինուած է կարմիր, սրբատաշ
քարից, փոքր է, այժմ կեսաւեր, գմբէթն ամբողջովին քան-
դուած: Վանքի շուրջը նկատուում է գիւղատեղի, հարաւային
կողմը կայ հանդստարան գեղեցկաքանդակ խաչքարերով: Մի
քիչ հեռու բղխում է մի սառնորակ աղբիւր:

Мон. С. Григорія.

Βυζαντινὸς Ὁ. Ἱερὸν.

Mon. de S. Grégoire

ԽՈՐԱԿԵՐՑ ՎԱՆՔ

Գտնուում է Աղ-քեօրիկի Հարաւ-արեւելան կողմը, մի անտառապատ բլրի վրայ, զիւղից մօտ երեք վերստ հեռու: Գիւղացիները նրան խոջիկ են անուանում:

Այս վանքի շինութեան և թուականի մասին եկեղեցու դռան վրայի արձանագրութիւնը հետեւեալն է պատմում:

Թ ի ն ՉԱ ի հայրապետութեան Տ. Կոստանդեայ, արհի եպիսկոպոսութեան Համազասպայ եւ յաշխարհակալութեան եւ զաւրասպետութեան... ի թագաւորութեան Դաւթի եւ Ստեփաննոս որդի Յովհաննայ գնեցի զԽորակերտ եւ զիւր գեղն, զայգին որ ի Շղեր վանիցս յաւիտեան ի կա սպիտակ սուտանի եւ շինեցի զսա ի հիմանէ սկսեալ յուսումն անմահին Աստուծոյ լինել ինձ եւ եղբարց իմոց եւ որդոց արձան կենդանի եւ տեղի գերեզմանի մինչեւ գայ Բրիստոս եւ առնէ ողորմութիւն ինձ եւ իմոցն ի փառս իւր. արդ որք խախտել ջանան զիմ սուսածըն յեկեղեցոյս եւ կամ զտեղի հանել յազգէ իմմէ, խախտեացին եւ անկցին. ի... քրիստոնէութենէն:

Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից, երկուսն էլ գեղեցիկ գմբէթներով զարդարուած, երկուսն էլ սրբառաջ քարով շինուած: Եկեղեցին ունի 18 արշին երկարութիւն, 11 արշին լայնութիւն. ներքուստ անսիւն է, և միայն կիսասիւններն են պահպանում չորս կամարները, որոնց վերայ հանգչում է երեսուն բարակ սիւների վրայ հաստատուած գեղեցիկ կաթուղիկէն:

Եկեղեցու չորս անկիւնում կան մի մի խորան:

Եկեղեցու երկու դռնից արեւմտեանը կամարակապ է և բացւում է գաւթի մէջ: Սա 6 ար. երկարութիւն ունի, նոյնքան էլ լայնութիւն: Ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են ումանական կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի փոքրիկ կաթուղիկէ: Մի քանի լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում գաւթի և եկեղեցու մէջ:

Եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ արտաքուստ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Աստուած ողորմի Վելի որդիս... Պայի պարոն Ղահնազարին և իւր կողակից Ռուսուղանին, որ այս ս. եկեղեցւոյ և իւր ծնողաց անդարձովն և իւր որդի պարոն Կորկին շինեցին»:

Սրա ներքեւ.

Թվ. ՌՃԺ*) յիշեցէք ուստայ Ղահնազարին:

Հաւանական է, որ սրանք վերանորոգած լինին եկեղեցին և ոչ շինած: Թէ եկեղեցին և թէ գաւիթը բաւական իւսիտուած են և տանիքի վրայ ահագին ծառեր բուսած: Եկեղեցու մօտ. արեւելեան կողմը կայ մի ուրիշ եկեղեցի, որ բոլորովին աւերուած է:

Վանքը պարսպապատ է եղել, որի հետքերն և ընդարձակ սրբատաշ քարից շինուած կիսաքանդ մուտքն են մնում այժմ:

Պարսպի մէջ կան խցերի աւերակներ և բաւական թուով գերեզմանաքարեր, նկարներով զարդարուած. սրանց մէջ մի քարէ պատուանդանի վրայ բարձրանում է մի գեղաքանդակ խաչքար, Փրկչի պատկերով, որի վրայ գրուած է. Սուրբ Նըշան Տէրունեան:

Վանքի մօտ, պարսպից դուրս երևում են շինութիւնների աւերակներ: Գուցէ սա եղած լինի խորակերտ կամ խոռակերտ քաղաքը, որի անունով էլ վանքն է կոչւում և որը ժառանգեց Աշոտ Ողորմածի որդի՝ Գուրգէնը կամ Կլարիկէն:

ՍԵՂՈՒԻ Ս. ՆՇԱՆ

Գտնւում է Աքորի և Հագուի գիւղերի միջև, առաջինից մօտ չորս վերստ հեռու, Սեղուի ձորի լանջին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Քսան արշին երկարութեան և 10 արշ. լայնութեան և մօտ 18 արշին բարձրութեան թաղակապ, մի գեղեցիկ շէնք է, անսիւն և միայն կիսասիւնների վրայ հաստատուած, առանց գմբէթի: Արեւելեան կողմը կայ երեք միմեանց կից, իսկ արեւմտեան կողմը մի երկար՝ և կողքերին

*) 1710.

երկու կլոր պատուհաններ: Հիւսիսային կողմը մի մատրաձև խորան, իսկ հարաւային կողմը երկու ամբողջական և երկու կիսաօրհնների վրայ հաստատուած զմբէթաւոր գաւիթը:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որի մէջ կան խցիւրի աւերակներ: Ոչ մի տեղ ոչ մի արձանադրութիւն չկայ:

Համբարձման տօնին ահագին բազմութիւն ուխտ է գալիս այտեղ:

Սրանից կէս վերնոտ հեռու, դէպի հարաւ, մի ժայռոտ բլրի վրայ կայ մի բարձր շէնք, որի առաստաղը քանտուելով՝ կիսով չափ լցրել է մէջը: Սրա մասին ոմանք ասում են, թէ զանգակատուն է, ոմանք էլ՝ թէ բերդ է:

Բ. ՎՐԱՅ ՎԱՆՔԵՐ

Այս գաւառում վրացիներն էլ ունին թէ ճարտարապետութեամբ և թէ պատմական անցեալով նշանաւոր վանքեր, որոնց մէջ իւր ճարտարապետութեամբ գերազանցում է բոլորին Ախսալայի ս. Աստուածածնի վանքը, իսկ պատմական անցեալով Բոլնիսի Սիօնը, որ երկար ժամանակ առաջնորդանիստ է եղել: Այս վանքերն էլ ժամանակագրական կարգով այսպէս են դասաւորւում.

1. Ախսալայի հիմնուել է V և ապա XII դ. Իւանէ աթաբէկի ձեռքով:
2. Սիօն V. դարում, Փարսման Թագաւորի կամ Արչիլ Թագաւորի որդի Միհրդատի կին Սագուխի ձեռքով:
3. Ծուղրուդաւեն. XV դ. Արսէնի որդի Ասլանի ձեռքով:
4. Երկու անյայտ մեծասաններ. XV. դարում.
5. Հնէկանք. անյայտ.

Սկսենք նկարագրել այս կարգով.

ԱՆՑԱԼԱՅԻ ՄԱՐԻԱՄ ԱՆԱՅԻ ՎԱՆԵ

Այս հռչակաւոր և ճարտարարուեստ վանքը գտնուում է Ախտալա կայարանից հազիւ $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ, դէպի արևմուտք, անտառապատ ժայռերով պատած մի թերակղզիաձև բլրակի գոգում. պղնձի և այլ հանքերով հարուստ լաւվար լեռան լանջին:

Այս վանքի մասին կան հետևեալ պատմական տեղեկութիւններ: Կիրակոս Գանձակեցին ասում է. «Վախճանեցաւ և Իւանէ ¹⁾, եղբայրն Զաքարէի և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց վրացի վանս արար: ²⁾

Ստեփաննոս Օրբելեան ³⁾ պատմում է, թէ այս վանքում պահուում էր Ս. Նշանի խաչը, որ Իւանէ Աթաբէկը ընծայ էր ստացել Վասակ իշխանից: Բայց յետոյ 1216 թուին Տէր Սարգսի խնդրով վերադարձուեց Նորավանքի ուխտին:

Նաև նոյն մատենագրից յայտնի է, որ զեռ Իւանէի կենդանութեան ժամանակ այստեղ ծինմծղաւրութիւն (առաջնորդութիւն) էր հաստատուած և «Ծիրամ ծղճարն Պղնձահանիցն» մասնակցում էր այն ժողովին, որ որոշեց, թէ վերոյիշեալ Ս. Նշան խաչը պատկանում է Լիպարիտ Օրբելեանին: Վարդան Բարձրբերդցին և Կիրակոս Գաձ. պատմում են, որ 1250 թուին մեռաւ Աւագն, որդին Իւանէի և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ Հօր իւրում: ⁴⁾

Վրաց մատենագիրներից թագաժառանգ Վախուշտն ասում է. Հաղբատից ցած գտնուում է Ճոճկանի հովիտը, լաւվար լեռան ոտորոտում... աւելի ցած և դէպի հիւսիս է Ագարակի եկեղեցին, որ Գուրգասլանը ⁵⁾ դարձրեց եպիսկոպոսարան, իսկ յետոյ դարձաւ Սոմխէթի արքեպիսկոպոսարան, որի իրաւասութիւնը տարածւում էր Խունանի, Գարգոբանի և Բեր-

¹⁾ 1229. թուին.

²⁾ Կիր. Գան. Մոսկ. եր. 130

³⁾ Ստ. Օրբ. ա. հ. եր. 97.

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 148. նաև Կիր. Գանձ. վեհ. 180.

⁵⁾ 446—499 թ.

դուշի վրայ: Նրա կաթուղիկէն շատ ճարտարապետական ձևով է շինուած և այժմ կոչւում է Ախտալա: ¹⁾

Իսկ տեղական մի աւանդութիւն այս եկեղեցու շինութիւնը վերագրում է Հերակլ կայսրին V Պ դարում, Պարսից դէմ արշաւած միջոցին:

Այս բոլոր տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ Ախտալի պղնձահանքում հին ժամանակից, V դարից, կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ հետզհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյ Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով, երբ Թամար թագուհու յաղթական թագաւորութեան միջոցին ճարտարապետութիւնը դարձեալ սկսել էր ծաղկել:

Եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով, 13 ս. երկ. 10 ս. լայն. և 10 ս. բարձրութեան, գմբէթը չհաշուած:

Չորս ամբողջական և վեց կիսասիւնների վրայ յենած ռոմանական կամարներն այլ ևս չեն կրում նախկին կաթուղիկէն, որ քանդուել է դարուս սկզբում կամ երկրաշարժից և կամ Օմար խանի զինուորներից: Այլ սրա տեղը շինուած է փայտեայ կիսաբոլոր գմբէթ, թիթեղով ծածկուած: Իսկ կտուրը, որ հին ժամանակ լորիինով — քարէ բարակ տախտակ — էլ ծածկուած, Մ. Ս. Վօրօնցովի կարգադրութեամբ վերանորոգուած է և կապտագոյն կղմինտրով պատած:

Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի խորան, որոնց մէջ կան ահագին մեծութեան տապանաքարեր. սրանցից աջակողմեան խորանի մէջ գտնուածի վրայ Մեսրոպեան հայոց հին և խոշոր երկաթագրով գրուած է ²⁾. զՄովսէս քահանայս յիշեսցիք յաղաթս ձեր:

Արևելեան պատի մէջ բացւում են հինգ պատուհան, որոնցից երեքը սեղանի վրայ, իսկ երկուսը՝ խորանների մէջ: Երկական լուսամուտներ էլ բացւում են հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ:

¹⁾ Description géographique de la Géorgie, par le tsarévitch Wakhoucht. trad. par M. Brosset p. 143.

²⁾ Լուծայ. 1900 Գ. Շ. եր. 244.

Երեք դռնից երկուսն այժմ փակ են, իսկ արևմտեանի առաջ շինուած է երեք սիւների վրայ Հանգչող կամարակապ սրահ, բիւզանդական ոճով, որի իւրաքանչիւր հարաւային մասում կամարը կրում է տարբեր զարդարանքներ, իսկ հարաւային մասում կայ մի խորան: Այստեղ մի աւագանաձև մուտք է բացուում դէպի մի ստորերկրեայ անցք, ու այժմ կալնուած է:

Երջ Աղ. Երեցեանի կարծիքով, այս խորանի մէջ պէտք է թաղուած լինին եկեղեցու հիմնադիր Իւանէ աթաբէկն ու իւր որդի՝ Աւագը:

Սրահի և եկեղեցու մէջ այժմ կան այդ տեղի կալուածատէր իշխան Մելիքովների գերեզմանները: Խորանների վերայ շինուած գաղտնի պահարանների մէջ Օմար խանի արշաւանքի ժամանակ թաքնուել են Ախտալայի թշուառ բնակիչները, ռակայն նրանց հետ թաքնուած երեխաների լաց ու կոծը լայտնել են անողորմ թշնամիներին նրանց ապաստանարանի տեղը և բոլորը զոհ գնացել նրանց կատաղութեան: ¹⁾

Պատերը ծածկուած են գեղեցիկ, իւզանկար պատկերներով, որոնք մեծ մասամբ այժմ փչացած են կաթիլքից:

Այս պատկերներից ամենանշանաւորն է սեղանի վերև նրկարուած Աստուածածինը, մանկիկ Յիսուսը գրկում: Ներկերի գոյները դեռ ևս հիացուցիչ են, միայն Ս. Կուսի ղէմքն ու կուրծքը բծերով ծածկուած են: Այս և սրան կից պատկերներն ու նուրբ ճարտարապետութիւնը հիացրել են «Грузія и Арменія» զրքի հեղինակ Մուրավեովին, որ այցելել է այս վանքը 1846 թուին և «Памятники византийской архитектуры въ Грузіи и Арменіи» աշխատութեան հեղինակ Գրիմմին, որ վրաց քրիստոնէական ճարտարապետութեան ամենալաւ գործերից մինն է համարում այս: ²⁾

Եկեղեցու հիւսիսային կողմում, պատուհաններից ներքի, շինուած է մի փոքրիկ, հատարակ մատուռ, որ հաւանականորէն վերջին ժամանակի գործ է:

Վանքից հիւսիս-արևմուտք և հիւսիս-արևելք գտնուում

¹⁾ Кавказская Старина 1872 № 1. ст. 23.

²⁾ Иосселиани. ցիշ. Кавк. Старина. 1872 г. № 1 ст. 23.

են Ս. Երրորդութեան, ո. Դիմիտրէի, Իւանէի, Բարսեղի և Դէորդայ սրբատաշ, գեղեցիկ մատուռները: Այս վերջինիս վերայ Ո. Երիցեան նկատել է վրաց Մեսրոպեան տառերով գրուած մի երկար արձանագրութիւն, որ պ. Տոկաշվիլիի թարգմանութեամբ տպուեց Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа հրատարակութեան XXIX դրքի մէջ, և որի իմաստն այն է, թէ ծինամօղվար Պետրոսը շինել է այդ մատուռը սուրբ առաքեալների անունով և որոշել է, որ առաքեալների տօնին պատարագ մատուցանեն իւր հոգու փրկութեան համար: Թէև թուականը չէ գրուած, սակայն, Պ. Տոկաշվիլին քննելով արձանագրութիւնը կարծում է, թէ գրուած պիտի լինի 1242—1250 թուկանների միջոցում:

Վանքի շրջագատը միայն հիւսիսային կողմից ամրացած է բարձր պատով, և երկու բարձր աշտարակներով, որոնց մէջ բացուող լայն դարպասը՝ վանքի միակ մուտքն է կաղմում, որովհետև միւս երեք կողմերը ժայռոտ եղբերով իջնում են խոր ձորերի մէջ:

Վանքի մէջ այժմ կան մի ուս վարդապետ, մի յոյն քահանայ և 12 սարկաւազներ, որոնք շարունակ ժողովարարութեան են գնում, որովհետև վանքը առանձին կալուած և որոշ եկամուտ չունի:

Վանքից փոքր ինչ հեռու. դէպի հիւսիս-արևմուտք, անտառապատ լեռան վրայ գտնւում են նախկին Սխտալա գիւղի աւերակները:

Իսկ սարալանջի վրայ կայ մի փոքրիկ բերդի և որա հանդէպ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակներ: Եկեղեցու հարաւային դրան առաջ մի հրաշակերտ, ահագին խաչարձանի վրայ կարդացւում է.

Ի թվիս ՈՂԴ *) կանգնեցաւ սուրբ տէրունականս. յարեւատութիւն Աւագին. եւ ծինամօղաւրութեան Պետրէի. եւ հայրապետութեան Հովսէփայ. եւ Յակոբ երեք կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի մերոյ. զիս եւ զամուսին իմ յաղաւթս յիշեցէք:

*) 1245.

Ս Ի Օ Ն

Գտնուում է Բոլնիս-խաչէնից դէպի արևելք, հազիւ կէս վերստ հեռու: Երկարութիւնն է 10 սափէն, լայնութիւնը՝ 5 սարժէն, և բարձրութիւնը՝ մօտ 6 սափէն: Եկեղեցին երկու կարգ հնգական, խաչաձև սիւներով բաժանուում է երեք մասի, որոնք ուղիղանկյան կամարներով միանալով պահում են իրենց վրայ թաղակապ ձեղունը: Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի խորան, միայն երևում է, որ հիւսիսայինը չնտոյ է կառուցուած, իսկ հարաւայինը ոչ թէ սեղանին, այլ հարաւային պատին է կից և ունի միայն մի դուռն այդ հարաւային պատի մէջ: Թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմերում կան մի մի կամարակապ նախազաւիթ, որոնց միջից մի մի դուռն բացում է եկեղեցու մէջ: Մի ուրիշ դուռ էլ բացում է արևմտեան կողմը: Մի քանի նեղ և երկան պատուհաններ ոչ այնքան առատ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ:

Սրա արևմտեան կողմը, փոքր ինչ հեռու, բարձրանում է զանգակատունը, որ մի քառանկիւնի շէնք է, գլուխը կամարակապ: Երևում է, որ մէջը մի քանի սենեակներ կան: Սրա վրայի արձանազրութիւնից երևում է, որ զանգակատունը կառուցել է Բոլնիսի եպիսկոպոս Նիկողայոսը, Մուխրանի տէր Բաշրատ Դ. որդին ՓՆ դարում: Սրան կից բոլորում է պարիսպը: Սրա շուրջը, մօտակայ բլրի լանջին կան 12 փոքրիկ, կիսուներ մատուռներ: Եկեղեցին բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Վախուշտի ասելով Բոլնիսի Սիօնը մեծ տաճար է եղել, առանց դմբէթի և շինուել է V. դարի սկզբում վրաց Փարսման (408-410) թագաւորի հրամանով: Իսկ տաքեղիւնների ցուցմունքով՝ նա դմբէթ է ունեցել և շինուել է Արչիլ թագաւորի (410-434) որդի Միհրդատի կին և Ռանի էրիստա Բարգաբադի դուստր Սաղուխտի կամքով:

Վախտանգ Գուրգասլանը (446-499) Սիօնը դարձրել է եպիսկոպոսանիստ, իսկ Մարիամ թագուհին (Վախտանգ Ե-ի կինը) վերանորոգել է: Բրոսսէն կարծում է, թէ այս եկեղեցին շատ հին չպէտք է լինի և նրա շինութեան թուականը

ՓԱ դարից չպէտք է անցնի: Այնուամենայնիւ Բոլնիսի եպիսկոպոսը կառավարում էր ամբողջ վրացական Սոմխէթը:

Յայտնի չէ, թէ երբ է Սիօնը բարձի թողի առնուել՝ մենք զիտենք միայն որ ՓԸ. դարում Թիֆլիսի միտրապոլիտն անուանում էր Թիֆլիս-Բոլնիսեան և Բոլնիսի Հոգեբը նրա անմիջական կառավարութեան էին ենթարկում ¹⁾:

ԾՈՒՂՐՈՒՂԱԾԷՆ

Երկու Բոլնիսեաների մէջ, անտառապատ բլրի լանջի վրայ բարձրանում է վերոյիշեալ եկեղեցին, որ 15 արշ. երկարութիւն, 10 արշ. լայնութիւն և մօտ 7 սաժէն բարձրութիւն ունի և շինուած է կարմիր, տաշած քարից: Երկու ամբողջական և չորս կիսասիւնների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով իրենց վրայ տաան պատուհանով զարդարուած զլանաձև, բարձր կաթողիկէն: Սեղանի երկու կողմը կան մի մի երկյարկանի խորաններ, կլոր պատուհաններով: Սեղանի մէջ տեղը մի մեծ և կողքերին մի մի փոքր, նեղ և երկար պատուհան կան: Հիւսիսային և Հարաւային կողմերում ևւ կան մի մի նոյն երկարութեան խորաններ, որոնցից Հարաւայինը արդէն քանդուած է: Հարաւային և արեւմտեան կողմը կան մի մի դուռն, շատ վեղեցիկ քանդակներով զարդարուած: Արեւմտեանի վերև մի խաչ է քանդակուած, կողքերին մի մի քանդակազարդ պատուհան:

Արևելեան ճակատը երկու ներսանկուած ունի: Թէ դռների և թէ պատուհանների շուրջը պատող քանդակները միանգամայն Հիանալի են:

Վանքը պարսպապատ է, մի մեծ, գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած դռնով: Պարսպի մէջ կան խցերի տեղեր և գերեզմաններ: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Արեւմտեան սլաքի վրայ վրացերէն մի արձանագրութիւն կայ, որի իմաստը հետեւեալն է. թագաւորաց մեծ թագաւոր

¹⁾ Vachouscht, ցիւ. գիրքը եր. 145,

²⁾ Баградзе. ցիւ. գիրքը եր. 162.

Գէորգի թագաւորութեան միջոցին, ես, Արսէնի որդի Ասլանս ոկսեցի իմ կալուածքիս մէջ այս եկեղեցուս շէնքը իւր դմբէթով 'ի փառս Աստուծոյ: Բրոստէն կարծում է, թէ այս արձանագրութեան մէջ լիշուած Գէորգ թագաւորը ՓՆ. դարի Գէորգ Փառահեղը պիտի լինի: ¹⁾

ԱՆՅԱՅՑ ՄԵՆԱՍՏԱՆՆԵՐ

Գորուրէտի գիւղից մօտ մի վերստ հեռու, Սաթխէ անտառապատ լեռան լանջին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ բարձրանում է կռիւածոյ քարերից շինուած մի շատ գեղեցիկ եկեղեցի: Սրա երկարութիւնն է 20 արշ. լայնութիւնը 8 արշ. և բարձրութիւնը՝ մօտ 7 սաժէն: Ձեղունը և հարաւային պատը բոլորովին քանդուած են:

Արևմտեան կողմում կայ գեղեցիկ նշխերով եղրափակուած և կամարակապ դուռն, որի վերև կայ շղթայով մի քարից կապած առիւծի ուրիշէֆ պատկեր: Փոքր ինչ բարձր 5 արշին երկարութեան մի քերուրաքանդակ, հրաշալի խաչ, շրջանակով. սրա երկու կողմը մի մի կամարակապ և նշխերով եղրափակուած, քառորդ արշին լայնութեան և 2 արշին երկարութեան պատուհան, որոնցից ձախի տակ կայ մի քահանայի, գիրքը ձեռին, և մի երեխայի ուրիշէֆ պատկեր, իսկ աջ պատուհանի տակ ձեռները վերև պարզած մի երեխայի ուրիշէֆ պատկեր:

Հիւսիսային կողմը ևս կայ մի դուռն, կամարակապ և շատ գեղեցիկ նաշխերով եղրափակուած, վերևը մի կլոր պատուհան:

Այս դռան մօտից, հիւսիսային պատին կից կայ մի խորան:

Ներքուստ եկեղեցին անսիւն է, սեղանը բոլորակաձև և ձախ կողմը մի արշ. լայնութեան և մի սաժէն երկարութեան խորան ունի: Սեղանի շուրջը պատին նկարուած են 12 առաքեալների պատկերները, որոնց վերև կայ մի նեղ և երկար պատուհան:

¹⁾ Кавказъ въ древнихъ памятникахъ Христианства ст. Баградзе с. 43. въ Запискахъ Общ. любителей Кавказской археологии. Кн. I.

Եկեղեցին պարսպապատ է, աշտարակներով ամրացած. պարսպին կից կայ մի ընդարձակ, կիսաւեր զահլիճ, և խցեր: Եկեղեցու շուրջը կան գերեզմաններ:

Թէ եկեղեցու և թէ գերեզմանների վրայ զիր չկայ, ուստի և յայտնի չէ թէ ումնից և երբ է կառուցուել, մէայն եկեղեցու յատակազօրից երևում է, որ վրաց պիտի լինի և ժողովուրդից Սամէբա, Երրորդութիւն, է կոչւում:

Պարսպից դուրս կան տնատեղեր, ձորի մէջ հոսում է Սաթխէ վտակը, որ թափւում է Մաշաւեր գետակի մէջ:

Այս մենաստանից մօտ երեք վերստ հեռու, նոյն անտառի մէջ, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ կայ մի ուրիշ վանք, որ պարսպապատ է: Եկեղեցին առաջնից փոքր է, 18 արշ. երկ. 7 արշ. լայնութեան և մօտ 6 1/2 ս. բարձրութեան: Ձեղունը բոլորովին քանդուած է: Չորսական կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կիսակամարներ, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ բացւում է մի մի երկար և նեղ պատուհան: Սեղանը բոլորակաձև է, մէջ տեղում մի նեղ և երկար պատուհան, իսկ կողքերին մի արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան մի մի փոքրիկ խորան, մի մի կլոր պատուհանով: Հիւսիսային պատին կից կայ մի փոքրիկ խորան, որ մի դռնով միանում է եկեղեցու հետ: Հարաւային կողմում մի դաւիթ կայ, կամարակապ և դուռը շատ գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած:

Երեւոտեան կողմը ևս կայ մի հասարակ դուռն. սրի վերև եղած խուցուրի արձանազրութիւնից երևում է, որ զօնէ զաւիթը շինել է Յովհան Մանգլիշի (Մանգլիսի եպիսկոպոսը) Գէորգ Փառահիղի ժամանակ (XV դ.):

Հ Ն Է Վ Ա Ն Ք

Ճարտարապետական տեսակէտից այս, բաւական նշանաւոր վանքն բարձրանում է Կուրթանի ձորում, Պալըղ-չայ գետի աջ կողմում, մի եռանկիւնաձև բարձրութեան վրայ: Զինուած է կարմիր, սրբատաշ քարից: Գլխաւոր եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, ռոմանական կամարներով և դրանաձև կաթուղիկէով: Ունի մի սեղան և երկու խորան: Արևմտեան կողմին կից բարձրանում է սիւնազարդ գաւիթը, երեք փոքրիկ գմբէթով, որոնք այժմ բոլորովին քանդուած են: Գաւթի հարաւային, կամարակապ դռան վերև կայ վրաց խուցուրի տառերով մի արձանագրութիւն, որ չկարողացայ ընդօրինակել:

Սրա արևմտեան, արևելեան և հարաւային կողմերում կան նաև մի մի ընդարձակ շէնք, որ յայտնի չէ, թէ ինչ են եղել: Հանդիպակաց ժայռերի մէջ կան բաւական թուով այրեր:

Գրականութեան մէջ այս վանքի մասին տեղեկութիւններ չկարողացայ գտնել, գուցէ բոլորովին չկան: Հայ ժողովուրդը Հնէվան ասելով բացատրում է իբր օրնաց վանք:

Греко-грузинская церковь. ჯუღანუ. Eglise gréco-géorgienne.

კავკასიის რუკა

შუალედური 500,000

1902 წლის

კავკასიის რუკის ზედა ნაწილი

ფართობი, მ.მ.

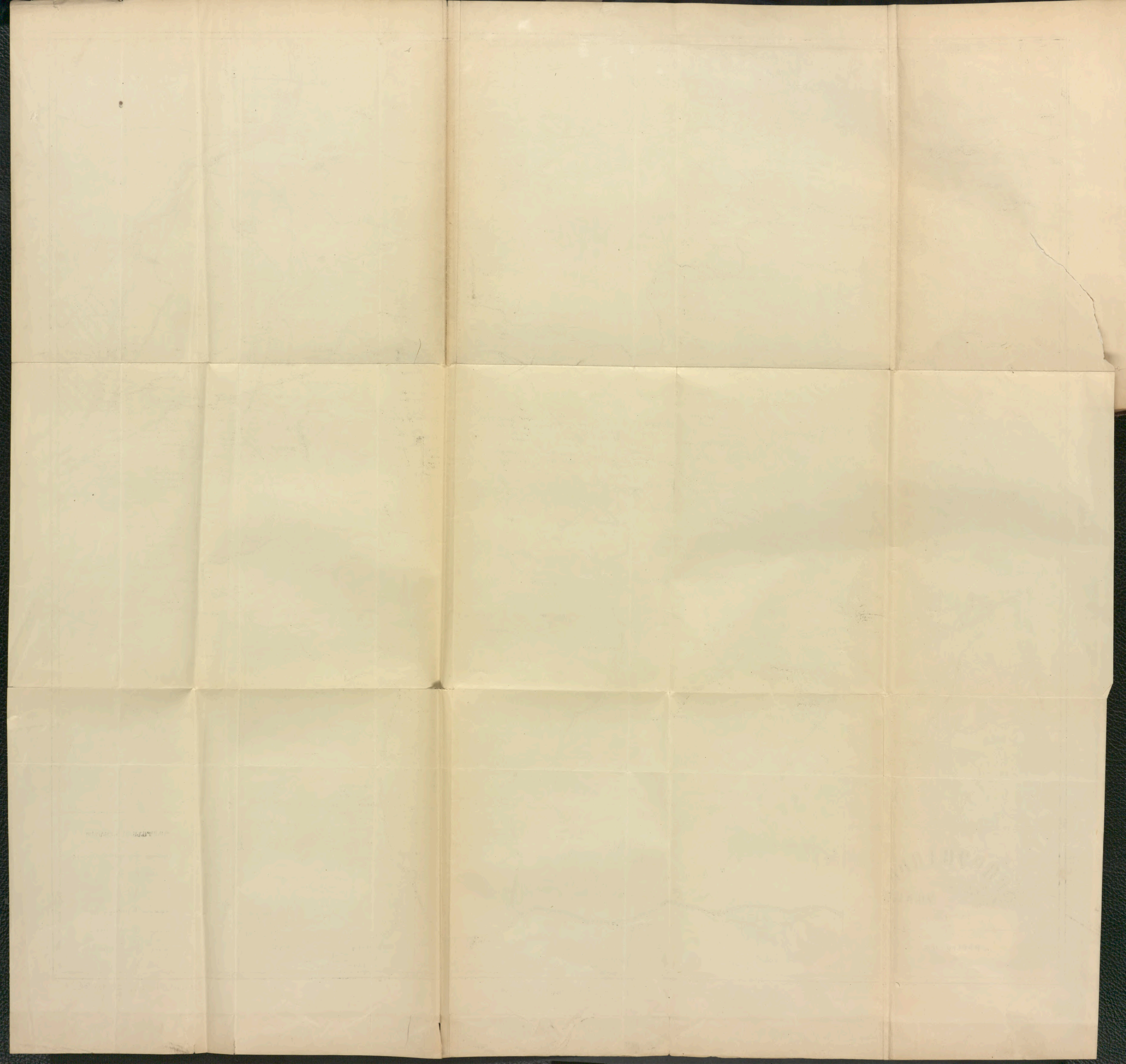
მ.მ.

მ.მ.

მ.მ.

მ.მ.

მ.მ.

ԱԼԱՇԱՔԻՏ

Դ. Ք. ՆԺԴԵՀԵԱՆԻ

ԲԸՆԱԴՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԵՐԴՆՐ*)

Ա.

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Հնդից ութ տարեկան երեխայ մը հարս կրնեն, քողով կը ծածկեն երեսը: Մէկը կը բանայ երեսը, ու միւսը կը գոցէ ու կ'երգէ.

Ալուճ—մալալուճ, խնամի ճան,
Ալուճ ¹⁾ եմ քաղե, խնամի ճան,
Գօտիկս եմ շարե, խնամի ճան,
Քաղքից քաղաք ման եկայ, խնամի ճան,
Տօպրակս լցի, խնամի ճան,
Բէրանն էլ կարի, խնամի ճան:

2

Ածին—մաճաճին, զնկլիկ,
Եկած կը տանին, զնկլիկ,
Տարան. թըղ տանին, զնկլիկ,
Ջատկին կը բերին, զնկլիկ,
Կարմիր սօլերով, ²⁾ զնկլիկ,
Դեղին բըճերով, ³⁾ զնկլիկ:

3

—Քեզի կիտամ մաղ մի ոսկի,
Ա՛ռ պարիւի, ⁴⁾ խնամի ճան:
—Մաղը ծակի,
Ոսկին թափի,
Չըմ պարիւի, խնամի ճան.
—Քեզի կիտամ մաղ մի արծաթ
Ա՛ռ, պարիւի, խնամի ճան.
Մաղը կոտրի,
Արծաթ թափի,

*) Տես «Ազգ. Հանդիս» Ա. դիրք.

¹⁾ Տեսակ մը պտուղ, մոր: ²⁾ Ոտնաման: ³⁾ Գուրպայ: ⁴⁾ Հաշտուկ:

Ձեմ պարիւթի, խնամի ճան:

—Քեզի կիտամ գոմ մի ոչխար,

Ա՛ռ, պարիւթի, խնամի ճան:

—Գոմը բըլի,

Ոչխար ջարդի,

Ձեմ պարիւթի, խնամի ճան:

—Քեզի կիտամ մաղ մի խնձոր,

Ա՛ռ, պարիւթի, խնամի ճան:

—Մաղը ջարդի,

Խնձոր թափի,

Ձեմ պարիւթի, խնամի ճան:

Բարով ու իօս ¹⁾ ես եկե, խնամի ճան:

Դարտակ ու պօս ²⁾ ես եկե, խնամի ճան:

Երկու պօլօն ³⁾ ես բերե, խնամի ճան:

Էն լէ ճամբախն ես կերե, խնամի ճան:

Բ.

Ս Ի Ր Ո Յ Ե Ր Գ Ե Ր

1. Եարիկս ա կաշներ օտի ¹⁾ տանսի ²⁾ կէս,
Միջկունքն ա զարկեր չալապու ³⁾ պէս
Բերեր գուր դուռնան կը զարկալ կողպէս:
2. Օսէն պիտական, պատերն ա նխշուն,
Տղաշ, քու վռջամ ⁴⁾ խանկալ ⁵⁾ արպշում,
Քեզի չար ուգող էղնի քեզի շուն:
3. Գօլիկ ⁶⁾ մեմ հորդե, թէրմաշ ջուր չի գաշ,
Առու մեմ բացե, անտէր ջուր չի կաշ,
Ընկնիմ ու ժուռ գամ քե պէս եար չկաշ:
4. Առու մի էկաւ, ես զիցաշ ⁷⁾ գետ էր,
Քարվան մի էկաւ, իմ եարսի հետ էր,
Իրիշիկ ⁸⁾ առէջ, խընճ ըմէն յետ էր:
5. Հայերն ա ժողված կ'էնեն ըռայի ⁹⁾
Թի թորկենք էրթանք, վաթան կաւիրի,
Տալալ ¹⁰⁾ թի նստենք, մասխան ¹¹⁾ չի բռներ:
6. Մշու գաշտ կ'ասին հինգհարիր գեղ էր,
Դաղինք ու տեսանք մէկ հուլքու բուն էր:

¹⁾ Բարի. ²⁾ Դարտակ, ունայն. ³⁾ Միջատ.

⁴⁾ Սենեակ. ⁵⁾ Տանիք, կտուր. ⁶⁾ Պարոն: ⁷⁾ Դիւի մաղեր: ⁸⁾ Փունջ:

⁹⁾ Լճակ: ¹⁰⁾ Գիտենալ, աղաւաղուած, գենալ, գեցաշ և այլն: ¹¹⁾ Նայել:
¹²⁾ Խորհիլ: ¹³⁾ Գեղեցիկ, լաւ, (իբրեւ միջարկութիւն): ¹⁴⁾ Բնակութիւն:

7. Շուռ բանցրկեկ քու ձէն ա Զօղան,
 էրկու պաղ աղբուր քու միջով ընցան,
 Մէկն ա դըխ Պառին ¹⁾ մէկն ա Զօղան:
 8. Ինչ որ դըխ Պառին զարիս հաւքերաց,
 Ինչ որ դըխ Զօղան, սրսուռ մարգէրաց:
 Զօղան ու Վառին, կայ Նտլաս ինե,
 Էղնինք պազրկուն ²⁾ զանք իջինք ինե,
 Թի ժուռ, թի հասուն ³⁾, մենք էլ զնողն ինք:

Հաւքունք ⁴⁾ վըք ծովուն անուն արօր էր,
 Գլխիկ կարմրուր, սրտիկ սևաւոր,
 Կապենք պէչարեհն, ⁵⁾ էրթանք հրտ էտոր՝
 Ո՞ն զիմ տարտ գինայ. ոն զիմն ու գէտոր ⁶⁾:

Գ.

Պ Ը Բ — Ե Բ Գ Ե Բ

Սար, սար. սարերու կիւլն եմ.

Լեռն, Սամսոնի քուրն եմ *).

Գնա՛, գնա՛, հետիւ՛ եմ.

Կարմիր խնձոր գօտիդ եմ:

Արեւ նոր ա ծեղկեր ա.

Նարս ծաղիկ զրկեր ա:

Կայներ ես մահի վերեւ,

Վիր ¹⁾ հետ զրկեմ իմ բարեւ:

Տօր ²⁾ որ կ'երթաս, շուտ արիւ.

Նարս մայլամի՞ց կ'եղի:

Մատիդ փաթիր խայարի ³⁾

Հար եբ ⁴⁾ հանիս պայարի ⁵⁾:

Տղայ, քու ֆասն էս ծըռե.

Քու ումուտ ⁶⁾ ընձնէ կտրե.

Ժամու դռնէն դուս էլայ

Սրեռ պէս լուս էլայ,

Գնա՛, գնա՛, կայր տես,

Պաղ աղբրի սալը տես:

¹⁾ Դիպի Պառին և դիպի Զօղան — հարաւորին տաք երկիրներ, հաւանակաբար Միջագետքի մէջ կիլիկիան:

²⁾ Մեծ վաճառական: ³⁾ Փառաւորացի: Հասուն — հասած (պտուղ փոխաբերաբար՝ աղջիկ): ⁴⁾ Թռչուն: ⁵⁾ Փոքր — առանց անիւի գութան: ⁶⁾ Իմը և ատոր (զարտ — վիշտ) ո՞վ գիտէ:

*) Փոփոխակի կրկնել իւր սքանչիւր սողերէն վերջ:

¹⁾ Ո՞րու, ուսու: ²⁾ Ուր որ: ³⁾ Մետաքսի թել: ⁴⁾ Մինչև երբ ⁵⁾ Երգ: ⁶⁾ Յոյս:

Էս օրը կէս օր էր,
 Իմ խաղալն էս օր էր:
 Սինամ սարեր մօտիկ ա,
 Ձուն ա եկեր, գօտիկ ա:
 Էրկու քարի մէջ արօտ ա,
 Տէրտէր փարին կարօտ ա:
 Սըբ - Կարապետ քու վանդը,
 Իմ եարոջ նախշուն թամբը,
 Ալուր մաղեմ թեփ կիդայ,
 Ջէկիկ աղբէր եք կիդայ:
 Ալուր մաղեմ զաղացու,
 Իմ աղբէրը տիրացու:
 Թրադ էրէք, լուս էրէք,
 Կեադա կիւսեք ¹⁾ դուս էրէք:
 Ղաաճի վերև ամպ էր,
 Աղջկայ գինը շատ թանկ էր:
 Լուսնակը ցոլաց զնաց,
 Դէմ առաւ ամպին, գնաց:
 Սարից էկար դուն բարով,
 Սրտիս զարկիր լեռ քարով:

Մ Ո Ւ Մ Լ Ա Մ Ե Ր

Առնամէր, ճան Առնամէր,
 Երէք, արէք, արէք, էրթանք Առնամէր,
 Դարձէք, դարձէք, էրթանք Առնամէր:
 Առնամէր բանձր տեղ էր,
 Որէք, արէք, արէք
 Էրթանք Առնամէր,
 Դարձէք, դարձէք,
 Էրթանք Առնամէր:
 Ջուրն հիւրնդի դեղ էր,
 Որէք, արէք և ալլն ^{*)}
 Սիրած սիրածին չեն տալ,
 Էդ ինչ կուսազատ գեղ էր:
 Էս սարն բանձր սար ա,
 Տակն զննելամ քար ա.
 Իմ առած մէկ ու ճար ա.
 Գլխուն աջլաւ ու զաւր ²⁾ ա:

¹⁾ Տղայք: ²⁾ Զղարշեայ քող:

^{*)} Փոփոխակի կրկնել իւրաքանչիւր տողերէն վերջ:

Լուսնակն հովեց հովն անուշ,
Սիրականիս քունն անուշ,
Լուսնակն էլաւ էրկնուց,
Հով աչկանի քունն անուշ,
Հոտաղ մայեր կ'արածաց,
Մաճկալ զլօխ զբաժ ա.
Զիւղիլ քամին կը փչաց՝
Մեր մաճկլի քունն անուշ:

Հով ա կանափի տակը.
Էս ինչ լաւ ա բամբակը.
Եկար մեր դռնով ընցար,
Զ'ըսիր, արի մեր բակը.

Երկանք ա աղի վրաց,
Համամն ա թաղի վրաց,
Երնեկ, ես մէկ զուշ էղնէնք՝
Իմ եարոջ պաղի ¹⁾ վրայ:

Ոչխարն եմ Լրի պէր ²⁾
Փաշեր եմ կաթի սերը,
Ինչ էնաց հէրն ու մէրը.

Մեղաւորն ա տէրտէրը:
Լուսնակ Լրէկ ու ցէրէկ,
Կաղղզվընու նուռ բէրէք,
Եղլուխս ³⁾ մուժղա ⁴⁾ կիտամ՝
Իմ եարոջ խապար բերէք:

Ծառ մեմ տնկե ծիրանի,
Սոջի, մաղերդ իլվանի ⁵⁾,
Հազար զուռուշով չ'եմ տաց,
Կիտամ աղքատ նիվանի ⁶⁾:
Լուսաւորչու ծառները,
Մատաղ բերին զառները,
Լուսաւոր, գորքիդ մեռնիմ,
Ջոկեցիր արդրները:

Քուֆղա փաթի պիպարով ⁷⁾,
Եար մի ունիմ փապարով ⁸⁾
Եար ճան փապարիդ մեռնիմ՝
Ճեպերդի լիք նուպարով ⁹⁾:

¹⁾ Սչիլի ²⁾ Ոչխար կլմելու տեղը ³⁾ Թաշկինակ ⁴⁾ Ընծաց ⁵⁾ Գեղեցիկ ⁶⁾ Երկտասուրդ ⁷⁾ Պղպեղ ⁸⁾ Վեհանձն ⁹⁾ Նոր միրգ կամ նուսպար ճաղիկ:

Պ ա ր

Պաղըմի, ճան պաղըմի.
 Արի էրթանք կըռնկու սար.
 Պաղըմի, ճան պաղըմի.
 Կ'ուզես հարուր, կիտամ հազար,
 Պաղըմի, ճան պաղըմի,
 Թուլս աչքերու խաթրի համար,
 Պաղըմի, ճան պաղըմի,
 Զէկ ունքէրու խաթրի համար,
 Պաղըմի, ճան պաղըմի.
 Կաշներ ես պուլթա-պուլթա.
 Մէջքդ կապիր պալաք ֆութա ¹⁾.
 Քեզի սիրէնք, չ'սէն սուլթա.
 Պաղըմի, ճան պաղըմի ²⁾.
 Արև զարկեր կամար-կամար,
 Մէջքդ կապիր ոսկի քամար.
 Քեզի սիրի ճանիս համար,
 Պաղըմի, ճան պաղըմի:
 Կռունկ կանչաչ սարերուն,
 Ազապ ³⁾ տղէն էրէրուն,
 Քամին կիզաչ ցօղալէն,
 Ծառի թփեր դողալէն:
 Ծառի տկի պաղ աղբուր,
 Արծրթէ թաս, ոսկի ջուր,
 Ես կը վառիմ քու սիրուն,
 Թաս մի կ'ուզեմ, երկուս տուն:
 Թի որ չի տաս, գողենաս,
 Գողէնաս, որբէվէրնաս:
 Լոր մի թուա մեր արտէն,
 Կտրաւ տոմպուրիս ⁴⁾ դայսէն ⁵⁾,
 Աշըղ չենք, աշըղ զարձաչ,
 Պեղերայ ⁶⁾ եարոջ սարսէն:
 Եար մի ունիմ Բուլանուլի,
 Հագիր ճուպէն. թորկեր պուլի ⁷⁾.
 Ճօպլակ պաժ ⁸⁾, բարակ մաստներ,
 Աչքեր պալաք ⁹⁾, ընքներ թուխ:

*) Կրկնել իւրաքանչիւր տողին վերջ:

¹⁾ Նախշուն գօտի: ²⁾ Ամուրի: ³⁾ Աշըղի սաղ: ⁴⁾ Եղանակ: ⁵⁾ Զգալ
ցում չ'ունեցող: ⁶⁾ Ծոպ. վնջվի: ⁷⁾ Վաշելուչ հասակ: ⁸⁾ Նախշուն:

Գեղով կըսեն քու ետք ծուռ ¹⁾,
Մըջ իմ սրտին լալ ու տուռ ²⁾։

Ճ ա ն ի մ ա ն

Ճանիման, ճանիման,
Մեր դռան առէջ ծառ մի պնտուկ ¹⁾
Ճանիման, ճանիման։

Ձեր դռան առէջ ծառ մի պնտուկ,
Ճանիման, ճանիման,

Առնեմ քեզի մտնիմ սնտուկ։

Ճանիման, ճանիման ^{*)}։

Դու ելեր ես կ'էրթաս ի պէր ²⁾

Խեւ չ'տեսներ քու հէրն ու մէր,

Ո՛չ պէրն եղներ, ո՛չ պէրի տէր,

Որ զիս չ'էներ էս դարսին տէր։

Մեր դռան առէջ առու հանած,

Ձեր դռան առէջ առու հանած,

Միջու, միջու ու հան ցանած,

Ընձի իմ ետք միջէն հանած։

Էլաչ տանիք թափ քէլէցի,

Զարիի լանկէմ ³⁾ էրդիք բացի,

Իմ ետք տուն չ'էր նստալ լացի։

Փռու ու փռման թողի զացի։

Մեր դռան առէջ քառսուն կարաս,

Ձեր դռան առէջ քառսուն կարաս,

Քառսուն կարսի գինին էր խաս,

Ամէկ կարսէն մէկ թաս ի տաս,

Ամէկ թասին մէկ պագ ի տաս,

Թի դու չի տաս, դու դօտէնաս։

Մեր տուն ձեր տուն մօտիկ-մօտիկ,

Էրթանք քաղենք հորթկան խօտիկ,

Քերենք դնենք մսուրին մօտիկ,

Տեսնենք վիր ետքն ա խօթօտիկ։

Տօ ետք, իմ արեն ու քում,

Կաքաւ ծամն էր դիւր բուն։

Ղուշթուղի բարձն էր զլխուն։

Տօ ետք, իմ արեն ու քում ^{**)։}

¹⁾ Խենթ։ ²⁾ Թանգագին քար։

^{*)} Կրկնել իւրաքանչիւր տողի վերջ։

¹⁾ Կաղին (Փնտրդ)։ ²⁾ Ուղիարակիւթ։ ³⁾ Ուրբով զարկեցի։

^{**)։} Փոփոխակի կրկնել իւրաքանչիւր տողէն վերջ։

Կարաւ իջեր վրը քարին.
 Կտուցը լիքն էր արին.
 Նայուողով վարդ եմ քաղէ՝
 Ճամխեմ իմ պղտիկ ետրին:
 (Կրկնել, Տօ ետր, իմ արեւն և ալլն)
 Սղջի, շիլէն ծալ էրաւ,
 Զիլէն ծալ ու մալ էրաւ,
 Եղ քու կարմիր թշներուց
 Պագ մի տուր, հալալ էրաւ:
 Սղջի, քու անուն Թագուն,
 Ել նստի քու հօր սաքուն,
 Չինար-մինար պոյ ունիս,
 Էրնեկ առնողիդ հոգուն:
 Սսին էր, հա, ասին էր.
 Արծթէ թփեր թասին էր՝
 Նս խօսք մ'ասի, չըլսիր՝
 Հօրթրթողի պասին էր:

Թուխ փուշով աղջիկ

Զառափով թուխ փուշով *) աղջիկ
 Դու բոլոր երես.
 Նս ու դու ճուխտ կը քէլենք,
 Դու մոլոր երես **)

Առաւօտուն թունիր բոց
 Կախիր եաւաղ ¹), թօրկիր պոչ ²)
 Արի էնենք գիրկ ու ծոց՝
 Պալփիմ ³) խմրի ⁴) սաւս ու խոց:
 Առաւօտուն թունիր մուխ.
 Կախիր եաւաղ, թօրկիր պուխ,
 Ածէր Մուշն ու Բուլանուխ.
 Առաւօտեան թունիր վառ,
 Դլօխ կապիր խառ ու մառ ⁵)
 Արբէկրցի գիսի առ:

*) Շառափ՝ թուխ փուշի. մեառքս: մեծ թաշկինակներ են. զորո՞ւ աղջիկները երբեմն իրենց գլուխը կը կապէին և հարսները իբրեւ քօյ կը պարծառէին.

¹) Քօղի կամ գլխի փաթաթոցի աչն մասը, որ դէմքի վրայ բերելով՝ բերան և քիթը կը ծածկէին: ²) Քօղի վերջին ծայրը, որ զլսի և տեսնել կը կախեն: ³) Թերեւս ⁴) ողջանայ կամ մեղմանայ: ⁵) Դոյն զգոցն:

**) Կրկնել փոփոխակի խրաքանչիւր տողն վերջ:

Տօ տղոյ, քու կիւզալ արե,
Ընցար, չը տըւիր բարե,
Զթօրկիր սրտիկս ի խու ¹⁾
Զուր մի ²⁾ տարին ի բոլոր:

Տիլըմ տիլանօ Տիլօ,
Ճանըմ հայրանօ Տիլօ,
Ճուխտակ ¹⁾ քուլուլիկ նոր հարս,
Տիլըմ տիլանօ Տիլօ,
Ճանըմ հայրանօ Տիլօ,
Ճուխտակ հարս Դաւօ դեղէն
Տիլըմ և ալն
Ընկած էն գետ կը լողէն,
Ճանըմ ²⁾ և ալն.
Ելած էն ափ կը դողէն,
Քընց ²⁾ նուան հատ կը շողէն.
Ճուխտն կաջնած հրտ իրաց,
Մէկի ձեռ հինաց դրած,
Մէկին ինչ որ կաքաւ նխշած.
Ճուխտակ ու պալաթ ³⁾ քուծակթ,
Մագերը ճուխտ-ճուխտ Լըէ'ք
Սրբբ — Յովհանէս ուլս Լըէ'ք:

Վ Ի Ճ Ե Կ Ի Ե Ի Գ Ե Բ

Վիճակի ամանի մէջ եօթը աղբուրէ ջուր լեցուած և վրան ծա-
ղիկներու փունջեր շարած ժամանակ կ'երգեն.
«Ճան կիւլում» կ'ասեն, կը շարեն,
Տօպրակ լըցնեն ու կարեն,
Սմէն աղջիկ մէկ ձու տալ՝
Հետուքենեմ ¹⁾ կը հանեն:

«Ճ ան կ ու լ ու մ»

Ճան կիւլում, ճան, ճան

Ճան ծաղիկ, ճան, ճան:

(Կրկնել աչս տողերը բուն երգի իւրաքանչիւր տողէն յետոյ)

Վիճակ վիճակ վիլօլայ ²⁾

Ճան կիւլում, ճան, ճան,

Իբի դոլա կիւլ օլայ ³⁾

Ճան ծաղիկ, ճան, ճան:

¹⁾ Կտորած: ²⁾ Միւնչն:

³⁾ Զոյգ: ²⁾ Քընց... խէնճ... (աղաւաղուած) = քան զ... ³⁾ Նախշուն:

¹⁾ Գեղութիւն. ²⁾ (Նժանթ բառ մ' է. ³⁾ Երկու աման վարդ ըլլայ:

Ծաղիկ եմ քաղե, էս ա,
 Կիւկիազ երեսդ ի տէսայ:
 Համբարձում կեայի կեցի ¹⁾
 Ղրզլար չիչաֆա օիւցի ²⁾:
 Ծաղկածորէն ձէն կիւզայ,
 Ծաղկամէրը քներ ա:
 Թըղ քնի, ուր քունն անուշ,
 Վիճակ խաղալ շատ անուշ:
 Երդիլը բուն եմ գրե,
 Տղէկներ շուն եմ գրե,
 Ջաղջի դունն ա չաուումա ³⁾:
 Սև շուն էնեմ դաուումա ⁴⁾:
 Խապար տարէք ըռեսին ⁵⁾,
 Կեսեք ⁶⁾ թափան շան մսին:
 Էս ատէքը ջրով ա.
 Մեր ըռեսը թրով ա.
 Ո՛ր մէկ խանի մօտ էրթայ՝
 Խօսքեր ոսկի ջրով ա:
 Ծաղիկ եմ քաղե, էս ա.
 Զանիդ սէռնիմ, ճանն փէսայ:
 Ծաղիկ քաղի մաղերով.
 Վերև գրի շաղերով.
 Վիճակ գրի վըր իշուն,
 Վիճկի թևերն էր նխշուն:
 Վիճակ գրի վըր փլին ⁷⁾
 Փրցաւ, բնկաւ մըջ տըլին ⁸⁾
 Ասին ա, հա, ասին ա,
 Գինի խմեմ թասին ա,
 Էդ կոված – մոլած տներ,
 Կիւկազ ու նխշուն սներ.
 Էկան ազալ ⁹⁾ տղէկները,
 Կը մանին ¹⁰⁾ կատղուկ շներ:
 Յետոյ տները պոտած ու հաւկիթ ու եղ հաւաքած ասուն՝ տան
 փոքրիկ անուան «դովք» կ'ըսեն.
 Կանչէք կանչէք, (օր. Երսէնին),
 Արսէնի ձին ջորի եա.

¹⁾ Համբարձում եկաւ, անցաւ: ²⁾ աղջիկներ վարդին բնկան (հասան, տեսան կամ գտան խմաստով): ³⁾ Վանդակապոտ: ⁴⁾ խորոված միս: ⁵⁾ Գեղի տանուտէր: ⁶⁾ Տղաքներ: ⁷⁾ Թումբ, դար: ⁸⁾ տիւր=տիւր-ցէլա: ⁹⁾ Ամուրի
¹⁰⁾ Կը նմանին:

Արսէն ալ — խնձորի եա.

Արսէն նստե գէրանին.

Ոսկի դաւալ ¹⁾ բէրանին.

Արսէն ուր ձին թափեր ա.

Քշեր մեյդան ընցեր ա.

Անձրեւ էկեր, թրջեր ա.

Արեւ զարկեր, չորցեր ա.

Խընձ քափուր վարդ բացեր ա.

Արսէն նստե սօռակին,

Խելքն ու միտքն ա վեռակին ²⁾:

Խմեր ա նուան գինին,

Հոտ կ'էնայ մանիշակին:

Արսէնի ձին արօտն էր.

Քուրն ուր աղբօր կարօտ էր:

ՀԱՆՈՒՆԵԿԱՆ ԵՐԴԵՐ

Թագւորի գովք

Ա

Թագւոր բարով, հազար բարով,

Դուն վարդ ես կանաչ տերևով,

Երուսաղէմ զարեղ օրշնէ (օրնէ)

Մէկ Աստըծու զօրութենով:

Թագւոր բարով և ալն

Դուն վարդ ես և ալն

Սուրբ Վարդիհէր զարեղ օրշնէ:

Մէկ Աստըծու և ալն.

(Այսպէս կը կրկնուի, միայն երրորդ տողը կը փոխուի, ալն ալ սուրբերու անուն տալով:

Սուրբ Կարապետ զարեղ օրշնէ:

Խջմխածին զարեղ օրշնէ և ալն և ալն:)

Բ

Թագւորն էկաւ թագն ի գլօխ.

Կիւմիւս խանչալ պելրնսա սր. ¹⁾

Սուրբ Վարդիհէր Կաղըզվընցին:

Քու մուրասըն տէր:

Թագւորն եկաւ թագն ի գլօխ,

Տօրք քաւառսան խօնչա կեալէր. ²⁾

¹⁾ Հովի փող: ²⁾ արհեստ.

³⁾ Արծաթ խանչալ վրան կապած: ⁴⁾ Չորս կողմէն խօնչա (մաղի կամ սմաններու մէջ զրուած ծրարներ, կապողներ = նուէր) կու գալ:

Էջմիածին՝ Երևանցին

Քու մուրասըն տէր:

Գուրպա-լարի նախըլի սր¹⁾:

Սուրբ Կարապետն էր Մշեցին

Քու մուրասըն տէր:

Թագաւորն էկաւ թագն ի զօխ,

Ճիգմալարի ֆանարի սր²⁾

Երուսաղէմ մէջ աշխարհին

Քու մուրասըն տէր:

Դ

Թագաւոր, ինչ բերեմ քե նման,

Քու կանաչ արև քե նման,

Էն աղօթրան որ կը բացւէր

Բացւի արևուդ վրան:

(Կրկնել ամբողջ տունը, իսկ երրորդ տողը փոխել այսպէս). —

Էն պալատան որ կը բացւէր.

Էն բրաբիտն որ կը բացւէր.

Էն անթառան որ կը բացւէր.

Էն արեգակ որ կը բացւէր և ալն և ալն:

Դ

Մեր թագաւորն էր խաչ.

Խաչկոչ — խաչ ու մաչ.

Պինիսն³⁾ էր կարմիր,

Արևն էր կանաչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ.

Խաչկոչ — խաչ ու մաչ.

Կոստանդն էր կարմիր,

Արևն էր կանաչ:

(Կրկնել ամբողջ տունը, իսկ երրորդ տողը փոխել այսպէս). —

Պրսակն էր կարմիր.

Սօլերն էր կարմիր.

Գուրպէքն էր կարմիր.

Գօղին էր կարմիր և ալն և ալն.

Ե

Մեր թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց.

Ծաղիկն էլ ընչէնք պիտէր ծաղկունաց.

1) Գուրպաները նախշուն են:

2) Ճիգմաները (ոսանամալ) ֆանարի են. ֆանարի, ճիգմալի ընտրւած տեսակն է:

3) Պինիշ=կարմիր մահուդէ վերաբերուի մէկ տեսակն է:

Ծաղիկն էն խնկենի պիտէր ծաղկունաց,
 Որ փըթըթէր թուփն ու տերև հըտ իրաց:
 Մեր թագւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց,
 Ծաղիկն էն նունուփար պիտէր ծաղկունաց,
 Քաղէք, բէրէք, մեր թագւորին ծաղկունաց,
 Որ փըթըթէր թուփն ու ծաղիկ հըտ իրաց:
 Մեր թագւորին ծաղիկ պիտէր և ալն
 Ծաղիկն էն ընչէնի՞ և ալն
 Ծաղիկն էն մանուշակ և ալն:
 Որ փըթըթէր թուփն ու ծաղիկ և ալն:

(Այսպէս կրկնել տունը ամբողջ, իսկ երրորդ տողի ծաղիկներու անունը փոխել). —

Անթառան. բրաբիոն. պալասան և ալն:

2

Երուսաղէմ ուխտատեղ էր,
 Ամսիներ Սրաբստան էր,
 Թուխ ու բէտ ¹⁾ բէտէ աչքեր,
 Նմանի ժամտան խաչեր.
 Բոլոր երես, պզտիկ բէրան,
 Նմանի ժամտան խորան.
 Մեր թագւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց
 Որ փըթըթէր ծառն ու ծաղիկ հըտ իրաց:

3

Գացէք, ասէք, թագւորի մօր,
 Թըղ գալ, նստի դարպաս էնալ,
 Ծունտը դնալ սուրբ սեղանին,
 Աստծու բարին մեր թագւորին:
 Գացէք, ասէք, թագւորի հօր,
 Թըղ գալ, նստի դարպաս էնալ,
 Ծունտը դնալ սուրբ խորանին,
 Խէրն ու բարին մեր թագւորին:

Գացէք, ասէք, թագւոր աղբօր,
 Թըղ գալ, նստի դարպաս էնալ,
 Ծունտը դնալ սուրբ սեղանին,
 Աստծու բարին մեր թագւորին:

Գացէք, ասէք, թագւոր քրօջ,
 Թըղ գալ, նստի դարպաս էնալ,
 Ծունտը դնալ սուրբ խորանին,
 Խէրն ու բարին մեր թագւորին:

¹⁾ Բէտ — խոշոր:

Ը

էդ դիզան. ¹⁾ բէտ—բէտ դիզան,

էլէ'ք, տեսէ'ք էն ո՞րն էր.

—էդ դիզան բէտ—բէտ դիզան.

Գեղի ըռէսն ²⁾ էր.

—ձընճըղներ ճըլվըլալէն,

էլէ'ք, տեսէ'ք էն ո՞րն էր,

—ձընճըղներ ճըլվըլալէն,

Սարկաւրդներն էն.

—Կաբըւներ կըւկըւալէն,

էլէ'ք, տեսէ'ք էն ո՞րն էր.

—Կաբըւներ կըւկըւալէն,

Վարդապետներն էն.

—Սարեկներ սըւսըւալէն,

էլէ'ք, տեսէ'ք, էն ո՞րն էր.

Սարեկներ սըւսըւալէն,

Մեր տէրտըրներն էն.

—Ջուն էկաւ պարկն ի բէրան,

էլէ'ք, տեսէ'ք էն ո՞րն էր.

—Ջուն էկաւ պարկն ի բէրան,

Գեղի գզիւրն ³⁾ էր.

Յախաւել դռան յէտե,

էլէ'ք, տեսէ'ք էն ո՞րն էր.

—Յախաւել դռան յէտե,

Գգրի կնիկն էր.

ԶՈՒՆՐԱՆԿԻՔ

Զի մը

Զի մ'եմ առեր քսան փարա.

Ոտներ չալ ¹⁾ ա, մէջքն ա ետաւ ²⁾

Տանին, կսպեն նխշուն օտէն,

Առէջ թալեն ³⁾ քօտա ⁴⁾ խոտէն,

Փրցեր պաղ ջուր կիզաց կօտէն ⁵⁾

Խէր չ'տեսաց էտոր մօտէն.

Սարօ թալի ⁶⁾ սիւտակ սալեր,

Սարօն գուր ձին քաւս ⁷⁾ ա նալեր ⁸⁾.

¹⁾ Դիզ, գիզան—խոտի գիզ, գիզեր. նաև՝ ձիգըն, դիզանք:

²⁾ Գիւղապետ. ³⁾ Գզիւր—գիւղապետի ծառաց, չառու:

⁴⁾ Պիսակ ⁵⁾ Վէրք. ⁶⁾ Զգեն: ⁷⁾ Տեսակոր. խոտ: ⁸⁾ Գունկ. ⁹⁾ Գուն:

⁷⁾ Ծուռն: ⁸⁾ պալտեկ.

Սարօն էկաւ եանա-եանա,
Փռփռօտեր մարդ կ'սպանայ,
Մարդ էլ չ'կայ դռներ բանայ:

Լ Է Ղ Ք

Ձէլքայ ¹⁾ ըռէս ²⁾ նման էր բուրդ ³⁾
Ջըխու առքար ⁴⁾ զըմէն ⁵⁾ էլ քուրդ.
Ջըխու առքար հասան փշեր.
Լէգքայ հարսներ փախան զիշեր:
Ջահ-Պաղին ⁶⁾ կայ փէտէ ⁷⁾ մշակ,
Նա' մե ⁸⁾ տեղ թօղին, նա էլ դօճակ,
Կաշի-բէկի արտն էր դիւան ⁹⁾
Պասմա թուճական ¹⁰⁾ տարան տխլան ¹¹⁾,
Կալի-բէկի արտն էր զարի,
Պալեօզն ¹²⁾ էկաւ, հազար բարի,
Քաղքի վերե դեղ կայ ձուշան,
Պալեօզն էկաւ, կախեր նշան,
Ոսկին առան, զհայեր մոռցան:
Պալեօզն էկաւ վըր խաչերուն,
Թօփ մի թալեց նրաբներուն,
«Տիկմիշ ¹³⁾ մ'էղնիք իմ հայերուն»:

Գ Է Ձ Կ Ն Ի Կ

Հա'՛՛ց կէցէք ¹⁾ մէկ բան ըսեմ,
Գէշ կնկայ դեպաք ²⁾ կ'էնեմ.
Գէշ կնիկ քու հօր հէրը...
Մ'ածուն կ'ուզեմ, թան կը բերես,
Թիւղ մի բորբոս մուկն ի չերես:
Գէշ կնիկ կիզայ վերի թաղէն,
Ճուլստակ մկներ առէջ խաղէն,
Վէրուց դրեց իրան թաւէն ³⁾,
Մէկն ինք կէրաւ. մէկ ճանաղէն ⁴⁾:
Գէշ կնիկ նստեր ալուր մաղէր,
Ոջիւ կոտրէր ու խմոր շաղէր.

¹⁾ Գիւղի անուն: ²⁾ Գիւղսպետ: ³⁾ Ծերունի: ⁴⁾ Զօրք: ⁵⁾ ամէնքը.
բոլորը: ⁶⁾ Գիւղի անուն: ⁷⁾ Տեսակմբ դորձիք, իշուկ: ⁸⁾ մե-մեզ: ⁹⁾ սրուն:
¹⁰⁾ Վարաիք: ¹¹⁾ Ստեան: Դիւան: ¹²⁾ Հրապարտ: ¹³⁾ մի՛ դպիք, մի՛ վնասէք
խմաստով:

¹⁾ Լաւ եղբք: ²⁾ Բանբասանք: ³⁾ Կերակուր եփելու պղնձէ աման, տա-
պակ: ⁴⁾ ճան աղա-լրկան քօյրը, տալ:

Չուր ¹⁾ արմընկներ թիզ մի կեղտ էր
 Կնիկ մունիմ, անուն հունէ,
 Կէս գիշերին գեղ կը չըռնէ ²⁾
 Փէտ կը վերում ձեռ կը բռնէ:
 Իրիկ ու կնիկ կըռւըտան,
 Փաթթւան իրուր թուկիր մտան,
 Կտոր մի շալէ շոր գտան:
 Տեղ մ'որ շալէ կտոր եղնի՝
 Եօղան-socակ ³⁾ ես ինչ կ'էնեմ,
 Տեղ ո՛ր բարակ ճամբախ եղնի՝
 Բարակ խօզան ես ինչ կ'էնեմ:
 Հպարտ մարդու քիթն էր պօլօզ ⁴⁾
 Կէմի կտոր ⁵⁾ փաթեր քօլօզ ⁶⁾
 Հպարտ մարդն էր պարկեր սրահ,
 Խալի ⁷⁾ կտոր քաշեր վրայ.
 Չարխներ ⁸⁾ յոտներ կը ճռճռայ,
 —Ես ինչ կ'էնեմ ճուխտ կօնուրա: ⁹⁾

Մ ու կ եւ կ ա տ ու

Կատուն ըսաւ մկան. — Պատերու ծառայ.
 Զատ հնազանդ, խոհեմ, Զօզանի դառ ա.
 Իիշեր ու ցերեկ նստայ քու ծակի դուռը,
 Կարօտ եմ որ լսեմ քու քաղցր բառը:
 Մուկ ըսաց կատուին — Ես բարի բան չեմ,
 Ա՛յ կեղծաւոր կատու, քեզ կը ճանաչեմ,
 Ես հողագործ բան մ'եմ, մարդանման չեմ՝
 Սազը ձեռքս չ'ունիմ, ես մէկ աւերդ չեմ:
 Կատուն ըսաւ մկան. — Քու բուն էրկէն ¹⁾, նեղ,
 Կուզեմ որ շատնայ քու ազդական, ցեղ,
 Կատարեալ հեքիմ ²⁾ ես ձեռ թալա ³⁾ քու պեղ ⁴⁾
 Աչքերս քօռացեր ա. արի, էրա դեղ:
 Մուկ ըսաց կատուին. — Փետնաս ⁵⁾ ու պարկիս,
 Ըսկի ⁶⁾ չեմ աւտայ ⁷⁾ թէ դու հիւանդ իս.
 Առանց աւետրան ինձ կը քարոզիս,
 Գինամ ⁸⁾ որ քաղցր մսիս կարօտ իս:
 Կատուն ըսաց մկան. — Զատ կարդացեր իմ,
 Բոլոր աշխարհի փիրն իմացեր իմ.

1) Միւնչէ: 2) Պարտեյ, մանգալ: 3) Անկողին 4) սրածայր: 5) Խոտէն
 մանուած կապ: 6) Բրդեօց զլխարկի: 7) Խալի, փստաթ: 8) Տրեխ: 9) Կօշիկ:
 1) Երայր: 2) Բժիշկ: 3) Չգէ: 4) Ընչացք, պերճեշտ: 5) Փայտանալու
 սառկիլ: 6) Բնաւ: 7) չեմ հաւատար: 8) Գինեմ:

Երբ ուրախութենով նստիմ վարժատուն.

Բեր քու զաւակներ կէնեմ իմաստուն:

Մուկն ըսաց կատուին. — Գել ու գազան ես.

Քաջառուծ ասլան իս, ափսոս նազան ¹⁾ իս

Զաւակներս տամ, կը բռնես տանիս,

Սարխօցի ²⁾ նման քե մազա ³⁾ կանխս:

Կատուն ըսաց մկան. — Երազ մի տեսայ.

Բարեկամ մուկ նստեր հետս կը խօսայ.

Արդար խրատներս սխալ կը լսայ,

Զ'գինայ թի ուրին ⁴⁾ կէնեմ 'ձի ⁵⁾ փեսայ:

Մուկ ըսաց կատուին. — Երազ մի տեսայ,

Այ կեղծաւոր կատու, չիմար մի խօսայ,

Թի զաւր կ'եղնի գէլերուն փեսայ,

Թող քու խրատներն էլ խեղճ մուկն լսայ:

Կատուն ըսաց մկան. — Իմ նընս ⁶⁾ սողեկ նընս ա.

Քեաշկա ⁷⁾ դու գէր ⁸⁾ տեսնէր ինչ էօք ⁹⁾ ու բուս ա.

Աղբէրս իշխան ա, հէրս ըռես ¹⁰⁾ ա,

Ես էլ կ'ուզեմ որ քե էնեմ 'ձի փեսայ:

Մուկն ըսաց կատուին. — Քու տնիկ վերան ¹¹⁾

Զուր էք ¹²⁾ բանաս, խփուս գարշելի բերան:

Ըմէն օր կը գողնաս քու տիրու մէրան ¹³⁾

Տէրդի ¹⁴⁾ քե կը թալայ շներու բերան:

Կատուն ըսաց մկան. — Քու ծակի դուռն ա.

Դուս էլի, տես քու աներ ձրն ա,

Քու թաժայ ¹⁵⁾ նշանլուն ¹⁶⁾ իշխանի քուրն ա.

Ո՛ն (ու) քե տիկմիւ ¹⁷⁾ եղնի, քունայ ու կուրնայ:

Մուկն ըսաց կատուին. — Գետին կը տափիս ¹⁸⁾

Գլուխդ ի ծակ կը մտուս նեղ ու լէն չափիս,

Աղջկայ մահանով ¹⁹⁾ ընձի կը խաբիս,

Որ ձեռքդ ի հասնիմ արունս թափիս: *)

1) Տգէտ: 2) Գլինով: 3) Մազա=օղիլ: 4) հետ գործածուած մրգեղէն:

4) Զինքը=5) 'Ձի=ինձի: 6) Յեղ. սերունդ: 7) Երանի: 8) Գալիւր, տեսնելի:

9) Արմատ և բոյս: 10) Գլուղապետ: 11) Աւերակ: 12) Մինչև երբ: 13) Մածունի

մայրա=մածուն: 14) Քու տէր: 15) Նոր: 16) Նշանած: 17) Դպիւր, վնասել:

18) Գետնի վրակել, պահլարտիլ: 19) Պատրուակով:

*) Թուլի թէ այս երգը որևէ աշրդ ըսած ըլլաւ, ըսաց Ալաշկերտի մէջ չայտնի չէ այդ՝ ալ ժամ շատ տարածուած ու ժողովրդականացած է:

Թ ու թ ու ն

Էսօր չորս օր թութուն չ'ունիմ:

Կը մտածեմ կիւման ¹⁾ չ'ունիմ,

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Հուռութենէն ²⁾ թութուն քաշի,

Սե հողեր գլխու քաշի,

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Երկու արտ ցանի թութուն,

Կարկուտ էկաւ տարաւ պիթուն ³⁾,

2'թորկեց մէկ տամար ⁴⁾ թութուն:

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Երկու արտ ցանի դարի,

Ի՛նչ իմանամ կարկուտ տանի,

Պալքիւ ⁵⁾ թութնի դին կը հանի,

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Լօթի կեռեմ գրած ան ⁶⁾ ֆաս

Իրուր կ'էնեն թութունի պա՛ս ⁷⁾

Իրուր կ'ըսեն չ'ափաս ⁸⁾ մի տմա:

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Թութուն քաշող սիրտ կը խզայ,

2'ունեցող կայնի մզայ ⁹⁾,

Ձեռ կ'էրկեցու մէկ հատ կուզայ.

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Թութնի քաշել ինչքան լաւ ա.

Առանց քաշել սիրտ կը ցաւայ.

Թութուն ա մաճիխի ¹⁰⁾ մազա.

Վառայ անթութուն, անթութուն:

Ես Մխօն էնք Ալաշկերտցի,

Սէլ լծի թութնի գացի,

Թութուն չ'էղաւ, նստայ լացի,

Վառայ անթութուն, անթութուն:

¹⁾ Յոյս: ²⁾ անգուսպ կիրք ունենալ: ³⁾ Բոլոր: ⁴⁾ Կապոց: ⁵⁾ Թերևս:
⁶⁾ Տղայք գրած են ֆէս: ⁷⁾ Խօսք, զրոյց: ⁸⁾ Զուռէ, բայց հոս կը նշանակէ սիկառի մէկ անգամ քաշել'ը. օրինակ. մէկ կուճ: ⁹⁾ Մզալ-կովի, եզան բարակ ձաշն հանելը: ¹⁰⁾ Ժողով, ինճոյք:

ՓԻՆԻԿ ԹՈՂՈՆԻ ՄԱՍԻՆ *)

Քիշերս եմ քնե, քուն եղայ, չարթուն,
 Ոչ մարդ գինէր զէն սարէրու խուն,
 Ոչ զԱսարժու շատ քննուն
 Մէջ իտայ քրնուն սրտիկս էր էլեր,
 Կեամի շուռ կիգէր ¹⁾ վրը էն ծովերուն,
 Զրագ մի կէր էն ծովու միջուն,
 Քանի էն ծով կործիլ ²⁾ կ'առնէր,
 Էն ճրագ կը պօծըռնէր ³⁾ գունըզգուն,
 Ծառ մի կէր էն տաշտի միջուն,
 Էն ծառ կէր տասն էրկու ճրղուն,
 Վրէն թափած էր հինգ հարուր թռչուն,
 Հաւք մի կէր մէջ էն հաւքերուն,
 Քառսուն տարի շինեց զուր բուն,
 Խիլն ⁴⁾ ի յԱրաբայ էբեր ⁵⁾,
 Հողն ի յԱրաբստանէն,
 Քառսուն տարի շինեց զուր բուն.
 Ելաւ, կաշնաւ բնի գլխուն,
 Ծափիկ էտուր ⁶⁾ ուր թւերուն,
 «Մեղայ» չ'էտուր մէկիկ Աստծուն,
 Կրակ ընկաւ իրեցեց ⁷⁾ զինքն ու զուր բուն,
 Էն զուլումաթն ⁸⁾ որ եղաւ հըտ էդ խաւքերուն՝
 Զէր էղեր հըտ Ազամայ որդուն,
 Առահայ ⁹⁾ հասաւ ի Փռանգստուն,
 Պօղոս—Պետրոս հայոց անուն,
 Քաղցրիկ մէղոն որ կ'ասեն
 Զառուծ առե մըջ ուր թւերուն:

*) Այս երգը բողոք կը պատմէր նաեւ «Փինիկ» թռչունի մասին ուրիշ աւանդութիւն» զոր պիտի գրենք «Ալաշկերտի» հաւատքի բաժնին մէջ:

¹⁾ Նաւ կը պտտուէր: ²⁾ Զրջիլ, դառնալ, ալիկոծուիլ: ³⁾ Կը պայծառանար, կը փայլէր: ⁴⁾ Զիւղ: ⁵⁾ Բերաւ: ⁶⁾ Ծափ տալ: ⁷⁾ Ելրեց: ⁸⁾ Մեծ վր. նաւ: ⁹⁾ Լուր տեղեկութիւն:

Բ. ԱՌԱՃՆԵՐ

Իրենց նշանակութիւններով եւ այլեւայլ ծանօթութիւններով

Ա. ՅԱՆՈՒՆՆԵՐ

1. ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԻՄԱՍՏԻ ԱՌԱՃՆԵՐ

- Աժնելիք (արժէք) երկու Զափազանց մեծ կարեւորութիւն
փարայ ¹⁾ Եւ իւր անձին:
- զինք զրեւր տոյնի պարա (աշխար-
քի հաւասար):
- Արէն ու էղէն (ալիւր, եղ), Գործերու լաւ եւ գոհացուցիչ
տանտիկնոջ մոխրութենէն: արդիւնքը ձեռք բերած լաւ միջոց-
ներէն առաջ կուգայ:
- Սշխարք արօտ. Նպաստաւոր հանգամանքներով
մենք մէջ կարօտ: շրջապատուելով հանդերձ չ'կրնալ
վաշելել զանոնք:
- Ախս ախսին (անէծք). Թշուառներու անէծքը երբ եւ
աւել տախտին (տան յատակ): իցէ ատեն մը թշուառացողներուն
կը հասնի:
- Ակ, հագար ալ (աղբերակն) Բնականաբար միևնույն տեսակ
հն (հով) գինայ (գիտէ) հր մէկ ալ: առարկաներ իրարու հետ կը շը-
փոթուին:
- Աղէկն (լաւ) ի գետ. Յոռի բաներէն եւ ոչ մէկը կըր-
սողախն (ստորինը) ի հետ: նայ լաւագոյն ըլլալ:
- Աղբատ, աղբատ. Մաքուր ըլլալու պայմանը՝ ան-
քիթ սրբելուն ինչ աղբատ: պատճառ հարուստ ըլլալ չ'է:
- Աման, աման, տուր ինձ իմ Զղջալ գոհողութեան մը վրայ,
գտակ. որ պտի տէր (պիտի տայիր) երբ անոր համեմատութեամբ, կամ
ինձ պէտք չէ էն պսակ ²⁾ աւելի շահ մը ձեռք չի բերուիր:

*) Ստորագծած բառերը թուրքերէն կամ քիւրդերէն են:

¹⁾ Փարա = 1/4, կոպէկ, գրեթէ:

²⁾ Վարդապետ մը միտքը կը փոխէ ամուսնանալու եւ այդ նպատակով
ծառային հետ վանքէն կենէ, որ քաղաքը երթալ, ձամբան՝ փոթորիկ մը
վարդապետին վեղարը ու գտակը օդը կը թռցնէ: Այն ատեն վարդապետը
ձեռքերը երկինք տարածած Վարդապետի, աման, աման, տուր ինձ իմ գտակ,
այն պսակը որ ինձի պիտի տայիր՝ պէտք չէ: Գողովուրդը այս աւանդու-
թեան խօսքերը ոտանուորի վերածելով՝ կը գործածէ իբրեւ առած:

—Ամառ որ պառկես հովեր.
ձմեռ կը փիցուս ¹⁾ կովեր:

—Ամէկ ուր երկան շալ ու շըլ-
վար կը մանայ,
վըր գեղին մուճաթ կիզայ:

—Ամուսն քար՝
ձմուսն պաշար:

—Անբաղդ աղջիկ գլխի քակեց,
(ծածի հիւսկէնները քանդել)
լուսնալու:

երկինքն էլ ամպեց:

—Աներ ու փէսէն՝
վնջ թթիւի քասէն (հողէ պնակ) ²⁾:

—Անձրէւուց փախան՝
կարկտի հանդիպեցան:

—Անուս կայ.
անկուն (դործ, արդիւնք) չ'կայ:

—Անծիծ արծցած.
անպարոն (կամ անպարան) մեծը-
ցած:

—Աչքն էլաւ.
լսկն (շիւղ) չիստկաւ:

—Ապուր լէ (ալ) ապուր եղներ
(ըլլար).
թըղ (թող) մարդու բերան իրի-
ցէր (այրել):

Ծուլութիւնը ռապադայ կեանքի
սպանիչն է:

Երբ մէկը իր գործի զժողարու-
թեան կամ անչաջողութեան հա-
մար ուրիշի վրայ կը տրանջէ:

Եչող և առատ ժամանակի ամէն
մէկ անկարեւոր համարուած բան
նեղ օրի համար խիստ պիտանի է:

Անբաղդը իր ամէն գործերու
առջև դժուարութիւններ կը գտնէ:

Միաբան, ազգասկաններու գոր-
ծողութեան առջև՝ ամէն դժուա-
րութիւն կը վերանայ:

Վտանգէ մը ազատելով՝ աւելի
մեծ վտանգի մը հանդիպել:

Իր գործի կամ պաշտօնի կիրա-
ռութեան մէջ թույլ, անարդիւնք
անազղեցիք:

Առանց հօր կամ դաստիարակի
անկիրթ մեծցած տղայ:

Երբ կնճռոտ խնդիր մը կը լու-
ծուի, կամ դործ մը կը կարգա-
դրուի՝ արտադրելիք շահէն մեծ
վնասով մը:

Երբ մէկը իր չ'ունեցած շնորհքը
ուրիշին ցոյց տալու համար չափա-
զանց չոզնութիւն կամ վնաս կը
պատճառէ:

¹⁾ Փայտանալ(==սառկիւ մեռնել), բայէն առաջ եկած է փրանալ չեզոք
բայը. և փիցուցիւ ներկործականքի վերին ձևը կը նշանակէ՝ կը սառկեցնես:

²⁾ Աներ մը (կնոջ հայր) իր փեսային հետ թթու (կաղամբով շինուած
թթու կերակուր) կուտէ եղբւր. կերակուրի թթու համը իրենց անորոշակ
հետզհետ կը գրգռէ հողէ պնակը քանի մը անգամ կը լցուի ու կը պարպի:
Ամենէն վերջը աներ ու փեսան չ'ազգենալով այլ կերակուրէն, բարկու-
թեամբ պնակը կը զտրեն գետին, կը կոտրեն: Այս դէպքը ծնունդ տուած

- Առաջէւանց հայի.
չէսէւանց ամբլի (ամելի):
- Աստուած ազատ էնայ (ընէ)
լապրգտրրկու (նապաստակ) չուֆ-
թից (աքացի).
բէտ գլօխ (խոշոր) քուֆթից ¹⁾,
—Աստուած կտրիր զթանն ու
պթացան
Սրբ-կարապետ զթթւի կցան ²⁾:
- Աստուած որ քոռ անծղուն
անկաճ էնայ՝
Վարդէվօրին ձուն (ծին) կը դնայ.
—Աստուած փիլաւ վրն (որու)
ա տրւեր.
իւթախ (ախորժակ)վրն ա տրւեր:
- Սրե բանցրցեր.
կորեկ քաղցրցեր:
- Սրեով անծրե կկուայ.
մուկն ի շուկէն (բազար) ժուռ
կիզայ:
- Արտ (կամ աւելի նիւս պատ)
խախուտ.
մահնեմ (պատրուակ, պատճառ)
եղաւ կարկուտ:
- Արտ Մրտօրին.
սերմ Սրգօյին.
կունգներ (կոունգ) վրէն կուուն:
- Արտաքուստ բարեկամ ձևանալ,
և գաղտնի դաւաճանել:
- Երբեմն անկարևոր համարուած
բաներէն մեծ վնասներ առաջ կու-
գան. կամ, հեգնել մէկը, երբ իր
ուժէն վեր սպառնալիքներ կ'ընէ.
Ոգեպահիկ միակ չ'կրնալ հայ-
թայթելու չափ թշուառութիւն:
- Եթէ միշտ իրականանար չարերու
նպատակը՝ աշխարհը շուտով կ'ա-
պականէր:
- Երբեմն բնութեան բարիքները և
աջողութիւնները յոռի ձեռքերու
մէջ կ'իջնան, որոնք չեն գիտեր
վաշելել:
- Երբ չնչին և անկարևոր բանե-
րուն (կամ մարդկանց) կարևորու-
թիւն և մեծ արժէք տալու նեղ
ժամանակ մը կուգայ:
- Ընդհանուրի վնասներու հանդէպ
անհոգ ու անտարբեր մնալ, կար-
ծելով թէ անհատ մը պարտական
չէ մտածել անոնց վրայ:
- Երբ՝ արդէն վնասուած բանի մը
վերջին թեթև հարուածը կուտայ՝
խորտակելու:
- Ուրիշի ունեցածի վրայ վիճել.
կուունել:

է վերոյիշեալ տուածին, որ կը նշանակէ նաև—շատակերութեան առջև ոչ-
ինչ կը գիմանայ:

¹⁾ Զուֆթայ գիւղական կերակուր մըն է. կաղամբի թթու դրած տե-
րեւով փաթթած և եխած բրինձ կամ բլուր (ջրով խաշած ցորեն):

²⁾ Այցանը ալւերէ խիւս մըն է, որ տպուրին կամ թթուին (թթուած
կաղամբի ջրի սպոր) կը խառնուի եփելու ատեն, զայն «կցելու»—կոկե-
լու համար:

— Բաղդիկս ի (բաղդս) գիլու
(գալի) ցեղէն էր,
տոր (ուր) գացի (գնացի) «հան-
հան» (հալածելու ձայն) յէտես էր:

— Բան կայ Բաղնոց (գիւղ մը)
չամիչ կայ թաթնոց:

— Բանցր-բանցր կը պօռայ (զո-
չել) շատ որդու տէր.

Բէտ-բէտ (խոշոր) գուր ոտ կը
թալայ (ոտ թալել=ոտք ձգել,
քայլել) շատ ոսկու տէր:

— Բէտեր ան (խոշորցեր է)
պտի կտրայ:

— Բէրանս մեծ քիթս ապու-
գայ ⁷⁾,
ինչ որ ըսեն՝ վրէս կուգայ, (վե-
րայ գալ=չարմարիլ):

— Բուրդ կնտեր (խուզել)
խառուեր գառներ:

— Գլլով կը ժողվայ,
շերփով կը ցրուայ:

— Գեղ կանի՝ (կանպնի)
դերան կը կոտրի:

— Գերին գին էլնի՝
ուր տիրուն կը հասնի, (իւր տի-
րոջ կը պատկանի):

— Գէլ (գալ) չ'կանայ (չի կըր-
նար) յել (դարվեր) էլնի (ելնել)
կ'ըսեն՝ «թերմաշ ⁸⁾ շատ ա կերի»
(շատ կերած է):

Դժբաղդի մը տրտունջը, որ շա-
րունակ ամէն տեղ և ամէն գոր-
ծի մէջ գրկանքներ կը կրէ:

Յոյց տալ թէ այսինչ մարդերու
մէջ գաղտնիքներ կան:

Ջաւակներու (աշխատող ձեռքե-
րու) և ոսկիի տէրերը ոչ ոքէ, և
ոչ թշուառութենէ երկիւղ ունին:

Դժբաղդութեան մը կամ չարիքի
փոփոխութիւնը՝ դէպի խստագոյն
վիճակը, նշան է անոր վերջանա-
լուն՝ իր ենթակային հետ:

Նեղն ինչպիսի՝ ամէն կծու զիտո-
ղութիւններուն զլուխ ծռել:

Իր արժանիքը և պատիւը չճա-
նաչող, ու իրմէ ստորին ու անպա-
տիւ մարդերուն ընկերացող մարդը:

Փոքրիկ քանակութեամբ խնայ-
ուածները մեծ քանակութեամբ
վատնել:

Միացեալ ուժերու առջև ամէն
դժուարութիւններ կը վերնան:

Թշուառներուն կարեկցելու սլար-
տականութիւնը նախ իր ազդա-
կաններու վրայ կը ծանրանայ:

Կեանքի աքտաքին երևույթները
միշտ խաբուսիկ են, չաճախ անոնց
տակ ծանր վշտեր կը ծածկուին:

⁵⁾ Ագուզայ = Ո տառի ձևով հոգէ շինուած աղիւս մ'է, որ կը դրուի
թոնրի մէջ ափին բերան:

⁶⁾ Թէրմաշը, չարամաղթութիւն մ'է, անտէր սատկած կամ կտրած
լիմաստով, թէն այս բառը կրտամաշ կը նշանակէ:

— Գէլի որ ամպէն վախէնէր՝
(վախնար)
ուրին (իրեն) բերդ մի կը շիգէր
(շինել):

— Գիլու գլխուն գիրք կարդա-
ցին,
ըսաց՝ թողէք, ճուղն (հօտ) ըն-
ցուցին:

— Գլու հնգն ա,
թի (թէ) ջորին թանկ ա:

— Գիշեր ու ցերեկ գինաց (գի-
տէ),
քաղքի ճամբախ չ'գինաց¹:

— Գիտունին էգիր գէրի
ոչ անգէտին սիրելի²:

— Գովացին լալ (համր) Յոխան,
էլաւ նստաւ պատուխան (պատու-
հան):

— Գունտ (խմորի գունտ) խմո-
րի կէս ա.
մեր (աղջիկ, կամ որն է բան) էս
ա, (այս է).
կը հաւնիս էս ա.
չհաւնիս էս ա:

— Գրա վըր պըլքին (գրէ սառու-
ցի վրաց)
հարի քամուզին (մինչև յուլիսը):

— Դատին (աշխատին) խողեր,
ուտին բոգեր:

— Դըռ (գեռ ժամեր չ'շինած՝
կուրեր (կոյրեր) դռն առած.
(դուռառնել, կամ դուռ բռնել=

Ամէն երկիւղի հանդէպ անդր-
դուելի մնալ. և արհամարհել՝ ինչ-
պէս ամպի գուռոց:

Խրատը, համոզմունքը անբաւա-
կան են բնութեան տաճած չարու-
թիւնը արմատախիլ ընելու:

Չար մարդիկ իրենց օգտին մէջ
չեն փնտոեր ուրիշին վնասը:

Կարևոր բաներ անգիտանալ, և
անկարևորը սովբել ու միտք
պահել:

Լաւ է գիտուն թշնամին, քան
տղէտ բարեկամը:

Գովասանքը չիմարները կը մղէ
ծալքացեղ ինքնահաւանութեան:

Աղջկան կամ որևէ բանի լաւ
և վատ կ'ըմբերը ցոյց տալ ուրիշին,
և ընտրութիւնը անոր ազատ կամ-
քին ձգել:

Սունելիքի մը վրայէն ձեռք վեր-
ցնել, ստանալու յոյսը կտրել. բո-
լորովին կորած համարել:

Նրբ գելս ճուլերը կ'աւրին թը-
շուառ աշխատողներու՝ վաստակով:

Արդիւնք սպասել թերակատար
գործողութենէ մը:

¹) Էշի կարաւանատէր մը իւր էշերով ցորեն կը տանի Բաղէշ: Մութր գիշերին ճամբան կը կորսնցնէ, ու մինչև առաւօտ լեռներուն մէջ կը թա-
փառի: Սղթարան բացուելուն պէս էշը կը գտնէ, իսկ տէրը բարկանալով կը
ծեծէ զայն ու կ'ըսէ, «Գիշեր ու ցերեկ գինաց (գիտնաս), քաղքի ճամբախ
չ'գիտնաս», որ առաձի կարգ անցած է:

²) Փողովուրդը Խիկարին կը վերագրէ այդ խօսքը:

բազմութիւն դուռը լեցուել. շրջապատել):

— Ես (կամ) աղն ա պակաս.
Ես մաղն ա պակաս:

— Ես կուտ. ես ջուր.
Ես դանակ, ես սուր:

— Ես աղա, դուն աղա.
մեր աղուն (աղալու ցորեն) ո՞ն
կաղաց:

— Ես կ'ըսեմ՝ «գանձ»,
էն (ացն, նա) կ'ըսա՝ «տանձ»:

— Երթան էն մեհեհն (անտառ),
սովորին էն փեհեհն (փէշակ, արհեստ):

— Երկէն (երկայն) արտ, ու
կարճ կօրի,
բան չ'ունիս, գնա, արի:

— Զահլա (սրտոտութիւն) ու-
նիս,
բակլա կուտիւ:

— Զատիկ օրեր կուտայ բանջար,
սիլիով (մերկ) լէշին (մարմին) կը
կասկայ խանջար:

— Զարկի լորուն (լորամարդի)
քիսաւ (դպաւ) ջորուն:

— Զըմէն (ամէն.բը) իմ մօր քեֆ
կը հարցուն,
մէկ չ'կայ որ իմ հօր քեֆ հարցու:

— Էնդէլիս (անդին) կարապ—
էնդէլիս կարապ,
տէրտէր մնաց անպատարապ:

— Էն ձեռ որ չ'կտրի,
պագա՞ գլխուդ գլի (գլի),

— Էն շուն էն շնէն

Կարօտութիւնը կ'ստիպէ մարդը,
որ ուրիշին անհաճոյ ձևեր կ'առնէ:

Կամ լաւ պահել, կամ բնաւ չը-
պահել ընտանի կենդանիները:

Ենգործութիւնը ապրելու ամէն
մէկ միջոցը կը խափանէ:

Յամառիլ ճշմարիտ փաստի մը
դէմ սխալ փաստերով:

Վատ բնաւորութիւնը առաջ
կուգայ նմանօրինակ վայրեր և
ընկերներու քով ջաճախելէն:

Թափառել առանց նպատակի ու
արդիւնքի:

Ննկեհերութիւնը շատ անգամ
նպաստաւոր հետեւութիւններ կ'ու-
նենայ: (Սը գործածուի ուրիշի
վախկոտութիւնը ծաղրելու համար):

Հակառակ իր նիւթական թը-
շուառ կացութեան՝ չափազանց մեծ
շուայութիւններ ընել. կամ թան-
կագին հագուստներ հագնել:

Հարուածը նպատակակէտէն շե-
ղել, ուրիշի դպիլ:

Ընկերական չարաբերութեանց
մէջ միշտ լուր շահը փնտռել, և ոչ
մի անգամ ուրիշին:

Անթիւ բարիքներով շրջապա-
տուելով հանդերձ՝ գուրկ մնալ
անոնցմէ:

Չ'չաղթուած թշնամին կամ խո-
չընդոտն չարգելու և անոր համա-
կերպելու կ'ստիպուինք:

Միևնոյն ընտանիքին պատկա-

երկուս մէկ տնէն:

— Էն վախս (ատեն) որ լուս
կիջնէր
էնի (նա) էշ կարծրցուցէր (ար-
ծեցնել):

— Էշն ընկաւ գարու հոր,
ըսաց՝ «էսի (այս) աղէկ ա (լաւ է)
խընճ (քան) իմ մօր փոր»:

— Էն 'ծի էն 'ծի (այն լինձի,
այն ինձի),
ափներ վրէն էն էլ 'ծի:

— Էշ եօթ լող (լողալ) զինաց
(զիտէ)
աւա (բաց) ջրի մօտ եօթն էլ կը
մոռնայ:

— Էշ կը տեսնին.
«Փաթմա խաթուն» կը կանչեն
(կանչել=անուանել):

— Էշն ըղբեր (խուովի) չ'ուտայ
խոտ
կ'առին տասմալ (թաշկինակ), կեր-
թան մօտ:

— Էշն ի փալան (համետ),
մարդն ի հալաւ (հագուստ):

— Էշն ինչ գինաց զգէշ.
շինական երկու քաւուր (տեսակ)
ճաշ:

— Էշ չ'եղնի մատաղ,
իշու գին կ'եղնի մատաղ:

— Ըմնուն (ամէնուն) «լօ լօ լօ».
ընձի լէ (ի՛նձ ալ) «լօ. լօ լօ»: ¹⁾

նող չողի բնաւորութիւն ունեցող-
ներու չարաբերութիւն:

Անհրաժեշտ գործողութեան մը
նպաստաւոր առիթը անպիտակցու-
թեամբ կորսնցնել, կամ անկարելի
գործով մը զբաղել:

Երբ ծոյլ մը ուրիշի աշխատան-
քով ապրելու հանգիստ միջոցը կը
գտնէ:

Աղահուլթեամբ ամէն բան սեպ-
հականելու աշխատիլ:

Ինքզինքը ցոյց տալ ամէն բա-
նի կարող, բաց չործելու ատեն
անճարակ մնալ:

Ընտիր բարեկամութիւններով
օժտուած կարծել զայն, որ իրօք
չունի:

Մէկին՝ իր սրդողելուն համա
չափազանց կարեւորութիւն տալ,
որուն այնչափ արժանի չէ:

Հաղուստները միայն վայելուչ
երևութիւն կուտան մարդուն:

Յիմարները իրենց զրուած չար-
զանքի արժէքը չ'են կրնար դիտ-
նալ:

Եթէ առարկայ մը չ'ուտուի,
կամ չ'սմուի իր արժէքը կրնայ
գործածուիլ այդ նպատակով:

Կեղծ յատկութիւն մը, թշնամա-
կան զոյգում մը կամ խաբէութիւն

¹⁾ Մարդ մը ուրիշ շատերու տալիք կունենայ: Զատ առնելիք ունե-
ցողը կը սովորեցնէ ասոր, որ երբ միւսները գան պահանջեն, ինքը «լօ, լօ,
լօ», ըսէ, ու խենթեցած համարուելով, աղատի իր պարտքերէն: Պարտա-
պանը այդ խրատի պէս կ'ընէ, խենթ կը ճանչցուի, և կ'աղատի պարտքեր
վճար լին: Փամանակ մը վերջ այդ խրատը տուողը կուպայ, և իր առնելիքը

— Ընծի չ'աւտընայ (չ'հաւատար) իմ իշուն կաւտընայ ¹⁾։

— Թաս (պղէնձէ ախտէ) ընկաւ ձէն (ձայն) էլաւ ²⁾։

— Թաց եկեր ես, թաց կերթաս ³⁾։

ցոյց տալու չէ մտերիմին, բարեկամին ու բարերարին, կամ իր գաղտնիքը գիտցողին։

Արժանահաւատը թողու՛լ՝ կասկածելիին հաւատ ընծայել։

Երբ դէպք մը տեղի կունենայ, և լուր կը տարածուի՝ ալլաւ անկարելի է առջևն առնել։

Յոյսը միշտ ուրիշի օգնութեան վրայ դնող մարդը բնաւ չ'իօգտուիր, և կը վնասուի շարունակ։

Կ'ուզէ։ Պարտապանը ասոր ալ կը կրկնէ միևնոյն խօսքը։— Բարեկամ, կ'ըսէ առնելիքին տէրը, այդ խօսքը ես քեզի սորվեցուցի, և ազատեցի պարտքերէդ, հիմայ եկեր ես, ինձի՞ կը ծախես։ Ըմէնուն «լօ լօ լօ», կ'ըսէ, ինձի ալ (կ'ընա) «լօ լօ լօ» (ըսել)։

¹⁾ Մօլլա—Նասրէտ-տինէն էջը կ'ուզէն, որ ցորեն բեռցնեն, ջաղացքը տանին աղալու։ Նասրէտ-տին հօճան չ'ուզեր տալ, ու կը խաբէ թէ ընախիրը ուղարկած է արածելու։ Այս խօսքին հետ յանկարծ էջը գոմին մէջ կը դռնչէ։ Հօճան, հապա կ'ըսէ թէ, նախիրը ուղակուած է արածելու, կը յարէ զրացին— Բարեկամ, կը պատասխանէ մօլլան, ինձի չես հաւատար, իմ էջին կը հաւատաս։

²⁾ Թագաւորի մը աղջկը շատ սիրելի կ'ըլլայ իր ծնողաց և իր մէկ հատիկ եղբոր, այնպէս որ իրենց «աչքի լուսի, իրենց հոգու հետ չ'են փոխել» (աչքի լուսէն և հոգիէն աւելի սիրելի)։ Օր մը աղջկը կ'ուզէ փորձել իր ծնողաց և եղբոր սէրը։ Այդ նպատակով պղնձէ ափսէ մը հագուստներու տակ փորին վրայ կը կապէ, և իրենց տան մէջ, որպէս թէ ոչ իրեն կամքով, լուր կը տարածէ թէ ինքը օտարի մը հետ սիրալին յարաբերութիւն ունեցած է. և չղացած է։ Եղբայրը կը լսէ այդ բանը, կը կատաղի իր առանձնասենեակը կը կանչէ քոյրը, մերկ դաշոյնով վրայ կը յարձակի սպանելու։ Խսկ քոյրը տեսնելով իր անձի վտանգը, անմիջապէս կապերը կարձակէ ու ափսէն գետին կ'իջնայ զրնկալով։ Այն ատեն եղբայրը կըսէ. «Թաս (ափսէ) ընկաւ, ձէն ելաւ», որ կը նշանակի, թէ այդ լուրը քու մասին տարածուեցաւ որպէս ճշմարտ, հիմայ անկարելի է ստել, թէ և կեղծ չլուծուի էր։ Այս խօսքէն յետոյ, կը ցցէ դաշոյնը քրոջ սրտին մէջ ու կսպաննէ, աչքակալութիւն—քեզ շատ կ'ըսէին, բայց իմ ու քու պատիւը (նամուս) աւելի շատ կը սիրէին։

³⁾ Քուրտ Հասօն գիւղը եկած ատեն, գետը կ'իջնայ, ու ամբողջ հապուտներով կը թրջի։ Բարեսիրտ գիւղացեացիները իրենց տան թոնրի վրայ չորացնել կուտայ անոր հագուստ, կը տաքցնի, ու կը կերակրէ, և աւելի կալիկցելով, երկու կօտ ալ ցորեն կուտայ անոր, որ իր քաղցած ընտանիքին սանիւ։ Յաջորդ գարնան Հասօն քրդական յատուկ սովորութեան համաձայն, կրկին կուգայ գիւղացեացիներու տունը, բայց այս անգամ առանց թրջելու։ Իր գալու պատճառը կը հարցուն, և Հասօն կը պատմէ նախորդ տարուան դէպքը և իրեն եղած բարիքը, ու կը վերջացնէ այս խօսքերով. «Այս այս

— Թեփ ալրի (ալիւրի) կէս ա.
մեր ջաղաց էս ա.
չ'աղաս՝ էս ա, կաղաս էս ա՝):

— Թըթու թան չէ,
ըմէն մարդու բան չէ:

— Թըղ (թող) քասէն (հողէ
պնակ) գալ խօռ (եզերքը կտորած).
միսն անոսկող (առանց ոսկորի):

— Թի (թէ) գլօխ (գլուխ) մըզի
(մեզի) մնայ
յլօխ կնտել (սափրել, ածել) դօլա
եա *) (ղիւրին):

— «Թի» (եթէ շողկասլը) չ'եղ-
նէր,
թիակ (թի, բահ) ոսկի կ'եղնէր:

Գէշ ապրանք մը քշել, օգուտ
բաղելով անոր լաւ տեսակի չ'ըտ-
նուելէն:

Սմէն մարդ միևնույն դիւրութիւ-
նը կամ աջողութիւնը չի կրնար
գտնել միևնույն գործի կատարու-
մին մէջ:

Մերժելի չեղած բարիքի մը
համար պահանջուած երախտա-
գիտութիւնը:

Մարդը միայն այն ժամանակ
կրնայ ուղած կանոնադրութիւնը
տալ գործին, երբ ապահովարկէս
գիտնայ թէ իրն է այն:

1) Եթէ ամէն բան մարդու
ուղածի պէս ըլլար՝ ամէն նպա-
տակի կրնար հասնել:

2) Ծաղրել ուրիշի թէ ութեամբ
խօսքերը:

տարի ալ աղաք հաց չ'ունին, անօթի են...: Բարեսիրտ գիւղապետը այս
անգամ ալ ցորեն տուաւ Հասօն ու ճամբեց:

Երրորդ տարին ալ Հասօն եկաւ, և նոյն բարիքը յիշելով, բաւական
ցորեն տարաւ:

Չորրորդ տարին Հասօն դարձեալ եկաւ: Գիւղապետը արդէն ձանձրա-
ցած էր անոր ամէն տարուան այցելութեան, և «գիւղապետի յրաժ բարիք-
ներու» վրայ խօսելու անամօթութենէն: Արգիլել զինքը, անկարելի էր,
«քրդաւ երես» ունէր, այսինքն՝ այնպիսի անամօթութիւն, որ քիւրդէրու
յատուկ է, որով չաչտնի խօսքերէն իսկ չ'են քաշուիր, և թէ և գիւղապետը
ամէն տարի կը պատուիրէր այլ ևս չ'պալ, բայց Հասօն ոչինչ կ'ուզեր յիշել:
Ուստի գիւղապետ ուրիշ հնարք մտածեց: Կանչեց Հասօն իր քով, և չաչտ-
նեց թէ այս անգամ այնպէս պիտի երթայ, ինչպէս որ եկած է առաջին տա-
րին, այսինքն «թաց եկեր է, թաց պիտի երթայ»: Հրամայեց տղոց, կուժ
մը ջուր լեցնել Հասօնի գլխուն, թրջել և այնպէս ջամբու դնել: Յաջորդ
տարիներ Հասօն այլ ևս չ'երևցաւ:

1) Ջրաղացք մը շատ խոշոր կ'աղար. ցորենի կէսը թէփ կ'ընէր, և
ապա կէսը ալիւր: Մարդուն մէկը չի հաւնիր, «այդ վնաս է մեզ աղացողնե-
րու համար» կըսէ, իսկ ջրաղացպանը, որ գլխով թէ ուրիշ ջրաղացք ալ չկար
մօտերը և թէ ամէն հոն եկողը ստիպուած է անպատճառ աղալ իր ցորենը՝
կը պատասխանէ. «մեր ջաղաց էս ա, թեփ ալրի կէս ա. կ'աղաս՝ էս ա, չ'ա-
ղաս՝ էս ա»:

*) Իսկան բայը, է ա ի փոդուած է, բաղաձայն տառէ վերջը. իսկ նա
ի կը փոխուի ձայնաւորէ վերջը:

—Թի որ (թէ որ) ցորեն (ցորենի հաց ըսելու տեղ) չ'կերեր ինք, չերգի (չարդ) մէջ պարկեր ինք:

—Թի չէղնէր Դարունից ակ պալլի (յայտնի) կ'եղնէր Խիզնայ վաստակ: ¹⁾

—Թի չէղնէր դիզի շըքիկ (ստուեր), շատ կ'երևէր պառու մօզիկ (հորթ):

—Թի պլիկ (անարժէք դրամ, փուլ) եղաւ փարա: դու կ'եղնիս ընծի պարա (հաւասար):

—Թողեր ա շիշակ (ոչխար, մաքի) կպերա բրիշակ (աւերակ) *):

—Ի՞նչ աճալն (մահը) որ իգաց (դաշ): կ'երթաց հովսւ հացեր կ'ուտաց (ուտել):

—Ինչ իլիկ, ինչ խիպիլիկ, (սատանայ):

—Ինչ սատանէն, ինչ ուր (իւր) կնիկ:

—Ինչ խաղ կէր (կար) խաղաց, ձաւտալաօր (խաղի տեսակ) չետ մնաց:

Ցոյց տալ թէ որչափ գործ մը ըրած՝ չ'ենք, բայց ծանօթութիւն ունինք վրան:

Ցոյցտալ որ մէկին բաղդաւորութիւնը առաջ եկած է ուրիշի մը բարերարութենէն:

Ցոյց տալ թէ մէկը իր կորուստի գիւտերը պարտի ուրիշի մը օգնութեան:

Ինքնագովութիւն: Ուրիշի վրայ իր առաւելութիւնը ցոյց տալ այդպիսի բաղդատութեամբ:

Օգտակարը թողնել, անօգուտին չարիլ:

Ճակատագրական վարդապետութիւն մըն է այս, որով չայտնել կ'ուզուի, թէ երբ մահուան մօտենաց մէկը, ու է միջոցով իր վրայ կը հրաւիրէ իւր աճալը (մահը):

Չարութեան և վատութեան մէջ մին քան զմիւս գերազանցող մարդեր:

1) Հեզնական.— Երբ գործի մը մեծ և դժուար մասերը կը թողուն, ու գիւրին մասերը կ'ուտարկուի՝ վերջացած կը համարեն:

2) Երբ գործողը ուշադրութիւնը կը դարձնէ միմիայն գործի անկարեւոր կողմի վրայ:

¹⁾ Առակի կարգ անցած է Խիզան գաւառի Դատուն կամ Դատունից գիւղի մերձակայքէն բղխող գետի բազմաբղիւն օգտակարութիւնը, զոր կը վաչելէ ամբողջ գաւառի բնակչութիւնը: Եռանց այս գետին՝ (Խիչպէս տեսնողներ կ'ը վիտին) գաւառը անաղատ մը կը դառնար: Սոս առածը կը գործածուի ամէն ոտեն, երբ ըսել կ'ուզուի թէ.— այսինչ մարդու բարերարութենէն կախում ունի մէկի բաղդաւորութիւնը:

*) Բիշակ=երեք տարեկան ոչխար, մէկ ծին, որ իր հասակի ամենալաւ ժամանակն է, բայց հոս շէն, առատ կը նշանակէ:

—Ինչ ձուի գող.
ինչ ձիու գող:

—Ինչ որ բրդես
գէն կը քրթես *):

—Ինչ տեղ կայ միս ու մսլախ
(մսեղէն).
էնտեղն ա կատուն սրսլախ (կայ-
տառ, համարձակ):

—Ինչան քար մենձ եղնի,
առանց խճի (մանր քար) չը կանի
(չ'կանգնիր):

—Իշկան (նայէ), ընձի,
խղճա՛ քրդի:

—Իշուն բանջար խաշա՛,
թի կէրաւ՝ մէկ լէ (մէկ ալ) խաշա՛,
թի չ'կէրաւ՝ գլխուն քաշա՛:

—Կայ էրին (այրի), լայ ոռբէ-
ւէրին (որբ և այրի)
լայ էն, որ եօթն իրիկ ա ուրին (ի-
րեն=եօթն էրիկ ունի):

—Կաւ՝ լաւին, ինչ որ վարդն
ու պիլպուլ (սոխակ)
գէշ՝ գէշին, ինչ որ էշն ու փոշին:

1) Գողացած իրի փոքրութիւնը
չի արդարացիներ գողութեան չան-
ցանքը:

2) Փոքր բաներ գողնալով կը
սովորի մարդ մեծ բաներ ալ գո-
ղանալ:

Ամէն մարդ իւր՝ թէ բարի և
թէ՛ չար գործողութեան փոխա-
րէնը կը գտնէ:

Ամէն մարդ իրեն շահաւոր տե-
ղերը կը չաճախէ միշտ և օգուտ
ու համարձակութիւն կ'ունենայ:

Առանց ժողովրդի՝ իշխանու-
թիւն. և առանց փոքրերու,
կամ ծառայողներու՝ մեծութիւն
չի կրնար գոյութիւն ունենալ:

Դժբաղդութեան մը մէջ չ'ից-
նալու համար նմանօրինակ վիճակ
ունեցողները աչքի առաջ ունե-
նալու է:

Բարի խրատներ արժան է տալ
այն մարդուն, որ անոնց արժէքը
կը գիտնայ, կը լսէ ու կը պահէ,
և ոչ թէ այն մարդուն, որ կար-
համարհէ:

Ամէնադժբաղդ վիճակը այրիու-
թիւնը և որբ ըլլալն. իսկ ամէ-
նէն դժբաղդագոյնը՝ շատ հրա-
մայողներ ունենալը:

Ասով կը համեմատուին լաւ
ամուսինները ու ընկերները վար-
դին ու սոխակին, իսկ գէշերը՝
էշին ու փոշին (մոխիր) հետ):

*) Քրթել, կը նշանակէ 1) հողը, ձիւն և նման բաներ թիով սրբել
սեղել, 2) մորթուած անասունի կաշին քերթել: 3) գգալով ամանի մէջն
կերակուրի վերջին մնացորդը մաքրել: Վերը այս խմատն ունի:

— Լաւ կնիկ ունիս՝ (եթէ)
հարսընքաուն (հարսանիք) ինչ
բան ունիս.

գէշ կնիկ ունիս,
մահատոհուն ինչ բան ունիս:

— Լծէ քու մօզին,
մի երթար դուռն ի բողին:

— Խասից (լաւագոյն) իջայ ի
խամ (ստորին տեսակ)
խամ էլ չ'ըծածկայ զծամ:

— Խրեղի (ուրիշի) աչք որ մըզի
լուս տէր (տար)
ամէկ զուր աչք կը պորէր (հանել)
թալէր (ձղել):

— Խըտ (հետ) գլուռն (գալին)
գառ կուտայ.
խըտ տիրուն (տէրոջ) կ'իգայ,
կ'ողբայ.

կամ խըտ տիրուն «վայ վէլէր» *)
կենայ.

— Խու մ ու խողում ձաւար (բըլ-
դուր) պօզ (ճերմակ) էշ.
աղուն ու բնաղուն պօզ էշ:

— Խունկ խաչին կը վելայ
(վայելել),
դեղ՝ տաճարին կը վելայ.
փուտ փէտին (փայտ) ինչ կը վելայ.

— Ծածակէ (ծածկել).
թըղ սատակէ (սատկել, մեռնել)՝).

Լաւ կինը չափազանց ուրախու-
թիւն է իւր էրկան, իսկ վատը՝
չափազանց վիշտ:

Իր ունեցած քիչովը բաւակա
նանալ ու չ'դիմել տմարդի առա-
տութեանը:

Ջրկուիլ լաւագոյն ապրուս-
տէն, և անբաւական ու ցած վիճակի
ենթարկուիլ:

Ուրիշի ունեցածները մեզի հա-
մար անօգուտ են:

Քարեկամական արտաքին ցոյցե-
րով ապահովցնել, և գաղտնի կեր-
պով մեծ վնասներ պատճառել:

Անարժէք իրի մը, կամ անբա-
ւական ոյժի մը վստահիլ ապ-
րուստ գտնելու համար, և աշ-
խատութենէ ծուլանալ:

Երբ զարդարանքը և լաւ հա-
գուստները անվայել և անյարմար
ըլլան մէկին:

Պարսաւելի գործերը նուազ
հետեւողներ կ'ունենան և կը վեր-
ջանան, միայն ընդհանրութենէն
ծածկելով:

*) «վայ վէլէր» = վա՛յ ըն՛ն, ողբալ կը վայելէ:

1) Քահանայ մը կը կանչուի մահաձերձ երիտասարդ մը խոստովա-
նեցնելու և հաղորդելու: Երբ կը հարցուի իր երիտասարդական յանցանք-
ները, կը յայտնէ թէ ինքը յանցանք մը չ'ունի, միայն առեն մը նոյն քա-
հանայի հարսին հետ սիրային չարաբերութիւն ունեցած է: Քահանան կ'աչ-
լայի այս յայտնութեան վրայ, ու մօտիկ մարդուն կ'ըսէ սխրութեամբ
«ծածկէ, որ սատկի»:

—Ծուռ (խենթ) գնաց ելու
(ուրիշի) տուն,
ըսաց «էսի (այս) աղէկ ա (լաւ է)
խընճ (քան զ...) մեր տուն»:
—Ծուռ ժուռ կիգայ (ման գալ)
յետեւ ապրուստի,
խելացին՝ յետեւ խանգստի (հան-
գատութիւն)։

—Կաթի հետ մտած,
հոգու հետ ելած ¹⁾։

—Կաթն ի կթոց (կովկիթ),
հորթիկն (հորթ) ի փոյոց։

—Կատուի ականէն չ'հասաւ մսի,
ըսաց «չէ էս օր պաս ի» (պահք)։

—Կատուին խաղ ա,
մկան մախ ա (մահ է)։

—Կեղծաւորութեն
կէս առաքինութեն ^{*)}։

¹⁾ Հեքեաթէ մը ստնուած.— Իշխանի մը կիւնը կը սիրէ իւր ծառան
Իշխանը անգամ մը զանոնք քնած տեսնելով, իր վերարկուն անոնց վրայ
կը ձգէ, ու կ'երթայ ցոյց տալու համար, թէ տեսած առաջին անգամը ը-
լալով, կը ներէ անոնց։ Տիրուհին և ծառան արթննալով, ուրիշ բացատրու-
թիւն կուտան իշխանի վերարկուի իրենց վրայ ձգուած ըլլալուն, կը շարու-
նակին իրենց չարաբերութիւնը։ Երկրորդ անգամն ալ կը տեսնէ իշխանը,
ու նորէն կը ձգէ վերարկուն։ Տիրուհին և ծառան դարձեալ չեն զգաստա-
նար, ու կը շարունակեն իրենց կեանքը։ Երրորդ անգամը իշխանը զանոնք
միասին պառկած գտնելով, վերարկուն կը ձգէ վրանին, ու կ'սպասէ մինչև
որ արթնան։ Կիւնը այս անգամ հաստատապէս կը գիպչայ, որ իշխանը ամէն
բան տեսած ու իմացած է։ Արդարացումներ, ուրացումներ կը փչալաւ, մըտ-
քովը, երբ իշխանը կը կանչէ իւր կիւնը ու կ'ըսէ թէ. «ներթանք նոր ցրդած
(ծնած) մեր շան երեք լակոտներուն (քոթոթ) անուններ գնենք»։ Իշխանը
առաջինին անունը կը դնէ «տիթըմ»—նա տիթըմ—տեսայ, ու չ'տեսայ (նե-
րեցի առաջին յանցանքը)։ Կիւնը երկրորդի անունը կը դնէ «թօլա ստո
ժար թօլալ» —կը զղջամ, հարկէր անգամ կը զղջամ (ըրած յանցանքս)։
Իշխանը երրորդի անունը կը դնէ «կորմէ շիրին, հատա պիրին» —կաթի հետ
մտած որդր մինչև ծերութիւնը (մանկութենէն ստացած վատ բնաւորու-
թիւնը) չի փոխուիր մինչև մահը, ու կ'սպաննէ իւր կիւնը։

^{*)} Քաղաքավարական կանոնները, ձևերը, վարմունքը, խօսակցութիւնը,
կը կոչուին կեղծաւորութիւն։

Անմիտ մարդուն չափազանց
խաւազոյն ու զարմանալի կը թուի
ուրիշի հասարակ ու աննշան ու-
նեցածն իսկ։

Պարզասիրտ կ'աշխատի ծանօթ,
թէ և դժուար ու կոշտ միջոցնե-
րով՝ միայն իր փորին համար, իսկ
խելքովը միշտ զիւրին միջոցներ
կը ճարէ իր և ուրիշներու համար։
Մանկութենէն ստացած գէշ
բնաւորութիւնը մահուան հետ
միայն կը վերջանայ։

Բարիքը ստանալէ յետոյ՝ բարե-
րարը արհամարհել։

Ինքզինքը չը ստորնացնելու
համար արդարացումներ գտնելով
ծածկել իր անկարողութիւնը և
անաջողութիւնը գործի մը մէջ։

Ստրուկների չարչարանքը, մահը
անգութ բռնակալին զբօսանք է։

Ուրիշի հետ վարուելու մէջ կեղ-
ծաւորութիւնը (քաղաքավարու-

—Կէրաւ կուզ (կզաքիս)
պատուաւ թուզ (կամ ուռաւ
աղուէս)
աչքն էլաւ տատրկուն գուս
(գուրս):

—Կը մտածեմ էղնիմ կեամիկի
(նաւապետ, ճարուստի իմաստով).
կրտեսնիմ որ էն էլ բան մի չի (չէ):

—Կիշկեմ (կը նաչիմ) վերեւ
ուռքս ա (յօնք)
Կիշկեմ ներքեւ՝ միրուքս ա:

—Կիսուր (սկեսուր) մեռաւ՝
տեղ լենցաւ (լացնանայ):

—Կով (կամ Աղբտի կով) թըղ
չղի էղնի,
եք (երբ) կը ծնի՝ թըղ ծնի:

—Կով մեռաւ,
կաթ իսափանաւ:

—Կոտրաւ կաղ
կպաւ սաղ (ամբողջ, ողջ):

—Կ'ուզենք արեւիկ,
եկաւ անձրեւիկ,
կ'ուզենք անձրեւիկ,
եկաւ կարկտիկ:

—Կուզ (կզաքիս)
սովբաւ ի թուզ:

—Կուժ կաշորող լէ (սլ) մէկ ա,
ջուր բերող լէ մէկ ա:

—Կուտայ կը կնկըզայ (կաղ-
կանձել, լալ - դժգոհիլ իմաստով),
որ մարդ չուրնէ (իրմէ) չ'աղբսայ
(աղբսուել - խնդ. ել, յուսալ իմաս-
տով):

թիւն) անհրաժեշտ ու գովելի է
միշտ:

Երբ չանցաւորներու փոխարէն
անմեղները կը պատժուին ու ե-
ղած վնասները կը տուժեն:

Երջանկութիւնը և խղճի ան-
դորրութիւնը հարստութեան մէ-
ջըն ալ չ'են:

Կիրք մը չաչտնելու կամ վնաս
մը հասցնելու պարագային՝ երբ
կը դիտուի որ ուղղակի կամ ան-
ուղղակի իրեն կը դպի:

Երբ մէկի հեռանալովը անոր
պաշտօնածները ուրիշ են կըլլան:

Երբ յոյսի մը իրադործումը ա-
պահով է՝ ուշանալը չի խափաներ
զայն:

Երբ մարդու մը կամ իրի մը ան-
հետանալէն յետոյ անոր բարիքը
կամ արդիւնքը կը ջնջուի:

Կիսով չափ վնասուած բան մը
երբ բոլորովին կ'աւրուի և արողը
կ'ստիպուի ամբողջապէս տուժել:

Յուսացուած բարիքի փոխարէն
չարիք գտնել:

Երբ մէկը կը վարժեցուի յուր
պահանջներու:

Երբ բարիք ընող մը չարիք հաս-
ցնողի պէս անարգանք կը դառնէ:

Կանխաւ դժգոհիլ իր վիճակէն,
ուրիշին չ'օգնելու համար:

— Կրակ պտի թողայ ի պրակ
(պուրակ, անտառ):

Հեզնել մէկին անկարողութիւնը, որ կը նկրտի իր ուժէն բարձր գործ մը կատարել:

— Համբարձման կը խմայ (օղի խմել),
Վարդէվրին (վարդավառ) կը սառ-
խօսնայ (գինովնայ):

Երբ մէկը չափազանց ուշ կը հասկանայ իր գործած սխալը, ու կը զղջայ անոր վրայ:

— Հն (ծն, հայտէ) մեռնիմ է-
նոր (անօր)
որ գօտիկն ա խնձոր¹⁾, (խնձորը
գոտիի տակ — ծոցը պահած է):

Իր օգտին համար ուրիշին սիրտը գրաւել, սէրը, համակրանքը վաստկել:

— Հաստ ու բարակ մէկ գին,
վնջ բարակ մանողին:

Երբ լաւ գործողը վատին չափ կը գնահատուի ու կը վարձատրուի:

— Հասօն գինայ (գիտէ),
ուր էշ յոստ (որ տեղէն, — ան-
դամէն) կը կաղայ:

Երբ մէկը լաւ ծանօթ է խընդրի մը մոտ կամ աննպաստ կէտերուն, կամ բանի մը գաղտնի պակասութեան:

— Հն վրը նալիմ (պայտ),
հն վրը պիպոն (պիպեռ — բւեռ,
գամ) կը զարնէ:

Անհաստատամտութեամբ երբեմն յօգուտ և երբեմն ի վնաս խօսիլ խնդրիմը վրայ:

— Հարի (մինչև) առուն ջուր
իգայ՝
գորտան աչքեր դուս (դուրս) կի-
զայ:

Ակնկալուած բանի մը ուշացումը վնասակար ազդեցութիւն կ'ունենայ ակնկալուի վրայ:

— Հարի խելացին մտածեր ա,
ծուռ մարդ (խենթ գետ) ընցեր ա:

Յանդգնութիւնը երբեմն նըպաստաւոր արդիւնքներ կ'ունենայ:

¹⁾ Սրու զաւակ չ'ունենցող մարդու մը ցորենի արտը առանց հնձելու կը մնայ, արհի, անձրևի ու թռչուններու առջև: Այս մարդուն խելացի աղջիկը կը պահանջէ հօրէն 20 ի չափ խնձոր (սիրոյ նշան, գիւղական կեանքի մէջ), ու կ'ստանայ, յետոյ մէկ-մէկ հատ կ'ուղարկէ գիւղի 20-ի չափ երկտասարգներուն, մէկը միւսէն գաղտնի, ի նշան իր սիրուն: Յաջորդ օրը հրաւէր կ'ուղարկէ անոնց առանձին, առանձին, թէ իրենց արտը պիտի քաղուի, թող բարեհաճին իրենք ալ հոն գտնուիլ: Իւրաքանչիւր երկտասարգը կարծելով թէ իրեն միայն նուիրած է աղջիկը իր սիրտը, խնձորին հետ, կը փութայ ժամ առաջ հասնել իւր սիրուհիի արտը: Բոլորն ալ կ'աշխատին, քրտինք կը թափեն, մէկը միւսէն առաջ անցնել, մաքուր և շատ հնձել, աղջկան աւելի հաճելի երևնալու համար: Սա ալ շարունակ կը կրկնէ «հն մեռնիմ էնոր, որ կօտիկն ա խնձոր», աւելի քաջալերելու նպատակով:

—Հաւերուն հաւարած էղնիմ
(լինիմ), ֆոռ (կոյր) անծղներոն
(անծեղ—կաչաղակ) էլ քծրճած
(եղնիմ)։

—Հեքիմն (բժիշկ) էն ա (այն
է)։

որ գլօխն էլեր ա *)։

—«Հօ» (եզը վարելու ձայն)
կայ՝ կալ կը բէրայ, Լմէն
«Հօ» կայ՝ կալէն կը հանայ (եզը
կամ կալսելու կամը—գործիք)։

—Ձիանք (ձիեր) ոտներ նալե-
ցին (պալստել),
կիրիւէքն էլ (կրիայ) վեր վերուցին։

Ձի չը կայ՝
մսուր կը կապայ (մսուր շինել ¹⁾)

Եիք մէկը չ'ուզեր ենթարկուել
ուրիշի մը անարդար կամայակա-
նութեան, երբ արդէն մատնուած
է երկրորդի մը անհաճոյ իրաւա-
սութեան։

Փորձառութիւնը կատարեալ
կ'ընէ մարդը։

Լմէն գործի մէջ գործելու մի-
ւնոյն ուղղութիւնը, միւնոյն ար-
դիւնքը չ'ունենար։

Իրմէ մեծին նմանելու ամբար-
տաւանութիւն ունենալ։

Դեռ գոյութիւն չունեցող, մը-
տացածին բաներու համար ծախ-
քեր ընելու չ'իմարութիւն ունե-
նալ։

*) Գլօխ էլնիլ=անձամբ փորձանքի հանդիպել, փորձուել։ (=գլխին գալ
(վնաս, փորձանք)։

¹⁾ Մուրացկան մը չ'իմար կ'նոջ մը տուն կ'երթայ, հաց ուզելու։ Այն
ատեն գոմը կապուած էձը կը զռնչէ։

—Աղբէր, կ'ըսէ կ'ինը, էդ էձ որ քըզի տեսաւ, ընչի՞ զուաց։

—Ընձի ճանչնալուն հրմար, պատասխանեց մուրացկանը, հասկանա-
լով կ'նոջ չ'իմարութիւնը։

—Քո՛ւ լի՛նչ ազգականդ ա, հարցուց կ'ինը։

—Իմ մօր քրոջ աղջկան տէգէր կ'նոջ քեռու հօրեղպօր աղջիկն ա, ըն-
ձի որ տեսաւ, խնդրեց որ «դարձ» տանեմ։ (Նորահարսը պսակելէն մէկ—եր-
կու ամիս չետոյ—սովորաբար ծաղկազարդին—հօր տուն կը դառնան, այն-
տեղէն ուղարկուած մարդու մը առաջնորդութեամբ, ամսուայ մը չափ
հոն մնալու համար։ Ասոր «դարձ» կ'ըսեն)։

—Եբօր (երբ) էդպէս ա, կ'ըսէ չ'իմար կ'ինը, կեցի՛ր, իմ պահունի շորեր
ու զարդեր, ճակտի ոսկիքն էլ բերեմ հագցուր, զարդը՛ն, նոր (ապա) տանք,
էդպէս մերկ ամօթ ա, ու բոլոր ունեցածը մարդու առջևը կը լցնէ, որ էձին
հետ կ'առնէ, կը տանի։

Անոջ երկը տուն գալով կ'իմանայ ամէն բան, ու ձին հեծած գող
մուրացիկի հետեւից կ'երթայ, լեռներու մէջ կը հասնի անոր, երբ սա էձը
ձորի մը մէջ թողած, ճամբու վրայ կ'սպասէր։ Ար հարցնէ անոր թէ մարդ
մը չ'էր տեսեր, իր էձին հետ։—Տեսայ, կ'ըսէ մուրացկանը, այս ճամբով գը-
նաց, քայց դու վախնամ չ'կրնաս հասնիլ էնոր, քանի որ ձին իր չորս ոտնե-
նով մէկ—երկու—երեք—չորս, մէկ—երկու—երեք—չորս ընէ, դու քու երկու

—Այրէն *) ա շիգեր (շինել)
մնիրէն (մզկիթի մինարէ),
պեղլուհն քաշեր հողն ի վրէն:

Հասկացնել որ աշխատասիրու-
թիւնը կարող է հրաշքներ գոր-
ծել. իսկ ծուլութիւնը ամեն բա-
նի կործանողն է, մարդ մեռցը-
նողն է:

—Ղուկաս գինայ (գիտէ) զուր
դիաս (իւր չափը):

Երբ մարդ մը գիտէ իր չափն
ու սահմանը կամ նպատակին հաս-
նելու միջոցները:

—Ղուշ զուշ եղնէր
թըղ գին հազար զուռուշ եղնէր:

Երբ անկարևոր և անարժէք
բանի մը չափազանց կարևորու-
թիւն և արժէք կը տրուի:

—Ճգտիկն ա էրեր (ըրած) պըզ-
տիկ (փոքր) ¹⁾:

Բռնութիւնը և երկիւղը տկար-
ները ստրուկ կը դարձնէ:

ոտներով մէկ—երկու, մէկ—երկու կ'ընեն շուտ-շուտ, ու կը հասնիս: Ձիա-
ւորը կը համոզուի, ու ձին անծանօթի քովը թողած, կ'սկսի վազել ցու-
ցուած ճամբով, բայց որչափ կերթար՝ գող մուրացկանէն կը հեռանար:

Գողը, էշի փոխարէն, որ լեռներու մէջ կը թողու, կը հեծնէ ձին, ու
հակառակ կողմը կ'երթայ, կը հեռանայ: Այս անգամ կը հանդիպի արտը վա-
րող երկրագործի մը, որ կը հարցնէ թէ իր ձին ծախու է՞:

—Ծախու է, կ'ըսէ գողը, գինը՝ տասթէ մի լօշ, քասէ մի մշօշ, (ծը-
րար մը լաւաշ հաց, ու պնակ մը ոսպնապուր): Երկրագործը խիստ աժան
կը գտնէ ձին, ու անմիջապէս հօտաղը (փոքրիկ երկրագործ) տուն կուղար-
կէ բերելու ձիու գին «տասթէ մի լօշ ու քասէ մի մշօշ»ը: Հօտաղը կ'ուշա-
նայ, ինքը կերթայ, չորս եղները անծանօթին յանձնելով: Երկրագործը
պատրաստել կուտայ հացերը, մշօշը, ու կ'սկսի ձիու համար մսուր շինել,
քանի մը ժամուան աշխատութեամբ կը լմնցնէ, ու փորձելու համար ձին
կ'ընայ հոն պարտիկել, և աքացի ձգած ատեն՝ ոտքը մինչև ուր կը հասնի,
մսուրի քովէն աքացի մը կը ձգէ իր կնոջը, որ հոն կանգնեցուցեր էր, փոր-
ձի համար: Աինը որ չզի էր, այդ հարուածէն զաւակը կ'անցնէ (վիժել):
Մարդը հօտաղին հետ արտը կ'երթայ հետը առած ձիու գինը—հացերը ու
մշօշը, բայց ոչինչ կը գտնէ, բացի ուղղահայեաց տնկուած արօրէն, որու
վերի ծալրին վրայ եզի աղբ կար դրուած: Եզներու խնկերուց ըլլալու բա-
ցատրութիւնը հօտաղը վերջապէս կըցաւ գտնել—երկինք ելեր էին անսնք,
ու իրենց աղբը արօրի ցցուած ծալրին ինկած էր:

*) Ղիւրա—Աշխատելու ձգտում, պատիւ, զգացում: Պէղիւրա—ծոյլ. մեղկ.
իր պատիւ չ'ըսնչցող:

¹⁾ Դաշտի գէր մուկը տան նիհար փոքրիկ մկան այցելութեան կ'ուգայ:

—Քուրիկ, դու ինչն աչդչափ պզտիկ ես, հակառակ կերած զանա-
զան համեղ կերակուրներուդ և վայելած տնական սքանչելի ապրուստիդ:
Մինչդեռ ես դաշտին մէջ հազիւ կ'ընամ սգեպահիկ մը գտնել, տես, որչափ
մեծ եմ, ու գէր, չաղթանդամ գոմէշի պէս...: Խօսքը դեռ չ'էր լմնցած, յան-
կարձ կատուն երեցաւ, տան մուկը մտաւ, իսկ դաշտի մուկը մեծ ըլլալուն
համար չ'կըցաւ նոյն ծակէն անցնիլ, մնաց կատուի ճանկերուն մէջ: Մա-
կէն մուկը կը լսէ,—քուրիկ, էդ «Ճգտիկն» ա էրեր մըզի պզտիկ:

—Առնճուն (հաւ) ածաւ,
պուպուն (թռչուն մը) տարաւ:

—Մեռիմ (մեռնիմ) էն տաշտին
որ մէկ էլ կայ խրտ կշտին:

—Մեռիմ քրդի կորէկի փշրուկ
թռար էլար տաշտի պուռկ (եզր):

—Մեր մեռելոց
մեր ճժերոց (տղայ. երեխայ):

—Մեր շուն ա.
խըլղի (ուրիշի) գուռ կը հաջայ:

—Մէկի աչքն ա սուր,
մէկի մանգաղն ա կտուր:

—Մէկ մեռի՝ հազար շիւարի:
(շուարիլ)
հազար մէռի՝ մէկ չ՛շիւարի:

—Մէկ մէկով, երկուսն Աստծով
իրեքն ու չորս ուրենց զօռով
(ուժով):

—Մէկն ի կովէն,
տասն ի ծովէն:

—Մշկուն (մշակին) մշակ,
Ծակ ոռոն էլ եօրդան դօշակ,
(ներքնակ վերմակ-անկողին):

Գործի մը արդիւնքը բոլորո-
վին փշանալ, երբ դեռ կատարե-
լապէս առաջ եկած չէր:

Մեծ և առատ արդիւնքը մեծ
և գօրեղ պատճառներէ առաջ կու-
գայ:

Երբ անարժէք իր մը՝ կարևո-
րութիւն, և անպիտան մարդ մը,
պատիւ ու պաշտօն կ'ստանան:

Երբ բարիք մը, կամ ողորմելիք
մը (մատաղ—քելեխ) տուողի ըն-
տանեկան շրջանակէն դուրս չ'ել-
ներ:

Ծառայել ուրիշին՝ փոխանակ
անոր՝ որուն կը պարտի մէկը իր
ճառայութիւնը:

Գործէ մը օգտուելու համար՝
մէկը միւսէն աւելի բաղդ կամ
ճարպիկութիւն ունենալ:

Յոյց կը տրուի որ գործի մը
աջողութեան մէջ գործողներու
քանակութիւնը նշանակութիւն
չունի. այլ խէլքը: (Այս առաջը
կ'ըսուի երբ չ'կայ այլևս խելացի
գործողը, ու գործը խանդար-
ուած է):

Յոյց տալ որ շատ աշխատու-
ներու աջողութիւնը համեմատաբար
թիւնէն, իսկ քիչերունը՝ բաղդէն
կախուած է:

Երբ ոեւ է հեղուկ մը ջրով խառ-
նուած է շատցնելու նպատակով:

Երբ կ'աշխատի մէկը չարաչար
ճառայութեան ենթարկել գայն,
որ արդէն ուրիշի մը կը ճառայէ
ստրկաբար:

—Մ'ուկ այննց մ'ա (քիչ մը բան)
լի (բայց) կարաս մի կը մընտրուայ
(ապականել):

—Մուկ ինչքան հող փորայ.
վըր ուր (իւր) գլխուն կիտայ:

—Մուրուս (միրուք) թողել զօլա
եա (դիւրին),
ամա (բայց) կնտել (ածելել) չա-
քին ա (դժուար):

—Մսի տէրն էլ գինայ (գիտէ)
ուր միս հօտուկ ա (հօտած)¹⁾
փարի (դրամի) տէրն էլ գինայ ուր
փարէն սուլուկ ա (մաշուած, կեղծ):

—Յարդ քում (քուկդ) չէր,
խօ յարդաման քումն էր:

—Նախորդ (անդէորդ) գնախիւր
կը թորկայ (թող կտայ),
խօ նախի տէրն էլ չ'թօրկայ:

—Նա (ոչ) մարդանման,
նա մարդահաւան:

—Նուչարն (անձնոր) ա կերեր
բանջար:
խընձ (քան) էն նաչար գբանջրի
ջրեր:

—Նա քար վըր քարին,
նա իսան (մարդ) վըր ուր (իր)
դրարին (խոստում, ուխտ):

Երբ փոքր պատճառներէ մե-
ծամեծ վնասներ առաջ կը դայ:

Ուրիշին վնաս ուզողը կը վնաս-
ուի անոր փոխարէն:

Գործէ մը հրաժարիլ, գայն չը-
կրնալ աջողցնելուն համար, սուելի
ամօթալի է, քան բնաւ չ'սկսել:

Շուկտուր մը, որուն մէջ եր-
կուստէք կ'աշխատին իրար խա-
բել կեղծ ապրանքներով:

Ուրիշի հացը ուտելու ատեն՝
ուտողը եթէ չի մեղքնար անոր
վնասը, գէթ մեղքնալու է իր
ստամոքսը, որ չ'ծանրաբեռնուի
ու վնասուի:

Մարդը օտարի պէս չ'կրնար
վերաբերել դէպի իր ունեցածը:

Երբ շատ պակասութիւններ
ունեցող մը և ոչ մէկին հաւա-
նութիւն կ'ըտայ:

Թշուառութիւնը յետնագոյն
ծառայութեան կամ ապրուստին
կ'ենթարկէ մարդը:

Յոյց տալ մէկի իւր խոստման
վրայ հաստատուել չ'մնայլ:

¹⁾ Մարդուն մէկը մաշուած գործածութենէ ինկած դրամ մը կ'ուզէ քշել, այս նպատակով երեկոյին մթան վաճառանոց կ'ենէն, ու կը հանդիպի մսագործի մը, որ քանի մը օրուան հօտած միս ունէր, և կ'ուզէր մթան ծախել: Երկուքն ալ առանց նայելու փոխանակուած ապրանքներու վրայ, շրջապատով իրարու ձեռքէն կ'առնին ու կը հեռանան, խաբդախութիւննին երեւան չ'ենելու երկիւղով և իրենց անպէտք բաները քշելու յաջողութեան վրայ ուրախանալով: Բայց քիչ վերջ երկուքն ալ կ'իմանան, որ դրամը անգործածելի է, իսկ միւսը հօտած:

—Նես (ներս) սատանայ,
դուս (դուրս) քհանայ:

—Նուշ յիշելիք ա.
կշտանէլիք չէ՛ (յագենալիք):

—Նստեմ գողդ,
ճողեմ (քաշել, փետտել) մուրուքդ:

—Ջահն ի մամոց (մամ, մայր),
դէքն ի պապոց (պապ=հայր):

—Ջան կը զարկեն
սիրուն (տէրոջ) խաբր կէնեն, (շը-
նորհել պատիւը պահել, խնա-
յել=ներել):

—Ջատն ուժից ա (ուժէն)
քիչն սիրուց ա (սէրէն):

—Ջարակ ու բարակ (շարակը՝
անիմաստ),
խնճ թունրայ (հողէ վառարան)
կողերն է՛լ բարակ ¹⁾:

—Ջաքար ա,
շան բերան ա:

—Ջորերու շուրվէն (ասուր=
կեղտի իմաստով),
եղընգներու կարմիր հինէն (հինայ
—ձեռքերը գնելու կարմիր ներկ):

Ներքուստ բոլորովին չար, իսկ
արտաքուստ ինքզինքը բարի ձե-
ւացնող մարդ:

Փափուկ կերակուրները կամ
անուշեղէնները պատիւի ու քա-
ղաքավարութեան համար են, և
ոչ կշտանալու:

Մէկին խնամքը, բարիքը վայե-
լելով մէկտեղ՝ անոր մեծ վնաս-
ներ հասցնել:

Ապրիլ ի վնաս մէկին, և գոր-
ծել՝ յօգուտ միւսին:

Բարեկամները իրարու պատուի
համար՝ միմեանց ստորակարգեալ-
ներու չարութիւնները պէտք է
ներեն:

Բարեկամական անկեղծ և բու-
ռըն սէրէն առաջ եկած թեթե-
ւագին նուէրը աւելի թանկ ար-
ժէ, քան մեծարժէք նուէրը, որ
սիրով եղած չէ:

Հեգնել կին մը, իւր դէմքի ոն-
է մասի, կամ շրթունքներու հա-
մար (մասնաւորաբար) որոջ վրայ
գովեստով կը խօսի ու կը պարծի
ինքը:

Երբ ամենապատուական իր մը
վատ ու անարժան ձեռքերու մէջ
կը դառնուի:

Աղտոտ հազուստներով ու մարմ-
նով մարդ կամ կին: Այսմ, ամ-
բողջապէս աղտոտ մարդ մը, որ
միայն խնայող տեղ մը մաքուր
կը պահէ:

¹⁾ Քաւորը (կնքաւոր, կամ խաչեղբայր) կուգայ իւր սանամօր տունը,
երբ սա մերկ ըլլալու պատճառով մտած է եղեր թոնիրը (հողէ մեծ վառա-
րան, թաղուած գետնի մէջ), չմրսելու համար: — Սանամէր, կըսէ քաւորը,
քաղաք կ'երթամ, ըսէ, քեզ ի՞նչ շոր բերեմ:

— Ըստ իս հին ա.
խօսքս անդին ա:

— Ըուն հաջաչ.
քարվան ընցնաց:

— Ուրդ (ուղղուրդ=ճիշտ) կը
ժաժայ (շարժիլ).
աւա (բայց) կ'աժայ (արժել):

— Ոն որ (ով որ) անկաճ (ականջ)
չէնայ մէծին *)
կ'ընկնայ (իչնալ) մութ հնեծին
(մութ, խաւար):

— Ոն եղնի պուկ (հարս)
էնի կէղնի պարպուկ (հարսնքոյր)*).

— Ոն ի ճաշ.
Գորկիկն (Գրիգոր) ի ճաշ.
Ոն ի հէչ (ոչինչ անպիտան)
Գորկիկն ի մէջ:

— Ոն կ'ուտայ եղ ու ճմուռ (ե-
ղով տորորուած հաց, կերակուր մը),
էնի զլօխ զարկայ ի գուռ:

— Ոն տուն չ'չ'ներ ա:
սներ (սիւներ) ի նե (ի ներքս մէջ)
բուսուկ (բուսած) գինս չ (գիտէ):

— Ո'չ էժ (այժ) ունի, ոչ ուլ,
սատանի անկանճ խուլ:

Յոյց տալ որ շատ անգամ ցըն-
ցոտներ հագած մարդերը ընտիր
խօսքեր և մեծ արժանիք կ'ու-
նենան:

Բամբասանքը, հաչոյանքը չ'են
վնասեր անոնց, որոց կ'ուղղեն
ուրիշները:

Ընտիր բարեմասնութիւններով,
օգտակար գործերով մեղմել թե-
թեւ սխալներ, և ջանցանքներ:

Մեծ ու փորձառու մարդոց
խրատը չ'լսողներ միշտ կը սխալին
ու կը վնասուին:

Ուրիշի գործերուն կամ խօսակ-
ցութիւններուն ինքնաբերաբար
խառնուող մարդ:

Ուտելու ճարպիկ ու պատրաստ,
իսկ գործելու թոյլ ու անպիտան
մարդ:

Իհարկի մէկին օգտին զոհո-
ղութիւն ընելու են անոնք, ո-
րոնք աւոր բարիքը վայելած են:

Դժուարին գործ մը զայն ան-
ձամբ չ'կատարողին խիստ զիւրին
կերևի:

Բան մը չ'ունեցող, նիւթապէս
բոլորովին աղքատ մարդ, որ ո'ւէ
ազմուկ չ'ունի:

— Մեռնիմ իմ քաւորոջ, կ'րօժ սանամալքը, էն շարակ—բարակ շլիսյ
(կարմիր կտու) կտորից բեր, ինձի շապիկ բն'մ:

— Հա, կըրօժ քաւորը, շարակ—բարակ, սանամալքը, խընճ (քան) թուներայ
(թոներ) կողերն էլ բարակ:

*) Ականճ էնել=լսել, ուշադրութիւն դարձնել, խրատը, պատուէրը կա-
տարել:

**) Քիւրդերու նոր գնացած հարսերուն ընկերանալու, և զաչն փեսա-
ջին քով առաջնորդելու համար՝ փեսայի տնէն կիներ (մէկ կամ երկուս)
կ'երթան հարսանիքի հետ հարսին հօր տունը, որոնց պիտրպուկ կ'ըսեն.
(պիտր=առաջ, պուկ=հաբսին առաջնորդող, կամ հարսնաքոյր):

—Ո՛չ խեղճ (շահ օգուտ) ի խի-
արեոց (վարունգ)
ոչ պարսեհն ի ձմերկընոց:

—Ոռ պիտի (պէտք է) ղազու
(սագ),
որ հաւկիթ ածայ բազու (բազի),

—Ոսկին մանտր ա
ամա (բայց) զին ծանտր ա:

—Ոտաց տեղն էրեց (ըրաւ),
զլխուն էլ ու գեց:

—Ոտաց փսթուկ (սահումն) կը
կանի (կ'սնդնել),
լեզուի փսթուկ չ'կանի:

—Ոտ կ'երթայ,
ձեռ կը խաղայ:

—Որ պուխ (թելի փունջ, ծոպ)
եղնէր,
ուր հօր պատէն կը կախուէր:

—Ուշ եղնի,
պուպուշ (գեղեցիկ) կեղ'ի:

—Ուռին ու բարդին (ծառեր)
ամէկ (ամէն մէկ, իւրաքանչիւր)
խրա (հետ) ուր (իւր) մաղսին (ա-
խորժակ):

—Ուտայ Խաչիկ,
թի (թէ) թ'ուտայ (թ'ոյ ուտէ)
տաճիկ:

—Ուտայ՝ կ'իլայ, (լալ),
չ'ուտայ՝ կ'իլայ:

—Ուրխընան (ուրախանալ) հար-
սըն ու փեսէն,

Մին քան զմիւս վատ, անպի
տան անձ կամ իր:

Յոյց տալ թէ անկարելի է որ
տկարը զօրաւորի գործը կրնայ կա-
տարել:

Յոյց տալ որ արտաքին երևոյ-
թէն չ'պէտք է չափել մարդերու
կամ իրերու արժանիքը:

Փոքր պահանջներուն զոհացում
տրուելը մեծ պահանջներ ալ ա-
ռաջ կը բերէ:

Մարդու ցոյց տուած ամէն
պակասութիւնները կարող են նե-
րուել, իսկ լեզուի պատճառաւ
վէրքերը չ'են բուժուիր:

Երբ հարուստ ընտանիքի մը
անդամները համարձակութիւն և
ուրախութիւն ցոյց կուտան:

Մարդ չի կրնար ուրիշէն օգտա-
կար ըլլալու, եթէ ինքն նախ ի-
րեն օգտակար եղած չէ:

Համբերութեամբ կատարուած
գործ մը լաւագոյն արդիւնքը
կունենայ:

—Ամէն մարդ իրենն է՝ անը. իրեն
զուրականը, իրեն ախորժելին կը
սիրէ:

Որեւէ ուսելու է կամ հագնելու
բան տրուելու է անոր, որ չարգը
կը ճանչնայ:

Դժգոհ ըլլալ միշտ, ունեցած և
չ'ունեցած պարագաներուն միան-
գամայն:

Ուրիշներու ուրախութեան ինք-
նին մասնակից ըլլալ, առանց ա-

երկու ծուռ (խենթ) մէկ գեղէն:

—Ուր (լւր) աչքի դերան չ'տես-
նայ:

Խըլղի (ուրիշի) աչքի խիլ (շիւղ)
կը տեսնայ:

—Ուրուս-մուրուս (անխմաստ)
ես կը շիգեմ (շինել), դուն կը
բլուս (փլցնել):

—Ուր պապ (հայր) որ չ'տեսնէր.
դինէր (դիտէր) թի ինք փաշի տը-
ղայ Լ.ր. *)

—Չար մոռնայ,
չարչին (տունները ման եկող ման-
րավաճառ, փերեզակ) քօռնայ:

—Չը դինայ մեռել ո՞ն ա (ո՞վ է)
«վայ վէլէր. (վայ ընել, ողբալ) Տէ-
րօ՞ կ'էնայ. (Տէրօն անուն կողբայ):

—Չը թողեն տըրտէրն ի տուն.
կ'ըսայ «փիլոն տիկնին տուր»:

—Չը կերանք մսէն. խելուանք
(զլուխը դառնալ, խելադարիլ) թսէն:

—Չը դըմամ (հոգ չ'ընել) գուռ
(քարէ աւազան), վըր գլխուս.
կը դմամ պտպտիչն ի յէտուս '):

նոնց գիտութեան, (որ խենթու-
թիւն կը համարուի):

Ուրիշի թեթեւ պակասութիւն-
ները ինկատի առնել, և ծածկել
իր մեծ պակասութիւնները:

(Մանկական առած),— Երբ մէկը
բան մը կը շինէ ու միւսը կը
խանդարէ, կը քանդէ:

Բարձր պահանջներ ընել, մոռ-
նալով իր ծագումը և արժանաւո-
րութիւնը:

Հոգ չ'ընել ուրիշի դժբաղդու-
թիւնը, և ծագրել վայն:

Առանց իրողութիւնը լաւ հասկ-
նալու ինքզինքէն դուրս խօսել
և դատել:

Առանց տան կամ բանի մը տի-
րոջ հաւանութեան, տան կամ
այն բանի մասին տնօրէնութիւն-
ներ ընել:

Մէկէն, տակաւին առանց բա-
րիք մը վայելելու, անհաճոյ ցոյ-
ցեր տեսնել կամ խօսքեր լսել
անկէ:

Դժուարին կացութիւն մը այն-
չափ ցաւալի չէ մարդու համար,
որչափ ուրիշի կծու գիտողու-
թիւնները:

*) Հայ գիւղացիի մէջ այն համոզում կայ, թէ մարդերու արժանա-
ւորութիւնը ժառանգական է, այս պատճառով երկուր ատեն արժանաւոր
հօր մը զաւակները, հակառակ իրենց անարժանութեան, չարգանք կը գըտ-
նեն: Այսպէս օրինակ, հարուստներու, իշխաններու, քահանաներու և այլն,
զաւակներ, որոնց «օճախի զաղէ» (օճախի զաւակ) կը'սեն:

Ի) Տրգատ (ըստ ժող. Ծրգատ) թագաւորը Ս. Գր. Լուսաւորչի հետ
մեհեաններ կը քանդէր ու եկեղեցի կը կանգնէր անոնց տեղ: Ուր որ չը-
կար մեհեան, լեռնէն քարեր կը բերէր իր կռնակով. ու կը շինէր: Մի անգամ
վանքի մը ջրի քարէ մեծ գուռը (աւազան) զլուխն անցուցած, և միակտուր
արէ մեծ սիւներ անուրիշներ դրած լեռնէն կուգար, իսկ Ս. Գրիգոր ետեւէն

—2րդ դրամ տէգն (խոտի տէգ)
ա պառեկս (կոնակ).
կը դրամ խըրխընջիկն (ծիու
խըրխընջիկը) ա յէտես:

—2րդ տըւած թաւն *) (կանաչ
տերև) ի բերան.
շուտ կիզան կօպան (գնտածաշր
փայտ) յողան (կրգարենն կոնակին):

—2որս գնական (ոտք).
մէկ լըկըկան (պոչ. ագի)
երկու պան (փայտը=աչք) կե-
րած է:

—2ուր (մինչև) աղ հասաւ.
մատաղ հանգաւ (վերջացաւ իմաս-
տով):

—2ուրի իմցող (իմացող) իմնալ
(իմանալ).
խընճ մաղ կը բարկընայ.
չ'իմցող խընճ գերան կը հաստը-
նայ:

—2ուրի մըկայ (այժմ) խունկ
ու մոմ էր սրբերուն.
Սըկայ եղաւ ձութ ու ծամոն
(մազտաք) բողբոռն:

—2ուր մի (մինչև) ձուշան
գարդըրի.
ժամերը կ'արձըկի (կ'աւարտի) ¹⁾

Բացատրութիւնը նոյն:

Դեռ չ'օգնած ուրիշին, կամ
օգնելէն անմիջապէս յետոյ փո-
խարինութիւն պահանջել:

Հեզնել մէկին շատակերութիւնը,
քիչ ցոյց տալու ձեռով մը:

Գործի մը աջողուելը, կամ բա-
նի մը սպառիլը. երբ դեռ չ'է
հասած անոր կատարումին համար
սպասուած միջոցը կամ գործիքը:

Դժուարին կացութիւն մը, ծա-
նրը խօսք մը, խորհրդաւոր աւ-
նարկ կամ խօսակցութիւն մը
գիտցողին մեծ անհոգութիւն կը
պատճառեն, իսկ տղէտի վրայ
ազդեցութիւն չ'են ըներ:

Սկիզբները չարգանք ու սէր
վայելել շրջապատողներէն, բայց
յետոյ բամբասել, անարդուել ու
ատելի դառնալ:

Գործողութեան մը համար թոյլ
և անհոգ պատրաստութիւնը կը
գրկէ մարդը այն գործէն և ա-
նոր բարիքներէն:

կ'աղօթէր, կը սաղմոսէր, ոչմ և կարողութիւն կը խնդրէր բեռնաւորութեամբ
արքային: Տրգատ ձանձրանալով Սրբոյն միօրինակ սաղմոսերգութիւնէն,
կ'ըսէ վերջապէս. «2րդ հոգամ, գուռ վըր գլխուս, կը հոգամ պտպտիչն (մըր-
մունջ) ի յետևուս»: Ս. Գրիգոր այն ատեն կը լուէ, ու Տրգատը քարերու
ձանրութեան տակը մինչև ձնկները գետինը կ'իջնէ, ու անպատճառ, ամբող-
ջապէս ջրի մէջ ի որսասուգուելու նման, գետինը իջնելով պիտի մեռնէր, եթէ
ուշեր չ'դար և չ'ինչորս Սուրբէն «պտպտան, պտպտան, պտպտիկդ ի հոգիս»:

*) Կաղնի բուռած թուփի կանաչ ճիւղեր ու տերևները կը քաղեն,
որպէս խոտ, և ձմեռը ոչխարին կ'ուտեցնեն, որուն կ'ըսեն թաւ:

¹⁾ Անի քաղաքին մէկ թաղը հայ ազնուականուհի ձուշան օրիորդի-
ապարանքը կը գտնուի եղբր, ուրկէ բաւական հեռի էր եկեղեցին: Անու-

— Զուր (մինչև) չի գալ չէտին.
չ'ըլելի (չէ չի շուի) առաջին:

— Զորթանքմա (չորթանիս =
չորցուած թան, չոր ձեռով) քակ-
մասուն (թող չ'դպի).
եղ ու պանիր սանա օլսուն (քեզ
լինի):

— Պաթ ու պալեխ (հասակ,
տեսակ) նակ ա (լաւ հագուած),
կամ ու կօռի *) նակա:

Պարաբեն **) մրտ (մօտ) հարա-
բեն (ոյժ):

— Պխտէր, (պէտք էր), պիտա-
ւոր էր (յարմար),
ամպ արեւուն անուն դնէր (ա-
նուն դնել = անուանարկել):

— Ջաղցի քարից ծանդը չ'կալ,
ամա չըլի (սեպ) որ տակ' կը
թեթընայ:

— Ջուր կ'երթայ.
աւալ կը մնայ:

Նախորդի արժանաւորութիւնը
յաջորդի վատ ընթացքը միայն
երևան կը բերէ և դնահատել
կուտայ:

Սրհամարհել մէկին բարիքը, որ
կ'ըլլինի ի վնաս իւր սակաւ ու-
նեցածին:

Լաւ ապրած, քաջառողջ ու լաւ
հագնուած մարդ մը, որ գործելու
մէջ անպիտան է:

Մեծ արդիւնքները առաջ կու-
գան մեծ ուժերէն:

Երբ անարժան մը ուրիշի ար-
ժանիքը նուաստացնելու համար,
առ նախանձու կը բամբասէ, թե-
րութիւններ կսոցեղծէ, կանուա-
նարկէ զայն:

Քսուներ կարող են նոյն իսկ
հաստատամիտ մարդերը խոտորեց-
նել իրենց գիտաւորութենէն, և
զայթակղեցնել:

Լաւ է տւականը (բարեկամ),
քան ժամանակաւորը:

Էեանի միւս կողմը Օրիորդ ձուշանը չափազանց եկեղեցատէր և իբրև Եւա-
յի թոռներէն մին՝ չափազանց պնասէր էր. Ամէն ատեն երբ պատարագին
կ'երթար՝ նախ իր արքուղարդը կ'ընէր, և ապա դուրս կ'ելնէր, Հանդիսա-
ւոր օր մ'ալ ձուշանը սովորութեան համաձայն սկսաւ արգուզարդը. և այս
տնգամ աւելի գեղեցիկ, օրուան հանդիսին համապատասխանելու համար, ու
ամբան լնկաւ, սովորականէն քիչ մը ուշ. Եկեղեցին հասած ատեն ժողո-
վուրդը արդէն սկսած էր ցրուել, ժամերգութիւնը աւարտած էր, ու ձու-
շանը բնականաբար զրկուած: Ար նշանակէ նաև—աւելորդ զբաղումը կա-
րևոր գործերէն կըզրկէ մարդս:

*) Կամ—որոշ կասելու գործիկ, տախտակ մի, տակը մանր քարեր
շարուած: Կամ կ'ըսուի նաև անոր լծուած զոյգ եզներուն. Կողի—լուանց
գործերի իրարու կապուած քանի մը եզներ, որան ջարդելու, տրորելու հա-
մար, որ կամը գիւրութեամբ մանրէ:

**) Պարաքա կամ պարաքաթ. կը նշանակէ մօտաւորապէս առատ,
անսպասելի, չորհրդ, շնորհալից: Այս բառէն շինուած է պարաքաւոր հալերէն
աժանցում (= Պարաքաթի). Ա ով վերջացող բառերը երբ յօդ (ն) առնեն:

— Զուր որ շատ զօրի (լճանալ).
կը հոտի:

— Սաղ (ողջ) չ'ըթողայ (կամ),
(թօրկայ).
որ հիւանդ տքայ:

— Սարգիս, խելք ունի՞ս, կապրիս:

— Սար ինչքան բանձր (բարձր)
եղնի (լինի) օր մի ճամբախ վրա-
ւով (վրայէն) կ'ընցնի:

Սև շուն զինչ ուտայ՝
զէն գուրս կ'իտայ:

— Սև օպա (անիմաստ) սիւտակ
(սսլիտակ) օպա. . . . (անբարոյա
կանին) չըկայ քօպա (զղջում)

— Սէլ (սալ) չը գողայ,
սէլոր (սալասական) կը գողայ:

— Սորթիկ (անիմաստ, թերևս
անգործածելի անուն) մը սիրեց
զօրթիկ (զհորթիկ=հորթը):

— Սուրթ (սուտ) սիրեմ.
անլըւէն (չ'ուացողածը) քթուեմ,
(ոջիւները ժողվել, ջարդել):

— Վախէցէք մարմանտ (Հան-
գարտ) գետից.
մի վախեցէք զըմփզէմփան (կա-
տաղի, գողացող) գետից:

ա ը էի կը փոխուի. օր. պարաքա=պարաքէն, շուշայ=շուշէն, թագայ==
թագէն, և այլն (թէ օտարազգի և թէ հայերէն բառերը, որ ա ով, կամ ա/
ով կը վերջանան):

Մարդու մը տեղ մը շատ մի-
նսլէն, կամ մարդերու մեծ բաշ-
մութեամբ զտնուած տեղերէն ան-
պատեհութիւններ, անհաճոյու-
թիւններ կը ծագին:

Երբ բանի մը պէտք չ'ունեցող
կարօտ մարդէն աւելի զժգոհու-
թիւն կը յայտնէ:

Խելացիութիւնը և ոչ մէկ բա-
նի կարօտ կ'ընէ մարդս:

Ամէնէն բարձր դիրք ունեցող
և ուրիշներէն բոլորովին անկախ
ապրող մարդերն իսկ օր մը ուրի-
շի պէտք կ'ունենան, կամ, շատ
խելօք, զգոյշ, անարատ վարք
ունեցողներն իսկ օր մը թերու-
թեան մը, բամբասանքի մը մէջ
կ'իջնան:

Վատ մարդերէն վատ զաւակներ
կը ծնին:

Անկարելի է արմատացած վատ.
սովորութիւն փոխել:

Երբ չարչարուողի փոխարէն
չարչարողը կը զանգատի:

Սկսիլ սիրել զաւակը, կամ միե-
նոյն ընտանիքին պատկանող
փոքրը, որ մինչև այն ատեն կ'ա-
տէր:

Սրտանց ատել, և առ երեսու
սէր ու համակրանք ցոյց տալու.
ստիպուիլ:

Հանդարտ բնաւորութեամբ տես-
նուած մարդերը երբեմն աւելի վր-
տանդաւոր են, քան բարկացկոտ,
կատաղի երեցածները:

—Վայ էնոր (անոր) որ աղւը-
սու կապածն ա
ու մկան արձրկածն ա, ¹⁾։

—Վանայ շուկէն (վաճառանոց)։
էդ (այդ) մէկ կապէն (կապայ=
հագուստ մը)։

—Վանք կ'ուտայ։
Բակալ կը հաջայ։

Վըր իշուէն չը կանայ (չիկըր-
նար ^{*})։
Բիրն ի կուրդին (համետ) կ'էնայ, ^{**)}

—Տան կատուին «փշթա՛, փշ-
թա՛» (կատուն հեռացնելու ձայն)։
Եաս (օտար) կատուին «փշօ՛, փշօ՛»
(կանչելու ձայն)։

—Տարան, տարան...
Բրտի շո՛ւն, քե՛ք ինչ տարան, ²⁾։

—Տեղեկ (ուղտը) կը դըլու (կուլ
տալ),
մծիկ (մծղուկ) կը թփու (Աւետա-
րանէն)։

Ամենէն ցաւալի վիճակն այն է,
երբ մարդ իրմէ տկարներու իրա-
ւասութեան կ'ենթարկուի, և ա-
նոցմէ կը յուսայ բարիք և ազա-
տութիւն։

Բազմաթիւ և ընտիր առարկա-
ներու մէջէն միայն մէկը կամ
հասարակը վերցնել։

Մէկին բարիքը վայելել, ու
միւսին օգտակար ըլլալ։

Զօրաւորներու չարութիւնը չը
կրնալ պատժելուն համար, ան-
մեղ տկարները վնասել։

Փոխանակ իրեններուն՝ օտարը
սիրել փայփայել, խնամել, տուն
հրաւիրել։

Երբ մէկը ուրիշի մը հակառա-
կորդը կը պաշտպանէ և անոնց
գործերուն կը խառնուի, առանց
շահ մը ունենալու։

Մեծ քանակութեամբ ու գաղտ-
նի մեծ չարութիւնները գործել,
իսկ չաշտնապէս և փոքր բանե-
րու մէջ ինքզինքը անկաշտ
և արդար ցոյց տալ։

¹⁾ Աղուէս Արջին կ'ընկերանայ, ու քիչ վերջ անոր փտահուլթիւնը
վաստկելով, կ'աղաչէ որ զինքը կ'ապելու գաղտնիքն չաշտնէ, քիչ մը զուար-
ճանալու համար։ Արջը կը չաշտնէ այդ գաղտնիքը, ու կը կապուի, իսկ Ա-
ղուէսը գայլերուն իմաց կուտայ, որ գան զայն պատռտեն։ Այն ատեն
Մուկ մը դուրս գալով կը կրծէ Արջին կապերը ու կը թուլցնէ, այնպէս
որ երբ գայլերը վրայ կը յարձակին Արջը կը կարողանայ բրցնել կապերը
ու վրանին ցատկելով, բոլորնալ հալածել։ Այն ատեն Արջը կ'ըսէ ինքնին.
Նալլաթ (նախատինք) էնոր (անոր), որ Աղւըսու կապուկն ա (կապածը). ու
Մրկան արձրկուկն ա (արձակածը), ու կը թողու, կը հեռանայ այն երկրէն։

^{*}) Վրայ չ'կրնալ կը նշանակէ կուռի կամ մրցումի մէջ չ'կրնալ չաղթել,
անկէ տկար ըլլալ։

^{**)} Բիրն—ձեռափայտ։ «Բիրն ի կուրդին էլել» (ընել) ձեռափայտով
համետը ձեծել։

²⁾ Գալիբը կը յարձակին ոչխարի հօտին վրայ, ու քսնի մը հոտ կը
փախցնեն։ Լուրը գիւղը հասնելուն պէս, բոլոր շուները գայլերու ետեւէն

—Տէր-տէր կնքողն է.
Լսօ ապրըցունող (ապրեցնող) չէ:

—Տըռէն (ոչժի իմաստով) ըն-
կեր.
տըրճկէն (ցատկել) չ'ընկի:

—Տըտուեմ ես.
գոմփեմ (գոմփ=կռուփ) քեզ:

—Տոր որ (որտեղ) մեղր եղնի
(յինի)
ճանճ էտեղ կը ժողվի:

—Տոր որ տանձ մի կայ
ուր պոչն ի հետն ա:

—Տուչնէն (աշխարհ) դմակ ա
(ոչխարի աղի)
կտրիճն (քաջ, ճարպիկ) դանակ ա:

—Տունն չունի թանապուր,
ինք կը քէլայ (քայլել) եփեպուռ
(հպարտ ամբարտաւան)
կամ

—Տունն չունի ցան (քակոր) ու
փոշի (մոխիր)
զլուխ կը կապայ թուխ փուշի
(մետաքսէ փաթթոց):

—Տօլ (դառու=թմբուկ) ուրենց
(իւրենց)
կօպալ (դառուին զարնելու գնդա-
ճաչը փայտ) ուրենց
զարկին ուրենց
խաղան ուրենց:

Վարպետը շինողն է միայն, իսկ
անվնաս պահելը առարկայի տի-
րոջ գործն է:

Ամէն բան կորսնցնող աղքատ
մը, կամ ուժասպառ ծերունի մը,
որ ունեւորի կամ երիտասարդի
պէս վարուիլ կ'ուզէ:

Երբ մէկը իր յանցանքը ուրիշի
վրայ կը դնէ:

Չարերու մէկ տեղ ժողվելու
պատճառը այն տեղի նպաստաւոր
հանգամանք ունենալն է:

Ամենէն լաւագոյն բանը (կամ
մարդը, իր յուրի կողմը կ'ունենայ:

Քաջ, ճարպիկ, խելօք մարդը
միայն կրնայ աշխարհքի բարիքը
վայելել:

Հակառակ իր նիւթականին՝ չա-
փազանց մեծ ծախքեր ընելու չի-
մարութիւն ունենալ:

Կախում չունենալով մէկէ ըստ
հաճոյս օրէնքի հակառակ, և
ուրիշի կամ հասարակութեան
վնասակար գործեր ընել:

Կ'իշխան, ու ոչխարները կը խնն անոնցմէ: Զուները դէռ բաւական տեղ
գալիքը հալածելէ չետոյ, կը յոգնին ու կսկսին ետ դառնալ, միայն բը-
րուտին շուներ, որու տէրոջ ոչխար չ'կար հօտին մէջ իսկ, ետ չի դառնար,
և այնքան կը հալածէ գալիքը, որ վերջիններս այլևս անկարող կ'ըլլան
առաջ ելթալ, կը կանգնին, և իրենցմէ մին սա գիտողութիւնը իրնէ բը-
րուտին շանը. «Մեզ ալոջափ հալածելուդ, յոգնեցնելուդ պատճառն ինչ
էր, բրդի ձուն, տարանք, տարանք, քեզ ինչ տարանք»:

—Յրպինն ընձի,
Զրուչին քրզի ¹⁾;

—Փեսի (փեսացի) տուն բան
չկայ,
Հարսի տուն տընկուվըզ ա (թմբու-
կի ձայն):

—Փուշ՝ փուշ ա,
ամա (բայց) մարիֆարն (շնորք)
անուշ ա ²⁾

—Փրցալ (ազատուեցալ) Մոտէն
կաղնու բլէն (թուփէն):

—Փաղցր մեղնի՝ (մի լինիր) որ
ղլուն (կուլ տան),
դառն մեղնի՝ որ թքուն (թքեն) *)

—Փաղբի կտրճներ (քաջեր)
կապած խանջներ (դանակ):

—Քամու (քամի) բերած
քամու տարած:

—Քանի անօթնայ,
բարկէնգըլայ (բարեկենդանի)

Ոնշահ բանի վրայ վրճել, և
երևակայական շահերով գոյացում
տալ միմեաց:

Առանց մէկի բաղդաւորութեան
և անոր գիտութեան՝ ուրախու-
թիւններ ընել կամ գործեր կար՝
զաղրել:

Յարգանքը, ընկերական սէրը,
ամէն բանէ վեր է, կ'ուզէ պարզ
միջոցով մը արտայայտուած ըլլայ,
կամ՝ նուէր մը շատ թանկ արժէ
նոյն իսկ եթէ թեթեաղին ալ
ըլլայ:

Դժուարութենէ մը ազատել:

Մարդու ծայրայեղ բարու-
թիւնը և ծայրայեղ չարութիւնը
հաւասարապէս վտանգաւոր են
իրեն:

Յեղնել սպառազինուած մար-
դերու անկարողութիւնը, թուլու-
թիւնը:

Առանց աշխատութեան և յոգ-
նութեան ձեռք բերուած հարս-
տութեան վատնումը ցաւ չի պատ-
ճառեր:

Ապրուստի ամէն միջոցները կոր-
սընցնելէ յետոյ՝ ան արժէք բանի

¹⁾ Երկու պատող չարչիներ բաւական ատեն իրարու հետ ման գալով
առուտուր ընելէ վերջ՝ կ'ուզեն իրարմէ բաժնուիլ. բայց բան մը չ'են ու-
նենար կիսելու. իրենցմէ մին կ'ըսէ, «ընկեր, Յրպինն ընձի. Զրուչին քր-
զի», ցոյց տալով հեռուէն երեցող երկու հայ գիւղերը: Այս առածը վաղուց
Ալաշկերտ անցած է, թէև Զիրակի մէջ է ծագում առած:

²⁾ Երկու ուղտեր իրարու հետ փուշեր կ'արածէին: Աերան. կշտացան,
և իրենցմէ մին բերանով փուշ մը քաղած՝ միւսի բերանը դրաւ, որ ուտէ:
—Ի՞նչ կ'ընես, բաւ վերջինը, չէ որ անոնք բոլոր փուշեր են, և մենք
կշտացանք այդպէս:—Այո, ընկեր, բաւ փուշ տուողը, փուշ՝ միշտ փուշ է,
բայց մարիֆաթն (շնորհք, նուէր, սէր, յարգանք և ս լն) անուշ է:

*) Փողովուրդը Խիկարին կը վերադրէ այդ առածը:

գաղէք (իւղահաց) միտքը կընկընայ:

—Քանի Մուտօն դէս ա (այս կողմ, աստիւն).
մեր հալն (վիճակ) էս ա (այս է):

—Քաջանց (քաջքերու) շինած.
մկան աւերած:

—Քար ա թալեր (ձգել).
թէն ա ցաւցեր:

—Քար գլօրի (գլտորել).
կը կանի (կը կանգնի):

—Քաւորոջ գալ՝
սանամօր ցլալ, *)

Ք... ի փոր կեռայ.
դէնս (դիտէ) թի ճրսու ետ:

—Քաչալ (կունտ) սըմէն.
ինքն ուր քմէն (քմաց համաձայն)
կ'աժայ (կարժէ) զըմէն (ամէնքէ):

մը կարօտութիւնը քաշել, կամ
անարդար պահանջներ ընել:

Յոյց տալ թէ իրենց դժբախտութիւնը կը տուէ այնչափ, որ չափ անոր պատճառ եղող անձը կայ, իրենց քով է, կամ իրենց վրայ կ'ազդէ:

Երբ արժանաւոր, հզօր, բարի մարդերու գործերը անարժան, տկար և չար մարդերու ձեռքով կը փչանան:

Միթէ յոգնած կամ զոհողութիւն ըրած է, Կ'ըսուի, երբ ցոյց տալ կ'ուզուի, որ (այս ինչը) իւր առանց չարչարանի ձեռք բերած բաները չարաչար գործածել կ'ուզէ:

Ինչպէս ամէն շարժման՝ դա դարձում մը, նոյնպէս ամէն թըշնամութեան՝ հաշտութիւն մը կայ:

Ռարեկամին աչցելել, անոր դժբաղդութեան մը մէջ զտնուած պարագային (առանց գիտնալու):

Երբ մարդ մը ամբարտաւանութեամբ ինք գինքին վստահելու յամառ անձնապատշաճութիւն մը կուեննայ:

1) Երբ մէկը ինքզինքը ամէնէն վեր կը դասէ. 2) Միայնակ և ինքնաշխատութեամբ կառուարուած գործ մը աւելի աջող կ'երթայ, քան անմիաբան ընկերութեան մը:

*) Ալաշկերտի ժողովուրդը էւրաքանչիւր կենդանիի սեռական արտաբերութեան առանձին անուն կուտայ. օրինակ. Կովին, ցլալ, ցուլ բառէն ելած. վերին օրինակը կովէն առնուած է, հեզնելու համար. Ձիուն, քաշիւ, Ոչխարին, ղօզու (խոյ) գալ. աչձին, քաղալ. շան՝ կցուիլ. քոնթուլ գաչին, նոյն. հաւին, և ուրիշ թաշուններու, թնթկել և այլն: Այսպէս է նաև ամէն կենդանիի ծնանելու անունները. տես վարը:

—Քաչալն որ տեղ էնայ.
ուր զլխուն կ'էնայ:

—Քիթ տնկեր.
կը փչայ յամպեր:

—Քիչ դէւ կէր (կար) ի դիւնոյ,
մէկն էլ իջաւ չէրզընոց (յարգա-
նոց=մարաք) կամ.

Քիչ սատանայ կէր ի ջաղաց.
մէկն էլ շողտունուկեր (ջաղացքի
վարի չարկ) էր իջած:

—Քիչ կէր վըր բակիս.
էն էլ էկաւ կպաւ ագիս):

—Քօլ (անկոտոր) իծուն (այծին)
կոտոր չըկայ.
գինան (գիտեն) հերուի (անցեալ
տարուայ) ուլուլիկն ա (փոքր ուլ):

—Քօլկա (հով. ստուեր) խօս
(հաճելի).
փեթակ (ալիւրի ամպար) ալօս (դա-
տարկ):

—Օձ դաղձից կը պատուի (նա-
խանձել).
դաղձ էնոր բնի վրէն կը բուսի:

Օճախ (հարուստ հացալից).
ըսկի կ'եղնի՞ պուճախ (անկիւն==
աննւան, ստորին կաթօս իմաստով)

—Փարըզի (պարսկական=լաւա-
գոյնի իմաստով).
եղաւ ֆառըզի (խայտառակ):

Օգնութեան կարօտ անձը ու
րիշին չի կրնար օգնել:

Ուրիշին չ'հաւնող, հպարտ,
ինքնահաւան (բարձրաքիթ) մարդ:

Երբ գործ մը խանգարողներու
վրայ ուրիշներ ևս կ'աւելնան:

Երբ մէկին չօգնութիւն տուող-
ներու հետ ուրիշներ ևս կը միա-
նան:

Յոյց տալ մէկի տարիքի մեծու-
թիւնը, որ կը ծածկուի երիտա-
սարդական երևոյթի մը տակ:

Հանգստութիւն և հեշտութիւն
փնտռողը վերջին աստիճան կը
թշուառանայ:

Երբ մէկը իր ամէն քայլափոխին
կը հանդիպի և գործ կ'ունենայ
իր չըսիրած անձերուն հետ:

Հարուստ, հացալից և հիւրասէր
տուները չ'են գիտեր ստորանալ,
կեանքի ամէն դժբաղդութեանց
մէջ իսկ:

Երբ լաւագոյն կարծած բանէ մը,
կամ գործէ մը գէշ և խաչտառակ
հետեւութիւններ կը ծագին:

2. ԱՆՁՈՒԿ ԻՄԱՍՏԻ ԱՌԱԾՆԵՐ

Ազահ մարդն ըսաց ընծի.
«Խնձոր ընծի, տանձն ընծի,
ձեռքս վրը սէրկէլին».

դըռ (դեռ) չ'կտրէր չամչի հիվին
(յոյս):

—Ակաս-մակաս (անիմաստ).
դուն էր (էիր) պակաս:

—Ահիկ (ահ, երկիրդ).
բերեր (բերած է) զմահիկ (մահ):

—Աղբօր տղայ՝ նան (հոգի)
տղայ.
բրոջ տղայ, շան տղայ:

—Աղէկ (լաւ) որդի վր (որո՞ւ)
որդի հանդիպի՝
մուկ ու կատուն էլ կը ցրդի
(ծնել), *)

—Աղէկ՝ վատին.
վատն՝ աղէկին:

—Աղէկ տղին տուն մի շիներ.
կէլնի (կը մեծամայ) շինայ (կը
շինէ).
դէշ (վատ) տղին տուն մ'աւիրեր
(մի քանդեր).

կ'էլնի աւիրայ:

—Աղէն (աղա) տուն չթողեն.
նակ ու վառազ (հաղուստ ու
զէնք) պատէն կը կախեն:

—Աղջիկ ա.
էլու (ուրիշի) պատ ա:

Ազահութիւնը ամէն բան սեպ-
հականել կ'ուզէ:

Երբ մէկի դալը ուրիշներու քով
անհաճոյ է:

Երկիւղը միշտ մահաբեր հետեւու-
թիւններ կ'ունենայ:

Այր մարդուն՝ քրոջ որդին այն-
չափ սիրելի չէ, որչափ կնոջ սի-
րելի է եղբօր որդին:

Դժգոհիլ զաւակէն: Մարդ կըր-
նայ շատ զաւակներ ունենալ,
բայց լաւագոյնը հազուադիւս է:

Բարութիւններուն միշտ վատու-
թիւններ կը փոխարինուին փոխա-
դարձաբար:

Վստահ ըլլալ որ լաւ որդին
տունը շէն կը պահէ, իսկ վատը՝
կը քանդէ:

Առանց տէրոջ հաւանութեան՝
անոր ունեցածին վրայ կարգա-
դրութիւններ ընել:

Աղջիկները ուրիշների տան շի-
նութեան համար են, և ոչ իրենց
հօր տան:

*) Քանի մը կենդանիներու ծնելուն տրուած բացատրութիւններն են.—Ձիուն, կովուն, ոչխարին, աչծին և այլն, առհասարակ՝ ծնիւ, էշին՝ թլխիւ, ձան, կատուն, գայլին՝ ցրդիւ, կամ ցնկնիւ, Մկան և առհասարակ փոքր կենդանիներու, որոնք բազմութեամբ ձագեր կը ծնին՝ ցնկնիւ կամ ցնկցնկնոտիւ, որ կը գործածուի նաև շատ զաւակներ ունեցող կնոջ, հագնե-
լու համար: Կնոջ ծնելուն՝ ալարիւ, Թռչուններուն՝ ծաղ հանէլ: Միջոտ.
ներուն՝ ծաղ տալ:

—Աղջիկն օրական.
ճաէզ (օժիտ) տարեկան:

—Անթառան (անթառամ) ծա-
ղիկ չ'թողմի.
բող իսան (այր կամ կին) շպառւի:

—Անհախ (անվարձ) կ'եղի (կը
լինի) անհաց չ'եղի:

—Անմէր (անմայր) մանկիկ
անկիսուր (անսկեսուր) հարսնիք:

—Աչքէն հեռու.
սրտէն հեռու:

—Աչքս ի Մռտօն.
սիրտս ի Գրգօն:

—Առուտուր է.
առուկուլ չ'է:

Աստուած հայուն բոր տայ.
ամա էղունկ չի տայ, (որ քերէ
մարմինը հանգստանայ):

—Աստուած տայ լագուն (թըռ-
չուն մը).

որ տայ ձագուն.
չի տայ ձագուն.
որ չի տայ լագուն:

—Երարզ (աներես) մարդուն.
ըմնօր (ամէն օր) գարուն:

Աղջիկը ճնելուն պէս՝ Ննողքը
օժիտի վրայ մտածելու են:

Նշտասէր աչրեր կամ կիներ եր-
կար ատեն թարմ մնալ գիտեն:

Առանց վարձի ծառայել կարելի
է, իսկ առանց հացի—ոչ:

Սկեսուր չ'ունեցող հարս, և մայր
չ'ունեցող մանուկ (հաւասարապէս
դժբաղդ են, ըսել կ'ուզուի):

Ջարունակ աչքին առջև չ'գըտ-
նուող բարեկամը կամ ազգականը
ցուրտ սէր կը վայելէ:

Երկու անձերը միանդամայն սի-
րող աղջիկ կամ տղայ, որ չի կըր-
նար մին ընտրել և միւսը մերժել:

Առն տուրի մէջ պարտաճանաչու-
թիւնը անհրաժեշտ պէտք մըն է:

(Իբր թէ հայ մը երբ պաշտօնի
գլուխ անցնի՝ իր իշխանութիւնը
չարաչար կը գործածէ իրեններուն
դէմ: Նետեաբար լաւ է չարչա-
րուել, նեղուել, և չ'ունենալ մի-
ջոց անկէ ազատելու, քան իշխել
և իրենները չարչարել ու նեղել:

Անարդար վճիռ մը, որ վայրկենա-
կան զգացումէ առաջ կուգայ, երբ
հայ պաշտօնեայ մը իր ազգայինը
կը պատժէ):

Աստուած օգնելու կարողու-
թիւնը Ննողաց և զթասիրտ ան-
ճանց թող տայ, և ոչ անգութ
գաւակներուն, որ կը գրկեն իրենց
Ննողները:

Ուրախութիւնը և տրտմութիւ-
նը անզգայ և աներես մարդու
վրայ միևնոյն ազդեցութիւնը
կ'ընեն: Լրջութիւն չ'ունենալ:

— Բան զրին՝ փախաւ.
Հաց զրին՝ հասաւ:

— Բերնէ բերան,
Հագար բերան:

— Բրդող (հաց մանրող, կերա-
կուրի մէջ) գինաց.
թրթող (մաքրող=ուտող իմաստով)
ինչ գինաց:

— Բրդուն մի (պատառ մը) մթան
կաթի (կարժէ) կով մի կթան:

— Գէշ կնիկ հազ կէնաց.
գինաց իրիկ հազ կէնաց (սիրելի):

— Գիշու (տգեղի) հաց կի (կեր)
խօրօտի (գեղեցիկի) ծոց սարկի:

— Գող գողուց գողացաւ,
Աստուած տեսաւ զարմացաւ:

— Գողութեն (ծուլութեան ի-
մաստով) *).

Հ'գանի արքայութեն:

— Դեն ի յասող (ըսող) մտաւ,
յաւզըցող (ի հաւատացող):

— Դրու (գեռ) Հ'էլէր էր ռաճա-
սի **). տմիոց.
շուտ եկաւ տաշտի քրթոց (քե-
րելու ձայն):

*) Դօզի, զօղութիւն, զօղէնաւ կամ, զարժըտը. զարժըտութիւն, զարժ-
ւորիւն անբժշկելի վիրալից ակտ մըն է, որ կ'անդամաբեկէ հիւանդը, ու կըս-
պանէ, որ կը գործածուի ծուլութեան իբր հոմանիշ:

**) Ռաքատա թոնիրի կողերուն լաւաշ հաց կ'սլցնելու գործիք. հաւկը-
թաձ' տախտակ մը. (կամ աչդ. ձեով ուռէ գործուած), վրան խոտ գրուած,
ու կտառով ամփոփուած — կարուած: Ուրիշ գաւառներ քաթաթ կ'ըսեն:

(Երբեմն հեղնական). Աշխատու-
թիւնը չ'սիրող և անկէ խոցա-
տուող մարդուն կ'ըսուի, որ միշտ
ուտելու պատրաստ է:

Գաղտնիք մը, լուր մը մէկ
մարդէն միւսը ամենա կարճ ժա-
մանակի մէջ հազգին տեղեր կը
տարածուի:

Աշխատութեան գժուարութիւ-
նը աշխատողը գիտէ. և ոչ թէ
անոր արդ'ւնք վաշելողը:

Յոյց կը տրուի որ ամուսնական
կեանքի մէջ եթէ քաղցրութիւն-
ներ կան, ամէն վաշելքներէ
բարձր են:

Երբ տղեղ կին մը էրկան
վրայ նազանք կ'ունենայ:

Տղեղ կիները մաքրասիրութեան
և ընտիր կերակուրներ պատրաս-
լու առաւելութիւնն ունին, իսկ
գեղեցիկները, ընդհակառակն:

Երբ գողերու գողացած բաները
ուրիշներ կը գողնան:

Ծուլութիւնը ամէն բարեբնե-
րէն կը զրկէ մա'վը:

Ստախօսը ինքզինքը թոյլ կու-
տայ ստելու, իսկ լսողը չ'կրնար
անպատճառ հաւատալ:

Աղքատ տուն մը, 'ուր օրական
հազիւ քանի մը հաց կը թխուի —
կ'եփուի:

— Դուն ի քուն,
քու բաղդ արթուն:

— Եա (կամ) հերկ էրա (հերկ
ըրէ=հերկէ).
եա քերկ էրա (թող տուր):

— Եադ՝ երթ ըլով-գալով,
բարեկամ կ'եղնի.
Բարեկամ չ'երթ ըլով-չգալով,
եադ (օտար) կ'եղնի:

— Երկու էշ քաւլան մ'ա (կա-
րաւան)
երկու կնիկ տիւան մ'ա (ժողով,
ակումբ):

— Երկու տէրտէրիկ
քու տիրու տնիկ: ¹⁾

— Եօթ սարի յէտնին կիգայ.
մինակ հողի տկին (մեռածը) չիգայ:

— Եօթ տարեկան (տղայ) ելաւ
ոտաց.
մէր (մայր) սիրուն (ուրախութեան)
տըրճիկ էրաց (ցատկի):

— Էն գլօխ մէռի (մեռնի),
որ եօթ գլօխ (մարդ) յուրնէ (իր-
մէ) չ'պատուի (նախանձիւ):

Միամիտ մարդ մը, որու բաղ-
դը միշտ բանուկ է. կամ անվնաս
կը մնայ հասարակաց աղէտի մը
մէջ:

Երկրագործին անպատճառ հերկ
հարկաւոր է, եթէ ոչ հացէ կը
զրկուի:

Չարունակ շփումը, մերձացումը
բարեկամութեան կը փոխուի. իսկ
հեռացումը՝ օտարութեան:

(Հեգնել կիներու շատախօսու-
թիւնը): Երկու կին ժողովի մը
չափ կը խօսին:

Ժողովուրդը սա համոզումն ու-
նի, թէ, տէրտէրները իրենց տու-
ները մտած ատեննին՝ ամէն բան
սպառելու, վերցնելու մտածու-
թեամբ տոգորած կ'լլան:

(Միրտ տալ մէկին, իր սիրելի
պանտալոնութեան համար): Ընդ-
տանելին մահուան կորուստն է,
բաց պանտալոնին համար յոյս
կայ վերագառնալու:

Երբ երախաններ չափազանց ուշ
կ'սկսեն քալել սովորել, և մայրեր
կ'ուրախանան:

Չատ և մեծ թշնամիներ ու նա-
խանձորդներ ունենալ՝ մեծու-
թեան նշան է, և ընդհակառակն:

¹⁾ Պառաւ կին մը երկու տէրտէրներ ճաշի կը հրաւիրէ: Իր ունեցած
քիչ մը հացերը տէրտէրները կ'ուտեն, կը հատցնեն: Պառաւ կինը շուտաւ
կը մնայ, հաց պէտք է դեռ, բաց չ'կայ: Պառաւը դրացիին կը դիմէ հացի
փոխի: Դրացիին շունը, որ դռան քով նստած էր, կ'սկսի մրմռալ պառա-
ւին վրայ: Սա շան հաջիւնը դատրեցնելու համար կ'ըսէ խրոխտ գէմքով,
«Դէհ, ձէն (ձայն) մի հաներ, երկու տէրտէրիկ քու տիրու տնիկ»:

— Եղ հալով (վիճակ).
լնկար էդ շալով:

Էրնեկ (երա՛խ) արդար մեռնո-
ղին.
Հ'երնեկ մեղաւոր ասլրողին:

— Թաժէն (նորը — հագուստ) ի
մաշ (մաշելու) հին արեւաբախշ
(արեւաբաշխ = արեւշատութեան —
կեանքի եկարութեան համար՝
ողորմութիւն, նուէր տալ չունե-
ցողին):

Թի (եթէ) չ'մեռաւ.
կուշտ (բաւական) վախեցաւ:

— Իմաստունն ի հանգիստ.
յիմարն ի հայրենիս:

— Իմն (իմիս, ինձ պատկանածը)
ի յիս (ինձ).
եյն (ուրիշինի)...

— Ինաս կ'էնայ (խռովիլ. յամա-
ռիլ) էլէրուն (այլերուն = ուրիշ-
ներուն),
վէնք կիտայ գէլէրուն (գայլերուն):

— Ինչ տեղ հայ.
էնտեղ «վայ»

— Ինչքան օձ կայ տտան (պոչ,
վերջաւորութիւն)
էնքան ֆեյ (հնարագիտութիւն)

Մարդու վիճակը արդիւնք է
իրենց աշխատութեան և վար-
մունքին:

Լաւ է արդարութեամբ մահը,
քան յանցանքներով կեանքը:

Նոր հագուստը հագնելէն յետոյ,
հինը նուիրել չ'ունեցողին:

1) Մինչև մեռցնելու աստի-
ճան շատ խիստ կերպով վախցնել:
2) Հեգնել մէկը, իւր սկարու-
թեան համար, ուրիշի մը վնասելու
կամ երկիւղ տալու մէջ:

(Սխալ վճիռ մը, որով հասկըց-
նել կ'ուզի թէ) գիտուն մարդը
օտար խաղաղ երկիրներ հանգիստ
կեանք վարելու պէտք է երթայ,
իսկ հայրենիքէն չ'բաժնուողներ,
որոնք նեղութիւններ կը կրեն՝
յիմարներ են:

1) Անձնական շահը հասարա-
կաց շահէն բարձր բռնել: 2) Հեգ-
նել, կամ նախատել այն մարդը,
որ այդպէս զաղափար ունի:

Ուրիշներու դէմ բարկանալով՝
ինքզինքին մեծ վնասներ հասցնել:

Ամէն տեղ հայ ազգին կեանքը
թշուառութիւններէ և վշտերէ կը
բաղկանայ:

Կնոջ հնարագիտութիւնը չա-
րագոյն և տեւական է, օձին թու-
նաւորելու յատկութեան չսով, իսկ

կայ չնչան.

երկու էնքան ազալ (կոյս) աղ-
ջրկան:

— Ինչ որ բերիր Տէր-Մարտիրոսին,
ես հեղս ի (այս անգամ) տար Տէր-
Արապիոսին¹⁾:

— Իրիկ կնիկ կուռեցան,
խե (խենթ) գիտցաւ (գիտցաւ) թէ
բաժնուեցան:

— Լակն (շան կերակուր) իփոր,
լանկէն (կից, աքացի) ի հոր:

— Լէն (լացն) փորիկ (փոր),
ընկեր նեղ օրիկ (օր):²⁾

— Խաչկութ գիտեմ, ծակութ
գիտեմ *)
հէր (ինչո՞ւ) չէրթամ իրիկ էնիմ
(կարգուել):

— Խելացին աւել առաւ,
ծուռն (խենթ, չիմար) էլաւ, կաց-
նաւ:

— Խելքս ի խմնէն (հիմէն=
հիմնական),
ջուրն չաւազանէն:

աղջկան աւելի:

Մէկին անօգուտ բարեկամը
որու բարեկամանայ, չի կրնար օ-
գուտ բերել:

Այր և կնոջ կուռները վաղան-
ցուկ են, և ո՞նէ վատ հետեանք
չ'են ունենար: (Ճայ զիւղացիի
համար այս ճշմարիտ է):

Տղայ մը, որ ճաշելէ վերջ միշտ
խաղալու կը վագէ:

Այն քաղցրութիւնը, որ առա-
տօրէն չազենալուն կը յաջորդէ
(անտանելի է):

Հեզնել այն կինը կամ աղջիկը,
որ առանց կար խիկ գիտնալու,
ինքն իրեն մեծ հաւանութիւն
կուտայ:

Ա՛րսեն տունը աւելող կիները,
հոտաղներուն հասկցնելու, թէ
վեր կենալ հարկաւոր է:

Այս երեք առաջներն ալ դրե-
թէ միևնույն նշանակութիւնն
ունին, որոնցմով կը պահանջուի

¹⁾ Աին մը ո՞նէ օգուտ, աջամբոյր, նուէր իր կեանքին մէջ տուած
չ'էր իր ծխական քահանայ Տէր Մարտիրոսին: Հակառակ քահանայի հա-
մեստ ու գո՛հ եղող քնաւորութեան, կինը ձանձրացաւ անոր չաճախելէն և
միօրինակ խոստովանանքէն ու «ողորմեսցի» էն. և յայտնեց թէ վճռած է
այլևս իրեն չ'գալ, այլ Տէր-Արապիոսին պիտի երթայ լսելոյ: տալու և հա-
ղորդուելու: Իւր ծխական քահանայ Տէր-Մարտիրոսը խնդալով անոր ըն-
թացքին վրայ, կըսէ «լաւ կ'ընես, ի՜նչ որ տւիր Տէր-Մարտիրոսին այս ան-
գամ տուր Տէր-Արապիոսին»:

²⁾ Խաչկութ. ծակութ, շուլաւ. օսլար. թակալ մողոտ. ծակութ. շիրսպ.
խծապ, կուլնոտ եւ այլն կարի ձևեր են, որոնցմէ ելած են հետեւեալ բացերը.
շուլուլել. օսլրել. թակել. մողոտել. խծալել, իսկ խաչկութ. ծակութ. ծակկութ.
շիրազ. և կուլնոտ, բացեր չ'ունին, կը գործածուին չնեւ (ընել) բային հետ
Կուլնոտ=մէկ անգամ ասեպի զարնուածք, իսկ կիւլուցել կը նշանակէ թեթեւ
կերպով մը կարել, իրար կայցնել:

կամ,
— Խելք պիտի խմնէն,
որ անըսել (դեռ չ'ըսած, չ'հրա-
մայած) էնայ զըմէն (բոլորը
ընէ, կատարէ):

կամ
— Խելք պիտի խմնէն դայիմ
(հաստատուն),
ուսուցած խելքն ինչ էնիմ հար
ճայիմ (ամեն ատեն=միշտ):

— Խեղ (բարիք, ողորմութիւն),
կը գտնի յաւեր:

— «Խոնարհեցո՛ւ, «Ապրեցո՛ւ»
պրկա (տուր=բռն, վերջացուր ի-
մաստով) «Կեցո՛ւ» (ժամերգութիւն
փոխիր):

— Խուք բերան (կոց բերան,
խոստովանապահութիւն, չ'խօսե-
լու համբերութիւն).
Քրիստոսի զերեզման:

— Խօսք կիզայ՝
խօսք կը բերայ:

— Խօսք ջոջին (մեծին).
ջուր պզտըկին (փոքրին):

Խորտակին (զեղեցիկին) չի տան
մախի.
օրօցբին (օրրան) կիտան տախի
(օրօցբին տախի տալ=օրրանի քով
նստիլ. հսկել երեսալին):

— Կարօն հաւանաւ (հաւանե-
ցաւ) Մարօլին,
Մարօն չ'հաւնի Կարօլին

Կը սաղմայ (ողջանայ) խանչի
պրին (զանակի վերք):

ուրիշէ անկալի մնալու կարող
լիելք և հաստատամտութիւն, և
կորհամարհուի աչն լիելքը կամ
մարդը, որ շարունակ ուրիշի ա-
ռաջնորդութեան, օգնութեան և
սովորեցնելուն կը կարօտի:

Բարերարը անպատճառ օր մը
լր բարիքի փոխարէնը կը գտնէ:
(Բառացի կը նշանակը—բարիքը
կերթայ, և կը գտնէ բարերարը):

Կրսուի զարնան երեկոներու
կարճատե ժամերգութիւններու
համար:

Գոց բերանը (խոստովանապա-
հութիւն) կը նմանցուի Քրիստոսի
զերեզմանին.— սուրբ, բարի ու
յարգելի չատկութիւն մըն է:

Խոսակցութիւնները ալլաալ
խօսքեր առաջ կը բերեն:

Խօսելը, հրամայելը մեծերու
բաժինն է, իսկ ծառայելը փոք-
րերուն:

Յանդիմանել աչն կինը, որ փո-
խանակ լացող երեխան քնացնե-
լու, օրօրելու՝ սիրաբանութիւն
կ'ընէ:

Երբ անպիտան կին կամ տղջիկ
մը չի հաւանիր լաւ տղամարդու
մը հետ ամուսնանալու:

Լեզուի, խօսքի պատճառած
բարոյական վերքը ֆիզիքական

չը սաղնայ խօսքի պրին¹⁾:

— Կնիկ արձուռ ձեռ ընկնի՝
ու (վատ, չար) մարդու ձեռ չը-
ընկնի:

— Կնիկ կնկան սատանայ,
կնիկ կնկան քահանայ:

— Կնկան սուգն ի փողան (սրահ)
մալի սուգն ի սեղան:

— Հալիս (վիճակիս) տիրանաս
(տէր դառնաս, ինձի պէս լինիս).
Տառփիկս (ցաւ, վիշտս) խմանաս:

— Համ (թէ) կը նեղայ (նեղալ,
չարչարել կամ վնասել),
համ կը դեղայ:

— Հայու (հայի) ձիաւոր ձիուց
լիջնի՝ ձին կը մոռանայ,
որ ձին հեծնի՝ զԱսատուած կը
մոռնայ:

— Հարի (մինչև) արընքտէր

վերքէն աւելի ցաւ կը պատճառէ
և անբուժելի է:

Կնոջ մը համար անտանելի ու
մեծ չարչարանքը վատ բնաւորու-
թեան տէր էրկան հետ ապրիլն է:

Կիները միայն կարող են իրա-
րու ամեն բան, բարի թէ չար,
սովրեցնել, իրարու խօսք հասկըց-
նել — համոզել:

Կնոջ մահուան վրայ էրիկները
սուգ կ'ընեն մինչև մարմինը սը-
րահ հանուէր, ինչպէս որ տաւա-
րի մեռնելուն կը ցաւին՝ մինչև
անոր միտք սեղանի վրայ ելնելը:

Ծերունիները կ'ըսեն երիտա-
սարդներուն, երբ ասոնք՝ անոնց
ճերութեան տխրութեանը վրայ
կը խնդան. Անոր մէջ ոչ թէ ա-
նէճք, այլ օրհնութիւն մը կայ,
որով ըսել կ'ուզէ «դուն ալ ինձի
պէս երկար ապրիս և ճերանաս»:

Նիւթապէս և բարոյապէս վնա-
սել, ցաւցնել և միանգամայն օգ-
նել և սիրտը գրաւել գիտցող
մարդ:

Հայերը անփոյթ են իրենց ձի-
երը պահելու և հեծած ատեն խը-
նամելու մէջ:

Զրպարտութիւնը մարդասպա-

¹⁾ Որտեղ մը լեռան մէջ անձրև ատեն Արշին կը հանդիպի, ու բարե-
կամանալով հետը կը պատասպարուի անոր մազերուն տակը: Անձրևէն վերջը,
երբ չոր ու ցամաք գուրս կ'ընի, Որտեղը «շնորհակալ եմ, Արջ աղբեր, կ'ըսէ,
թէ և չոր մնացի ու չ'մըսեցայ քու մազերու տակ, բայց քեզմէ բուրած անա-
խով հոտը կը նեղէր զիս»: Այս խօսքը, ըջին կ'ըլլայ վերք. Որտեղի գանտկը
կուտայ անոր, և կ'ստիպէ զինքը վերաւորել: Փամանակէ մը վերջ այդ Արջը
նոյն Որտեղի կը կին կը հանդիպի, ցոյց կուտայ իւր կողքին բացուած վեր-
քի սպիտացած տեղը, ու կ'ըսէ սնոր. «Տես թէ ինչպէս խանջալի վերքը սուղո-
ջացած է, բայց քու խօսքի վերքը բնաւ չի առողջանար»:

(մարդասպան) արունք (արիւն—
մարդասպանութիւն) մի էնայ,
յուսմանքին (զրպարտող) էրկուս
կ'էնայ.

—հարի էրթըցող (գնացող—
գաղթող) շահւի,
մնացող կը պատուի (հարստութեան
մէջ տրաքել—շատ հարստանալ),

—հարի կով նոխրէն (նախիր—
ջոկ) իզայ,
հաւ զղուցախ (հիւրը) ճամբու
կը գնայ,

—հարի հայու յետին խելքն,
իզայ,
առաջին խելք կ'երթայ:

—հարուստ չ'թօղայ
որ աղքատն իլայ (լալ):

—հարս մերոյ (մածունի աման)
կիսուր (սկեսուր) ծածկոց:

—հաց եղած տեղ մնց (մնալ,
չենայ):

—հացի քաւփան (կարաւան) ե-
կեր ա,
թացին (կաթնաչին տեսակի) չ'է-
կեր ա:

—հացի ի սէղէն (սէզ—բոցս
մը) ջուրն չաւալէն:

—հաւ մի դոգան (թուխս
նստած),
կաժի (կարժէ) կով մի ճոթան
(կթան):

նութենէ աւելի վատ է, և անկէ
աւելի վատ հետեւանքներ կ'ու-
նենայ:

Օտար երկիր գաղթողները լաւ
վիճակի մը հասնին՝ չ'գաղթողնե-
րուն չ'են կրնար հաւասարիլ:

Նեղ պարագաներուն՝ հաւ մը իր
հաւկթով աւելի պիտանի կըլլայ,
քան կով մը:

Ամէն հայ առաջին զործողու-
թեան կը սխալի: Փորձը միայն
լաւ խելք կը բերէ հալին, բաց
աչն ատեն զործելու առիթները
ձեռքէ կ'ելնին: Ասոր կ'ըսեն «հա-
յու յետին խելք»: Քիւրդերը կ'ըսեն
«հայու յետին խելք ինձի եղներ»:

Հարուստները աւելի դժգոհ են
իրենց ապրուստին վրայ, քան աղ-
քատները:

Երբ սկեսուր մը իր հարսի պա-
կասութիւնները կը ծածկէ:

Ամէն մարդ իրեն շահաւոր ե-
ղած տեղը կը մնայ. կամ այնպի-
սի տեղ մնալու պատուէր ընդու-
նել:

Հաց չ'ունեցողին հաց գտնելը
դիւրին է, իսկ թացանին (կաթ-
նաչին արդիւնքներ) գտնելը դժ-
ուար:

Ինչպէս աւագէն բղխած ջուրը
ընտիր է, նոյնպէս սիգաչին տե-
ղերու հացը (ցորեն):

Տես վերին առաձի բացատրու-
թիւնը «հարի կով նոխրէն ի գայ:

—Հաւն որ հաւ ա,
որ ջուր խմաց՝
Աստուած կ'իշկայ (կ'աշէ. կը նայէ):

Հէր (հայր) հասի (հասնիլ— մեծ-
նալ արբունքի հասնիլ),
տղէն (սղան) հանգի (հա՛ գչիլ —
մեռնիլ):

—Հին հաւուն (հաւին) «քշա՛,
քշա՛» (հեռացնելու ձայն)
քաժայ (նոր) հաւուն ճո՛ւ, ճո՛ւ
(կանչելու ձայն):

—Հիւանդ՝ չ'է հիւանդ
հիւրնդի տէրն ա հիւանդ:

—Ձին, կին, գինին
շատ մանուկ կը հանեն արւէն
(արւէն հանել—կեանքէն հանել,
գրկել — սպանել):

—Ձրգալի, ապրի,
մ'ընկի մեռի (մի՛ ընկնիր մեռնիր):

—Ճահել (երիտասարդ) ա, կը
վէլայ (կը վայլէ)
իմալ (ինչպէս) ուզա՛յ էմալ (այն-
պէս) կը քէլայ (քայլել):

—Ճիժ մահանայ (երեխան
պատրուակ)
մամ (մայր) կշտանայ:

—Մայիճ (տաւար) պիտէր
(պէտք էր) տէր,
որդուն պիտէր հէր (հայր):

—Մայն որ տէր չ'ըլմնի (տէրոջ
չ'նմանի) եան (կամ) գողաճուրիկ
ա (գողցուած), եան գողաճուրիկ ա
(գտնուած):

—Մահ մօտ,

Միշտ շնորհակալ ըլլալու ենք
Աստուծոյ, իր ամենափոքր բարի-
քին համար իսկ, օրինակ առնե-
լով հաւէն, որ փոքր բան մ'է:

Կ'ըսուի այն ծոյլ սղալոց համար,
որոնց հայրերը չարաչար կ'աշխա-
տեն, իսկ իրենք անգործ կը պը-
տըտեն:

Երբ նոր բարեկամը հինէն ա-
ւելի կը սիրուի ու կը յարգուի:

Հիւանդ ունեցող ընտանիքի մը
բոլոր անդամները հիւանդէն աւե-
լի նեղ վիճակ մը կ'ունենան:

Սնփորձ երիտասարդները գաշ-
թակղեցնելու և անոնց կեանքին
սպառնալու հզօր միջոցներ են
կնոջ, ձիու և ողելից ըմպելիքի
սիրահարուելը:

Ապրուստ ճարելու համար չա-
փազանց լցնալ ելնել պէտք է:

Երիտասարդներուն հաճելի և
յարմար կը թուի իրենց ընթացքը:

Երբ մայր մը իրեն ուտելու բան
մը կ'ուզէ, երեխան պատրուակ
բռնելով:

Տէրերը միայն կրնան իրենց
կենդանիները լաւ դարձնել, և
հայրերը՝ իրենց որդիները կրթել:

1) Ամէն տաւար կամ առարկայ
(կարճես) իր տէրոջ բնաւորու-
թիւնը կը ցուցնէ. 2) Վատ վար-
պետի գործիքը նոյնպէս վատ
կ'ըլլայ:

Մարդու մահը կը պատահի յան-

իսան (մարդ) անաւօտ (անհաւատ):

—Մամու (մօր) բաղդ,
աղջկայ թախք (զահ—բաղդաւո-
րութիւն իմաստով):

—Մանէն *) մանած (մանուած)
պատէն կախած:

—Մարաք ունիս.
կարադ ունիս:

—Մարդն ի յէրան (էրան—
յարդախառն ցորեն քամել, երնել)
մալն ի դերան (դերան քաշելու
մէջ):

—Մարդ շուն եղնի,
ու անտէր չ'եղնի:

—Մարդու աչքն ելնի,
ու անուն չ'ելնի:

—Մացեր (մնացեր է) չորս կար
վր կարին, պողպատն ու ագին,
Աստուած արևս տաջ* (ինձի կեանք
տաջ),
կը հասուն (կը հասցենմ) կանաչ
կիրակին ¹⁾).

կարծակի և չ'հաւատացուած պա-
րագաներուն:

Երբ աղջիկ մը մօր պէս ան-
բաղդ կ'ըլլայ:

Ձ'պէտք է ծաղրել ուրիշի ֆի-
զիքական թերութիւններ, որպէս
զի ինքն ալ չ'ունենայ այդպիսի
թերութիւն մը:

Երկրագործի ամենէն կարևոր
շինութիւնը մարաքն է (յարդի
ամբար), ուր կը սահուի իր անա-
սուններու կերակուրը. առանց մա-
րաքի կը փչանայ յարդը, ու կը
սատկին անասունները, զրկելով
երկրագործը իր ապրուստէն:

Մարդուն լաւը* (ուժեղ, դիմաց-
կուն) ըլլալը երան ընելու (ցորեն
քամելու), և տաւարին՝ դերան
քաշելու մէջ կ'ըլլայ:

Անոք և անպաշտպան մարդը
ամենաստոր կենդանիէն աւելի
արդահատելի է:

Մարդու ամենակարևոր անդա-
մի—աչքի պակասութիւնը աւելի
լաւ է, քան վատ անուն ունենալը:

Հեզնել կին կամ աղջիկ մը կար-
ու ձևի մէջ ունեցած տկարու-
թեան, ծուլութեան համար:

*) Ուրիշի ֆիզիքական թերութեան վրայ խնդուր, միշտ ծաղրելով լի-
շելը, մանա բառով կը բացատրուի:

¹⁾ Անքահայր հազուստ կուտայ իւր սանամօրը կարելու: Բա՛ն ասե՛ն
իրբ կը հարցնէ թէ «կարած լմնցած է», ջանասէր սանամայրը կը պատաս-
խանէ «քաւոր ջան մանցեր չորս կար վր կարին, փողպատն ու ագին, Աստ-
ւած որ արևս տաջ, կը հասունմ կանաչ-կիրակին»: Որ կը նշանակէ նաև.—
Ծուլին ու անընդունակին որչափ ալ ժամանակ տրուի, կատարելիք գործին
մեծագոյն մասը դեռ անկատար կը մնայ:

—Մեծի ասուկ (լսածը)
պզտկի (փոքրի) լսուկ (լսածը):

—Մեղք լալով,
պարտք տալով:

—Մենք մեր մէղ (մէղ՝ մտա-
ծութիւն)
Աստուածն ուր մէղ:

—Մեռել (մեռած մարդ) չարեր
(չարութիւն առած)
մարդ կը լարեր (հալածել):

—Մեռնի քու կնիկ,
աւիրի (աւերի) քու տնիկ (տնակ):

—Մէկ մէկելի բասն որ էնայ
(մէկը միւսի վրայով երբ խօսի)
եան (կամ) դուռն ա
եան յերգիսն ա (երգիս—երգ):

—Մնացած (կենդանի մնացող)
հըտ գնացած (գնացողի—մեռնողի
հետ):

—Մի սիրիւ քուրդ սիրելի,
մի տնկիր տունկ սալորի,
մի ցանիր արտ գետինի (գետե-
գերքայ):

—Յետին բանիկ (բան— գործ),
հոգեհանիկ (հոգի հանող):

Ամէն բան, բարի կամ չար,
փոքրերը մեծերէն կը սովորին:

Ամեն գործ կատարելով և
սլարտքը վճարելով կը վերջանան:

1) Մենք մեր շահերու համա-
ձայն կը մտածենք, բայց Ռս-
տուած իր ուզածին պէս կը կամի:
2) Չվստահիլ գործի մը համար
եղած խորհրդակցութեան և ցոյց
տրուած միջոցներու վրայ, ալ ըս-
պասել Աստուծոյ տալիք աջողու-
թեան:

Ծանր հիւանդութենէ առող-
ջանալ և չարութիւններ ընել:

Տուններու շինութիւնը և գեր-
դաստանի գոյութիւնը կիներէն
կախուած է, կը քայքային անոնք,
երբ կինը մեռնի:

1) Երբ մէկը տեղ մը կ'երթայ
այն ժամին՝ երբոր իր վրայով
կը խօսին հոն: 2) կը հաւատան
թէ երբ մարդ մը ուրիշի մը տուն
պիտի երթայ՝ տնեցիք նախազգա-
ցումով կը չիշեն եկողը, և անոր
վրայ կը խօսին:

Չարամաղթութիւն մը, որով կը
փափագին որ մեռնողի մը ազգա-
կաններն ալ մեռնին:

Քիւրդը բարեկամ չի կրնար
ըլլալ. ինչպէս սալորի տունկը շա-
հաբեր, փոփոխական կլիմայէն
շուտով վնասուելու համար, և
գետեգերեայ արտը արդիւնաւէտ,
ամէն ատեն գետէն ողողելու
համար:

Կործին վերջաւորութիւնը միշտ
ձանձրոյթ կը սկստառուէ և ծանր
կը թուի:

—Յօրէ լաճ (մանջ), յօրէ տղայ,
յօրէ (մի աւուր մէջ) երթայ ջա-
ղայ ու գնայ:

—Յօր ջոջութեն (մեծութեան,
ծերութեան օրը),
Սռակութեն (խաչտառակութիւն):

—Նստիր էնոր կուշտ (անոր
քով) որ լացու (լացնէ քեզ),
մը նստիր (մի նստիր) էնոր կուշտ՝
որ խնդացու:

—Քատ դատողին (աշխատողին)
շալէ (մազէ գործուած) շապիկ,
քիչ դատողին շալէ (մետաքս)
շապիկ:

—Քատ մի սիրեր՝ ատել կայ,
շատ մի ատեր, սիրել կայ:

—Քատ ուտելուց, շատ խմելուց.
աչքեր ուռել շատ քնելուց:

—Քատ վըր շատին,
իշու պոչն էլ աղքտին,

—Քեմ (սեմ) շլորի (սալորի
փայտէ) կթոց (կովկիթ) գլորի:

1) Երբ կը պահանջուի անմի-
ջական և մեծ արդիւնք դեռ թե-
րի գործողութենէ մը:

2) Երբ մայր մը իր փոքրիկին
համար կ'երագէ, որ մեծ գործեր
կատարէ:

(Կ'ըսուի այն ատեն) երբ ծեր
այր կամ կին մը կ'ուզէ ամուսնա-
նալ կրկին, կամ չար օրինակ դառ-
նալ:

Նախատողը աւելի անկեղծ է ու
ուղղութիւն կը փափաքի, քան
գովացողը:

Կեանքի անարգար կողմ մըն ալ
այն է, որ չարաչար աշխատողը
վատ կ'ապրի, իսկ քիչ աշխատո-
ղը՝ շատ լաւ:

Սիրոյ և ատելութեան մէջ չա-
փազանցութիւնը վտանգաւոր է,
մի գուցէ չարաչար զղջայ մարդ՝
երբ վերցուի սէրը, կամ ատելու-
թիւնը:

Երբ մէկը անգործութենէն,
շատ ուտելէն և շատ քնանալէն
հիւանդի կերպարանք կ'ստանայ:

Ամէն առտու և ընտիր բաները
հարուստի բաժինն են, իսկ աղ-
քատին ոչինչ:

Երբ անշնորհ կլին մը ամէն ու-
ռարկայ իր ոտերով և հագուստի
փեշերով կը շրջէ կը կտորէ անըզ-
գուշութեամբ: Իսկ եթէ տան մը
մէջ մէկէն աւելի են աշղպէս ան-
շնորհներ՝ կ'ըսեն. «մեր շեմ (սեմ)
շլորի եա, կը հանայ էգպէս-
ներ» — որպէս թէ յանցանքը սե-
մէն է, որու վրայով անցնողներ
անշնորհ կ'ըլլան:

—Արեւականին (գիւղացի) մեղնի
(մի լինիր) օրին (ընկեր),
կը բերայ գալ *) (հիւսակ) մի
նըւիկ (բանջար),
կ'եղնի քըզի իրիկ:

—Ան (ով) ումուսով (յուսով)
աւրեցուցեր,
սով գէնի (զայն) սատկեցուցեր:

—Ան հարցուց (հիւանդը հարց-
նել, աչցել) էն սաղցուց (ողջա-
ցնել):

—Ո՞ն սաղցուց (նվառողջացուց),
էն որ հարցուց:

—Ոտաց (ոտքի) մուկաթ
ոչ խըլխի (ուրիշի) մուկաթ:

—Ոտով ընկիր, որ ելնիս,
լեզուով մ'ընկիր, որ չ'ելնիս:

—Որ գինէր (գիտնար) չառաջին,
թի (թէ) ի՞նչ կ'ըսէր յետին՝
չառաջին զուր (իւր) բերան չ'բա-
նէր (բերան բանալ —խօսել):

—Չարուն (չարին) չար,
բարուն (բարին) տխմար:

—Չարչըրկան (չարչաւէ) մարմին,
գորանայ հոգին:

—Չաւտընաս **) (թէ չես հաւա-
տար, կամ մի հաւատար) սրտի
սրոնէն (զաղտնիք),
իրիշկան (նայէ, տես) երսի (դէմ-
քի) ուանգէն (գոչնէն):

Յիմարին հետ բարեկամանալը
վնասակար է:

Յուսով ապրողները միշտ յու-
սախաբ և դժբաղդ կ'ըլլան:

Հիւանդին միշտ աչցելել, հարց-
նել, և կալեկցել առողջանալու
չափ օգտակար և աղնիւ գործ է:

Լաւ է անձամբ տեղ մը երթա-
լու և գործ մը կատարելու յոգ-
նութիւնը կրելը, քան ուրիշին
ապաւինելու անհաճութիւնը:

Ոտքի սխալ քայլերը կ'ուղղի,
իսկ լեզուի սխալներ՝ երբէք:

Մարդ եթէ գիտենայ որ իւր
փափաքի համաձայն չ'ոլիտի պա-
տասխանուի իրեն՝ չ'խօսի ան-
շուշտ:

Մարդ մը, որ քաջ է չար խօսա-
լու և գործելու, իսկ բարին դիտ-
մամբ կ'անդիտանայ:

Մարմինը ճնշել, ինքզինքն զրկել
վայելքներէ, պահքով ու աղօթ-
քով ժամանակը անցնել՝ հոգին
գորացնելու, փրկելու համար:

Ամէն մարդու դէմքի փոփոխու-
թիւնները, շարժումները կը յայտ-
նեն անոր նկարագիրը և սրտին
զաղտնիքները:

*) Հայ գեղջկուհիները վայելի թարմ բանջարները ծամի հիւսկիւններու պէս
կը գործեն, ապա կը չորցնեն ձմեռուան համար: Այս հիւսկիւնները զաւ կըսուին:

**) Բայց այստեղ կընշանակէ, եթէ չգիտես:

— Զը խաղաչ կարմրորիկ (կարմիր հաղած — լաւ հագնուած իմաստով):

կը խաղաչ կշտափորիկ (կուշտ կերածը):

— Զը նմանէն (չը նմանէին),
չը խնամէն (չէին խնամենար — խնամի, բարեկամ, ընկեր դառնալ):

— Զըսեն թի «էշ ա»,
թըղ ըսեն թի «գէշ ա»:

— Զը տեսաչ քողքն երեսին,
կը տեսնեմ կուժն (ջրի սափոր) ի թէւին ¹⁾:

— Զարուն՝ (բարկացկոտ) հետ կաց (հետը կացի),
կակղուց (հանդարտ բնաւորութիւն) չետ մաց (չետ մնացիր):

— Զ'ուտողաց (չ'ուտող, չ'վայելողներու) մալն (ուռեցածը) ուտողաց:

Զուր (մինչև) աչքով չ'տեսնիմ,
հոգով չ'վճարեմ (չը հաւատամ իմաստով):

— Զուր ծառ ծաղկաւ ընդարձակ ի-ծաղիկ չորացաւ: Տմաստ ունի:

— Զօլախ (կաղ) Ամիրխան,
էդ ումուս (այդ յոյսը) սրտէդ խան (հանէ):

Կշտացած մարդը աւելի ուրախ տրամադրութիւն ունի, քան լաւ հաղնուածը, որ անօթի է:

Նման բնաւորութիւն կամ ուղղութիւն ունեցողները միայն կըրնան բարեկամանալ, իրարու համալրել և սիրել:

Զար անուն լաւ է քան չիմար անունը:

Նոր բաները հետաքրքրական կ'ըլլան միայն, իսկ լիակատար ծանօթութիւնը հնացած ատեն միայն կարելի է ձեռք բերել անոնց մասին:

Բարկացոտ տարդը աւելի անկեղծ և անվտանգ կ'ըլլայ, քան հանդարտ բնաւորութիւն ունեցողը:

Իրենց հարստութիւնը, ունեցածը չը վայելող կծծիներու առէն ինչը ուրիշներուն կը մնայ:

Բան մը տեսնելով միայն հաւատացող մարդ (Թոմաս առաքիլի պէս):

Գործի մը մէկ մասին աշողուիլը երբ արդէն կարեւոր մասը ոչնչացած կ'ըլլայ:

Խուհուրդ տալ մէկին թողնել պարապ յոյսերը, որ նա ունի աւիրականալի նպատակի մը համար:

¹⁾ Մարդուն մէկին կ'ըսեն որ ելնէ հարսանիքը և պսակ գնացող հոլսը տեսնէ, դառու-զուռնացի ածելու և խաղալու ատեն: — Հիմաչ հալաչ հարսի երեսին քօղ կայ լաւ չ'տեսնուիր, հանդարտ կերպով կը պատասխանէ մարդր, չետոյ երբ կուժ թէւին գրած աղբիւրը ջուր բերելու կ'երթայ, այն ատեն լաւ կրնամ տեսնել, որովհետեւ երեսը բաց կ'ըլլայ: Այս պատասխանը ծնունդ տուած է վերոյիշեալ առածին:

—Պանիր չ'կտրաց (դանակ մը)
մաճնի (մաճուն) դուռման ա
(թ շնամի):

—Պատրաստիր (պատրաստ կե-
ցիր)
մը՝ վնասիր (մի՛ վնասուիր—որ
չ'վնասուես):

—Պէտքն (պիտանին) ի հող
(թաղուած).
անպէտքն ի շող (կենդանի):

—Քուրն ընկեր առւըներ (առու)
սէրն ընկեր պառւըներ (պառաւ):

—Քուր կիգայ (կուգայ),
ոսկի կը բերայ.

—Սար ու ձոր
իրեցու (երեց—քահանայ) փոր.

—Սև գայ նըսին (ուտելու
համբերութիւն),
որ չ'բերայ թուքն յէրեսին:

—Սև սապօնով,
խև խրատով:

—Սէր չ'երիշկայ (չ'նայեր) հայ
ու տաճիկ,
նիկար (սիրտ—մայրական սէր ի-
մաստով) չ'իշկայ (չ'նայեր) լաճն
(մանջ) ու աղջիկ,
խելք չ'իրիշկայ մեճն ու պգտիկ:

—Սրտի սիրուկ (սիրածը),
տէրտրոջ (տէրտէրի) պսակուկ
(պսակածը):

Կ'ըսուի դանակի մը, որ պա-
նիր իսկ կտրելու չափ սուր չ'է:

Պատրաստ և զգուշ մարդը վը-
նասներ չի կրեր:

Երբ օգտակար մարդը կը մեռ-
նի և անպիտանը կը մնայ կեն-
դանի:

Երբ պառաւները, կամ ժամա-
նակնին անցնող մարդիկ սէրի
և ամուսնութեան վրայ կը մտա-
ծեն:

Կ'ըսուի ջաղացք ունեցող մար-
դուն, որ մեծ օգուտներ կը քաղէ:

1) Քահանաներուն կ'ըսուի, որ-
պէս կատսկ, չիշելով անոնց վե-
րագրած շատակերութիւնը:

2) Իսկ լուրջ կերպով ցոյց կը
տրուի անոնց խոստովանասպահու-
թիւնը:

Ուտելու անհամբերութիւնը պա-
տիւ չ'բերող բնաւորութիւն մըն է:

Անուղղայ մարդը խրատներով
չիշտկուի, ինչպէս սևը սապոնով
չի ճերմկնայ:

Սէրը կոչը է, չի կրնար ընտրու-
թիւններ ընել, ինչպէս ծնողական
սէրը, որ չի կրնար թերութիւններ
նկատել, և զաւակներու մէջ տար-
բերութիւններ դնել. իսկ խելքը չի
ընտրեր մեճը կամ փոքրը:

Ցոյց տալ, որ իրար սիրող զոյ-
գին համար պսակը երկրորդական
կարևորութիւն ունի, պսակը սէրը
չի աւելացներ:

—Վայ հախին (արդար, իրա-
ւացի),
վայ նահախին (անարդար, անի-
րաւ):

—Վայ հոգիս՝ ընկնի որդին.
վայ մարմինս, ընկնի հեփմ (բը-
ժիշկ):

—Վար վարի (հերկը հերկեցի),
վարոց (ճիպոտ) դրի (գետին գնել):

—Վւագեցեմք ես (շտապել).
յետ մանցեր ես. (մնացեր ես):

—Վիր (որու) կայ լիք հորով
հաց (ցորեն)
չուտայ (չ'ուտեր) կուշտ փորով հաց:

—Վիր տաշ (տաշուածք) կայ
ի սուն (սիւնի վրայ),
ծուռ կայ ի տուն:

—Տեյն (քած շուն) որ քօնթայ
(շնայ),
ֆօխակ (արու շուն) Պաղտըտու
(Պաղտատէն, շատ հեռուէն) կիզայ:

—Տէն (այն կողմ-հեռու) գնա,
ծիծ տուող (մայր):
տէս (այս կողմ-մօտ) արի (եկու),
պաք տուող (կին):

—Տըւինք փարէն (դրամ),
խըլըսանք (ազատուեցանք) չարէն:

—Տուն որ կատու մի չեղնի,
էն տուն կատուն մի չ'աժի (չարժեր):

—Տուր, ու տես,
լաւ ա ծեծես,
ոչ հարցուցես (հարցնես):

Երբ արդար մարդեր յանցաւորի
փոխարէն կը պատժուին:

Որդիի խնամքին ինկած ծնող-
քը և բժշկի խնամքին յանձնուած
հիւանդը անբաղդ են, շատ քի-
չերը չ'են վնասուիր:

Ծերանալ, կամ գործէ հեռանալ:

Ձտապացողը ո'ւ է գործի մէջ,
յետ կը մնայ, գոհացուցիչ արդիւնք
չի ունենար:

Կ'ըսուի կծծի հարուստներուն,
որոնք ինքզինքնին կըզրկեն լաւ
ապրելէն:

Յիմարութիւն է տան սիւները,
գերանները, պատերը և կամ կա-
րասիները տաշել, փորփրել, վնա-
սել, զուարճանալու մտքով:

Անհաւատարիմ, անբարոյական
կինը ամէն տեղէ կրնայ ճարել
իրեն գոհացում տուող մարդը:

Երբ մարդ մը աւելի սէր, խը-
նամք ցոյց կուտայ կնոջ, քան
մօրը

(Երբ պարտք մը կը վճարուի).
պարտքէն ազատուելը մեծ փոր-
ձանքէ մը ազատուելու անդոր-
րութիւնը կուտայ խղճին:

Ընտանի կենդանիներ ունենալը
տան շինութեան ապացոյց են
(գիւղացիներու համար):

Կարօտին տալ առանց հարցնե-
լու:

Յաճր նստի, որ բանցրնաս.
բանցր մը՝ նստի, որ ցածրնաս (Խի
կարին կը վերադրուի այս առածը).

Փշի (փուշ) շուքն ու փեսին
(փեսացին),
փշին լաւ ա, խընճ (քան) փեսին.

— Փարէն (զրամ) թըղ լինձի եղ-
ղնի (լինի),
մեռել կոռպակոն *) եղնի. (կ'ըսուի
նաև թուրքերէն):

— Փոր է
խօ (խօմ) հոր չ'է:

— Փորու (փորի) փուքա,
երսի (երեսի) թուք ա.

— Քանի բան (զործ) հնէնայ
(հնանայ),
տէր շնէնայ (չարանայ, վատնայ):

— Քանի իմ տիտար (գէմք, պա-
տեր) տիտար էր,
քառասուն քե (քեզի) պէս շիւար
էր (կըհիանար իմառտով):

— Քիչ բարձ (բարձիր=բեռը),
շուտ դարձ (դարձիր):

— Քիչ-քիչ կեր, որ շատ ուտես,
շատ-շատ մոտեր, որ քիչ ուտես:

1) Խոնարհ բնաւորութիւն ու-
նենայլ ազնիւ բան է, իսկ մեծամ-
տութիւնը անազնիւ. 2) ստորին
վիճակէ մը, կամ տեղէ բարձրա-
նայլ պատիւ է, իսկ բարձրերէն
ցածրայլ անպատուութիւն:

Փեսաներու պաշտպանութիւնը
(իրենց աներ և զոքանչին) աւելի
ոտուին է, քան փուշի պստսպա-
րան տալը:

Երբ մարդ մը կուզէ գործէ մը
շահ ունենալ, առանց հոգ ընելու
անկէ առաջ եկած ուրիշին վնասը:

Ուտելու մէջ միշտ չափաւոր
ըլլալու է, և ոչ ամէն բան փորը
լեցնել հորի պէս:

Երբեմն փորի և ախորժակի պա-
հանջներուն գոհացում տալը
յանդիմանութիւններ կրբերէ մար-
դու երեսին:

Գործ մը որչափ ուշացուի, այ-
նչափ վնասակար հետեանքներ
կ'ունենայ:

Երիտասարդութեան ատեն հիա-
նալի գեղեցկութիւն ունեցող կին,
որ ծերութեան ատեն ուրիշներէ
կը հեղնուի, և կը պարծի իւր
նախկին գեղեցկութեան վրայ:

Չը յօգնելու, չարատեւելու և ա-
ջողելու պայմանը կամաց-կամաց
և քիչ-քիչ գործելն է:

Չափաւոր ուտել, խմել և հագ-
նիլը երբեք կարօտութեան մէջ
չի ձգեր մարդը:

*) Երբ մեռելները իրենց գերեզմաններէն կելնեն ու դուրս կը մնան, կամ
ուրիշ տեղ կը թաղուին, կըսուի «կոռպակոն եղան» (առանց գերեզմանի): Այս
բան խղճի գէմ է, և մեծ մեղք ճանչցուած է: Մեռածներուն անիծելու
համար կ'ըսեն, «կոռպակոն եղնի»:

—Քուռն ուլին (լրեն) կը քնի,
երազ խղիւն (ուրիշին) կը տեսնի:

—Քուրդ (քիւրտ) շուն ա (չա-
րագործ).
ուր խօսք մանուր ա (անուանի,
երևելիի *),

—Քուր (քոյր) ու քուր,
ոչ աղբէր ու քուր:

—Քրիստոս չարաւ (չարիաւ),
ժամեր ժամերգութիւններ տա
րաւ:

—Քօղքն երեսին, էրնէկ (երա-
նի) փեսին (փեսային),
քօղք վերցուի, սև գայ փեսին:

—Օր կ'երթայ,
աւուր դասն (փորձանք) չ'էրթայ:

Հեղինակսն երբ մէկը ուրիշ-
ներու մասին երազներ կը տեսնէ
քնի մէջ:

Քիւրտերէն խօսքերը, իմաս-
տալից են:

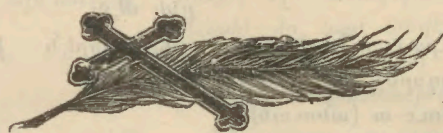
Քոյրը աւելի կը սիրուի քոյրէն,
քան եղբօրէն:

Մեծ գատիկէն չետոյ, ժամեր-
գութիւններու կարծ ըլլալուն կը-
սեն այս առածը.

Արսուի տղեղ հարսի մը համար,
որաւ քօղը կը ծածկէ իր տղեղու-
թիւնը. և հաճելի կ'ընէ փեսային.

(Գիւղացին կը հաւատայ թէ
ամէն որ իւր առանձին նախա-
սահմանուած անխուսափելի փոր-
ձանքն ունի մարդերու համար
Արսուի այս առածը երբ մէկին
փորձանք մը կը հանդիպի, ցոյց
տալու համար թէ անկարելի էր
խուսափել անկէ, պէտք էր ան-
պատճառ սեղի ունենալ.

*) Այս առածը կը'ըսուի այն ատեն, երբ քիւրդերէն առած մը ըստով
խօսակցութեան կամ գործին չարմար:

Գ. ՂԵՒՈՆԴ ԱՍԻՅԱՆ

Հայոց պատմա-հնագիտական գրականութիւնը անդառնալի կորուստ կրեց: 1901 թուի նոյեմբերի 8-ին (21-ին ն. տ.) խորին ծերութեան մէջ վախճանուեց Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքում Հ. Ղևոնդ Ալիշանը, Մխիթարեան միաբանութեան, այլ և բոլոր Հայերիս պարծանքն ու սիրելին: Վախճանուեց՝ առանց փոխարինող յաջորդ թողնելու, և այս է ամենաճանր Հանգամանքը, որ մեզ չէ թողնում Հաշտուելու այն մտքի հետ, թէ չկայ այլևս Ալիշանը: Նրա գերեզմանի առաջ մենք նոյնն ենք զգում, նոյնը պէտք է կրկնենք՝ ինչ որ զգացել և ասել է Քերթոզհայրը իւր մեծ վարդապետների գերեզմանի վրայ ողբալիս. - «Ընդ Քրիստոսի լաւ է նմա բնակել, և յԱբրահամեանն Հանգչել զոգոս, և զհրեշտակացն տեսանել պարաւորութիւնս: Բայց եղկելիք մեք՝ որ զըրկեցաք ի Հայրենի վերակացութենէն»:

Ընդհանուր Հայ ազգը սգաց այս սնդիխարինելի կորուստը, առանց կրօնի խտրութեան, առանց կուսակցական զանազանութեան: Բայց «Ազգագրական Հանդէսը» աւելի մօտ է զգում այդ կորուստը, քանի որ Ալիշանը ամենից մեծ հեղինակութիւնը, ամենից արդիւնաւոր աշխատողն է եղել Հայոց ազգագրութեան վերաբերեալ բոլոր ճիւղերում: Նա ոչ միայն բանաստեղծութեան մէջ նահապետ եղաւ, այլ և ազգագրութեան մէջ: Նրա Ջիրակը, Սիսուանը, Այրարատը, Սիւնիքը, Հայոց հին Հաւատքը, Հայբուսակը Հարուստ մթերանոցներ են, որոնց մէջ Համբարուած են Հայ ազգագրութեան վերաբերեալ անհուն քանակութեամբ նիւթեր:

Այս պատճառով «Ազգագրական Հանդէսն» էլ իւր խորին ցաւակցութիւնն է յայտնում Մեծ Ծերունիի մահուան առիթով, խոստանալով առաջիկայ Համարներում ծանօթացնել իւր ընթերցողներին, թէ ինչ ծառայութիւններ է մատուցել Ղ. Ալիշանը առանձնապէս Հայ ազգագրութեան:

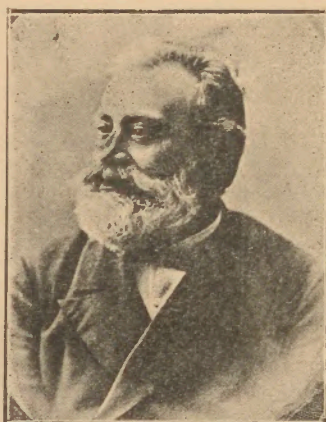
1871

My dear Sir,
I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 11th inst. in relation to the above named matter. I am sorry to hear that you are not satisfied with the result of the investigation. I have, however, no objection to your making such use of the facts as you may think proper.

I am, Sir, very respectfully,
Your obedient servant,
J. M. Smith

Enclosed for you are the original and a copy of the report of the committee on the subject of the above named matter.

I am, Sir, very respectfully,
Your obedient servant,
J. M. Smith

Ա. Երիցեան.

ՎԵՐԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՑԵՆՆԵՐ

Դեռ մի տարի էլ չէ անցել այն չիշատակելի օրից, երբ մենք *) կոմսուհի Ուլարովայի հետ ժողովուել էինք Երիցեանի տանը, Կովկասեան Հնազդիտական Ընկերութեան Հիմնարկութեան ձեռնարկելու: Կոմսուհին ճանաչում էր Երիցեանին դեռ 80-ական թուականների սկզբից, երբ կոմսի հետ եկել էին Կովկաս՝ Հնարիտական խուղարկութիւններ անելու և մեր Երիցեանն ընկերակցել էր նոցա:

Հէնց այն օրից, երբ Կովկ. Հնազ. Ընկերութեան զաղափարն սկսեց արծարծուել մեր մէջ, Երիցեանը վերակենդանացաւ. նա թողեց իւր անկողինը, դեռ նոր կրած լինելով թոքերի ծանր բորբոքումը և շուտով դուրս եկաւ տանից ու ներկայ գտնուելով բացուելիք Հնազ. Ընկ. նոյն իսկ առաջին ընդհանուր ժողովին, որ տեղի ունեցաւ Հասարակական զրադարանում, մի փառաւոր ճառախօսութիւն արեց, ընտրուեց անդամ այն յանձնաժողովի, որ պէտքէ մշակէր ընկերութեան կանոնադրութիւնը և Դուք, մեծարգոյ ընկերակիցներ, տեսաք այնուհետև թէ որ աստիճան լուրջ էր վերաբերում նա մեր ընդհանուր գործին, միշտ եռանդոտ մասնակցութիւն ունենալով մեր վիճաբանութիւնների մէջ:

Դեռ երեկ էր, նոյեմբերի 3-ին 1901 թուի, երբ Երիցեան կարգաց մեր ժողովումը շատ գնահատելի և ոչ ոքից դեռ չուսումնասիրած իւր աշխատութիւնը՝ «Հայերի սկզբնական ծանօթութիւնը Ռուսաստանի Հիւսիս արևելքի հետ»:

Աղէքոսանդր Երիցեանը դեռ զիմնազիական նստարանից, որպէս վկայում է նորա զպրոցական ընկեր՝ Հայոց նահապետ — կենցաղագիր Պերճ Պաօշեանցը, աչքի է ընկնում իւր ին-

*) Այս յօդուածի ռուսերէնը չարգելի յօդուածագիրը կարգաց Ռուսաց Կայսերական Հնազիտական Ընկերութեան Կովկասի ճիւղի նիստում, Խմբ.

լացիութեամբ ու առանձին սիրով տու գրականական պարագ-
մունքները և նոյն իսկ հրատարակում էր լրագիր: Դա մօտ
կէս դար առաջ էր, Տփլիսի այն օրերի միակ ղեմնադիւանը:

Երիցեանի ծնողքը Տփլիս են գաղթել Սանահին հայկա-
կան գիւղից, որը գտնւում է վաղեմի հռչակաւոր Սանահնի
վանքին կից, որ ունեցել է ոչ պակաս հռչակաւոր ուսումնա-
դէտ վարդապետներ:

Երիցանց կամ «Իրիցանց» տունը, իբրև թէ պատմա-
կան «Սևորդեաց» մնացորդն է և «յիբաւի, աւում է Երիցեանը
իւր ինքնակենսագրութեան մէջ, մեր տոհմը բոլորն էլ սև
էին»: Երիցեանի պսպ Տէր Յովսէփը մի շատ յամառ բնաւո-
րութեան տէր մարդ էր և խիստ գրասէր, իսկ հայրը աստիճա-
նաւոր, թէ և ոչ ռենկոր, սակայն իւր որդւոց, փոքրիկ
Աղէքսանդրի ուսմանը հետևող:

Աղէքսանդրը գիմնադիական ուսումն միայն ստացաւ, նիւ-
թականի պակասութեան, ինչպէս և հիւանդութեան պատ-
ճառով և չկարողայաւ իւր ուսման ընթացքը բոլորացնել հա-
մալսարանականով:

Կեանքի ապրուստ հայթհայթելու ստիպմամբ մտաւ պե-
տական ծառայութեան, նախ Կաղիօննայա պալատը, ապա նա-
հանգական վարչութիւնը և պետական կալուածքների վար-
չութիւնը և հուսկ յետոյ Հնագրական յանձնաժողովը (Архео-
графическ. Комиссія). նոյն այն ժամանակը, երբ յայտնի
Բերթէի ղլխաւորը ղեկավարութեամբ սխեցին հրատարակուիլ
այդ յանձնաժողովի աշխատութիւնները: Հնագրական այդ
գրադմունքները վերջնականապէս վճռեցին Երիցեանի կեան-
քի ուղղութիւնը. նա սիրեց հնագիտութիւնը և եռանդով անձ-
նատուր եղաւ նորան և օժանդակիչ գիտութիւններին, որպի-
սիք են աշխարհագրութիւնը, պատմութիւնը և ազգագրու-
թիւնը, գլխաւորապէս Կովկասեան աշխարհի, որոնց և ամենայն
սիրով նուիրեց իւր յետագայ կեանքը: Այնուհետև Երիցեանը
մասնակից եղաւ Տիխէյեւին՝ Ղազախի և Բորչալուի գիւղացիների
տնտեսական դրութիւնը ուսումնասիրելու:

Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ, Երիցեանը իբրև

քաջ ծանօթ առաջադուր Ասիայի սղղութիւնների պէտքերով թեանք և գլխութեանք, կոչուեցաւ պետութիւնից իբրեւ առանձին յանձնարարութեանց պաշտօնեայ՝ ծառայակցելու Լօռու-Միլիքեանին և Ղելիօվսիկեանին, որպիսի պաշտօնավարութիւնից օգտուելով՝ Երիցեանք առաւել ևս ուսումնադիմեց Բարձր Հայքը և հրատարակեց Հայկական այդ նահանգների մանրամասն աշխարհագրութիւնը հանդերձ պատմական ձախձութիւններով: 80-ական թուականներում կառավարութիւնը ընդունեց Երիցեանին, որպէս քաջ Կովկասագէտի աջակցելու կոմս և կոմսուհի Ուվարովների նոցա Կովկասում ձեռնարկած հնագիտական ճանապարհորդութեան գործում: Բացի զրանից Երիցեանք մասնակցեց Կովկասեան հնագիտական Ե-րորդ ժողովի պատրաստողական պարապմունքներին և նոյն իսկ ժողովի ուսումնական պարապմունքներին:

1836 թուին Երիցեանք առ միշտ թողեց ամենայն տեսակ պաշտօնավարութիւն և ամբողջապէս անձնատուր եղաւ իւր սիրած գործին՝ Հայոց վերջին երկու դաշերի պատմութեանը և ընդհանուր Կովկասագիտութեանը:

Բաւական է թուել Երիցեանի աշխատութիւնները, որպէսզի համոզուինք, թէ ճիշդան աշխատանք և համբերութիւն է դրել նա նոցա վերայ: 1872 թուին Երիցեանք ձեռնարկեց հրատարակել «Кавказская старина» հանդէսը, որի անունը ցոյց է տալիս նորա բովանդակութիւնը:

Երիցեանք գիտելով էր Կովկասեան ռուս թէ հայ լրագիրներում իւր բազմախորձ մենագրութիւնները, բազմացեղ Կովկասի պատմական և հնագիտական ճիւղերի մասին: Նորա աշխատութիւնները բարձր գին ունէին իրանց թէ զրական և թէ, մանաւանդ, պատմական արժանաւորութիւններով և լրագիրները որպէս իրանց էջերի զարդ էին ընդունում նոցա:

Ահա Երիցեանի աշխատութիւնների գէթ մի փոքրիկ ցուցակը՝ 1) Чума въ Закавказьѣ 1879 թ. 2) վենետիկի Միլիթարեանք 1883 թ. 3) Исторія католицизма въ Грузіи 4) և 5) Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ Казахскаго и Борчалинскаго уѣздовъ, 6) Исторія хо-

лерной эпидеміи въ Закавказьѣ, 7) Историческій обзоръ Закавказья и Армяне 1883 г. 8) О. Землетресеніяхъ на Кавказѣ и въ передній Азіи 9) Первоначальное знакомство Армянъ съ Северо-Восточною Русью. 10) Грузинскій Царевичъ Давидъ, 16) Патріархъ всѣхъ Армянъ Нерсесъ V и князь и княгиня Воронцовы въ ихъ частной перепискѣ 17) Историческое и современное положеніе армянской женщины въ связи съ нравственностью Армянъ. և այն և այլն»:

Բայց Երիցեանի հիմնական երկերն էին՝ Ներսիսեան զրպրոցի պատմութիւնը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում: Նա պատրաստում էր նոյնպէս Յովսէփ Երկայնաբազուկ Երզնթեանի պատմութիւնը, նորա զրազրութիւնը յայտնի պատմական անձանց հետ, բազմաթիւ ծանօթութիւններով, Ռուսերէն լեզուով:

Ի դէպ եմ համարում ասել, որ Երիցեանը ինձ սուսց որ՝ «եթէ այս անգամ էլ չմեռայ, պէտք է Կովկասեան Հայոց Բարեգործական ընկերութեան պատմութիւնը գրեմ»:

Այ միայն յամառ, նստողական աշխատանքով, այլ և դանազան ճանապարհորդութիւններով էր Երիցեանը հարստացնում իւր գիտական շտեմարանը, որը այնքան կատարեալ կերպիւ մարտում էր նորա ճիւղն ինքը, խիստ տրամաբանութիւնը և արտաքոյ կարգի վիշոգութիւնը: Երիցեանը մասամբ իւր պաշտօնական պարտաւորութիւններով, մասամբ ևս անկախ զլիւով ալցելել էր և ուսումնասիրել Կովկասի և Անդրկովկասի, նա և հիւսիսային և միջին Հայաստանի գրեթէ բոլոր անկիւնները: Իզուր չէին Երիցեանին մօտիկ ճանաչողները այնքան սիրում և յարգում և ուղղակի անուանում նորան շարժուն Հնադիտական մատենադարան, իսկ այս տողերի գրողը արդէն տասնևհինգ տարիներից ի վեր յատկացրել էր Երիցեանին «սուսց» տիտղոսը, որ ասել է՝ «եղակի»:

Երիցեանը ճշտապէս գիտէր թէ ինչ հնադիտական նմուշ և որ տեղ կամ ում մօտ է գտնւում Տիխիսում կամ այլուր և այսպիսով էր ահա, որ նա Աստուած գիտէ թէ որտեղից, և

ինչպէս էր ձեռք գցել պատմական գրութեանց այնքան մեծ քանակութիւն, որ առանց այդ ոչնչացած կամ փտած կը լինէր: Բաւական է յիշել, որ բացի տպած գրքերի հարստագոյն մատենադարանից՝ Երեցեանը ժողովել էր մօտ 16,000 պատմագրական փոքր և մեծ վաւերաթղթեր, որոնցից հմուտ ձեռքով նա քաղում էր իբրև անուպառ աղբիւրից իւր պատմական երկերի նիւթերը: Այսպէս նա ունէր երեք մեծ հատոր ձեռագիր գրադրութիւն Յովսէփի կաթողիկոսի, որ պէտք է նորան նիւթ մատակարարէր կաղմելու այդ պանծալի կաթողիկոսի լայնատարած պատմութիւնը և նորա գրադրութիւնը Մեծ Եկատերինա կայսրուհու ժամանակի խոշոր, պատմական անձնաւորութիւնների հետ, որը, աւանդ, մնաց անկատար:

Ուշագրութեան արժանի է, որ այդ բաղմաթիւ և բաւերանդ վաւերաթղթերի տէրը մըցում էր նոցա հետ իւր անձնական գիտութեամբ. ի՞նչ հարց էլ որ չզարթեցնես, լինի նա վերաբերեալ Կովկասագիտութեան որ և է ճիւղին՝ աշխարհագրական, ազգագրական և կամ հնաբանական, Երեցեանը հանդիսանում էր, որպէս հմուտ մասնագէտ և իսկույն ձեզ կրներկայացնէր բոլոր հարկ եղած գրական աղբիւրները: Եւ ո՞վ է որ չէ օգտուել Երեցեանի խորհուրդներով և ցուցմունքներով, որոնք նա սիրով մատակարարում էր բաց ձեռքով:

Բոլոր բնիկ տեղական և ռուսական լրագիրները միաձայն ողբացին Երեցեանի մահը, ասեմ տարածած, որովհետև 60 տարեկան էր միայն մեր Ազէքսանդրը, չնայելով նորա դառնեալ կաղմուածքին. մարմնի բոլոր կենսունակութիւնը նա զիշեր ցերեկ և անխնայ ծախսել էր իւր պատմագրական պարասմանց վերայ: Մեկայն նա վախճանուեց իւր հոգեկան ուժերի և մտաւոր դարգացման դադաթնակէտին հաղիւ հասած: Բոլոր գրէթէ լրագրների էջերում ինձանից աւելի զօրաւոր գրիչներ զրուատեցին թէ ի՞նչ է կորցնում Կովկասագիտութիւնը Երեցեանի մահուամբ...

Թանգազին հանդուցելու յիշատակը յարգելու համար տաճար իջաւ. Նորին Սրբութիւն Վեհափառ Կաթողիկոսը: Նա մի ազգու դամբանական խօսեց, որի նիւթն էր այն, թէ

մինչդեռ հայ կրեստոսները և իշխանները հետաքրքրուած են այն խնդրով, թէ ինչ խորտիկներ են ուտում արդեօք երկնքումը Ենովքն ու Եղիան, այստեղ իրանց հէզ խրճիթներում Երկ-
ցեանները կանգառ են կրծում:

Եկեղեցին էին եկել աղօթելու վրաց զիտնական եպիսկո-
պոս Կիրիոնը և Կայսերական Հնազդեական Հնկերութեան
Կովկասեան բաժնի գրեթէ բոլոր անդամները և նոցանից մէկը
— Հնագէտ Զանաշվիլի, մի զգացուած ճառ խօսեց:

Յիրա ի դարմանալի է այն սկզբունքը և անսպառ ու ան-
շիջանելի եռանդը, որով Աղէքսանդր Երիցեանը, չնայած իւր
նրութական սուղ միջոցներին և այն միջին և խաւար ժամա-
նակներում, երբ Հնազդեութիւնը չէր դարձեցնում մեր մէջ և
ոչ մի հետաքրքրութիւն, նա, Երիցեանը, կարողացաւ ժողովել
այնքան թանգագին, պատմական վաւերաթղթեր և խորասու-
դուելով նոցա մէջ՝ ամբողջ տասնեակ տարիներ անընդհատ
ուսումնասիրել նոցա, կարգի բերել և նոցանից գեղեցիկ ամբող-
ջութիւն յօրինել, որպիսիք են նորա պատմական աշխատու-
թիւնները:

Ահա օրինակի արժանի մարդ. ահա թէ ի՜նչ կարող է
անել մի հատիկ անձնաւորութիւն, որը ունի իւր կրծքի մէջ
անհուն սէր առ Հայրենիս, նորա անցեալը և ապագայ բար-
դաւաճումը:

Յանկանանք, որ տաղանդալի, բայց համեստ և մեր սրտին
թանգագին, վաստակաւոր Աղէքսանդր Երիցեանի լուսաթաթախ
անձնաւորութիւնը ունենայ իւր արժանաւոր հետեւողները բազ-
մացեղ Կովկասի ուսանող երիտասարդութեան մէջ:

Թող սուրբ լինի մեր մէջ հռչակաւոր ընկերակից Աղէք-
սանդր Երիցեանի յիշատակը:

ԲԺՂԿԱՊԵՏ Բ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

ՏՆԱՅԵԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐ

Յովկասեան ցուցահանուէսի ժամանակ կազմակերպուած բազմաթիւ ժողովներու հետաքրքիրներէն մէկը պէտք է համարել տնայնագործութեան ասպարէզում գործողներու ժողովը: Պէտք է աւելացնել նաև, որ սա առաջինն էր ոչ թէ Կովկասում, այլ, եթէ չենք սխալուում, և Ռուսաստանում, չհաշուելով այն ժողովները, որ կազմակերպուած են զեմստիոները: Տնայնագործութիւնը գիւղացու տարեկան մուտքի $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$ մասն է տալիս, այնպէս որ այդ ճիւղը, իբր մի նեցուկ գիւղացու համար, չի կարելի անտես առնել, դրա համար կառավարութիւնը դեռ 70-ական թուականներում աւանձին ուշադրութիւն դարձրեց, կազմելով ֆինանսներու մինիստրութեան կից մի առանձին «Տնայնագործական յանձնաժողով, որի նպատակը պէտք է լինէր. 1) ուսումնասիրել տնայնագործութեան վիճակը Ռուսաստանում 2) դրա համեմատ նրան օգնելու ծրագիր մշակել 3) բաց անել թանգարաններ, արհեստանոցներ և կազմել ու հրատարակել մատչելի գրքեր գանազան արհեստների վերաբերեալ: Ի հարկ է, մինիստր կառավարութեան ղեկարար էր այդ իրադործել, հարկաւոր էր հասարակութեան աջակցութիւնը, ուստի և շուտով այդ ասպարէզում սկսան գործել զեմրատիոները, որոնք աւելի մօտ լինելով ժողովրդին, կարող էին հեշտութեամբ ուսումնասիրել և օգնել նրանց: Այժմ զեմստիոներն իւրաքանչիւր տարի ծախսում են 300000 ռ. աւելի գումար: Ի հարկէ համեմատելով լայնածաւալ երկրի հետ՝ դա մի մեծ գումար չէ, բայց եթէ ի նկատի ունենանք, որ այդ գումարը, եթէ ոչ այն չափով ծախսուում էր տասնեակ տարիների ընթացքում, այն ժամանակ կարելի է համոզուել, որ նա ասպարդիւն չի կորչում, և ներկայումս զեմստիոները մեծ օգուտ են տալիս տնայնագործներին իրենց գործունէութեամբ:

Բարձրագոյն հրամանով 1888 թ. տնայնագործական յանձնաժողովը անցաւ երկրագործութեան մինիստրութեան և մինչև այժմ գտնուում է այդ մինիստրութեան կից: Կովկասում մինչև 1898 թ. չկար ոչ մի կազմակերպութիւն, այդ թուին երկրագործութեան մինիստրը գիմեց իւր Կովկասի լիազօրին, որ կազմի մի յանձնաժողով, զանազան հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչներէն, տնայնագործութիւնն ուսումնասիրելու համար: Այդ յանձնաժողովը ունի մի գործաւոր, երեք ուսումնասիրող և մի հում նիւթերը մշակող ստատիստիկ, դրանց թրւում կայ մի մասնագէտ քիմիկոս, որ բացառապէս պէտք է ուսում-

նասիրի ժողովրդի գործածած ներկերը: Պարնանը մտադրութիւն կայ հրաւիրելու մի մասնագէտ նկարիչ, որ ժողովրդի մնացած հին նկարներից մի պլեոմ կազմի, բացի դրանից կոմիտետի ձեռք բերած հնագույն գույքերի պլեոմից մեծացնելով նկարները ցրուելու են ժողովրդի մէջ, ուրպէս զի հին նկարները վերականգնին. առաջի փոքր արուած է, մօտիկ ապակայում լոյս կը տեսնի կոմիտետի յանձնարարութեամբ ուսումնասիրած Ղուբայի գաւառը:

Խօսելով տնայնագործների օգնելու խնդրի մասին, հարց է ծագում, թէ ար աստիճանի նպատակաշարմար է այդ գործի վրայ փող ծախսել: Այդ հարցը ինքնըստինքեան աւելորդ է, բայց կան տէորիտիկներ, որոնք ոգևորում կապիտալիզմի չաղթական քայլերով, աւելորդ են համարում այդ տեսակ օգնութիւնը: Իրականութիւնն ու փորձը ցոյց են տալիս, որ օգնութիւնը ցանկալի է և ունենում է դրական հետեանքներ. մանաւանդ պէտք է ի նկատի ունենանք 1) տնայնագործութիւնը իւր մէջ պարունակում է և այնպիսի ճիւղեր, որոնք պահանջում են աւելի անհատական աշխատանք, հետեապէս դժուար են ենթարկուած մեքենայական արդիւնաբերութեան. 2) կան ճիւղեր, որոնք թէպէտ դարձել են և մեքենայական արդիւնաբերութիւն՝ բայց չեն տուել և չեն կարող տալ այնպիսի որակութեամբ արդիւնք, ինչպիսի են ձեռագործները և դրա համար վերջիններս գերադասուում են, գուցէ ապագայում այդ փոխուի, բայց ներկայումս այնպիսի երկիրներ, ինչպիսի են Անգլիան, Ամերիկան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և այլն, տասնեակ միլիոնների ձեռագործ գորգեր են գործածում, որոնց մի նշանաւոր մասը մեր Արմական է արդիւնաբերում. 3) տնայնագործութեան նպատակն է գիւղացու տարեկան 6—8 ամիսը որքան կարելի է լաւ շահեցնել, ի հարկէ այն երկիրներում, որտեղ զարգացած է գործարանական արդիւնաբերութիւնը և նրա զուգընթաց գիւղատնտեսութիւնը, գիւղացին ձմեռը իրեն համար գտնում է աշխատանք. օր. անասնապահութիւնը, թռչնապահութիւնը, կաթնատնտեսութիւնը նրան տալիս են ամբողջ տարուայ գործ և արդիւնք: Բացի դրանից, նա երկրից համեմատաբար աւելի շատ է ստանում, քան մեր երկրացիք, որտեղ գիւղատնտեսութիւնը նահապետական դրութեան մէջ է. պարզ է ուրեմն, որ այդ երկիրներում այն պիտի տնայնագործներ՝ ինչպիսի են Ռուսաստանի տնայնագործները, չեն կարող պատահել:

Հէնց այդ տեսակէտներից անհրաժեշտ է օգնել և բարձրացնել տնայնագործութիւնը Ռուսաստանը, որի բնակիչների մեծ մասը երկրագործութեամբ է պարապում, որտեղ գործարանական արդիւնաբերութիւնը լայն ծաւալ չի ստացել, և որտեղ գիւղատնտեսութիւնը չէ

կատարելագործուել՝ անպատճառ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձուի այդ հարցի վրայ: Մասնաւորացնելով այդ հարցը Կովկասի համար, պէտք է աւելացնենք, որ մեր երկրի, մասնաւանդ լեռնային մասի բնակիչներին, որտեղ քարքարոտ տեղերում դեռ գործում է նահապետական գութանը խղճուկ ակօսներ փորելով, միակ ու գլխաւոր նեցուկն է, և դեռ երկար կարող է լինել, տնային արհեստը:

Այլ հարց է թէ օգնութեան և ժամանակի ազդեցութեան տակ տնայնագործութիւնը ինչ կերպարանք կ'ընդունի, ամենայն դէպս ինչ ձև էլ ընդունի, կարող է որոշ նիւթական օգուտ տալ գիւղացուն, չը խօսելով բարոյականի մասին: Այսպէս Սարատովի, Մոսկուայ, Տուլայի և այլ քրջաններում տնայնագործութիւնն այն աստիճանի զարգացել է, որ կապիտալիստները մտցնելով որոշ կազմակերպութիւն, տալով նրանց հում նիւթ, գնում են նրանց գործած կտաւները և մետաքսէ կտորները. զարմանալի չէ միթէ, որ Սարատովի սարպինկան, որը հեղեղում է ամբողջ Ռուսաստանը, տնայնագործութեան արդիւնք է ի հարկէ կապիտալիստիկական հիմունքների վրայ դրուած: Մինչև անգամ Մոսկուայի շուրջը մի քանի գործարաններ փակուել են՝ ձեռնտու համարելով տնայնագործներին տալ պատուէրներ: Այդ տեսակէտից մենք պէտք է ամենայն ուրախութեամբ ողջունենք ամեն մի փորձ և կազմակերպութիւն, որ ուղղուած է տնայնագործների զրութիւնն ուսումնասիրելու և բարուղեւոր:

Իստանք համաժողովին: Նիստը բացուեց գիւղատնտեսական ընկերութեան դահլիճում հակոբեբերի 9-ին, նախագահութեամբ տնայնագործութեան յանձնաժողովի գործադիր-անդամ Պ. Փիրալեանցի, ներկայութեամբ կոմսուհի Ուլարովայի և 60 անդամների: Պ. Նախագահը իւր ճառի մէջ, նկարագրելով Կովկասի երկրաբանական և կլիմաբանական պայմանները և նրանցից առաջացած տնտեսական զանազան դրութիւնները, առանձնապէս շեշտեց, թէ որ աստիճանի կարեւոր և անհրաժեշտ է օգնել մեր տնայնագործներին, որոնց արհեստը գնալով ընկնում է, զրկելով գիւղացուն, մասնաւանդ լեռնականին, իւր գլխաւոր, նիւթական աղբիւրների մէկից:

Ձատ հետաքրքիր էր Իշ. Մ. Թումանեանցի ղեկուցումը. նրա մէջ երևում էր մանրամասն և լուրջ ուսումնասիրութիւն. իշխանուհին նկարագրեց գորգեր գործելու եղանակը, նրանց բոլոր պակասութիւնները և դժւարութիւնները և թէ ինչ կատարելագործութիւններ և ինչ միջոցով կապելի է մտցնել. ինչպէս երևում էր, յարգելի իշխանուհին թէ գործնականապէս և թէ տեսականապէս կատարելապէս ուսումնասիրել էր իւր ղեկուցման նիւթը: Քացի այս բոլորից, իշխանուհին ներկայացրեց ժողովին իւր ուսումնարանի հաշիւը և Թիֆլիսում գորգե-

րի ուսման արան — արհեստանոց հիմնելու մի ծրագիր, որ լաւ էր կազմած: Թէ որքան նպատակադարձ էր մի այդպիսի դպրոց Թիֆլիսում հիմնել, այդ մասին գուցէ մի ուրիշ անգամ (սօսենք *), միայն այժմ կասենք, չոր այդպիսի մի արհեստանոցի մեծ կարիք կայ, մանաւանդ եթէ մտադրութիւն լինի զանազան կատարելագործուած գործիքներ մտցնելու ժողովրդի մէջ: Յամենայն դէպս՝ ուրախալի փաստն այն էր, որ մի կին, այն էլ հայ կին, ներկայանում է ժողովին լուրջ զեկուցումով և մշակուած ծրագրով: Մեք ճանաչում ենք երկու կին, որոնք հետաքրքրուել են և լուրջ ուշադրութիւն են դարձրել գորգագործութեան վրայ. դրանցից մինը իշխանուհին է, որ ունի իւր ուսումնարանը, իսկ երկրորդը՝ Տ. Սդ. Սարգսեանն է. մենք այս տարի առիթ ունեցանք ծանօթանալ նրա գործունէութեան հետ այդ ասպարէզում. 1894 — 95 թ. Բագում, սկզբում իւր մօտ, ապա աղքատանոցում հաւաքում է զաղթական կանանց և ինքն անձամբ սովորեցնում գորգեր և կապերտներ գործել, որոնց տասի չափ գործած կտորները մենք առիթ ունեցանք տեսնել, նրանց մէջ բաւականին լաւերը կան և զարմանալի է, որ քիչ ժամանակուայ մէջ այդ աստիճանի կատարելագործութեան են հասել: Տ. Ս. Սարգսեանը այդ փորձերի հիման վրայ կազմել է մանրամասն ծրագիր — զեկուցում և ներկայացրել Բագուի Մարդասիրական Ընկերութեան՝ մի գորգագործարան հիմնելու համար: Այդ տեսակ փորձնական ուսումնասիրութիւնները շատ զնադատելի նիւթեր են տնայնագործութիւն ուսումնասիրողների համար, որովհետեւ ժողովուրդը շատ անգամ վախեցնալով, կամ տղիտութեան պատճառով սխալ ու սուտ տեղեկութիւններ է հաղորդում:

Մի զեկուցում էլ կարդաց Դադստանի շրջանի ներկայացուցիչ պ. Կոզուբակին, որ նկարագրեց տնայնագործութեան գրութիւնը և արհեստների տեսակները այդ երկրում, բայց ինչպէս երևում է, նա հիմնուած էր աւելի պաշտօնական տեղեկութիւնների վրայ, անձնական դիտողութիւնները սակաւ էին:

Հետեւեալ զեկուցանողներից էր պ. Զկենիցկիչ՝ Բագուայ Պրոպերպալատի կառավարիչը, նա ի միջի աչոյց ներկայացրեց մի ուսումնարանի ծրագիր՝ որտեղ պիտի ստորաստուին ոսկերիչներ, արծաթագործներ և փորագրիչներ. պիտի աւանդուի նկարչութիւն և ընդհանուր առարկաներ, ուսումնարանը լինելու է Բագում և զեկուցանողը չոյս ունի այդ գործը իրագործել ֆինանսների մինիստրի աջակցութեամբ. բացի դրսից, նա առաջարկում էր տնայնագործ — արծաթագործներին և

*) Կենտրոնական հիմնարկութիւնները կլանելով մեծ գումարներ, համեմատաբար քիչ օգուտ են տալիս ժողովրդին՝ հեռու լինելով նրանցից:

ոսկի ու արծաթ մատակարարելու դործը յանձնել մի հիմնարկութեան օր. Պրոպիր—պալատին, որով առաջ առուած կը լինէր այն բազմաթիւ խարդախութիւնների, որոնց զոհ են գնում տնայնագործները, ստանալով վատ արծաթ ու ոսկի՝ լաւի տեղ:

Բացի սրանցից, զեկուցում կարդացին պ. պ. Զմերլինգ՝ նկարիչների մասին, Իվանով և Ալիբէկով՝ ներկերի մասին, Զաւարեան՝ տնայնագործութիւնը ուսումնասիրելու եղանակների մասին և ուրիշներ:

Չունենալով մեր ձեռքում բոլոր զեկուցումների պատճէնները, մենք առաջժմ չենք կարող միառմի խօսել դրանց մասին, մօտիկ ապագայում լոյս են տեսնելու ժողովի աշխատանքները, գուցէ այն ժամանակ կարողանանք վերադառնալ դրանց սաայն շոշափուած բազմաթիւ հարցերից կարեւորագոյ ները հետեւեալներն են 1) Արդեօք ուսումնարանները (գիւղական) կտրող են ուղղակի կերպով օգնել տնայնագործութեան գործին, այսինքն սովորեցնել այդ ճիւղերի վերաբերեալ զանազան առարկաներ: 2) Արդեօք թանգարանները, պահեստները, արհեստանոցները կարող են օգուտ տալ: Արդեօք ցանկալի է գեմստութիւն կազմակերպութիւն մտցնելը: Ժողովը սկզբունքով դէմ եղաւ գիւղական ուսումնարաններին ծանրաբեռնել կողմնա. կի գործերով, առարկելով, թէ նա առանց այն էլ մեծ նպաստիչ է ժողովրդի առաջադիմութեան, իսկ միւս երկու առաջարկութիւնները ժողովը ցանկալի ու անհրաժեշտ համարեց:

Ընդհանրապէս ժողովները շատ կենդանի անցան: Հինգերորդ օրը նիստը փակելիս պ. Նախագահը յշնորհակալութիւն յայտնեց մասնակցողներին: Եթէ մի պակասութիւն նկատուում էր, այդ տնայնագործների բացակայութիւնն էր, որի պատճառը մասամբ նրանց բնակութեան հեռաւորութիւնը և ոռոսերէն չգիտնալն էին:

Յամենայն դէպս, մեր կարծիքով, դա մեծ պակասութիւն էր և դրա համար էլ ժողովը մասամբ կաբինետային բնաւորութիւն էր կրում, որ շատ քիչ, մինչև անգամ բոլորովին չխօսուեց թէ ինչ մի ջոցներով, կարելի է բուրդ, ներկ և այլ հում նիւթեր մատակարարել տնայնագործներին, նրանց անգործ ձեռքերը շահեցնելու և փող վաստակելու միջոց տալու. որով և կարելի է միևնոյն ժամանակ աւելի հաւատ ներշնչել դէպի ամէն մի նրանց համար բարեյիշատակ ձեռնարկութիւն. մեր կարծիքով դա պէտք էր գլխաւոր տեղը բռներ և նրաց կարիքը ուսումնասիրելուց յետոյ առաջին գործնական քայլը լինէր:

Յ. Կարաւ—Մուրգա

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՆԴՐԱՆԻԿ. «ՏԵՐՍԻՍ»

Ճանապարհորդութիւն եւ տեղագրութիւն, Թիֆլիս 1901, եր. 237.
գինը՝ 75.:

Տէրսիմ (Դէրսիմ) կոչուում է Փոքր Ասիայի այն բարձրաւանդակ երկիրը, որ արեւելքից սահման ունի Բիւն-գէօլ լեռները, իսկ հիւսիսից, արեւմուտքից և հարաւից՝ Եփրատ (Գարատու, Սև ջուր) և Արածանի (Մուրադ-սու) գետերը: Այս երկրին սահմանակից աչքի ընկնող քաղաքներն են.— հիւսիսից՝ Երզնկայ, արեւմուտքից՝ Ակն և հարաւից՝ Խարբերդ, իսկ միջի գլխաւոր քաղաքն է Խօզաթ: Տարածութիւնը, հիմնուելով քարտէզի վրայ՝ արեւելքից արեւմուտք հասնում է աւելի քան 150 քիլօմէտրի, ¹⁾ իսկ հիւսիսից հարաւ՝ 90—100 քիլօմէտրի. կտմ, հեղինակի խօսքով (եր. 112) նա «կերկարի արեւելքէն դէպի արեւմուտք 5—6 օրուան ճանապարհ, 3—4 օրուայ ճանապարհ լայնութիւն ունենալով»:

Այս երկրի նկարագրութիւնն է տալիս պ. Անդրանիկը իւր «Տէրսիմ» գրքում: Սա բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում, որ

¹⁾ Քիլօմէտրը 0.937 վերստ է կամ 468 սաժէն:

է ճանապարհորդութիւնը՝ (ե. 5—108) հեղինակը, յիշատակարանի ձևով, նկարագրում է իւր անցած տեղերը, իջևանած գիւղերը, շրջապատող բնութիւնը և այն ճանապարհները, անցքերը կամ խօսակցութիւնները՝ որ տեղի են ունեցել ուղևորութեան միջոցին: Ամեն անգամ նա աշխատում է ցոյց տալ իջևանած գիւղերի հեռաւորութիւնը միմեանցից (տաճկական սովորութեամբ՝ ժամերով), աների թիւը, բնակիչների աղգութիւնը, պարագմունքը և այլն: Այս մասում ղետեղուած են անյարմար կերպով երկու ընդարձակ հատուածներ, որոնցից առաջինում ձանիկ գիւղացի Գիրօ-քէյան տեղական բարրառով պատմում է իրանց թշուառ դրութիւնը և հին անցքերը (եր. 59—62), իսկ երկրորդում (եր. 98—108) հաւլորու Ս. Կարապետ վանքի վանահայրը պատմում է մի քանի միջադէպների վանքի ոչ հեռաւոր անցեալից, որից երևում է, թէ ինչ մեծ ակնածութիւն ունին շրջակայ քուրդերը դէպի այդ

վանքը մասնաւորապէս և հայոց սրբութիւնները ընդհանրապէս:

Ճանապարհորդութիւնը կատարուած է երկու անգամ. առաջինը՝ 1888 թուին, երբ հեղինակը 14 տարեկան է եղել, իսկ երկրորդը՝ 1895-ին, ուրեմն հեղինակի 21 տարեկան հասակում: Առաջին ճանապարհորդութեան սկզբը՝ ընական կէտն է եղել Քղի դասապան, իսկ վերջնական կէտը Խարբերդը. ուրեմն սա բուն Դէրսիմից դուրս է: Իսկ երկրորդ ճանապարհորդութիւնը սկսուելով Հաւաւից, յանգում է Հաւուրի Ս. Կարապետ վանքում, որ Խողաթից դէպի հարաւ է ընկնում, մօտ քսան վերստ տարածութեան վերայ: Ուրեմն այս երկրորդ ճանապարհորդութիւնն էլ սահմանափակուած է Դէրսիմի արեւմտեան-հարաւային մի փոքր անկիւնով: Բայց գրքի մի-երկու տեղերից երևում է, որ հեղինակը այս երկրի ուրիշ կողմերն էլ ճանապարհորդել է, առանց սակայն ուղեգրական օրագրութիւնը ընթերցողին յայտնել:

Գրքի երկրորդ մասը, (եր. 11—207) կազմում է Դէրսիմի տեղագրութիւնը և ազգագրութիւնը: Այստեղ գետեղուած են նախ բնական-աշխարհազբաւական տեղեկութիւններ (դիրք, կլիմայ, ջրեր, ջերմութիւններ, բուսականութիւն, կենդանիներ, հանքեր). յետոյ գալիս են տեղեկութիւններ քաղաքական աշխարհագրութեան վերաբերեալ (Դէրսիմի բաժանումը մեծ և փոքր գաւառակների, վի-

ճակագրութիւն, բնակիչների յարաբերութիւնը տիրող պետութեան հետ): Ապա յաջորդում են գլուխներ, որտեղ նկարագրում են գէրսիմցոց հոգեկան, բարոյական, փիլիկական ու անտեղական յատկութիւնները, նրանց կեանքը և յարաբերութիւնները միմեանց հետ: Այստեղ մի առանձին, բաւական ընդարձակ գլուխ (եր. 176—195) նուիրուած է հայ Միրապետի ցեղի նկարագրութեան, որ մի չատ հետաքրքրական տարր է կազմում չըջապատող քրդական բազմութիւնների մէջ: Գրքի վերջում (եր. 207—237) գրուած է համառօտ պատմութիւն գէրսիմցոց ընդհարումներին Օսմանցոց հետ՝ 1828

1895 թուականների մէջ, որի նիւթը հեղինակը առել է ծերունիների պատմածներից կամ, նոր ժամանակների համար, տեղանունների խօսքերից:

Գիրքը անպայման հետաքրքրութիւն ունի, տալով բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ այնպիսի մի երկրի ու նրա բնակիչների մասին, որոնք դեռ ուսումնասիրուած չեն և անծանօթ են: Այս հետաքրքրականութիւնը ուելում է նրանով, որ այդ երկիրը, շնորհիւ իւր դժուարամտաց լեռնային դիրքին ու բնակիչների վայրագ բնաւորութեան, առհասարակ մատչելի չէ օտարականի համար, մանաւանդ եթէ սա քաղաքակրթուած մարդու կերպարանք ունի և հետամուտ է լինում երկիրն ուսումնասիրելու: Բնակիչները, ինչպէս պատմում է հեղի-

նակը, չափազանց կասկածոտ են սրիէ օտարականի վերաբերմամբ, կարծելով թէ նա նպատակ ունի իրանց դիրքերն ու այժեքը լրտեսելու՝ որպէսզի իրանց մատնէ տաճկական կառավարութեան: Բանըն այն է, որ գէրսիմցոյ մեծ մասը, մանաւանդ լիւնային գաւառում բնակողները, միանգամայն անկախ են տաճկաց կառավարութիւնից, իսկ ստորոտներում քրնակողները կախումը աւելի ձեւական է: Թիւրքաց կառավարութիւնը չնայելով մզած յաճախակի կռիւներին և գործ դրած քաղաքագիտական միջոցներին՝ մինչև այժմ չէ կարողացել նուաճել այս մի բուռ ժողովուրդը, որ իւր անկախութիւնը պաշտպանելու համար պատրաստ է իւր արիւնը տալ, և որին այս բանում օգնում է իւր բնական երկրի անառիկ դիրքը:

Մեր նպատակից դուրս է գրքի բովանդակութիւնը պատմել. սակայն աւելորդ չենք համարում մէջ բերել մի քանի ընդհանուր գծեր Դէրսիմի բնակիչներին վերաբերեալ: Ամբողջ Դէրսիմի մէջ, հեղինակի ասելով, (եւ. 157), բնակում են մօտ 200,000 քրդեր, որոնք ընդհանրապէս կոչւում են զըզըլթաշ (կարմրագլուխ): Սրանք բաժանուած են բազմաթիւ մեծ և փոքր աշիրաթներով, որոնցից հեղինակը յիշում է 39-ի անունները: Սրանց կրօնը մահմետականութիւնը չէ, այլ մի խառնուրդ է կրօնների և անտիապաշտութիւնների. կրօնքի գլխաւոր տարրերը կազմում

են մոլոխականութիւն, քրիստոնէութիւն, մասամբ և մահմետականութիւն: Պաշտում են Ս. Սարգսին և Ս. Գէորգին և պահում են Ս. Սարգսի պատը (առաջաւորաց): Զատ յարգում են հայոց վանքերն ու սրբութիւնները. ամենայն ջերմեւանդութեամբ ուխտ են գնում ու զոհեր մատուցանում: Նրանց հաւատալիքների ու նախապաշարմունքների մէջ շատ բան կայ, որ ընդհանրապէս արարածուած է բոլոր հայոց մէջ: Նրանց լեզուն ևս մի խառնուրդ է զանազան լեզուների, սակայն գլխաւոր տարրը կազմում է զաղայեցեցիք¹⁾: Նրանց ինչ ծագումից լինելը յայտնի չէ. գիտնականներն էլ հակասական կարծիքներ են յայտնում այս մասին: Սակայն իրանք, գոնէ մեծագոյն մասը, համոզուած են, որ իրանց նախահայրերը հայեր են եղել, և ապացոյցներ էլ բերում են իրանց այս կարծիքին (եւ. 161—162):

Թէ սրչափ է Դէրսիմում ապրող հայերի թիւը՝ հեղինակը չէ ասում: Նա գնում է միայն Դէրսիմի մի բաժնի, հպատակ շարանջակի վիճակագրութիւնը. այս գաւառակում կան 60 գիւղ, 20,000 բնակիչներով, որոնցից 14000 հայ են: Իսկ կիսահպատակ և անկախ գէրսիմցիների վիճակա-

¹⁾ Զատ ցանկալի կըլինէր, եթէ հեղինակը մի հատուած բերած լինէր նրանց երգերից կամ խօսակցութիւններից, բառացի թարգմանութեամբ որ հնարաւորութիւն կըտար որոշել նրանց լեզուի ինչուութիւնը:

գրութիւնը, մանաւանդ հայերի վերաբերութեամբ՝ բոլորովին պակասում է:

Անկախ քրդերի մէջ տպւում է և մի հայ ցեղ-Միրապեան, որի թիւը, հեղինակի տաւելով, հասնում է 7000 մարդու: Չնայելով այսպիսի սակաւութեան՝ Միրապեանները ոչ միայն անվտանգ են տպւում քուրդերի մէջ, այլ նոյնիսկ մեծ բարոյական ազդեցութիւն ունին նրանց վրայ, շնորհիւ իրանց քաջութեան և մտաւոր կարողութեան գերազանցութեան: Քրդերը և Միրապեանները միմեանց հետ տպւում են միշտ հաշտ, եղբոր պէս. արատքին թշնամի (այսինքն թուրք կառավարութիւնը) յարձակուելիս, նրանք միասին են կռւում և միասին պաշտպանում իրանց անկախութիւնը:

Քրդերը բարեկամ են առհասարակ հայերին, թէկուզ օտարական էլ նա լինի, և անհաշտ թշնամի թուրքերին, որոնց ատելով ատում են: Հետեւալ միջադէպը լաւ ցոյց է տալիս նրանց յարաբերութեան ոգին:

Հեղինակը իւր ուղեցոյց ընկերի հետ մի խիստ վտանգաւոր տեղով, խոր անտառների միջով, ճանապարհորդելիս, մի աղբւրի մօտ իջնում են հանգստանալու և ձիերը բաց են թողնում արածելու: Անտառից յանկարծ դուրս է թռչում մի քուրդ և ձեռքի փէտաւ ու խփում ձիուն, որ արածելիս է եղել նորան պատկանած արօտում: Սկսում է վէճ.

մեր ուղեորը (14 տարեկան պատանի) հանում է բէվօլդէր, իսկ նրա ընկերը սպառնում է քուրդին, թէ իրանք օսմանցի են և օսմանեան պաշտօնեայ: (Քուրդ ժամանակ էլ նրանք խօսելիս են եղել թուրքերէն): Քուրդը երբ այս լսում է՝ անմիջապէս հաւար է կանչում, և ահա անտառի զանազան կողմերից սկսում են երևել ուրիշ քրդեր, որոնք շատպում են իրանց ընկերին օգնութեան: Դրութիւնը դառնում է վտանգաւոր: Ուղեորը, դիմելով իւր ընկերին՝ հայերէն լեզուով ասում է, թէ լաւ կլինի այս մէկ քուրդին սպանել՝ թշնամին մի հատով պակաս կլինի: Քուրդը լսելով հայերէն խօսակցութիւնն՝ անսպասելի կերպով թողնում է ձիու սանձը, վերէն ձգում փէտաւը և մօտենալով՝ մեղմութեամբ հարցնում է տեղական հայերէն լեզուով.

«Աղբար, դուն հայ ես»:

— «Այո»:

— «Հըպը էտ մարդը ինչ է»:

— «Նա ալ հայ է»:

— «Վայ, Աստուած ձեր հոգին առնէ. հըպը ինցո՛ւ ըսիք քի՛ տածիկ ենք»:

Հասնում են հաւարի եկող քրդերը, 15—20 հոգի զինաւորուած: Հասնո՞ւ կռուի բռնուօղ քուրդը—հայերէն լեզուով նոցա ասում է. «Քեստոս էսոնց տունն աւրէ. ինծի սուտ խաբեցին, ըսին քի տածիկ ենք, հալպաք (այն-ինչ) հայ են եղած... Բան ցի կայ ըլ, բան ցի կայ:

Ուղեորների հայ լինելը մոռաց-

նեւ է տալիս վէճն ու թշնամութիւնը. քրդերը նստում են. իրանց կերակուրները փոխանակում են ուղեւորների հետ և վերջը նրանց հետ երկու ժամ գնում, ճանապարհ են ձգում, մինչև անց են կացնում վտանգաւոր տեղերից և ապա յետ են դառնում:

Դէրսիմցի քրդերը, ինչպէս և հայ Միրազեանները, վերին աստիճանի պարզամիտ, սակաւապէտ, հիւրասէր, քաջ և աներկիւղ են: Պատերազմ և կռիւ՝ նրանց սիրած բաներն են. «կուռի մէջ մեռնել, նոցա ամենալաւ մահն է — ուրախութիւն է, իսկ բռնական մահով մեռնել, ցաւ է — փոքրը — հոգեւթեան նշան է» (Եր. 205): Ո՛րչափ դէրսիմցոց այս յատկութիւնը յիշեցնում է չորրորդ դարում ապրող Մամիկոնեան հայ սպարապետներին, որոնցից մէկը, Մանուէլ, հիւանդութեան անկողնում պառկած, տրտնջում էր իւր բախտից, թէ «մանկութիւնից» ի վեր պատերազմների մէջ եմ եղել շարունակ. ինչո՞ւ բախտ չունեցայ պատերազմի մէջ մեռնելու, որ այսպէս անասունի նման պիտի մեռնեմ. ո՞ւր էր թէ իմ բնիկ արշակունի տէրերի համար, ընկերներիս, բարեկամներիս համար մեռնէի, քան այս վաւթար մահով, անկողնի մէջ» (Փաւստոս, Ե. գլ. խդ): Միևնոյն ժամանակ մի վեհ, ասպետական յատկութիւն ունին — մեծահոգութիւն. դէպի թոյլը առհասարակ և զէպի կինը մառնաւորապէս: Կնոջ վրայ զէնք

բարձրացնելը — թէկուզ այդ կինը զէնքը ձեռքին իրանց դէմ կռուելիս էլ լինի — կինարմատի կողոպտելը ստորութիւն, նամարդութիւն է համարւում նրանց մէջ: Եթէ մէկը դէրսիմցու մինուճար որդուն սպանած լինի, և գայ անձնատուր լինի սպանուածի հօր գթութեան՝ անշուշտ ներողութիւն կստանայ և կհամարուի նրա ըստանուած որդու փոխարէն: Աւելորդ է ասել, որ բոլոր դէրսիմցիք անգրագէտ են. գիրը, որով մարդ կարողանում է իւր մտածածը հեռաւոր մէկին հաղորդել՝ կախարդութիւն են համարում: Բոլոր Դէրսիմի մէջ, հեղինակի վրկայութեամբ, հազիւ չորս հոգի գտնուին (Միրազեանների մէջ), որոնք կարողանում են սարմատ կարգաւ: Մէկ խօսքով, կուսական բնութեան մէջ ապրող կուսական ժողովուրդ:

Պ. Անդրանիկի գիրքը շատ հետաքրքրական նիւթեր է մատակարարում, այս ժողովրդի ու նրա բնակած երկրի հետ ծանօթանալու, և գրւած է թեթեւ, դիւրահասկանալի ոճով ու լեզուով (արեւմտեան բարբառով). Պէտք է ցուել միայն, որ նրա հաղորդած տեղեկութիւնները շատ անգամ կասկածելի են և առհասարակ ճշգրտութիւն չունին: Երևում է, որ հեղինակը նախապէս պատրաստուած չէ եղել տեղապրութեամբ զրադուելու, և նրա այս գիրքը աչելի սիրող-անցորդի (տուրիստի) տպաւորութիւններ ու դիտողութիւններ են, քան ողգազրապէտի

ուսումնասիրություններն. Այսպէս, օրինակ, հաղիւ է պատահում, որ նա որեւէ գիւղի տների ճիշտ թիւը նշանակէ, այլ միշտ մօտաւորապէս (եր. 6, 7, 15, 38, 39, 64, 70 և այլն: Օրինակ, «Արդըլ-ճուղ հայաբնակ գիւղ... Բաղկացած էր 25—30 տներէ, որոնց մեծագոյն մասը Միրազեաններն էին, իսկ 2—3 տունը՝ քրդեր» (եր. 70). միթէ դժուար էր ըստուգել, երկու թէ երեք տուն են եղել քրդերը: Այսպէս գտնում ենք շատ կասկածելի կէտեր վիճակագրութեան և աշխարհագրութեան մէջ: Մի անգ (եր. 37) հեղինակը վկայում է, թէ «Քարբերդ քաղաքն իր շրջակայ մօտիկ գիւղերով կհաշուի աւելի քան 300,000 (երեք հարիւր հազար) հայ բնակիչներ»: Սա բացարձակապէս անընդունելի պէտք է համարել, ոչ այն պատճառով, որ թիւերաց կառավարութեան և աշխարհագրիչների տուած թուերը անհամեմատ փոքր են, այլ ուղղակի տեղագրական-տնտեսական տեղեկութիւն: Այն դաշտը, որի մի մասը կազմում է «Քարբերդը իր շրջակայ մօտիկ գիւղերով» հեղինակի վկայութեամբ «կը տարածուի 6—7 ժամ լայնութեամբ և 13—15 ժամ երկարութեամբ»: Ժամը ընդունելով հաւասար 4 վերստի (ինչպէս ընդունում է սովորաբար), կունենանք դաշտի տարածութիւնը $7 \times 4 \times 14 \times 4$ այսինքն 1568 քառակուսի վերստ, կամ 160000 գեսեատիւնից քիչ աւելի, այսինքն չնչի վրայ

ընկնում է քիչ աւելի քան 1էս գեսեատին հող առհասարակ (և ոչ թէ միայն վարելահող):

Ենթադրելով նոյն-իսկ, թէ այս դաշտում միայն և միայն հայեր են բնակում, այնուամենայնիւ այս չնչին հողաբաժինը չի բաւակաւնանայ այդ 300,000 աղգաբնակութիւնը կերակրելու և պահելու: Զորագետի գաւառում, որ յայտնի է իւր սակաւահողութեամբ, չնչի վրայ ընկնում է առհասարակ հող՝ ամենաքիչը 1 գեսեատին, ամենաշատը 4 գեսեատին¹⁾: Նոյնպէս Ղազարի գաւառում, աղգաբնակութեան 96⁰/₁₀₀ ունի հող առհասարակ մինչև 2 գեսեատին մի չնչի վրայ²⁾: Պէտք է դեռ այն էլ նկատել, որ ինչպէս վկայում է հեղինակը՝ այնտեղի գիւղացիք բերրից մի հինգերորդը տալիս են տէրութեան իբրև հարկ, իսկ մընացածը կէս են սնում հողատէր բէգի հետ (եր. 134), ուրեմն այնտեղի գիւղացին երկրի բերած արդիւնքից միայն ¹/₅ մասն է ըստանում, որի մէջ է և իւր ցանած սերմը:

Մի ուրիշ անգ (եր. 11) հեղինակը ասում է, թէ Դէրսիմի բարձրաւանդակը 9000—10000 ոտնաշափ բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից: Այս բարձրութեան վրայ, հիւսիսային լայնութեան 39 աստիճանում, անտառներ չեն կարող բուսնել, այն-ինչ հեղինակը

¹⁾ С. Зелинский Экон. бытъ гос. крестьянъ въ Шоралѣ. Ер. 14—15.

²⁾ Ерицовъ. Экон. бытъ гос. крестьянъ Казахскаго уѣзда.

շարունակ գրում է, որ ամբողջ Դէր-
սիմը պատահած է կուսական ան-
տառներով, որոնց մէջ տիրապե-
տում են կադնին և ընկուզենին:
Պարզ է, որ յիշեալ բարձրութիւնը
2—3 հազար ոտնաչափով պէտք
է պակասեցնել:

Եր. 41 — 44-ում հեղինակը բղ-
մայմունքով նկարագրում է բնու-
թեան գեղեցկութիւնը Հաւաւի
շրջակայքում: Նկարագրութիւնը
յիրաւի սքանչելի է, «մանուշակն
ու շուշանը և գեռ ի՞նչ գիտնամ,
զանազան գոյներով ու անուշ հո-
տերով սիրուն-սիրուն ծաղիկներ...
սոխակներու բաղցրիկ դայլայլիկ.
հոտաղները գառներն ու ուլերը
բշխով, կանցնին վարդենիներով
պատած ծառուղիներու մէջէն...
կղիմեն դէպի ծաղկաւէտ արօտա-
տեղիները... Թռչուններու ճառու-
ղինն ու անուշ դայլայլիկն ամբողջ
գաշար կդղրդեցնէին» և այլն: Այս
բոլորը շատ լաւ. բայց ինչպէս
հաշտեցնենք այս պատկերը խոր
աշունքի հետ: Բնութիւնը այսպէս

է եղել, հեղինակի վկայութեամբ,
հոկտեմբեր ամսի 3-ին, այն էլ
բարձրաւանդակ Հաւաւի շրջակայ-
քում: Այս ժամանակ հարկաւ ոչ
սոխակներ և ուրիշ ճառագող
թռչուններ կարող էին լինել այն-
տեղ, ոչ գոյնգոյն ծաղիկներ ու
«գարնան կարօտ» մանիշակ,
ոչ վարդենիներ, և ոչ «գառներն
ու ուլերը» «ծաղկաւէտ» արօտա-
տեղիները կղիմէին: Եւ եր խօսքին
վկայ կրեքինք նոյն ինքն հեղի-
նակին, որ եր 114 տառով է. «Ա-
շունը կսկսի օգոստոսի 15-էն...
և շուտով կվերջանայ, որուն կը-
յաջորդէ սասակարուք ձմեռը, որ
ընդհանրապէս հոկտեմբերէն կսկսի
իր մառախլապատ, սաստկասառայց
թեւերով տարածուիլ ամենուրեք
Տէրսիմի լեռնագոտուն մէջ»:

Այսպիսի անճշտութիւնները շատ
են նուագեցնում գրքի արժէքը,
կասկածելի դարձնելով և միւս
տեղեկութիւնները, որոնք ըն-
թերցողը միջոց չունի ստուգելու:

ՍՅ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

Ծ Ր Ա Պ Ի Ր

Սեպհականուպեան ճեաններն (Տամղայի) մասին ճիշդե հաւաքելու

1) Այժմ ինչպիսի տառերն են գործ ածուած հայերի և Կովկասի միւս ժողովուրդներն մէջ. (նկարը, եթէ հնարաւոր է:)

2) Այս տառերն առանձին անուններ ունին, և ինչպէս են կոչուած. (օր. թուրքերը քառորդ լուսնի ձևով մի տամղա ունին, որ կոչուած է լուսին):

3) Ուրիշ միջոցներ կան անասունների վրայ նշաններ դնելու (օր. ներկելով, ականջն մի մասը կտրելով և այլն):

4) Արհնք են այդ միջոցները:

5) Ինչ կենդանիների են տամղա խփում:

6) Բացի կենդանիներից, ինչ իրերն վրայ են խփում: Սմանների, շինած իրերի վրայ տամղա խփում են:

7) Ես նկատել եմ, որ Կովկասում, գոմէշներին, եզներին և այլն տամղա են խփում մի որոշ հիւանդութիւնից բժշկելու նպատակով: Ինչ հիւանդութիւններ են բժշկում այս եղանակով: Զանազան հիւանդութիւնների համար առանձին նշաններ կան: Ինչպէս են կոչուած այս նշանները: Ո՞րտեղ են խփում զրանց: Ինչպէս են խփում:

8) Արդեօք որպէս տամղա գործ են ածում հայերէն տառերից կազմուած սկզբնատառեր և փակագրեր: Զգուշութեամբ պէտք է ընդօրինակել, որովհետեւ շատ հեշտութեամբ կարելի է շփոթել իսկական տամղայի հետ *):

Ա. ԴԻՐԻ.

*) Պ. Ա. Դիրը, որ Կովկաս է եկած մի շարք լեզուաբանական և ազգագրական ուսումնասիրութիւններ կատարելու, պատրաստում է նաև մի համեմատական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն սեպհականութեան նշանների մասին: Մենք սիրով կը յանձնենք այս հարցերի պատասխանները Պ. Դիրին, եթէ մեր յարգելի ընթերցողները հաճին ուղարկել մեզ:

ԽՄԲ.

Այլ եւ այլք

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱԵՐ

Հնորհակալութեամբ ուտայել ենք հետ'ւեալ զըքերը.
Ալֆրէս Դը Վիկե. Բերթոնիւններ Թարգմ. Ս. Չօպանեան.
Արափսանեան ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ 50 օր.
ԷՄԻՆԵԱՆ ԱԶԳԱԴՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. հրատարակութիւն Լազա-
րեան Ճեմարանի Արեւելեան լեզուաց. հատոր Ա. Եղ. Մխիթարեանց.
ՓՋՐԱՆՔՆԵՐ ԶԻՐԱԿԻ ԱՄԲԱՐՆԵՐԻՑ, Մոսկուա - Եղէքսանդրապօլ 1901
թ. հատոր Բ. Ս. Հայկունի. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ ԵՒ ՀԷՔԷԱԹ.
Մոսկուա - Վաղարշապատ 1901.

Լուսինեան. ԲԱՌԳԻՐԻ ՓՐԱՆՍԱՀԱՅ. Ա. Մասն. Փարիզ. 1900.

Ա. Ծառնդեան. ԳՐԶԻ ՀԱՆԱՔՆԵՐ. 50 կոպ. Մոսկուա - 1901.

Ս. Զահագիգեան. ՅԻՉՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՏՕՆԻ Ս-
ՈՒԹՈՎ: Մոսկուա - 1901.

Բժ Ս. Զահ-Նազարեանց. ՄԱՐԴԱՄԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԶԻԱՏԱՆՔԻ
ԱԶՆԻԻ ԶԻՆՈՒՈՐԸ ԻՐԻՑ ԱԼԵՔՍԵԻԻԶ ՎԵՍԵԼՈՎԱԿԻՑ Մոսկուա. 1901

Մ. Մելեան. ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻ ՈՒՉԱԴՐՈՒԹԵԱՆԸ ՄԱՏՈՒՑԱՆՈՒՄ
Է. Բաթում - 1901.

Գ. Ս. Կարագեօգեան. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ.
Թիֆլիս - 1901 թ.

Մ. Չմեկեան. ՕՐԱՅՈՅՑՆԵՐ. 1902 թ. Թիֆլ. ս.

Խ. Պերպերեան. ԴԱՍՏԱՐԱԿԻ ՄԸ ԽՕՍՔԵՐԸ. Վիեննա 1901.

Ն. Տաղաւարեան. ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՍԱՂՄԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ. Կ. Պո-
լիս - 1900 թ.

Ն. Տաղաւարեան. ԲԱՌԱՅՈՒՑԱԿ ԱԽՏԱՆՈՒՆՑ ՓՐԱՆՍԵՐՅՆԷ
Ի ՀԱՅ Բ. տպագր. Կ. Պոլիս - 1901 թ.

Ս. Վեքեր. ԱՐԱՐԱՏԸ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ՄԷՋ. Թարգ. Հ. Բ. Պիլկիկ-
ճեան. Վիեննա 1901.

Դ. Տէր Պօղոսեան. ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՓԱՒՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ. Վիեննա 1901.

Վ. Փափագեան. ՎՏԱԿ. Կրական - Բանասիրական Ժողովածու
Կրիգոր Զանգեանի յիշատակին. Թիֆլիս. 1901 թ.

Փափագեան. ԷՄՄԱ. վեպ. Թիֆլիս 1901 թ.

Н. МАРРЪ. *Автографическіе матеріалы по грузинскимъ рукописьямъ Ивеса*. С. Петербургъ—1901.

Н. МАРРЪ. *Богъ языческой Грузіи по древне-грузинскимъ источникамъ*. С. Петербургъ—1901.

Н. МАРРЪ. *Тексты и Разысканія по Армяно-Грузинской Филологіи III*. С. Петербургъ—1901.

Л. МСЕРІАНЦЪ. *Этюды по Армянскій діалектологіи*. Москва—1901.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. выпускъ XXIX. Тифлисъ—1901

Մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Գեր. Բագրատ վարդապետ Գէորգ-Թաւաքեալեանին, որ Գանձակի յաջորդութիւնից հեռանալիս, նոյն քաղաքի արհեստաւորների կողմից ի պատիւ նրան տրուելիք ճաշկերոյթի փոխարէն, առաջարկել էր նոյն գումարը (80 ռ) խմբագրութեանս ուղարկել, չանդիսի դիֆիցիտը փոքր ինչ պակասեցնելու:

Ազգադրական չանդիսի Գ. և Դ. գրքերում տպուած Վ. Փափազեանի «Հայ Բուսաներ» յօդուածը թարգմանուեց ռուսերէն և կարդացուեց Մոսկուայի Բոլորապետական Ընկերութեան ժողովում, իսկ Ե. և Զ. գրքերում տպուած Ե. Լալայեանի «Գանձակի գաւառը» արժանացաւ Կ. Պոլսի Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան առաջին մրցանակին:

Խմբագիր՝ Երուանդ Լալայեան

Ե. ԼԱՆՅԵԱՆԻ

I. ԱԶԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ջաւախքի բուրմուռք	25 Կ.
2. Ջաւախք	1 ր. 20
3. Վարանդա	1 ր. 20
4. Սիսիան	» 80
5. Զանգեզուր	» 50
6. Դանձակի զաւառ Ա. և Բ Հատորներ . .	1 ր. 60
7. Բորչալուի զաւառ. (մամուլի տակ).	
8. Բուլանըխ. Հաւաքեց Բենսէ, խմբագրեց և Հրատարակեց Ե. Լալայեանց	1 ր. 50

II. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

9. Ահմէտի տոպրակը 1881	10
10. Ժօրժ-Սան. Վարդագոյն ամպ.	20
11. Մօլիէր. Երեւակայական Հիւանդ	40
12. Լետուրնօ. Ամուսնութեան զարգացումն. . .	20
13. Կանեստրինի. Մարգարեանութիւն	40
14. Պօղոզա. Նորագոյն տեսութիւններ ընտանի- քի, Հասարակութեան և պետութեան ծաղման մասին	30

III. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

15—20 Ազգագրական Հանդէս. Ա—Զ. դրքեր . .	9 ր. »
21. Փափազեան. Հայ բոշաներ	40
22. Թառալեան. Հայ ժողովրդի արհեստագործ. .	40
23. Մուրադեան. Համշէնցի Հայեր.	40
24 և 25 Զ. Մալխասեան. Հայ գեղջ. այբոմբ . .	80
26. Ռստոյէլ. Տարերք ազգագրութեան. թարգ. Իսահակ Յարութիւնեանի	50
27. Զելինսկի. Բոյսերի զործածութիւնը Երևանի նահանգում	20
28. Ի. Յարութիւնեան. Սանահին	40
Դիմել. Ерванду Лалаянцъ. Тифлисъ. Семинарія Нерсисянъ,	

ԱԳԲՐԲ

Պատկերազարդ մանկական ամսաթերթ.

Բաժանորդագինն է՝ 3 ռուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ Ред. журн.
„АГБЮРЪ“. Tiflis Rédac.
du journal „AGBUR“

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՐԵԱՅ

Բաժ. 12 Ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris.
6 17 Rue La Brayère

ԱՐԱՐԱՏ

Ամսագիր 1 Կ տարի. 1902

Բաժանորդ. 4 ռ.

Հասցեն՝ Редакция „Апаратъ“
Варшаватъ.

ԱՐԵՒԵԼԻ

ՕՐԱԳԻՐ.

Հասցեն՝ Rédaction du journal
«AREVELK» Constantinople

ԱՐՏԵՄԻՍ

Օրգին XX դարու հայ կանանց. րաժ. 12 Ֆր.

Հասցեն՝ Réd. de la revue
„Artemis“ Le Caire (Egypte).

ԲԱՋՄԱԿԷՊ

Ամսաթերթ. Բաժանորդագինն է՝ 10 Ֆր. (4 ռռ.)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue
„Basmavep“, Venise (Italie), St. Lazare.

ԲԱՆԱՍԷՐ

ԱՄՍԱԳԻՐ.

Բաժ. 15 Ֆ. կամ 6 ռ.

Հասցեն՝ Basmadjian. 112 Bd.
Rosechouart. Paris.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՐԵԱՅ“

ԺԶ. տարի. 1002

Բաժանորդագինն է՝ 4 ռուբլի,
կամ 10 ֆրանկ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue
„HANDESS AMSORYA“
Au Couvent des RR. PP.
Méchitharistes Vienne, VII/2
Mechitaristengasse 4.

ՄՇԱԿ

Օրագիր: 1 տարի 1902.

Բաժանորդագինն է՝ 10 ռուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция
„МШАКЪ“. Tiflis, Réd. du
jour. arménien „MSCHAK“.

ՄՄՄՐԱ

Ամսագիր. ԺԿ տարի 1902

Բաժանորդագինն է՝ 10 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
журнала „МУРЧЪ“ Tiflis,
Rédaction de la revue
„MOURTCH“.

ՏԱՐԱԶ

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ.

ԺԿ. տարի 1902 թ.

Բաժանորդագինն է՝ 6 ռուբ.

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция жур.
„ТАРАЗЪ“ Tiflis, Rédaction
„du journal „TARAZ“.

НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ

ежедневная полит и литер. газета.

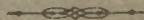
Подп. цена. 7 р.

Адресъ. Тифлисъ. Ред. газеты
„Новое Обозрѣніе“.

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ն Է
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
ԱԶԳԱՅԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՍԻ

Վ Ե Ւ X ԳՐԲԵՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

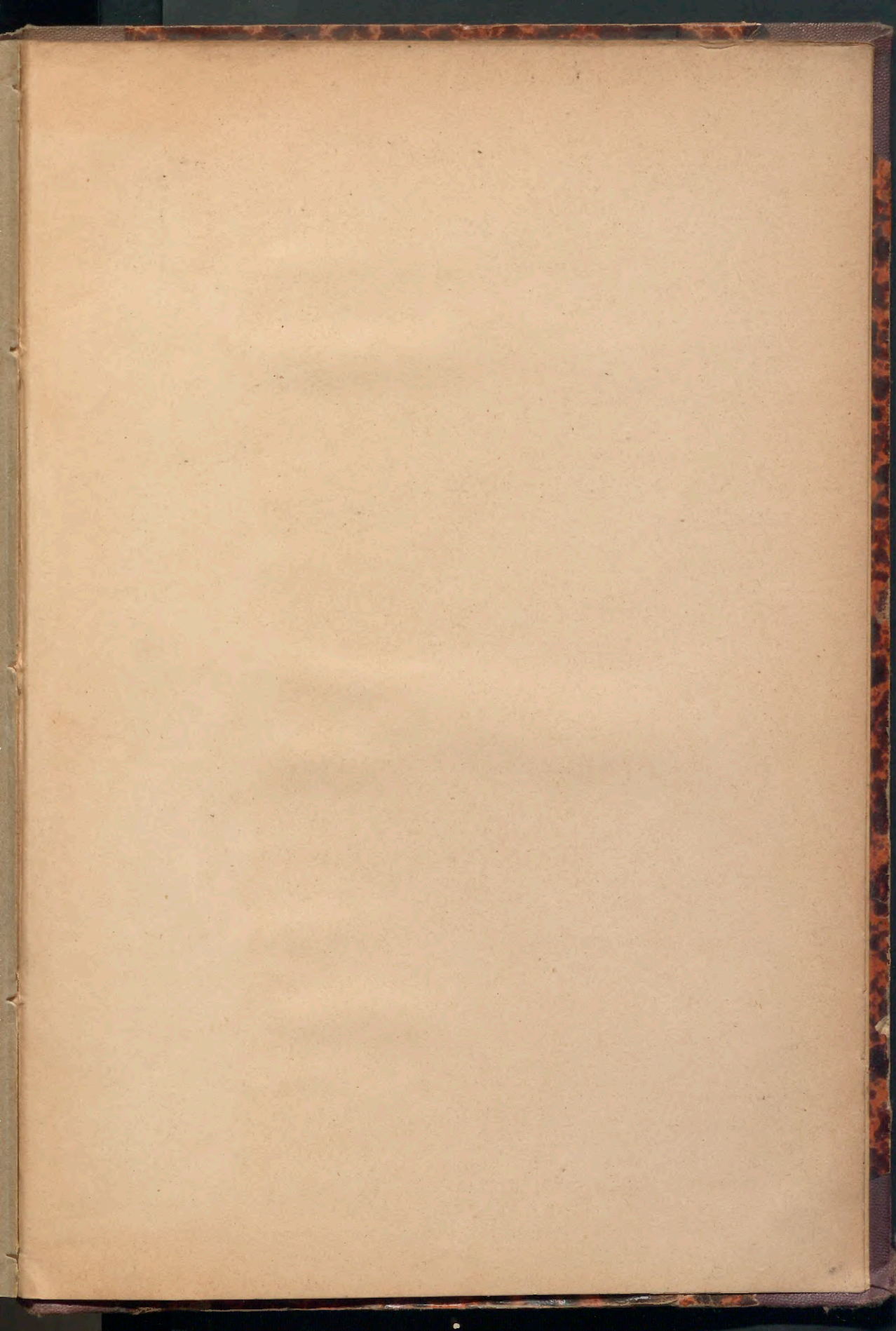
Իւրաքանչիւր գիրքը կը բաղկանայ առնուազը՝ 300 երեսից:

Երկու ԳՐԲԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆՆ Է 3 Բ. ԿԱՄ 10 Փ.

Նախկին գրքերը վաճառուս են խմբագրատանը բաժանորդադրական՝ գնով:

Դիմել՝ Тифлисъ, Редакція Азгаграканъ Андесъ, Саперная 5. *Ерванду Лалаянцъ*, Բաժանորդագիրն կարելի է ուղարկել նաև Հետևեալ Հասցեով՝ *Филиппу Вардазаряну*, Вильяминевская 24. Тифлисъ.

Արտատահմանից *Ervand Lalayantz*, Tiflis (Caucase). Séminaire Nersissian

2748 9480

